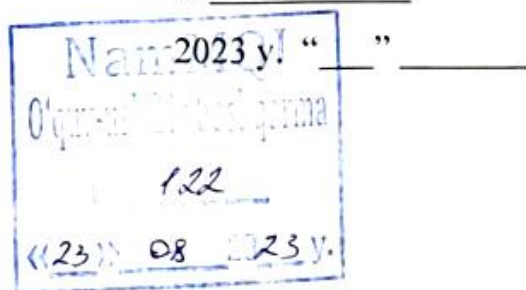

OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

NAMANGAN MUHANDISLIK-QURILISH INSTITUTI

Ro'yxatga olindi

№ _____

“TASDIQLAYMAN”

O'quv ishlari bo'yicha prorektor

dots.Q.Inoyatov

_____ 2023 y.

Imomnazarov Sarvar Qoviljonovich

«TRANSPORT VOSITALARI MUHANDISLIGI» KAFEDRASI

**TRANSPORT VOSITALARINING KONSTRUKTSIYASI
fani bo'yicha**

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

Bilim sohasi 300000-Ishlab chiqarish va texnik sohasi

Ta'lim sohasi 310000-Muxandislik ish

Ta'lim yo'nalishi 5310600-“Transport vositalari muhandisligi”

Namangan 2023 yil

“Transport vositalarining konstruksiyasi” fanidan o‘quv-uslubiy majmuada ta’lim texnologiyasi, ma’ruzalar matni, tajriba va amaliy mashg‘ulotlarni bajarish uchun uslubiy ko‘rsatmalar, diplom loyixasini bajarish uchun uslubiy qo‘llanma, baholash mezonlari, sillabus, glossariy va boshqa ma’lumotlar keltirilgan.

Tuzuvchilar

Imomnazarov Sarvar Qoviljonovich,
Transport vositalari muhandisligi kafedrasini
o‘qituvchisi, PhD

Taqrizchi

Valiyeva Gulshan Fayzimurodovna,
Transport vositalari muhandisligi kafedrasini
v.b.dotsent

O‘quv-uslubiy majmua “Transport vositalari muhandisligi” kafedrasining 2023 yil “_30_” _08_ dagi № _1_ - sonli yig‘ilishida muhokamadan o‘tgan va institut muhokama qilish uchun tavsiya etilgan.

Fanning o‘quv uslubiy majmuasi OO‘MTV ning 5310600 o‘quv rejasini va NamMQI ilmiy Kengashining _4_.09.2023 yildagi №_1_ sonli yig‘ilishida tasdiqlangan ishchi o‘quv reja asosida tuzilgan fan dasturiga muvofiq ishlab chiqilgan.

MUNDARIJA

I	O'QUV MATERIALLARI	
1	Kirish	6
2	Transport vositasining umumiy tuzilishi	15
3	Dvigatel	19
4	Krivoship-shatunli mexanizm	30
5	Gaz taqsimlash mexanizmlari	37
6	Sovitish tizimi	43
7	Moylash tizimi	48
8	Benzinli dvigatellarning ta'minlash tizimi.	52
9	Gaz balonli avtomobillar dvigatelinig ta'minlash tizimi	62
10	Dizel dvigatelinig ta'minlash tizimi	64
11	Transmissiya. Ilashish mufasi	72
12	Uzatmalar qutisi va taqsimlash qutisi.	81
13	Kardanli uzatma.	89
14	Asosiy uzatma. Differentsial va yarim o'qlar.	93
15	Avtomobilning yurish qismi.	102
16	Rul boshqarmasi	113
17	Tormoz boshqarmasi	116
18	Ixtisoslashtirilgan transport vositalari	121
19	Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari. Dvigatelning tezlik xarakteristikalar	124
20	Tortish tezlik xususiyati. Avtomobilning tortish xarakteristikasi. Xarkatlanishga qarshilik kushlari.	127
21	Avtomobilning xarakatlanish tenglamasi. Tenglamani yechish usullari. Avtomobilning tezlanishi.	143
22	Avtomobilning tormozlanish xususiyati	153
23	Avtomobilning yonilg'i tejamkorligi xususiyati	160
24	Avtomobilning boshqariluvchanligi va turg'unligi xususiyati	165
25	Avtomobilning o'tag'onlik xususiyati	178
26	Avtomobilning yurish rovonligi xususiyati	182
27	Avtomobilning ekalogik xususiyati	188
LABORATORIYA MASHG'ULOT MATERIALLARI		
1	Avtomobilning umumiy tuzilishi	206
2	Krivoship-shatunli mexanizm	211
3	Gaz taqsimlash mexanizmi	213
4	Sovitish va moylash tizimlari	215
5	Benzinli dvigatelni ta'minlash tizimi	218
6	Dizel dvigatelni ta'minlash tizimi	221
7	Transmissiya. Ilashish mufasi	224
8	Uzatmalar va taqsimlash qutlari.	226
9	Kardanli uzatmasi, asosiy uzatma, differentsial va yarim o'qlar	230

10	Avtomobilning yurish qismi.	233
11	Avtomobilning rul boshqarmasi	236
12	Avtomobilning tormoz boshqarmasi	239
13	Tirkama va yarim tirkamaning tormoz tizimi.	241
14	Tirkama va yarim tirkamalarning yurish qismi.	243
15	Avtomobilning texnik tavsifini tuzish	245
16	Transmissiya va uzatmalar qutisining xar bir pog'onasidagi uzatishlar sonini aniqlash.	249
17	Avtomobilning yelkanlik markazini aniqlash.	251
18	Avtomobilning bo'ylama va ko'ndalang tekislikdagi o'tag'onlik radiusini aniqlash.	252
19	Avtomobilning old va orqa o'qi bo'yicha ag'darilishi	253
20	Yetakchi g'ildiraklarning shataksiramasdan balandlikka chiqq olish burchagini aniqlash.	255
21	Avtomobilning ko'ndalang tekislikdagi turg'unligini aniqlash.	255
22	Avtomobilni burilishdagi ag'darilish bo'yicha kritik tezligini aniqlash	256
23	Avtomobilning sirpanish bo'yicha kritik tezligini aniqlash.	257
AMALIY MASHG'ULOT MATERIALLARI		
1	G'ildirash radiuslari, foydali ish koefitsienti, uzatishlar soni va avtomobilni tezligini xisoblash.	259
2	Quvvat, burovchi moment va tortish kuchlarini hisoblash	262
3	Avtomobilga ta'sir etayotgan kuchlarni xisoblash	263
4	Tortish va quvvat balanslari tenglamalarini hisoblash.	266
5	Dinamik faktor. Dinamik xarakteristikalarini hisoblash. Avtomobilning yonilg'i tejamkorlik xususiyatini hisoblash.	267
6	Avtomobilning tormozlash xususiyatini hisoblash	273
7	Avtomobilning turg'unlik xususiyatini hisoblash. Avtomobilni boshqariluvchanlik xususiyatini hisoblash	276
8	Avtomobilni o'tag'onlik va yurish ravonligi xususiyatini hisoblash	283
II	MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI	291
III	GLOSSARIY	344
IV	ILOVALAR	349

O'QUV MATERIALLAR

I. O'QUV MATERIALLAR

1-Mavzu. Kirish.

Reja.

1. Fanning maqsad va vazifalari.
2. Avtomobil sanoatining taraqqiy etish tarixi.
3. Avtomobil transportining Respublika ijtimoiy-iqtisodiyoti rivojidagi ahamiyati.

Tayanch iboralar: Avtomobil sanoatining rivojlanishi bosqichlari, O'zbekistonda avtomobilsozlikning rivojlanish istiqbollari, avtomobil transportining respublika va xalq xo'jaligidagi ahamiyati

1. Fanning maqsad va vazifalari.

Fanni o'qitishdan maqsad talabalarda transport vositalarining tasnifi, tuzilishi, ishlash jarayoni hamda muayyan ekspluatatsion sharoitda effektiv darajada ishlash imkoniyatini aniqlash va uning konstruktsiyasini berilgan sharoitga qay darajada moslashganligini baholash usullari bo'yicha yo'nalish profiliga mos bilim, ko'nikma va malaka shakllantirishdir.

Fanning asosiy vazifalari quydagilardan iborat:

- avtomobil va ixtisoslashtirilgan transport vositalarining taraqqiyot va istiqbollari, transport va ixtisoslashtirilgan transport vositalarining taraqqiyot va istiqbollari, transport va ixtisoslashtirilgan vositalarini turlari, qismlari, uzellari, mexanizmlari, tizimlarning o'zaro joylashuvini bilish;
- mexanizm agregatlarining vazifasi, tuzilishi va ishlashini bilish;
- avtomobil va ITVning texnik tavsif va o'lchamlari hamda tashqi sharoitning ekspluatatsion xususiyatlariga ta'sirini bilish;

Ushbu fan ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari hamda kurs ishi kabi o'qitish turlaridan iborat.

Fanni o'qitish jarayonida zamonaviy yangi pedagogik texnologiyalar, zamonaviy o'zbek avtomobillarining konstruktsiyalari va chet el avtomobillari. EHM, virtual laboratoriyalar, animatsiyali darslik va o'quv qo'llanmalardan foydalanish ko'zda tutilgan.

2. Avtomobil sanoatining taraqqiy etish tarixi.

Xayotimizga avtomobillar shunchalik kirib kelganki ularsiz xayotni tasavvur qilish qiyin. Xususan hozirgi kunda xom ashyo va tayyor maxsulotlarni tashish, ochiq usulda ko'mir va ruda qazib chiqarish, sanoat usulida uy-joy binolari va sanoat korxonalari qurish, qishloq xo'jaligiga zarur yuklar, o'g'it va turli maxsulotlar tashish, keng iste'mol mollarini bevosita iste'molchilarga o'z vaqtida yetkazib berish va boshqa maqsadlarda avtomobillardan foydalaniladi. Yuk avtomobillaridan tashqari yo'lovchi avtomobillarining ham mamlakatimiz aholisining kundalik turmushidagi ahamiyati katta.

Birinchi avtomobil qayerda va qachon yaratilgan, avtomobillardan avval qanday harakat vositasi bo'lgan? Harakat manbai bo'lgan dvigatellar qachon yaratilgan? Dvigatellarning qanday turlari bor? Hozirgi davrda qanday avtomobillar yaratilmoqda va xokazo savollarga javob topish uchun avtomobil tarixiga nazar tashlaymiz.

«Avtomobil» so'zi grekcha «autos»-o'zi va lotincha «mobilis»-harakatlanuvchi so'zlar yig'indisidan tashkil topgan bo'lib «O'zi- harakatlanuvchi» degan ma'noni bildiradi. Avtomobil—quruqlikda harakatlanuvchi transport vositasi bo'lib, mustaqil energiya manbaiga ega bo'lgan dvigatel bilan jihozlangan hamda katta qulaylikka va xafsizlikka ega bo'lgan holda relssiz yo'llarda yuk va odamlarni tashish uchun mo'ljallangan mashinadir. Avtomobilni bunday ta'riflash uni boshqa transport vositalaridan ajratib turadi.¹

Hozirgi avtomobilning paydo bo'lishi oddiy tegirmon g'ildiragidan to inson muskulidan harakatga keluvchi o'ziyurar aravachagacha bo'lgan juda uzoq yo'lni bosib o'tdi. Birinchi marta ana shunday aravacha bundan 200 yil muqaddam yaratilgan edi. Bunday o'ziyurar arava Rossiyada istiqomat qiluvchi dehqon Leontiy SHamshurenkov tomonidan yaratildi. Keyinroq I.P.Kulibin uch g'ildirakli «samokat» ixtiro etdi. U inson muskuli kuchi bilan harakatga keltirilar edi.

Lekin bunday aravalarni harakatga keltirish odamlarga bir qancha qiyinchilik va noqulayliklar tug'dirardi. SHuning uchun ular bu aravalarni qandaydir kuch yordamida harakatga keltirish uchun uzoq izlandilar. Oqibatda ular yoqilg'idan ana shunday energiya olish mumkinligini sezdilar. Bu borada rus kashfiyotchisi I.Polzunovdan tashqari frantsuz Deni Papen, nemis Leupol'd, shvetsiyalik Trivel'd, inglizlar Nbyukomen va Uatt hamda boshqalar izlanish olib bordilar. Nihoyat insoniyat tarixida transportning universal dvigateli - bug' dvigateli ixtiro qilindi. Bug' mashinasi, avvalo, o'ziyurar ekipaj avtomobil uchun energiya manbai bo'lib ishlatilgan edi. Avtomobillarning birinchi avlodlari ot tortadigan aravalar shaklida ishlanib, unga oldingi g'ildirakni aylantirish uchun bug' dvigateli o'rnatilgan.

Avtomobil, kashfiyotchilarning bug' aravasini rivojlantirish, takomillashtirish va uning ustida uzoq yillar moboynida tinimsiz ish olib borilishi natijasidir. Bir necha yillar davomida bug' mashinasi asosida bir qancha o'ziyurar avtomobillar yaratildi. Birinchi bug' avtomobilini 1769 yilda frantsuz xarbiy injeneri Kyunbo yaratdi. Bu mashina artilleriya yuklarini tashishga mo'ljallangan. U o'zinig ikkinchi bug' mashinasini 4-5 tonna yuk ko'tarishga mo'ljallab yaratdi. Uni jahondagi birinchi yuk mashinasi, deb hisoblash mumkin. Kyunbo'ning bu avtomobili uchta g'ildirakka ega bo'lib, oldingi g'ildiragi yetaklovchi va boshqariladigan edi. Bug' qozoni o'txonasi bilan avtomobilning oldingi qismiga o'rnatilib, bug' qozondan to'g'ri ikki tsilindrli bug' mashinasiga o'tkazilar edi. TSilindr porsheni esa oldingi g'ildirak, xrapovik mexanizmlar bilan bog'langan. Mashina to'liq mo'qammallashmaganligi va bug' dvigatelining juda og'irligi va kattaligi uchun amaliyot jihatidan rivojlana olmadi. SHunga qaramay, Kyunbo ixtirosining katta ahamiyatga ega ekanligini tan olish kerak. CHunki u birinchi bo'lib dvigatel bilan harakatlanuvchi avtomobil yaratish mumkinligini isbotlab berdi.

19 asrning birinchi yarmida Angliyada bir necha bug' dvigateli bilan harakatlanuvchi avtomobillar yaratildi. Ko'pincha ular avtobus kurinishiga ega bo'lar edi. Baxaybatligi va og'irligi tufayli bug' avtomobillari oddiy yo'llardan

---

¹ Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

zo'rg'a harakat qila olardilar. Natijada yo'llarni yaxshilash, temir yo'llar yaratish fikri tug'ildi. Bug' avtomobilining relsga qo'yilishi parovozning vujudga kelishi uchun asos bo'ldi. Bu davrda iqtisodiy texnika jihatdan kamchiliklarning ko'pligi tufayli avtomobillar yaxshi rivojlanmadi. Masalan, bug' dvigatelining yuqorida qayd etilgan kamchiliklari avtomobilda undan to'la foydalanishga to'sqinlik qildi. 1860 yilda frantsuz mexanigi Etben Lenuar birinchi bo'lib gaz bilan ishlovchi ichki yonuv dvigatelini yaratdi. Lekin u ham ba'zi kamchiliklardan holi emas edi.

Ichki yonuv dvigatelini takomillashtirish borasida ko'pgina kashfiyotchilar ish olib bordilar. 1862-1877 yillar davomida germaniyalik N.A.Otto o'zini butun jahonga mashxur qilgan ichki yonuv dvigatelini yaratdi. Otto 15 yil mobaynida foydali ish koeffitsienti (F.I.K.) 0,15 ga teng bo'lgan ichki yonuv dvigatelini yaratdi. Bu dvigatel to'rt taktli ichki yonuv dvigateli deb ataldi. Mana shu yangi yaratilgan to'rt taktli ichki yonuv dvigateli avtomobilsozlikning rivojlanishi uchun poydevor bo'ldi.

Ko'p yillar davomida yer usti transportini harakatga keltiruvchi asosiy kuch dastlab ho'kizlar keyin otlar va boshqa yirik uy xayvonlari bo'lib kelgan. Lekin odamlar energiyaning boshqa turi ustida bosh qotira boshladilar, ya'ni charchamaydigan, kasal bo'lmaydigan va ochlik nimaligini bilmaydigan energiya manbalari axtara boshladilar. Bu borada insonga tabiatning o'zi yo'l ko'rsatdi. Energiya manbai sifatida shamol kuchidan foydalandilar.

Elkanlar shamol yordamida qayiqni xoxlagan yo'nalishda, xox shamol yo'nalishida xox unga qarshi harakatlantirishi mumkin edi.

Dastlabki yelkanli aravalar qadimgi misrda eramizdan avvalgi XVII – XVIII asrlarda paydo bo'lgan. Misr fir'avnlari cho'l orqali bir shahardan ikkinchi shaharga yurishda yelkanli aravalardan foydalangan. Keyinchalik yelkanli aravalar ma'lum muddatga unut bo'ladi.

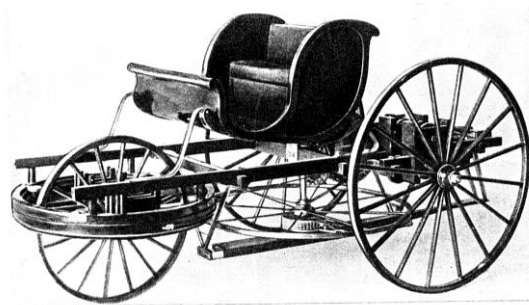
Eramizning XVI-XVII asriga kelib Gollandiyalik matematik Simon Stiven yelkanlardan quruqlikda foydalanish g'oyasini ilgari suradi. Gollandiyaning tabiiy sharoiti – tekis dengiz sohillari va doimiy kuchli shamollar Stivenning g'oyasini amalda sinab ko'rishga imkon berdi. Ixtirochi 1600 yilda to'rt g'ildirakli 2 o'rinli «vetroxod»ni yaratdi.

Stiven yana bir qancha shu kabi ekipajlarni yaratib ular yordamida gollandiya qirg'oqlari bo'ylab Sheveningem va Pitten shaharlari orasida transport qatnovini vujudga keltiradi. Bu shaharlarning orasidagi masofa 60 km bo'lib «vetroxod» bu masofani 2-3 soatda bosib o'tgan.

Mexanik I.P.Kulibin 1791 yil vatandoshi SHamshurenkovning «o'ziyurar kolyaska» g'oyasini rivojlantirib, inson muskuli yordamida harakatga keladigan «samokatka»sini yaratdi.

Rama ostida joylashgan maxovik ekipajning ravon yurishini ta'minlaydi (1.1-rasm). Undan tashqari «samokatka»da tezliklar qutisi va tormoz qurilmasi mavjud edi.

1.1.-rasm Kulibinning «samokatka»si 1791 yil.

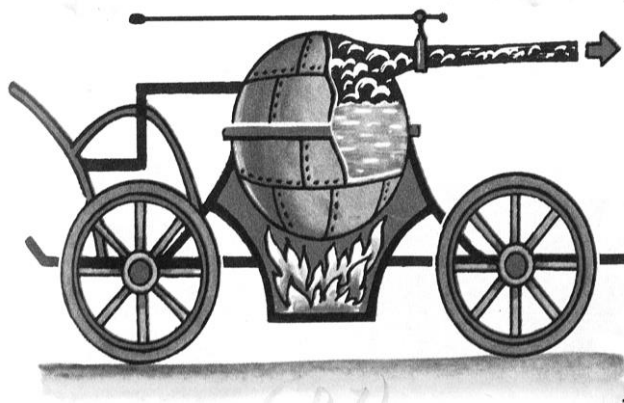
Samokatning maksimal tezligi soatiga 30 km ni tashkil etib, kuzovga ikki odam joylashishi mumkin bo'lgan, uchinchi odam esa «samokat»ning orqasida turib uni oyoqlari bilan harakatga keltirar hamda ekipajni boshqarar edi. Kulibinning «samokatka»si avtomobilning yaratilishidagi muhim ixtirolardan biri bo'ldi.

Keyinroq zanjirli uzatmalar va pnevmatik shinalar vujudga keldi. Yugurish mashinasi asosida yo'lovchilarga mo'ljallangan uch g'ildirakli va sport musobaqalariga mo'ljallangan ikki o'rinli velosipedlar ixtiro qilindi. Bu velosipedlar 1887 yili Djems Starle va frantsuz Anri Peker tomonidan ixtiro qilingan – differentsial bilan ta'minlandi. Differentsiallar, velosiped burilayotganda uning yetakchi g'ildiraklarining o'zaro har xil chastota bilan aylantirib velosipedning ravon burilishini ta'minlagan.

Velosipedlarning takomillashtirilishi, ayniqsa ularda podshipnik, pnevmatik shinalar va differentsialning qo'llanilishi keyinchalik avtomobilning yaratilishida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

BUG' DAVRI. Suvning qaynashini kuzata turib, inson shuni tushundiki idishdan chiqayotgan bug' - bu ob-havoga bog'liq bo'lmagan «qo'lbola shamol». Lekin bug'ning past bosimi biron-bir jiddiy mexanizmni harakatga keltirishga kamlik qilar edi. Energiya manbaini katta miqdorda bir joyga to'plab keyin undan foydalanish imkonini beruvchi vosita o'ylab topish zaruriyati tug'ildi.

Nihoyat 1657 yili italiyan Fernando Vebrist tomonidan bug' mashinasining sodda modeli yaratildi (1.2-rasm).

1.2-rasm

O'txona ustiga joylashgan qozonning ingichka bo'g'zidan chiqayotgan bug' yog'och g'ildiraklarni harakatga keltiradi.

Fernando Vebristning ushbu modeli XVII asrning oxiriga kelib bug' dvigatellari bo'yicha ixtirolar zanjirining vujudga kelishiga sababchi bo'ldi.

Xususan 1681 yilda Angliyada frantsiyalik emigrant Deni Papenning bug' dvigatellariga bag'ishlangan kitobi chop etildi. Deni Papen atmosfera bosimi yordamida porshenni tsilindr ichida harakatlanib foydali ish bajarishi mumkinligini isbotlashga urinardi. Boshqacha qilib aytganda Papen havo nasosini dvigatelga aylantirishga bel bog'ladi.

Dastavval Papen bug' qozonini ixtiro qildi, - qalin devorli temir idish germetik berkitiladigan qopqog' va saqlagich klapani bilan ta'minlangan. Insoniyat tarixida «Papen qozoni» deb nom olgan va hozirda xar bir uy bekasiga ma'lum bo'lgan «tez qaynatkich» («skorovarka») frantsuz olimining bug' imkoniyatlarini o'rganishdagi ko'p yillik tajribalarining natijasi bo'ldi. Uning «dvigateli» quyidagicha ishlardi: tsilindr tubiga suv quyib, tagidan olov bilan qizdiriladi bug' esa porshenni harakatga keltiradi. Keyin o'txona tsilindr tagidan olinib dvigatel suv quyib sovitiladi. Porshen dastlabki holatiga tashqi atmosfera bosimi yordamida qaytariladi. Bu tsikl bir minut davom etgan. Afsuski Papen o'sha vaqtda bug'dan foydalanishning boshqa usullarini topmadi.²

Papengacha odamlar biron – bir ishni bajarishda bug'dan foydalanmaganlar desak noto'g'ri bo'lar, chunki 2000 yil avval grek matematigi va mexanigi Arximed mis zambarakning stvolidan yadroni bug' yordamida otishni o'ylab topgan.

Bug' mashinalarining ko'payishi bilan ularning texnik imkoniyatlarini boholash davr talabi bo'lib qoldi. Bu muammolarning yechimi ham Djeyms Uatt nomi bilan bog'liq. Uatt o'zining bug' mashinalaridan birini pivo zavodiga o'rnatadi. Unga qadar zavod nasoslari otlar yordamida harakatga keltirilgan bo'lib, ular bug' mashinalari bilan almashtirilgan edi. SHunda Uattning miyasiga mashinalarning quvvatini «ot kuchlarida» (qisqartirilgan o.k.) baholashdek g'aroyib fikr keladi. U shuni aniqladiki suv nasosini harakatga keltirayotgan ot 1 sekundda 75 kg suvni 1 m balandlikka ko'tarar ekan. Bundan uning quvvati taxminan 75 kg m/s ga tengligini anglash mumkin va bu quvvat 1 ot kuchi (o.k.) deb olingan. Lekin bu mezon quvvatni to'g'ri baholash uchun yetarli emasdi, chunki bir baquvvat ot ma'lum vaqt davomida 2 ot kuchi quvvatini berishi mumkin.

O'lchovlarning noaniqligi va yagona o'lchov usulining yo'qligi mashinalar quvvatiga noto'g'ri baho berilishiga sabab bo'lardi.

1901-1907 yillargacha mashinalar imkoniyati to'g'risidagi ma'lumotlar taxminiy aytilgan, masalan, 20 o.k. dan 25 o.k.gacha.

Bir qancha Yevropa davlatlari o'zlarining o'lchov mezonlarini taklif qildilar. Hatto «eshak kuchi» degan tushuncha ham mavjud edi. Uni angliyalik muhandis U. Pris 1884 yili kichik quvvatli dvigatellarni baholash uchun taklif etgan. Unga ko'ra 3 eshak kuchi 1 o.k.ga teng deb hisoblangan.

Nihoyat 1960 yili bo'larning barchasiga barham berildi. SHu yili o'tkazilgan og'irlik va o'lchamlarga bag'ishlangan XI xalqaro konferentsiyada, yagona Xalqaro birliklar sistemasi (SI) qabul qilindi. Ushbu sistemaga binoan quvvat vattlarda (Vt) ifodalanadigan bo'ldi. Quvvat o'lchov birligi Djeyms Uatt sharafiga atalgan bo'lib

---

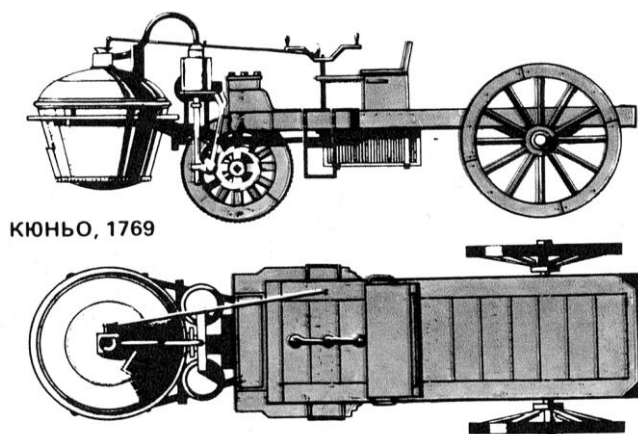
² Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruksiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.

Vt (Vatt) deb yoziladi. 1 o.k. 735 Vt (75 kg. m/s) ga teng. Buning ma'nosi shuki, agar mashina 75 kg yukni chuqurlikdan 1 s vaqt ichida 1 m masofaga ko'tarsa uning quvvati 1 o.k. ga teng.

XVIII asrning ikkinchi yarmiga kelib bug' mashinalarini relssiz yo'llarga mo'ljallangan aravalarga, temir yo'l va suv transportida qo'llay boshladilar. Mu'lum muddat bug' avtomobillari, parovoz va benzinli avtomobillar bilan raqobatlashib va shu bilan birga bir – birini to'ldirib rivojlanib bordi.

Birinchi mukammal harakatlanuvchi bug' avtomobilini 1769 yilda frantsuz Nikol-Jozef Kyunbo (1715-1804) yaratdi (1.3-rasm).

Bug' mashinasi aravaning oldingi g'ildiragiga o'rnatilgan bo'lib, oldingi g'ildirak ham yetakchi ham boshqariluvchi bo'lgan. Bo'g' mashinasining bunday o'rnatilishi aravani boshqarishda qiyinchiliklar tug'dirardi, chunki g'ildirak o'ng yoki chap tomonga burilganda u bilan birga katta hajmga ega bo'lgan bug' qozoni ham buriladi.

КЮНБО, 1769

1.3-rasm. Kyunoning mashinasi

Kyunbo'ning bu mashinasi asosan yuk tashishga mo'ljallangan bo'lib ko'proq xarbiy maqsadlarda (artilleriya qurollari va snaryadlarni tashishda) qo'llanilgan. Mashinaning umumiy og'irligi 4 tonna bo'lib uning tezligi 3 t yuk bilan 2-4 km/soat ni tashkil qilgan. Ushbu bug' aravasini dastlabki yuk avtomobili deyish mumkin. Mashina ikki ot kuchiga teng bo'lgan quvvatga qiyinchilik bilan erishardi. Qozon katta hajmga ega bo'lib bug'ning bosimi tez orada pasayib qolardi. Bosimni bir maromda ushlab turish uchun xar chorak soatda to'xtab olovni kuchaytirish kerak bo'lgan. Bu muolaja «kochegar» tomonidan amalga oshirilgan va ko'p vaqt talab qilar edi.

Keyinchalik Kyunoning bug' mashinasi muzeyga topshirilgan.

XIX asrning boshlarida temir yo'llar vujudga kelib rivojlana boshladi. Ammo temir yo'llar shaharning barcha ko'chalariga kirib bora olmasdi. SHuning uchun ham ayniqsa Angliyada bug' avtomobillarining bir necha turlari yaratildi.

Bug' avtomobillarining quvvati 8-10 barobar oshirilib ularning yonilg'i sarfi va o'lchamlari kamaytirildi. Bug' mashinasini aravaning orqa qismiga joylashtirdilar. Bug' avtomobillarida krivoship mexanizmining qo'llanilishi kelajakda ichki yonuv dvigatellarini yaratilishiga asos bo'ldi.

Bug' avtomobillari temir yo'l transporti singari tekis rivojlanmadi. Yo'l sharoitlari bug' avtomobillariniing harakati uchun yetarli imkon bermasdi. Faqat

XIX asrning 20-30 yillariga kelib yo'llar birmuncha takomillashganidan so'ng shahar ko'chalarida bug' avtomobillari ko'paya boshladi.

ICHKI Yo'NUV DVIGATELLARI VA AVTOMOBIL. XIX-asrning 80 yilligiga kelib Amerika, Buyuk Britaniya va boshqa Yevropa davlatlarida neft qazib chiqarishning keng yo'lga qo'yilishi va neftni qayta ishlash zavodlarining barpo etilishi, benzinli yoki dizel ichki yonuv dvigatellari bilan (ichki yonuv dvigateli – bunday dvigatellar-da issiqlik energiyasini mexanik energiyaga aylanish jarayoni dvigatelning ichida amalga oshiriladi) jihozlangan avtomobillarning takomillashishiga yetarli zamin tayyorlagan edi.

Endi olimlar bug' mashinasi, elektrodvigatel emas, balki ichki yonuv dvigatellari bilan ko'proq qiziq boshladilar. Chunki bunday dvigatellar ixcham, tejamli va samaradorligi yuqori edi.

Frantsiyalik Jak Eten Lenuar ichki yonuv dvigatellari «otasi» deb e'tirof etiladi. Gap shundaki, u boshqa ixtirochilardan farqli o'laroq dvigatelning tajriba namunasini emas balki ishlab chiqarish uchun mumkin bo'lgan texnologik nushasini yaratadi. Germaniyaning Kyoln shahridan 30 yoshlik Nikolaus Otto Lenuarning dvigatelini quvvatini oshirish hisobiga takomillashtiradi. Otto quyidagini aniqlagan edi: gazni alangalatishdan oldin siqish kerak, potrlashni esa porshenning tsilindr ichidagi eng yuqori holatida amalga oshirish kerak. Bu jarayon xozirgi zamonaviy dvigatellarda bajariladigan kiritish, siqish, ish yo'li va chiqarish taktlariga mos keladi. Bundan Otto ixtirosining ahamiyatini tushunish qiyin emas.

1864 yili Otto badavlat Oygen Langen xomiyligida «Otto va kompaniya» firmasini tashkil etadi va gazli dvigatellar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yadi. 1867 yili Parijdagi Xalqaro ko'rgazmada Otto dvigateli o'zining ixchamligi va tejamkorligi bilan g'olib chiqadi.

Otto «Otto-Doyts» markasi ostida xunarmandchilik sanoati uchun statsionar dvigatellar ishlab chiqarishni keng yo'lga qo'yadi. «Doyts» - bu Kyoln shahri yonidagi zavod qurilgan joyning nomi.

Ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun Ottoning xomiysi Langen, Karlsrue (Germaniya) shahridan bilimli va tajribali muhandis Gotlib Daymlerni taklif qiladi. Daymler o'zi bilan eng yaqin do'sti va yordamchisi Vilgelm Maybaxni ham olib keladi. SHunday qilib taqdir o'z vaqtining eng iqtidorli texnik-mashinasozlarini (Langen, Otto, Daymler, Maybax) bir yerga-bir korxonaga to'pladi. Korxona 10 yil faoliyati davomida 5 mingdan ortiq gazli motorlarni ishlab chiqardi.

Lenuar va Otto singari Dizel ham quyi tabaqa vakili bo'lib, muhandislik ma'lumoti olishga muyassar bo'lgan edi. Nemis hunarmandi farzandi Parijda tug'ilib o'sdi, lekin frantsiya-prussiya urushi boshida oilasi bilan dastlab Angliya, so'ng Germaniyaga qochishga majbur bo'ladi. Bu yerda Dizel Myunxen oliy politexnika maktabiga o'qishga kiradi. Yonilg'ining qizigan havoda alangalanishi nazariyasiga ushbu maktab professori Bo de Roshas asos solgan edi. Dizel shu maktabda olgan bilimlari asosida yangi «Dizel» dvigatelini yaratadi. Dizel dvigateli bug' dvigateliga nisbatan yonilg'ini 10 marta kam sarflar, istalgan yonilg'i: ko'mir va neft changi, smola va palma moyida ham ishlashi mumkin edi. Dizel dvigatelining ishlashi quyidagicha: tsilindr ichida siqilgan va qizigan havoga

yonilg'i purkaladi, yonilg'i qizigan havoga aralashib alangalanishi va portlashi hisobiga katta bosim xosil qilinib bu bosim detal va mexanizmlar yordamida dvigatel valini aylantiradi.

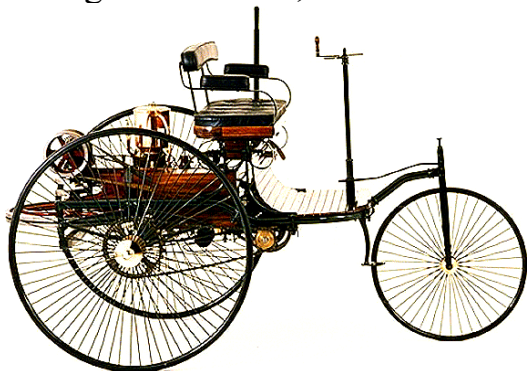
Germaniyadagi Reyn daryosi qirg'og'ida joylashgan Mangeym shahri dun -yodagi birinchi avtomobilining vatani deb yuritiladi: 1885 yilning bahorida Karl Bents ichki yonuv dvigateli bilan jihozlangan uch oyoqli o'zi yurar aravani yaratdi.

Bentsning dvigatellariga talab katta bo'lib u o'z dvigatellarini avtomobillarga o'rnatishni orzu qilar edi. Bents bu orzusini amalga oshirish uchun o'ziga hamfikir va xomiy topa olmadi. Bu kompaniyada orzusi ushalishiga ko'zi yetmagan Bents, o'z aksiyalarini sotishga va kompaniyani tark etishga majbur bo'ladi.

O'sha vaqtga kelib Otto tomonidan arava uchun yengil va qulay bo'lgan 4 taktli ichki yonuv dvigateli yaratilgan edi. Ottoning bu dvigateli metall savdogari Maks Rozeni befarq qoldirmadi. Bents Maks Roze bilan yaxshi tanish bo'lgani uchun uning xomiyligi ostida Ottoning dvigateli takomillashtirishga kirishadi. 1883 yili Bents Roze bilan birgalikda «Bents va Ko» zavodini tashkil qiladi. Bents Ottoning dvigateli takomillashtirib uning quvvatini 3-4 o.k. ga va valning maksimal aylanishlar sonini 450 ayl/minutga yetkazdi.

Bents 2 yil davomida o'zining 3 g'ildirakli ekipajini yaratadi (1.4-rasm). Ixtirochi bu ekipajni yaratishda velosipedning konstruksiyasidan foydalanadi. Uning vazni 260 kg ni tashkil qilgan.

Bu avtomobilni harakatga keltirish oson bo'lmadi. Birinchidan u odamlar uchun qutilmagan hol bo'lsa, ikkinchidan hali sinab ko'rilmagan.

1.4-rasm. Bents-1885 y.

2-3 yo'lovchi bilan harakatlanayotgan Bentsning ekipajidan hayratda qolgan odamlar unga «maxluq» deb nom beradilar. «Telba» Bents va uning avtomobili to'g'risidagi mish-mishlar matbuotda chop etilib butun mamlakatga ovoza bo'ladi. Keyinchalik bu telba ixtirochi – dunyodagi birinchi avtomobilning yaratuvchisi – Karl Bents ekanligi ma'lum bo'ldi.

Bents va Daymler o'zlarining ixtirochilik faoliyatlarini bir-biridan behabar holda va turli sharoitlarda boshlaydilar.

Bents iqtidorli mexanik, ya'ni tug'ma amaliyotchi bo'lsa, uning vatandoshi Daymler nafaqat Germaniyada balki Frantsiya, Buyuk Britaniya davlatlarida texnika sohasida nazariy bilimlardan ta'lim olib mashinasozlik sohasida muhandis edi.

Daymler Bentsdan mustaqil ravishda o'zining havo bilan sovitiladigan

benzinli dvigatelini yaratib 1883 yili unga patent oladi. Dastlab Daymler bu dvigatelni maxsus velosipedga o'rnatdi. Velosipedning yon tomonlariga esa qulamasligi uchun roliklar o'rnatilgan. SHu asnoda Daymler tomonidan 1885 yili dunyoda birinchi mototsikl yaratildi.

Daymler Bentsdan farqli ravishda 1886 yilda o'zining 4 g'ildirakli avtomobilini yaratdi.

1889 yili Daymler yengil metall kuzovli va velosiped g'ildiraklariga o'rnatilgan motorli aravani yaratdi. Daymler bu modelni 920 ayl/min chastotaga ega bo'lgan 2 tsilindrli V simon dvigatel bilan jihozladi. Aynan shu model Karl Bentsni Parijda xalqaro ko'rgazmada hayratda qoldirgan edi. Daymlerning bu dvigatelini frantsuz «Panar-Levassor» firmasi sotib olib o'z avtomobillariga qo'llaydi. 1890 yili Daymler Germaniyada, uning ishlari bilan qiziqqan xomiylar yordamida «Daymler-motoren-Gezel'shaft» avtomobil ishlab chiqarish hissadorlik jamiyatini tashkil etib «Daymler» markasi ostida avtomobillar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yadi.

Frantsiya-prussiya urushi «Daymler» avtomobillarining Frantsiya bozoridagi mavqeiga jiddiy putur yetkazadi. Buni bartaraf etish uchun nemis markasi «Daymler»ni boshqi nom bilan almashtirishiga to'g'ri keladi, ya'ni «Daymler» markasi – firma savdo vakilining 12 yoshli qizining ismi «Mersedes» bilan almashtiriladi. «Mersedes» avtomobili shu tariqa dunyoga keladi.

Ko'p yillik raqobatdan so'ng 1926 yili «Daymler» va «Bents» firmalari birlashadilar, uch qirrali «baxtli yulduz» sobiq raqobatchining «lavr gardishi» bilan birlashtirilib dunyoni o'zining avtomobillari bilan xayratga solib kelayotgan «Daymler-Bents» firmasi tashkil topdi. Firma «Mersedes-Bents» markasi ostida avtomobillar ishlab chiqara boshladi.

Xozirga paytda bozor iqtisodiyotiga birinchi turtki beradigan masalalardan biri respublikamizda avtomobil sanoatini barpo etib, bu soxani muntazam rivojlantirishdir.

M.S. Rossiya imperiyasi davrida nima sababdan ruspublikamizda avtomobil ishlab chiqarish korxonalari kurilmagan?

Istiqloлга erishgan mamlakatimizda davlat tomondan bu muammoni atroflicha hal etish maqsadida ko'zga ko'rinarli ishlarni kilinmokda. Avvalam bor O'zbekiston mustaqil davlat bo'lishi bilanoq Respublikamizda zamonaviy avtomobil sanoatini ravnaq toptirish choralari ko'rildi.

M.S. Respublikamizda avtomobil ishlab chiqarishga nima majbur etgan?

1993 yili prezidentimiz Islom Karimov Janubiy Koreyaga rasmiy tashrib buyurganda xam bu masalaga alohida e'tibor berdi, natijada respublikamizda Koreya davlati bilan hamkorlikda «Asaka-DEU» avtomobil firmasi bunyod etila boshlandi. Respublikamizda Janubiy Koreyaning DEU korporatsiyasi bilan xamkorlikda kichik va o'rtacha yengil avtomobillar xamda kichik mikroavtobuslarni yig'uv-qurish va ularni ishga tushirish to'g'risidada shartnoma tuzildi.

1996 yilga kelib Andijon viloyatining Asaka shaxrida «O'zDEU avto» avtomobil zavodi to'liq ishga tushirildi. Yiliga 200 mingga yaqin juda oz yonilg'i

sarf etadigan ikki turdagi kichik va o'rta, kichik litrajli *Tiko* va *Neksiya* rusumli yengil avtomobillar hamda Damas rusumli kichik mikroavtobus ishlab chiqarila boshlandi. Keyingi yillarda bu zavodda Matiz va Lasetti rusumli yengil avtomobillarni ham ishlab chiqarmoqda. SHu bilan birga bu avtomobillarga texnik xizmat ko'rsatish va joriy ta'mirlash ustaxonalari tashkil etildi.

Prezidentimiz Islom Karimovning 1996 yilda Turkiyaga rasmiy tashrifi natijasida Respublikamizning O'zavtosanoat va Turkiyaning Koch holding tashkilotlari bilan birgalikda Samarqand shaxrida SamKochavto rusumli avtomobil ishlab chiqarish zavodini qurish va uni tezlikda ishga tushirish to'g'risidada shartnoma tuzildi. Zavod 1999 yil mart oyida ishga tushirilib, aprel-sentyabr oylari ichida 294 ta kichik tonnali, dizel dvigatelli yuk avtomobillari va 140 ta dizel dvigatelli avtobus ishlab chiqarildi.

Prezidentimiz Islom Karimovning Germaniyaga rasmiy tashrifi natijasida Germaniya davlatining *Mersedes-Bens* firmasi bilan shartnoma tuzilib, Xorazm viloyatining Urganch shahrida *Mersedes-Bens* rusumli yengil va yuk avtomobillari hamda avtobuslarni yig'ishga mo'ljallangan yig'uv tsexi korxonalari va texnik xizmat ko'rsatish ustaxonalari barpo etildi.

Yuqoridagilarga o'xshash CHexoslovakiya davlati bilan shartnoma tuzilib, Toshkent viloyatining Angren shaxrida Tatra rusumli o'zi-ag'dargichli katta yuk ko'taradigan avtomobil zavodini qurish ustida ish olib borilmoqda. Bu borada boshlangan va olib borilayotgan xayrli ishlar kelgusida O'zbekistonning ulkan avtomobil ishlab chiqaradigan davlatlar qatoriga kirishi uchun puxta zamin yaratadi.

Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganlaridek, avtomobil transporti O'zbekiston iqtisodiyotning tayanchiga aylanmoqda.

3.Avtomobil transportining Respublika ijtimoiy-iqtisodiyoti rivojidagi ahamiyati.

«Avtomobil» so'zi grekcha «autos»-o'zi va lotincha «mobilis»-harakatlanuvchi so'zlar yig'indisidan tashkil topgan bo'lib «O'zi- harakatlanuvchi» degan ma'noni bildiradi.

1996 yilga kelib Andijon viloyatining Asaka shaxrida «O'zDEU avto» avtomobil zavodi to'liq ishga tushirildi. Yiliga 200 mingga yaqin juda oz yonilg'i sarf etadigan ikki turdagi kichik va o'rta, kichik litrajli *Tiko* va *Neksiya* rusumli yengil avtomobillar hamda Damas rusumli kichik mikroavtobus ishlab chiqarila boshlandi.

Avtomobillar vazifasiga ko'ra yengil, yuk, yo'lovchi maxsus (yong'in

o'chiruvchi, sanitariya, avtokran, benzin tashuvchi, suv sepuvchi, qurilish mashinalari va hokazo) ixtisoslashtirilgan (tortqich, un, tsement, beton aralashtirgich, qurilish uchun ferma, uzun trubalarni tashuvchi traktor va ekskavatorlarni tashuvchi) avtomobillarga bo'linadi.

Nazorat savollari:

1. Avtomobilda rivojlanish bosqichlari nimalardan iborat?
2. Respublikamizda avtomobilsozlikning istiqbollari tushuntiring?
3. Avtomobil transportining respublika va xalq xo'jaligidagi ahamiyati nimalardan iborat?

2-Mavzu. Transport vositasining umumiy tuzilishi.

1. Umumiy ma'lumotlar. Transport vositasining tarifi va vazifasi.
2. Pasajir transport vositasi. Yuk transport vositasi.
3. Tirkama transport vositasi.
4. Avtomobil konstruksiyasining rivojlanish tarixi.
5. Avtomobilning umumiy tuzilishi. Texnikaviy xarakteristikalar va belgilanishi (markirovkalanishi).

Tayanch iboralar: Avtomobillarning tasnifi, Avtomobilning umumiy tuzilishi va asosiy ko'rsatkichlari. Avtomobilga klaster tuzish. Avtomobilga sinkveyn tuzish.

1. Umumiy ma'lumotlar. Transport vositasining tarifi va vazifasi.

«Avtomobil» so'zi grekcha «autos»-o'zi va lotincha «mobilis»-harakatlanuvchi so'zlar yig'indisidan tashkil topgan bo'lib «O'zi- harakatlanuvchi» degan ma'noni bildiradi.

1996 yilga kelib Andijon viloyatining Asaka shaxrida «O'zDEU avto» avtomobil zavodi to'liq ishga tushirildi. Yiliga 200 mingga yaqin juda oz yonilg'i sarf etadigan ikki turdagi kichik va o'rta, kichik litrajli *Tiko* va *Neksiya* rusumli yengil avtomobillar hamda Damas rusumli kichik mikroavtobus ishlab chiqarila boshlandi.

Avtomobillar vazifasiga ko'ra yengil, yuk, yo'lovchi maxsus (yong'in o'chiruvchi, sanitariya, avtokran, benzin tashuvchi, suv sepuvchi, qurilish mashinalari va hokazo) ixtisoslashtirilgan (tortqich, un, tsement, beton aralashtirgich, qurilish uchun ferma, uzun trubalarni tashuvchi traktor va ekskavatorlarni tashuvchi) avtomobillarga bo'linadi

Avtomobillar vazifasiga ko'ra, transport, maxsus ixtisoslashgan poyga va o'tag'on avtomobillarga bo'linadi.

Maxsus avtomobillar ma'lum ishlarni bajarishga imkon beradigan mexanizm-qurilma va uskunalar bilan jixozlangan.

Poyga avtomobillari sport avtomobillari bo'lib, avtomobil sport poygasida qatnashish uchun mo'ljallangan.

Avtobuslar vazifasiga qarab: shahar atrofida, shahar ichida, shaharlararo, ma'lum joylarga qatnaydigan va umumiy ishlarda foydalaniladigan bo'ladi.

Avtobuslar uzunligiga qarab: 5 m juda kichik (mikroavtobus); 6-7,5 m

kichik; 8-9,5 m o'rtacha; 10,5-12 m katta avtobuslarga bo'linadi.

Engil avtomobillarga o'rnatilgan dvigatellarni ishchi hajmiga qarab: 1,2l gacha o'rta kichik; 1,2-1,8 l kichik; 1,8-3,5 l o'rta va 3,5 litrdan ortiq katta litrajli bo'ladi.

Yuk avtomobillari yuk vazniga qarab: yengil vazn 0,3-1 t; kichik vazn 1-3; o'rta vazn 3-5 t; katta vazn 5-8 t va juda katta vazn 8 tonnadan ortiq yuk ko'taradigan avtomobillarga bo'linadi.

Tashlama devorlari (bortlari) ochiladigan avtomobillarda xar-xil yuklar tashiladi va bunday avtomobillarni umumiy ishlarni bajaruvchi oddiy avtomobillar deb ataladi.

Sochiluvchi va to'kiluvchi yuklar o'zi ag'daradigan (samosval) avtomobillarida, suyuqliklarlar tsisternyali avtomobillarda, oziq-ovqatlar esa furgonli avtomobillarda tashiladi.

Bir vaqtning o'zida universal kuzovli yengil avtomobilda yuk va yo'lovchi tashilsa yuk-yo'lovchi avtomobili deyiladi.

Maxsus avtomobillar ma'lum ishlarni bajarishga imkon beradigan mexanizm-qurilma va uskunalar bilan jixozlangan.

Poyga avtomobillari sport avtomobillari bo'lib, avtomobil sport poygasida qatnashish uchun mo'ljallangan.

Xar-xil yo'l sharoitlarida harakatlanish uchun avtomobillar oddiy va o'tag'on avtomobillar bo'ladi:

1. qattiq qoplamali yo'llarda harakatlanuvchi, bitta o'qi yetakchi bo'lgan avtomobil oddiy avtomobil deyiladi.

2. yomon va moslashtirilmagan yo'llarda harakatlanuvchi ikkita yoki uchta o'qi yetakchi bo'lgan avtomobil o'tag'on avtomobil deyiladi.

4. Avtomobilning umumiy tuzilishi.

Avtomobil uchta asosiy qismlardan tuzilgan bo'lib, ular dvigatel, shassi va kuzov kabinalardir.

2.1-rasm. Engil avtomobil kuzovi.

Dvigatel avtomobilni harakatga keltiruvchi mexanik energiya manbaidir. *Avtomobil shassisi* dvigatelning tirsakli validagi burovchi momentni yetakchi g'ildiraklarga uzatish avtomobilni harakatlantirish va boshqarishga mo'ljallangan mexanizmlardan tuzilgan.

2.2-rasm. Yengil avtomobil yurish qismi.

Mexanizmlardan tuzilgan ilashish muftasi, uzatmalar qutisi, kardanli uzatma, asosiy uzatma differentsial va yarim o'qlar. Asosiy uzatma differentsial va yarim o'qlar keyingi yetakchi ko'prik, g'ilofiga joylashgan. Avtomobilning yurish qismi rama, oldi va keyingi ko'prikda, prujinalar hamda g'ildiraklardan tuzilgan.

Avtomobilni boshqarish mexanizmlari xaydovchi avtomobilni belgilangan yo'nalishda harakatlantirish uchun zarur bo'lgan rul boshqarmasi va tormoz boshqarmalardan tuzilgan. Avtomobil kuzovi yuklar va yo'lovchilarni tartib bilan joylashtirish uchun xizmat qiladi. Kabina xaydovchini tashqi muhitdan ajratish va muxofaza qilish xaydovchiga qulay sharoit yaratish avtomobilni boshqarish richaglari, pedallari nazorat va o'lchash asboblarni joylashtirish xamda ogoxlantiruvchi chiroqlarini joylashtirish uchun xizmat qiladi.³

Rul boshqarmasi avtomobilning harakat yo'nalishini o'zgartirish uchun xizmat qiladi.

Tormoz boshqarmasi avtomobilni harakat tezligini sekinlashtirish va avtomobilni to'xtatish uchun xizmat qiladi.

Oldingi ko'prik avtomobilning rol boshqarmasi qismlarini osmalar va yetaklovchi g'ildiraklarni o'rnatish uchun xizmat qiladi. Orqa ko'prik asosiy uzatma differentsial yarim o'qlar osmalar va yetakchi g'ildiraklarning rnatish uchun xizmat qiladi.

Avtomobilning yurish qismi - avtomobilni ilgari lama harakatlanishini ta'minlaydigan aravadan tashkil topgan bo'lib, uning asosi bo'lib rama (19) yoki kuzov xizmat qiladi. Ramaga old va ketingi ko'priklar, osmalar hamda g'ildiraklar o'rnatilgan.

Transport vositalarining texnik ko'rsatkichlari. Avtomobil transport vositasining xar nusxasi uchun uni tayyorlovchi zavod tomonidan qisqacha texnik ko'rsatkichlari beriladi, u qo'yidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Keltirilgan jadvalda avtomobilning yuk ko'tarish qobiliyati yoki yo'lovchi soni yuk bilan og'irligi maksimal harakatlanish tezligi, 100 km ga yonilg'i sarfi, dvigatelъ turi g'ildiraklar formulasi va avtomobilning tashqi o'lchamlarini keltirilgan.

Respublikamizda va Rossiyada ishlab chiqarilayotgan avtomobillarning qisqacha texnik ko'rsatkichlari (2.3-jadval).

2.3 - jadval

³ Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

Rossiyada va Respublikamizda ishlab chiqarilayotgan
avtomobillarning qisqacha texnik ko'rsatkichi.

Ko'rsatkichlar	Avtomobil nusxalari							
	Rossiyada				Respublikamizda			
	GAZ-53A	ZIL-130	KamAZ-5320	VAZ-2106	O'zOto yo'l M-50	Tiko	Damas	Neksiya
	Yuk avt.	Yuk avt.	Yuk avt.	Engil avt	Avtobus	Engil avto	Mikro avtobus	Engil avto
Yuk ko'tarish qobiliyati kg, o'rindiqlar soni kg/o'rin	4000	6000	8000	4000/5 ta	3020/18 ta	275/4 ta	560/7 ta	400/5 ta
Yuk bilan og'irligi kg, sof og'irligi kg	7400 3250	10525 4300	15305 7080	1445 1045	8000 4980	895 620	1895 810	1455 1036
Avtomobilning maksimal harakatlanish tezligi, km/soat	80	90	85	154	98	143	114	163
100 km.ga yonilg'i sarfi, litr	24	29	24	8,5	19,5	4,3	4,1	5,5
Dvigatelъ turi	Karb	Karb	Dizel	Karb	Dizel	Karb	Karb	Forsunkali
G'ildiraklar soni	4x2	4x2	6x4	4x2	4x2	4x2	4x2	4x2
Etakchi ko'priki	Orqa	Orqa	Orqa	Orqa	Orqa	Oldi	Orqa	Oldi
Avtomobilъ bazasi, metr	3,70	3,80	4,51	2,42	3,60	2,33	1,840	
Eng kata eni, metr	2,38	2,50	2,50	1,61	2,22	1,40	1,40	1,66
Eng kata balandligi, metr	2,22	2,40	3,65	1,44	2,93	1,39	1,92	1,39
Oldingi g'ildiraklar orasidagi masofa, metr	1,63	1,80	2,02	1,36	1,60	2,23	1,21	2,52
Avtomobil uzunligi, metr	6,40	6,68	7,43	4,16	6,93	3,34	3,23	4,48

Nazorat savollari:

1. Avtomobillarni tasniflab bering?

2. Avtomobilning umumiy tuzilishi nimalardan iborat?
3. Avtomobilning asosiy qismlarini vazifasini qisqacha bayon eting?
4. Avtomobillarni texnik ko'rsatkichlari to'g'risida gapirib bering?
5. Avtomobilsozlik zavodlaridan bittasiga izox berib shuni tushuntiring?

3-Mavzu. Dvigatel.

Reja.

1. Avtomobil dvigatelinig tasnifi, umumiy tushunchalar va asosiy parametrlari.
2. Turli dvigatellarni ishlash prinsiplari, to'rt takli dvigatellar, ikki takli dvigatellar, rotor porshenli dvigatellar, gaz trubinali dvigatellar.
3. Dvigatelning konstruksiyalari. Dvigatellarni mexanizm va tizimlari.

Tayanch iboralar: Dvigatelning vazifasi, asosiy o'lchamlari, ikki va to'rt takli porshenli dvigatellarning umumiy tuzilishi, ko'p tsilindrli dvigatellar va ularning ishlash tartibi, rotor va gaz trubinali dvigatellar, ichki yonuv dvigatellarning atrof-muhitga ta'siri

1. Avtomobil dvigatelinig tasnifi, umumiy tushunchalar va asosiy parametrlari.

Dvigatel yonuvchi ish aralashmaning yonishidan xosil bo'lgan kimyoviy issiqlik energiyani mexanik energiyaga aylantirib beradi va avtomobilni harakatlanishi uchun energiya sarflaydigan mashina. Ichki yonuv dvigateli tuzilishi bo'yicha: porshenli, elektr, gaz trubinali, reaktiv, rotor-porshenli, maxovik, bug', orbital va stirinling dvigatellar bo'ladi.

Zamonaviy avtotransport vositalariga asosan porshenli ichki yonuv dvigatellari o'rnatiladi. Avtomobillarga o'rnatiladigan porshenli ichki yonuv dvigatellari qo'yidagi turlarga bo'linadi:

- ishlatiladigan yonilg'i turiga qarab: yengil suyuq yonilg'i - benzinda ishlaydigan yoki siqilgan suyuq gaz bilan ishlaydigan karbyuratorli dvigatellar, og'ir suyuq yonilg'ida ishlaydigan dizel dvigatellari.

- yonuvchi aralashma xosil kilish usuliga qarab, tsilindr tashqarisida aralashma xosil qiluvchi karbyuratorli dvigatellar va tsilindr ichida aralashma xosil kiluvchi dizel dvigatellari.

- ishchi aralashmaning alangalanish bo'yicha elektr uchkuni bilan alangalanadigan karbyuratorli dvigatellar bilan va siqish natijasida qizigan sof havoga purkalgan yonilg'i zarralari tegib o'z-o'zidan alangalanadigan dizel dvigatellari.

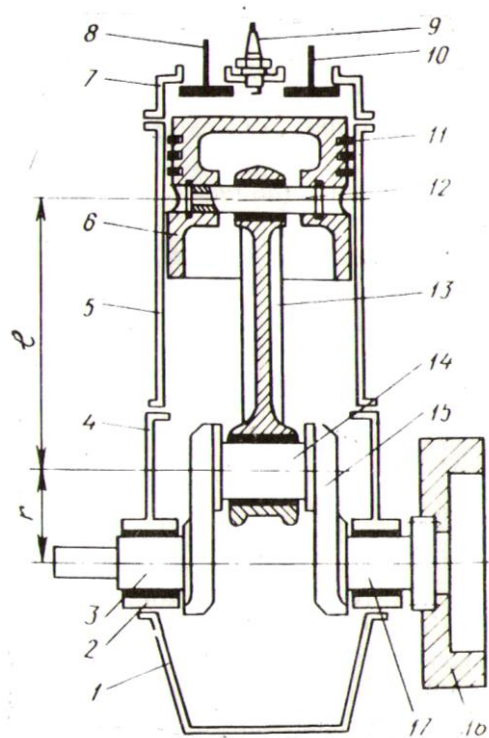
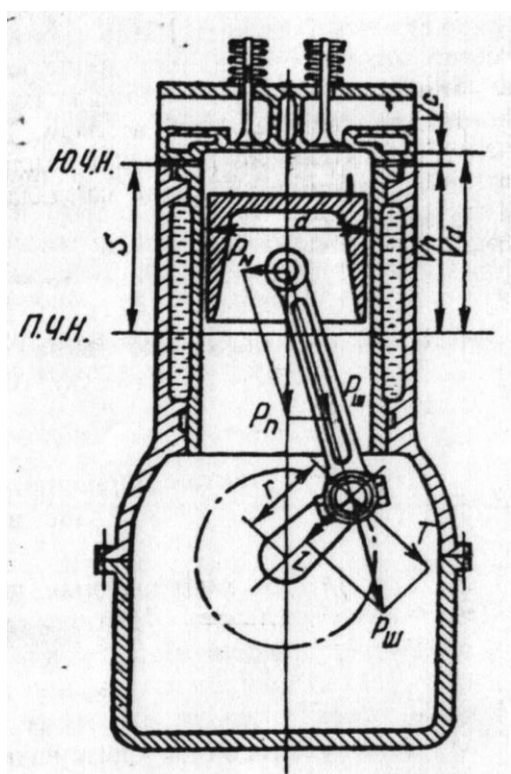
Ish jarayonini xosil qilish usuliga qarab: to'rt takli va ikki takli dvigatellar. Konstruktiv tuzilishi bo'yicha: 1,2,3,4,5,6,8,12 porshenli va ularning joylashuv tartibiga qarab (tik qatorli, yotiq qatorli yoki V-simon), gaz taqsimlash mexanizmining joylashuvi bo'yicha - klapanlari yuqorida yoki pastda joylashgan va taqsimlash valining joylashuvi bo'yicha - taqsimlash vali blok ichida joylashgan yoki blok qopqog'ida joylashgan.

Ichki yonuv dvigatelinig umumiy tuzilishi, mexanizm va tizimlarning vazifalari. Porshenli ichki yonuv dvigatellari qo'yidagi mexanizm va tizimlardan

tuzilgan: krivoship–shatunli mexanizm, gaz taqsimlash mexanizmi, hamda sovutish, moylash, yonilg'i bilan ta'minlash, yondirish (karbyuratorli dvigatelda) va yurgizish tizimlari.

Krivoship shatunli mexanizm tsilindr ichida ishchi yonuvchi aralashmaning yonishidan hosil bo'lgan gazning bosimini o'ziga qabul qilib, porshenning tsilindr ichida to'g'ri chiziqli ilgarilama va qaytma harakatini tirsakli valda aylanma harakatiga aylantirib beradi. Dvigatel tsilindr va ostki qismi taglik bilan yopilgan karterdan iborat.⁴

3.1-rasm. Yengil avtomobil dvigateli.

3.2-rasm. Porshenli ichki yonuv dvigatelning tuzilishi.

A- ko'ndalang ko'rinish, B-bo'ylama ko'rinish.

a) TSilindr ichida kompressorli (zichlovchi) porshen halqalari (11) bo'ladi, usti yuqoriga qaragan stakan shakldagi porshen (6) harakatlanadi. Porshen barmog'i (12) va karterda joylashgan tayanch podshipniklarda aylanuvchi tirsakli val (15)

⁴ Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruksiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.

bilan bog'langan. Tirsakli val tayanch bo'yinlari (17), jag'lar (15) va shatun bo'ynidan (14) iborat. TSilindr, porshen, shatun va tirsakli val birgalikda krivoship shatunli mexanizmni tashkil etadi.

b) Bu mexanizm porshenning ilgari lanma-qaytma harakatini tirsakli valning aylanma harakatiga aylantirib beradi.

TSilindr (5) yuqori tomondan tsilindr kallagi (7) bilan berkitilgan. Bu kallakda kiritish va chiqarish klapanlari (8, 9) o'rnatilgan bo'lib, ularning ochilishi va yopilishi porshenning harakatiga hamda tirsakli valning aylanishiga mos tushadi.

Gaz taqsimlash mexanizm. Yonuvchi ishchi aralashma yoki havoning tsilindrga kirishini hamda ishlatilgan gazlarni chiqarib yuborishni bajarish uchun xizmat qiladi. Bu mexanizm tarkibiga gaz taqsimlash vali, valni yuritgich shesternyasi, turtkichlar, klapanlar, klapan prujinalari, koromislo, koromislo o'qi, shtangalar kiradi.

Yonilg'i bilan ta'minlash tizimi benzin va havoni tozalaydi, ulardan yonuvchi aralashma tayyorlaydi, uni dvigatel tsilindrlariga uzatadi va ishlatilgan gazlarni tashqi muhitga chiqarib yuboradi.

Sovutish tizimi. Dvigatelning qizigan qismlardan ajralgan issiqlikni tashqi muhitga tarqatadi va uni eng qulay issiqlik maromda ishlashni ta'minlaydi. Dvigatel suyuqlik yoki havo bilan sovitiladi.

Moylash tizimi dvigatelni ishqalanuvchi qismlar orasiga yuqori bosim bilan moy yuborib, ularning yeyilishini kamaytiradi, ishqalanuvchi qismlarni yuzalarini qisman sovitadi, ishqalanuvchi yuzalardagi kirlarni va yeyilish zarrachalarini yuvadi xamda moyni tozalab beradi.

O't oldirish tizimi karbyuratorli dvigatelni majburiy ravishda o't oldirish uchun elektr toki uchqunini hosil qiladi va uni tsilindrlarga tartib bilan yuboradi.

Yurgizish tizimi dvigatelni yurgizish uchun xizmat qiladi.

2. Turli dvigatellarni ishlash prinsiplari, to'rt takli dvigatellar, ikki takli dvigatellar, rotor porshenli dvigatellar, gaz trubinali dvigatellar.

Ichki yonuv dvigatelning asosiy tariflari va ko'rsatkichlari. Porshen ustuni tirsakli val o'qidan eng uzoqlashgan tsilindr ichidagi yuqorida turish holati (nuqta) ni yuqorigi chekka nuqta (Yu.CH.N) deb ataladi. Porshen ustining tirsakli val o'qiga eng yaqinlashgan tsilindr ichidagi pastda turish holati (nuqta)ni pastki chekka nuqta (P.CH.N) deb aytaladi. Porshen bir chekka nuqtadan ikkinchi chekka nuqtagacha harakatlanganda bosib o'tilgan masofani porshen (S) yo'li deb ataladi.

Tirsakli valning tayanch bo'yni va shatun o'qlari orasidagi masofa (r) ni krivoship radiusi deb ataladi.

Porshen yo'li krivoship radiusining ikki barobariga $S=2R$ teng bo'ladi. Porshen yuqorigi chekka nuqtadan pastki chekka nuqtagacha harakatlanganda hosil bo'lgan hajm (V_m) tsilindrning ishchi hajmi deb ataladi. U qo'yidagi ifoda bilan aniqlanadi.

$$V_m = \pi D^2 S / 4, \text{ m}^3$$

bu yerda: D - tsilindr diametri, m

S - porshen yo'li, m

Porshen yuqorigi chekka nuqtada turganda, uning yuqorisida xosil bo'lgan hajm (V_s) siqish yoki yonish bo'linmasining hajmi deb ataladi.

Porshen pastki chekka nuqtada turganda uning ustida hosil bo'lgan tsilindr bo'shlig'i (V_a) ni tsilindrning to'la hajmi deb ataladi.

TSilindrning ishchi hajmi va yonish bo'linmasining hajmi qo'shilib, tsilindrning to'la (V_a) hajmini ifodalaydi.

$$V_a = V_c + V_{uy}$$

TSilindr to'la hajmining yonish bo'linmasining hajmiga nisbatini siqish darajasi deb ataladi. U qo'yidagi ifoda bilan aniqlanadi.

$$\varepsilon = \frac{V_a}{V_c} = \frac{V_h + V_c}{V_c} = \frac{V_h}{V_c} + 1$$

Siqish darajasini qiymati:

Karbyuratorli dvigatellar 6,5-10 gacha;

Dizel dvigatellarida 14-21 ga teng.

Siqish darajasi porshen P.CH.N. dan Yu.CH.N. ga borganda tsilindr ichidagi ishchi aralashmasining hajmi siqish tufayli necha marta kamayishini ko'rsatadi.

Ko'p tsilindrli dvigatellarda tsilindrlarning ishchi hajmlarining yig'indisini dvigatelning litraji (V_l) deb ataladi:

$$V_l = V_m \cdot i \cdot 1000, \text{ l}$$

bu yerda: i -tsilindrlar soni; 1000- m^3 ni litrga aylantiruvchi koeffitsient.

3.3-jadval

Avtomobil dvigatelining texnik ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	Avtomobil nusxalari							
	GAZ-53A	Zil-130	KamAZ-5320	VAZ-2106	O'zOtayo'l M-50	Tiko	Damas	Neksiya
Dvigatel	SM3-53 V-simon	Zil-130 V-simon	Kamaz 740 V-simon	VAZ-2106	IVECO 8040.25	F8C	F8CB	SONC
TSilindr diametri, mm	92	100	120	79	104	68,5	68,5	
TSilindrlar soni	8	8	8	4	4	3	3	4
Porshen yuli, mm	80	95	120	80	115	72	72	
TSilindrni ishchi hajmi, litr	4,25	6,0	10,85	1,57	3,90	0,89	0,89	1,49
Sikish darajasi	6,7	6,5	17	8,5	17	9,3	9,3	8,6
TSilindrlarni ishlash tartibi	15426-378	15426-378	15426-378	1342	1342	132	132	1342
Maksimal quvvati, kVt	84,6	110,6	154,4	58,8	85	30,14	27,9	66,1

Aylanishlar soni, ayl/min	3200	3200	2600	5400	2700	5500	5000	5400
Maksimal burovchi moment, kVt	284,4	402	637,4	121,6	353	60	64	123
Aylanishlar soni, ayl/min	2000-2200	1800-2000	1400-1700	3000	1400	2500	3000	3400

Porshenning chekka nuqtalarda to'xtamay harakatlanishini disk shaklidagi maxovik (16) ta'mirlab turadi.

Kiritish, siqish, kengayish va chiqarish jarayonlarining yig'indisini ish tsikli deb ataladi.

Ish tsiklining bir qismini takt deb ataladi.

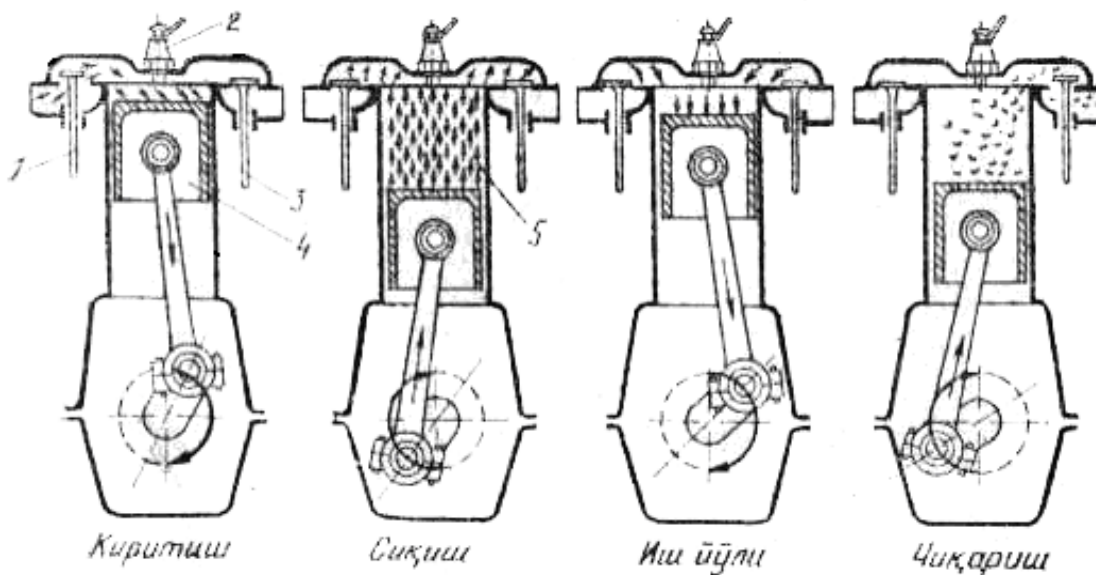
Dvigatelning ish tsikli porshenning to'rt yurishida sodir bulsa, bunday dvigatelni to'rt taktli dvigatel, porshenning ikki yurishida sodir bo'lsa, dvigatelni ikki taktli dvigatel deb ataladi.

To'rt va ikki taktli porshenli dvigatellarning umumiy tuzilishi.

2.1 To'rt taktli dvigatellarning ish tsikllari.

To'rt taktli karbyuratorli dvigatelning ish tsikli. Dvigatelning ish tsikli to'rtta taktdan iborat (3.3-rasm).

Birinchi takt - kiritish. Bu takt tsilindrni yonuvchi aralashma bilan to'ldirish uchun zarur. Porshen YuCHN dan PCHN gacha harakatlanganda tsilindrda 0,07-0,08 MPa gacha siyraklanish (havosizlanish) vujudga kelib uning ta'sirida ochilgan kiritish klapani orqali tsilindrga yonuvchi aralashma kiradi. Yonuvchi aralashma tsilindrda avvalga ish tsiklidan kolgan ishlatilgan gaz bilan aralashib ishchi yonuvchi aralashma hosil bo'ladi. Porshen YuCHN dan PCHN ga yetganda tsilindr yonilg'i aralashmasi bilan to'ladi, kiritish klapani yopiladi. Takt oxirida bosim 0,7-0,9 kg/sm² va xarorati 70-110° S bo'lgan ishchi aralashmasi xosil bo'ladi.

3.3-rasm. Bir tsilindrli karbyuratorli dvigatelning ish tsikli.
1-kiritish klapani, 2-yondirish shami (svecha), 3-chiqarish klapani,

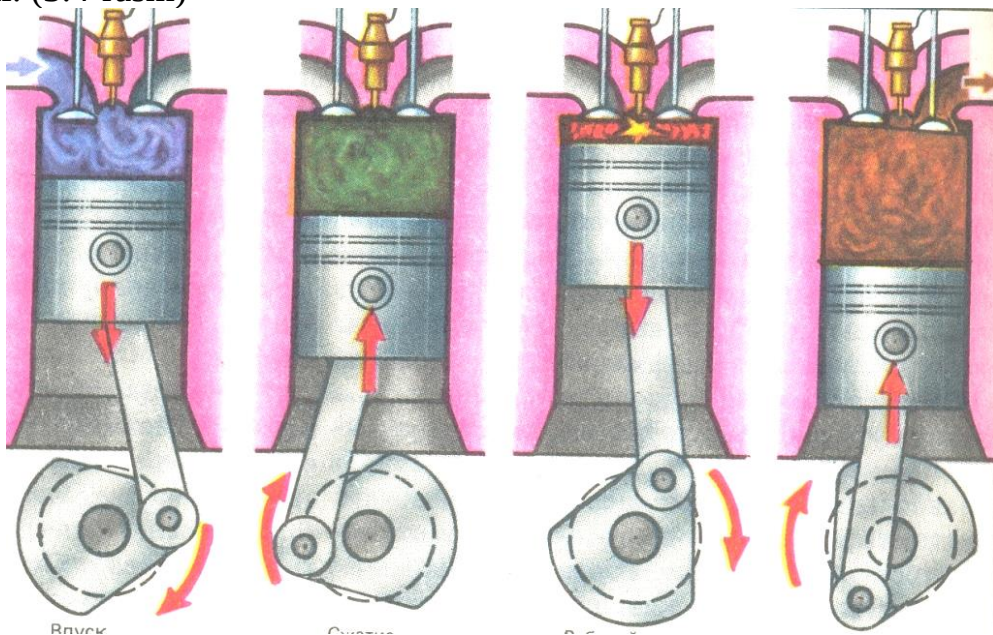
Ikkinchi takt -siqish. Bu taktli ishchi aralashmasining hajmini kamaytirish natijasida uning ichki energiyasini ko'paytirib, uni yonishiga tayyorlanadi. Porshen PCHN dan YuCHN ga tomon siljigan paytda ishchi aralashma siqiladi. Bu paytda kiritish xamda chiqarish klapanlari yopik bo'ladi. Siqish takti oxirida ishchi aralashmaning bosimi $12-17 \text{ kg/sm}^2$ xarorati $300-400^{\circ}\text{S}$ bo'ladi.

Siqish taktining oxirida svecha elektrodleri orasida yuqori kuchlanishga ega bulgan elektr uchkuni paydo bo'ladi, uning ta'sirida tsilindrda siqilgan ishchi aralashma alanganadi.

Uchinchi takt - ish yo'li. Yoki yonish va kengayish takti. Bu taktida ishchi aralashmaning yonishidan xosil bulgan issiqlik energiyasi foydali mexaniq energiyaga aylantiriladi. Bunda kiritish va chiqarish klapanlari yopiq holatda bo'ladi. Takt boshlanishda aralashma yonib ko'p miqdorda issiqlik chiqaradi. SHu vaqtda yongan gazlarning bosimi $35-50 \text{ kg/sm}^2$ xarorati esa $2000-2400^{\circ}\text{S}$ gacha ko'tariladi. Bu bosim ta'sirida porshen YuCHN dan PCHN ga harakatlanib, bunda ish yo'li takti bajariladi.

To'rtinchi takt - chiqarish. Bu taktida tsilindrni ishlatilgan gazlardan tozalanadi. CHiqarish klapani ochilganda porshen PCHN dan YuCHN ga harakatlanib yongan gazlarni tsilindr ichidan surib tashqi muhitga chiqarib yuboradi. Bu taktning oxirida tsilindr ichida qolgan gazlarning bosimi $1,1-1,2 \text{ kg/sm}^2$ xarorati $500-830^{\circ}\text{S}$ atrofida bo'ladi.

To'rt taktli dizel dvigatelning ishchi tsikli. Dizel dvigatelda tsilindr ichiga tozalangan sof xavo kiritiladi va siqilgan xavoga forsunka yordamida yonilg'i purkaladi. (3.4-rasm)

3.4- rasm. To'rt taktli dizel dvigatelining ish tsikli
1-kiritish klapani, 2-forsunka, 3-chiqarish klapani, 4-porshen,
5-yuqori bosimli yonilg'i nasosi (YuBYoN)

Birinchi takt–kiritish. Porshen YuCHN dan PCHN ga tomon harakatlanganda

tsilindrga kiritish klapani chang to'zonlardan tozalangan sof havo so'riladi, takt oxirida tsilindrdagi xavoning bosimi $0,8-0,9 \text{ kg/sm}^2$ xarorati esa $50-70^{\circ}\text{S}$ bo'ladi.

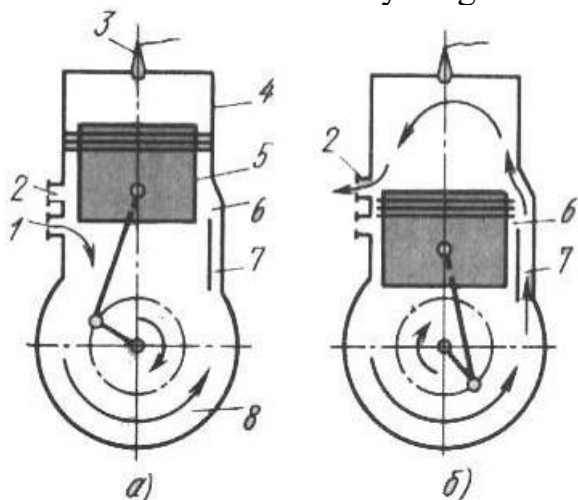
Ikkinchi takt-siqish. Ikkala klapan yopiq holatda bo'ladi. Porshen PCHN dan YuCHN ga harakatlanganda tsilindrdagi havo siqiladi. Siqish takti oxirida havo bosimi $30-40 \text{ kg/sm}^2$ gacha xarorati esa $500-730^{\circ}\text{S}$ gacha ko'tariladi. SHu payt tsilindrga forsunka orqali yuqori bosimli yonilg'i nasos yordamida 200 kg/sekund bosim ostida yonilg'i purkaladi. Purkalgan yonilg'i o'ta qizdirilgan havo bilan aralashtirib o'z o'zidan alanganadi.

Uchinchi takt-kengayish. Ikkala klapan yopiq holatda bo'ladi. Siqish taktning oxirida alangan yonilg'ining yonishi biroz davom etadi. Bu paytda tsilindrdagi bosim $50-80 \text{ kg/sm}^2$, xarorat $1630-1930^{\circ}\text{S}$ atrofida bo'ladi. Yuqori bosim ta'sirida porshen YuCHN dan PCHN ga harakatlanib, shatun orqali tirsakli val krivoshpni 180°S burchakda buradi. Porshen PCHN ga yaqinlashganda gazlarning kengayishi natijasida ularning tsilindrdagi bosimi $30-40 \text{ kg/sm}^2$ ga, xarorati esa $630-930^{\circ}\text{S}$ ga pasayadi.

To'rtinchi takt - chiqarish. Bu taktga chiqarish klapani ochiq holatda bo'ladi. Porshen PCHN dan YuCHN ga harakatlanib, ishlatilgan gazlarni chiqarish klapani orqali tashqi muhitga chiqarib yuboradi.⁵

Bu takt oxirida tsilindrda qolgan gazlarning bosimi $1,1-1,2 \text{ kg/sm}^2$ xarorati esa $430-630^{\circ}\text{S}$ ga teng bo'ladi.

2.2. Ikki taktli dvigatelning ish tsikli. Ikki taktli dvigatelning ish tsikli porshenning ikki yurishda yoki tirsakli valning bir marta aylanishi natijasida sodir bo'ladi. (3.5-rasm). Bunday dvigatellarda xam ishchi aralashmasi tsilindr tashqarisida yoki ichida tayyorlanadi. SHunga asosan dvigatellar karbyuratorli yoki dizel bo'lishi mumkin. Bu dvigatellarda ishlatilgan gazlarni tashqariga xaydash va tsilindrni tozalash uchun yonilg'i aralashmasi yoki havo oqimidan foydalaniladi.

3.5-rasm. Ikki taktli dvigatelning ish tsikli.

1-tsilindr kallagi: 2-tsilindr:

3-tsilindrning kiritish tuynigi: 4-siqilgan yonuvchi aralashma yoki xavo yuborish nasosi: 5- karter: 6-tirsakli val: 7-chiqarish tuynugi (darchasi):

8-shatun: 9-porshen: 10-tsilindr kallagida yondirish yoki forsunka bo'ladi.

TSilindr ichida porshen harakatlanganda o'zining devorlari yordamida kiritish yoki chiqarish darchalarini ochib yoki yopib turadi.

Birinchi taktga porshen PCHN dan YuCHN ga harakatlanganda kiritish va chiqarish darchalari ochiq bo'ladi. Nasos yordamida kiritish darchasi orqali

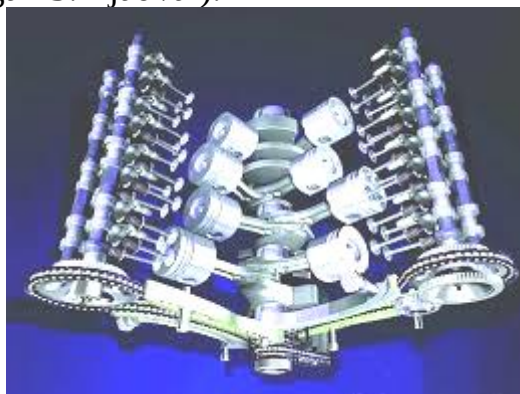
⁵ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.

tsilindrga yonilg'i aralashmasi yoki havo kiritiladi, ular tsilindr ichida qolgan gazlarni tashqariga chiqarib yuboradi va porshen tepasidagi bo'shliqni to'ldiradi: yuqoriga harakatlanayotgan porshen darchalarni berkitadi. SHu vaqtdan boshlab yonuvchi aralashma yoki havo siqila boshlaydi. Porshen YuCHN ga yetay deganda siqish bo'linmasiga «yonuvchi» aralashma (karbyuratorli) dvigatelga yoki havo (dizelda) elektr uchquni yoki forsunka yordamida yonilg'i beriladi, natijada aralashma alangalanadi. Porshen PCHN dan YuCHN ga harakatlanganda tsilindr qolgan gazlardan tozalanadi va yangi zaryad bilan to'ldiriladi hamda darchalar yopilib siqish jarayoni boshlanadi.

Ikkinchi taktda porshen YuCHN dan PCHN ga tomon harakat qiladi. Siqish jarayoni oxirida yonuvchi aralashmaning yonishi natijasida katta bosim va katta xarorat hosil bo'ladi. Gazlar bosimi ta'sirida porshen PCHN ga qarab harakatlanadi. SHunda kengayish jarayoni sodir bo'lib issiqlik energiyasi mexanik energiyaga aylanadi. SHu daqiqada porshen o'z devorlari bilan chiqarish darchasini ochishi bilanoq katta bosimga ega ishlatilgan gazlar tashqariga chiqa boshlaydi. So'ngra kiritish darchalari ochilib, tsilindrga nasos yordamida yonuvchi aralashma yoki havo yuboriladi. Ular ishlatilgan gazlar bilan aralashib ularni chiqarish darchalari orqali tashqariga siqib chiqaradi. Bu turdagi dvigatellar asosan mototsikllarga o'rnatiladn.

Ko'p tsilindrli dvigatellar va ularning ishlash tartibi. V – simon sakkiz tsilindrli dvigatel. KamAZ-5320 avtomobil dvigatellari tsilindrlarining biri ikkinchisiga nisbatan 90^0 burchak ostida joylashgan (2.5- rasm). Bunday dvigatel tsilindrlaridagi bir xil nomli taktlar tirsakli valning har $720^0:8 = 90^0$ burchagida takrorlanadi. SHuning uchun tirsaki valning krivoshiipi "krest" shaklida bo'lib ular o'zaro 90^0 burchak ostida joylashgan. Birinchi tirsakka birinchi va beshinchi tsilindrlarning shatunlari biriktiriladi, ikkinchisiga-ikkinchi va oltinchi tsilindrlarning shatunlari, uchinchisiga-uchinchi va yettinchi tsilindrlarning shatunlari, to'rtinchisiga-to'rtinchi va sakkizinchi tsilindrlarning shatunlari biriktiriladi. Sakkiz tsilindrli to'rt taktli dvigatelda tirsakli valning ikki aylanasi sakkizta ish yo'li sodir bo'ladi. Tirsakli val 90^0 ga burilganida ish yo'lining baravariga ikkita tsilindrda bo'lishi, uning bir me'yorda tekis aylanishini ta'minlaydi. Sakkiz tsilindrli dvigatellarning ish taritibini 1-5-4-2-6-3-7-8 qilib tanlangan 3.7-jadval).

3.6-rasm. To'rt taktli sakkiz silindrli V – simon dvigatel krivoship-shatunli mexanizmning sxemasi.

To'rt taktli V – simon sakkiz tsilindrli, ish tartibi 1-5-4-2-6-3-7-8 bo'lgan dvigatelda taktlarning takrorlanishi

Tirsakli valninig aylanishi	Tirsakli valning burilish burchaklari	TSilindrlar							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Birinci aylana	0-90 ⁰	Ish yo’li	Kir.ox r.	CHiq. oxr.	Siqish	Siq.ox r	Kiritish	CHiqarish	Ish.y.o x
	90-180 ⁰		Siqish	Kiritish		Ish yo’li			Siqish
	180-270 ⁰	CHiqarish		Ish yo’li	CHiqarish	Kiritish	Kiritish		
	270-360 ⁰				Ish yo’li			Siqish	
Ikkinchi aylana	360-450 ⁰	Kiritish	Ish yo’li	Siqish	CHiqarish	Kiritish	Ish yo’li	Siqish	Siqish
	450-540 ⁰				CHiqarish				
	540-630 ⁰	Siqish	CHiqarish	Ish yo’li	Kiritish	CHiqarish	Ish yo’li		

Rotor va gaz trubinali dvigatellar.

Rotor-porshenli dvigatellarining ishlash jarayoni.

Hozirgi vaqtda ayrim avtomobillarda rotor-porshenli dvigatellar qo'llanilmoqda. Statorning 9 ichki bo'shlig'i murakkab bo'lgan geometrik shaklga ega. Statorga podshipniklar yordamida val 8 joylashtirilgan. Val 8 ga qo'zg'almas holda ekstsentrik 7 mahkamlangan. Ekstsentrikka erkin holda uch qirrali rotor-porshen 4 joylashtirilgan. Rotorning tishli gardishi 3 statorga mahkamlangan harakatsiz shesternya bilan ilashgan. Tishli ilashishning uzatish soni, rotor-porshen bir marta aylanganida valning uch marta aylanishini ta'minlaydigan qilib olingan. Rotor bilan val bir yo'nalishda aylanadilar. Statorda, suyuqlik bilan sovitish uchun ko'ylak, kiritish 6 va chiqarish 5 kanallar va yondirish svechasi bor. Uch qirrali rotor-porshen statorning ichki qismini uchta bo'shliqqa ajratadi. Rotor aylanganda bo'shliqlarning hajmi o'zgarib turadi. Har qaysi bo'shliqda, to'rt taktli porshenli dvigatel kabi, ish tsikli jarayoni sodir bo'ladi. Porshen 2.7, a -rasmda ko'rsatilgan holatda bo'lganida II-III qirradi bilan cheklangan hajmda ish yo'li bajariladi, ya'ni gazlarning kengayishi sodir bo'ladi. Rotor-porshenning gaz bosimini qabul qilishi uning val bilan birgalikda aylanishga olib keladi. SHu vaqtda III-1 qirradi bilan cheklangan A hajmidan ishlatilgan gazlar kanal 5 orqali atmosferaga siqib chiqariladi, B hajmda esa (porshenning I-II qirradi) ish aralashmasini siqish boshlanadi. Rotor-porshenning keyingi burilishida Ye hajmda kengayish davom etadi. SHunda kattalashayotgan G hajmiga karbyuratoridan kanal 6 orqali yangi yonuvchi aralashma surilsa, kichiklashayotgan D hajmda esa siqish davom etadi.

v – rasmda chiqaruvchi kanal 5 ni to'la ochilgan holati ko'rsatilgan bo'lib K hajmidan ishlatilgan gazlar chiqarila boshlangan bo'lsa, J hajmda esa yonuvchi aralashmani kiritish davom etadi. SHu vaqtda I hajmda siqilgan ish aralashmasi yondirish svechasining uchqunidan alanganadi. 2.8, g – rasmda ko'rsatilgan holatda porshenning I-II qirradi bilan cheklangan hajmda, ish aralashmasining alanganishi, natijasida gazlarning kengayishi boshlanadi, ya'ni ish yo'li boshlanadi.

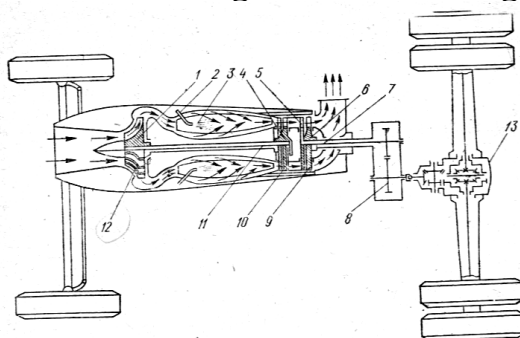
3.8-rasm. Rotor-porshenli dvigatelning ishlash sxemasi:

1-yondirish svechasi; 2-harakatsiz shesternya; 3-rotorning tishli gardishi; 4-rotor-porshen; 5 va 6-sovitish suyuqligi uchun kiritish va chiqarish kanallari; 7-ekstsentrik; 8-val; 9-statorning ichki bo'shlig'i.

SHunday qilib uchta bo'shliqning har birida ketma-ket kiritish (A, G, J, L bo'shliqlari), siqish (B, D, I bo'shliqlari), yonish va kengayish (M, V, E bo'shliqlari) jarayonlari sodir bo'ladi. Bu jarayonlar tezkor bo'lib rotor-porshenli dvigatellarda valning aylanishlar chastotasi $n=6000...8000 \text{ min}^{-1}$ oralig'ida bo'ladi. Bunday dvigatellarni quvvatini oshirish valga bir nechta rotorli-porshenlar o'rnatish bilan erishiladi.

Gaz trubinali dvigatellarining ishlash jarayoni.

Gaz turbinalaridan avtomobil dvigateli sifatida foydalanish avtomobilsozlik texnikasida yangi bosqich hisoblanadi. Bu turdagi avtomobilga o'rnatiladigan dvigatel porshenli ichki yonuv dvigateliga nisbatan bir qancha afzalliklarga ega. Bunda avtomobil konstruksiyasi soddalashadi va dvigatel vazni yengillashadi. Gaz trubinali dvigatelning f.i.k. yuqori, chunki unda qaytma-ilgarilama harakat qiladigan detallar yo'q. Unda, val podshipniklaridagi ishqalanishdan boshqa, ishqalanuvchi detallarning yo'qligi xisobiga moylash tizimi ham oddiy bo'ladi. Bunday dvigatellarda porshenli dvigateldagi kabi uzatmalar qutisi va ilashish muftasining xojati bo'lmaydi. 2.6-rasmda ikki valli gaz trubinali dvigatel sxemasi keltirilgan. Bunda kompressor turbinasi 10 ning diski 4 va parragi 1 birinchi val 11 ga o'rnatilgan bo'lib, kuch turbinasi 9 ning diski 6 ikkinchi val 7 ga o'rnatilgan. Kompressor turbinasi va kuch turbinasi vallari 11 va 7, o'zaro kinematik bog'lanmaganligi sababli *ikki valli dvigatel* deyiladi. Avtomobilning yarim o'qi 14, differentsial, asosiy uzatma 13 va reduktor 8 orqali kuch turbinasining vali 7 bilan ulangan.

3.9-rasm. Gaz trubinali dvigatel o'rnatilgan avtomobilning oddiy sxemasi:

1-kompressor turbinasining parragi; 2-forsunka; 3-yonish kamerasi; 4-kompressor turbinasining diski;

5-turbina kurakchalari; 6-kuch turbinasining diski; 7-ikkinchi (turbina) val; 8-reduktor; 9-kuch turbinasi; 10-kompressor turbinasi; 11-birinchi (kompressor) val; 12-markazdan qochma kompressor; 13-asosiy uzatma; 14-yarim o'q.

Gaz turbinali dvigatelning birinchi vali 11 starter yordamida harakatga keltiriladi. Birinchi valning aylanishlar chastotasining 25...30 % ini tashkil qilgandagina markazdan qochma kompressor 12 siqilgan havoni yonish kamerasi 3 ga uzata boshlaydi. SHu payt yonilg'i forsunka 2 orqali yonish kamerasiga purkaladi, natijada yonuvchi aralashma hosil bo'ladi. Katta bosimga va haroratga ega bo'lgan yonuvchi aralashma elektr svechasi yordamida alangalantiriladi. Bir tekis yonish zonasi hosil bo'lgandan so'ng svecha o'chiriladi, keyinchalik yonuvchi aralashma hosil bo'lgan alangadan yonadi. Yonishdan hosil bo'lgan gazlar kamera 3 orqali kompressor va kuch turbinalarining kurakchalari 5 ga uriladi va uni harakatga keltiradi. Hosil bo'lgan mexanik energiya yordamchi mexanizmlar yordamida avtomobilni harakatga keltiradi. Kuch turbinasi ishining kompressor turbinasiga nisbatan mustaqilligi uning aylanishlar chastotasini keng oraliqda o'zgartirish imkonini beradi. Aylanishlar chastotasi katta bo'lganligi uchun dvigateldan katta quvvat olinadi. Demak, uzatmalar qutisi va ilashish muftasisiz katta aylanishlar chastotasiga ($25000...40000 \text{ min}^{-1}$) ega bo'lgan moment gaz turbinasining validan uzatishlar soni doimiy bo'lgan reduktor 8 yordamida bu moment kattalashtirilib orqa ko'prikda joylashgan asosiy uzatma 13, differentsial va yarim o'qlar 14 orqali g'ildiraklarga uzatiladi.

Gaz turbinalarida uzatmalar qutisining xojati bo'lmasa ham yonilg'ini tejash va tortish quvvatini keng miqyosda o'zgartirish uchun ikki, uch bosqichli uzatmalar qutisini qo'llash maqsadga muvofiq. Gaz trubinali avtomobil dvigatellarining asosiy kamchiliklaridan biri-uning murakkabligi va ishlab chiqarishning qimmatligi, shuningdek yonilg'i tejamkorligining pastligidir. Bunday dvigatellarni birinchi navbatda katta quvvatga ega bo'lgan katta yuk ko'taruvchi kar'er avtomobillarida ishlatish foydaliroq bo'ladi.⁶

Ichki yonuv dvigatellarning atrof-muhitga ta'siri.

Avtomobillar soni yildan-yilga ko'payib bormoqda, chet ellardan turli xildagi avtomobillar kirib kelmokda. U avtomobillar atrof-muhit va inson salomatligiga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, bir avtomobil dvigateli o'z tsilindrlari orqali 60 sekund ichida taxminan 5000 litr yonilg'i aralashmasini o'tkazadi, shu vaqt ichida 100 ta odam nafas olishi uchun kerak bo'lgan xavo sarflanishi mumkin. Bitta avtomobil bir yilda tashqi muhitga 800 kg SO, 220 kg, SO₂ va 40 kg NO gazi xamda bir qancha boshqa zaxarli gazlar chiqaradi. SHu bilan birga avtomobil dvigatelining ishlashi natijasida hosil bo'lgan shovqin ham odamlarning salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Avtomobilning atrof-muhit va odam organizmiga ko'rsatayotgan zararli ta'sirini biroz kamaytirish uchun dvigatelning ish maromini aniq tanlash, yonilg'i berish asboblarini o'z vaqtida rostlash, vaqti-vaqti bilan moylash tizimini yuvib turish, dvigatelni suyuqlashgan aralashmada ishlatish yo'llari bilan undan chiqayotgan zaxarli gazlar miqdorini kamaytirish

⁶ Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruksiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.

mumkin. Ishlatiladigan gazlar tarkibidagi zaxarli moddalarni kamaytirish uchun ularni tashqi muhitga chiqarish oldidan tozalash lozim. Buning uchun tovush pasaytirgichlar o'rnida maxsus soflagich (neytrolizator)lar o'rnatilmokda. Avtomobil dvigateli ishlaganda va avtomobil harakatlanganda shovqin xosil bo'ladi. SHovqinni kamaytirish uchun tovush so'ndirgichlarning takomillashgan nusxalarni o'rnatish va avtomobilning yurish qismlarini takomillashtirish lozim. Avtomobillardan chiqayotgan chiqindi suvlarni tozalash kerak.

Nazorat savollari

1. Avtomobilda dvigatelning vazifasi nimadan iborat?
2. Ish tsiklidagi takt nimani bildiradi?
3. Dvigatel qanday mexanizm va tizimlardan tashkil topgan?
4. TSilindrning qaysi xajmini ish xajmi va qaysinisini to'la xajm deyiladi?
5. TSilindrning qaysi bo'shlig'ini yonish kamerasining xajmi deyiladi?
6. Dvigatelning litraji va siqish darajasi deb nimalarga aytilinadi?
7. To'rt taktli dizel dvigatelida taktlarning ketma-ketligi qanday tartibda bo'ladi?
8. Nima sababdan bir tsilindrli dvigatelda tirsakli valning aylanishi ko'p tsilindrlikka nisbatan tekis bo'lmaydi.
9. Dizelni benzinli dvigatelga nisbatan afzalliklari nimalardan iborat?
10. Dvigatelning litrli quvvati nimani ko'rsatadi?
11. Dvigatelning ish tsikli deb nimaga aytiladi?

4-Mavzu. Krivoship-shatunli mexanizm (KShM).

Reja.

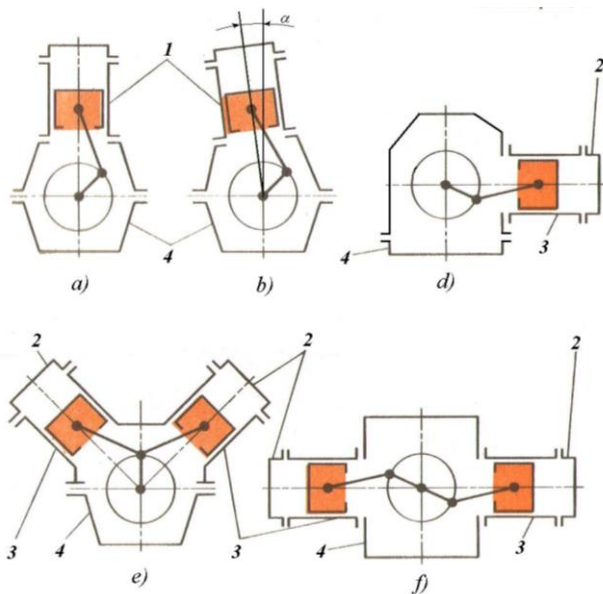
1. KShM tarifi va vazifasi.
2. KShM konstruktsiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsipli.
3. TSilindrlar blokining kallagi, porshen, porshen xalqalari, porshen barmog'i, shatun, tirsakli val, maxovik.

Tayanch so'z va iboralar: Krivoship-shatunli mexanizmning (KSHM) vazifasi, turlari, ishlashi va qismlarining vazifasi, KSHM detallarining konstruktsiyasi, KSHMning qo'zg'aluvchan va qo'zg'almas qismlari, ishlatiladigan materiallar, dvigatelning ramaga maxkamlanishi.

1. Krivoship-shatunli mexanizmning (KSHM) vazifasi, turlari, ishlashi va qismlarining vazifasi.

Krivoship shatunli mexanizm tsilindrlarda ishchi aralashmaning yonishidan xosil bulgan gaz bosimini porshen orqali qabul qilib, porshenning ilgarilanma-qaytma harakatini tirsakli valning aylanma harakatiga aylantirib beradi.

Krivoship shatunli mexanizmlarning joylashuv tartibi bo'yicha bir yoki ikki qatorli bo'ladi. (4.1-rasm)

4.1-rasm. Dvigatel tsilindrlarining joylanish sxemasi

a-bir qatorli va tik, *b*- bir qatorli burchak ostida, *d*-yotiq, ye-V-simon, *f*-tsilindrlari qarama-qarshi tomonlarga yotgan (gorizontal holatda). 1-tsilindrlar, 2-tsilindrlar boshchasi (golovka), 3-blok-karter, 4-moy idishi.

Ko'pchilik dvigatellarning tsilindrlari bir qatorli yoki tik (*a*) GAZ-24 «Volga», VAZ-2106, 21011, 2107, Tiko, Damas, Neksiya, Lasetti) joylashgan. (3.1-rasm, *a*).

Ba'zi bir dvigatellarda tsilindrlar tik holatdan $20-45^{\circ}$ burchak ostida (3.1 – rasm, *b*) Moskvich 412 yoki yotiq joylashgan Ikarus avtobusi (3.1-rasm, *d*) bo'lishi mumkin. TSilindrlarni yotiq holatda joylashtirish natijasida dvigatelning balandlik o'lchami qisqaradi.

TSilindrlari ikki qator joylashgan dvigatellarning tsilindrlari orasidagi burchak 180° dan kam bo'lsa (90°) bu holda ular V-simon dvigatellar (ZIL-130, KamAZ-740, GAZ-53, YaMZ-236, BelAZ, «O'zOtoyol», KrAZ avtomobillari) deyiladi (3.1–rasm, ye). (3.1-rasm) va 180° ga teng bo'lsa, ikki qatorli dvigatellar deyiladi (3.1-rasm, *f*). Bunday dvigatellarning bo'yi va vazni bir qatorli dvigatellarnikiga nisbatan ancha kichik bo'ladi.

2. KSHM detallarining konstruksiyasi.

Krivoship shatunli mexanizmning tuzilishi. KSHM harakatlanadigan va harakatlanmaydigan qismlardan tuzilgan.

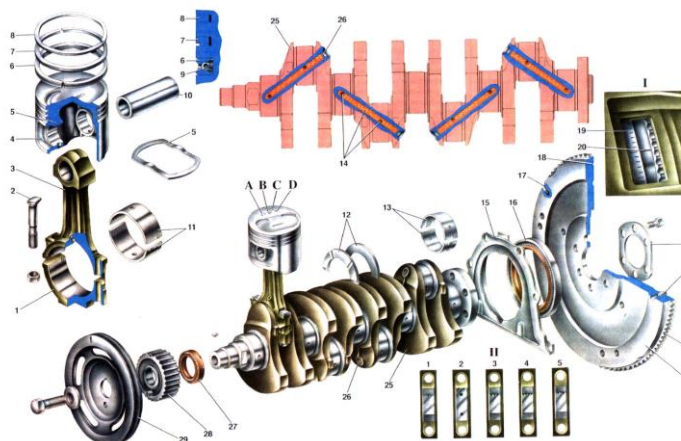
Harakatlanadigan qismlarga: porshen, porshen halqalari, barmog'i, shatun, tirsakli val, vkladishi va maxovik kiradi. TSilindrlar bloki, karter, karter tagligi va tsilindrlar qopqog'i kiradi.

Harakatlanadigan qismlar porshen, porshen halqalari, barmoq, shatun va tirsakli valning vazifasi xamda tuzilish xususiyatlari.

Porshen. Ichki aralashmaning tsilindr ichida yonishi natijasida xosil bo'lgan gaz bosimini qabul qilib uni o'z barmog'i xamda shatun orqali tirsakli valga uzatish uchun xizmat qiladi. Porshenning yuqori qismida kallak ikkita babishka va yo'naltiruvchi qism (g'ilof) bo'ladi. (4.2-rasm).

Porshenning yuqorigi qismi tub deb ataladi. Karbyuratorli dvigatel porshenlarning tubi tekis bo'ladi va dizel dvigateli porshenlarning tubi chuqurchali bo'ladi. Porshen kallagi g'ilofga nisbatan kuchli qiziydi va kengayadi. SHu sababli

kallak diametrini biroz kichik qilib tayyorlanadi.

4.2- rasm. Porshen shatun guruxining qismlari:

1-porshen, 2-tirsakli val o'zak podshipniklarining vkladishlari, 3- maxovik, 4- tirsakli valning o'zak bo'yni, 5-ketingi o'zak podshipnik qopqog'i, 6 - probka, 7- posangi, 8-shcheka, 9 - o'rta o'zak podshipnik qopqog'i, 10-tirsakli valning old bo'yni, 11 - old o'zak podshipnik qopqog'i, 12- shesternya, 13 - tirsakli val tumshug'i, 14 - shkiv, 15 - xrapovik, 16 - tirak shayba, 17 - bimetall shaybalar, 18- tirsakli valning shatun bo'yinlari. 19 -shatun podshipnik vkladishlari, 20 - stopor halqa, 21 - porshen barmog'i, 22 - shatun yuqorigi kallagining vtulkasi. 23 - shatun, 24 - shatun qopqog'i, 25- salnik, 26-moy haydash ariqchasi, 27- moy chiqarish tarog'i, 28-drenaj ariqcha.

Bu mexanizm qo'zg'almas (tsilindrlar, tsilindrlar bloki, tsilindrlar kallagi, karter, karter tagligi) va qo'zg'aluvchan (porshenlar, porshen barmog'i halqalari bilan, shatunlar, podshipnikli tirsakli val, maxovik) qismlardan iborat (3.2-rasm).

Porshen kallagining tashki tomoniga halqalarni o'rnatish uchun aylana ariqchalardan iborat. Porshen alyumin kotishmasining quyib yasaladi.

Porshen halqalari. Gazlarning tsilindrdan karterga sizib o'tishini kamaytirish (kompressiya) halqalari, shuningdek tsilindr devorlardan ortiqcha moyni sidirish (moy sidiruvchi halqalar) uchun xizmat qiladi. Halqalar kulrang cho'yandan yoki po'latdan tayyorlanadi va kesikchalar yordamida tsilindr ichki qismidan qulflanadi.

Porshenlarga ikkita yoki uchta kompressiya halqalari va bitta yoki ikkita moy sidiruvchi halqalar o'rnatiladi.

Porshen barmog'i porshenni shatunga erkin harakatlanishi uchun va unga biriktirish uchun xizmat qiladi. U po'latdan ichi g'ovak qilib ishlanib sirti yuqori chastotali tok bilan toblantiriladi va porshen bobishkalariga ikkita to'xtatish (stopor) halqalari yordamida maxkamlanadi. Bunday maxkamlash usuli porshen barmog'ini birlashishga imkoniyat yaratadi.⁷

SHatun ish yo'li taktida (kengayish jaraynida) gaz bosimini porshendan

⁷ A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.

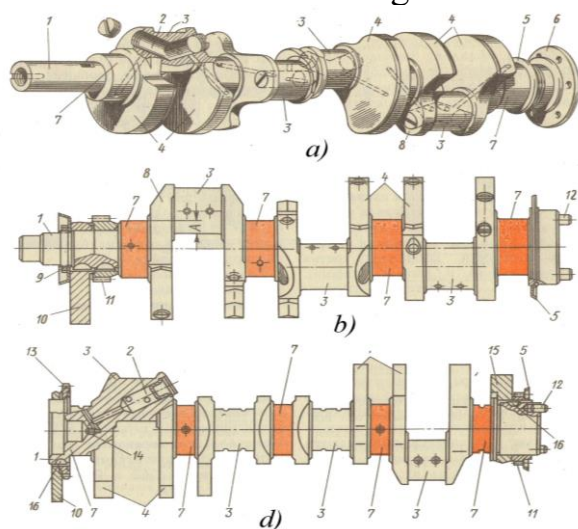

tirsakli valga, yordamchi taktlar bajarilayotganda (kiritish, siqish va chiqarish jarayonlari) esa tirsakli valdan porshenga uzatish uchun xizmat qiladi. SHatun po'latdan yasaliib, qo'shtavr kesimli sterjendan iborat, yuqorigi kallagi ajralmas va pastki kallagi ajraluvchi bo'ladi. Yuqorigi kallakga bronzali vtulkani presslab kirgiziladi, pastkisiga esa shatun vkladishlari o'rnatiladi. V-simon dvigatellarda tirsakli valning bitta shatun bo'yniga ikkita shatun o'rnatiladi. Bunda o'ng tomondagi tsilindrlarda shatundagi nomer ketinga «nazad», chap qatordagi tsilindrlarda esa shatundagi nomer oldinga qaratiladi, ya'ni porshendagi «vperyod» yozuviga to'g'ri keltiriladi.

Tirsakli val gaz bosimi kuchini porshenlardan shatunlar orqali qabul qilib olib, uni krivoship orqali burovchi momentga aylantiriladi.

Tirsakli valda tayanch buyinlar va shatun buyinlar va shatun buyinlari, tirsaklar (krivoshiplar), posangilar maxovikni maxkamlash uchun flyanets xamda xrapovikni burab kirgizish uchun ichki rezbali uchi bor. Tirsakli val pulatdan yoki puxta cho'yandan yasaladi.

Posangilar tayanch podshipniklarni markazdan kochma kuchlarning zararli ta'siridan saklash uchun xizmat qiladi. Moyni tayanch buyinlardan shatun buyinlariga keltirish uchun moy kanallari yasalgan. Tirsakli valning tayanch bulimlari karterdagi yostikchalarga vkladish bilan birga o'rnatiladi va ular yostikcha kapkoklari bilan shpilkalar yordamida maxkamlanadi. TSilindrlari qator joylashgan dvigatel tirsakli vallarning shatun buyinlari juft-juft kilib 180^0 burchak ostida joylashtirilgan va shatun buyinlariga bittadan shatun o'rnatiladi. 8 tsilindrli V-simon dvigatellarning tirsakli vallarida 90^0 burchak ostida joylashgan turtta shatun buyinlarining xar biriga ikkitadan: biri chap, ikkinchisi ung qatoridagi tsilindrlar shatun o'rnatiladi. Ularning nomerlari chizmada ko'rsatilgan (4.3-rasm).

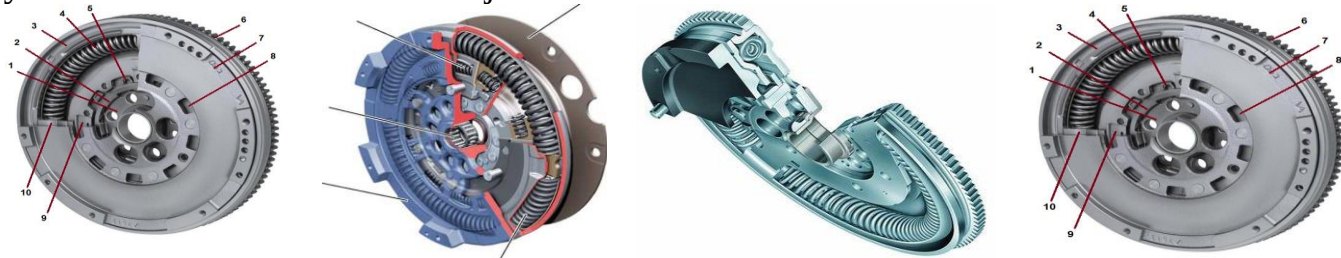

4.3-rasm. Tirsakli vallar.
a,b,d-sakkiz tsilindrli V-simon
dvigatellarniki,
1 va 3-tayanch va shatun buyinlar;
2-posangilar; 4-tikin; 5-cho'kindi tutkich; 6-
gardishida tishlari bor bo'lgan maxovik.

Tirsakli valdagi shatun buyinlari va tayanch buyinlarining vkladishlari pulat lentadan tayyorlanib, uning ichki (ish) sirti yupka antifriktsion kotishma katlami bilan koplanadi. O'rtacha va yengil yuk ko'taradigan avtomobil dvigatellaridagi vkladishlarning ish sirti serqalay alyumindan iborat. Katta yuk ko'taradigan avtomobillarda shatunlarning vkladishlari uch katlamli yasaliib, ish qatlamli qo'rg'oshinli bronzadan quyilgan.

3. KSHMning qo'zg'aluvchan va qo'zg'almas qismlari, ishlatiladigan materiallar.

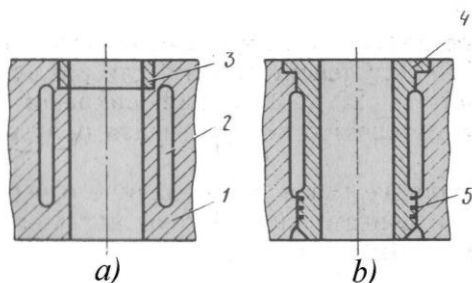
Maxovikning vazifasi va tuzilishi. Maxovik cho'yandan quyib yasaladi. Maxovik dvigateldagi issiqlik energiyasining bir qismini o'ziga olib uni porshenlarni chekka nuqta (PCHN va YuCHN) lardan chiqarish, yordamchi taktlar (kiritish, siqish va chiqarish) ni bajarish va dvigatelni startyor yordamida ishga tushirish uchun xizmat qiladi. Buning uchun maxovik gardishiga to'g'ri tishli halqani presslab o'rnatilgan. Bundan tashqari maxovik ishlashish muftasining yetakchi diski vazifasini ham bajaradi.

Harakatlanmaydigan qismlar. TSilindrlar bloki, blok qopqog'i va karterniing vazifasi xamda tuzilish xususiyatlari.

TSilindr bloki. Dvigatelning asosiy qismi bo'lib, karter bilan yaxlit kilib qo'yib yasalgan. Blokning yuqori qismida tsilindrlarni o'rnatish uchun teshiklar mavjud. TSilindrlar blokida tik holatda bir qator yoki V-simon shaklda 90° burchak ostida ikki qator tsilindrlarni joylanishi mumkin. TSilindrlar bloki katta yuk avtomobillari uchun kulrang chuyandan, yengil va o'rtacha yuk ko'taradigan avtomobillar uchun alyumin kotishmasidan qo'yib yasaladi. (4.4-rasm).

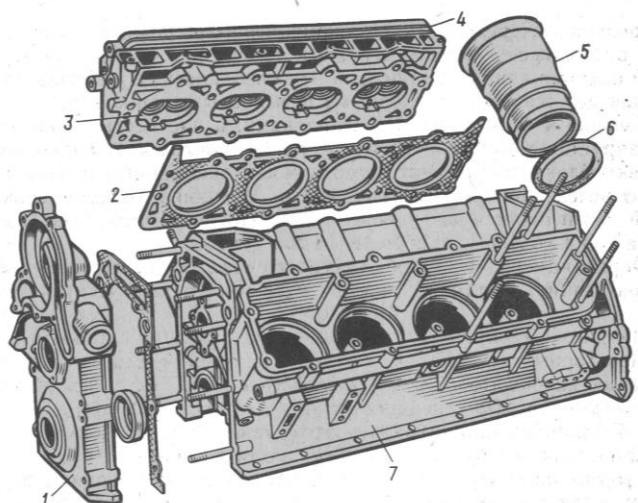
TSilindr gilzalari xo'l turda (suyuqlik bilan sovutiladigan) bo'lib, cho'yandan tayyorlanadi. Yeyilishni kamaytirish uchun uning yuqori qismida kislotabdosha cho'yan quymasi bor. Gilzalarning pastki qismi ikkita rezina yoki mis halqa, yuqorigi qismi esa tsilindrlar qopqog'i (kallagi) qistirmasi (prokladka) bilan zichlanadi.

4.4-rasm. Dvigatel tsilindrlari.
a-gilzasiz quruq, b-ho'l gilzali.
1-tsilindrlar bloki, 2-suv kuylaklari, 3-quyma,
4-tsilindrlar gilzasi, 5-zichlovchi halqa (mis
yoki rezinali)

TSilindrlar blokining pastki qismi karter xisoblanib, unda tirsakli valni tayanch bo'yinlari o'rnatish uchun yostiqchalar va taqsimlash valining o'rnatish uchun teshiklar yasalgan.

TSilindrlar bloki qopqog'i. Legirlangan kulrang cho'yan yoki alyumin qotishmasidan quyib yasalgan. Blok qopqog'i tsilindrlar blokiga bolt va shpilkalar yordamida maxkamlanadi (4.5-rasm).

4.5-chizma. V-simon dvigatelning blok karteri va tsilindrlar bloki kopkog'i. 1- tishli g'ildirklarni taqsimlash blok qopqog'i, 2- blok qopqog'i qistirmasi, 3-yonish kamerasi, 4-tsilindrlar bloki qopqog'i, 5-tsilindrlar gilzasi, 6-zichlovchi halqa, 7-blok-karter.

TSilindrlar bloki bilan blok qopqog'i orasini zichlash maqsadida ular orasiga po'lat asbest qistirma qo'yiladi. TSilindrlar blokida va qopqog'da sovutish suyuqligi o'tadigan teshiklar mavjud, hamda yonuvchi aralashmani kirishi va yongan maxsulotlarni chiqarib yuborish uchun maxsus teshiklar yasalgan. TSilindrlar qator joylashgan dvigatellarni tsilindrlar qopqog'i bitta, V-simon dvigatellarda esa ikkita bo'lib, xar bir tsilindrlar qatoriga bittadan qopqog o'rnatiladi (ZIL-130). KAMAZ-740 dvigatelida xar bir tsilindr o'z qopqog'iga ega.⁸

4. Dvigatelning ramaga maxkamlanishi.

Dvigatelni ramaga maxkamlash, dvigatel va maxovik karterlarida ishlangan panjalar yoki kronshteynlar yordamida amalga oshiriladi. Maxkamlanadigan tayanchlari elastik bo'lib, ular rezina yostiqchalar va prujinalar bilan ta'minlanadi. Bunday elastik ravishda maxkamlanishi dvigatelning notekis ishlashidan vujudga keladigan silkinishlarni va aylanma harakatga ega massalarning yetarli muvozanatlashtirilmaganligi, shuningdek avtomobilning harakatlanishida ramadan dvigatelga beriladigan turtki zarblarni kamaytiradi (4.6-rasm).

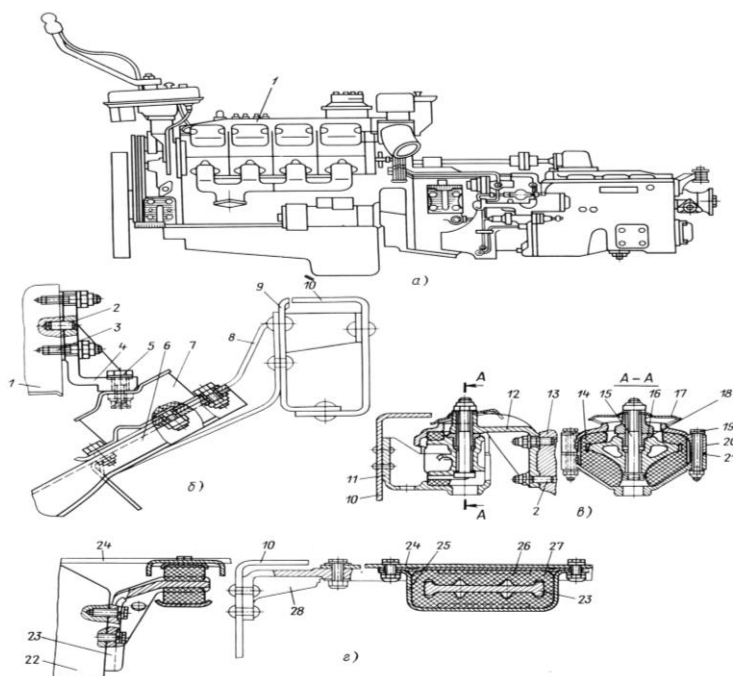
Dvigatellar ramaga yoki yarim ramaga uch (barcha yengil va MAZ-500 avtomobil dvigateli) to'rt va besh (KamAZ-5320 avtomobil dvigateli) joydan maxkamlanadi.

KamAZ-5320 avtomobilining dvigateli ramaga quyidagi beshta joyi (3.6-rasm), tsilindrlar blokining 1 oldi qismida ikki tomonida joylashgan tayanchlari, maxovik karterining 13 ikki tomonida joylashgan tayanchlari va uzatmalar qutisining karterida 22 joylashgan bitta yordamchi tayanch bilan mahkamlangan.

Oldingi tayanchlari tsilindrlar blokiga 1 qotirilgan kronshteyn 4, rezina yostiqcha 7, uni kronshteynga 8 birlashtirishda foydalanilgan tortqi 6, kronshteynni 8 ramaga 10 maxkamlash uchun qo'llanilgan ustun 9 lardan tashkil topgan.

⁸ Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

4.6-rasm. KamAZ-5320 avtomobili dvigatelining maxkamlanishi:
a-dvigatel; b-old tayanch; v-orqa tayanch; g-ushlab turuvchi tayanch;
1-tsilindrlar bloki; 2-shtift; 3-shpilka; 4,8,23 va 28-kronshteynlar; 5,15 va 19-boltlar; 6-tortgich; 7,14 va 27-rezina yostiqlar; 9-ustun; 10-rama lonjeroni; 11-orqa tayanch kronshteyni; 12-dvigatel kronshteyni; 13-maxovik karteri; 16-barmoq; 17-himoya qalpog'i; 18-vtulka; 20-qopqog; 24-rostlovchi qistirma; 22-uzatmalar qutisi karteri; 24-ko'ndalang list; 25-yostiqlarning oboymasi; 26-yostiqlarning nakladkasi.

Orqa tayanchlari maxovik karteriga 13 maxkamlangan dvigatel kronshteyni 12 rama lonjeroniga 10 biriktirilgan orqa tayanch kronshteyni 11, qopqog'i 20 bilan, barmoq 16 va boshqalardan tashkil topgan. Barmoq 16 rezina yostiqlarda 14 joylashtirilgan. Qopqog 20 bilan kronshteyn 11 oralig'iga rostlovchi qistirmalar 21 qo'yilgan.

Alyuminiyli qotishmadan tayyorlangan barmoqni 16 ezilishdan saqlash uchun uning ichki tomoniga po'lat vtulka 18 presslangan.

Yordamchi tayanch, uzatmalar qutisi karteriga 22 biriktirilgan kronshteyn 23, aboyma 25, rezina yostiqlar 27, ko'ndalang list 24, kronshteyn 28 va boshqalardan tashkil topgan. Rezina yostiqlari tayanchlar avtomobilning harakatlanishida dvigatelga beriladigan turtki zarblarni kamaytiradi va dvigatelni bo'ylama siljishidan ushlaydi.

Nazorat sovellari:

1. Krivoship-shatunli mexanizmning vazifasini va uni tashkil etuvchi detallarini va ularning nomlarini ayting?
2. Porshen halqalarining turlari va ularning vazifalari nimalardan iborat?
3. Nima sababdan porshen massasi imkon qadar kichik bo'lishi kerak?
4. Nima sababdan porshenning tashqi yuzasi yupqa qalinlikda qalay bilan qoplanadi?
5. Nima sababdan porshen bo'ylamasiga konus, yubkasining kesimi esa oval shaklida ishlanadi?
6. Qizigan dvigatelda porshenning tsilindrda qadalib qolmasligi uchun uning konstruksiyasida nimalar nazarda tutiladi?
7. SHatunning o'zak qismi kesimining shakli qanday ishlangan va sababi nimada?
8. Porshen barmog'ining o'rnatilishida qanday usullar mavjud?
9. Tirsakli val qanday elementlardan tashkil topgan va ularning vazifalari

nimalardan iborat?

10. Tirsakli valning posangilari qanday vazifani bajaradi ?
11. Tirsakli valning shatun bo'yinlari (tsilindrlar soniga qarab) o'zaro qanday burchakda joylashishi mumkin?
12. Maxovik qanday vazifalarni bajaradi?
13. Burama-tebranishlar nima sababdan sodir bo'ladi?
14. Burama-tebranishlarni «so'ndirgichlar» qanday printsiptda ishlaydi?

5-Mavzu. Gaz taqsimlash mexanizmi (GTM).

Reja.

1. GTM tarifi, vazifasi va tasnifi.
2. GTM konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsipti: klapanlar: yo'naltiruvchi vtulka: turtkich: shtanga: koromislo: taqsimlash vali: taqsimlash vali yuritmasi: gidrokompensator.
3. Gaz taqsimlash fazasining tavsifi va diagrammasi.

Tayanch so'z va iboralar: Gaz taqsimlash mexanizmining (GTM) vazifasi, ishlash jarayoni, GTMning turlari, ishlashi va qismlarining vazifasi, tuzilishi hamda ishlatilgan materiallar, GTM fazasining diagrammasi, gidrokompensator.

1. Gaz taqsimlash mexanizmining (GTM) vazifasi, ishlash jarayoni.

Gaz taqsimlash mexanizimi kiritish jarayonida yonuvchi aralashma (karbyuratorli va gazli dvigatellarda) yoki tozalangan havoni (dizellarda) o'z vaqtida tsilindr ichiga kiritish siqish va ish (kengayish) jarayonlarida esa tsilindrni tashqi muhitdan cheklab qo'yish hamda chiqarish jarayonida ishlatilgan gazlarni o'z vaqtida tsilindrlardan tashqi muhitga chiqarib yuborish uchun xizmat qiladi.

Avtomobil dvigatellariga asosan klapanli gaz taqsimlash mexanizimi o'natiladi. Dvigatelning texnik iqtisodiy ko'rsatkichlari tsilindriga kirgan yonuvchi aralashma yoki havoning hajmiga klapanlarni o'z vaqtida ochilib va yopilishiga, klapanlarning jipsligiga hamda tsilindrni sifatli tozalanishiga bog'liq bo'ladi.

Avtomobil dvigatellarida quyidagi gaz taqsimlash mexanizmining turlari ishlatiladi:

- klapanlari va taqsimlash vali pastda yoki blokda joylashgan (GAZ-52, ZIL-164) klapanlari yuqorida tsilindrlar qopqog'ida taqsimlashvali pastda blokda joylashgan (GAZ-24, Volga, ZMZ-53; ZIL-130, KamAZ-740);

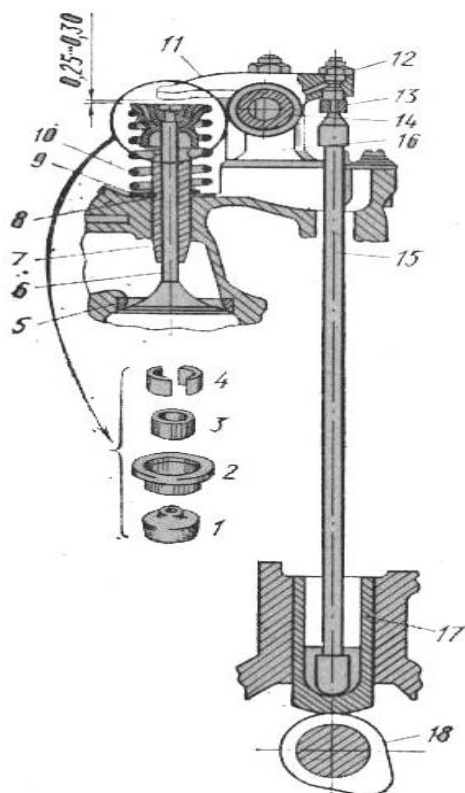
-klapanlari va taqsimlash vali yuqorida tsilindrlar qopqog'ida joylashgan (VAZ, Moskvich, Tiko, Damas, Neksiya, Matiz, Lasetti va O'zOtoyo'l dvigatellari).

Dvigatellarda har bir tsilindrda bitta kiritish va bitta chiqarish klapani bo'ladi. Taqsimlash validagi mushtchalar soni shu klapanlar soniga teng bo'ladi. Tirsakli val ikki marta aylanganda har bir klapan bir martadan ochiladi.

GTM ning tuzilishi va ishlashi. Klapanlari yuqorida va taqsimlash vali pastda joylashgan gaz taqsimlash mexanizmining tuzilishi va ishlashi. Klapanlar tsilindrlar qapog'ida joylashgan bo'lib, yonish bo'linmasi ixcham, siqish

darajasi va tsilindrni to'ldirish koeffitsienti katta bo'ladi. Bu omillar dvigatelning quvvatini va tejamkorligini oshiradi.⁹

Ushbu gaz taqsimlash mexanizmi quyidagi qismlardan tashkil topgan: taqsimlash vali bilan uning shesternyasi, koromislolar bilan uning o'qi, klapanlar, prujinalar, maxamlovchi qismlar, sozlash vinti yo'naltiruvchi vtulka, turtgich va shtanga. Bu mexanizm quyidagicha ishlaydi (5.1-rasm) taqsimlash vali 18 aylanganda uning mushtchasi turtgich 17ga qadalib, uni shtanga 15 bilan birgalikda yuqoriga ko'taradi.

5.1-rasm. Klapanlari yuqorida joylashgan gaz taqsimlash mexanizmi

Harakat shtanga orqali koromislo 11 ning ketingi uchiga burab kitilgan vintga 13ga o'tadi va koromislo o'z o'qi atrofida burilib uning oldingi uchi klapan sterjenini prujina kuchini yengib pastga bosadi, natijada klapan ochilib kiritish teshigi ochiladi va yonuvchi aralashma yoki havo teshikdan tsilindrda kira boshlaydi, yoki ishlatilgan gazlar tsilindrdan chiqib boshlaydi.

Taqsimlash vali burilgan sari turtgich 17 val mushtchasining do'ng qismidan chetga chiqadi va shtanga bilan birgalikda siljiydi. Klapan esa prujina 10 kuchi ta'sirida yuqoriga siljiydi va klapan sterjeni kromisloning oldingi uchiga qattiq tiraladi, natijada koromislo o'z o'qi 14 atrofida buriladi, klapan prujina ta'sirida tsilindrlar qalpog'idagi kiritish teshigini jips berkitadi.

2. GTMning turlari, ishlashi va qismlarining vazifasi, tuzilishi hamda ishlatilgan materiallar.

Klapanlari va taqsimlash vali yuqorida joylashgan gaz taqsimlash mexanizmining tuzilishi va ishlashi. Klapanlarga va taqsimlash vali yuqorida joylashgan gaz taqsimlash mexanizmida turtgich va shtanga bo'lmaydi, shu sababli kamayadi. Klapanli mexanizmning inertsia kuchi kamayadi. Bo'lar dvegatel ishida shovqinni kamaytiradi va tirsakli valining aylanishlar sonini ko'paytirishga imkoniyat chratadi (5.2-rasm). Bu turdagi gaz taqsimlash mexanizmi uch turga bo'linadi: (5.2-rasm, a), klapanlar ikki qator joylashgan (5.2-rasm, b), va stakan shakli, turtkichli (5.2-rasm, v).

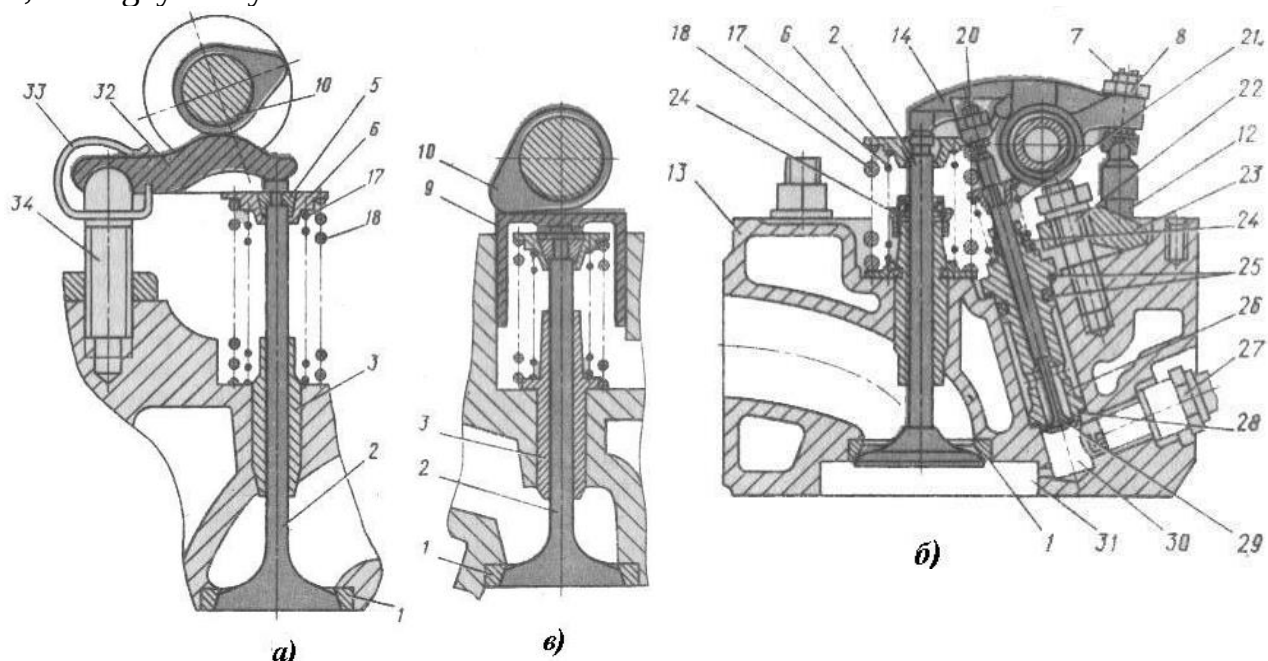
Birinchi turdagi mexanizm. VAZ-2105, 2107 "Jiguli" dvigatellariga o'rnatilgan bo'lib, taqsimlash vali blok qopqog'iga o'rnatilgan.

⁹ Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruksiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.

Taqsimlash vali qulokchasi orqali harakat bir yelkali richag (roker) ga uzatiladi. Rokerning bir uchi klapan sterjeniga, ikkinchi uchi 5 botiqli sferali uchiga tayanib turadi. Rokerni shpilka prujinasi yordamida ushlab turiladi.

Ikkinchi turdagi mexanizm “Moskvich” rusumli dvigatellarga oʻrnatilgan (5.2-rasm, b). Bu mexanizm klapanlar ikki qator joylashgan boʻlib, ular koromislolar va taqsimlash vali mushtchalar taʼsirida ochiladi hamda yopiladi.

Klapanlarning issiqlik tirqishlari 8 sferali tayanchga oʻrnatilgan, sozlash vinti 5, kontrgayka 6 yordamida sozlanadi

5.2-chizma. Klapanlari taqsimlash vali yuqorida joylashgan gaz taqsimlash mexanizmining turlari:

a- richag (roker)li, b- klapanlari ikki qator joylashgan,
v- stakan shaklli turtgichli.

Uchinchi turdagi mexanizmi VAZ-2108 “Sputnik”, VAZ-2109 avtomobil dvigatellariga oʻrnatilgan (5.2-rasm, v). Bu mexanizm taqsimlash vali alohida korpus(gʻilof) 10ga oʻrnatilgan boʻlib bu gʻilof tsilindrlar qopqogʻiga oʻrnatilgan. Klapan 1 ning yoʻnaltiruvchi 13 vtulkasi tsilindr qopqogʻiga presslab kiritilgan va uning yuqori qismi metall rezinali kolpak 12 bilan jipslangan

Klapanlar 1 richag yoki koromislolarsiz taqsimlash vali mushtchalari va tsilindr turtgich 15 lar taʼsirida ochiladi yoki yopiladi. TSilindrli turtgichning tepasida uya boʻlib, unga klapan tirqishini sozlash uchun shayba 11 joylashtirilgan.

TSilindrlari qator va V- simon ikki qator joylashgan hamda klapanlari yuqori va taqsimlash vali pastda joylashgan dvegatellarda taqsimlash orqali tirsakli val shesternyasidan oladi. Bu tkrdagi yuritmalar yuk avtomobil dvegatellariga oʻrnatilgan.

Moskvich va VAZ yengil avtomobilning dvigatellariga gaz taqsimlash vali boʻlma gʻaltakli ikki qator joylashgan zanjirli uzatma orqali tirsakli valdan oladi.

VAZ-2108 «Sputnik», VAZ-2109, Tiko, Damas, Neksiya yengil avtomobil dvigatellarida esa, tishli–tasmali yuritma orqali taqsimlash valini harakatlantiriladi.

Gaz taqsimlash mexanizmining qismlarini tuzilish. Gaz taqsimlash mexanizmi quyidagi qismlardan tuzilgan: klapan, yo'naltiruvchi vtulka, klapan prujinalari, shtangalar, koromislo, tutgich, taqsimlash vali va taqsimlash vali yuritmalari.

Klapanlar. Klapanlar tsilindrning kiritish va chiqarish teshiklarini ochib-yopib turadi. Kalapan kallak, sterjen, faska va sterjen ariqchasidan tuzilgan. Klapanlar kiritish va chiqarish turlariga bo'linadi. Kiritish klapani kallagining diametri chiqarish klapanikiga nisbatan kattaroq bo'ladi. Kiritish va chiqarish klapanlarining ish faskalarining burchagi 45^0 bo'ladi. CHiqarish klapanlari o'tga chidamli bo'lib $600-800^0S$ haroratda ishlaydi. Yo'naltiruvchi vtulka. Klapan sterjenining to'g'ri haraklanishini ta'minlaydi. U cho'yandan yasaladi. Klapan prujinalar. Klapanlarni yopiqlikda ularni o'rindiqqa jips siqib, yopiq holda ushlab turadi. SHtangalar. Klapanlar yuqorida joylaganda harakatni turtgichdan koromislo orqali klapaniga uzatib beradi. Koromislo. SHtangadagi harakatni klapan sterjeniga uzatish uchuun xizmat qiladi. U ikki yelkali bo'lib uglerodli po'latdan tayyorlangan. Koromislone oldingi uch klapan sterjeniga ketingi sozlash vinti orqali shtanga uchiga tayangan. Koromislo qo'zg'almas o'qqa o'rnatilgan. Tutgich. Taqsimlash valining mushtchalaridan harakatni bevosita klapanlarga yoki shtagaga uzatadi. Tutgichlar tsilindrik yoki g'altakli bo'ladi. Klapan va koromislo uchi orasidagi issiqliq tirqishini sozlash vinti orqali 0,25-0,30 mm holatga keltiriladi. Taqsimlash vali. Klapanlarni mushchalar yordamida ma'lum tartibda ochib-yopadi va dvigatel tizimlariga kiruvchi qismlarni harakatlantiradi. Taqsimlash vali tayanchlardan, mushchalardan, shesternya, ekstsentrik va vintsimon shesternyadan tuzilgan.

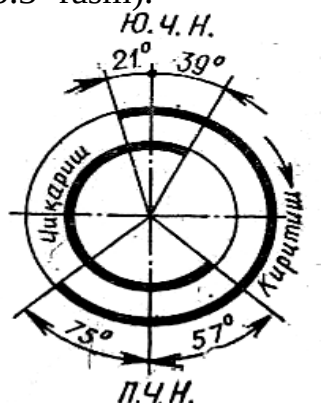
GTM ning konstruktsiya xususiyatlari. Konstruktsiya xususiyatlariga klapaniga taqsimlash vallining joylashishi kiradi. Zamonaviy yuk avtomobil dvigatellarida asosan klapanlarni yuqorida va taqsimlash vali pastda joylashgan koromisloli, shtangali, turtgichli, tishli shesternya yuritmaligaz taqsimlash mexanizmlari ishlatiladi. "Mokvich" rusumli yengil avtomobil dvegatelida klapanlari yuqorida ikki qator joylashgan, taqsimlash vali yuqorida joylashgan koromisloli va vtulka-g'altakli ikki qatorli zanjirli yuritmaligaz taqsimlash mexanizmi o'rnatilgan.

VAZ rusumli yengil avtomobil dvegatellarida bir tayanchli rechag (roker) li va stakan shaklidagi turtgichli hamda tishli- tasmali yuritmaligaz taqsimlash mexanizmi o'rnatilgan. Neksiya avtomobiliga keyingi vaqtda SONC rusumli dvigateli o'rniga har bir tsilindrda to'rtta klapan, ya'ni ikkita kiritish va ikkita chiqarish klapanli hamda ikkita taqsimlash vali gaz taqsimlashmexanizmi o'rnatilgan. DONS rusumli dvegatkli o'rnatilmoqda. Kiritish klapaninig diometri chiqarish klapanining diometridan katta bo'ladi.

3. GTM fazasining diagrammasi

Dvigateldan eng ko'p quvvat olish uchun tsilindrlarni yonuvchi aralashma yoki havo bilan ko'proq to'ldirilishi va ishlatilgan gazlardan tsilindrlarni yaxshiroq tozalanishi zarur, leki kiritish va chiqarish jarayonlari kichik vaqt 0.05- 0.0087 s da o'tadi. Natijada tsilindrlar yonuvchi aralashma yoki havo Bilan yaxshi to'lmaydi,

chiqarish jarayonlarida tsilindrlar ishlatilgan gazlardan to'la tozalanmatsdi. Bu jarayonlarni bajarilishini yaxshilash uchun krivoshitonga yetmasdan oldinroq bir nuqtada yoki α burchagda ochilishi va PCHN dan o'tgandan keyin ikkinchi nuqtada yoki δ burchagida yopilishi kerak. CHiqarish klapani porshen PCHNga yetib kelmasdan uch nuqtada yoki λ burchagda ochilishi va porshen YuCHN dan o'tganda 4 nuqtada yoki β burchagda yopilishi kerak. Tirsakli valining cheka YuCHN va PCHN nuqtalariga nisbatan burchagining graduslarida ifodalangan klapanlarning ochilish va yopilish paytlari gaz taqsilash mexanizmining ish davrlari deyiladi. (5.3- rasm).

5.3-rasm. Avtomobil dvigateli gaz taqsimlash fazalarining doiraviy diagrammasi.

a- to'rt taktli dvigatelning gaz taqsimlash umumiy davrlari;

b- ZIL -130 dvigatelning gaz taqsimlash umumiy davrlari;

v- KamAZ- 740 dvigatelning gaz taqsimlash umumiy davrlari;

Tirsakli valning cheka nuqtalariga nisbatan burilish burchaklarida ifodalangan klapanlarni ochilish va yopilish paytlari (5.4-jadval) da keltirilgan.

5.4-jadval

Avtomobil dvigateli	Kiritish klapani		CHiqarish klapani	
	YuCHNga nisbatan ochiladi	PCHNga nisbatan yopiladi	PCHNga nisbatan ochiladi	YuCHNga nisbatan yopiladi
Tiko	12 ⁰	380	460	100
GAZ-24	12 ⁰	600	540	180
ZMZ-53	24 ⁰	640	500	220
YaMZ-240	200	560	560	200
ZIL-130	310	830	670	470
KamAZ-740	100	460	660	100

Gaz taqsimlash davrlari diagrammalaridan ko'rinadiki, ZIL-130 dvigatelning gaz taqsimlash davri kiritish klapani uchun 294⁰, chiqarish klapani uchun 294⁰, Kamaz-740 dvigatelida kiritish klapani uchun 236⁰, chiqarish klapani uchun 256⁰ va Tiko dvigatelda kiritish klapani uchun 230⁰ hamda chiqarish klapanlari uchn 236⁰ ga teng bo'ladi.

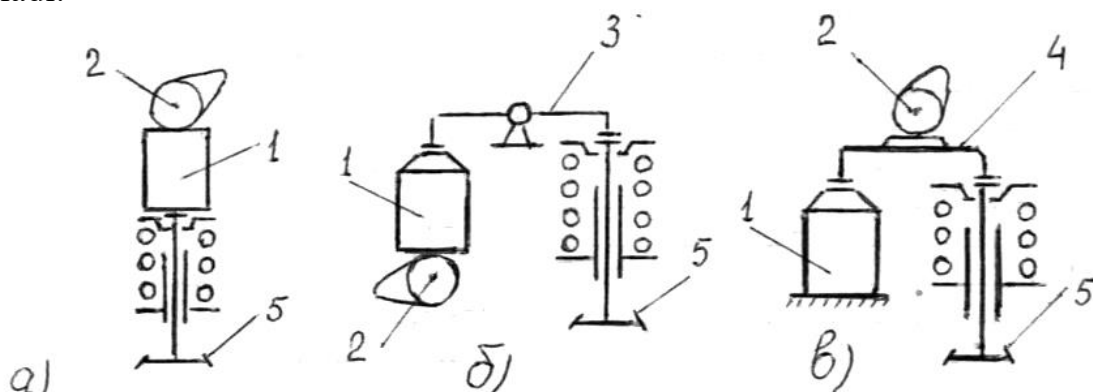
Dvigatel tsilindrlarning ishlash tartibi. Ko'p tsilindrli dvigatelning bir maromda ishlashi uchun bir hil nomli taktlar har xil tsilindirda tirsakli val teng burchakka aylangandan keyin birin-ketin takrorlanishi lozim. Bunday takrorlanish dvigatel tsilindirlarining ishash tartibi deb ataladi.

Gaz-24 dvigateli tsilindirlarining ishlash tartibi 1-2-4-3; ZMZ-53, ZIL-130 va KamAZ-740 V- simon sakkiz tsilindrli dvigatellardan tsilindirlarning ishlash tartibi 1-5-4-2-6-3-7-8;

VAZ-2106 dvigateli tsilindirlarning ishlash tartibi 1-3-4-2 va YaMZ-236 V-simon olti tsilindirli dvigatellarda tsilindirlarning ishlash tartibi 1-4-2-5-3-6 bo'ladi. Bir hil nomli taktli tirsakli val 90° burilgandan keyin barobar bajariladi.

4. Hidrokompensator

Gidrokompensatorning ishlashi: klapan yopiq holatda bo'lganda turtkich 5 (5.4-rasm, plunjerning prujinasi 11 ta'sirida taqsimlash valining mushtchasiga, gilza 7 esa klapan sterjeniga 3 tiralib turadi. SHunda A va B bo'shliqlaridagi moyning bosimi bir xil bo'lib, teskari klapan 8 prujina 9 ta'sirida o'z o'rindig'iga tiralgan bo'ladi.

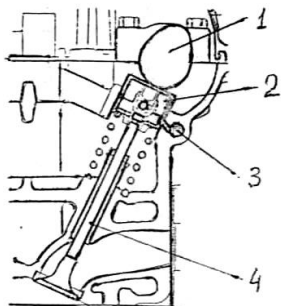

5.5-rasm. Hidrokompensatorni joylashtirish usullarining sxemalari:

- a-gidrokompensator taqsimlash vali mushtchasi bilan klapan oralig'ida joylashgan;
  - b-gidrokompensator taqsimlash vali mushtchasi bilan koromislo oralig'ida joylashgan;
  - v-gidrokompensator tsilindrlar bloki kallagi bilan klapan richagi oralig'ida joylashgan;
- 1-gidrokompensator; 2-taqsimlash vali; 3-koromislo; 4-klapan richagi; 5-klapan.

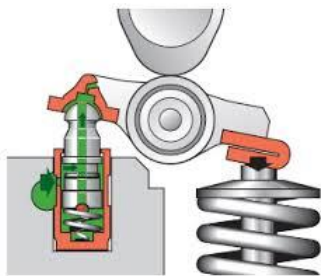
Klapaning ochilishida taqsimlash valining mushtchasi turtkichni 5 pastga surib plunjerga 6 ta'sir etadi. Plunjerning gilza ichida pastga surilishi natijasida B bo'shlig'idagi moyning bosimi ortadi. SHunda moy, bosim ta'sirida gilza bilan plunjer oralig'idagi radial tirqishdan turtkich bo'shlig'iga V oz miqdorda sizib o'tadi. Ishlash davomida mushtchaning klapaniga ta'sir etish vaqti juda qisqa bo'lgani uchun moyni qisman V bo'shlig'iga sizib o'tishi amalda turtkich bilan gilzaning birgalikda yaxlit bo'lib ishlashiga, ya'ni klapaning o'z vaqtida ochilishiga ta'sir ko'rsatmaydi. Demak, klapan qiziganda sterjenining uzayishi moyning B bo'shlig'idan V bo'shlig'iga sizib o'tishi hisobiga bo'ladi. Klapaning yopilgan fazasida B bo'shlig'idagi bosim A bo'shlig'idagiga nisbatan pasayadi. SHunda bo'shliqlarda vujudga kelgan bosimning farqi tizimdan kelayotgan moy hisobiga yo'qotiladi. Ya'ni A bo'shlig'idan B bo'shlig'iga, bosimning farqi ta'sirida ochilgan teskari klapan 8 orqali moy o'tadi va u yerdagi moyning kami to'ldiriladi. Natijada klapan yuritmasida doimo tirqishsiz holat ta'minlanadi.

5.6-rasm. Neksiya avtomobili S2 rusumli dvigatelining gaz taqsimlash mexanizmidagi gidrokompensatorning joylashtirish sxemasi:

1-taqsimlash valining mushtchasi;
2-gidrokompensator; 3-moy kanali;
4-klapan.

5.7-rasm. Gidrokompensatorning ishlash sxemasi:

Gaz taqsimlash mexanizmidagi gidrokompensatorning joylashtirish sxemasi:

1-taqsimlash valining mushtchasi;
2-gidrokompensator; 3-moy kanali;
4-klapan.

Nazorat savollar

1. Gaz taqsimlash mexanizmi va uni tashkil etuvchi detallarining vazifalarini tushintiring?
2. Klapaning joylashishiga ko'ra gaz taqsimlash mexanizmining turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat ?
3. Dvigatellarda taqsimlash valini harakatlantirish uchun qaysi usulli yuritmalardan foydalaniladi ?
4. To'rt taktli dvigatellarda taqsimlash valining uzatish soni qanday bo'lishi kerak va nima sababdan?
5. Nima sababdan kirituvchi klapaning kallagi chiqaruvchilikiga qaraganda kattaroq bo'ladi?
6. Nima sababdan ayrim dvigatellarning chiqaruvchi klapanlarida ishlayotganda ularning o'z o'qi atrofida buralib turishini ta'minlovchi tuzilma o'rnatilgan?
7. Klapanda issiqlik tirqishining vazifasi nimadan iborat ?
8. Ayrim dvigatellarda qo'llaniladigan tirqish "gidrokompensatori"ning vazifasi nimadan iborat?
9. Gaz taqsimlash mexanizmining fazalari nimani bildiradi?
10. Nima sababdan kirituvchi klapaning ochilishi (porshenning chetki nuqtalariga nisbatan) ilgarilab, yopilishi esa kechikib bo'ladi?
11. Nima sababdan chiqaruvchi klapaning ochilishi (porshenning chetki nuqtalariga nisbatan) ilgarilab, yopilishi esa kechikib bo'ladi ?

6-Mavzu. Sovitish tizimi.

Reja.

1. Sovitish tizimining tarifi, vazifasi va tasnifi.
2. Sovutish suyuqligi.
3. Sovitish tizimining konstruktsiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsipli: radiator: jalyuzi: suyuqlik nasosi: ventilyator: gidromufta: termostat.

Tayanch soʻz va iboralar: Sovitish tizimining vazifasi, turlari, tuzilishi, ishlash jarayoni, qismlarning konstruktsiyasi, termostat va uning turlari. ochiq va yopiq sovitish tizimi, radiator qopqogʻi, radiator va uning turlari, suv nasosi

1. Sovitish tizimining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.

Dvigatel silindrlarida yonuvchi aralashma yonayotganda, dvigatel qismlari qizib kengayadi, natijada birikmalardagi qismlar tez yeyiladi va qadalib qolishi mumkin, dvigatel bloki qiziydi, unga tegib turgan qistirgichli prokladkalar, rezinali salniklar, elektr simlarining izolyatsiyalari quyib qolishi va taglikdagi moy suyulib uning moylash xususiyati kamayayib ketishi mumkin.

Sovitish tizimining turlari. Suyuqlikning harakatlanish usuli boʻyicha termosifon, aralash va majburiy tizimlar mavjud.

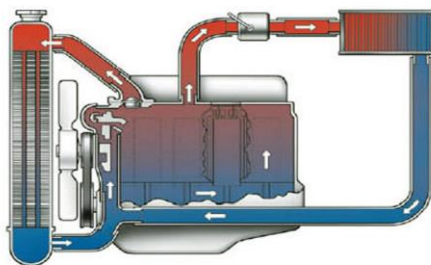
Termosifon usulida suyuqlikning harakati issiq va sovuq suyuqliklar zichligining farqi tufayli tabiiy ravishda oʻtadi.

Aralash usulda esa radiatoridagi sovutilgan suyuqlik nasos yordamida silindrlarning yuqori qismiga yuboriladi, pastki qismiga esa suyuqlik oʻz tabiiy oqimi bilan oqib turadi.

Majburiy usulda tizimdagi suyuqlik nasos yordamida uzloʻqsiz harakat qiladi.

Zamonaviy avtomobil dvigatellarida aralash yoki majburiy (V-simon dvigatellarda) usul bilan ishlaydigan sovutish tizimlari qoʻllaniladi. Sovutish tizimi tuzilishi jihatidan dvigatelni sovutish usuli boʻyicha suyuqlik bilan sovutish va havo bilan sovutish usullari mavjud.

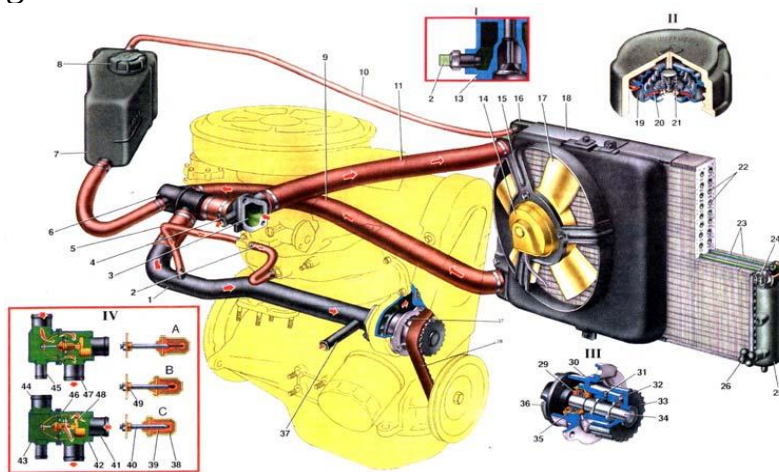
Suyuqlik bilan sovutish tizimining umumiy tuzilishi va ishlashi. Suyuqlik bilan sovutish tizimi sovutish gʻilofi, radiator, jalyuz, nasos, termostat, birlashtiruvchi shlang va kalta oraliq naychalaridan iborat boʻlib qoʻyidagicha ishlaydi.

6.1 – rasm. Suyuqlik bilan sovutish tarmogʻining ishlash tasviri.

1-radiator qopqog'i; 2-radiatorning yuqorigi baki; 3,4-suyuqlik quvurlari; 5-nasosga kirish quvuri; 6-suyuqlikning chiqish tuynugi; 7-termostat; 8-blokdagi suyuqlik kirish yo'llari; 9-blokdagi suyuqlik chiqish yo'llari; 10-suyuqlik yo'li; 11-blok; 12-suyuqlik to'kish jo'mragi; 13-suyuqlik nasosi; 14,15,16-pastki suyuqlik quvurlari; 17-radiator tagidagi jo'mrak; 18-radiatorning pastki baki; 19-ventilyator; 20-radiator; 21-bug' nayi.

Sovutish tiziminin qismlarining tuzilishi. Sovutish suyuqligi sifatida, asosan, toza suv ishlatiladi, chunki u issiqlikni o'ziga tez qabul qiladi va tarqatadi, arzon va yetarli miqdorda bo'ladi. Lekin suv cho'kindi hosil qilib, blokning issiqlik o'tkazish qobiliyatini pasaytiradi, g'ilof devorlari zanglanishi natijasida yemiriladi. Suv qishda muzlab, blok devorlarini darz ketkazadi yoki yorib yuborishi mumkin. Bu kamchiliklardan holi bo'lish uchun sovutish suyuqligi sifatida antifriz TOSOL A40 va A65lar keng ishlatiladi.

Radiator dvigatel blokida qizigan sovutish suyuqligining issiqligini havo oqimi ta'sirida tashqi muhitga tarqatib yuborish va haroratni pasaytirish uchun xizmat qiladi. Radiator pastki bakchalar, trubkalar, panjaralar, klapanli bo'g'iz qopqog'i va suyuqlik to'kish jo'mraklaridan tuzilgan. Undan tashqari radiator va dvigatelni havo oqimi bilan shamollatishni kamaytirish uchun to'sgich (jalyuza) o'rnatilgan, u sharnir ravishda tik o'rnatilgan plastinkalardan tuzilgan.

Suyuqlik nasosi suyuqlikning majburiy harakatlanishini amalga oshiradi. U markazdan qochirma turda bo'lib, silindrlar blokining old devoriga o'rnatilgan. Nasos parragi ventilyator bilan bitta valga joylashgan. Suyuqlik chiqmasligi uchun nasos vallariga va podshipniklarga salniklar o'rnatilgan.

Ventilyator radiator orqali o'tuvchi havo oqimini ko'paytirish uchun xizmat qiladi. Unda ikkita, to'rtta va oltita kurakcha bo'ladi. Shovqinni kamaytirish uchun kurakchalar X simon juft-juft qilib, 70° va 110° burchak ostida joylashtiriladi. Kurakchalar po'lat listdan yoki plastmassadan yasaladi. Ventilyator va suyuqlik nasosi tirsakli val shkividan tasma yordamida harakatlanadi.

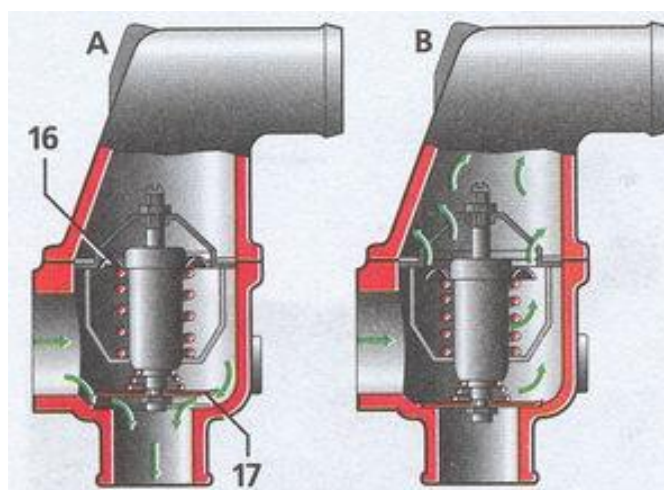
Termostat - sovuq dvigatelni qizdirishni tezlatib, sovutish g'ilofidagi suyuqlik haroratini o'z-o'zidan rostlab, uni belgilangan haroratini ta'minlab turish uchun xizmat qiladi. Termostatlar ikki xil bo'ladi: suyuqlik yoki qattiq to'ldirgichli termostatlar.

2. Termostat va uning turlari

Termostat - avtomatik klapan bo'lib, sovuq dvigatelning yurgizilganda uning tez

qizishiga imkon yaratish bilan radiatorlardan o'tayotgan suyuqlik miqdorini rostlab sovitish tizimida optimal haroratni saqlashda xizmat qiladi.¹⁰

Bunday termostat qalin devorli ballonga ega bo'lib ichiga, kengayish xajmi katta bo'lgan serezin (neftyannoy vosk) aralashtirilgan mis kukuni to'ldiriladi. Qalin devorli ballon rezinali diafragma bilan yopilgan. Diafragma ustiga rezinali bufer orqali o'rnatilgan shtok yo'naltiruvchi vtulka yordamida klapan ga mahkamlangan. Koromislo sharnirli ravishda termostat klapani bilan birlashgan. Dvigatel sovuqligida ballon ichidagi aralashma qattiq holda bo'ladi va termostat klapani qaytargich prujina ta'sirida yopiq holda bo'ladi. 6.2-rasm.

6.2-rasm. Termostatlarning sxemalari:
a-suyuqlik termostati; b-qattiq to'ldirgichli termostat; I va IV-termostatlar ochiq; II va III-termostatlar yopiq; 1-suv nasosining korpusi; 2-suyuqlik balloni; 3 va 13-shtoklar; 4-qistirma; 5 va 15-termostatlarning klapanlari; 6 va 16-qaynoq suyuqlikni chiqarish patrubkalari; 7 va 18-termostatlarning korpuslari; 8-kronshteyn; 9-termostat balloni; 10-qattiq aralashma; 11-diafragma; 12-yo'naltiruvchi vtulka; 14-qaytargich prujinasi; 17-klapan koromislosi; 19-bufer; 20-kiritish o'tkazgichi.

3. Ochiq va yopiq sovitish tizimi.

Dvigatelning belgilangan issiqlik maromida ishlashi uchun suyuqlik g'ilofida harakatlanuvchi suyuqlikning harorati 80-95°S bo'lishi lozim. Bu rejimda (maromda) dvigatel me'yorda ishlaydi, silindrlar yonuvchi aralashma bilan yaxshi to'ladi, tirsakli valning aylanishi maromida bo'ladi, silindrdan yongan gazlar to'la chiqib ketishga ulguradi, karterdagi moyning moylash xususiyati yo'qolmaydi, dvigatel qismlari orasidagi qistirmalar, salniklar va elektr simlarining izolyatsiyalari quyib ishdan chiqmaydi, dvigatelning ishlashi maromda bo'lib issiqlik energiyasi dvigatel quvvatining oshishiga olib keladi, yonilg'i tejamkorligi oshadi, qurumlar hosil bo'lmaydi, suyuqlik qaynamay, sathi bir xilda turadi, qismlar orasida ishqalanishlar va yeyilishlar paydo bo'lmaydi. Dvigatelning doimiy issiqlik rejimida ishlashini faqat termostat yordamida ushlab turiladi.

Radiator va uning turlari

Radiator blokda isigan suyuqlikning issiqligini tashqi muhitga tarqatish uchun xizmat qiladi. U yuqorigi va pastki bakchalar, radiator o'zagi, va radiator qopqog'idan iborat. Suyuqlik radiatorga yuqorigi bakchaning bo'g'izidan quyiladi. Bo'g'iz qopqoq bilan zich berkitilgan. Radiator o'zaklarining turlari naycha-plastinkali yoki naychalentali bo'lishi mumkin. Naycha-plastinkali bo'lganda, naychalari gorizontal

¹⁰ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.

joylashtirilgan qator yupqa plastinkalar orasidan o'tkazilib, uchlari yuqoriga va pastki bakchalarga kavsharlanadi. Naycha-lentali bo'lganda naychalari oralig'iga, sovitish yuzasini oshirish maqsadida to'liqsimon shaklda ishlangan lentalar joylashtiriladi. Radiator o'zagining ikkala turida ham qo'llaniladigan naychalar asosan yassi oval kesimli bo'ladi. Naychalar, radiator o'zagida vertikal yoki gorizontal o'rnatilgan bo'lishi mumkin. Ko'pchilik avtomobillarda vertikal o'rnatilgan bo'lsa ayrim yengil avtomobillarda (Neksiya avtomobili) naychalari gorizontal joylashtirilgan.

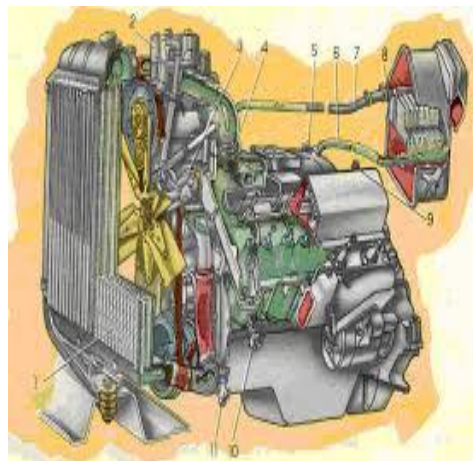
6.3-rasm. Radiator va jalyuza:

1 va 9 birlashtiruvchi shlanglar; 2-jo'mrak; 3 va 6 - pastki va yuqorigi bakchalar; 7-radiator qopqog'i; 8-radiator bo'g'izi; 10-radiator o'zagi; 11-yo'naltiruvchi kojux.

6.4-rasm. Radiator qopqog'i:

a – bug' klapani ochiq, havo klapani yopiq; b-havo klapani ochiq, bug' klapani yopiq; 1-havo klapanining prujinasi; 2-havo klapani; 3-bug' klapanining qistirmasi; 4- bug' klapanining prujinasi; 5-radiator bo'g'izi.

6.5-rasm. Avtomobili radiatorining detallari:

1-radiator o'zagi; 2-mahkamlovchi gaykalar; 3-chiqarish bakchasi; 4-transmissiya moyini sovitgich tarqatuvchisi (gidromexanik uzatma bo'lganda); 5-kiritish bakchasi; 6-to'kish jo'mragi

5. Suv nasosi.

Suyuqlik nasosi. Sovitish tizimida suyuqlikning majburiy harakatlanishi nasos

yordamida amalga oshiriladi. Odatda past bosimli (40...100 kPa) markazdan qochma suyuqlik nasosi ishlatiladi.

Ventilyator radiator o'zagidan o'tayotgan havo oqimini jadallashtirib, undan issiqlikning tashqi muhitga tarqalishini tezlashtiradi.

6.6-rasm. Suyuqlik nasosi va ventilyator:
1-ventilyator shkivining gubchagi; 2-ventilyator; 3-shkiv; 4-nasos korpusi; 5-parrak korpusi; 6-parrak; 7-siquvchi salnik.

avtomatik rejim – ventilyator, dvigateldagi sovituvchi suyuqlikning harorati ko'tarilib $85...90^{\circ}\text{S}$ larga borganda avtomatik ishga tushadi;

ventilyator uchirilgan rejim –bunda ventilyator, podshipnik va manjetalarning aylanishidan vujudga kelgan ishqalanish kuchi ta'sirida, shuningdek, avtomobilning harakatidan vujudga kelgan qarshi havo oqimining ta'sirida past chastotada aylanib turadi;

ventilyator doim ulangan rejim - bunda ventilyatorning aylanishlar chastotasi, dvigateldagi sovituvchi suyuqlik haroratining qanday bo'lishidan qat'iy nazar taxminan tirsakli valning aylanishlar chastotasiga teng bo'lgan holda doim aylanadi.

Sovutish tizimini yurgizib yuborish oldindan qizdirish. Tashqi muhit harorati -20°S dan kam bo'lganda, har qanday ichki yonuv dvigatelini yurgizib yuborish qiyinlashadi. SHuning uchun sovitish tizimini dvigatelni yurgizib yuborishdan oldin qizdiriladi.

Qozonda yonuvchi aralashma turg'un yonganda, svecha uziladi. Qizigan havoni sovitish tizimiga yuboriladi va suyuqlik isitiladi.

Suyuqlikli va havoli sovitish tizimlarining afzalliklari va kamchiliklari. Suyuqlik bilan sovitish tizimi havo bilan sovitishga nisbatan quyidagi afzalliklarga ega:

a) qo'llaniladigan suyuqlikning qaynash harorati $100-110^{\circ}\text{S}$ bo'lganligi sababli dvigatelning qismlari qattiq qizib ketmaydi;

b) suyuqlik dvigatel tovushini qisman yutadi;

v) yurgizishda dvigatelning qizishi tezlashadi;

g) sovitish tizimining tuzilishi silliq va ixcham bo'ladi.

Havo bilan sovitish tizimining afzallik ⁹ quyidagicha:

a) tizimda suyuqlik nasosi, radiator, suv quvurchasi, termostat yo'qligi sababli u oddiy va yengil bo'ladi;

b) dvigatelda suyuqlik g'ilofi bo'lmaganligi sababli u muzlab qolmaydi;

v) suv yo'q joylarda ham dvigatelni ishlatish mumkin.

Suyuqlik bilan sovitish tizimining asosiy kamchiliklari shundan iboratki, suv

0°S da muzlaydi, blok va blok kallagida darzlar hosil qiladi. Blokning suv ko'ynakchalarida cho'kindilar hosil qiladi, radiator trubkalari cho'kindilar bilan to'lib qolishi mumkin.

Havo bilan sovutishda asosiy kamchilik qo'yidagicha:

- a) tashqi muhit havosi 30°S dan oshganda, dvigatel qizib ketadi;
- b) silindr qovurg'alari chang-to'zon bilan ifloslanib turadi;
- v) ventilyator podshipnigi tez ishdan chiqadi.

Nazorat savolari.

1. Dvigatelni sovutish nima uchun zarur?
2. Radiator nima uchun xizmat qiladi va qanday tuzilgan?
3. Suyuqlik nasosi nima uchun xizmat qiladi va qanday tuzilgan?
4. Ventilyator nima uchun xizmat qiladi va qanday harakatlanadi?
5. Termostat nima uchun xizmat qiladi va qanday tuzilgan?
6. Yurgizib yuborish isitgichi qanday ishlaydi va qaerga joylashgan?

7-Mavzu: Moylash tizimi.

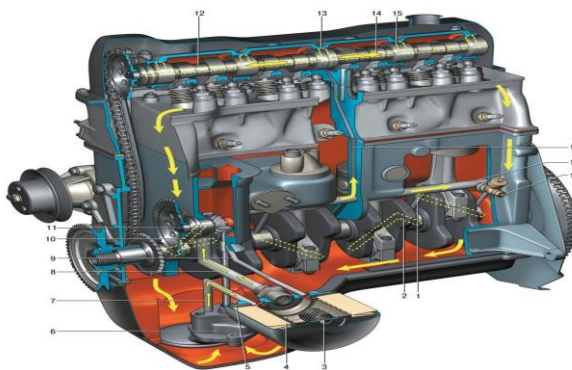
Raja.

1. Moylash tizimining tarifi vazifasi va tasnifi.
2. Moylash usullari.
3. Moylash tizimini konstruksiyasining tuzilishi va ishlash printsipi: Moy nasosi. Moy fil tirlari. Moy osti tog'orasi (paddon). Moy radiatori. Klapanlar.
4. Karterni shamollatish.

Tayanch so'z va iboralar: Moylash tizimi. Moylash tizimining ishlashi. Moy tozalagichlar va ularning xususiyatlari. Moy turlari va ularning xususiyatlari. SHesterniyali moy nasosi. Dvigatelni shamollatish usullari.

1. Moylash tizimining tarifi vazifasi va tasnifi.

Dvigatelning bir-biriga biriktirilgan qismlari katta yuklanishlarda ishqalanib ishlashi ularning yeyilishiga va qizishiga olib keladi. SHuning uchun qismlar orasidagi ishqalanishni kamaytirish ularning sirtlarini sovitish, yeyilish natijasida hosil bo'lgan metal zarrachalarini chikarib tashlash va kislarni zanglashdan saqlash uchun qism yuzalariga uzlo'qsiz ravishda moy yuborib turish zarur. Bu vazifani dvigatelning moylash tizimi bajaradi.

7.1-rasm. Moylash tizimi

1-mayin moy tozalash filtri, 2-moy xaroratini o'lchagich termometr, 3-moyni sovitish radiatori; 4-qaytarish klapani; 5-jumrak; 6-moy qabul qilgich; 7-moy nasosi; 8- nasosni qaytargich klapani; 9-dag'al moy tozalagichni qaytargich klapani; 10- dag'al moy tozalagich; 11- moylash tizimidagi bosimni o'lchagich – monometr; 12-karterda joylashgan moy kelish ariqchasi; 13-tirsakli valning tayanch bo'yni; 14-taqsimlash valining tayanch bo'yni; 15-koromislo o'qi; 16-moy o'lchagich; 17-moy quyish bo'g'zi.

2. Moylash usullari.

Moylash tizimining ishlashi. Moy nasosi ishlaganda uning g'ilofida hosil bo'lgan havosizlanish tufayli taglikdagi moy moy qabul qilgichdan o'tib nasosga, undan dag'al tozalagichga, undan bosim bilan karterdagi moy ariqchasiga boradi. moy ariqchasi orqali moy tirsakli valning tayanch va shatun bo'yni podshipniklariga, taqsimlash valining tayanch bo'yinlariga va koromislo o'qlariga va porshen barmog'iga bosim bilan borib ularni moylaydi. Qolgan qismlar esa, sachratish va oqizish usuli bilan moylanadi. Mayin tozalagichda tozalangan moy qaytib moy tagligiga quyiladi. Moy harorati belgilangandan ko'tarilib ketsa, kran 5 ni ochib moyni qaytargich klapani 4 orqali sovitish uchun moy radiatoriga yuboriladi, radiatorda sovigan moy qaytib moy tagligiga quyiladi. Moy nasosi harakatini tirsakli valdan yoki taqsimlash validan oladi. Tizimda bosimni ortib ketmasligi uchun nosos va moy tozalagichlar oldig qaytargich klapanlari o'rnatilgan. Moy tagligidagi moy sathini moy o'lchagich bilan aniqlanadi. Tizimdagi moy bosimi manometr 11 va moy haroratini termometr 2 bilan aniqlanadi. Karter tagligidagi moyni to'kish uchun taglikka moy to'kish jo'mragi o'rnatilgan. Tizimdagi moyning bosimi karbyuratorli dvigatelda 3-5 kg/sm² va dizellarda 5-7kg/sm² bo'ladi.

3. Moylash tizimining ishlash sxemasi va qismlarning konstruksiyasi.

Moy tozalagichlar moyni dvigatel qismlarining yeyilishshi natijasida hosil bo'lgan metal zarrachalaridan va boshqa ifloslantiruchi narsalardan tozalaydi.

Dag'al tozalagich; Moy nasosi bilan asosiy moy yo'li oraliq'ida joylashgan. Tozalagichning tozalovchi qismlariga po'latdan yasalgan teshikli plastinalar kiradi. Plastinalar orasidagi yulduzsimon yasalgan plastinali ajratgich o'rnatilgan. Moy ular orasidan o'tib tozalanadi. Moyning ifloslangan zarrachalari plastinkalar

oralig' da ushlab qolinadi. Yiriklari esa tindirgichning tagiga tushib qoladi.¹¹

Mayin tozalagich; Zamonaviy dvigatellarga marakazdan qochma Mayin tozalagichlar o'rnatilgan. Bu tozalagich dag'al tozalagichdan o'tgan 0,001mm gacha bo'lgan mexanik tozalagichlardan to'la tozalanadi va moy qurimlarini ushlab qoladi. Markazdan qochma Mayin tozalagichlar reaktiv yuritmaga ega bo'lib, qarama-qarshi yo'nalishda bosim ostida otilib chiqayotgan moy bosimi tasirida ularning rotorlari aylanadi.

Moy turlari va ularning hususiyatlari. Qismlarni moylash uchun ishlatiladigan moylar mazutni qayta haydash yo'li bilan olinadi. Moylar ishqalanuvchi yuzalarda yupqa yuzalarni pardasini hosil qilad, bu pardalar bir-biriga tegib turishiga va qismlarni tez yeyilishiga yo'l qo'ymaydi. Bu pardalar 100⁰S issiqlikda ham qovushqoqligini va moylash hususiyatini saqlab qoladi.

Moy ishqalanuvchi yuzalardan issiqlikni o'ziga olib, ularni sovitish xususiyatiga ham egadir. Moyning qovushqoqligi, oksidlanishiga chidamligini oshirish, zanglamaslik va yuvib ketish xodisalarini yaxshilash va yuqori haroratda suyulmaydigan bo'lishi, ko'piklanishiga qarshi va yuzalarni tiralishiga qarshi bo'lishi uchun unga 3-14 foiz har-xil tarkibli murakkab qo'shilma qo'shiladi.

4. Moy filtrlari, moy nasosi, karter bo'shlig'ini shamollatish va ekologiya.

Moy filtrlari moyni, dvigatel detallarining yeyilishi natijasida xosil bo'ladigan metall zarrachalari, shuningdek, chang va moyning eskirishi natijasida unda xosil bo'ladigan turli oksid moddalari va boshqa ifloslantiruvchi elementlardan tozalaydi. Arganik va noorganik zarrachalar bilan ifloslangan moy, detallarning ishqalanib ishlaydigan yuzalarining tez yeyilishiga sabab bo'ladi va moy kanallarini ifloslantiruvchi smola va moy quyqilari bilan to'lib qolishiga olib keladi.

7.2-rasm. Moy filtrlari

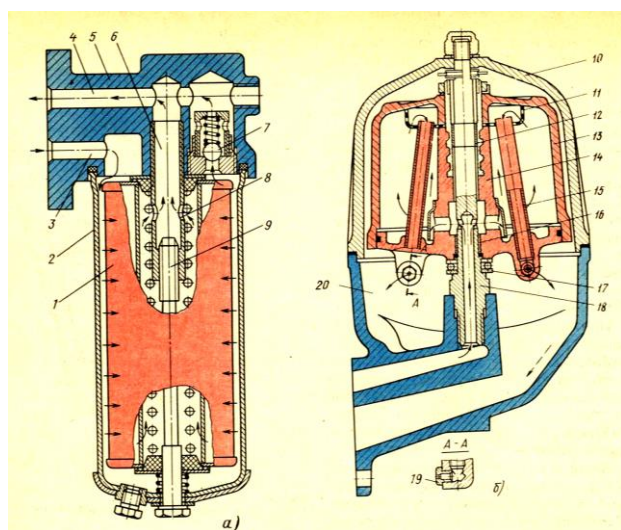
To'liq oqimli ketma-ket ulangan plastinka – tirqishli dag'al filtrlarda moyni tozalovchi elementlari po'lat plastinkalar yig'indisidan tashkil topadi.

To'liq oqimli plastinka-tirqishli dag'al filtrlar tizimga ketma-ket ulangan bo'lib moy nasosi bilan asosiy moy kanali oralig'ida joylashadi. Bunday dag'al filtrlarning moyni tozalovchi elementlari po'lat plastinkalar to'plamidan tashkil topib ular cho'yan korpusda joylashtiriladi. Plastinkalari ikki xil shaklda yasaladi.

¹¹ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.

Ularning biri, 0,35 mm qalinlikda ishlangani, tozalovchi element xisoblanadi. Ikkinchisi, qistirma sifatida foydalaniladigani, yulduzsimon shaklda yasali 0,08 mm qalinlikda bo'ladi. Xar qaysi tozalovchi elementlarning orasiga yulduzsimon plastinkalar qistiriladi. Natijada tozalovchi elementlarning orasida qistirma plastinkalarning qalinligiga teng bo'lgan tirqishlar xosil bo'ladi. Moy tirqishlardan o'tganda 0,08mm va undan katta bo'lgan o'lchamli zarrachalardan tozalanib asosiy moy kanaliga yuboriladi.

Mayin tozalash filtrlari. Zamonaviy avtomobil dvigatellarida mayin filtr sifatida tirqishli yoki, markazdan qochma tozalash filtrlaridan foydalanilmoqda. Bunday filtrlar moyni 1-2 mkm gacha bo'lgan mexanik zarrachalardan to'la tozalaydi. SHuningdek, smola va moy quyqilarini ham ushlab qoladi. Tirqishli filtrlarda almashtirib turiladigan tozalovchi elementi sifatida lentali-qog'oz, maxsus karton yoki karton disklar to'plami va boshqa materiallardan foydalaniladi. Nasosdan bosim bilan xaydalgan moy filtrllovchi elementlarning mikro g'avaklaridan (tirqishlaridan) tozalanib o'tib asosiy moy kanaliga boradi.

7.3-rasm. Moy filtrlari:

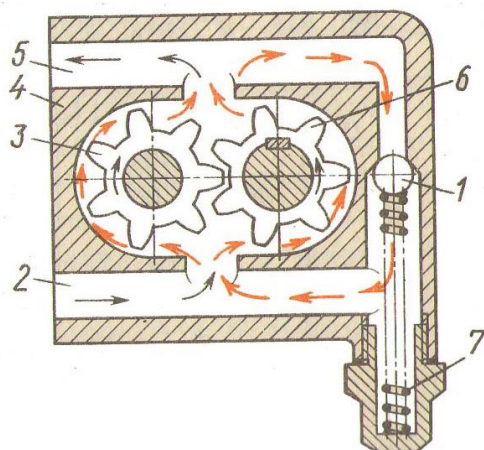
a-tirqishli; b - markazdan qochma (sentrifuga); 1-filtrlovchi element; 2-korpus; 3 va 4-kiritish va chiqarish kanallari; 5-qopqoq; 6-nay; 7-o'tkazish klapani; 8-tozalangan moyni o'tkazish teshikchalari; 9-bolt; 10-qopqoq; 11-sim-to'r; 12 va 16 - vtulkalar; 13-rotor qalpog'i; 14-rotor; 15-naylar; 17-podshipnik; 18-kavakli o'q; 19-jiklyorlar; 20-bo'shliq.

Sentrifuga. Markazdan qochma moy filtrlari (sentrifugalar) asosan yuk avtomobillarida keng qo'llaniladi. Bunday filtrlar, reaktiv yuritmaga ega bo'lib, qarama-qarshi yo'nalishda bosim ostida chiqayotgan moy oqimi ta'sirida aylanama harakatlanadi.

Moy radiatori, dvigatelning ishlashi natijasida, qizigan moyni xaroratini me'orida saqlash uchun kerak bo'ladi. Moy radiatorlari asosan yuk avtomobillarida qo'llaniladi, chunki ular ko'pincha og'ir yo'l sharoitlarida ishlaydi. SHuningdek radiatorlar o'tuvchanligi yuqori va dvigateli nisbatan katta quvvatga ega bulgan ayrim yengil avtomobillarda xam qo'llaniladi.

Shesternyali moy nasosining tuzilishi va ishlashi. Moy nasosi bosim hosil qilib moyni moylash tizimiga yuboradi va moyning tizimda aylanishini taminlaydi.

Avtomobil dvigatellari uchun odatda, shestrnyali moy nasoslari qo'llaniladi. Nasosningi asosiy elementlari o'zaro ishlashishda bo'lgan va shesternyali.

7.4-rasm. Moy nasosining ishlash tasviri:
1-g'ilof; 2-haydash bo'shlig'i; 3-moy kanali;
4-sharli klapan; 5-prujina;
6-rostlash vinti; 7-etaklanuvchi shesternya
o'qi; 8-etaklanuvchi shesternya;
9-so'rish bo'shlig'i; 10-etaklovchi
shesternya; 11-val.

Karter bo'shlig'ini shamollatish va ekologiya . Dvigatel ishlaganda silindrlarning porsheni ustida hosil bo'lgan yuqori bosimli gazlar porshen halqalari orasidagi titrqişhdan karterga o'tadi. Bu gaz yonuvchi aralashma, to'la va qisman yongan mahsulotlardan iborat. Bu gazlarning tarkibida yonilg'i va suv bug'i, karbonat angidrid, oltingugurt, azot va qisman karbon vodorod birkmalari mavjud. Yonilg'i bug'i tomchiga aylanib moyni suyultiradi. Suv bug'i moyni oksidlab sifatini buzadi. Undan tashqari karterda gaz bosimi oshibketadi, natijada salnik va qistirmalardan moy oqib ketadi. Bundan tashqari, bu gaz kabina yoki kuzovga kirsas, haydovchi va yo'lovchilarni qattiq zaharlaydi. SHu maqsadda gazlarni karter bo'shlig'idan tashqariga chiqarib, karterni doimo shamolatib turish kerak.

Nazorat savollari.

1. Dvigatelda moylash tizimining qo'llanilishini sababi nimada?
2. Tirsakli va taqsimlash vallarining podshipniklari qanday usul bilan moylanadi va qaerdan moy keltiriladi?
3. Porshen harakatlanadigan tsilindr yuzasi qanday usul bilan moylanadi va qaerdan moy yuboriladi ?
4. Moylash tizimida qanday turdagi moy nasoslaridan foydalanilgan ?
5. "TSentrifuga"da moy qanday tozalanadi ?
6. Moylash tizimida reduksion, o'tkazgich va saqlagich klapanlarining qo'llash sababi nimada
7. Nima sababdan dvigatel karterining shamollatilishi zarur xisoblanadi?

8-Mavzu. Benzinli dvigatellarning ta'minlash tizimi.

Reja.

1. Karbyuratorli dvigatelning ta'minlash tizimining vazifasi, sxemasi, umumiy tuzilishi va ishlashi.
2. Yonilg'i nasosi, fil'rlar, yonuvchi aralashmsining hususiyatlari
3. Yonuvchi aralashmaning tarkibi, uning dvigatel ishiga ta'siri.
4. Oddiy karbyuratori ishlash usuli.
5. Karbyuratori o'rnatilgan tizim va moslamalar, ularning ishlashi.
6. Gaz ballonli avtomobil dvigatelining ta'minlash tizimining vazifasi,

tuzilishi va ishlashi.

7. Siqilgan va suyultirilgan gazlarning asosiy xususiyatlari.

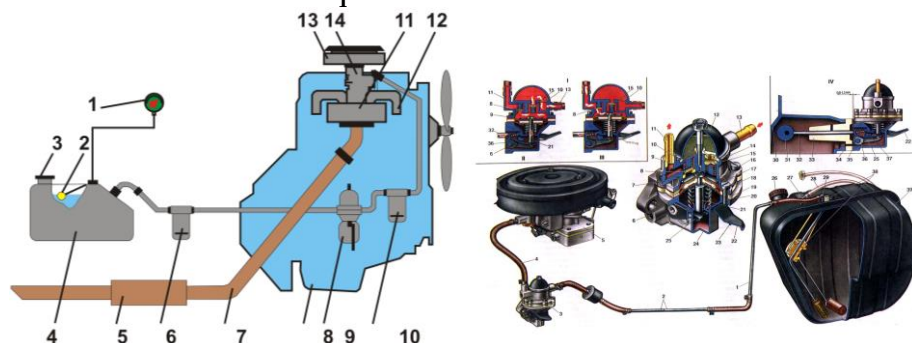
8. Siqilgan va suyultirilgan gazlar bilan ta'minlashda qo'llaniladigan asosiy jihozlar, ularning joylashish sxemasi.

9. Injektorli dvigatellarning zamonaviy purkash tizimi.

Tayanch so'z va iboralar: Karbyuratorli dvigatelning ta'minlash tizimining vazifasi, sxemasi, umumiy tuzilishi va ishlashi, yonilg'i nasosi, fil'trlar, yonuvchi aralashmsining xususiyatlari, yonuvchi aralashmaning tarkibi, uning dvigatel ishiga ta'siri, oddiy karbyuratorni ishlash usuli. karbyuratorga o'rnatilgan tizim va moslamalar, ularning ishlashi, gaz ballonli avtomobil dvigatelinig ta'minlash tizimining vazifasi, tuzilishi va ishlashi, siqilgan va suyultirilgan gazlarning asosiy xususiyatlari. siqilgan va suyultirilgan gazlar bilan ta'minlashda qo'llaniladigan asosiy jihozlar, ularning joylashish sxemasiya. injektorli dvigatellarning zamonaviy purkash tizimi.

1. Karbyuratorli dvigatelning ta'minlash tizimining vazifasi, sxemasi, umumiy tuzilishi va ishlashi.

Yonilg'i bilan ta'minlash bilan tizimi ma'lum miqdordagi yonilg'ini o'zida saqlash, yonilg'i bilan xavoni tozalash, ularda kerakli tarkibda yonuvchi aralashma tayyorlash, aralashmani tsilindirga kiritish va ishlatilgan gazlarni tashqariga chiqarib yuborish uchun xizmat qiladi.

8.1-rasm. Karbyuratorli dvigatelning yonilg'i bilan ta'minlash tizimi asboblarning joylashish chizmasi .

Karbyuratorli dvigatelda ishlatiladigan yonilg'ilar va ularning xususiyatlari. Karbyuratorli dvigatellarda yonilg'i sifatida asosan benzin ishlatiladi. Benzinning sifati uning issiqlik berish qobilyati, solishtirma og'irligi, bug'lanuvchanligi va zudlik bilan portlashga (detonatsiyaga) moyilligi bilan aniqlanadi. Benzinning solishtirma og'irligi $700-760 \text{ kg/m}^3$, muzlash xarorati– 250°S .

1 kg benzin to'la yonib bo'lganda xosil bo'lgan issiqlik miqdori 44000-46000 kJ, buni issiqlik berish qobilyati deyiladi. Benzinning suyuq holatdan bug' holatga o'tishi uning xaroratini belgilaydi. Bu xarorat qancha past bo'lsa, benzinning sifati va bug'lanuvchanligi shuncha yuqori bo'ladi. Benzinning

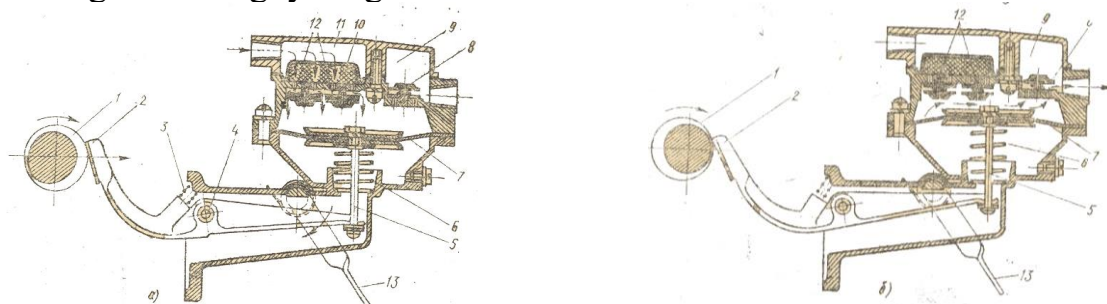
detanatsiyaga moyilligi deb yonilg'i aralashmaning 25-35 m/s tezlikda to'liqsiz detonatsiyasiz yonishiga aytiladi. Yonilg'i aralashmasini bir qismi 1500-2000 m/s tezlikda zarbali to'lqin xosil qilib shiddat bilan yonishini portlab (detonatsiyali) yonish deyiladi. Benzinning portlashga qarshi chidamliligi oktan soni bilan aniqlanadi. Benzinning oktan soni qancha yuqori bo'lsa, u portlashga shuncha chidamli bo'ladi. Avtomobil benzinlarining oktan soni 66-96 bo'ladi. Benzin portlashga chidamliligini oshirish uchun uncha portlashni susaytiruvchi moda antidetektor qo'shiladi. Antidetektor moddaga etil suyuqligi kiradi, bir litr benzina 1,0 sm³ etil suyuqligi qo'shiladi. Bunday benzin etillangan benzin deyiladi. Etil suyuqligi o'ta zaharli bo'lgani sababli, etillangan benzin ham zaharli bo'ladi. Etillangan benzinni oddiy benzindan ajratish oson bo'lishi uchun uncha qizg'ich-sariq yoki ko'k-yashil bo'yoq qo'shib rangi o'zgartiriladi.¹²

Avtomobil dvigatellari uchun GOST bo'yicha quyidagi belgili benzinlar ishlab chiqariladi: A-72, A-76, AI-93, AI-98.

Benzin belgilaridagi A harfi avtomobil benzini ekanligini, raqamlar esa oktan sonini ko'rsatadi.

2. Yonilg'i nasosi, filtrlar, yonuvchi aralashmasining xususiyatlari

Benzin so'rishi nasosning tuzilishi va ishlashi. Karbyuratorli dvigatellarda diafragma turidagi yonilg'i nasosi ishlatiladi.

8.2-rasm. Diafragma turidagi yonilg'i nasosi.

Diafragmalı yonilg'i nasosi yonilg'ini bakdan karbyuratorning qalqovichli bo'linmasiga uzatish uchun xizmat qiladi. Diafragma turidagi yonilg'i nasosi eng ko'p tarqalgan.

Nasos qopqog'i bilan g'ilof orasiga diafragma o'rnatilgan bo'lib, uning o'rta qismi sterjingga tutashgan. Sterjenning pastgi uchi ishlatish koromisosining uchiga maxkamlangan.

Havo va yonilg'i tozalagichlar

Karbyuratorga kirayotgan havo tarkibidagi rang silindrlarga kirishi natijasida dvigatel qismlari tez yeyiladi. SHuning uchun ta'minlash tizimiga havo tozalagich o'rnatilgan. U dvigatel silindrlariga kirayotgan havoning rangdan tozalash uchun xizmat qiladi. Havo tozalagich karbyuratorning yuqorigi qismiga o'rnatilgan. Avtomobil dvigatellarida enertsialiy-moyli havo tozalagich keng tarqalgan.

Dag'al tozalagichlar Uning tozalaydigan qismi 0,05 mm qalinlikda

¹² Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

shtamplab tayyorlangan plastinalar tashkil topgan. Yonilg'i plastinalar orasidagi tirqishdan o'tib tozalanadi.

Mayin tozalagich. G'ilof tindirgich stakan, purjina, maxkamlashgan changagidan iborat bo'lib, stakan ichida keramik tozalagich yoki rulon qilib o'ralgan mayda to'r sim bor. Yonilg'i bu tozalovchi tarkibi qismlardan o'tganda uning juda mexanik zarralarini ushlab qoladi, natijada yonilg'i yaxshi va sifatli tozalanadi. Ba'zi bir mayin tozalagichlarda yonilg'idagi metal zarrachalarini ushlab qolishi uchun magnit qo'yiladi.

3. Yonuvchi aralashmaning tarkibi, uning dvigatel ishiga ta'siri.

Yonilg'i aralashmasining tarkibi va uning xususiyatlari. Benzin dvigatel silindrlarda yonish jarayoni vaqtida to'la yonishi uchun uni havo bilan yaxshi va bir tekis aralashtirish lozim. Bu jarayon tirsakli 2500-4000 ayl/min aylanishida sodir bo'ladi va har bir takt taxminan 0.01s davom etadi.

Dvigatelning ish maromi (rejimi)ga muvoffiq yonuvchi aralashmaga qo'yilgan talablar.

Ichki yonuv dvigateli ish sharoitiga qarab 5 xil maromda ishlaydi:

Sovuq dvigatelni yurgizish, dvigatelni salt yurgizish, o'rta yuklanish, eng yuqori yuklanish va tezlanish maromlari.

Sovuq dvigatelning yurgizish uchun quyuq aralashma zarur, chunki bu holatda tirsakli valning aylanishlar soni kichik bo'lganligi sababli havo oqimining tezligi kichik bo'ladi, aralashmaning alangalanishi uchun aralashmadagag'i yonilg'i bug'lari yetarli bo'ladi.

Dvigatel yuklanishsiz va tirsakli val sekin aylanib, salt ishlaganda, silindrlarga kirishayotgan aralashmaning miqdori juda kam, sifati past bo'ladi. SHuning uchun bu maromga quyuqlashgan yonuvchi aralashma kerak bo'ladi.

Dvigatel o'rtacha yuklanish Bilan ishlaganda undan to'la quvvat talab etilmaydi, shu sababli suyuqlashgan aralashma ishlatiladi, bu esa aralashmaning to'la yonishini ta'minlaydi va yonilg'i sarfini tejaydi.

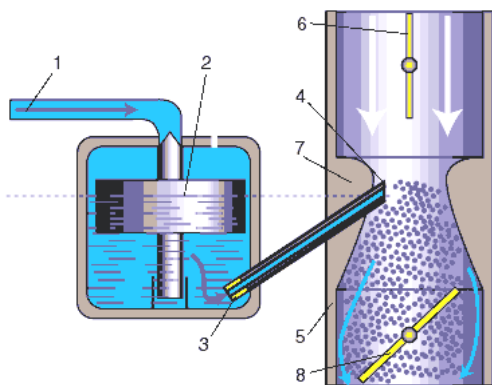
Eng kata yuklanishlar uchun quyuqlashgan aralashma kerak, chunki bu maromda dvigateldan to'la quvvat talab etiladi.

Tezlanish maromida tirsakli valning aylanishlar soni tezda ortishi kerak, buning uchun aralashmani qisqa muddatda quyuqlantiriladi, aks holda dvigatel o'chib qoladi. Bu ishlarning hammasini karbyurator bajaradi.

4. Oddiy karbyuratorni ishlash usuli.

Oddiy karbyurator va unda yonuvchi aralashmani tayyorlanishi.

Atomobillarda asosan havo oqimi yuqoridan pastga yo'nalgan karbyuratorlar ishlatiladi.

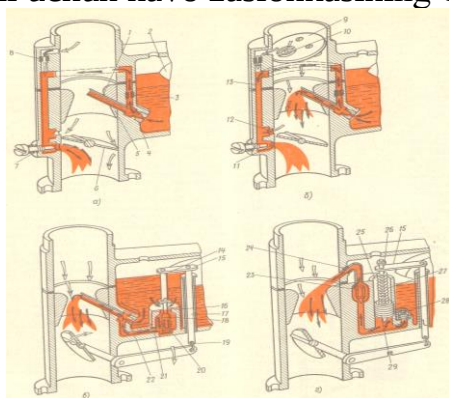
8.3-rasm. Oddiy karbyuratorning chizmasi: 1-asosiy jiklyor, 2-qalqovich, 3-ignali klapan, 4-to'zitgich, 5-havo tozalagich, 6-havo zaslonkasi (to'stqich), 7-diffuzor, 8-drossel zaslonkasi (yonuvchi aralashmani to'sgich), 9-kiritish naychasi, 10-kiritish klapani, 11-porshen, 12-bo'shliq.

Karbyurator yonuvchi aralashmani tayyorlaydigan qurilma bo'lib, u dvigatelni kiritish nayiga o'rnatiladi.

5. Karbyuratorga o'rnatilgan tizim va moslamalar, ularning ishlashi.

Zamonaviy karbyuratorning tuzilishi va ishlashi. Dvigatelning turli ish maromlarida qanoatlantiradigan yonuvchi aralashma tayyorlash uchun zamonaviy karbyurator konstruktsiyasiga bir nechta qo'shimcha tizilma va moslamalar o'rnatilgan. Bo'lar yurgizib yuborish tuzilmasi salt ishlash tuzilmasi, aralashma tarkibini bir xilda saqlab turish (kompensatsiya) tuzilmasi, boyitgich va tezlashgich tuzilmalari.

Dvigatelni yurgizib yuborish tuzilmasi. Dvigatelni yurgizib yuborishda tirsaklm valining aylanishlar soni juda kichik bo'ladi, shu sababli tuzitgichning jiklyoridan yonilg'i oqib chiqishi uchun aralashma tayyorlash bo'linmasida siyoraklashish yetarli bo'lmaydi. Sovuq dvigatelni yurgizib yuborishda va qizdirishda aralashmani quyuqlantirish zarur. quyuq yonuvchi aralashma hosil qilish uchun havo zaslonkasi yopiladi, bunda aralashtirish bo'linmasida siyoraklanish oshadi. Aralashma haddan tashqarii quyuqlik dvigatelga yopishib qolmasligi uchun klapan mavjud bo'lib, u aralashtirish bo'linmasida aralashma haddan tashqarii quyuqlashishiga yo'l qo'ymaslik uchun havo bosimi ta'sirida ochiladi. Haydovchi zaslonkasini tros va zaslonka o'qiga mahkamlangan richak yordamida yopadi yoki ochadi. Havo zaslonkasi yopilishi bilan bir vaqtda drossel zaslonkasi bir muncha ochiladi. Zaslonkaning ikkala tamonida havo bosimining farqi ta'sirida zaslonka ochilishi uchun havo zaslonkasining o'qi kiritish nayigiga ekstsentirik o'rnatiladi

8.4-rasm. Karbyuratorning tuzilmalari:
A-aralashmani kompensatsiyalash tuzilmasi;
B-salt ishlash tuzilmasi;
V-tezlatgich tuzilmasi;
D-yurgizib yuborish tuzilmasi.

Salt ishlash tuzilmasi. Salt ishlash tuzilmasi dvigatel yuklanishsiz va tirsakli val kichik aylanishlar sonida ishlaganda yonuvchi aralashma tayyorlab berishga

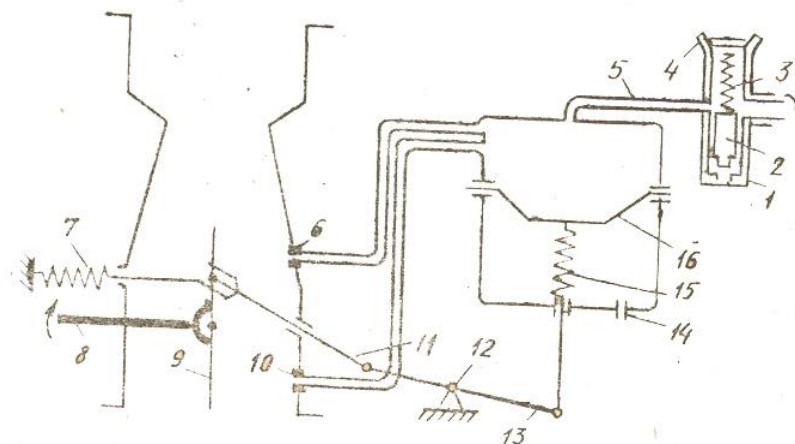
mo'ljallangan. Bu maromda dvigatel silindrlarda ko'p miqdorda ishlatilgan gaz qoladi, ish aralashmasining yonish tezligi sekinlashadi, shu sababli dvigatel ishlashishi uchun quyuq yonuvchi aralashma zarur.

Tezlatish nasosi. Avtomobil qiyalikka ko'tarilishi yoki oldida ketayotgan avtomobilni quvib o'tishda dvigatel tirsakli valining aylanishlar sonini yoki yuklanishni tezlik bilan oshirishga to'g'ri keladi. Bu holda yonuvchi aralashma suyuqlashib, natijada dvigatel o'chib qolishi mumkin. Tezlatish nasos drossel zaslonka tez ochilganda yonuvchi aralashmaning ortiqcha suyuqlashmasligi uchun qo'shimcha miqdorda yonilg'i berish yo'li bilan qisqa vaqtda aralashmani quyuqlashtirish vazifasini bajaradi.

Tirsakli valning aylanishlar chastotasini xavo bilan rostlash.

Yuk avtomobillarida dvigatelning eng katta quvvati yoki tirsakli valning aylanishlar chastotasining maxsus havoli cheklagich yordamida rostlanadi, ya'ni cheklanadi. Dvigatelning aylanishlar chastotasining cheklash maqsadida karbyuratorga havoli yuritmaga ega bo'lgan cheklagich moslamasi o'rnatilgan (8.5-rasm)

Bu turdagi cheklagich markazdan qochirma datchik va diafragmali mexanizmdan tuzilgan. Markazdan qochma datchik taqsimlanish shesternyasining qopqog'iga maxkamlangan. Datchik rotori 8 dvigatelning taqsimlanish validan harakat qiladi. Buning uchun taqsimlash valining oldi qismiga yuritma valigi maxkamlangan bo'lib, uning uchi rotor valigining uyig'i 9 kirib turadi. Diafragmali mexanizm karbyuratorning drossel zaslonkalari 16 ga ta'sir qiladi. Mexanizm karbyuratorga maxkamlangan. Datchik naylar 5 va 6 vositasida diafragmali mexanizmga va karbyuratorning kirish nayi 4 ga biriktirilgan.

8.5-rasm. ZIL-130 dvigateli valining maksimal aylanishlar chastotasini cheklagichining chizmasi.

Dvigatel tirsakli valining aylanish chastotasi 3100-3200 ayl/min ga yetganda klapan 7 markazdan qochma kuchning oshishi natijasida siljib egar 12 teshigini berkitadi, shunda nay 6 dan bo'shliq B ga xavo kirish to'xtaydi. Bo'shliq B naychalar va jiklyorlar 17 orqali karbyuratorning aralashtirish bo'linmasiga tutashganligi uchun unda katta siyraklanish xosil bo'ladi. SHu vaqtda bo'shliq A karbyuratorning kirish nayi 4 ga nay 15 orqali tutashadi. Bo'shliq A da bosim bo'shliq B dagiga qaraganda yuqori bo'ladi. Diafragma 3 bosimlar farqi ta'sirida

purjina 2 ning cho'zilishini yengib yuqoriga siljiydi. Diafragma 3 bilan birga sterjen 1 ham yuqoriga siljiydi, bunda sterjen 1 drossel zaslonkalarining o'qini richak 18 orqali buraydi va drossel zaslonkalari yopiladi. Drossel zaslonkalari yopilganda dvigatel tsilindrlariga yonuvchi aralashmani kirishi kamayadi, natijada tirsakli valning aylanish chastotasi belgilangan qiymatdan oshmaydi.

Injektorli dvigatellarning zamonaviy purkash tizimi.

Benzinni purkab beruvchi ta'minlash tizimi.

Benzinni purkab beruvchi tizim jadallik bilan an'anaviy karbyuratorli tizimlarni siqib chiqarmoqda. Benzinni purkab beruvchi tizimning karbyuratorli tizimga nisbatan afzalliklari quyidagilardan iborat:

- yonilg'i va havoni ajratilgan holda me'yorlash, berilayotgan havoga mos ravishda yonilg'ini turlicha berilishi;
- me'yorlashning asosiy dasturini ko'plab omillar bo'yicha korrektsiyalash (yuklanishlar va tezliklar rejimiga, havo va sovitish suyuqligining haroratiga, atmosfera bosimiga va boshqalarga qarab);
- ishlatilgan gazlarni λ - zondli tizimlarda neytrallash uchun aralashmani talab etilgandek aniq moslash;
- dvigatelning tejamkorligi, quvvati foiz ko'rsatkichlarini 5-15 foizga yaxshilash, tashhishlash, o'ziga-o'zi tashxis qo'yish;

Purkab beruvchi tizim karbyuratorli tizimga nisbatan qimmatligi, tuzilishi va foydalanish jarayonida xizmat ko'rsatishning murakkabligi bu tizimning kamchiligidir.

Benzin yuborilishiga tsiklik (davriy) purkash davomiyligini o'zgartirish yo'li bilan rostlanadigan, elektron boshqariladigan tizimlar ko'proq qo'llanilgan.

Foydalaniladigan elektromagnit forsunkalar soniga qarab bu tizimlar quyidagicha tasniflanadi:

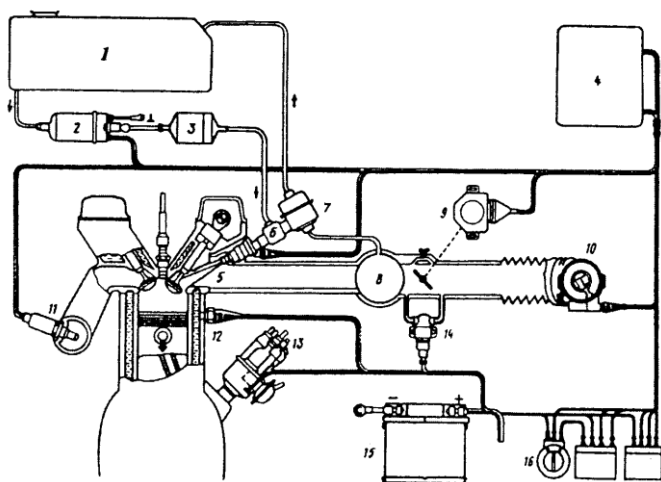
- har bir tsilindr uchun alohida forsunkali bo'ladi, (taqsimlangan purkash);
- barcha tsilindrlar uchun bitta forsunkali (markaziy purkash) bo'ladi;

To'rt taktli dvigatellarda kiritish taktida benzinni 0,15-0,4 MPa bosim ostida elektromagnit forsunkalar bilan purkovchi tizimlar keng tarqalgan.

Avtomobil dvigatellari tsilindrlariga benzinni bevosita purkash amaliy jihatdan ham qo'llanilmoqda. Bunga asosiy sabab forsunkaning ishlash sharoitini yomonligi, uni yonish kamerasiga joylashtirish qiyinligi hamda purkash bosimini yuqoriligidir (3,5-10,0 MPa).

8.6-rasmda benzinni taqsimlangan purkash tizimi ko'rsatilgan.

Markaziy purkash tizimi ham shunga o'xshash rasmga ega bo'lib barcha tsilindrlarga benzin yuboruvchi bitta forsunkaga ega bo'ladi. Forsunka kiritish quvvur yo'lining kirish qismiga o'rnatiladi.

8.6-rasm. Taqsimlangan purkash tizimi.
 1-yonilg'i baki; 2-elekt nasos; 3-moyni tozalash filtri; 4-elektronli boshqarish bloki; 5-elektromagnitli forsunka; 6-haydash magistrali; 7-reduksion klapan;
 8-kiritish quvuri yo'li; 9-drossel zaslonkasi vaziyati datchigi; 10-havo sarfi ulagichi; 11- λ -zond; 12-harorat datchigi; 13-o't oldirish taqsimlagichi;
 14-qo'shimcha havo rostlagichi; 15-akkumulyator; 16-o't oldirish qulfi.

Yonilg'i bakdan (1) elektr benzin nasosi (2) orqali so'rib olinadi. So'ng moyni tozalash filtri (3) orqali magistralga (6) haydaladi. Magistralda reduksion klapan (7) vositasida yonilg'ini forsunkaga (5) kirishi va chiqishida doimo bosimlar farqi ushlab turiladi. Ortiqcha yonilg'i reduksion klapandan (7) bakka qaytib keladi.

Yonilg'i haydash magistralidan yonilg'ini kirituvchi klapanlar zonasiga purkab beruvchi alohida elektromagnit forsunkalarga (5) yuboriladi. Havo tsilindrlarga, sarf o'lhagich (10) va kiritish quvur yo'li (3) orqali kiradi. Havo miqdori drossel zaslonkasi orqali rostlanadi. Yonilg'ini me'yorlovchi elektronli boshqarish tizimi, akkumulyatordan (15) to'k bilan ta'minlanadi va o't oldirish qulfi (16) tutashishi bilan zanjirga ulanadi.

Havo sarfi o'lhagichi (10) va o't oldirish taqsimlagichi o'lhagichi (valning aylanishlar chastotasi signali) elektronli boshqarish blokida (4) o'rganiladi va o'ziga kiritilgan dasturga mos holda impulslar chiqariladi. Bu impulslar forsunka klapanlarining ochilishini boshqaradi hamda dvigatelning har bir ish rejimiga mos davomiylikka ega bo'ladi. Reduksion klapan (1) yonilg'ining doimiy ortiqcha bosimini, kiritish quvuri yo'lidagi havoning bosimiga nisbatan ± 2 KPa aniqlik bilan ushlab turgani uchun forsunka (5) bilan yonilg'ini davriy berilishi faqatgina forsunka klapaning ochiq turish vaqtiga bog'liq bo'ladi.

Purkash davomiyliqi sovitish suyuqligining haroratiga qarab (datchik 12) boshqarish bloki bilan korrektsiyalanadi (to'g'riladi), tezlatish rejimida ekonomayzer samarasi va aralashmani quyuqlashtirish, drossel zaslonkasi o'qi bilan mexanik birlashtirilgan datchik (9) signallari asosida ta'minlanadi.

Datchikda majburiy salt ishlash rejimida yonilg'i berilishini to'xtatish uchun signal beruvchi kontaktli juftlik ham nazarda tutilgan.

Yonilg'i yuborishni to'xtatish, drossel zaslonkalarining yopiq holatida aylanishlar chastotasi taxminan 1500 min^{-1} dan pasayganda yonilg'i berish yana ulanadi. Dvigatelning harorat rejimiga qarab yonilg'i berishni to'xtatish arafasi korrektsiyalanadi.

Dvigatelni salt ishlashida, uni berilgan aylanishlar chastotasi bilan bir me'yorda ishlashini ta'minlash uchun, sovitish suyuqligining haroratiga bog'liq ravishda dvigatelga kirib kelayotgan havo miqdorini avtomatik ravishda rostlash

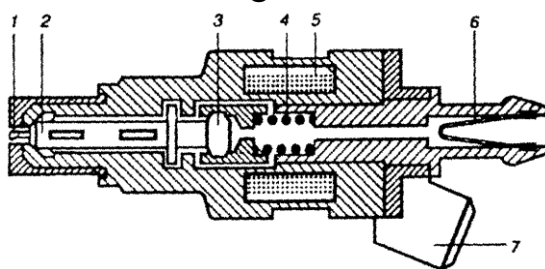
ko'zda tutilgan. Hali qizib ulgurmagan dvigatelning salt ishlashida drossel zaslonkalari yopiq bo'ladi, shu sababli havo, yuqori va pastki saqlagich klapani kanallari orqali kirib keladi.

Dvigatelning qizishiga qarab, suyuqlikning 50-70°S haroratdan boshlab, havo rostlagich (14) qo'shimcha havo berishni to'xtatadi. SHundan so'ng havo faqatgina, salt ishlashda aylanishlar chastotasini rostlaydigan vint orqali kesimini o'zgartirish mumkin bo'lgan yuqori saqlagich klapani orqali kira boshlaydi.

Reduksion klapan va forsunkalarni uzoq vaqt buzilmasdan ishlashi uchun yonilg'ini sifatli filtrlash muhim ahamiyatga ega.

Havo sarfini o'lchash yuqori aniqlik bilan term oanemometr vositasida amalga oshiriladi va atmosfera bosimi o'zgarganda ham aralashma tarkibi o'zgarmas holatda ushlab turilishiga imkoniyat yaratadi. Ingichka platina simdan yasalgan, qalinligi 70 Mkm bo'lgan sezgir element kiritish quvur yo'lining ko'ndalang kesimi bo'ylab joylashtirilgan va qarshiliklar ko'prigi zanjiriga ulangan. Ingichka sim 150 °S bo'lgan doimiy haroratgacha qizdiriladi. Havo sarfi qancha ko'p bo'lsa, ingichka simdan issiqlikni olib ketish shunchalik kuchli bo'ladi, binobarin, simning harorati va qarshiligi kamayadi. qizdirish to'ki esa ortadi. Havo sarfiga proporsion bo'lgan tok kuchi, yig'ilgan elektr qarshiliklar ko'prigi orqali, uzluksiz o'lchab turiladi va sarflanadigan havo miqdorini aniqlaydi. Dvigatel to'xtagandan so'ng term oanemometrning ingichka simi, boshqarish blokining buyrug'iga binoan qisqa vaqt yuqori haroratgacha qiziydi va havo sarfi to'g'risidagi signalni buzilishi mumkin bo'lgan kirlardan tozalanadi.¹³

Me'yorlash aniqligi va tsilindrlarga yonilg'i yuborishni bir xilda bo'lishi, ko'p jihatdan forsunkaning sifatiga bog'liq. Elektromagnit forsunkalarning printsipial chizmasi 8.7-rasmda ko'rsatilgan.

8.7-rasm. Elektromagnit forsunka

1-to'zitkich; 2-klapan; 4-prujina; 5-elektromagnit; 6-filtr; 7-elekt kontakt.

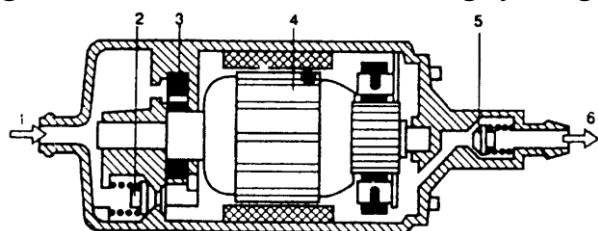
Yonilg'i forsunka korpusiga filtr (6) orqali shlang vositasida yuboriladi. Forsunka korpusining ichiga bir uchiga to'zitkichi (1) bo'lgan klapan (2) hamda tez ta'sir etuvchi elektromagnit (5) joylashtirilgan bo'lib, elektromagnit cho'lg'amlarining uchi korpusdan izolyatsiya (himoya) qilingan kontaktlar (7) orqali tashqariga chiqarilgan. Elektromagnit to'ksizlangan paytida, klapan, prujina

¹³ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DESIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

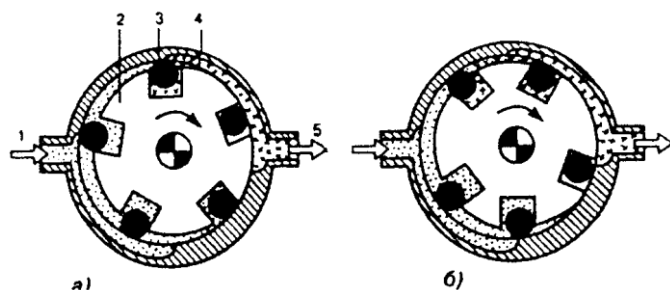
(4), ta'sirida o'rniga bosib turiladi. Forsunka kontaktlariga boshqaruvchi elektr impul'si yuborilganda klapan taxminan 0,1 mm ga ochiladi. Bir komplekt forsunkalarda yonilg'ini tsiklik (davriy) uzatishdagi farq, kam uzatishda $\pm 4\%$ ko'p uzatishda $\pm 1.5\%$ gacha bo'lishi mumkin halos.

Bu esa aralashma tarkibini tsilindrlar bo'yicha, karbyuratsiyalash, yoki markaziy purkashga qaraganda bir xilligini sezilarli ravishda yaxshilashni ta'minlaydi.

Benzin nasosi (8.8-rasm) elektr yuritmaga ega bo'lib, uni dvigatelni yurgazish paytida stater tirsakli valni aylantirishidan oldin (o't oldirish qulfidagi kalitni burab) ulash mumkin. Buning natijasida, dvigatel hali ishga tushmasdan turib haydash magistralida yonilg'ini purkash uchun kerakli bo'lgan bosim hosil qilishga erishiladi. Ba'zan elektromotorni yaxshilab sovitish uchun, elektr nasosi germetik holda ishlanib, bakdagi yonilg'i ichiga tushirib qo'yiladi.

8.8-rasm. Elektr benzin nasosi
1-benzinning kirishi; 2-saqlagich klapan; 3-nasos; 4-yakor; 5-teskari klapan; 6-benzinning chiqishi;

8.9-rasm. Nasosning ishlash tsikli (davri).
a-benzinni so'rish; b-haydash; 1-benzinning kirishi; 2-nasos rotori; 3-roliklar; 4-roliklarning tayanch yuzasi; 5-benzinning chiqishi.

Nasos rotori (2) (8.9-rasm a) korpusiga (4) nisbatan ekstsentrik joylashgan va elektromotor yakori bilan birgalikda aylanadi. Roliklar statorning tayanch yuzasiga bosilgan holda rotorning ariqchalarida harakatlanadi.

Nasosning ishlash printsipi (tamoyili)

Rotor aylanayotganida kiritish teshigining (1) pastida hamda yuqorisida joylashgan ikkita rolik, stator yuzasi (4) va rotor (2) bilan chegaralangan o'roqsimon bo'shliqning hajmi ortadi.

SHu paytda, aytib o'tilgan bo'shliq benzin bilan to'ladi. Rotor va u bilan birga roliklar 4-rasm b da ko'rsatilgan holatni egallaganda roliklar orasidagi o'roqsimon bo'shliqning hajmi kamayadi, natijada benzinni haydash magistraliga uzatilishi ta'minlanadi.

Reduksion klapan (2) (rasm 3 ga qarang). Tizimni bosim haddan ziyod ortib ketishidan saqlasa, teskari klapan (5) esa nasos to'xtagandan so'ng yonilg'ini bakka oqib ketishiga to'sqinlik qiladi.

Nazorat savollari

1. Karbyuratorli dvigatelning yonilg'i bilan ta'minlanish tizimining vazifasini tushuntiring?.
2. Yonilg'ilar va ularning xususiyatlari qanday?.
3. Oddiy karbyurator nimalardan tuzilgan topgan?.
4. Aralashma tarkiblari va ularning xususiyatlarini ayting.
5. Dvigatelning ish maromlari deganda nimani tushunasiz?
6. Zamonaviy karbyuratorning tuzilishi va ishlashi qanday amalga oshiriladi?.
7. Xavo va yonilg'i tozalagichlari tuzilishini ayting?.
8. Benzin so'rish nasosi qanday tuzilgan?
9. Tirsakli valning aylanishlar chastotasini havoli rostlash qanday amalga oshiriladi?
10. Suyultirilgan va siqilgan gazlar xaqida ma'lumotlarni ayting?.
11. Gaz ballonli ta'minlash tizimining uskunalari tuzilishini ayting?
12. Yonish qoldiqlarining atrof-muhitga ta'siri va ularni bartaraf etish choralari qanday amalga oshiriladi?
13. Injektorli ta'minlash tizimini tushuntiring?

9-Mavzu: Gaz balonli avtomobilar dvigatelining ta'minlash tizimi.

Reja.

1. Gaz balonli ta'minlash tizimining umumiy sxemasi va ishlash printsiipi.
2. Gazlarning asosiy xususiyatlari.
3. Gazli dvigatellarning ta'minlash tizimida qo'llaniladigan jixozlarning vazifalari va tuzilishi.

Tayanch so'z va iboralar: siqilgan va suyultirilgan gazlarning asosiy xususiyatlari. siqilgan va suyultirilgan gazlar bilan ta'minlashda qo'llaniladigan asosiy jihozlar, ularning joylashish sxemasi.

Mavzuga klaster tuzish

Mavzuga sinkveyn tuzish

1. Gaz balonli ta'minlash tizimining umumiy sxemasi va ishlash printsiipi.

Gaz bilan ishlaydigan dvigatellar zamonaviy shahar transport vositalarida keng qo'llanilmoqda. Bunda siqilgan yoki suyultirilgan holatdagi tabiiy, sanoat va sintetik gazlardan foydalaniladi. Siqilgan va suyultirilgan gazlar maxsus ballonlarda saqlanadi, shuning uchun ham transport vositalarini gaz ballonli deyiladi.

Odatda, gaz bilan ishlaydigan dvigatellarning suyuq yonilg'ida ishlaydigan seriyada (ommaviy ravishda) chiqarilayotgan dvigatellar bazasida (asosida) yaratiladi. Seriyada (ommaviy ravishda) chiqarilayotgan dvigatelni gazsimon yonilg'i bilan ishlashga o'tkazishda, uning asosiy qism va uzellari o'zgarmagan holda qoladi. Gaz bilan ishlaydigan modifikatsiyasini asosiy farqi yonilg'i uzatish tizimi, yonuvchi aralashmaning alangalanishi va tartibga solishlikdadir (to'g'rilash).(regulirovaniya)

Karbyuratorli dvigatellarni gazsimon yonilg'iga o'tkazish ikki usulda amalga oshiriladi. Birinchi usulda standart karbyurator dvigatelini gazballon qurilmalar bilan

jihozlab, uning gaz modifikatsiyasini yaratish. Bu holda dvigatelni ham benzinda, ham gazda ishlash imkoniyati saqlanib qoladi. SHu bilan birga benzinda dvigatel to'la quvvatga erishsa, gazda esa quvvat biroz pasayadi. Ikkinchi usulda karbyurator dvigateldan gazsimon yonilg'ida to'la quvvatga erishuvchi maxsus gaz dvigateli yaratiladi. Bunday dvigatellar siqish darajasini yuqorilatganligi va gaz aralashtirgich o'rnatilishi tufayli samaradorlik ko'rsatkichlari ancha yaxshilanadi.¹⁴

Dizel dvigatellarini gazsimon yonilg'iga o'tkazish ham ikki usulda amalga oshiriladi. Birinchi usul dizelni uchqun bilan alangalanadigan gaz dvigateliga qayta jihozlash (aylantirish). Buning uchun silindrlardagi siqish darajasi 8-9 gacha kamaytirilib, o't oldirish tizimi va gazballon qurilmalari o'rnatiladi.

2. Gazlarning asosiy xususiyatlari.

Gaz ballonli avtomobillarda ishlatiladigan gazsimon yonilg'i tabiiy yoki suyultirilgan yonuvchi gazlar bo'lib, ular suyultirilgan neft gazi (SNG), siqilgan va suyultirilgan tabiiy gaz (STG) bo'ladi. STG da ishlovchi avtomobil dvigatellari keng tarqalgan. SNGlar ballonlarda saqlanadi, bu turdagi gazlar uch xil bo'ladi, ya'ni propan, butan va ularning aralashmalari. STG da xid bo'lmagani uchun unga o'tkir xidli gazsimon modda qo'shiladi. STG da ishlagan avtomobilning STG da ishlaganiga nisbatan afzalliklari bor: ballonlar soni kam, avtomobilning yuk ko'tarish qobiliyati yuqori. STG li ballonda gaz bosimi yuqori emas, ya'ni 16 kg/sm². SHu sababli ularni tashish xavfli emas, issiqlik berish qobiliyati yuqori, shu sababli dvigatelning quvvati yuqori. Bu gazni xavfsiz. Lekin suyuq gazlar bir yerga to'planib qolsa portlash xavfi bo'ladi. STG lar maxsus yuk avtomobillarda tashiladi, bu gazlar asosan metandan tashkil topgan. Siqilgan gaz holatdagi (STG) yonilg'ilar maxsus ballonlarda tashiladi. Ballondagi gaz bosimi 200 kg/sm² atrofida bo'ladi. Ularning issiqlik berish qobiliyati 8500 kkal/m³. Siqilgan gazda ishlovchi avtomobilning kamchiligi shundaki, silindrni to'ldirish koeffitsienti kam bo'lganligi sababli uning quvvati 10-20% ga pasayadi. Avtomobilga og'irligi 65-70 kgli ballondan 6-8 tasi o'rnatiladi. SHu sababli avtomobilning yuk ko'tarish qobiliyati pasayadi. Ballonlar maxsus gaz to'ldirish stantsiyalarida to'ldiriladi. Bir ballonga 10 m³ gaz to'ldiriladi. Siqilgan gazlar asosan propan yoki butandan tashkil topgan.

3. Gazli dvigatellarning ta'minlash tizimida qo'llaniladigan jixozlarning vazifalari va tuzilishi.

Suyultirilgan gazda yengil avtomobillar Neksiya, yuk avtomobillari va avtobus dvigatellari ishlaydi.

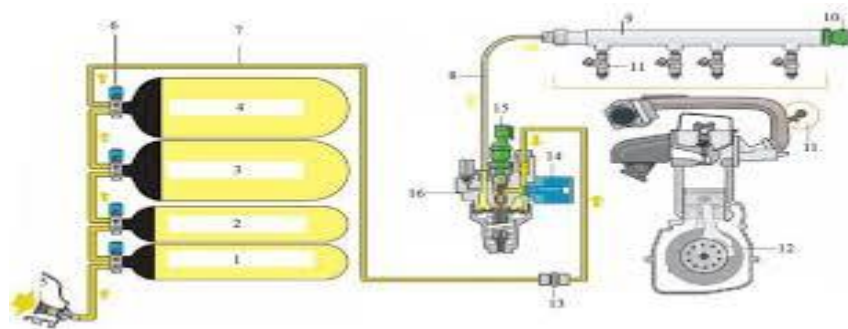
¹⁴ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.

9.1-rasm. Suyultirilgan gazda ishlaydigan avtomobilning gaz bilan ta'minlash tizimi.

1-karbyurator-aralashtirgich, 2-benzin filtrli elektromagnitli klapan, 3-benzin baki, 4-gaz reduktori, 5-suyultirilgan gaz parlagichi, 6-issiq suv berish shtutseri, 7-issiq suv chiqish shtutseri, 8-suvni to'kish kraynigi, 9-gaz filtrli elektromagnitli klapan, 10-reduktor manometri. 11-dvigatel, 12-parli ventily, 13-saqlash klapani, 14-suyultirilgan gaz balloni, 15-nazorat ventily, 16-to'ldirish ventily, 17-suyultirilgan gaz satxini ko'rsatuvchi ko'rsatkich, 18-to'kish tiqini (probka), 19-suyuqlik ventily.

Siqilgan gazda ishlaydigan avtomobil dvigatelining gaz bilan ta'minlash tizimi.

1-benzonasos, 2-benzin filtrli elektromagnitli klapan, 3-karbyurator-aralashtirgich, 4-kiritish trubasi, 5-karbyurator-aralashtirgicha gazni uzatish shlangi, 6-benzin filtr-tindirgichi, 7-ballondan qizdirgichga uzatish truboprovodi, 8-sarflash ventily, 9-to'ldirish ventily, 10-yuqori bosim manometri, 11-ballonlarni birlashtirish truboprovodi, 12-sektsiyalarni birlashtirish truboprovodi, 13-ballonlarni orq sektsiyasi, 14-ballonlarni old sektsiyasi, 15-benzin baki, 16-gaz filtrli elektromagnit klapani, 17-yuqori bosimli reduktor, 18-filtrdan kichik bosimli reduktorga o'tish trubkasi, 19-kichik bosimli manometr, 20-kichik bosimli reduktor, 21-vakuum bilan trubka to'sig'i, 22-salt yurish trubkasi, 23-dvigatel.

Nazorat savollari

1. Suyultirilgan va siqilgan gazlar xaqida ma'lumotlarni ayting?
2. Gaz ballonli ta'minlash tizimining uskunalari tuzilishini ayting?
3. Yonish qoldiqlarining atrof-muhitga ta'siri va ularni bartaraf etish choralari qanday amalga oshiriladi?

10-Mavzu: Dizel dvigatellarining ta'minlash tizimi.

Reja.

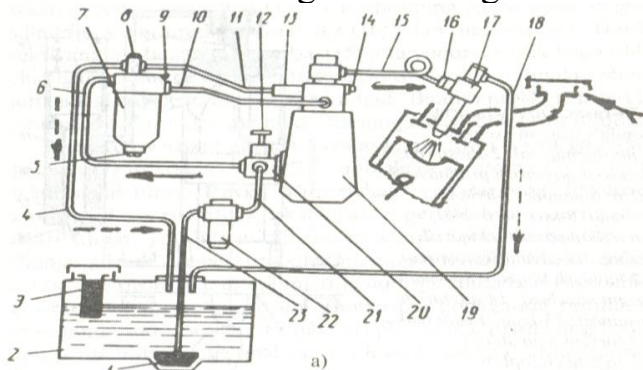
1. Dizel dvigatelining ta'minlash tizimining vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
2. Yonilg'i xaydash nasosi, tozalagich filtrlar.
3. Yuqori bosimli nasos, forsunkalar konstruksiyasi va ishlash jarayonlari.
4. Tirsakli valni aylanishlar sonini rostlagich.

5. Yonilg'i purkalishini ilgarilatish avtomatik muftasi.

Tayanch so'z va iboralar: Dizel dvigatelining yonilg'i bilan ta'minlash tizimi, dizel yonilg'isi va uning xususiyatlari, yonilg'i so'rish va haydash nasosi, yonilg'ini dag'al va mayin tozalagichlar, yuqori bosim yonilg'i nasosi, past va yuqori bosimli yonilg'i naychalari va ularni joylanishi, forsunka va havo tozalagich, yonish bo'linmalari, dizelda yonuvchi aralashmani hosil bo'lishi, tirsakli val aylanishlar chastotasini barcha maromli rostlagich bilan sozlash.

1. Dizel dvigatelining ta'minlash tizimining vazifasi, tuzilishi va ishlashi.

Dizel dvigatelining yonilg'i bilan ta'minlash tizimi, ma'lum miqdordagi yonilg'ini o'zida saqlash, uni dag'al va mayin tozalash, yuqori bosim yonilg'i nasosida yuqori bosim hosil qilib, uni forsunka yordamida tsilindr ichidagi siqilgan va qizigan havoga tuman shaklida purkash uchun xizmat qiladi. Dizel dvigatelida yonuvchi aralashma tsilindr ichida hosil bo'ladi. Dizellarda yonilg'ini purkash, yuqori bosim nasos va har bir tsilindrga yopiq holda o'rnatilgan forsunkadan iborat. Ta'minlash tizimi asosiy ikkita: pastki va yuqori shaxobchalardan iborat. Past bosim shaxobchasi yonilg'ining bakdan yuqori bosim nasosiga uzatadi. Yuqori bosim shaxobchasi esa, ma'lum miqdordagi yonilg'i ma'lum vaqtda bosim bilan dvigatelning tsilindrlariga uzatadi. YaMZ dizel dvigatelning yonilg'i bilan ta'minlash tizimining umumlashgan chizmasi 10.1-rasmda keltirilgan.

10.1-rasm. YaMZ dizelning yonilg'i bilan ta'minlash tizimi.

Bak 2 dan yonilg'i, haydash nasosi 20 hosil qilgan siyraklanish ta'sirida, dag'al tozalagich 22 ga yuboriladi. Bk tozalagichdan yonilg'i Mayin tozalagich 7 ga, undan yonilg'i naychasi 10 orqali yuqori bosim nasosi yordamida 150 kg/sm^2 ga yaqin bosim ostida yonilg'ini purkash forsunkasi 17 ga yuboriladi. Yuqori bosim nasosi 19 da yig'ilib qolgan ortiqcha yonilg'ining bosimini 150 kg/sm^2 ga tenglashganda o'tkazib yuborish klopani 13 ochilib qaytarish naychalari 4 va 11 orqali yonilg'i bak 2 ga oqib tushadi. Forsunka 17 tirqishlaridan tomib oqib chiquvchi yonilg'i baka naycha 18 orqali qaytadi.¹⁵

Dizelni dastlab yurgizishda tizimnm yonilg'i bilan to'ldirish jarayoni haydash

¹⁵ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DESIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

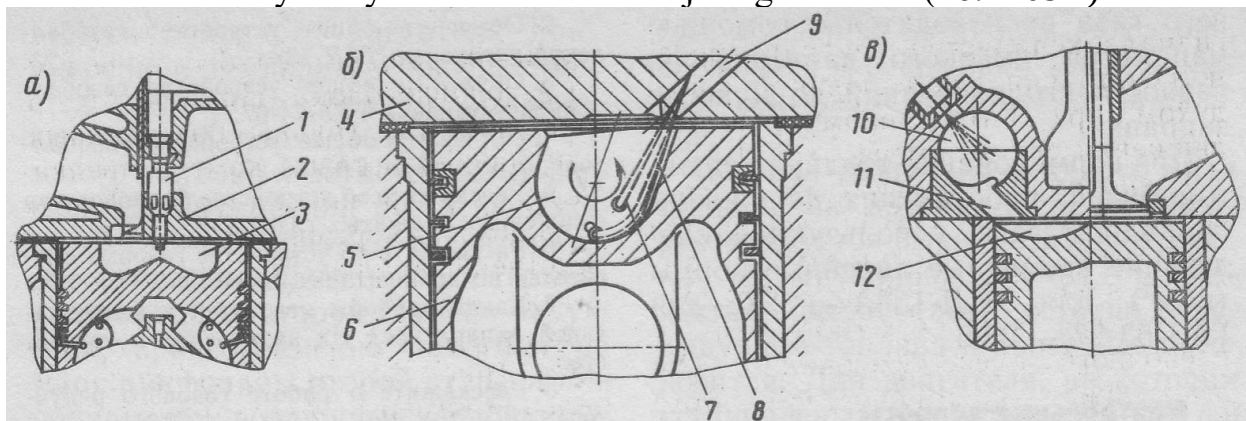
nasosi 20 ning g'ilofidagi qo'l-yuritmal nasos 12 yordamida amalga oshiriladi. Yonilg'i bilan kirgan havoning tashqariga chiqarib yuborish uchun tiqin 9 va 14 da parmalangan teshiklar bor. Tizimda yonilg'ini tozalovchi asosiy tozalagich 7 va dag'al tozalagich 22 hamda bakning bo'g'izidagi to'r-simli tozalagich uchidan tashqarii, yonilg'i qabul qilgich 1 qopqog'ida va forsunka 17 ning shtutseri 16 da to'r-simli tozalagichlar bor.

Undan tashqarii yuqori bosimli nasosda tirsakli valning aylanishlar soning o'zgartirib beruvchi ikki maromli rostlagich o'rnatilgan. Rostlagich dvigatel eng kichik aylanishlar 600 ayl/min sonini barqarorlashtirib eng yuqori aylanishlar soni 2800 ayl/min ni o'zidan-o'zi cheklab turadi.

Past va yuqori bosimli yonilg'i naychalari hamda ularning joylashishi. Past bosimli yonilg'i naychalari kichik bosim bilan yonilg'ini yuborish uchun xizmat qiladi. Ular misdan tayyorlanib yonilg'i baki bilan dag'al tozalagich oralig'iga, dag'al tozalagich bilan yonilg'i so'ri shva haydash nasosi oralig'iga yuqori bosim nasos bilan Mayin tozalagich oralig'iga Mayin tozalagich bilan yonilg'i baki oralig'iga hamda forsunka bilan yonilg'i baki oralig'iga joylashgan. Yuqori bosim naychalar po'latdan tayyorlanib, to'lg'azish yuqori bosim bilan yuborish uchun xizmat qiladi. Bu naychalar yonilg'i so'rish va haydash nasosi bilan mayin tozalagich oralig'iga, mayin oralig'iga va yuqori bosim nasosi bilan forsunka oralig'iga joylashgan.

Dizel dvigatelda yonuvchi aralashmani hosil bo'lishi Dizel dvigatellarida yonuvchi aralashma tsilindr ichida yonish bo'linmasida tayyorlanadi. Aralashmaning sifatli tayyorlanishi yonilg'ining purkash bosimi, forsunka tuzitgichining tuzilishi, yonilg'i sifati va yonish bo'linmasining tuzilishiga bog'liq.

Tuzilish bo'yicha yonish bo'linmalari ajratilgan bo'ladi(10.2-rasm)

10.2-rasm. Yonish bo'linmalarining turlar:

- a-yonilg'i bevosita purkaluvchi ajratilmagan yonish bo'linmasi;
- b-ajratilgan old bo'linmali yonish xonasi;
- v-ajratilmagan uyurmali yonish bo'linmasi;

Ajratilmagan yonish bo'linmasining asosiy qismi poshen tubi 1 ning o'rta qismidagi chuqircha 3 da joylashgan (10.2-rasm,a). Yonilg'i bevosita yonish bo'linmasiga chuqirchaga purkaladi, bu esa uning bug'lanishini va siqilgan hamda qizigan havo blan yaxshi aralashishni tezlashtiradi. Kengayish jarayonida gaz

bosimi va haroratni ortish tezligi katta bo'lib, dvigatelni tejamkorligi oshadi. Bu yonish bo'linmasi avtomobil dizellarida keng tarqalgan.

Ajratilgan old bo'linmali yonish bo'linmasi (10.2-rasm,b). Ikki qismdan iborat bo'lib, asosiy qismi porshen tubi 7 ga joylashgan, kichik qismi esa bo'linmaning oldiga tsilindr qopqog'i ichida 4 da joylashgan. Siqish jarayonining oxirida havoning bir qismi porshen tubidan old bo'linma 9 ga tarqaladi. Old bo'linmaga yonilg'i purkalish natijasida yonilg'ining bir qismi yonadi, bo'linmada bosim ortadi. Natijada kengaygan gaz yonish maxsulotlari bilan birga kata tezlikda asosiy yonish bo'linmasiga tarqaladi. Yonish bo'linmasida havoning tezligi kata bo'lganligi uchun yonilg'i bilan havo yaxshi aralashadi. Lekin bu yonish bo'linmasida yonish tezligi kuchsiz, FIK kichik va yonilg'i sarfi ko'p. Sovuq sharoitda esa dvigatelni yurgizib yuborish qiyinlashadi.

Uyurma bo'linmali yonish xonasi qopqog'iga joylashgan bo'lib, (10.2-rasm,v) siqish natijasida havo bo'linmasida uyurmalanib harakat qiladi. Siqish jarayoni oxirida uyurma bo'linma birga purkalgan yonilg'i havo bilan almashadi, bug'lanadi va qisman yonadi. Natijada uyurma bo'linmada bosim ko'tariladi, yonib ulgirmagan yonish maxsulotlari katta tezlikda tuynik 11 orqali asosiy yonish bo'linmasi 12 ga o'tadi va qizigan havo juda tez yonadi. Bu bo'linma orqali dvigatelni oson yurgizib yuboradi. Ajratilgan va uyurmali yonish bo'linmalari dizellar ko'proq traktorlarga o'rnatilgan.

Dizel yonilg'isining xususiyatlari.

Dizel yonilg'isi neftga katalitik krenking komponentlari qo'shib, bevosita haydash yo'li bilan olingan maxsulot. Dizel yonilg'isida uglerod-S vodorod-N va kislarod-O₂ elementlaridan tashkil topgan. Dizel yonilg'isi o't olish harorati 35-40°S, muzlash harorati yozgisida -10°S, qishkisida 35 °S, yonilg'ining solishtirma og'irligi 800-850 kg/t va 1 kg yonilg'ining issiqliq berish qobiliyati 42500 kJ/kg, tsetan soni 45.

Avtotraktor dizel yonilg'isi uch sortda chiqariladi: yozgi, qishgi, artik va maxsus.

Dizel yonilg'isi markasidagi harflar quyidagini bildiradi: L- yozgi yonilg'i, havo harorati 0°S dan yuqori bo'lganda ishlatiladi; 3- qishgi havo harorati -20 °S va undan yuqori bo'lganda ishlatiladi.

Dizellarda yonilg'i havo bilan bevosita tsilindrda 30-50 kg/sm² bosimgacha siqilgan va siqilish hisobiga 600-800°S gacha qizigan havoga yuqori bosim ostida ishlaydigan forsunka orqali yonilg'i portsiyasi purkaladi.

TSilindrda yonilg'i issiq havo bilan aralashadi. Qisqa vaqt ichida aralashma hosil bo'ladi, so'ng yonilg'i bug'ldanadi, uglevodorodlar kimyoviy oksidlanadi, reaksiyalar sodir bo'ladi, natijada yonilg'i o'z-o'zidan alangalanadi va yonadi.

Dvigatellar ishonchli va tejamli ishlashi uchun yonilg'ini to'g'ri tanlanishi va yonilg'i purkalishini ilgarilatish burchagi optimal bo'lishi lozim, aks holdia gazlar qorayib chiqadi, quvvat pasayadi, yonilg'i sarfi ko'payadi.

Yonilg'i to'la va sifatli yonishi uchun yuqori bosim nasosi va forsunka yaxshi ishlashi lozim, klapanlarda, porshen va halqalarda qurm bo'lmasligi kerak, yonilg'ida suv bo'lmasligi va qurumlar zanglamasligi kerak, yonilg'ining

qovushoqligi me'yorida bo'lishi kerak, uning kamayishi va oshishi dvigatelning ishiga yomon ta'sir qiladi. Qovushoqligi past bo'lsa yonilg'i birikmalaridan sizib o'tib ketadi. Qovushoqligi ko'payib ketsa yonilg'i yaxshi to'zmaydi, aralashma sifati pasayib ketadi va u chala yonadi. Havo sovuq bo'lganda yonilg'ining qovushoqligi ko'payib ketadi.

Dizel yonilg'isining o'z-o'zidan alangalanishiga hamda dvigatelning qattiq ishlashiga moyilligi tsetan (TSS) bilan baholanadi. Dizel yonilg'isi tsetan va alfametelnaftalindan tashkil topgan aralashma. TSS yuqori bo'lganda yonishning boshlashi ravon bo'ladi, Dvigatel silliq, taqillashsiz va shovqinsiz ishlaydi. TSS ortiqcha tutin miqdori oshadi. SHu sababli dizel yonilg'isi uchun TSS 40-60 oralig'ida bo'lishini qabul qilingan. TSS–aralashmadagi foizda hisoblangan tsetan ($S_{16}N_{34}$) miqdori.

Dizel dvigatellarini ishlashida yonilg'i purkalishini ilgarilashish burchagi to'ri o'rnatilganda yonilg'i yaxshi yonadi.

Yozda TSS taxminan 45 birlikda, qishda esa 50 birlikka teng bo'lgan yonilg'i ishlatilganda dvigatelni normal yurgizib yuborish va yumshoq ishlatish mumkin.

Yonilg'i havosiz, yuqori haroratda ($800-900^{\circ}S$) parchalanib qurm hosil qiladi. Bu halqalar va klapanlarni yemiradi. Miqdori 0.03 foizdan oshmasligi kerak. Yonilg'i havoda $800-850^{\circ}S$ haroratda yondirilganda kul hosil bo'ladi va qismlarni yeyilishini tezlashtiradi, miqdori 0.02 foizdan oshmasligi kerak.

Yonilg'i tarkibida suv bo'lmasligi lozim, chunki u sovuq vaqtda dvigatelni o't olishini qiyinlashtiradi, qismlarni zanglatadi va tozalagich teshiklarida muzlab yonilg'ini o'tkazmaydi. Yonilg'i tarkibida mexanik aralashmalar bo'lmasligi lozim, chunki ularda qiruvchi zarrachalar bo'lib yonilg'i apparatlarini va forsunkani yeyilishiga sabab bo'ladi. SHuning uchun dizel yonilg'isining 17-20 kun tsisternalarda tindiriladi.

Neft maxsulotlarin qabul qilib olish, tarqatish va saqlashning elementar qoidalariga rioya qilinsa dvigatel qismlarin muddatidan oldin yeyilib ishdan chiqishini oldi olinadi.

2. Yonilg'i xaydash nasosi, tozalagich filtrlar.

Ta'minlash tizimlardagi asbob va qurilmalarning vazifalari hamda tuzilishi. Ta'minlash tizimidagi asbob va qurilmalar yordamida yonilg'i vaqtidagi yonilg'ini so'rib olib, uni dag'al va mayin tozalagichlarda tozalab, uni yuqori bosim nasosiga bosim bilan yuborish, yuqori bosim nasosda ma'lum miqdordagi yonilg'ini ajiratib olib, uni yuqori bosim bilan forsunkaga yuborish, forsunkada yonilg'ini to'zitib tsilindr ichiga purkash hamda dvigatelning ish maromiga (rejimiga) qarab uzatilayotgan yonilg'ini ozaytiriladi yoki ko'paytiriladi.

Taminlash tizimi yonilg'ini past bosim orqali uzatish va yonilg'ini yuqori bosim orqali uzatish shaxochalaridan tuzilgan.

Yonilg'ining past bosim orqali uzatish shaxobchasiga dag'al va mayin tozalagichlar, yonilg'i so'rish, haydash nasosi hamda naychalar kiradi.

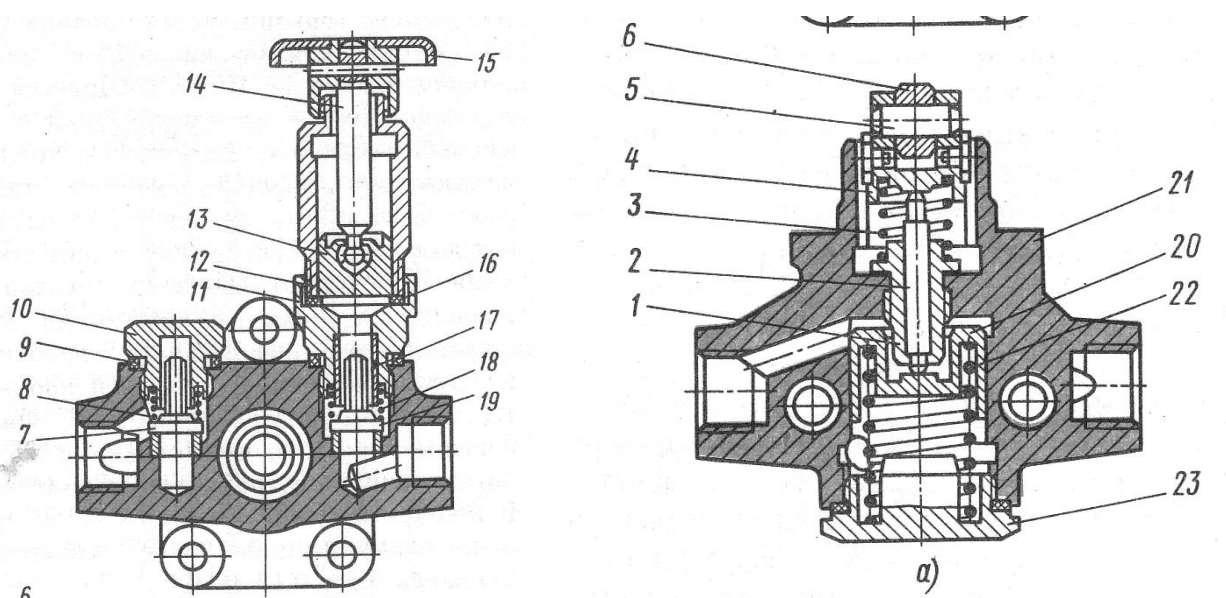
Dag'al tozalagich. Tozalagich g'ilof ip gazlamadan to'kilgan unga to'r qovirg'a o'ralgan tozalagich o'rnatilgan. Yonilg'i to'qima orasidan o'tib tozalanadi.

G'ilofning pastki qismida cho'kmalarni to'kib yuborishi uchun to'lqinli teshigi mavjud.

Mayin tozalagich. Yonilg'ini yanada yaxshiroq tozalaydi. Tozalagich markazida to'r qovirg'ali po'latdan tayyorlangan to'rsimon tozalagich sterjenga o'rnatilgan. Qovirg'ali to'r ichida mato bilan o'ralgan teshikchali qovirga o'rnatilgan bo'lib, uning ustiga bir necha qavat doka o'ralgan. Tozalagich qopqog'ida tizimdagi ortiqcha yonilg'ini va havoni chiqarib yuborish uchun jiklyor o'rnatilgan. Cho'kma va quyqa tiqin orqali chiqarib yuboriladi.

Yonilg'i so'rish va haydash nasosi. Bu nasos yuqori bosim nasosining g'ilofiga o'rnatilgan bo'lib, yonilg'ini bakdan dag'al tozalagich orqali so'rib, keyin uni Mayin tozalagichlar orqali yuqori bosim nasosiga haydaydi. Nasos harakatini yuqori bosimnasosining taqsimlash valining eksentregidan oladi. Dvigatelni yurgizishda tizimga yonilg'ini keltirish uchun nasosni qo'lda harakatlantiriladi. (10.3-rasm)

Haydash nasosi ikki porshenli bo'lib, u aylanishlar chastotasi roslagich ning qopqog'iga KamAZ dvigatelida turtkich 7 qaytarish bilan porshen 1 purjina 5 tasvirida pastga tamon harakatlanadi va A bo'shliqda siyraklanish xosil qiladi. Kiritish klapani 4 purjina uchini siqib ko'tariladi va bu bo'shliqqa yonilg'i o'ta boshlaydi.

10.3-rasm. Haydash nasosining ishlashi.

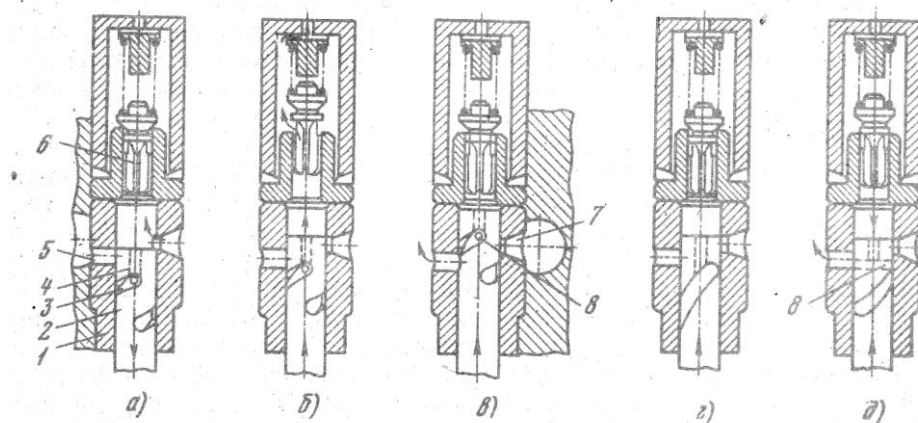
1-yonilg'ini dag'al tozalagichdan kelishi, 2-qo'l yuritmal nasosi porsheni, 3,5,6,10-prujinalar, 4-kiritish klapani, 7-turtkich; 8-ekstsentrrik, 9-xaydash klapani;

SHu paytda B bo'shliqdan yonilg'i xaydash magistraliga siqib chiqariladi bunda klapan 9 yopiq holatda bo'ladi. Porshen 1 yuqoriga harakatlanganda yonilg'i A bo'shliqdan xaydash klapani 9 orqali V bo'shliqqa o'tadi, bu paytda kiritish

klapani 4 yopiq bo'ladi bunda yonilg'i yuqori bosim nasosiga yuboriladi. Tizimga yonilg'i xaydash uchun dastlabki porshi ikki bilan birga qo'l yordamida, yuqoridan-pastga va pastdan- yuqoriga harakatlantiriladi. Yonilg'i yuqori bosim orqali uzatish shaxobchasiga yuqori bosim nasosi, forsunka va naychalar kiradi.¹⁶

3. Yuqori bosimli nasos, forsunkalar konstruksiyasi va ishlash jarayonlari.

Ko'p xonali yuqori bosim nasosi Bu nasos tsilindirlar blokining chap va o'ng qatorlari orasiga o'rnatilgan bo'lib, taqsimlash valining shestirniyas orqali harakatlanib, zarur miqdordagi yonilg'ini yuqori bosim bilan xamda dvigatel tsilindirlarining ish tartibiga muvofiq ravishda belgilangan vaqt ichida uzatish uchun xizmat qiladi. U g'ilof, mushtchalari val, tsilindirlar soniga teng bo'lgan xonalar tirsakli valning aylanishlar sonini rostlovchi ilgariyatish muftasi plunjerlarni burish mexanizmlaridan xarbir xona plunjer, gazli, xaydash klapani va g'altakli turtkichdan tuzilgan (10.4-rasm)

10.4-rasm. Yuqori bosimli yonilg'i nasosi xonasining ishlash shakli:

a- yonilg'ini so'rilishini, b- yonilg'ini haydalishi, v- yonilg'i haydashni tugallanishi, g) yonilg'ini to'la berilishi, d) uzatishda yonilg'i yo'q holati.

1- chiqish darchasi, 2- haydash klapani, 3- kirish darchasi, 4- plunjerning qiya qirrasini, 5- plunjerdagi o'q bo'ylab parmalangan teshik

Plunjerning 4-pastga harakatlanganda uning ustidagi bo'shliq xaydash nasosidan 16-17 kg/sm² bosim ostida kelib gilzadagi yuqorida joylashgan teshik 3-orqali kiruvchi yonilg'i bilan to'ladi. Val mushtchasi g'altakli turtkichni ko'targanda turtkich plunjerni yuqoriga ko'taradi. Plunjer gilzadagi 3 teshikni berkitganda yonilg'i bosimi kattalashib xaydash klapani 2-ochiladi va yonilg'i forsunkaga kiradi. Plunjer orqali qaytganda gilza ichida ortib qolgan yonilg'i gilzaning pastki chiqarish darchasi orqali chiqib, qaytarish naychasiga o'tadi va qaytib yonilg'i bakiga quyiladi. Forsunkadan purkaladigan yonilg'i miqdori bo'linmaning plunjerning undagi vintsimon ariiqcha xisobiga burib o'zgartiriladi.

¹⁶ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruksiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.

Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

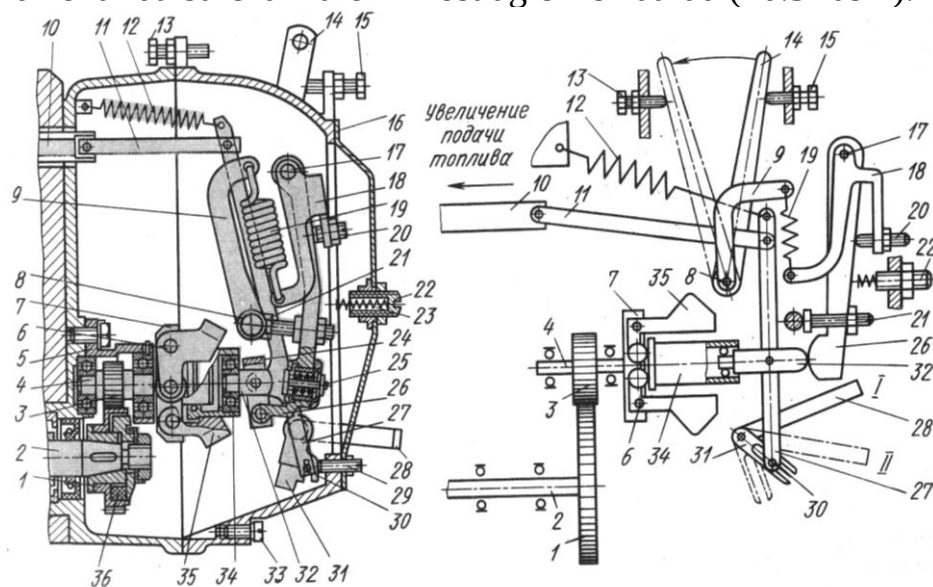
Plunjerni buraganda yonilg'ini yonilg'i kanaliga o'tkazib yuboruvchi gilzaning pastki teshigini erta yoki kech ochiladi, qisqasi plunjerni o'nga buralganda yonilg'i ko'payadi, chapga buralganda ozayadi. Plunjerlarni xaydovchi kabinasidagi pedalni bosib tortqilar yoki richaklar tizimi vositasida boshqariladigan tishli reyka yordamida buriladi.

Forsunka. Forsunka yonilg'ini tsilindirlarga yuqori bosim bilan purkash va uni to'zitishga mo'ljallangan. Yonilg'i nasosi bo'linmasidan igna tagidagi halqasimon bo'shliqqa $100-200\text{kg/sm}^2$ bosim bilan kirib igna ko'tariladi va to'zitgich teshigi orqali tsilindrlarga purkaladi. Dvigatelning quvvatiga qarab teshiklar soni 1,2,3,4 ta bo'lishi mumkin. Nasosda yonilg'i berish to'xtatilgandan keyin purjina ta'sirida igna o'z joyiga qaytib o'tiradi, yonilg'ini to'zitgichdan chiqishi to'xtatiladi. To'zitgich g'ilofi va unga igna orasidan ketgan yonilg'i forsunka g'ilofidagi kanallardan o'tib naychalar orqali yonilg'i bakiga kelib quyiladi. Forsunka blok qopqog'iga o'rnatilgan.

4. Tirsakli valni aylanishlar sonini rostlagich.

Tirsakli va aylanishlar chastotasining barcha maromli rostlagich bilan sozlash.

Dvigatel har-xil yuklanishlarda ishlaganda tirsakli valning aylanishlar chastotasi o'zgarib turadi, ya'ni salt yurish maromidan yuklanish maromiga o'tilganda tirsakli valning aylanishlar chastotasining qo'shimcha yonilg'i berib ko'paytirish kerak yoki yuklanishdan salt yurish maromiga o'tilganda yonilg'ini kamaytirib, tirsakli valning aylanishlar chastotasini kamaytirish kerak. Bu vazifa pedal orqali haydovchi bajaradi. Haydovchi ishini osonlashtirish uchun barcha maromli rostlagich ishlatiladi. Rostlagichlar 1, 2 va barcha maromli bo'ladi. Avtomobil dizellarida barcha maromli rostlagich ishlatiladi(10.5-rasm).

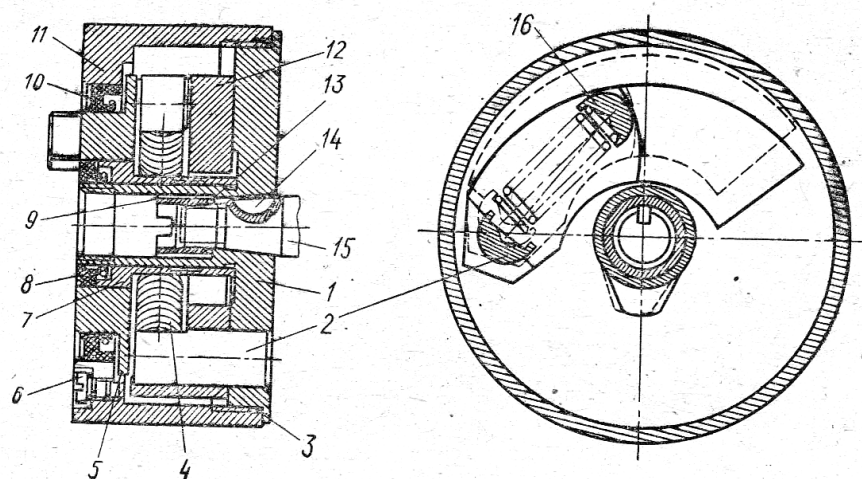

10.5-rasm. Tirsakli va aylanishlar chastotasining barcha maromli rostlagichi

5. Yonilg'i purkalishini ilgarilatish avtomatik muftasi.

Yonilg'ini ilgarilatib purkovchi avtomatik mufta. Bu mufta dvigatelning

yuklanishi o'zgarganda tirsakli valning aylanishlar sonini o'zgarishiga qarab yonilg'i purkalishining boshlanishi paytini o'zgartirish uchun mo'ljallangan. Buning natijasida dizelni yurgizish sifati va tejamkorligi yaxshilanadi(10.6-rasma).

10.6–rasm. Yonilg'ini ilgarilatib purkovchi avtomatik mufta.

Mufta yetakchi va yetaklovchi qismlardan tuzilgan. Yetaklovchi yarim mufta bir yonilg'i nasosining mushtchali valining 15 uchiga shponka va chayka bilan o'rnatilgan bo'lib, unga markazdan qochma kuch ta'sirida har xil tomonlarga harakalanuvchi yukchalar 12 bor. Yukchalar shartli ravishda ikkita o'qqa biriktirilgan. Yukchalarning kesilgan joyiga purjinalar 4 va siquvchi barmoqlar 16 qotirilgan. Yetaklovchi yarim mufta egiluvchan biriktiruvchi muftagi bo'lgan val orqali taqsimlovchi oraliq shesterniyadan harakat keltiriladi. Purjinalar 4 bir tomondan o'q 2 ni, ikkinchi tomondan barmoqlar 16 ni qisib muftaning yetakchi yetaklovchi qismlarini tutashtiradi. Tirsakli val va unga bog'liq bo'lgan nasos tushinchasi valning aylanishlar soni ortishi bilan markazdan qochma kuch ta'sirida muftadagi yukchalar 12 har xil tomonga harakatlanadi. Yukchalarning harakatlanishi natijasida muftaning yetaklovchi qismiga nisbatan yetaklanuvchi mushtchali valini aylanish yo'nalishi bo'ylab buradi natijada yonilg'ini ilgarilashib purkash burchagi ortadi. Aylanishlar soni kamayganda markazdan qochma kuch kamayib purjina 4 ta'sirida yukchalar bir-biriga yaqinlashadi, yarim mufta yonilg'i nasosi valining aylanishiga teskari tomonga buriladi, natijada yonilg'ini ilgarilatib purkash burchagi kamayadi.

Nazorat savollari.

1. Dizel dvigatelining yonilg'i bilan ta'minlash tizimi vazifasini tushuntiring?
2. Dizel yonilg'isi va uning xususiyatlari xaqida gapirib bering?
3. Yonilg'i so'rish va haydash nasosining vazifasi tushuntiring?
4. Yonilg'ini dag'al va mayin tozalagichlarining vazifasi va tuzilishini tushuntiring?
5. Yuqori bosim yonilg'i nasosini vazifasini tushuntiring?
6. Past va yuqori bosimli yonilg'i naychalari va ularni joylanishini tushuntiring?
7. Forsunka va havo tozalagichni tuzilishi va vazifasini tushuntiring?

8. Yonish bo'linmalarini tushuntiring?
9. Dizelda yonuvchi aralashmani hosil bo'lishini tushuntiring?
10. Tirsakli val aylanishlar chastotasini barcha maromli rostlagich bilan sozlash qanday amalga oshiriladi?

11-Mavzu: Transmissiya. Ilashish muftasi.

1. Transmissiyaning vazifasi va turlari.
2. Transmissiyaning tuzilishi va ishlashi.
3. Ilashish muftasining vazifasi, turlari va asosiy qismlari (friksion, gidravlik, elektromagnitli).
4. Friksion ilashish muftasining konstruksiyasi va uning ishlashi
5. Ilashish muftasi yuritmalari.
6. Ilashish muftasi yuritmasining kuchaytirgichlari.

Tayanch so'z va iboralar: Transmissiyaning vazifasi va turlari, transmissiyaning tuzilishi va ishlashi, ilashish muftasining vazifasi va turlari, ilashish muftasining tuzilishi va ishlashi.

1. Transmissiyaning vazifasi va turlari.

Avtomobil yo'lda harakatlanganda unga ta'sir etuvchi qarshilik kuchlari har doim uzluksiz va ixtiyoriy ravishda o'zgarib turadi.

Kuchlarning o'zgarishi avtomobilning tezligi, tezlanishi va yuklanishiga bog'liq bo'ladi. Qarshilik kuchlarini yengib harakatlanishi uchun dvigiteldan kelayotgan burovchi momentni o'zgartirib turish lozim bo'ladi. Bu vazifani bajarish uchun avtomobillarda kuch uzatish qo'llaniladi. Demak, kuch uzatmasi dvigiteldagi burovchi momentni bir-necha mexanizm va qurilmalar yordamida uning qiymatini va yo'nalishini o'zgartirib avtomobilning yetakchi g'ildiraklariga uzatish uchun xizmat qiladi. Kuch uzatma divigateldan olinayotgan burovchi momentni yetakchi g'ildiraklarga uzatish bo'yicha mexanik, gidrohajmli, aralashgan (gidrotexanik, elektromexanik) turlarga bo'linadi.¹⁷

Zamonaviy avtomobillarda asosan mexanik kuch uzatish qo'llanadi.

Kuch uzatma bir-biri bilan bog'langan ya'ni ulashshish muftasi, uzatmalar

---

¹⁷ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruksiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.

A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.

Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

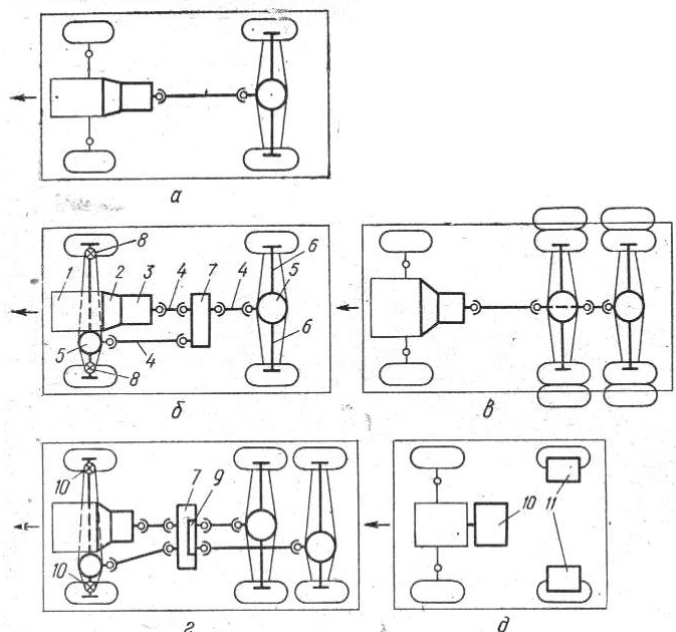
Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruksiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

qutisi, kardanli uzatma, asosiy uzatma va yarim o'qlarda tuzilgan. Dvigatelning o'rnatilishi yetakchi g'ildirakning soni va joylashishiga qarab kuch uzatma turli konstruksiyaga ega bo'lishi mumkin. Uzatmaning avtomobillarga tarqatilish qutisi ham bo'lib, u burovchi momentni yetakchi ko'priklarga taqsimlanadi.

2. Transmissiyaning tuzilishi va ishlashi.

Avtomobil normal yo'l sharoitida harakatlanishga mo'ljallangan bo'lsa dvigatel oldinda va yetakchi ko'priklarga bo'lsa burovchi moment dvigatel 1 dan ilashgini muftasi 2 orqali uzatmalar qutisi 3 ga o'tadi. Uzatmalar qutisida burovchi momentning kattaligi yo'l sharoitiga qarab o'zgartiladi. Keyinchalik kardanli uzatma 4 yordamida ketindi yetakchi ko'priklarga 5 ning ichida joylashgan asosiy uzatma yordamida uzatilgan burovchi momentni yo'nalishini 90^0 ga o'zgartirib va burovchi momentning yanada ko'paytirgan holda differentsial mexanizm hamda yarim o'qlar orqali yetakchi g'ildirakga o'tkazib beriladi (11.1-rasm).

Bunday avtomobillar kuch uzatmaning g'ildiraklar belgisi 4x2 bo'lib, to'rtta g'ildirakdan ikkitasi yetakchi ekanligini bildiradi. Bu turdagi avtomobil nusxalari: VAZ 2101, VAZ 2106, "Jiguli", GAZ-24 "Volga" GAZ-53A, ZIL-130, DAMAS, PAZ va KAVZ avtobuslari 9.1 chizmaning b ko'rinishida ZAZ 968 yengil avtomobili va Ikarus avtobuslarining kuch uzatmasi tavsivlanib, bunda dvigatel 1 bilan bir blokda joylashgan ilshish muftasi 2, uzatmalar qutisi 3, yetakchi ko'priklarga 5 ning ichida joylashgan asosiy uzatma, differentsial mexanizmi va yarim o'qlar ko'rsatilgan.

11.1-rasm - Avtomobillarning kuch uzatmasi (transmissiya) turlari.
a, b, v, g-mexanik, d-gidrohajmli va elektrik.

11.1 rasmning v ko'rinishida VAZ 2108, 2109 "Jiguli" Moskvich 2141, Tiko, Neksiya rusumli avtomobillarning kuch uzatmasi tavsiflangan, bunda dvigatel

oldingi yetakchi ko'prik ustida ko'ndalang o'rnatilib, u kuch uzatma bilan bir butun qilib yig'ilgan. Yarim o'qlar o'rniga burchak tezliklari bir xil bo'lgan kardanli sharnir 6 li kardan uzatma xizmat qiladi. Bu rusumli avtomobillarda oldingi g'ildiraklar yetakchi va boshqaruvchi keyingi g'ildiraklar esa yetaklanuvchi bo'ladi.

Agar avtomobil og'ir yo'l sharoitida harakatlanishga mo'ljallangan bo'lsa yetakchi g'ildiraklar o'rnatilgan ko'priklar soni ikkita va uchta bo'lishi mumkin.

Bu holda kuch uzatmaga qo'shimcha agregat taqsimlash qutisi kiritiladi va uzatmalar qo'shnisining yetaklanuvchi valining uchidan burovchi momentni yetakchi ko'priklarga teng taqsimlab beradi. Bu turdagi kuch uzatmasi yetakchi g'ildirakning belgisi 4x4, 6x4 bo'lishi mumkin. 9.1 chizmaning g ko'rinishida GAZ-66, UAZ-452, UAZ-469B, VAZ-2121, "NIVA" avtomobillarining kuch uzatmasi tasvirlangan. Oldingi g'ildiraklar yetakchi va boshqaruvchi, keyingi yetakchi 11.1 rasmning e ko'rinishida ZIL 131, URAL 375D avtomobillarning kuch uzatmani tasvirlangan. 11.1 rasmning d ko'rinishida KamAZ 4320 avtomobilining kuch uzatmasi tasvirlangan. Oldingi g'ildiraklar ham yetakchi ham boshqaruvchi, ketingi g'ildiraklar yetakchi bo'ladi.

Gidrohajmli va elektrli kuch uzatmalarining tuzilishi va ishlashi. Katta va ko'p yuk ko'taradigan kar'ber avtomobillarida gidrohajmli yoki elektr kuch uzatmasi qo'llaniladi. (11.1rasm d). Gidrohajmli kuch uzatmada gidronasos 10 ichki yonuv dvigatelining burovchi momenti naychalarda suyuqlik bosimini hosil sarflaydi, gidromotor 11 lar esa suyuqlik bosimini burovchi momentga aylantirib avtomobilning yetakchi g'ildiraklariga uzatadi.

Elektr kuch uzatmasida generator 10 ichki yonuv dvigatel 1 dan kelayotgan burovchi momentni elektr toki hosil qilishga sarflaydi. Elektrodvigatellar 11 esa o'z navbatida elektr tokini burovchi momentga aylantirib, avtomobilning yetakchi g'ildiraklariga uzatadi.

3. Ilashish muftasining vazifasi, turlari va asosiy qismlari (friksion, gidravlik, elektromagnitli).

Ilashish muftasining vazifasi va turlari.

Avtomobil harakatlanishi uchun ishlab turgan dvigatel validagi burovchi momentni silkinmasdan turkisiz va tebranishsiz yetkchi g'ildiraklarga uzatilishi lozim. Bundan tashqari avtomobil turli yo'l sharoitlrida yurganda uning yetakchi yetakchi g'ildiraklariga keltiralayotgan kuchning kattaligini yoki harakat yo'nalishini o'zgartirishga to'g'ri keladi. Buning uchun kuch uzatmaning ishlab turgan dvigateldan qisqa muddatga uzib, yana ulash kerak bo'ladi. Bu vazifani bajarish uchun dvigatel bilan kuch uzatmani kerakli paytda lashtiruvchi yoki ajratib qo'yuvchi tuzilma–muftasi kerak bo'ladi.

Demak ishlashish muftasi avtomobilning turgan joyidan silkinmasdan turtkisiz va tebranmasdan qo'zag'alishini ta'minlash va tezliklarini almashtirishda kuch uzatmani dvigatelni tirsakli validan qisqa vaqtga vaqtincha ajratish va ravon qo'shish vazifasini bajaradi. Ilashish muftasi yetaklovchi va yetaklanuchi qism

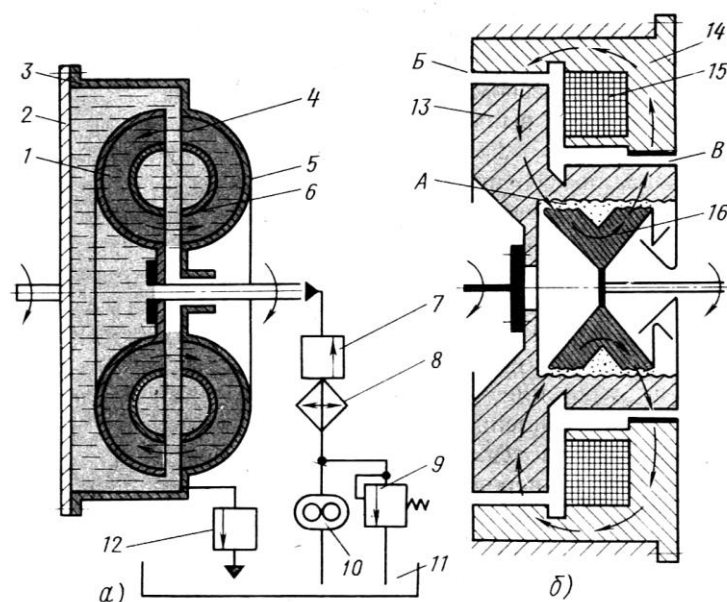
dvigatel ishlaganda tirsakli valni uchiga o'rnatilgan bo'lib ishlashi muftasini dvigateldan ajralganda aylanishdan to'xtaydi.

Etaklovchi va yetaklanuvchi qismlarini ulash usuliga ko'ra ilashish muftasi friksion gidravlik va elektro magnitli bo'ladi. Ilashish muftalari yetakchi diskalni soniga qarab bir, ikki diskali siquvchi purjinalarning turiga va joylashuviga qarab doira bo'ylab joylashgan purjinali yoki bitta markaziy diafragmali purjinali bo'ladi. Ilashish muftasi bilan uzatmalar qutisining orasiga dvigatelning maxovigi o'rnatilgan.

Friksion ilashish muftasining yuritmasi **mexanik, gidravlik, elektromagnit** bo'lishi mumkin. Ko'pgina yengil va yuk avtomobillarida mexanik va gidravlik yuritmalar ishlatiladi. Elektromagnit yuritmalarni asosan yengil avtomobillarda ilashish muftasini boshqarishni avtomatlashtirishda qo'llaniladi. Ilashish muftasini boshqarishni osonlashtirish uchun mexanik (servoprujinalar) pnevmatik yoki vakuumli kuchaytirgichlardan foydalaniladi.

Gidravlik ilashish muftasi (gidromufta) yetakchi va yetaklanuvchi qismlarga ega. Yetakchi qism past qovushqoq ishchi moy bilan to'ldirilgan xajmni hosil qiladigan nasosli g'ildirak 3 (11.2 a-rasm) va qopqoq 2 dan iborat. Yetaklanuvchi qism bo'lib turbina g'ildirak 1 hisoblanadi. Nasos va turbina g'ildiraklar tashqi 5 va ichki 6 torlar orasida o'rnatilgan va o'zaro ular bilan ishchi suyuqlik uchun parraklararo kanallar hosil qilgan parraklar 4 ga ega. Gidromufta parraglarini odatda tekis radial qilib tayyorlanadi. Turbina g'ildirak nasos g'ildirakka juda yaqin joylashgan.

Dvigatel ishlayotgan holda nasos g'ildirak aylanayotgan bo'ladi. Uning parraklari parraklararo kanallardagi suyuqlikka kuch bilan ta'sir qilib, uni periferiyaga otadi. Suyuqlik nasos g'ildirakning parraklararo kanallaridan o'tilib chiqib, turbina g'ildirakning parraklariga uriladi va parraklariaro kanallaridan o'tib, yana nasos g'ildirakning parraklararo kanallariga tushadi. Parraklararo kanallarda katta tezlik bilan va bir vaqtning o'zida nasos (yoki turbina) g'ildirak bilan birga aylanuvchi suyuqlikning yopiq aylana oqimi hosil bo'ladi (11.2 a-rasmda strelka bilan ko'rsatilgan).

11.2-rasm. a -gidravlik, b- elektromagnit kukunli ilashish muftasi sxemalari

Suyuqlik nasos g'ildirak parraklaridan energiya olib, uni turbina g'ildirakka olib o'tadi va uning parraklariga kuch bilan ta'sir qilib, bu g'ildirakka burovchi momentni uzatadi. Nasos g'ildirak qanchalik tez aylansa, gidromufta shunchalik ko'p burovchi momentni uzatish mumkin. Parrakli g'ildiraklarning aylanib turgan paytida gidromuftani to'la o'zish uchun undan suyuqlikni chiqarib yuborish kerak. Buning uchun ilgarilash klapani 12, bak 11, ta'minlash nasosi 10 saqlagich klapani 9 bilan, to'ldirish klapani 7, ba'zida esa suyuqlikni sovutish uchun radiator 8 kerak bo'ladi. Bundan gidromuftaning ishga tushirish va uzish vaqti uzoq davom etadi.

Turbina g'ildiragining aylanish chastotasi nasos g'ildiragining aylanish chastotasiga qaraganda ortib ketishi mumkin, masalan, pastga qarab harakatlanganda. Unda suyuqlikning aylanma harakat yo'nalishi teskarisiga o'zgaradi. Burovchi moment turbina g'ildiragidan nasos g'ildiragiga uzatiladi va shu bilan daigatel bilan tormozlashga erishiladi.¹⁸

Elektromagnit kukunli ilashish muftasi 3 asosiy qismga ega: qo'zg'almas korpus 14 bilan qo'zg'atish o'rami 15 (11.2 b-rasm), dvigatel tirsakli vali bilan ulangan yetakchi qism 13, uzatmalar qutisining yetakchi valiga burovchi momentni uzatuvchi yetaklovchi qism 16.

O'ramdan elektr toki o'tganda uning atrofida A, B va V tirqishlardan o'tuvchi

¹⁸ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.

A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.

Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y

yopiq magnit maydoni hosil bo'ladi (strelka bilan ko'rsatilgan). Tirqishlardan o'tuvchi magnit oqimi orqali detallarning o'zaro ta'sir juda kam, lekin uni maxsus temir kukun bilan to'ldirilsa o'zaro ta'sir ko'p marta oshadi. Bu kukun bilan ilashish muftasining yetakchi va yetaklanuvchi qismlari orasidagi A tirqish to'ldirilgan. Kukun orqali magnit oqimi o'tganda uning zarrachalari yetakchi va yetaklovchi qismlarni birlashtirib, «qattiq ilashma» hosil qilgan holda, magnit kuch chiziqlari bo'yicha joylashadi. Elektromagnitni o'chirganda kukun yana harakatchanlikka erishadi va ilashish muftasi uziladi.

Avtomatik va yarim avtomatik ilashish muftasi ishga tushirish va ajratishni avtomatik boshqaruvini ta'minlaydi. Ishga tushirish va ajratish uchun signal yarimavtomat ilashish muftalarida haydovchi tomonidan uzatishlar sonini o'zgartirish dastagini surilganda yoki maxsus tugma bosilganda beriladi. Avtomat ilashish muftalarida signal ilashish muftasini avtomat boshqarish tizimidan keladi.

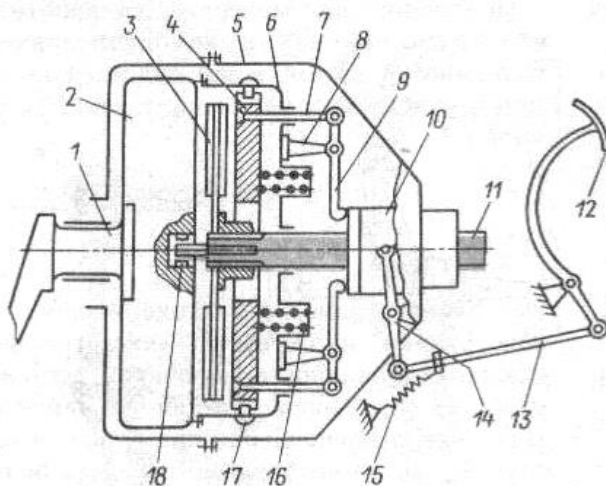
4. Friksion ilashish muftasining konstruksiyasi va uning ishlashi

Bir diskali friksion muftaning shakli, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.

Hozirgi zamonaviy avtomobillarga asosan friksionlashgan muftasi ishlatib, ular dvigateldan burovchi momentdan uzatmalar qutisiga uzaro ishqalanuvchi etakchi va etaklanuvchi diskalar yordamida uzatiladi. Friksion ilashish muftasining ishlash uslubi ishqalanish kuchlaridan foydalanishga asoslangan.

Engil va o'rtacha yuk ko'taradigan avtomobillarda friksion turdagi bir diskali ilashish muftasi ishlatiladi (11.3-rasm).

Ilashish muftasi ajratish mexanizmi va yuritmasidan iborat. Ilashish muftasi dvigatel maxovigiga 2, yuritmal esa avtomobil kuzoviga yoki ramasiga o'rnatilgan asosiy qismlarga uzatmalar qutisidagi yetakchi valning shlisasiga o'rnatilgan yetaklanuvchi disk 3 hamda maxovika qattiq maxkamlangan g'ilof 5 da joylashgan prujinali 16 yetakchi diskdir 4. Ilashma g'ilof 12 ga tayanchlangan siquvchi disk 4 bilan sharnirli biriktirilgan ajratuvchi richaglar 9 o'rnatilgan. Uzatmalar qo'shishning yetakchi valining uchi maxovikdagi uyaga podlshik 16 ga o'rnatilgan, ulashish muftasi karter 5 bilan o'ralgan. Kartar dvigatel karteriga o'rnatilgan.

11.3- rasm. Bir diskli ilashish muftasi.

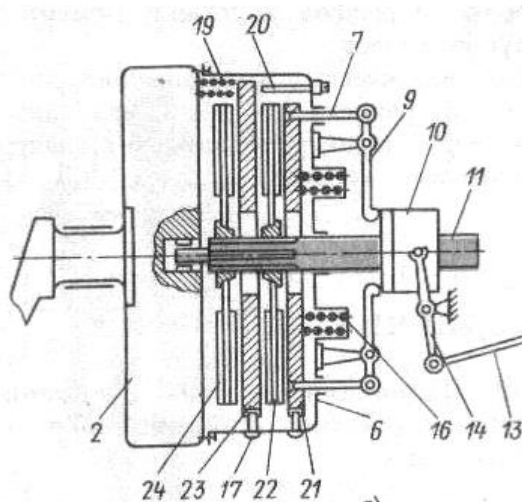
Ulashmani ajratuvchi yuritma siqib ajratuvchi podshipnik 10 qaytaruvchi prujina 15, ayri (vilka) 14, tortqi 13, va pedal 12 dan iborat. Muftaning pedali 12 qo'yib yuborilgan paytda yetaklanuvchi disk 3 maxovik va siquvchi disk orasiga purujinalar 16 bilan doimo siqib turadi. Bunday holatni ulangan holat deb ataladi, dvigatel ishlaganda tirsakli val maxovikdagi burovchi moment siquvchi disk 4 dan ishqalanish kuchi va momenti hisobiga yetaklanuvchi disk 3 ga so'ng uzatmalar qutisining yetaklovchi vali 11 ga uzatiladi.

Agar muftaning pedali 12 bosilsa tortqi 13 harakatlanadi va ayri 14 ni mahkamlangan joyiga nisbatan buradi. Ayrining bo'sh turgan ikkinchi uchi pochimnik 10 ni maxovik tomon itaradi va podshipnik 10 richaglar 9ni bosadi richaglar esa siquvchi disk 4 ni o'nga suradi. SHu paytda yetaklanuvchi disk 3 siquvchi pirjina 16 kuchidan ozod bo'lib maxovikdan ajraladi va ilashma ajralib dvigateldagi burovchi moment uzatmalar qutisining yetaklovchi valiga o'tmaydi. Ilshmani qo'shish uchun pedal 12 ni ohistalik bilan qo'yib yuborish kerak.

Ikki diskali friksion muftaning shakli tuzilishi, ishlashi va qo'llanilishi.

Katta yuk ko'taradigan yuk avtomobillarida dvigatelning burovchi momentini qiymati 700-800 N·m dan yuqori bo'lgan MAZ, KrAZ, KamAZ avtomobillarida ikki diskali friksion muftasi qo'llanilgan (11.4-rasm).

Ilashish muftasi g'ilof 6 ga o'rnatilgan bo'lib yetaklovchi qismiga maxovik ikki oralig'i disk 23, siquvchi disk 21 va g'ilof 6 kiradi. Ilashish muftasining yetaklanuvchi qismlariga yetaklanuvchi disk 22 va 24 lar kiradi. Yetaklanuvchi disklarning gupchagi uzatmalar qutisining birlamchi vali shlitsasiga o'rnatilgan. G'ilof 6 bilan siquvchi disk 21 oralig'ida siquvchi purjinalar 16 o'rnatilgan bo'lib ularning tasiri natijasida yetaklanuvchi disklar 22 va 24 siquvchi disk 21 va maxovik orasida siqiladi ilashish muftasining qo'shilganda ajratish richaglari 9 ning tirgak uchlari ajratuvchi mufta podshibniki 10 dan ajraladi natijada ular orasida 3,2-4,0 mm bo'lgan tortirqich hosil bo'ladi va shu tufayli ilashish muftasining to'liq qo'shilish jarayoni xosil bo'ladi.

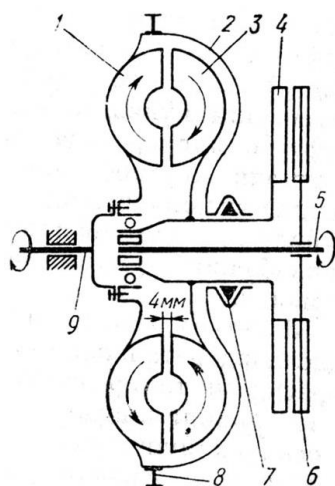

11.4-rasm Ikki diskli ilashish muftasi

Ilashish muftasi ajratilganda, ajratuvchi mufta podshibniki 10 yordamida ajratuvchi richaglar 9 ning pastki ichiga ta'sir etiladi va ular o'z holatini o'zgartirib

o'z tayanchlarida buruladi. SHu paytning o'zidayoq ajratuvchi richaglar 9 ning yuqori qismi siquvchi disk 21 ni yetaklovchi diskdan orqaga tortadi. Bunda oraliq yetaklovchi disk 23 o'zida o'rnatilgan richagli mexanizm taʼsirida siquvchi disk 21 va maxovik 2 orlig'ida erkin holatni egallab oldingi yetaklanuvchi diskni ham bo'shatdi.

Gidravlik muftaning shakli tuzilishi ishlashi va qo'llanilishi. Hidravlik mufta gidrodinamik kuchlarni hosil qiluvchi suyuqlikning kinetik energiyasidan foydalanishga asoslangan bo'lib u yetakchi va yetaklanuvchi qismlardan tuzilgan. Hidromuftaga suyuqlik bilan to'ldirilgan yetaklovchi g'ilof 2 va u bilan bog'liq bo'lgan nasos g'ildiragi kiradi (11.5-chizma)

11.5-rasm. Hidromufta sxemasi.

1-nasos, 2-gidromufta asosi, 3-turbina g'ildiragi, 4-ishqalanish muftasining yetakchi diski, 5-uzatmalar qutisining birlamchi vali, 6-ishqalanish muftasining yetaklanuvchi diski, 7-salnik, 8-dvigatel startyor bilan yurgizib yuborish uchun tishli gardish, 9-dvigatel tirsakli vali.

Yetaklanuvchi qismga turbina g'ildiragi 3 kirib u ilashish nuqtasini yetakchi diski 4 bilan birlashgan. Nasos g'ildiragi birlashgan dvigatelning tirsakli vali 9 bilan biriktirilgan bo'lib turbinali g'ildiraklisi esa uzatmalar qutisining birlamchi vali 5 bilan tutashgan.

Turbina g'ildiragi 3 bilan birlamchi val 5 nasos g'ildiragining g'ilofiga podshipniklarda o'rnatilgan. Hidromufta g'ilofi bilan yetakchi disk gupchagi orasiga salnik 7 o'rnatilgan. Birlamchi val 5 uchidagi shlisaga ilashish muftasining yetqazuvchi diski o'rnatilgan. Dvigatelni startyor bilan yurgazib yuborish uchun mufta g'ilofi 2 da tishli gardish 8 o'rnatilgan.

Dvigatelning tirsakli vali aylanganda nasos g'ildiragi 1 ning kurakchalari orasidagi suyuqlik harakatga kelib markazdan qochma kuchlar taʼsirida u nasos kurakchalardan doira bo'yicha otilib chiqadi va qarshisidagi turbina kurakchalari 3 ga uriladi. Suyuqlik kuraklarda ishqalib harkatlanganda ishqalish kuchi hosil bo'ladi kurakchalarni aylantiradi. Natijada birlamchi val 5 ga burovchi moment hosil bo'ladi. Suyuqlikning kurakchalar orasida aylana bo'ylab harkatlanishi hisobiga burovchi moment gidro muftaning yetakchi qismidan yetaklanuvchi qismiga o'tkaziladi. Hidromuftaning afzalligi shundaki u burama tebranishlarni so'ndiradi, avtomobilni o'rnidan silkinmasdan qo'zg'alishi va ravon yurishi yanada yaxshilanadi. Lekin yonilg'i sarfi ko'p, tuzilishi murakkab va og'irligi katta.

Bu turdagi gidromuftalar yengil "CHayka" katta yuk ko'taradigan BelAZ

avtomobillarida va boshqa turdagi avtomobillarga o'rnatiladi.

Burovchi tebranishli so'ndirgichning vazifasi va tuzilishi. Dvigatel tirsakli validan burovchi momentni ilashini muftasiga uzatilayotganda yoki ilashish muftasini muftasini qo'shishda ayniqsa uning pedalini birdaniga qo'yib yuborishga kuch uzatmada burovchi tebranishlar va turtkilar paydo bo'ladi. Bu kuch uzatmaning tarkibidagi shestreynyalar, sharnirlar va kardanli uzatma krestovinalari turtki bilan ishlandi. Natijada ularning tez yoyilishiga yoki sinib ketishiga sabab bo'ladi. Bu nuqsonlarni yo'qotish maqsadida ilashishning muftasining yetaklanuvchi diskining o'zagida aylana bo'ylab darchalar ochilgan bo'lib ularga burovchi tebranishlarni so'ndiruvchi prujina (dempfer) quyiladi so'ndigich disk gupchaning friktsioniga parfin mixlar yordamida maxkamlanadi. Darchalarga biroz siqilgan tsilindrsimon so'ndirgich prujinalar joylashitiriladi ilashishi muftasi qo'shilganda tisakli valdagi burovchi moment yetaklanuvchi diskidan demporer prujinasi orqali o'tadi. SHunda prujinalarning siqilishi xisobiga yetaklanuvchi disk o'zining gupchgiga nisbatan ma'lum burchakka burilib sodir bo'ladigan burovchi tebranishlarning amplitudasining kamaytirib ularning kuch uzatma qismlarga turtki va siltov ta'sirida yumshatib uzatadi. Natijada kuch uzatmasi qismlarining yoyilishiga kamayadi va ishlash muddati ko'payadi.¹⁹

5. Ilashish muftasi yuritmalari.

Ilashish muftasining boshqarilishini mexanik va gidromexanik yuritmalar. Ilashish muftasining boshqarish yuritmalari mexaniq gidravlik yoki gidromexanik turlariga bo'linadi. Ko'p yuk ko'taruvchi yuk avtomobillarida kuchaytirgichli yuritma ishlatiladi.

Mexanik yuritmalashni muftasi (11.6-rasm, a) pedali qaytaruvchi prujinka 2, pedal valining richagi 6, ishlash muftasining ajratish tortqisi 5, vilka richagi 3, ajratilish vilkasi 7 va ajralish podipard tuzilgan. Bu turdagi yuritma ZIL 130 yuk avtomobiliga o'rnatiladi.

Pedal bosilganda, kuch pedalga valdan ajratish vilkasi 7 ga , tortqi 5, vilka richagi 3 orqali uzatiladi, ajratilgan vilkasi esa kuchni ajratish muftasiga uzatiladi. Ajratilgan muftasi sharikli podshipnik orqali ajratuvchi richaglar uchlarini itaradi. Natijada richaglarning ikkinchi uchlari siquvchi yetakchi diskni orqaga tortib, yetaklovchi diskni bo'shatadi va ishlash muftasi ajraladi.

Pedal qo'yib yuborilsa, ajratuvchi mufta tortuvchi prujina ta'sirida orqaga

---

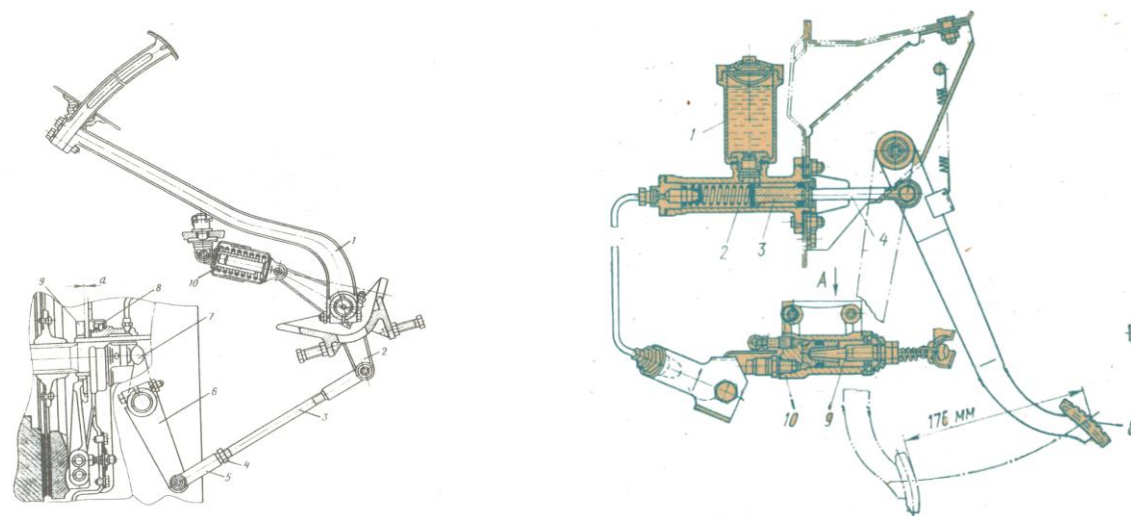
¹⁹ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqilol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.

A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.

Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y

qaytariladi. Natijada ajratuvchi richaglar uchiga ta'sir etuvchi kuch yo'qoladi, siqiluvchi yetakchi disk esa prujinalar ta'sirida mahovik tomon surulib, yetaklanuvchi diskni siqadi va ishlash muftasi qo'shiladi, burovchi moment yetaklanuvchi disk orqali o'z uzatmalar qutisining yetakchi valiga o'ta boshlaydi.

11.6-rasm ilashish muftasining boshqarish yuritmalari.
a- mexaniq boshqarish yuritmasi; b-gidromexanik boshqarish yuritmasi;

Gidromexanik yuritmalil ilashish muftasi (11.6-rasm b) asosan yengil avtomoblillarda (GAZ 24, VAZ, Moskvich, Tiko, Damas, Neksiya va GAZ 53A, O'zOtoyo'l) avtomobillariga o'rnatildi.

Pedal bosilganda turtkich ikki asosiy tsilindr 3 dagi porshen 4 ni chapga suradi, shunda tsilindrning teshigi B berkitilib, naycha 11 va ish tsilindri 10 dagi suyuqlik siqiladi. Natijada suyuqlikning bosimi ta'sirida ishchi tsilindrdagi porshen 7 tirgak 8 orqali vilka 9 ni ishga tushiradi.

Pedal qo'yib yuborilganda ajratish vilkasi purjina 12 ta'sirida o'z o'rniga qaytadi va harakatlanuvchi qismlar o'z o'rniga keladi, hamda buruvchi moment yetaklovchi disk orqali uzatmalar qutisining yetakchi valiga o'ta boshlaydi. SHu paytda tsilindrning qaytarish teshigi A orqali bakcha 5 dan porshen orqasiga oqib tushgan suyuqlik tarmoqda siyraklanishni paydo bo'lishni cheklab turadi.

Nazorat savollari.

1. Transmissiyaning vazifasi, turlari, tuzilishini tushuntiring?
2. Ilashish muftasini vazifasi, turlari, tuzilishini tushuntiring?
3. Mexanik yuritmalil ilashish muftasini tuzilishini tushuntiring?
4. Gidravlik yuritmalil ilashish muftasini tuzilishini tushuntiring?
5. Friksion diskli ilashish muftasini ishlashini tushuntiring?

12-Mavzu: Uzatmalar qutisi va taqsimlash qutisi.

Reja.

1. Uzatmalar qutisining vazifasi, turlari (pog'onali, ikki va uch valli).

2. Uzatmalar qutisining konstruksiyasi va ishlash jarayoni.
3. Gidrotransformatorning tuzilishi va ishlashi.
4. Sinxronizatorlarning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
5. Taqsimlash qutisining vazifasi, tuzilishi, turlari.
6. Taqsimlash qutisining konstruksiyasi va ishlash jarayoni.
6. Fiksator, qulflarning vazifalari va ishlashi.

Tayanch soʻz va iboralar: Uzatmalar qutisining vazifasi, turlari (pogʻonali, ikki va uch valli), uzatmalar qutisining konstruksiyasi va ishlash jarayoni, gidrotransformatorning tuzilishi va ishlashi, sinxronizatorlarning vazifasi, tuzilishi va ishlashi. taqsimlash qutisining vazifasi, tuzilishi, turlari, taqsimlash qutisining konstruksiyasi va ishlash jarayoni, fiksator, qulflarning vazifalari va ishlashi.

1. Uzatmalar qutisining vazifasi, turlari (pogʻonali, ikki va uch valli)

Uzatmalar qutisi. Uzatmalar qutisi avtomobilning yetakchi gʻildiraklaridagi burovchi momentni va tezligini oʻzgartirib turish uchun, kerakli paytda ularning yoʻnalishini ham oʻzgartirib berish va avtomobil toʻxtab turganda yoki inertsia bilan yurib ketayotganda salt ishlab turgan dvigatelning tirsakli valini kuch uzatmadan uzoq muddatga ajratib qoʻyish vazifasini bajaradi.

2. Uzatmalar qutisining konstruksiyasi va ishlash jarayoni.

Pogʻonali mexanik uzatmalar qutisining tuzilishi va ishlash uslubi. Avtomobillarda asosan tishli mexanizmga ega boʻlgan pogʻonali uzatmalar qutisi ishlatiladi. Bunday uzatmalar qutisida avtomobilning har xil yoʻl sharoitida turlicha tezlik va tezlanishini taʼminlash uchun uzatish soni har xil qiymatga ega boʻlgan bir nechta juft tishli shesternyalardan foydalaniladi. Yengil avtomobillarda qoʻllanilgan uzatmalar qutisi uch, toʻrt, yoki beshta pogʻonali, yuk avtomobillarida esa toʻrt, besh, baʼzan sakkiz va undan ham koʻprok boʻlishi mumkin. Uzatmalar qutisi qancha koʻp pogʻonali boʻlsa, avtomobil turli yoʻl sharoitiga bemalol moslashib ishlaydi, bu esa dvigatelning quvvatidan unumli foydalanishni yaxshilaydi hamda yonilgʻi sarfini kamaytiradi.

3. Gidrotransformatorning tuzilishi va ishlashi.

Pogʻonasiz uzatmalar qutisining tuzilishi va ishlash uslubi. Bunday uzatmalar qutisining qoʻllanilishi chegaralangan oraliqda yoʻl sharoitiga qarab ixtiyoriy uzatmalar sonini oʻz-oʻzidan taʼminlab avtomobilning yetakchi gʻildiraklaridagi burovchi momentni oʻzgartirib beradi. Pogʻonasiz uzatmalar qutisi ishlash uslubiga qarab mexanik (impulsli, ilashtiruvchi ishqalagichli – friksion va boshqa), gidravlik (gidrodinamikali, gidrohajmli), elektrik va aralashgan turlariga boʻlinadi. SHu vaqtgacha aralashgan, yaʼni gidromexanik uzatmalar qutisi keng tarqalgan boʻlib, u ikki qismdan, yaʼni pogʻonasiz gidrodinamik uzatma (gidrotransformator) va unga ketma-ket ulangan pogʻona mexanik uzatmalar qutisidan iborat.

Gidrotransformator suyuqlik taʼsirida harakatni oʻzgartirib beradigan gidravlik mexanizm boʻlib, u dvigatel bilan pogʻonali mexanik uzatmalar qutisi oraligʻida joylashgan. Gidrotransformator oʻzining tuzilishi va ishlash uslubi

bo'yicha gidromuftaga o'xshash va charxpalakli g'ildirakchalardan tashkil topgan. Gidrotransformatorning gidromuftadan farqi shundaki, u yetakchi nasos va yetaklanuvchi (turbina) g'ildiraklardan tashqari yana uchinchi qo'zg'almas charxpalakli g'ildirak (reaktiv momentni qabul qiluvchi) – reaktorga ega. Reaktor o'z navbatida erkin yurish muftasi orqali qo'zg'almas vtulkaga o'rnatilgan. Erkin yurish muftasi reaktorni faqat bir tomonga (nasos g'ildiragining aylanish tomoniga) aylantiradi. Teskari aylanishiga esa muftaning ponalanib tiralib qolishi yo'l qo'ymaydi. SHunday qilib, yetakchi val va dvigatel bilan bog'langan g'ildirak-nasos, yetaklanuvchi val bilan tutashgan g'ildirak-turbina, suv oqimini tarqatuvchi kurakchalari bor qo'zg'almas g'ildirak reaktor deb ataladi.²⁰

Uzatmalar qutisining konstruksiyasi. To'rt pog'onali uzatmalar qutisi. Zamonaviy yengil avtomobillarning ko'pchiligida to'rt va besh pog'onali, uch valli uzatmalar qutisi o'rnatilgan. Masalan, GAZ-24 "Volga" avtomobilida oldinga yurish uchun to'rtta va orqaga harakatlanishga bitta uzatma mo'ljallangan. Bunday uzatmalar qutisining uch yo'lli deb ataladi, chunki ikkita sinxronizator va bitta qo'zg'aluvchi orqaga yurgizish shesternya orqali uzatmalarga tushiriladi. Uzatmalar qutisining karterida uchta val yetaklovchi (birlamchi), yetaklanuvchi (ikkilamchi) va oraliq vallari hamda orqaga yurgazish shesternyasining o'qi joylashgan. Yetaklovchi valning ikki uchi ikkita sharikli podshipniklarga tayangan bo'lib, oldingi uchi tirsakli valning flanetsidagi o'yiqchada joylashgan podshipnikda, ketingi uchi esa uzatmalar qutisi karterining oldingi devorchasida joylashgan podshipnikda yotadi. Birlamchi val qiya tishli shesternya bilan yaxlit ishlangan bo'lib, oraliq valdagi shesternyalar blokining yetakchi shesternyasi bilan doimo tishlashib turadi. To'g'ri uzatmani ulash uchun birlamchi val shesternyasining orqa qismida tishli gardish ishlangan. Birlamchi valning sharikli podshipnigi yon qopqoq bilan boltlar yordamida berkitilgan. Oraliq val to'rtta qiya tishli shesternyalar va bitta to'g'ri tishli shesternyadan iborat shesternyalar blokini tashkil etadi va o'z o'qida uchta ninasimon (birinchisi o'qning old qismida, ikkinchi va uchinchilari esa uning ketingi qismida ketma-ket joylashgan) podshipniklarda o'rnatilgan. O'qning orqa uchidagi diskli qaydlagichi uning o'z o'qida buralib ketishidan saqlaydi. Yetaklanuvchi val ham uzunasiga ikkita tayanchga tayangan bo'lib, oldingi uchi birlamchi valning orqa tomonidan chuqurchasiga kiritilgan rolikli podshipnik ketingi uchi esa uzatmalar qutisi karterining devorchasiga joylashtirilgan sharikli podshipnikda o'rnatilgan. Yetaklanuvchi valning shlitli qismlariga birinchi, ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi uzatmalarni ulash uchun qo'llaniladigan

---

²⁰ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruksiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.

A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.

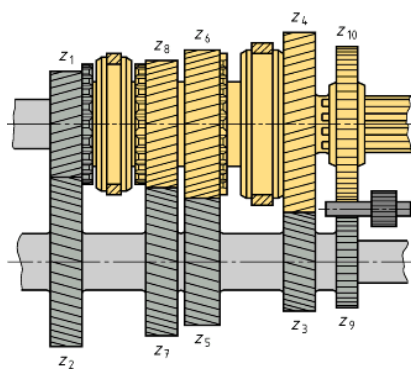
Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruksiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y

sinxronizatorli muftalar o'rnatilgan. Valning jilvirlangan bo'yinchalariga esa oraliq val shesternyalari bilan doimo tishlashgan, qiya tishli shesternyalar vtulkada erkin o'z o'qi atrofida aylana oladigan qilib joylashtirilgan. Avtomobilni oldinga harakatlantirish uchun mo'ljallangan hamma uzatmalar, ya'ni I, II, III va IV uzatmalar sinxronizatorlar yordamida, orqaga yurish uzatmasi esa shesternyani surish yuli bilan bajariladi (12.1-rasm).

VAZ-2108, Nexiya, Tiko avtomobillarida uzatmalar qutisining asosiy farqi vallarining soni uchta emas, balki ikkitaligida – yetakchi va yetaklanuvchi. Yetaklanuvchi valning o'ng uchida u bilan yaxlit ishlangan tsilindrsimon shesternya bor. U differentsial qutisining yarim kosachasiga o'rnatilgan tishli g'ildirak bilan doimo tishlashib turadi va bu mexanizm old yurituvchi ko'priksida asosiy uzatma vazifasini o'taydi.

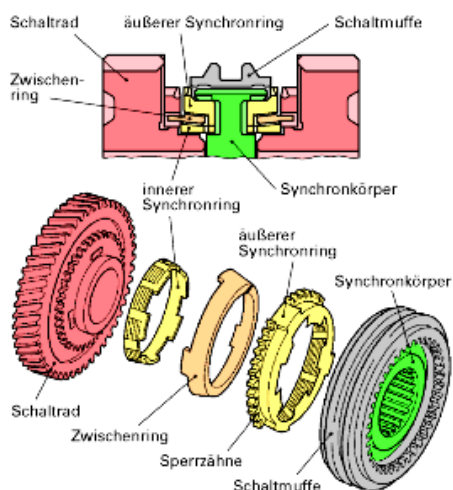
12.1- rasm. Uzatmalar qutisining tasviriy chizmasi.

1 birlamchi val, 2-14-birlamchi va oraliq vallarning doimo ilashib turuvchi shesternyalari, 3- tishli mufta, 4-va 7-vilkalar, 5-13-doim ilashib turgan 2 uzatma shesternyalari, 6-12-birinchi uzatma shesternyalari, 9-11-orqaga yurgazish shesternyalari, 8- ikkilamchi val, 10-orqaga yurgazish shesternyasi o'qi, 15-oraliq val, 16-karter.

Yetakchi val shesternyalari valga qo'zg'almas qilib o'rnatilgan bo'lib, yetaklanuvchi val shesternyalari bilan muqim tishlashib turadi. Chunki bu shesternyalar valning o'q qilib ishlangan qismlariga erkin aylanadigan qilib o'rnatilgan. Bu shesternyalar orqali burovchi moment o'zatish jarayoni ikkilamchi valga shlitsali qilib o'rnatilgan sinxronizatorlar yordamida bajariladi. Orqaga yurgazish pog'onasini ulash uchun esa shesternya va sinxronizator muftasining tishli gardishi oraliq tishli g'ildirak bilan tishlashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

4. Sinxronizatorlarning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.

Sinxronizatorlarning tuzilishi va ishlash uslubi. Uzatmalar qutisida sinxronizatorlarning ishlatilishi avtomobilni boshqarishni yengillashtiradi va uzatmalarni olishda qo'shiluvchi tishli shesternyalarning ishlash muddatini oshiradi (12.2-rasm).

12.2-rasm. Sinxronizatorning tuzilishi

Ma'lumki, avtomobil harakatlenganda uzatmalar qutisidagi qo'shiladigan tishli shesternyalar har xil burchak tezligida aylanadi. Demak, ular qo'shilganda tishli shesternyalarning tishlari bir-biriga zarb bilan urilib, yoyilishi tezlashadi. Undan tashqari, shesternyalar tishlarining zarbli urilishi shovqin chiqaradi. Bu kamchiliklarni bartaraf qilish uchun ularning burchak tezliklarini tenglashtirish lozim. Bu vazifani sinxronizator bajaradi. Avtomobillarda inertsion sinxronizatorlar ishlatiladi. Bunday sinxronizatorlar qo'shilayotgan shesternyalarning burchak tezliklari barobarlashganda to'liq ilashishga yo'l qo'yadi. Sinxronizator gupchagining ikki tomoniga o'rnatilgan konussimon halqalar bo'lib, ularning ichki yuzalari konus shaklida yasalgan. Bu halqalar bir-biri bilan sinxronizator muftasining teshigi orqali o'tkazilgan uchta barmoqchalar orqali birlashtirilgan, ularning o'rta qismida konussimon bikrlovchi yo'nilgan yuza qilingan. Bikrlovchi yuzalar sinxronizator muftasining gupchagidagi disk teshikchasida ham qilingan, u gupchag orqali yetaklanuvchi vallardagi shlitsalarda o'rnatiladi va bu disk o'q bo'ylab siljish qobiliyatiga ega. Sinxronizator muftasi gupchagining diski va halqalar bir-birlari bilan uchta ichi kovak qaydlanuvchi barmoqlar yordamida birlashgan. Har bir barmoqning kovagida qaydlanuvchi sharchalar va prujinalar o'rnatilgan. Halqaga tayanch kirgizilgan bo'lib, u sharchalarning qadalib turishini ta'minlaydi. Sinxronizator bilan uzatmalar olishda qo'shiluvchi shesternyalar xuddi shesternya singari konussimon yuzali chiziqlarga ega.

Masalan, sinxronizatorlar muftasini chapga surilganda konussimon halqa mufta bilan siljib shesternyaning konussimon yuzali chiqiqlariga tirmashadi. Lekin shu zumd mufta va shesternyaning burchak tezliklari bir-biridan farqlanishlari sababli bikrlovchi barmoqlar halqa bilan birgalikda muftaga nisbatan burilib, uning teshiklariga siqiladi. Natijada mufta barmoqlarning bikrlovchi yo'niqchalariga ilashib, ya'ni bikrlanib, shu yo'sinda uning siljishiga oshiqcha kuch sarflansa ham qo'shuvchi shesternya tomon batafsil sura olmaydi. Ammo shu tarzda xosil qilingan kuch bilan birga xaydovchi tomonidan muftani surishga sarflangan kuch halqani yana ham shesternyaning konus yuzali chiqiqlariga siqa boshlaydi. Natijada ular orasida ilashish kuchayib, qo'shuvchi shesternya bilan muftaning burchak tezliklari barobarlashadi. SHunda mufta diskning teshiklaridagi bikrlovchi barmoqlarning tiralish kuchi pasayib, muftaning barmoqlarga nisbatan erkin surilishiga imkon

yaratadi va uning tishli gardishi shesternyaning ichki mayda tishlari bilan bimalol shovqinsiz ilashadi (12.2-rasm).

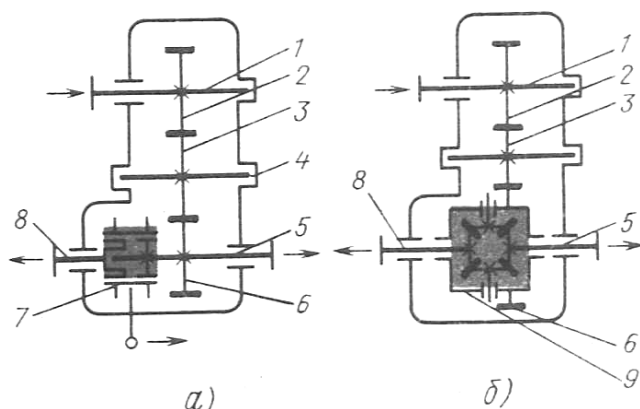
5. Taqsimlash qutisining vazifasi, tuzilishi, turlari.

Vazifasi va asosiy turlari. Taqsimlash qutisi uzatmalar qutisidan kelayotgan burovchi momentni to'g'ridan to'g'ri yoki qiymatini oshirib yetakchi ko'priklarga taqsimlab berish uchun xizmat qiladi.

Bir yetakchi ko'priq qo'llanilgan hollarda yoki yetakchi ko'priklar uzatmalar qutisidan bir tomonda yotsa, o'tkazuvchi bo'lsa taqsimlash qutisi kerak emas. Agar old va orqa ko'priklar yetakchi, lekin uzatmalar qutisi yetaklanuvchi vali yetakchi val bilan bir o'qda yotmay pastda joylashib ikki tomondan flantslarga ega bo'lsa ham taqsimlash qutisi kerak emas. Bu holda taqsimlash qutisi vazifasini uzatmalar qutisi bajaradi.

6. Taqsimlash qutisining konstruksiyasi va ishlash jarayoni.

Oddiy taqsimlash qutisi (12.3-rasm) yetakchi 1, oraliq 4 va yetaklanuvchi 5 vallar, old ko'priq yuritmasi vali 8, tishli g'ildiraklar 2, 3, 6 va old ko'priqni qo'shish tishli muftasi 7 dan iborat. Burovchi moment uzatmalar qutisidan yetakchi val 1 ga uzatiladi. Val 5 avtomobil yetakchi orqa ko'prigi asosiy uzatmasi bilan doim bog'langan. Old ko'priq yuritmasini qo'shish 8 va 5 vallar o'zaro tishli mufta 7 yordamida ulanadi va bir xil burchak tezliklari bilan aylanadi. Burilishda harakatlanganda old boshqariluvchi g'ildiraklar ko'proq yo'l bosadi va orqa boshqarilmaydigan g'ildiraklarga nisbatan tezroq aylanishi kerak. SHuning uchun 5 va 8 vallar biki ulanganda g'ildiraklar yo'lga nisbatan sirpanadi, natijada yonilg'i sarfi oshadi va transmissiya detallari zo'riqadi. Bunday salbiy holatlarni bartaraf etish uchun qattiq qoplamali yo'llarda harakatlanganda old ko'priq uzib qo'yiladi va og'ir uchastkalarda qo'shiladi.

12.3-rasm. Taqsimlash qutilarining sxemalari:
a-blokirovkalan yuritma bilan; b-differentsialli yuritma bilan.

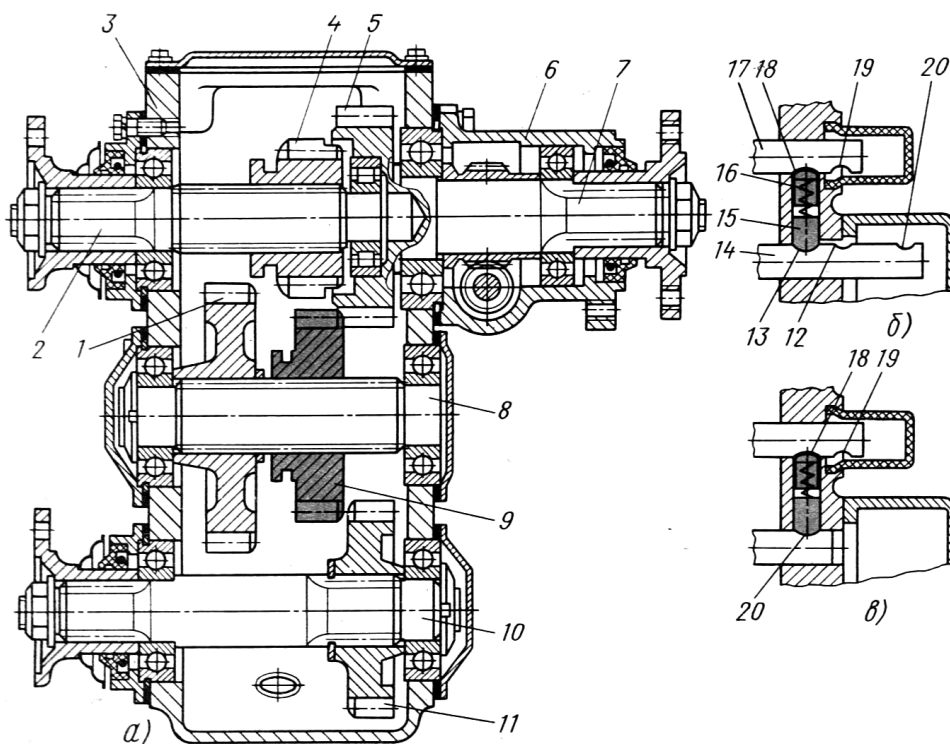
Taqsimlash qutisida o'qlararo differentsial qo'llash bilan sanab o'tilgan salbiy holatlarni bartaraf etish mumkin (12.3-rasm b). Ular 5 va 8 vallarga xar xil chastotalar bilan aylanish imkonini beradi.

Taqsimlash qutilarining konstruksiyasi. Old va orqa ko'priq yuritmalari blokirovkalan taqsimlash qutisi 12.4-rasmda keltirilgan. Taqsimlash qutisi karteri 3 avtomobil ramasi ko'ndalang to'siniga mahkamlangan. Karter uyalarida sharchali podshipniklarda yetakchi val 2, orqa ko'priq yuritmasi vali 7, oraliq val 8,

old ko'prik yuritmasi vali 10 o'rnatilgan. Undan tashqari orqa ko'prik yuritmasi vali 7 uyasida joylashgan radial rolikli podshipnik yetakchi valga tayanch vazifasini o'taydi, val 7 ning tayanchi bo'lib esa qopqoq 6 da joylashgan sharchali podshipnik xizmat qiladi. Taqsimlash qutisi tishli g'ildiraklari to'g'ri tishli.

SHesternya 4 eng chetki o'ng holatga surilib uning tishlari shesternya 5 ning ichki gardishi bilan tishlashganda taqsimlash qutisining ikkinchi-to'g'ri uzatmasi qo'shiladi. Burovchi moment val 2 dan bevosita val 7 ga beriladi, undan esa avtomobilning orqa yetakchi ko'prigiga uzatiladi.

Old ko'prikn qo'shish uchun shesternya 9 o'ng tomonga surilib g'ildirak 11 bilan tishlashtiriladi. Bunda burovchi moment old ko'prik yuritmasi vali 10 ga yetakchi val 2 dan tishli g'ildiraklar 4,5,9 va 11 orqali o'tadi.

12.4-rasm. GAZ-66 avtomobilining taqsimlash qutisi: a-konstruktsiyasi; b-qulf detallarining to'g'ri uzatmadagi holati; v-qulf detallarining pasaytiruvchi uzatmadagi holati

Birinchi-pasaytiruvchi uzatmani qo'shish uchun shesternya 4 chetki o'ng holatga suriladi va g'ildirak 1 bilan tishlashadi. Burovchi moment yetakchi valdan shesternya 4 orqali g'ildirak 1 ga, val 8 ga va shesternya 9 orqali mos ravishda g'ildiraklar 5 va 4 hamda 7 va 10 vallarga uzatiladi.

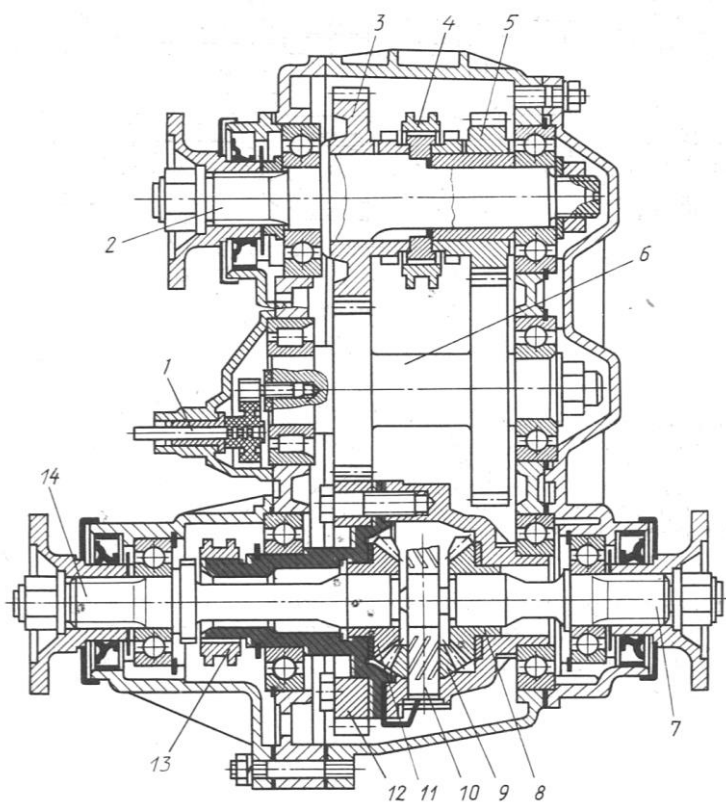
Taqsimlash qutisining uzatmalar almashtirish mexanizmi blokirovka qurilmasi-qulfga ega. Qulf old ko'prik yuritmasi ajralgan vaqtda birinchi uzatmaning qo'shilishiga, hamda birinchi uzatma qo'shilgan vaqtda shu yuritma ajralishiga to'sqinlik qiladi. Bunday qulf, avtomobil orqa yetakchi ko'prigi yuritmasi tishli g'ildiraklarini katta yuklanishlardan saqlaydi. Qulf karter kanaliga polzunlar 14 va 17 orasiga joylashgan ikki suxar 15 va 16 larga ega. Keruvchi prujina ta'sirida suxarlar polzunlarning chuqurlariga kiradi. Polzun 14 da uchta

chuqur mavjud. SHesternya 4 ning neytral holatida suxar 15 o'rta chuqur 12 ga kiradi, to'g'ri va pasaytiruvchi uzatmalar qo'shilganda esa, mos ravishda chuqur 13 va 20 ga kiradi. 12 va 13 chuqurlar orasida polzunda ariqchalar qilingan. Old ko'prikn qo'shish polzuni 17 da ikki chuqur qilingan: old ko'prikn qo'shish uchun chuqurroq bo'lgan 18 va 19 old ko'prikn ajratish uchun. Polzunlarning 12.4, b - rasmda ko'rsatilgan holatida ikkinchi – to'g'ri uzatma va old ko'prikn qo'shilgan, 12.4-rasm,v dagi holatda esa pasaytiruvchi uzatma va old ko'prikn qo'shilgan. Ikkinchi holatda old ko'prikn qo'shish imkoni yo'q chunki qulf suxarlari orasidagi tirqish chuqur 18 dan kichik.

Old ko'prikn yuritmasi ajratilganda chuqur 12 dan suxar 15 ni polzun 14 dagi ariqchalar bo'ylab faqat chuqur 13 ga siljitish mumkin.

Taqsimlash qutisini boshqarish yuritmasi ikki richaka ega: polzun 14 bilan bog'langan uzatmalar almashtirish richagi, polzun 17 bilan bog'langan old ko'prikn qo'shish richagi. Tishli g'ildirak 9 va 11 larning burchak tezliklari bir xil bo'lgani uchun old ko'prikn ilashish muftasini ajratmasdan turib qo'shish mumkin.

Old va orqa ko'priklarga differentsial yuritmal (o'qlararo diferentsial bilan) taqsimlash qutisi 12.5-rasmda ko'rsatilgan. Burovchi moment uzatmalar qutisidan yetakchi val 2 ga keladi. Yetakchi valda oraliq val 6 ning mos g'ildiraklari bilan doimiy ilashishda bo'lgan quyi uzatma shesternyasi 5 va yuqori uzatma shesternyasi 3 erkin o'rnatilgan. Oraliq val yuqori uzatma g'ildiragi ham differentsial korpusiga o'rnatilgan g'ildirak 12 bilan doimiy ilashishda. O'q 10 da aylanuvchi satellitlar 9 differentsial shesternyalari 8 va 11 bilan tishlashib turadi. Differentsialning konusli shesternyasi 11 old ko'prikn yuritmasi vali 14 ga o'rnatilgan, boshqa konusli shesternya 8 esa orqa ko'prikn yuritmasi vali 7 ga o'rnatilgan. Differentsial mufta 3 bilan blokirovkalanadi, yuqori va quyi uzatmalar esa mufta 4 bilan qo'shiladi.

12.5-rasm. VAZ-2121 «Niva» avtomobilining taqsimlash qutisi: 1- spidometr yuritmasi; 2-etkachi val; 3- yuqori uzatma shesternyasi; 4- uzatmalarni qo'shish muftasi; 5-quyi uzatma shesternyasi; 6-oraliq val; 7- orqa ko'prikn yuritmasi vali; 8 va 11- differentsial shesternyasi; 9-differentsial satelliti; 10-satellit o'qi; 12-differentsial korpusi tishli g'ildiragi; 13-differentsial blokirovkasi muftasi; 14-old ko'prikn yuritmasi vali.

Nazorat savollari.

1. Uzatmalar qutisining vazifasi, turlari (pog'onali, ikki va uch valli) ayting?
2. Uzatmalar qutisining konstruksiyasi va ishlash jarayoni qanday va uni tushuntiring?
3. Hidrotransformatorning tuzilishi va ishlashi qanday amalga oshiriladi?.
4. Sinxronizatorlarning vazifasi, tuzilishi va ishlashi tushuntiring?.
5. Taqsimlash qutisining vazifasi, tuzilishi, turlari ayting?
6. Taqsimlash qutisining konstruksiyasi va ishlash jarayoni qanday amalga oshiriladi?
6. Fiksator, qulflarning vazifalari va ishlash jarayoni va konstruksiyasini tushuntiring?

13-Mavzu: Kardanli uzatma.

Reja.

1. Kardanli uzatmaning vazifasi, turlari, umumiy tuzilishi.
2. Burchak tezliklari bir xil bo'lgan va bir xil bo'lmagan kardan sharnirlari.
3. Kardanli uzatma konstruksiyasining ishlash jarayoni.
4. Kardanli uzatmaning shlitsali birikmasi.

Tayanch so'z va iboralar: Kardanli uzatmaning vazifasi, turlari, umumiy tuzilishi, burchak tezliklari bir xil bo'lgan va bir xil bo'lmagan kardan sharnirlari, kardanli uzatma konstruksiyasining ishlash jarayoni. kardanli uzatmaning shlitsali birikmasi.

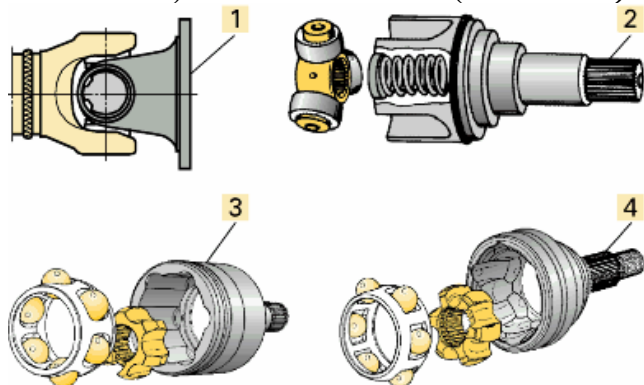
1. Kardanli uzatmaning vazifasi, turlari, umumiy tuzilishi.

Kardanli uzatma o'qlari bir-biriga to'g'ri yotmagan va o'z holatini o'zgartira oladigan vallar yordamida burovchi momentni kuch uzatmaning bir agregatidan boshqa agregatiga uzatib beradi. Avtomobilning kuch uzatmasiga o'rnatilgan kardanli uzatma dvigateldan olinadigan burovchi momentni uzatmalar qutisi orqali bitta yetakchi ko'prikkaga tarqatish qutisi yordamida bir nechta ko'prikkaga uzatib berishi lozim.

Avtomobil notekis yo'llarda yurganida yetakchi ko'prik ramaga nisbatan tik tekislikda tebranib, uzatish burchagi o'zgarib turadi. SHu sababli burovchi momentning uzatmalar qutisidan (yoki tarqatish qutisidan) yetakchi ko'prikkaga o'zgaruvchan burchak ostida uzatishda kardanli uzatmadan foydalaniladi. Kardan sharnirlar o'qlari bir-biriga nisbatan to'g'ri yotmagan vallardan burovchi momentni o'zaro uzatish uchun xizmat qiladi. Tepish va buralma tebranishlar xavfini kamaytirish uchun aksari zamonaviy avtomobillarda kardanli sharnirli hamda ikkita val shuningdek oraliq tayanchdan tashkil topgan kardanli uzatmadan foydalaniladi. Bunda uzatmaning uzayib qisqarishini ta'minlaydigan shlitsali birikma mavjud.

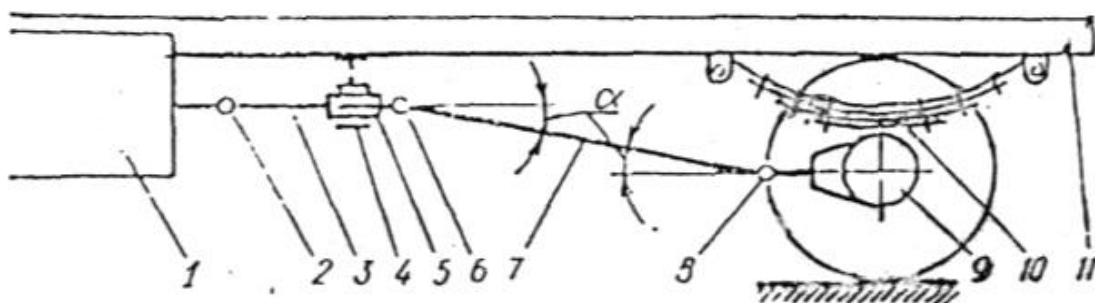
2. Burchak tezliklari bir xil bo'lgan va bir xil bo'lmagan kardan sharnirlari.

Avtomobillarda qo'llaniladigan kardanli sharnirlar ikki xil bo'ladi: burchak tezliklari bir xil va burchak tezliklari bir xil bo'lmagan kardanli sharnirlar. Burchak tezliklari bir xil bo'lmagan kardanli sharnirlar o'z navbatida qayishqoq (elastik) va bikr (krestovinali) bo'lishi mumkin (13.1-rasm).

13.1-rasm. Kardanli uzatmaning konstruksiyasi

Avtomobillarda uzatmalar qutisidan yetakchi ko'priknig asosiy uzatmasiga burovchi momentni uzatish uchun burchak tezliklarga bir xil bo'lmagan sharnirlarga ega bo'lgan bir yoki ikki valli kardanli uzatmalardan foydalaniladi. Agar avtomobilda bitta kardanli uzatma o'rnatilsa kardanning old tomoniga biriktirilgan vilka kardanli sharnirning bitta vilkasi uzatmalar qutisining ikkilamchi vilkasi shlitsli uchlikga payvandlangan. SHlitsli uchlik kardanning shlitsli vtulkasiga kiritilib, o'q bo'ylab siljuvchi birikma hosil qiladi. SHlitsli vtulka kardan valining old qismiga, valning ketingi uchi esa kardan valining old qismiga va valning ketingi uchi esa shu kardan sharnirining vilkasiga payvandlangan (13.2-rasm). Rezinadan tayyorlangan g'ilof hlitsli birikmani tashki muhitdan kiradigan iflos zarrachalardan saqlaydi.

13.2-rasm. Avtomobilning kardanli uzatmasi sxemasi.

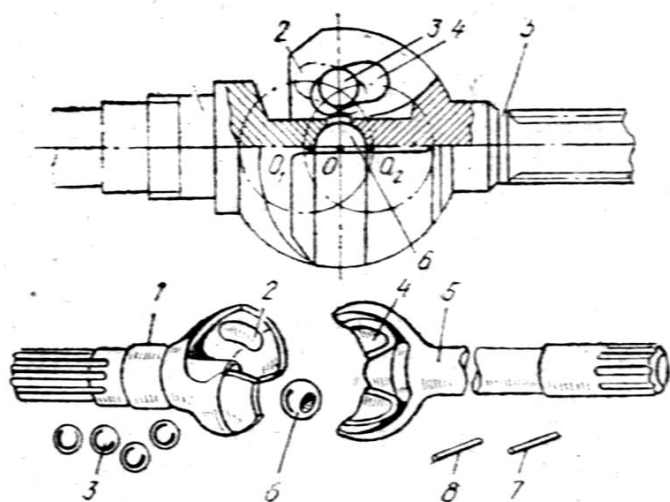
1-uzatmalar qutisi, 2-kardanli sharnir, 3-kardan vali, 4-oraliq val,
5-shlitsli birikma, 6-kardanli sharnir, 7-kardan vali, 8-kardanli sharnir,
9-etakchi ko'priq, 10-ressora, 11-rama.

Burchak tezliklari bir xil bulgan turt sharikli «Veys» turdagi kardan sharniri ZIL-131, GAZ-66, UAZ-469 avtomobillar turkumiga kiruvchi old kuprigi yetakchi bulgan avtomobillarda kullaniladi. (13.3- rasm). Val 1 (kalta yarim o'q) yetaklovchi vilka bilan yaxlit tayyorlanib, shlitsli uchiga g'ildirakning gupchagi urnatilgan. Uzun yarim o'q 5 esa yetakchi vilka bilan yaxlit yasali, ichki shlitsli uchi differentsial qutisidagi yarim o'q shesternyasi bilan ulitsli kilib biriktirilgan. Vilka bir-biri bilan arikchalari 2 va 4 ga joylashgan turtta yetakchi sharchalar 3 yordamida juftlanadi. Vilkalarni bir-biri bilan markazlashtirib tutashtirish uchun

ularning uchidagi sferik chukurchalarga markaziy sharcha 6 shpilka 7 yordamida maxkamlab joylashtiriladi. Avtomobil burilganda vilkalarida burovchi moment fakat ikkita sharcha, ya'ni xar kaysi vilkadagi sharchalardan bittasi orkali uzatiladi. Ajratuvchi arikchalar shunday shaklga egaki, ikkita yetakchi sharchalar, xar bir vilkaning kaysi burchakka burilishidan kat'iy nazar, doimo vilkalar 1 va 5 ning o'qlari orasidagi bissektisasida yotadi. SHuning uchun vilkalar bir xil burchak tezlikda aylanadi. Yengil avtomobillarning boshkariluvchi g'ildiraklari yetakchi bulsa, ularning yuritmasiga burchak tezliklari bir xil bulgan sharikli konstruksiyaga ega bulgan ikkita kardan sharnir va valdan tarkib topgan kardanli uzatma urnatiladi.

21

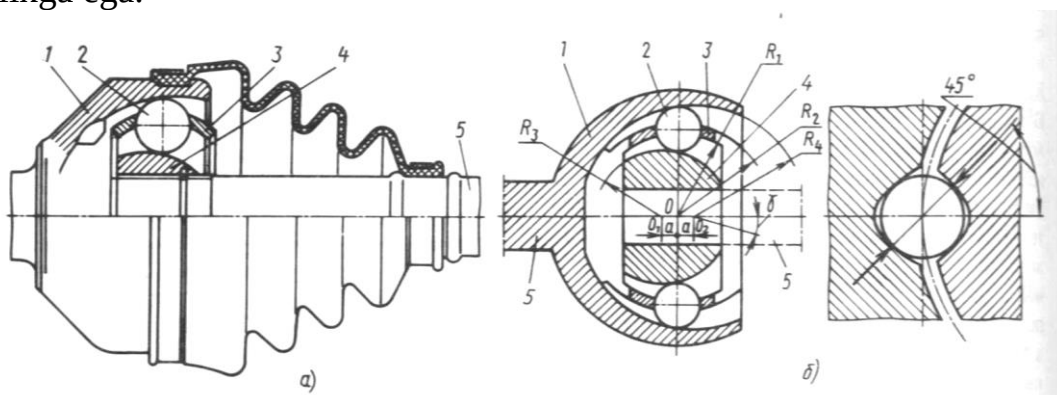

13.3 -rasm. Bir xil burchak tezlikli sharchali kardan sharniri:

1 va 5 –yarim o'qlar; 2 va 4-ariqchalar; 3- yetakchi sharchalar; 6- markaziy sharcha; 7 va 8 -shpilka;

Birfilbd turdagi olti sharikli kardan sharniri old yuritmalı avtomobillarda «Matiz, Tiko, Neksiya, VAZ-2108, Moskvich 2141» kullaniladi.

Mushtcha 4 da (13.4-rasmga karang), R_1 radiusli (markazi 0) oltita arikcha sferasimon yuzali kilib uyilgan. Mushtchadagi arikchalar R_3 radiusda (« O_1 » markaz «O» markazga nisbatan «a» masofaga siljilgan) uyilgani sababli o'zgaruvchan chuqurlikga ega.

²¹ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruksiyasi asoslari. "Istiqilol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.

A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.

Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruksiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y

13.4-rasm. (Birfild turidagi) Olti sharikli kardan sharniri:

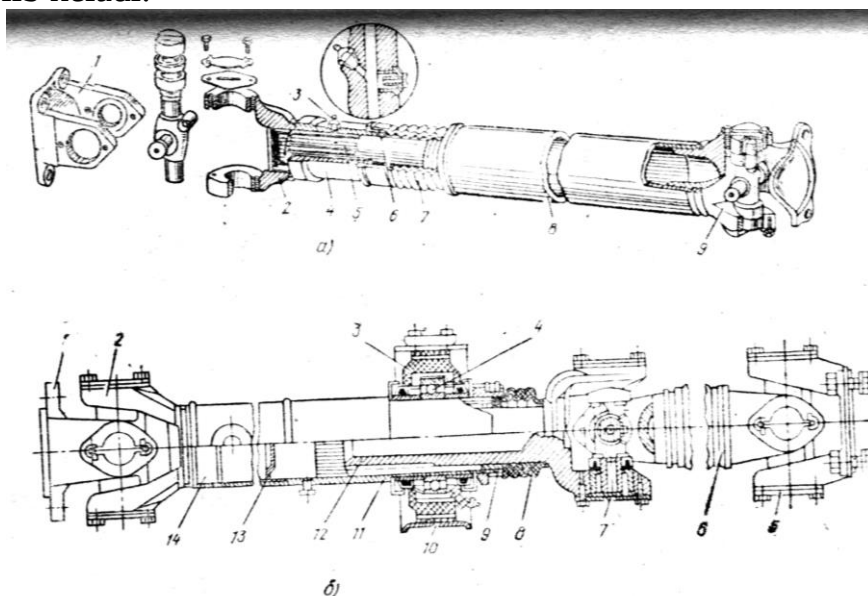
a – konstruksiyasi; b – sxemasi;

1-korpus; 2-shariklar; 3-separator; 4-mushtcha; 5-val.

Korpus 1 ning ichki yuzasi R_2 radiusli (markaz «O») sfera shaklida bo'lib, unda xam R_4 radiusda (O_2 markaz sharnirning O markaziga nisbatan «a» masofaga siljirilgan) o'zgaruvchan chuqurlikda oltita arikcha uyilgan. Separator 3 da shariklar 2 joylashgan bo'lib, R_1 ichki va R_2 tashki radiusli sferasimon yuzalarga ega. SHarnirning o'qlari bir chizikda yotganida, shariklar vallarning o'q chiziklariga perpendikulyar bulgan sharnirning markazidan utuvchi tekislikda joylashadi.

4. Kardanli uzatmaning shlitsali birikmasi.

Agar avtomobilda bitta kardanli uzatma urnatilsa (13.5-rasm a), kardanning old tomoniga biriktirilgan vilka 1 va 2 kardanli sharnirning bitta vilkasi uzatmalar qutisining ikkilamchi vilkasi shlitsli uchlik 5ga payvadlangan. SHlitsli uchlik kardanning shlitsli vtulkasi 4ga kiritilib, o'q buylab siljuvchi birikma xosil kiladi. SHlitsli vitulka kardan vali 8 ning old kismiga, valning ketingi uchi esa kardan valining old kismiga va valning ketingi uchi esa shu kardan sharnirining vilkasi 9 ga payvadlangan. Rezinada tayyorlangan gilof 7 shlitsli birikmani tashki muxitdan kiradigan iflos zarrachalardan saklaydi. Bu birikmani muntazam moylash uchun moydon 3 da saklanadigan moy kiritiladi va u okib kardan trubasiga utmasligi uchun manjeta 6 mo'ljallangan. Bu turdagi kardanli uzatma MAZ avtomobillarida urnatilgan. Uzatmalar qutisi va asosiy uzatmalar orasidagi masofa katta bulgan hollarda oarlik tayanchli kardanli uzatma kulaniladi. Bu markazdan kochma kuch ta'siridagi vallarning kundalang ezilishini kamaytiradi va burama tebranishlarni kamaytirishga olib keladi.

13.5-rasm. Avtomobillarning kardanli uzatmasi:

a- bitta valli; 1 va 2- vilkalar; 3- moydon; 4- shlitsli vtulka; 5- shlits; 6- manjeta; 7-rezinali g'ilof;

8- kardan vali; 9-sharnirning vilkasi.

b- ikkita valli: 1-flanets; 2, 7 va 5 kardan sharnirlari; 3-rezinali yostiqlar; 4- sharikli podshipnik; 6 va 14 vallar; 8- g'ilof; 9- manjeta; 10-oraliq tayanch; 11-shlitsli vtulka; 12-shlits; 13 –tiqin.

Bu turdagi kardanli uzatmalarda valning ikkala tomonidan kardan sharniri biriktirilgan bulsa, bunday kardanli uzatma ikki yoklama uzatma deb yuritiladi. Misol tarikasida ZIL-130 avtomobilida ishlatiladigan shu turdagi kardanli uzatma konstruksiyasi bilan tanishib chikamiz. U ikkala val, oraliq 14 va ketingi kardanli val 6 dan xamda uchta kardan sharnirlar 2, 7 va 5 dan, shuningdek oraliq tayanch 10 dan tashkil topgan. Kardanli uzatmaning oraliq tayanchi metall korpusli rezina yostikcha 3 ga joylashtirilgan sharikli podshipnik 4 dan tarkib topgan.

3. Kardanli uzatma konstruksiyasining ishlash jarayoni

Kardanli uzatmaning vallari 14 va 6 yupqa devorli po'lat trubalardan tayyorlangan. Oraliq kardan valining uchlariga kardanli sharnir xosil qiluvchi ikkita 2 va 7 vilkalar payvandlangan. SHlitsli sirpancha uchlik 12 shlitsli vtulka 11 ichiga joylashgan. Bu sirpanuvchi shlitsli birikma kardan valining uzayishi va kiskarishini ta'minlab orka kuprikning holatini barkarorlashtirib turadi. Oraliq val 14 ning old uchidagi vilkasi 2 uzatmalar qutisining ikkilamchi validagi flanets 1 ga tutashgan vilka bilan sharnir ravishda boglangan. Valning ketingi kismi oraliq tayanchni tashkil kiluvchi sharikli podshipnik 4ga utkazilgan sharikli podshipnik oraliq tayanch 10 ning rezina yostikchasi 3ga urnatilgan bo'lib, bo'larning jami ko'ndalang joylashgan ramaga maxkamlanadi. Podshipnik ikki tomondan salbnikli qopqoqlar bilan yopilgan. SHlitsli birikmaning kamrok yeyilishi uchun va ishlash muddatini oshirish maksadida uning ichiga bosim ostida moy tuldiriladi. Undagi moy truba ichidan sizib ketmasligi uchun tiqin 13 va manjeta 9 mo'ljallangan. SHuningdek, shlitsli birikmada moy ifloslanmasligini ko'zda tutib rezinadan yasalgan g'ilof 8 yordamida tashki muxitdan muxofazalanadi. Yengil avtomobillarda shlitsli birikma, ko'pincha, uzatmalar qutisining uzaytirgichida joylashtirilib, u karterdagi moy bilan moylanadi. Kardanli uzaytmaning silkinmasdan aylanishini ta'minlash maqsadida u muvozanatlashtirilgan bo'lishi lozim. Aks holda vilkaga ta'sir etuvchi ko'ndalang yo'nalishdagi kuchlar burilma tebranishlarni vujudga keltiradi. Bu holat kardanli sharnirlarning tez aylanishiga sabab bo'ladi. SHu sababdan kardan valning uchlariga muvozanatlantiruvchi plastinalar payvandlanadi. Ba'zan muvozanatlashtirish jarayoni kardanli sharnir podshipnigining kopkogi tagiga maxsus plastinalar kuyish bilan bajariladi. Undan tashkari podshipnikning tayanch korpusi 10 ichidagi rezinadan yasalgan yostikcha 3 o'rnatilishi ham kardanli uzatmada xosil bo'ladigan ko'ndalang tebranishlarni qisman so'ndiradi.

Nazorat savollari.

1. Kardanli uzatmaning vazifasini ayting?
2. Kardan uzatmasini turlari, umumiy tuzilishi tushuntiring?
3. Burchak tezliklari bir xil bo'lgan va bir xil bo'lmagan kardan sharnirlari tushuntiring?
4. Kardanli uzatma konstruksiyasining ishlash jarayoni ayting?
5. Kardanli uzatmaning shlitsali birikmasi qanday tuzilgan?

6. Veys turidagi kardan uzatmasini tushuntiring?
7. Elastik kardan uzatmasini tushuntiring?

14-Mavzu: Asosiy uzatma. Differentsial va yarim o`qlar.

Reja.

1. Asosiy uzatmaning vazifasi, turlari.
2. Konussimon va gipoidli asosiy uzatmaning farqi va afzalliklari.
3. Asosiy uzatma konstruktsiyasi va tuzilishi va ishlashi jarayoni.
4. Differentsial va yarim o`qlarning vazifasi, turlari, tuzilishi.
5. Differentsial konstruktsiyaning ishlash jarayoni.
6. Yarim o`qlarning turlari, o`rnatilishi, ularning sxemasi.
7. Avtomobilning yurish qismining vazifasi, turlari, tuzilishi.

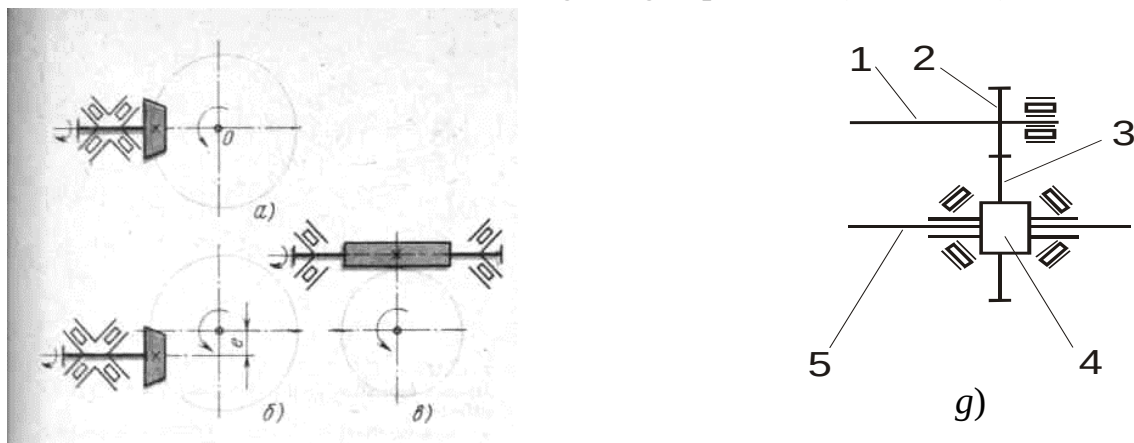
Tayanch soʻz va iboralar. Asosiy uzatmaning vazifasi, turlari, konussimon va gipoidli asosiy uzatmaning farqi va afzalliklari, asosiy uzatma konstruktsiyasi va tuzilishi va ishlashi jarayoni. differentsial va yarim o`qlarning vazifasi, turlari, tuzilishi, differentsial konstruktsiyaning ishlash jarayoni, yarim o`qlarning turlari, o`rnatilishi, ularning sxemasi.

1. Asosiy uzatmaning vazifasi, turlari.

Asosiy uzatmaning vazifasi va turlari. Zamonaviy avtomobillarda oʻlchamlari va massasi nisbatan katta boʻlmagan, tezyurarligi hisobiga yuqori quvvat xosil qiladigan dvigatellar qoʻllanilmokda. Biroq shunga qaramay bu dvigatellar vallarida xosil boʻladigan burovchi moment (agar bu momentni oʻzgartirmasdan toʻgʻridan-toʻgʻri avtomobilning yetakchi gʻildiraklariga uzatilsa) avtomobilning turli yul sharoitlarida yura olishiga yetarli emas. Avtomobilning harakatlanishi uchun uning yetakchi gʻildiraklaridagi burovchi momentni oshirish qisman uzatmalar qutisi yordamida bajarilishini yuqorida aytib utilgan. Lekin, avtomobil ish mobaynida koʻp vaqt nisbatan katta tezlik bilan toʻgʻri uzatmada harakatlanadi. Demak, toʻgʻri uzatmada, dvigatel validagi burovchi moment oʻzgarmasdan, yaʼni avtomobilning yura olishga yetarli boʻlmagan holda yetakchi gʻildiraklarga uzatilgan boʻlar edi. SHu sababli avtomobilning yetakchi gʻildiraklaridagi burovchi momentni (aylanishlar chastotasini kamaytirish xisobiga) zarur miqdorga oshirish uchun transmissiyaga asosiy uzatma kiritiladi.

Asosiy uzatma tishli gʻildiraklarining yetakchisi kichik diametrli yetaklanuvchisi esa, katta diametrli qilib yasalgani uchun yarim o`qlarning aylanishlar chastotasi (uzatish soni  $u$  ga qarab) kardan valning aylanishlar chastotasiga karaganda kam boʻladi. Yarim o`qlarning va u bilan bogʻliq bulgan yetakchi gʻildiraklarning aylanishlar chastatasi kardan val aylanishlar chastotasiga nisbatan kancha kam boʻlsa, ulardagi burovchi moment shuncha koʻp boʻladi. Demak, yetakchi gʻildiraklardagi burovchi momentning, kardan valnikiga nisbatan,

ortishi asosiy uzatmaning uzatish soniga bog'liq bo'ladi (14.1-rasm).²²

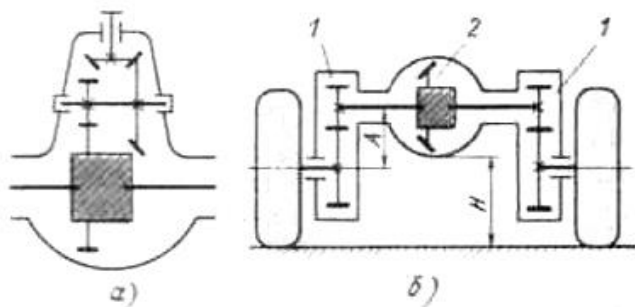
14.1-rasm Yakka asosiy uzatmalar sxemasi:

a – konussimon; b – gipoidli; v – chervyakli; g – tsilindrik;

1 – uzatmalar qutisining yetaklanuvchi vali; 2 – asosiy uzatmaning tsilindrik shesternyasi; 3 – asosiy uzatmaning tsilindrik tishli gildirag'i; 4 – differentsial; 5 - g'ildirakning yuritma vali

Asosiy uzatmaning uzatish soni asosan dvigatelning quvvatiga va tezyurarligiga shuningdek, avtomobilning massasi va kanday ishga mo'ljallanganligiga bog'liq bo'lib, u yuk avtomobillarida 6,5...9,0; yengil avtomobillarda esa 3,5...5,5 oralig'ida bo'ladi.

Asosiy uzatmalar, ilashishdagi tishli g'ildiraklarning soniga qarab yakka yoki qo'shaloq bulishi mumkin.

14.2-rasm. Qo'shaloq asosiy uzatmalarning turlari:

a-yaxlit joylashgan markaziy uzatma;

b-ikki qismga bo'lingan - ajratilgan uzatma;

1-tsilindrik g'ildirak uzatma; 2-konussimon markaziy uzatma.

Yakka uzatma bir juft tishli g'ildirakdan, qo'shaloq uzatma esa ikki juft tishli g'ildiraklardan iborat. Yakka uzatmalar o'z navbatida tsilindrik, kunussimon, gipoidli yoki chervyakli bo'lishi mumkin. (14.1-rasm) Qo'shaloq uzatmalar esa

²² A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.

A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.

Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y

odatda bir juft konussimon va bir juft tsilindrik tishli g'ildiraklardan tashkil topib, ular o'z navbatida ko'prik o'rtasida yaxlit joylashgan –markaziy uzatma (14.2-rasm, a) yoki ikki qismga bo'lingan, ajratilgan uzatma (14.2-rasm,b) bo'lishi mumkin. Yakka uzatmalar ko'pincha yengil yoki o'rta yuk avtomobillarida qo'llaniladi. Dvigateli oldida va yetakchi ko'prigi orqada joylashgan kompanovkali avtomobillarda konusli yoki gipoidli uzatmalar ishlatiladi. Kompanovkasi old yuritmal bo'lgan yengil avtomobillarda (Neksiya, Tiko, VAZ-2108) tsilindrik uzatmalar qo'llanilmoqda.

2. Konussimon va gipoidli asosiy uzatmaning farqi va afzalliklari.

Konussimon asosiy uzatmaning ishlashidagi o'ziga xos xususiyatlari (14.1- rasm a,) val tayanchlariga o'zaro perpendikulyar bo'lgan uchta yuzada katta kuchlarni ta'sir etshidir. Bu kuchlar ta'sirida tishli g'ildiraklarning vallari o'qi bo'ylab siljishga intiladi. Bundan tashqari yetakchi tishli g'ildiraklarning tayanch podshipniklari valning bir tomonida joylashganligi, uzatmaning ishlashida tishlarga ta'sir etuvchi kuchlarning notekis taqsimlanishiga, bu esa qo'shimcha dinamik kuchlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Konussimon asosiy uzatmaning uzoq muddat ishlashi uchun tishlarning boshlang'ich konus uchlari (vershina) 0 nuqtada bo'lgan holda ularning ilashishi talab etilgan aniqlikda bulishi shart. Boshlangich konus uchlarning siljishi uzatmaning ishlash sharoitini tez yomonlashtirib yeyilishini tezlashtiradi va shovqinini oshiradi. Tishli g'ildiraklarning aniq ilashishini shuning bilan ishonchli ishlashini ta'minlash maqsadida ularning podshipniklari oldindan tig'izlab o'rnatiladi va karterining bikrligi oshiriladi. Bundan tashqari o'tuvchanligi yuqori bo'lgan yengil avtomobillarda shuningdek yuk avtomobillarida qo'llanilgan konussimon yoki gipoidli uzatmalarda, katta yuklanishda ishlaganda, ilashishining aniqligini saqlash maqsadida yetakchi tishli g'ildirak valiga va yetaklanuvchi tishli g'ildirakka qo'shimcha tayanchlar ishlanadi.

Gipoidli asosiy uzatmada yetakchi va yetaklanuvchi tishli g'ildiraklarning o'qlari o'zaro kesishmay, bir-biriga nisbatan ma'lum masofaga (e) siljirilgan (14.1-rasm,b). O'qlarining bir-biriga nisbatan bunday joylanishi kardanli uzatmaning orqa uchini pastroq tushiradi, bu esa o'z navbatida avtomobilning og'irlik markazini pasaytirib, uning turg'unligini oshiradi. Bundan tashqari gipoidli uzatmada tishlarning spiral burchagi katta bo'lgani uchun, ularning uzunligi xam katta bo'lib, bir vaqtda ilashib turgan tishlarning soni konussimon tishlarinikiga qaraganda ko'p bo'lib, ilashib turgan tishlarning har biriga to'g'ri keladigan yukni kamaytiradi. Uzatish soni va yetaklanuvchi tishli g'ildirak diametri bir xil bo'lgan, ikki xil uzatmalarni taqqoslanganda gipoidli uzatmada yetakchi tishli g'ildirakning diametri konussimon uzatmadagi yetakchi tishli g'ildiraknikiga qaraganda kattaroq ya'ni bikrligi yuqoriroq bo'ladi. Bo'larning barchasi gipoidli uzatmaning afzalligi xisoblanib, uning mustaxkamligini va uzoq muddat ishonchli shovqinsiz, ravon ishlashini ta'minlaydi.

Uzatmaning kamchiliklari: g'ildirak tishlarining spiral burchagi katta bo'lganligi tufayli tish sirtlari o'zaro sirpanib ishlaydi, natijada ular nisbatan tez yoyiladi; yoyilishni oldini olish uchun sirpanib ishlayotgan tish sirtlarida

mustaxkam moy qatlami xosil qiladigan maxsus gipoid moydan foydalanish kerak. Bundan tashqari, bu uzatmaning tishli g'ildiraklarini tayyorlash nisbatan qiyin, ularni yig'ishning aniqlik darajasi yuqori, chunki kichik noaniqlikning ta'siri tez seziladi. Lekin shunga qaramay bu kamchiliklar gipoidli uzatmaning afzalliklariga xech qanday zarar yetkazmaydi.

TSilindrik asosiy uzatma, dvigateli ko'ndalang joylashgan old yuritmal yengil avtomobillarda (Neksiya, Tiko, VAZ-2108) qo'llaniladi. Bunday uzatma, uzatmalar qutisi va ilashish muftasi bilan birgalikda umumiy xisoblangan karterda joylashtiriladi (14.1-rasm). Uzatmaning yetakchi tishli g'ildiragi uzatmalar qutisi yetaklanuvchi valining orqa uchiga maxkamlanadi yoki u bilan birgalikda yaxlit ishlanadi. Uzatmani shovqinsiz ishlashini ta'minlash maqsadida ko'pincha g'ildiraklar qiya tishli bo'ladi va uning uzatish soni 3,5...4,2 oralig'ida tanlanadi. Juft g'ildirakning rovon ishlashi uchun yetakchi g'ildirakning tishlar soni o'ntadan kam olinmaydi. Aks holda ya'ni uzatishlar soni katta bo'lganda yetaklanuvchi tishli g'ildirakning o'lchamlari kattalashib, uzatma karteri bilan yo'l orasidagi masofa (yo'l tirqishi) kichiklashadi, ishlashida shovqin ortadi. TSilindrik juftlikning f.i.k. 0,98 dan kam emas.

Ko'pri o'rtasida yaxlit joylashgan markaziy qo'shaloq asosiy uzatmalar (14.2-rasm,a) katta va ayrim o'rta yuk avtomobillarida (ZIL-130, KamAZ-5320) qo'llaniladi. Bunday uzatmalar bir juft konussimon va bir juft tsilindrik tishli g'ildiraklardan tashkil topib, avtomobil yetakchi ko'prigining o'rta qismida karterga joylashtiriladi.

Ikki qismga ajratilgan asosiy uzatmalar (14.2-rasm,b) asosan katta yuk avtomobillarida (MAZ, BelAZ), shuningdek katta uzunlikka ega avtobuslarda (LAZ, Mercedes) shuningdek, ayrim yengil o'tag'on avtomobillarda (UAZ-469) qo'llaniladi. Asosiy uzatmani bunday ikki qismga, ya'ni markaziy 2 va g'ildirak 1 uzatmalarga bo'linishi yarim o'qlar bilan differentsialga tushadigan yuklarni kamaytiradi. Chunki yarim o'qlar va differentsialdan uzatiladigan burovchi momentning qiymati uzatmaning ko'pri o'rtasida joylashgan qismi, konussimon juftlikning 2 uzatish soniga yarasha oshiriladi xolos. Burovchi momentning qolgan qiymatini g'ildirak uzatmada 1 kattalashtirildi. Bundan tashqari ko'pri o'rtasidagi markaziy uzatma, faqat bir juft tishli g'ildiraklardan tashkil topganligi uchun, ixcham. Bu esa o'z navbatida ko'pri bilan yo'l orasidagi masofa N ni (klirens) kattalashtirib, avtomobilning yomon yo'llarda va yo'lsiz joylarda o'tuvchanligini oshiradi.

CHervyakli asosiy uzatmalar tishli g'ildirakli uzatmalardan o'zining ixchamligi va shovqinsiz ishlashi bilan farqlanadi. Ammo bu uzatmaning f.i.k. konusli va gipoidli uzatmalarga nisbatan kichik va uni tayyorlashda qimmat metall (bronza) ishlatilganligi sababli avtomobillarda deyarli qo'llanilmaydi.

3. Asosiy uzatma konstruksiyasi va tuzilishi va ishlashi jarayoni.

Gipoidli asosiy uzatma. Bunday uzatmalar, dvigateli oldida va yetakchi ko'prigi orqada joylashgan barcha yengil avtomobillarda, shuningdek ayrim yuk avtomobillarida (GAZ-53A) qo'llaniladi. Misol tariqasida Damas avtomobilining

asosiy uzatmasini ko'ramiz (14.1- rasm, b). Uzatish soni 5,125 bo'lgan bunday uzatmada val bilan birga yasalgan yetakchi tishli g'ildirakning o'qi yetaklanuvchi g'ildirakning o'qiga nisbatan 31,75 mm pastrok siljirilgan. Yetakchi tishli g'ildirakning vali uzatma karterida ikkita konussimon rolikli podshipniklarda o'rnatilgan. Podshipniklarning oralig'iga keruvchi vtulka o'rnatilgan. Keruvchi vtulkaning o'ziga xos xususiyati bo'lib uzatmani yig'ish vaqtida podshipniklarni gayka bilan tortilganda, ma'lum elastiklik xususiyatiga ega bo'lgan keruvchi vtulka, o'rta qismida tashqi diametri tomon deformatsiyalanadi. Buning natijasida podshipniklarning doimo ma'lum darajada tig'iz holda qisilib turishi ta'minlanadi va valni o'q bo'ylab siljishiga imkon bermaydi. Yetaklanuvchi tishli g'ildirak differentsial qutisiga boltlar bilan biriktirilgan. Differentsial qutisi esa ikkita konussimon rolikli podshipniklarda uzatma karteriga qopqoqlar yordamida boltlar bilan maxkamlangan. Bu rolikli podshipniklarning dastlabki tig'izligini gaykalar bilan rostlanadi. Yetakchi tishli g'ildirakning yetaklanuvchiga nisbatan to'g'ri turish holati rostlovchi halqa bilan bajariladi. Yig'ilgan asosiy uzatma karteri bilan birgalikda yetakchi ko'priknining karteriga o'rnatiladi va boltlar bilan qotiriladi.²³

TSilindrik asosiy uzatma. Bunday uzatmalar dvigeteli ko'ndalang joylashgan old yuritmalni yengil avtomobillarda qo'llaniladi. 14.1-rasmda Neksiya avtomobilining asosiy uzatmasi ko'rsatilgan. Uzatmalar soni 3,94 bo'lgan bir juft qiya tishli g'ildiraklardan tashkil topgan asosiy uzatma, uzatmalar qutisi va ilashish muftasi bilan birgalikda umumiy karterda joylashtirilgan. Uzatmaning tishli kichik g'ildiragi uzatmalar qutisi yetaklanuvchi vali bilan birgalikda yaxlit ishlanib karterda bir tomonda tsilindrik rolikli va ikkinchi tomonda sharikli podshipniklarda o'rnatilgan. Uzatmaning tishli katta g'ildiragi differentsial qutisiga boltlar bilan qotirilgan. Differentsial qutisi, konussimon rolikli podshipniklarda bir tomoni bilan ishlash muftasi karteriga ikkinchi tomoni bilan esa uzatmalar qutisi karteriga o'rnatilgan. Bu podshipniklar qiya tishli g'ildiraklar ilashishidan vujudga keladigan o'q bo'ylab yo'nalgan kuchni o'ziga qabul qiladi.

4. Differentsial va yarim o'qlarning vazifasi, turlari, tuzilishi.

Differentsial kuch uzatmaning mexanizmi bo'lib avtomobil tekis va ravon yo'llarda harakatlanganda burovchi momentni yarim o'qlar orqali yetakchi g'ildiraklarga teng taqsimlab berish hamda avtomobil harakatlanib burilganda va yo'lning notekis joylaridan yurganda yetakchi g'ildiraklarning har-xil burchakli tezlikda aylanishganda imkon beradi (14.3-rasm).

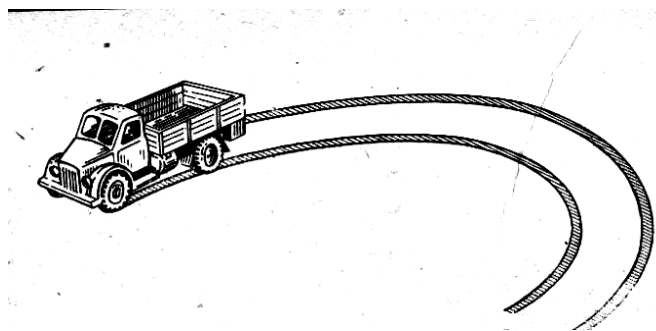
---

²³ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqilol nuri" nashriyoti. T.:2015y 332 bet.

A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.

Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.

Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y

14.3-rasm. Avtomobilning burilish sxemasi

Differentsiallar vazifasiga ko'ra g'ildiraklaroro simmetrik o'qlarga turlarga bo'linadi. Differentsiallar yetakchi ketingi ko'priknig o'rtasidagi karter ichiga o'rnatilgan bo'ladi yoki oldingi ko'priknig yetakchi bo'lsa ko'priknig o'ng tomonga bir oz siljigan karteri ichiga o'rnatilgan bo'ladi.

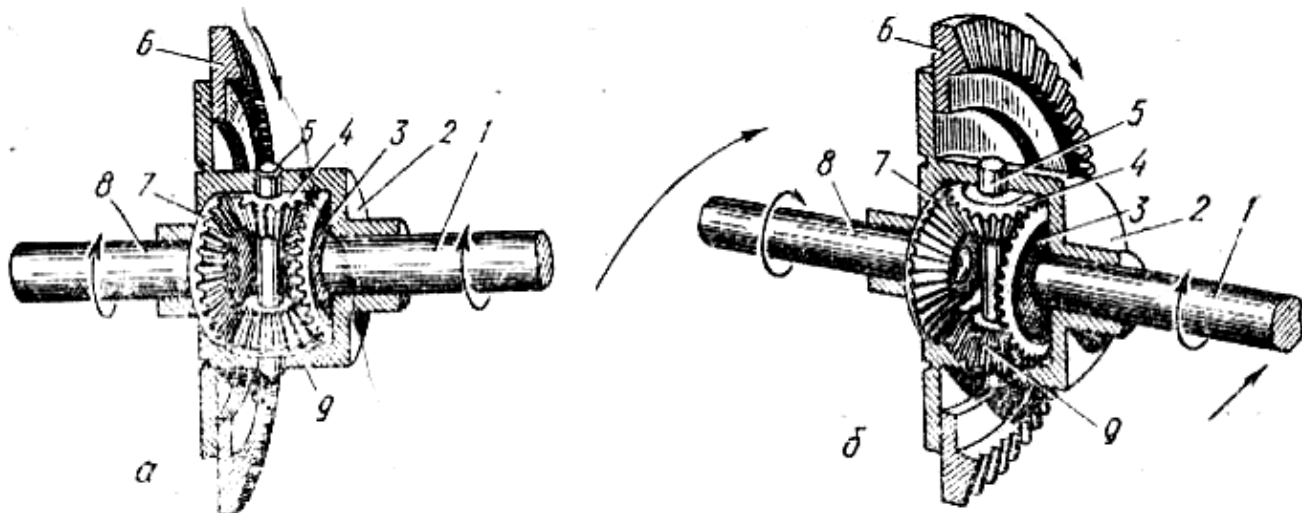
Avtomobillarda uch yoki to'rtta ko'priknig bo'lsa oraliq ko'priknig karterlarga ham differentsial o'rnatiladi.

5. Diferentsial konstruktsiyaning ishlash jarayoni.

Differentsial qutidan iborat bo'lib, uning ichiga satelitlar kichik konussimon (shesterniyalar) barmoqda yoki kristovinada o'rnatilgan bo'ladi. Satelitlar yarim o'qlarning shesterniyalari bilan tishlashgan bo'ladi. Yuk avtomobillarida va avtoulavlarda satelitlar soni uchta, o'rta yengil avtomobillarida esa ikkita bo'ladi (14.4-rasm).

Differentsialning qutisi konussimon g'altakli ikkita podshipnikda aylanadi, unga asosiy uzatmaning yetaklanuvchi shisteriniyasi mahkamlangan.

Avtomobil to'g'ri va tekis yo'lda harakatlanayotganda satelitlar o'z o'qlari atrofida aylanmaydi, chunki bunda yarim o'qlarning shesterniyalari bir hil qarshilik ko'rsatadi. Bu holda yetakchi g'ildiraklar bir hil burchak tezlikda aylanadi. Avtomobil burulganda ichki g'ildirak yarim o'qining shesterniyalar tashqi g'ildiraklariga nisbatan kattaroq qarshilik ko'rsatadi. SHu sababli satelitlar va ichki g'ildirak yarim o'qining shesterniyasi bo'ylab aylana boshlaydi va shu bilan tashqi g'ildirak yarim o'qining shesterniyasini katta burchak tezligida aylanishga majbur etadi.

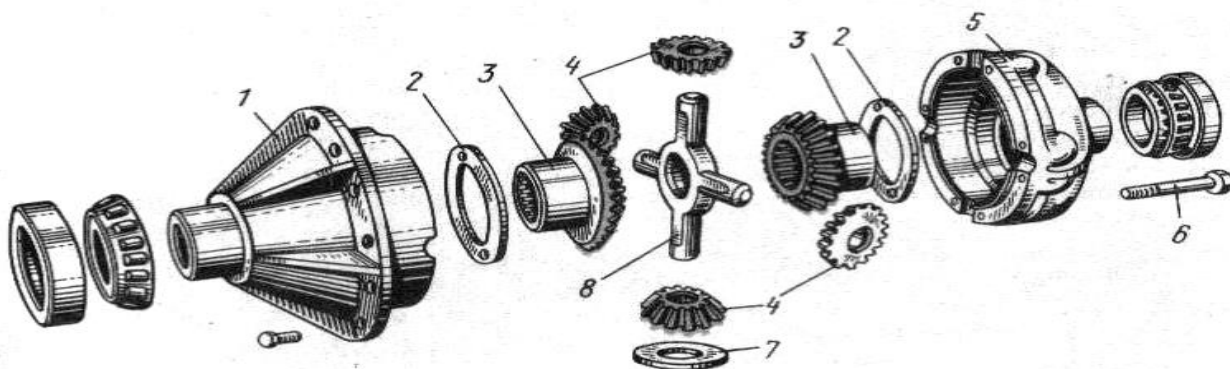
14.4- chizma Differentsialning ishlashi.

1 va 8 yarim o'qlar; 7 differentsial qutisi. 2 va 9 yarim o'q shesternyalari;
4 va 9 satellitlar; 5- kichik krestovina.

Natijada ichki g'ildiraklarning aylanishlar soni kamayib tashqi g'ildiraklar aylanishi ko'payishi hisobiga harakatlanayotgan avtomobil harakat yo'nalishini o'zgartirib chapga yoki o'nga buruladi.

Konus shesternyali g'ildiraklar simmetrik differentsialning shakli va xususiyatlari. Hozirgi vaqtda deyarli hamma avtomobillarda g'ildiraklari differentsial o'rnatilgan bo'lib ularda asosan konussimon shesterniyali differentsiallar qo'llanilgan.

Avtomobillarda konussimon shesterniyalar differentsial keng tarqalgan bo'lib (14.5- rasm), u yarim o'qlar 6 va 8 shesterniyalari 4 va 5, satellitlar 2 va 7, barmoq 3, differentsial qutisi 1 dan tuzilgan. Bunday avtomobillarda satellitlar soni yuk avtomobillari va avtobuslarda 3 ta yoki 4 ta, yengil avtomobillarda esa 2 ta bo'ladi. Satellitlar krestovinaning tsilindrik barmoqlari 3 ga erkin o'rnatilgan. Krestovinaning satellitlar bilan yig'ilgan holda barmoqlar orqali differentsial qutisining devorlaridagi teshikchaga kiritiladi.

14.5-chizma Konus shesternyali g'ildiraklararo
simmetrik differentsialning shakli.

Avtomobil o'ngga burilganda uning ichki g'ildiragi bilan yo'l orasidagi ishqalanish katta bo'lgani sababli tashqi g'ildirakka nisbatan kam yo'l bosib o'tadi. Satellitlar 2 va 7 oz o'qi atrofida aylanib, ikkinchi yarim o'q shesternyasi 5 ni kamroq moment bilan tezroq aylantiradi, natijada tashqi g'ildirak tezroq aylanib ko'p yo'l bosadi.

G'ildiraklararo simmetrik differentsial burovchi momentni yetakchi g'ildiraklarga teng taqsimlab beradi. Lekin bunday taqsimlanish avtomobilning dinamik sifati va utuvchanligiga salbiy tasir ko'rsatadi. Masalan yetakchi g'ildiraklarning bittasi taygaladigan yo'l shaxobchasiga tushib qoldi, ikkinchi g'ildirak sirti qattiq yo'l shaxobchasiga tushib qoldi desak, g'ildiraklardagi burovchi momentlar bir xil bo'ladi. Natijada g'ildiraklardagi burovchi momentlarning yigindisi yo'l qarshiligini yenga olmasdan avtomobil o'z o'rnidan jilmaydi va sirpanchiq yo'lda shahobchasidagi g'ildirak shataksirab o'z o'rnida aylanaveradi, hamda qattiq yo'l shahobchasidagi g'ildirak esa yo'l qarshiligini yenga olmay o'z o'rnida qimirlamay turaveradi. Bunday qo'shilish uchun yarim o'q shesterniyalari

differentzial qo'shilishiga qattiq biriktirish lozim. (differentzialni blokirovkalanadi).

O'qlararo differentziallarning shakli va xususiyatlari.

O'qlararo differentzial asosan g'ildirak formulasi. (6x4) va (6x6) bo'lgan ust ko'priqli o'tagan avtomobillarda ishlatiladi. Birinchi turdagi avtomobilga KamAZ 5320 va ikkinchi turdagi avtomobillarga ZIL-133GYa hamda KrAZ avtomobili kiradi. Tekis bo'lmagan yo'llarda o'rta va ketingi yetakchi ko'priklardagi g'ildiraklar yo'l sirti bilan har-xil ilashib har-xil yo'l bosib o'tish mumkin. O'qlararo differentzialning shakli 14.2-rasmda keltirilgan. Bunda ikkita orqa ko'priklari yetakchi va shunga ko'ra uzatmalar kiritisidan burovchi moment o'rta yetakchi ko'priikka uzatilishi mo'ljallangan.

Sattelit 7 krestovinasini o'qlararo differentzial yetakchi vali 3 ga biriktirilgan.

Sattelitlar bilan shesterniyalar bilan ilashgan. O'ng tomondagi konussimon shesteriniya 6 tsilindrsimon shesterniya 8 bilan birga tayyorlangan, chap tomondagi konussimon shesterniya 6 tsilindrsimon shesterniya 1 bilan birga tayyorlangan. SHesterniya 8 o'rta ko'priklarning yetakchi valini ikkiga o'rnatilgan shesterniya 10 bilan ilashgan. SHesterniya 1 orqa ko'priklarning yetakchi vali 4 ga o'rnatilgan shesterniya 5 bilan ilashgan.

Avtomobil tekis yo'lda yurganda o'rta va orqa yetakchi ko'priklarning g'ildiraklari bir hil tezlikda aylanadi.

Krestovina satelitlari va konusli shesterniyalar 1 butun bo'lib 1 ga aylanadi.

Burovchi moment yetakchi 2 ta ko'priikka teng taqsimlanadi.

Avtomobil yo'lda yurganda oraliq va ketingi ko'priklarning g'ildiraklari har xil tezlikda aylangani uchun, g'ildiraklarga bog'liq bo'lgan yon konusli shesteriniya boshqasiga qaraganda sekin aylanadi. Bu sekin aylanayotgan shesteriniya bo'ylab harakatlanishga olib keladi. Satelitlarni o'z o'qi atrofida aylanishi natijasida 2 chi yon shesteriniyaning shunga ko'ra g'ildirakning aylanish tezligi oshadi.

O'z-o'zidan blokirovkalovchi differentzialning tuzilishi va ishlashi.

O'rta ko'priklarning yetakchi konussimon shesteriniyasining flanetsiga maxkamlangan mustaqil qutida blokirovkalash mexanizmi burovchi momentni o'rta va ketingi yetakchi ko'priklar orasida teng taqsimlash va differentsiyalash majburan blokirovkalash uchun mo'ljallangan (14.2-rasmga qarang.) Tishli shesteriniya 8 shesteriniya 10 bilan va shesteriniya 1 shesteriniya 5 bilan har doim ilashib turadi. SHesterniya 8 da tashqi tishlar bo'lib, u bilan tishli mufta 9 ilashadi.

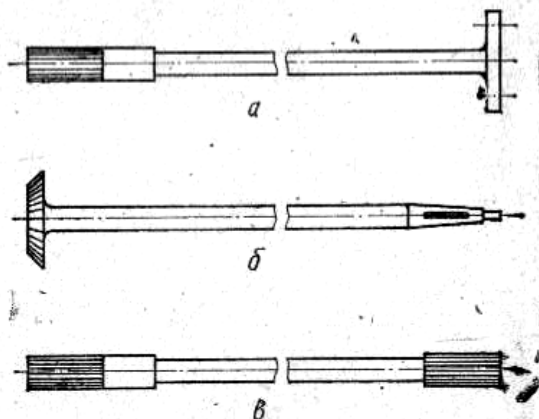
Tishli mufta 9 ni ayri yordamida chapga surganimizda u shesteriniya 8 bilan ilashadi. SHesterniya 8 esa differentzialning bikirlash jarayoni hosil bo'ladi. Bikirlash mexanizmini chapga tushirish orqali siqilgan havo jo'mragi orqali yurutuvchi mexanizmga boradi va ayrini suradi.

Haydovchi avtomobilni sirpanchiq va nam tuproqli yo'llarda haydayotganda ehtiyot o'rta yetakchi ko'priklarning yetakchi g'ildirakalaridan birining shataksirasini bartaraf etish maqsadida bikirlash mexanizmi ayirish dasta yordamida ishga tushiriladi.

Differentzialni majburiy blokirovkalash, avtomobil sirpanchiq va ho'l yo'llarda harakatlanayotganda bajariladi.

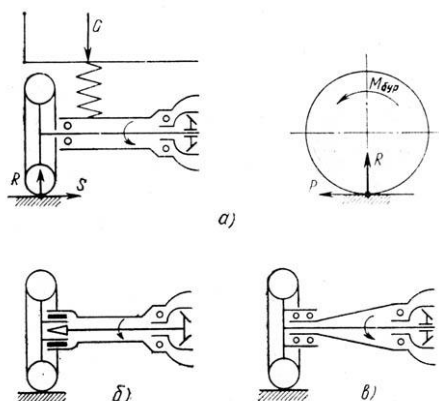
6. Yarim o'qlarning turlari, o'rnatilishi, ularning sxemasi.

Yarim o'qlar burovchi momentni differensialdan yetakchi g'ildiraklarga uzatish uchun xizmat qiladi. Bundan tashqari har bir yarim o'q g'ildirakka ta'sir etuvchi kuchlar ta'sirida hosil bo'gan eguvchi moment ta'sirida bo'ladi (14.6-rasm).

14.6-rasm. Avtomobillarning yarim o'qlari

Eguvchi momentlar avtomobilning yetakchi g'ildiraklariga ta'sir etadigan quyidagi kuchlardan hosil bo'ladi. (14.7-rasm)

14.7-rasm. Yarim o'qlarning orqa ko'priklarda joylanish usullari

a – yarim yuksizlantirilgan, b – $\frac{3}{4}$ qismi yuksizlantirilgan, v – to'la yuksizlantirilgan

1) Tik yo'nalishda g'ildirak markaziga yo'nalgan radial kuch – R (avtomobil og'irligini G dan hosil bo'lgan reaksiya kuchi)

2) Avtomobilning yetakchi g'ildiraklari aytilganda hosil bo'gan tortuvchi kuch – R

3) Burilmadagi markazdan qochma va yo'lning qiyaligidan hosil bo'lgan yonaki kuchlar – S

Yarim o'qning tashqi uchidan podshipniklarini yetakchi ko'priklarning yonchasi joylashtirish usulini tanlash yo'li bilan podshipnikka ta'sir etuvchi eguvchi momentlarning ta'sirini to'la yoki qisman yuksizlantirish mumkin. Har bir yarim o'qning ichki shlitsali konussimon shestrinya o'tkazilgan bo'lib u differensial qutisi ichiga joylangan. Yarim o'qning tashqi uchiga flyana qilingan bo'lib u shpilkalar yordamida g'ildirak cho'nchagiga mahkamlangan burovchi moment yarim o'qdan yetakchi g'ildirak cho'ntagiga podshipnik orqali yuboriladi.

Podshipniklarni o'rnatilishi usuliga qarab yarim o'qlar yarim yuksizlantrilgan 4/3 qismi yuksizlantrilgan va to'la yuksizlantrilgan bo'linadi.

Yarim o'qning tashqi uchida podshipnik yetakchi ko'prik g'ilofning yoniga joylashsa, bu yarim yuksizlantirilgan yarim o'q deb ataladi. Bu turdagi yarim o'qqa – R, P va S kuchlarida hosil bo'lgan burovchi momentlar ta'sir qiladi.

Bu yarim o'qlar yengil va kam yuk ko'taruvchi yuk avtomobillarida qo'llaniladi.

Yarim o'qning tashqi uchi yetakchi g'ildirakning gupchasiga mahkamlanib gupchasiga o'zi esa ko'prik g'ilofining kerilgan yoniga podshipnikda o'rnatilgan bo'lsa, buni 4/3 qismi yuksizlantrilgan. yarim o'qlar deb ataladi (14.6 chizma, b). Bunda eguvchi momentning ko'p qismi podshipnik orqali g'ilofga o'tkazilib, oz qismi yarim o'qqa ta'sir qiladi. Bu turdagi yarim o'qlar asosan yuqori sinfli yengil avtomobillarga o'rnatilgan. Yarim o'qning tashqi uchi yetakchi g'ildirakning gupchagi bilan tutashgan, gupchak esa yetakchi ko'prik g'ilofiga o'tqazilgan ikkita podshipnikda yotsa, to'la yuksizlantirilgan yarim o'q deb ataladi (14.6 chizma,v). Bunda barcha kuchlar yarim o'q g'ilofiga tarqatiladi.

Bu turdagi yarim o'qlar o'rta va katta yuk avtomobillari hamda avtobuslarda keng qo'llaniladi.

Nazorat savollari.

1. Asosiy uzatmani vazifasini ayting?
2. Asosiy uzatmani turlari, tuzilishini ayting?
3. Differentsialni vazifasi, turlari va tuzilishini ayting?
4. O'qlararo differentsialni tushuntiring?
5. Yarim o'qlarni vazifasi, turlari va ishlashini ayting?

15-Mavzu. Avtomobilning yurish qismi.

Reja.

1. Ko'tarib turuvchi tizimning vazifasi va turlari. Ramaning vazifasi turlari va konstruktsiyasi.

2. Osmaning vazifasi tuzilishi va turlari. Osmaning konstruktsiyasi. Amartizatorning ishlashi va konstruktsiyasi.

3. G'ildiraklarning vazifasi va turlari. SHinaning vazifasi, turlari va o'lchamlari. 4. G'ildirakning to'g'ini gupchagi va birlashtiruvchi elementlarining tuzilishi.

5. Boshqariluvchi g'ildiraklarning o'rnatilish burchaklari.

6. Kuzovning vazifasi va turlari: yengil avtomobil kuzovlari: avtobus kuzovlari: yuk avtomobil kuzovlari va kabina. Kuzovni shamollatish va isitish tizimi.

Tayanch so'z va iboralar. Avtomobilning yurish qismining vazifasi, turlari, tuzilishi, ramaning vazifasi, turlari va tuzilishi, ko'prikning vazifasi, turlari va tuzilishi, ikki qismga ajraladigan va ajralmaydigan yetakchi ko'priklarining tuzilishi, yetaklovchi ko'prikning tuzilishi. Osmalar, nomustakil osmalar, mustaqil osmalar, muvozanatlovchi osma, amortizator, ko'ndalang turg'unlik stabilizatori,

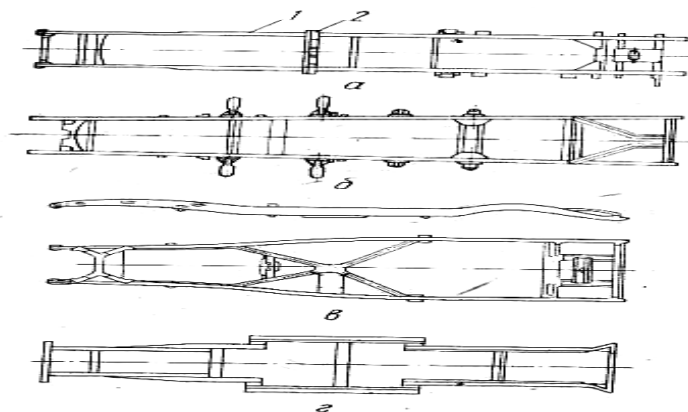
g'ildirak va shinalar, boshqariluvchi g'ildiraklarning o'rnatilish burchaklari.

1. Ko'tarib turuvchi tizimning vazifasi va turlari. Ramaning vazifasi turlari va konstruksiyasi.

Ramanning vazifasi, tuzlari va tuzilishi.

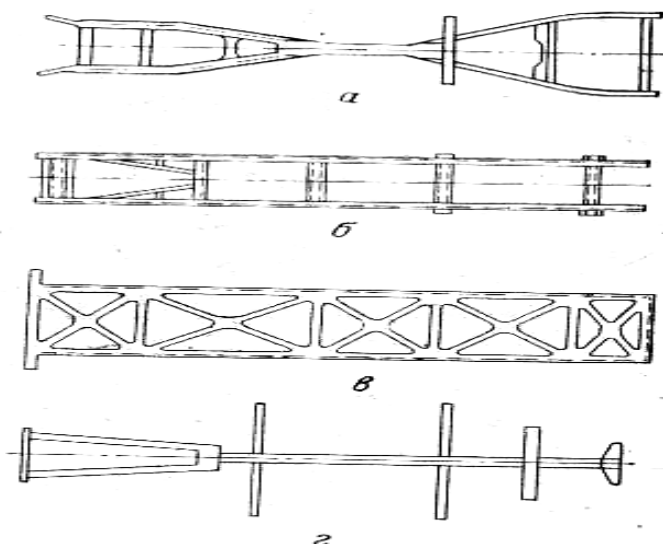
Avtomobil ramasi dvigatel oldingi va keyingi ko'priklar, kabini va kuzovlarni birk qilib o'rnatishga va ko'tarib yurishga mo'ljallangan qurilma. Ramaga dvigateldan g'ildiraklarga uzatilayotgan burovchi moment yo'lining turtki va tebranma kuchlari avtomobilga orilgan yuk vazni va avtomobilning inertsia kuchlari ta'sir qiladi. SHuning uchun rama yetarligicha mustahkam va puxta bolishi to'lishishi yengil avtomobil va actobuslarda rama bo'lmaydi, rama vazifasini kuzof bajaradi.

Yuk avtomobillarida lonjeronli rama ishlatildi. lonjeronli rama bo'ylama shvellersimon bolka (lonjerondan) tuzilgan. lonjeronni yuklama ko'proq tushadigan joyi kengroq qilib ishlangan. lonjeron va ko'ndalang balkalar po'latdan shtapmlash usuli bilan tayerlanadi. Ular bir biri bilan parchin mixlar yordamida biriktirilgan. Oldingi ko'ndalang balkaga cheklagich (bufer) va shatakka olish uchun ilmoqlar o'rnatilgan, orqa kundalang balkaga ham shatakka olish uchun ilmoq biriktirilgan ZOK avtomobillarining yuk ko'tarish tartibiga qarab hamda avtomobilning turiga qarab yengil (yuk avtomobillari avtobuslar) lonjeronlarini shakli turlicha bo'ladi (15.1 va 15.2-rasmlar).

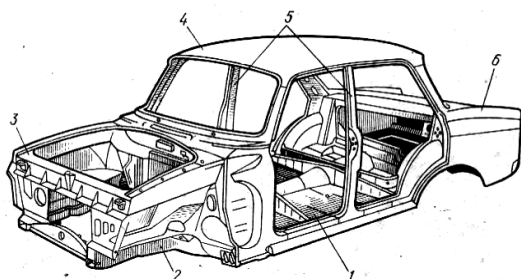
15.1-rasm. Rama konstruksiyasining turlari.
1-lonjeron, 2-ko'ndalang balka,
a-parallel lonjeronli,
b- bir uchi yaqinlashuvchi lonjeronli,
v-egilgan lonjeronli.

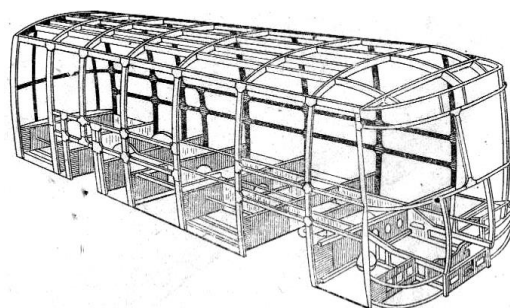
15.2-rasm. Rama konstruksiyasining turlari. a-X-shaklidagi, b-narvon shaklidagi, v-X-shaklidagi ko'ndalang balkali, g-umurtqa shaklidagi

Lonjeronlari parallel joylashgan (a), lonjeronlari egilgan (b), ikki pog'onali (g), umurtqali x-simon (g), narvonsimon (e), x-simon ko'ndalang to'sinli (y) va umurtqalisimonli (j) 17 chizma b da keltirilgan rama chetida ishlab chiqarilgan avtobus, yuk yoki yengil avtomobillarda (ford, shkoda) qo'llanilgan.

15.3-rasm. Yengil avtomobil kuzovining karkasi.

1-tag qism, 2-rama, 3-oldingi qism, 4-tom, 5-ustunlar, 6-orqa qismi

15.4-rasm. Avtobusning karkasli vagon tipidagi kuzovi.

Engil avtomobil kuzovlari. Yengil avtomobil kuzovlari vazifasiga ko'ra taksi, shaxsiy va poyga avtomobillariga o'rnatiladigan ixtisoslashtirilgan kuzovlarga bo'linadi.

Engil avtomobillar katta tezlikda harakatlenganda dvigatelning deyarli kuvvati havo qarshiligini yengishga sarflanadi. SHu bois zamonaviy yengil avtomobillarning kuzovlarini formasi (shakli) nafaqat estetika talablari nuqtai nazaridan balki aerodinamika talablaridan kelib chiqilgan holda loyihalanadi.

Xozirgi vaqtda (hajmi, eshiklar soni, yuqori qismining shakli va jixatlariga ko'ra) keng tarqalgan quyidagi turdagi yengil avtomobil kuzovlari mavjud:

SEDAN-uch xajmli, usti yopiq 2 yoki 4 yonbosh eshikli yo'lovchi kuzovi (NEKSIYa, GAZ-24 «Volga»)

KUPE- ikki yoki uch xajmli, usti yopiq 2 ta yonbosh eshikli, orqa o'rindiqlarining o'lchamlari siqiq yo'lovchi kuzovi. (ZAZ-968 «ZAPOROJETS»).

XARDTOP – SEDAN – yonbosh oynalari tushirilganda yonbosh o'rta ustunchasi yo'q yengil avtomobilning sedan kuzovi.

XARDTOP-KUPE - yonbosh oynalari tushirilganda yonbosh o'rta ustunchasi yo'q, yengil avtomobilning kupe kuzovi.

FASTBEK – ikki hajmli, 2 ta yoki 4 ta eshikli va tomi orqaga ravon, bir tekis tushirilgan yo'lovchi kuzovi. (AZLK-2141 «Moskvich»)

KOMBI – ikki hajmli, orqa eshikli va yo'lovchi yoki yuk (orqa o'rindiqlar tashlanadigan) tashish uchun mo'ljallangan yo'lovchi kuzovi. (IJ-21251)

LIMUZIN – uch hajmli, birinchi qator o'rindiklari oynalari ochiladigan to'siq bilan ajratilgan, usti yopiq, to'rt yonbosh eshikli, yuqori komfortabellikka ega saloni kengaytirilgan, uch qator o'rindigi bor, ba'zida o'rta qator o'rindiklari qaytariladigan yo'lovchi kuzovi (ZIL-114, ZIL-117, ZIL-4104)

UNIVERSAL – ikki hajmli, orqa eshikli, yo'lovchi salonidan maxsus tusiq bilan ajratilmagan yukxonasi bor, orqa o'rindiklar taxlanadigan yo'lovchi kuzovi (GAZ-24-02 «Volga», VAZ-2102 «Jiguli»)

FAETON – usti yumshoq taxlanadigan tentli, yonbosh oynalari olinuvchi yo'lovchi kuzovi. (UAZ-469, LuAZ-969)

FAETON – UNIVERSAL- usti yumshoq taxlanadigan yoki olinadigan tentli va yonbosh oynasi eshik ustamasi bilan olinadigan yuk yo'lovchi kuzovi.

KABRIOLET-yumshoq taxlanuvchi tentli, yonbosh oynasi tushiriladigan yo'lovchi kuzovi.

KABRIOLET-XARDTOP - ustki biki tomi olinib qo'yiladigan yo'lovchi kuzovi.

RODSTER – ikki o'rinli, usti ochik, taxlanadigan yumshoq tentli, orqa yukxona tomini usti ochiq holatida ikkita noqulay bo'lgan o'rindiqlik paydo bo'ladigan yo'lovchi kuzovi.

BROGAM – oldingi o'rindiklar ustki tomini ma'lum qismi ochilib yopiluvchi kombinatsiyalashgan yo'lovchi kuzovi.

LANDO – orqa qator o'rindiqlar tomini ma'lum qismi ochilib yopiluvchi kombinatsiyalashgan yo'lovchi kuzovi.

TARGA – ustki tomini o'rta qismi olinib qo'yiladigan kombinatsiyalashgan yo'lovchi kuzovi.

PIKAP – yengil avtomobil shassisidagi yuk uchun ochik platformasi va xaydovchi uchun kabinasi bor va ular bir-biridan statsionar to'siq bilan ajratilgan yuk-yo'lovchi kuzovi. (IJ – 27151)

Avtobus kuzovlari bir yoki ikki qavatli, usti yopiq va ba'zan ochiq ham bulishi mumkin.

Zamonaviy avtobuslar metallardan yasalgan vagon ko'rinishidagi usti yopiq karkasli kuzovga ega. Bu turdagi kuzovlar dvigatelni ma'qul joyga joylashtirish (kuzov ichiga, ya'ni old qismiga, orqa qismiga yoki polining tagiga), yo'lovchilarga mo'ljallangan kuzov xonasidagi joydan maqsadga muvofiq foydalanish imkonini beradi. Avtobus kuzovlarining umumiy vazni va narxi avtobusning yarim vaznini va yarmiga yaqin tannarxini tashkil etadi. Vagon turidagi kuzovlarda rama bo'lmaydi,

shuning uchun barcha yuklanishlarni kuzov o'zi qabul qiladi. SHu narsani ta'kidlab o'tish kerakki, avtobusning butun agregatlari kuzovning tubiga biriktiriladi. U ko'ndalang va bo'ylama karkasli balkalardan hamda ular bilan bir butun qilib tutashgan qobirg'asimon ustunchalar kuzov qafasini tashkil qiladi va qobirga ustun uchun material sifatida po'lat va dyuralyuminiydan yasalgan har xil shakldagi o'zakdan foydalaniladi. Karkasli kuzov qafasini qobiqlash uchun list po'lat yoki alyuminiy qo'llaniladi.²⁴

SHaharda yurishga mo'ljallangan avtobus kuzovlarida ikki qator va ketma-ket qo'yilgan o'rindiqlar bo'lib, markaziy o'tish yo'li kengroq, kirish va chiqish sahni kattarak, eshiklari keng, yo'lovchilarning kirishi va chiqishi uchun zinalari pastroq qilib ishlangan. SHahar chegarasiga qatnaydigan avtobus kuzovlari shahar ichida qatnaydigan avtobus kuzovlaridan o'rinlar soni ko'pligi, kirish va chiqishga mo'ljallangan orqa va old saxnlarining ixchamligi bilan farqlanadi. SHaharlararo va turist avtobuslari o'tiradigan o'rindiklari o'ta qulaylashtirilganligi, shamollatish, isitish va radio qurilmalarining mavjudligi bilan, shuningdek, yo'lovchilar uchun ayrim yuk xonasi borligi bilan fark qiladi. CHet ellarda, ayniqsa Yevropa davlatlarida bunday avtobuslarning nogiron odamlarga mo'ljallanganlari ham ishlab chiqariladi.

Ko'prikning vazifasi turlari va tuzilishi.

Avtomobil ko'priklari osma va g'ildiraklar orasidagi ta'sir etuvchi turtki kuchlarini qabul qiluvchi avtomobil ramasidan uzatilgan og'irlik kuchini qabul qiluvchi osmalar tormoz hamda rul boshqarmasi qismlarini birlashturuvchi va g'ildiraklar o'rnatilgan agregat vazifani bajaradi. Ko'priklar vazifasiga ko'ra yetakchi, boshqariluvchi aralash yetakchi va boshqariluvchi hamda ko'tarib yuruvchi turlarga bo'linadi. Yetakchi ko'prik etakchi g'ildiraklardan itaruvchi kuchlarni va avtomobil tormozlanganda esa tormoz kuchlarini ramaga uzatadi. U ichi bo'sh biki balka bo'lib uning uchlariga podshinniklar o'rnatilgan podshinniklarga yetaklovchi g'ildirak gurchaklari o'rnatilgan. Ko'prik ichiga asosiy uzatma gifferensial va yarim o'qlar joylashtirilgan tuzilishi bo'yicha yetakchi ko'prik ikki qismga ajraladigan va ajralmaydigan ko'prik ikki qismga ajralmaydigan ko'prik bo'ladi.

Ikki qismga ajraladigan va ajralmaydigan yetakchi ko'priklarning tuzilishi. Ikki qismga ajraladigan yetakchi ko'priklar yengil va o'rtacha yuk ko'taradigan yuk avtomobillari hamda avtobuslarda ishlatiladi (15.5-rasm)

Bu turdagi yetakchi ko'prik kalta va uzun 3 bo'lakdan tuzilgan bo'lib, uzun bo'lagida asosiy uzatmaning quvirsimon. Yarim o'q g'iloflari 1 va 4 press yordamida kiritilgan. G'iloflarga resorlar uchun yostiqcha 5 va tormoz

---

²⁴ A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqilol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.

A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.

Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y

mexanizmining tayanch 6 diskasi mahkamlangan.

15.5-rasm. Yetakchi ko'prik turlari

a- ikki qismga ajraladigan yetakchi ko'prik; b-payvandlash va shtamplash bilan yaxshi qilib tayyorlanadigan yetakchi ko'prik; v-quymali yetakchi ko'prik.

Ajralmaydigan yetakchi ko'prik (15.5-rasm b) yengil kichik va o'rtacha yuk ko'taruvchi avtomobillarda ishlatiladi. quymali ko'prik (15.5-rasm, v) katta yuk ko'taralidigan avtomobillarda ishlatiladi.

Etaklovchi ko'prikning tuzilishi.

Etaklanuvchi ko'prik. Ko'prik balkasi qo'shtavr shaklida yasalgan uning o'rta qismi pastga egilgan. Unga dvigatelni pastroq o'rnatishga imkoniyat yaratilgan. Ko'prikning ikki uchiga shkvoren majburan kiritilgan va unga g'ildirakni burish mushti o'rnatilgan. Burish mushtida sapfa bo'lib unga g'ildirakning gupchagidagi podshipnik bilan o'rnatilgan. Aralashgan turdagi yetakchi ko'prik ham yetaklanuvchi vazifasini bajaradi. Bu ko'prikda asosiy uzatma differentsial va yarim o'q g'ilofiga sharsimon tayanch qilingan bo'lib, unda shkvorenli barmoqdan yasangan sharsimon tayanch va burovchi mushtcha oralig'ida kardan sharniri joylashgan.

Ko'tarib turuvchi ko'prik tirkama va yarim tirkama old yuritmal yengil avtomobillarda ishlatiladi.

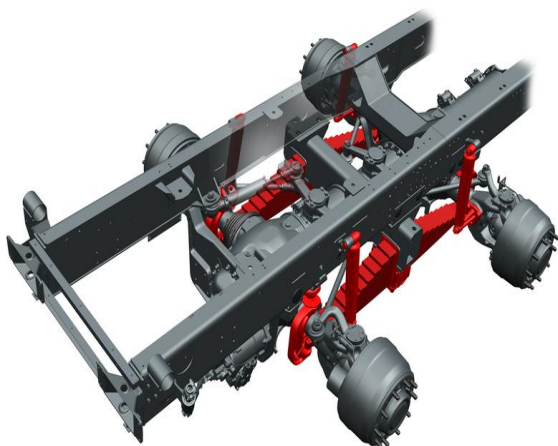
2. Osmaning vazifasi tuzilishi va turlari. Osmaning konstruksiyasi.

Amartizatorning ishlashi va konstruksiyasi.

Avtomobil yo'lsiz chuqurliklar va past-baland tik bo'lmagan yo'lda harakatlanayotganda g'ildiraklarga zarba va turtki kuchlar ta'sir etadi, natijada avtomobil siltanib hamda tebranib harakatlanadi. Bo'lardan saqlanish uchun avtomobil ramasi yoki kuzovi elastik elementlar (ressora, prujina, amortizator, rezina xavoli yostikcha) yordamida ko'priklarga o'rnatiladi. Bu elastik elementlar avtomobil osmasini xosil qiladi. Osmaning asosiy vazifasi avtomobilga ta'sir etuvchi o'zgaruvchan yuklanishlarni kamaytiradi, avtomobilning tebranishini so'ndiradi, xamda harakat davomida avtomobil kuzovini holatini tekis saqlab turadi. Osmalar yordamida rama yoki kuzov bilan ko'priklar yoki g'ildiraklar bevosita

birlashtiriladi.

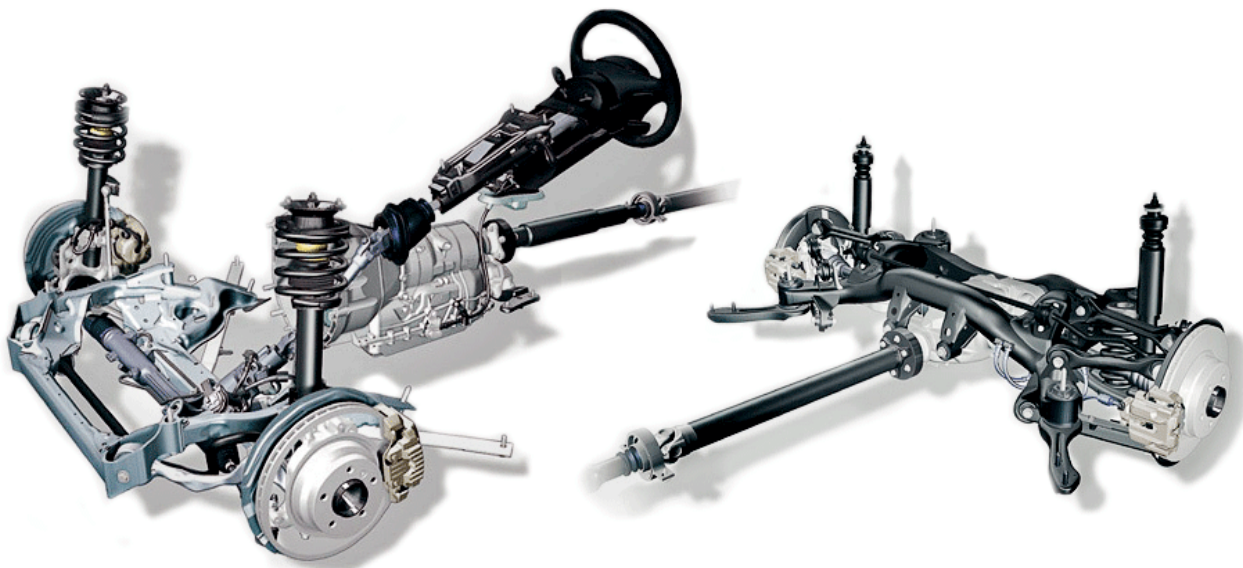
va

Osmalar avtomobilning ramasi yoki kuzovi bilan ko'priklar o'rtasida elastik aloqani doim ta'minlab g'ildirakdan uzatilgan turtki siltanish tebranishlarni so'ndiradi, hamda avtomobilni tekis harakatlanishini ta'minlaydi. Ishlash uslubiga ko'ra osmalar mustaqil va nomustakil turlarga bo'linadi.

1. Mustaqil osmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.

Mustakil osmada chap va ung tomondagi gildariklar kuzovga richaklar yordamida ayrim-ayrim osilgan bo'lib, g'ildiraklar bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda kuzovga nisbatan tik ravishda silkinadi. Bunda bir tomondagi g'ildirakning silkinishi ikkinchi tomondagi g'ildirakda sezilmaydi. (15.6-rasm, a va b)

15.6-rasm. Mustakil osma turlari.

a-bir richagli, b-ikki teng richagli.

Mustaqil osma kinematik tuzilishiga qarab bir richagli va ikki teng richagli bo'ladi.

Bir richagli osmada g'ildirak avtomobilning buylama o'qiga nisbatan burchak osti silkinadi. Ikki teng richagli osmada g'ildirak avtomobilning bo'ylama o'qiga nisbatan muvoziy (parallel) tekislikda silkinadi.

Richaglar kuzovga sharnir yordamida biriktirilgan.

Yuklanish avtomobil massasidan kuzov va prujina orqali g'ildirakka utadi. Avtomobil notekis yo'lda yurganda prujina siqilib g'ildirakdan kuzovga o'tayotgan turtkilarni yumshatiladi. Prujina kerilganda kuzovni tebratadi va bu tebranishlarni o'z vaqtida amortizator yordamida so'ndiriladi. Bir richagli osmalar Moskvich va Jiguli rusumli yengil avtomobillarning oldingi ko'prigiga o'rnatilgan. Ikki teng

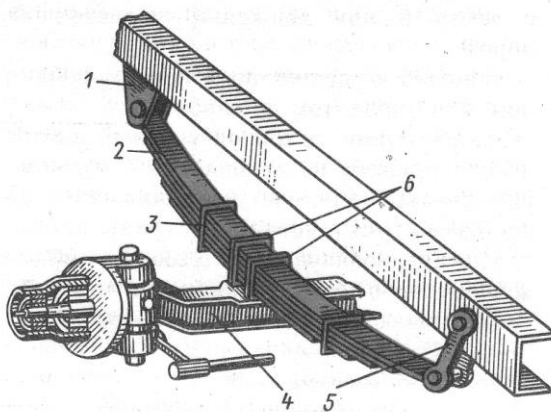
richagli osmalar GAZ-24, Volga va GAZ-3109, 3110 rusumli yengil avtomobillarning oldingi ko'prigiga o'rnatilgan.

2. Nomustakil osmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanilishi.

Ma'lumki avtomobil notekis yo'llarda yurganda yoki har xil tezlikda harakatlenganda g'ildirak orqali kuzovga turtki va siltov kuchlari uzatiladi. Bu kuchlarni yumshatish maqsadida osmada shaklni o'zgartiradigan elastik differentsiallanuvchi qismlardan foydalaniladi. Elastik qismlarga raqamli ressora spiralsimon prujina va burilishga ishlaydigan tortsion sterjeni ishlatiladi.

Nomusta qil osmada chap va o'ng g'ildiraklar ko'prikkaga o'rnatilgan bo'lib, ko'prikkaga esa ressoralar vositasida rama yoki kuzovga biriktirilgan. Bir g'ildirakning silkinishi va tebranishi ikkinchi g'ildirakka xam uzatiladi. (15.7-rasm). Bu osmada g'ildirak avtomobilning bo'ylama o'qlariga nisbatan tik-tekislikda siljiydi va tebranadi.

Bu turdagi osmalar yengil avtomobillarning ketingi ko'prigiga va yuk avtomobillarning va avtobuslarning ketingi xamda oldingi ko'priklariga o'rnatilgan. Avtomobil notekis yo'lda yurganda ressor yoki prujina skilib g'ildirakdan ramaga yoki kuzovga o'tadigan turtkilarni yumshatadi.

15.7-rasm. Nomustakil osma.

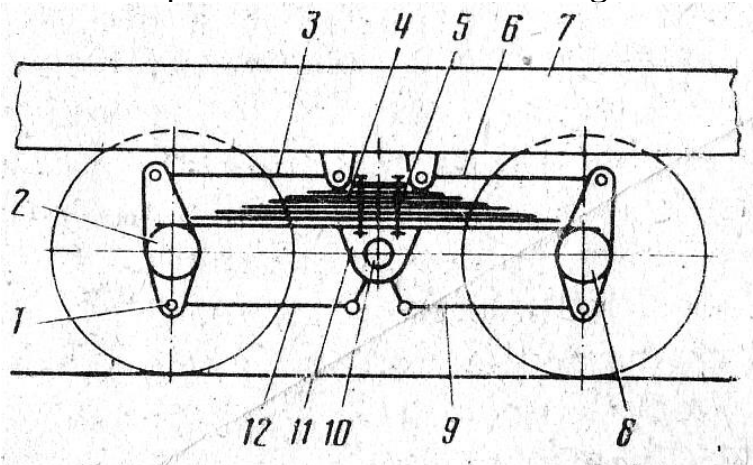
Prujina kerilganda rama yoki kuzovni tebratadi va bu tebranishlarni o'z vaqtida yengil avtomobillarning ketingi ko'prigiga va o'rtacha yuk ko'taradigan yuk avtomobillar (GAZ-53A, ZIL-130) ning oldingi ko'prigiga o'rnatilgan amortizator yordamida so'ndiriladi. Yuk avtomobil va avtobuslarda ko'priklarga tushayotgan yuklanishlar o'zgarib turadi. SHu sababli asosiy ressoradan tashqari ko'shimcha kichik ressoralar o'rnatilgan. Katta yuklanishlarda va tekis yo'llarda avtomobil yurganda ko'shimcha ressoralar ishga tushadi. Yuklanishlar to'la bo'lmaganda faqat asosiy ressoralar ishlaydi. SHu bilan avtomobilning ravon ishlashi ta'minlanadi.

4. O'rta va orqa ko'priknı muvozanatlash osmasining vazifasi, tuzilishi va qo'llanishi.

Uch ko'priqli yuk avtomobillarda o'rta va orqa yetakchi ko'priklar orasiga muvozanatlash osmasi o'rnatilgan bo'lib, bu osma g'ildiraklarning yuklanishini

tenglashtiradi va yo'lning uydim-chuqur xamda past balandligidan kelib chiqqan qarshiliklarni yengib ravon harakatlanishi ta'minlaydi.

15.8-rasma Nomustaqil muvozanatlash osmasining shakli keltirilgan.

15.8-chizma. Nomustakil muvozanatlash osmasining shakli.

Ressora 4. bir vaqtning o'zida muvozanatlovchi va elastik qism vazifasini bajaradi. Muvozanatlash osmasi bo'ylama kuch va reaktiv momentlardan 3, 6, 9 va 12 shtangalar hamda sharli barmoq 1 yordamida yuksizlanadi.

Avtomobillarning o'rta 2 va orqa 8 yetakchi ko'priklari rama 7 ga buylama yarim ellipsli varoqli ressor 4 orqali o'rnatilgan. Ressorning o'rta qismi xomut 5 yordamida qo'zg'almas qilib o'rnatilgan tebranuvchi tayanch 11 ning o'qi 10 ga sharnirli qilib o'rnatilgan.

Demak muvozanatlash osma ramaga maxkamlangan oraliq o'q 10 dagi podshipniklarga o'rnatilgan.

Ressorlarning uchlari ko'priklardagi kronshteynlarga bo'ylama tekislik bo'yicha siljiydigan qilib tayantirilgan.

Itaruvchi kuchlar va reaktiv momentlar ko'priklardan avtomobil ramasiga 6 ta reaktiv shtanga yordamida uzatiladi, bu shtangalar ramaga va ko'priklarga sharnirlar vositasida biriktirilgan.

Muvozanatlovchi osma uch ko'priqli KamAZ-5320 rusumli va boshqa rusumli yuk avtomobillariga o'rnatilgan.

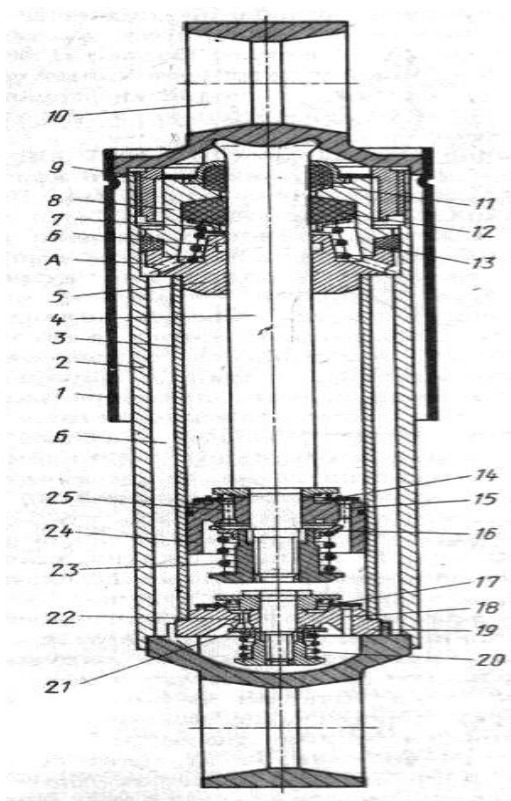
5. Amortizatorning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.

Amortizator avtomobil tekis bo'lmagan yo'lda yurganda g'ildirakning yo'ldan sapchishini yo'qotib, yo'l sirti bilan g'ildirakning ishlashini yaxshilaydi va avtomobil ramasi va kuzovning tebranishiga to'sqinlik qiladi. Amortizator osmada xosil bo'lgan tebranishlarni ikki tomonlama so'ndiradi. Amortizatorlar prujina richagli va suyuqlik bilan ishlaydigan teleskopli turlarga bo'linadi. Amortizator muhofaza kilish tsilindri 17 dan iborat bo'lib (15.9-rasm), unga quloqchali halqa va birinchi payvandlangan.

15.9-rasm. Avtomobilning teleskopik amortizatori

1-kojux, 2-rezervuar asosi, 3-ishchi tsilindr, 4-shtok, 5-shtok yo'naltirgichi, 6-shtok yo'naltirgichi manjetasi, 7, 20 va 23-prujina, 8-manjeta oboymasi, 9-rezervuar gaykasi, 10-quloqcha, 11-shtokni ipli zichlagichi, 12-rezinali manjeta, 13-oboyma manjetasi, 14-moy chiqarish klapani, 15 va 18-tashqi qator teshigi, 16-kiritish klapani, 17-siqishni o'tkazish klapani, 19-siqishni o'tkazish klapani tubi, 21-siqish klapani, 22 va 25-ichki qator teshigi, 24-porshen.

TSilindr ichiga bir tomoni ochiq tsilindrli idish 16 kiritilgan. Idishning pastiga halqa 11 payvandlangan. Idishning ochiq joyiga rezbali qopkoq uchini burab kiritilgan. TSilindrli idish 16 ning ichiga ishchi tsilindr kiritilgan bo'lib tsilindrning pastgi qismiga siqish klapani 13 ning korpusi presslab o'rnatilgan. Ishchi tsilindr 7-ichida dasta ikkiga maxkamlangan rezina halqali porshen joylashgan bo'lib porshenga uzatish klapani 8 va o'tkazish klapani 15 o'rnatilgan.

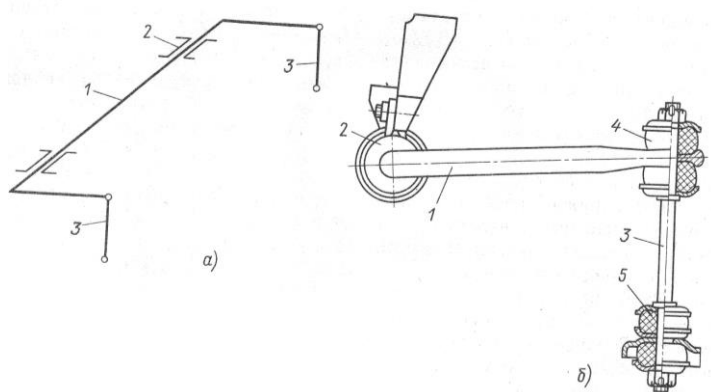
Amortizatorning ishlash usuli suyuqlik tsilindrning bir bo'shligidan ikkinchi bo'shligiga siqish va qaytarish klapanlari ochadigan kichik teshiklari 12 orqali oqib o'tganda xosil bo'ladigan gidravlik qarshilikdan foydalanishga asoslangan. G'ildiraklar to'siq ustiga chiqqanda tsilindrli idish 16 yuqoriga tez ko'tariladi (siqish yo'li), porshen 9 tagida suyuqlik bosimi xosil bo'ladi, suyuqlik prujina karshiligini yengib, utkazish klapani 15 orqali porshen ustidagi bushlikka okib utadi. SHu vaqtning uzida suyuqlikning bir qismi siqish klapani 8 orqali tsilindrli idish 16 ga o'tadi. G'ildiraklar yo'l tusigidan utgach, tsilindrli idish 16 pastga siljiydi (kaytarish yo'li), porshen tagida siyraklanish paydo bo'lib, uning ta'sirida

kaytarish klapani 15 ochiladi va suyuqlik porshen tagidagi tsilindr bushligiga okib utadi. SHu vaqtning uzida kiritish klapani 13 ochiladi va suyuqlik tsilindrli idish 16 dan chikib, porshen tagidagi bo'shliqni to'ldiradi.

6. Ko'ndalang turgunlik stabilizatorning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.

Avtomobil past-baland va uydim-chuqur yo'llarda harakatlanganda ayniksa yengil avtomobillarda va avtobuslarda o'rnatilgan osmalar deyarli yumshok bo'lishi lozim. Yuqoridagi yo'llardan avtomobil harakatlanganda va burilishlarda burilganda kuzovning to'satdan chap yoki o'ng tomonga og'ir vaziyati yuzaga keladi. Bu holatni yo'qotish maqsadida yengil avtomobillarda va ba'zan avtobuslarda ko'ndalang turgunlik stabilizatori o'rnatilgan. Ko'ndalang turgunli stabilizatori kuzovni kundalang tekislik buyicha tebranishini va og'ishini kamaytirish hamda avtomobilning turgunligini ta'minlash uchun xizmat qiladi. 15.10-rasm.

15.10-rasm. Ko'ndalang turg'unli stabilizatori:
1-P-simon shtanga, 2-rezinali vtulka, 3-ustunlar,
4 va 5-rezinali yostiqchalar.

Stabilizator shtangasi 1 prujinali po'latdan kesimi yumaloq P-simon po'latdan iborat bo'lib, ikki joydan rezinali vtulka 2 yordamida lonjeron ramasiga yoki oldingi g'ildirak osmasiga o'rnatilgan. Uning ikki uchi ustunlar 3 yordamida osmaning pastki richagiga metall qoqib va rezinali yostiqchalar 4 vva 5 yordamida biriktirilgan.

Avtomobilning chap yoki o'ng g'ildiragi pastga tushganda kuzov ma'lum burchakka og'adi va shtanga 1 buriladi. Natijada elastik kuch paydo bo'lib bu kuch kuzovning og'ishiga qarshilik qilib kuzovning og'ish burchagini kamaytiradi. Bunda yuqorigi yostiqcha 4 pastki yostiqchaga nisbatan ko'proq eziladi. Stabilizator mustaqil osmalarga o'rnatilgan.

Nazorat savollari.

1. Avtomobilni yurish qismini vazifasini tushuntiring?
3. Avtomobil ramasining vazifasi, turlari va tuzilishini ayting?
4. Avtomobil ko'priklarini vazifasi, tuzilishi va turlarini ayting?
5. Ikki qismga ajraladigan va ajralmaydigan yetakchi ko'priklarni tuzilishini ayting?

6. Etaklanuvchi qo'priklarni turlarini ayting?.
7. Osmalarni vazifasini tushuntiring?
8. Osmalarin turlarini ayting?
9. Muvozanatlangan osma?
10. Ko'ndalang turg'unlik stabilizatorini tushuntiring?
11. G'ildirak va shinalarni vazifasini tushuntiring?
12. Nima uchun boshqariluvchi g'ildiraklarda o'rnatilish burchaklari mavjud?

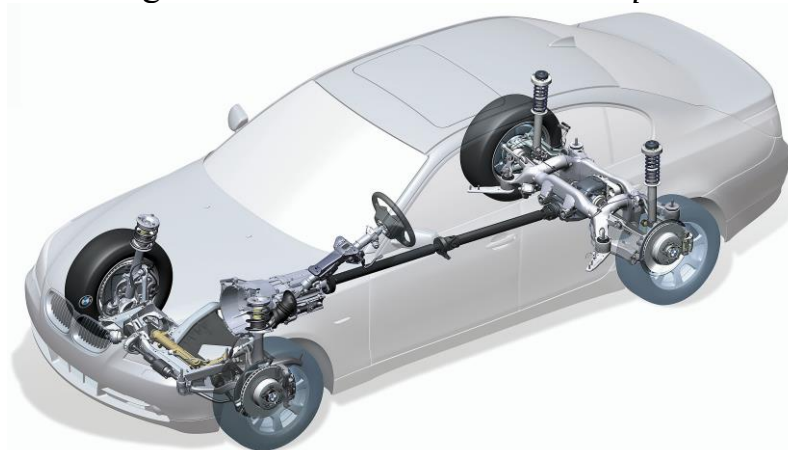
16-Mavzu: Rul boshqarmasi .

Reja.

1. Rul boshqarmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
2. Rul mexanizmining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
3. Rul yuritmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
4. Rul yuritmasining gidravlik kuchaytirgichining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
5. Hidrokuchaytirgichi ajratilgan rul mexanizmining tuzilishi va ishlashi.

Tayanch so'z va iboralar: Rul boshqarmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi, rul mexanizmining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi, rul yuritmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi. rul yuritmasining gidravlik kuchaytirgichining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi. gidrokuchaytirgichi ajratilgan rul mexanizmining tuzilishi va ishlashi.

Avtomobil harakatlanayotganda uning yo'nalishini oldingi g'ildiraklarni burib o'zgartiriladi. Bu vazifani *Rul boshqarmasi* bajaradi.

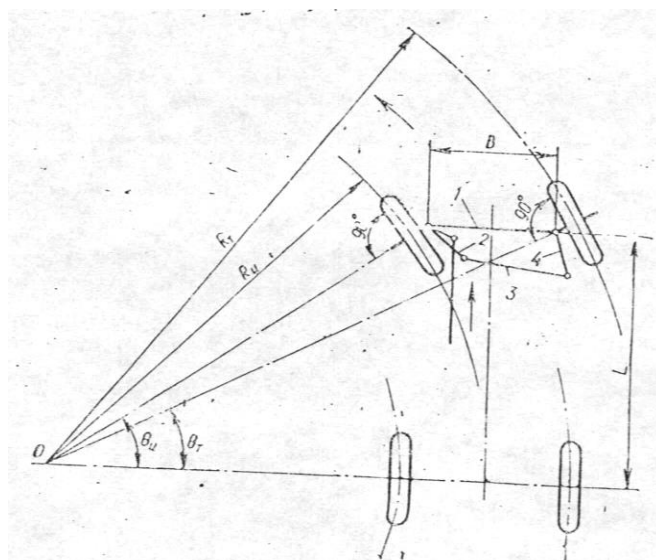

Avtomobil burilayotganda uning barcha g'ildiraklari yonga sirpanmasdan g'ildirashi uchun bir nuqtada chizilgan aylanalar bo'yicha harakatlanishi lozim (14.1 rasm). Bu nuqtani (o) *burilish markazi* deb ataladi.

G'ildiraklarning bitta burilish markazi atrofida harakatlanishi boshqariluvchi g'ildiraklarni har xil burchakka burib ta'minlanadi. Bunda ichki boshqariluvchi g'ildirakning burilish burchagi (θ_I) tashqi g'ildirakniki (θ_T) dan katta bo'ladi. Bu burchaklar orasidagi munosabat quyidagicha:

$$\operatorname{ctg} \theta_m = \operatorname{ctg} \theta_u + \frac{B}{L}$$

bu yerda V – burish tsapfalarining o'qi orasidagi masofa, L – avtomobil bazasi.

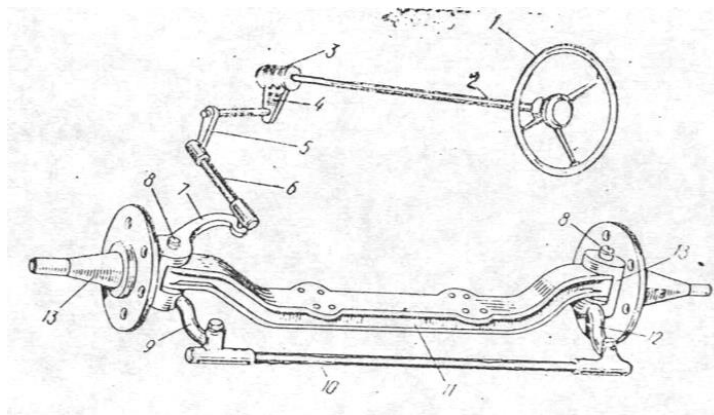
16.1-rasm. Avtomobilning burilish sxemasi va rul trapetsiyasi
 R_I va R_T - boshqariluvchi g'ildiraklarning burilish radiuslari,
 θ_I va θ_T - boshqariluvchi g'ildiraklarning burilish burchaklari.

Boshqariluvchi g'ildiraklarni bir vaqtda har xil burchaklarga Rul trapetsiyasi buradi. Rul trapetsiyasi ko'ndalang Rul tortqisi 3, burish tsapfalarining richaglari 2 va 4 hamda oldingi o'q 1 dan iborat. Avtomobilning minimal burilish radiusi quyidagicha aniqlanadi:

Avtomobilning burilish radiusi kancha kichik bo'lsa, uning burila olish qobiliyati shuncha yaxshi bo'ladi. Rul boshqarmasi – Rul mexanizmi bilan Rul yuritmasidan tashkil topib, uning umumiy sxemasi 16.2-rasmida ko'rsatilgan.

Boshqariluvchi g'ildiraklar burish tsapfasiga o'rnatilgan bo'lib, tsapfalar o'z navbatida oldingi o'q 11 ga sharnirli ravishda shkoren 8 bilan birlashtirilgan. Burish tsapfalari o'zaro yana richaglar 9 va 12 hamda ko'ndalang tortqi 10 bilan ham ulangan. Rul chambaragi 1 burilsa, undan harakat sektor 4 ga val 2 va chervyak 3 orqali uzatiladi. Sektordan kuch val orqali soshka 5 ga, so'ng bo'ylama Rul tortqisi 6 va burish richagi 7 orqali burish tsapfasi 13 ga o'tib, boshqariluvchi g'ildiraklar buriladi.

Rul mexanizmi-Rul mexanizmi boshqariluvchi g'ildiraklarning yengil burilishini ta'minlaydi. Boshqariluvchi g'ildiraklarning yengil burilishi Rul mexanizmining uzatish soniga bogliq, qancha katta bo'lsa boshqariluvchi g'ildiraklarning burilishi ham shuncha yengil bo'ladi. Lekin uzatish sonining kattaligi o'z navbatida, boshqariluvchi g'ildiraklarni burish uchun sarflanadigan vaqtni uzaytiradi. Bu hol, hozirgi zamon tez yurar avtomobillarini qisqa vaqtda burib ulgurishida qiyinchilik tug'diradi. SHu sababli Rul mexanizmining uzatish soni chegaralangan bo'lib, u yengil avtomobillarda 12...20 va yuk avtomobillarida 15...25.

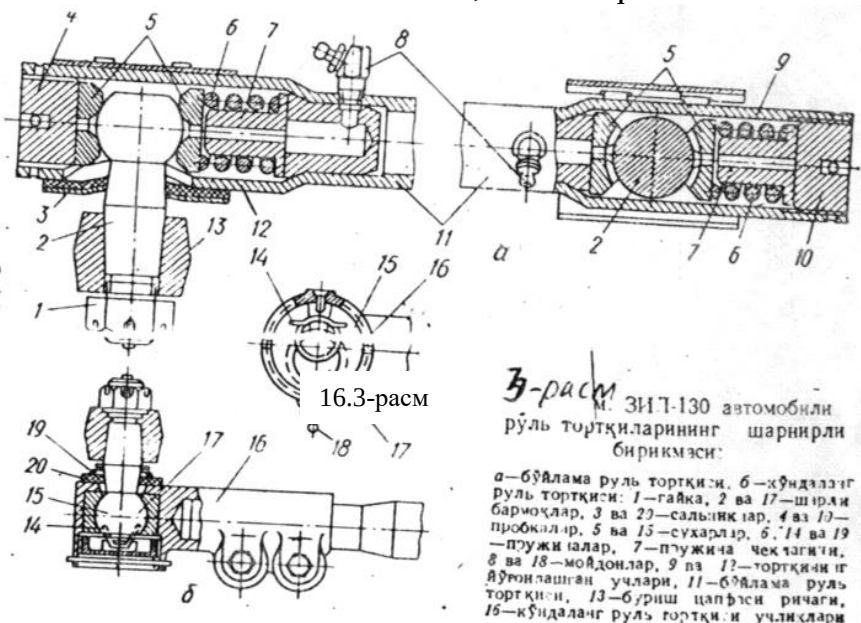

16.2-rasm. Rul boshqarmasining sxemasi:

1-rul chamberagi, 2-val, 3-chervyak, 4-sektor, 5-soshka, 6-bo'ylama rul tortqisi, 7-9-12-burish tsapfalarining richaglari, 8-shkvoren, 10-ko'ndalang rul tortqisi, 11-oldingi o'q, 13- burish tsapfasi.

Avtomobillarda asosan globoidli chervyak-rolik, tsilindrik chervyak-sektor, hamda vint-sektor tipidagi ul mexanizmlari ishlatiladi. Ulardan globoidli chervyak-rolik tipidagi rul mexanizmi eng ko'p tarqalgan.

Rul yuritmasi -rul yuritmasi soshkadan berilgan kuchni boshqariluvchi g'ildiraklarning tsapfalariga uzatadi (16.3-rasm). Yuritma detallari shunday ulanishi kerakki, boshqariluvchi g'ildiraklarni burganda richag va tortqilar bir-biriga nisbatan birikmalarda turli tomonga yengil og'ishi, va shuningdek, ular o'z birikmalaridan zarur miqdordagi kuchni uzata olishi lozim. Buning uchun Rul yuritmasining detallari bir-biri bilan sharnirli ravishda, dumaloq kallakli barmoqlar

vositasida biriktiriladi.

«Neksiya» avtomobilining rul boshkarmasi. «Neksiya» avtomobilining Rul boshqarmasi reyka tipida bo'lib, ilashishdagi shesternya va tishli reykanidan iboratdir. Rul mexanizmi valdagi shesternyaning aylanma harakatini reykaning ilgariylama qaytma harakatiga aylantiradi. Reyka yonida joylashgan sharnirli tortqi yordamida boshqariluvchi g'ildiraklarni buradi.

Rul boshqarmasi gidrokuchaytirgichga ega bo'lib, u rotorli gidravlik taqsimlagichga ega va magistrallarda moy yurishini boshqaradi. Rul chambaragi u yoki bu tomonga burilganda gidravlik taqsimlagich yuqori bosim magistralini gidrotsilindrning bir tomoniga, uning ikkinchi tomonini esa moy kaytish trubkasi bilan ulaydi. Gidrotsilindr porsheni tishli reykaning shtokiga maxkamlangan bo'lgani uchun, ortiqcha bosim

ostida uni u yoki bu tomonga yurgizadi, natijada boshqariluvchi g'ildiraklar buriladi.

Agar kuchaytirgich ishlamay qolsa, Rul boshqarmasi vazifasini bajaraveradi. Gidrokuchaytirgich tizimida parrakli nasos ishlatilgan. Aytish joizki, gidrokuchaytirgich qismlari ta'mirlanmaydi, shuning uchun Rul mexanizmi bilan birga yangisiga almashtiriladi.

Nazarat savollari.

1. Rul boshqarmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi, rul mexanizmining vazifasi.
2. Turlari, tuzilishi va ishlashi, rul yuritmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
3. Rul yuritmasining gidravlik kuchaytirgichining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
4. Gidrokuchaytirgichi ajratilgan rul mexanizmining tuzilishi va ishlashi.

17-Mavzu: Tormoz boshqarmasi

Reja:

1. Tormoz boshqarmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
2. Tormoz mexanizmining turlari, shakli, tuzilishi va ishlashi.
3. Tormoz yuritmasining vazifasi, turlari, shakli, tuzilishi va ishlashi.
4. Gidrosiyraklash kuchaytirgichining vazifasi shakli, tuzilishi va ishlashi.
5. Antiblokirovkolovchitizimning vazifasi sxemasi va ishlash printsiipi.

Tayanch so'z va iboralar: Tormoz boshqarmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi. tormoz mexanizmining turlari, shakli, tuzilishi va ishlashi. tormoz yuritmasining vazifasi, turlari, shakli, tuzilishi va ishlashi, gidrosiyraklash

kuchaytirgichining vazifasi shakli, tuzilishi va ishlashi.

1. Tormoz boshqarmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.

Tormoz boshqarmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi. Avtomobilning tekis yoki o'zaruvchan tezlikda shitob bilan balandlikka va inertsiya kuchi bilan pastlikka harakatlanish hollari uchraydi. Avtomobil harakatlanishining hamma hollarida, vaziyatga qarab, sekinlatish yoki to'xtatish va to'xtatilgan avtomobilni o'z holatida qo'zg'atmasdan saqlab turish kerak bo'ladi. SHu maqsadda har bir avtomobilda, albatta ikkita: ish va to'xtatib turish tormoz tizimi bor. Avtomobillarning og'ir va o'ta og'ir ko'taruvchi modellarida esa qo'shimcha, yordamchi va avariya tormoz tizimlari ham bo'lib, ularning har biri ma'lum vaziyatda o'z vazifasini bajaradi. SHu nuqtai nazardan qaranganda avtomobil yoki avtotransport vositasini tormozlash vazifasini bajaruvchi tizimlar yig'indisiga *tormoz boshqarmasi* deb yuritiladi.

Avtomobilning tormoz boshqarmasi to'rtta tormoz tizimidan iborat:

Ish tormoz tizimi avtomobil har xil sharoitda harakatlenganda uning tezligini kamaytirish yoki darhol to'xtatish vazifasini o'taydi.

Ehtiyot tormoz tizimi ish tormozi ishlamasdan qolganda avtomobilni to'xtatish uchun kerak.

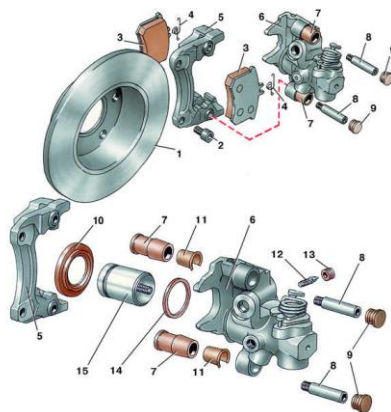
To'xtatib turish tormoz tizimi to'xtab turgan avtomobilni o'z joyida qo'zg'almasdan turishini ta'minlaydi.

Yordamchi tormoz tizimi avtomobilning harakatlanishini uzoq muddat bir xil tezlikda saqlab turish yoki juda kichik tezlikda harakatlanishini rostlash vazifasini bajaradi.

Ko'pchilik avtomobillarda yordamchi tormoz tizimi vazifasini dvigatelni tormozlash rejimida ishlatib bajariladi. Og'ir yuk avtomobillarida, avtobus va pritseplarda, bu maqsadda maxsus tormoz tizimi – sekinlatgich qo'llaniladi. Avtomobillarda qo'llaniladigan tormoz tizimlari qanday vazifani bajarishidan kat'i nazar, ular energiya manbai va bitta yoki bir nechta tormoz mexanizmlaridan iborat

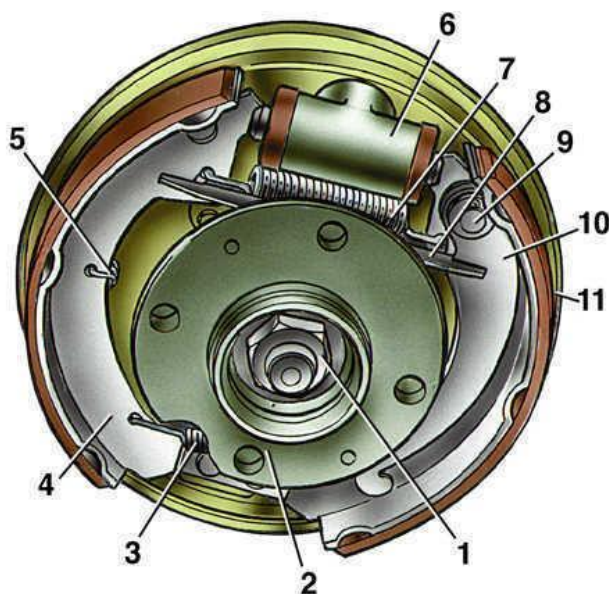

bo'ladi.

Tormoz tizimining ishlashi uchun kerakli bo'lgan energiya bilan ta'minlovchi tuzilmalar yig'indisi *energiya manbai* deb ataladi. Energiya manбайдan tormoz mexanizmlariga energiya uzatuvchi tuzilmalar yig'indisi *tormoz yuritmasi* deb ataladi.

Barabanli tormoz simmetrik ravishda joylashgan ikkita kolodkalardan tashkil topib, tashqi silindrik yuzasida friktsion tormoz ustqo'ymasi maxkamlangan. Gidravlik yuritmalı ish tormoz tizimida bitta keruvchi gidravlik silindrli va kolodkalari bitta yoki ikkita tayanch barmoqqa o'rnatilgan tormoz mexanizmi qo'llaniladi. Ba'zan ikkita keruvchi gidravlik silindrli tormoz mexanizmi ham ishlatiladi.

Pnevmatik yuritmalari asosiy tormoz tizimida esa bitta keruvchi kulachokli va kolodkalari bitta yoki ikkita tayanch barmoqqa tayangan tormoz mexanizmi ko'proq ishlatiladi.

«Neksiya» avtomobilining tormoz boshqarmasi. «Neksiya» avtomobilining tormoz boshqarmasining old g'ildiraklarida diskli, ketingisida barabanli tormoz mexanizmlari o'rnatilgan bo'lib, diagonal sxemali ikki konturli tizimdan iborat.

Tormoz yuritmasida ikki bo'limli tormoz silindri ishlatilgan, unga qo'shimcha tormoz suyuqligining sathini ko'rsatuvchi datchik va tormoz kuchlari rostlagichining proporsionallik klapanlari kiritilgan.

Diskli tormoz mexanizmining ichki kolodkasini diskka suyuqlik bosimi ostidagi porshen, tashqisini esa silindrda o'rnatilgan harakatchan skoba yo'naltiriluvchi barmoq bo'ylab harakatlanib siqadi. Bu esa avtomobilning ekspluatatsiyasi davrida disk va kolodka orasidagi tirqishning avtomatik ravishda stabil, o'zgarmasdan saqlanishini ta'minlaydi.

Ketingi kolodka barabanli tormoz mexanizmi faol va faol emas tormoz kolodkalaridan iborat bo'lib, uning shu tipdagi mexanizmlardan farqi yo'q. Orqa g'ildiraklardagi tormoz kuchini rostlagich, asosiy silindrda bosim ma'lum darajaga o'sgandan so'ng, uning yuritmasidagi bosimning usishini cheklaydi va muxosara bo'lishdan saqlaydi.

Tormoz boshqarmasining asosiy tormoz silindri tormoz suyuqligining satxi me'yoridan kamayganda V R A K Ye signali yonadi. Agar qo'shimcha suyuqlik quyilsa signal uchadi.

Antiblokirovkolovchitizimning vazifasi sxemasi va ishlash printsiipi.

Zamonaviy ABS tizimlari tormoz boshqarmasida qo'shimcha elektron tizimlarining paydo bo'lishiga asos soldi. Ushbu tizimlar EBM (Electronic Brake Management)-tormozlanishning elektron boshqaruvi yoki DBC (Dyna-mic Brake Control)-tormozlanishning dinamik nazorati deb ataladi. ABS tizimlari avtomobilning hech bo'lmaganda bitta g'ildiragi blokirovkalan-ganda ishga tushadi. Avtomobil harakatlanganda har bir g'ildirakdagi vertikal yuklama o'zgaradi va shu vertikal yuklamaga mos ravishda tormoz momenti hosil qilinsa, avtomobilning tormozlanish samaradorligi va turg'unligi yaxshilanadi.

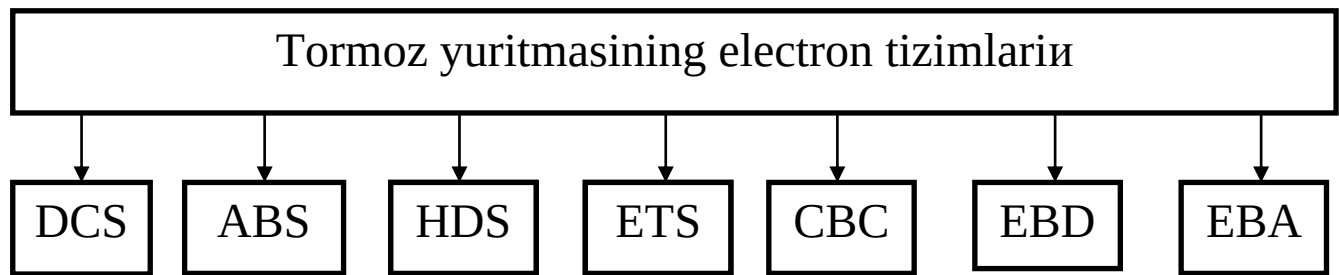
Tormoz tizimini takomillashtirishning boshqa yo'nalishi bo'lib YeVA (Electronic Brake Assist)-tormozlanishdagi yordamchi elektron tizimi hisoblanadi. YeVA tizimi birinchi bo'lib Mercedes avtomobillarida qo'llanilgan, keyinchalik bu tizim boshqa avtomobillarga ham o'rnatila boshlandi. Tizim ishga tushishi uchun kompyuter keskin tormozlanish jarayoni boshla-nishini aniqlaydi, buning uchun u bir qancha omillarni tahlil etishi kerak. Masalan, BMW avtomobillarida EBA tizimi quyidagi hollarda ishga tushadi:

- asosiy tormoz tsilindrda bosim 3 MPa dan ortganda;
- bosimni ortish tezligi 600 MPa/s bo'lganda;
- avtomobilning tezligi 5km/soat dan katta bo'lganda;
- avtomobil orqaga yurmaganda;
- g'ildiraklarning hech bo'lmaganda bittasi ABS rejimida ishlamaganda;

Faqatgina yuqoridagi shartlar bajarilgandagina kompyuter keskin tormozlanishni boshlaydi. Haydovchi tormoz pedalini qo'yib yuborganda yoki avtomobilning harakat tezligi 5km/s gacha tushganda tizim o'z ishini to'xtatadi.

Tormozlanishning elektron boshqaruv tizimlari zamonaviy avtomobillarda keng qo'llanila boshlandi. Bu tizimlar quyidagilardir:

Tormozlanishning elektron boshqaruv tizimlari

DSC - turg'unlikni ta'minlovchi tizim;

ABS - antiblokirovkalovchi tizim;

HDS (Hill Descent Control) - qiyalikda avtomobilni avtomatik tormozlovchi tizim;

ETS -shataksiramaslikni ta'minlovchi tizim;

SVS (Cornering Brake Control)- avtomobil burilishida tormoz kuchlarini bortlar bo'yicha taqsimlovchi tizim;

EBD (Electronic Brake Distribution) –tormoz kuchlarini o'qlarga elektron taqsimlovchi tizim;

EVA (Electronic Brake Assist) - keskin tormozlanish tizimi;

YeRV (Electronic Parking Brake)- oddiy elektron to'xtatib turish tormoz tizimi;

ARV (Automatic Parking Brake)- avtomatik elektron to'xtatib turish tormoz tizimi.

Avtomobil tormoz tizimlarini yanada mukammallashtirish uchun kabel orqali boshqariladigan tormozlanish tizimlaridan VVW (Brake By Wire)- foydalanish mumkin. Bu tizimlarda tormoz pedali va tormoz mexanizmi orasida mexanik bog'lanish bo'lmaydi.Xaydovchining buyruq-lari kabel orqali amalga oshiriladi. BMW kompaniyasi VVW tizimiga asoslangan elektrik tormoz yuritmalari eksperimental avtomobilni ishlab chiqardi.Avtomobil quyidagi afzalliklarga ega:

- tormoz yo'lining kamayishi;
- tormoz pedalini rostlanishi;
- pedaldagi titrashlarning yo'qligi;
- ishlashning shovqinsizligi;
- gidravlik tizimning yo'qligi;
- konstruktsiyaning ixchamligi
- mukammalroq bo'lgan tizimlarning (ABS, YeSR, TSS, YeVA, YeVD) ishlashini ta'minlanishi va boshqalar.

Nazorat savollari.

1. Tormoz boshqarmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
2. Tormoz mexanizmining turlari, shakli, tuzilishi va ishlashi.
3. Tormoz yuritmasining vazifasi, turlari, shakli, tuzilishi va ishlashi, gidrosiyraklash kuchaytirgichining vazifasi shakli, tuzilishi va ishlashi.
4. Antiblokirovkolovchitizimning vazifasi sxemasi va ishlash printsipi.

18-Mavzu: Ixtisoslashtirilgan transport vositalari.

Reja:

1. Ixtisoslashtirilgan transport vositalarining turlari.
2. Avtopoezdlarning vazifasi, turlari, afzalliklari va kamchiliklari.
3. Bir va ikki o'qli tirkamali avtopoezdlarning turlari va ulardan unumli foydalanish yo'llari.
4. Qurilish konstruktsiyalarini va og'ir va uzun o'lchamli yuklarni tashuvchi avtopoezdlarda tashish.
5. Furgon, refrejeratorlar, tsisternalar.
6. Kuzov va kabinalar.

Tayanch so'z va iboralar: Ixtisoslashtirilgan transport vositalarining turlari, avtopoezdlarning vazifasi, turlari, afzalliklari va kamchiliklari, bir va ikki o'qli tirkamali avtopoezdlarning turlari va ulardan unumli foydalanish yo'llari. qurilish konstruktsiyalarini va og'ir va uzun o'lchamli yuklarni tashuvchi avtopoezdlarda tashish. furgon, refrejeratorlar, tsisternalar, kuzov va kabinalar.

1. Ixtisoslashtirilgan transport vositalarining turlari.

Ma'lum turdagi yukni (yoki o'xshash yuklar guruhini) tashishga moslashtirilgan yoki tushirish - yuklashni ta'minlovchi maxsus qurilmalar bi-lan jihozlangan avtomobil (avtopoezdlar) majmui ixtisoslashtirilgan transport vositalari (ITV) deyiladi.

Yuqoridagidan kelib chiqqan holda ITV quyidagi turlarga bo'linadi: o'zi ag'daruvchilar (samosvallar); o'zi yuklovchilar (samopogruzchiki); tsisternalar; furgonlar; uzun o'lchamli, og'ir vaznli va qurilish konstruktsiyalari tashuvchilar. Bazaviy shassisiga ko'ra ITV avtomobil, tirkama va yarim tirkamalarga bo'linishi mumkin.

Tirkash tuzilmalari bilan ulanuvchi zveno (elementlari) soniga ko'ra esa ITV yakka avtomobil va avtopoezdlarga bo'linadi.

ITV umumiy vazifali bort platformali avtomobillarga taqqosiy ravishda quyidagi afzalliklarga ega:

- Yukni tashish jarayonida yuklarni sifatini hamda miqdorini yuqori darajada saqlashligi (izotermik furgonlar, tsisternalar);
- Tushirish - yuklash jarayonini mexanizatsiyalashtirish imkoniyati (o'zi ag'daruvchi, o'zi yuklovchi avtomobillar, tsisternalar);
- Spetsifik yuklarni tashish imkoniyati (suyuq, uzun o'lchamli, og'ir vaznli va b.)
- Idishga (tara) bo'lgan harajatni kamaytirish (furgonlar);

- Yuklarni tashishda qo'shimcha operatsiyalarni istisno qilish (tayyor kiyimlar);
- Ba'zi bir yuklarni tashishda xavfsizlikni oshirish va sanitariya-gigiena sharoitni yaxshilash, (kimyoviy moddalarni va chang tarqatuvchi yuklar).

2. Avtopoezdlarning vazifasi, turlari, afzalliklari va kamchiliklari.

Afzalliklar bilan birga ITV bir qator kamchiliklarga ham egadir:

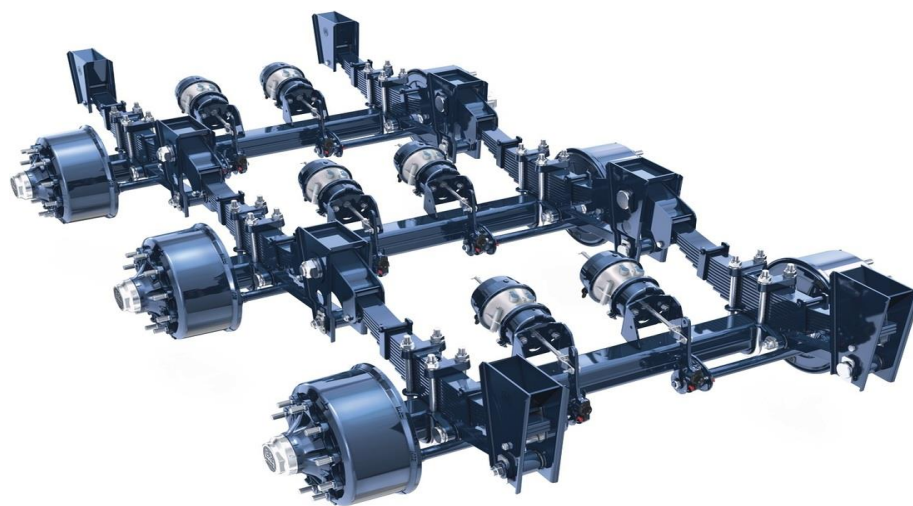
- Ishlab chiqarish narhi bazaviy-avtomobilga nisbatan ancha yuqori;
- Nominal yuk ko'taruvchanligi ba'zi hollarda bazaviy avtomobilga nisbatan past;
- Yuklash - tushirish sharoitini yomonlashish ehtimolligi;
- Texnik xizmat hajmini yuqoriligi;
- Yuqori malakali haydovchilar jalb etilishi;
- Yuksiz yul bosishlikni istisno qilishlik qiyinchiligi, ba'zi bir hollarda esa butunlay imkoniyat yo'qligi.

Lekin ko'rsatilgan kamchiliklarga qaramay ITV avtomobil transportida qullanishi yildan yil ko'payib borish tendentsiyasi ularni afzalliklarini ustunligidan dalolat beradi. Hozirgi paytda yuklarning qariyb 75% ITV tashilmoqda.

Hozirgi paytda ITV, ayniqsa avtopoezdlar KamAZ, MAZ, Mercedes – Bents, furgonlar – MAZ, Mercedes-Bents, refrijiratorlar - KamAZ, MAZ va boshqalar asosidagi tortuvchi avtomobillar yordamida amalga oshirilmoqda.

3. Bir va ikki o'qli tirkamali avtopoezdlarning turlari va ulardan unumli foydalanish yo'llari.

Yakka avtomobildan farqli avtopoezd bir – biri bilan sharnirli ulangan ikki yoki undan ko'p transport zvenosidan (elementdan) iboratdir. Avtopoezdga yetakchi zveno sifatida tortuvchi avtomobil hisoblansa, yetaklanuvchi zveno bo'lib tirkama,

yarim tirkama va yoyma (rospusk) tirkamalar hisoblanadi.

Avtopoezdlardan foydalanish quyidagi afzalliklarga ega:

1. O'qqa tushayotgan og'irlik kam;

2. Dvigatelning

ortiqcha quvvatidan birmuncha to'la foydalaniladi;

3. Avtomobil unumdorligi yakka avtomobilga nisbatan ikki va undan ko'p marta ortiq;

4. Bir tonna tashiladigan yukka sarflanadigan yonilgi 20% ga kam;

5. Idish (tara) koeffitsienti (o'z og'irligining yuk ko'tarishiga nisbati) va harakatlanuvchi qo'shilmaning narhi kam;

6. Tashish masofasiga bog'liq ravishda tashish tannarxi 20 – 30 % ga kamayadi.

O'z vazifasiga ko'ra yuk tashuvchi avtopoezdlar universal, ixtisoslash-tirilgan va maxsus avtopoezdlarga bo'linadi.

Universal avtopoezdlar har xil yuklarni tashishga mo'lljallangan (bort platforni avtopoezdlar va universal furgonlar);

4.Qurilish konstruksiyalarini va og'ir va uzun o'lchamli yuklarni tashuvchi avtopoezdlarda tashish.

Ixtisoslashtirilgan avtopoezdlar ma'lum turdagi yuklarni tashishga muljallangan (tsisternalar, refrijeratorlar, o'zi ag'daruvchi, qurilish konstruksiyalarini tashuvchi va x.k.);

Maxsus avtopoezdlar o'ziga doim mahkamlangan tashishga dahldor bo'lmagan uskunalar, jihozlar o'rnatilgan harakatlanuvchi sostav (harakatlanuvchi elektrostantsiyalar, kompressorli qurilmalar, tuzatish ustaxonalari va x.k.).

Yuk avtopoezdlari tirkamali, egarli (o'tirgichli) va yoyma tirkamali bo'ladi.

Tirkamali avtopoezdlar bort platforni yuk avtomobili yoki furgon va bitta yoki birnechta tirkamalardan iborat bo'ladi (18.1 rasm a va b);

Egarli avtopoezdlar, egarli tortuvchi avtomobil va yarim tirkamadan iborat bo'ladi (18.1 rasm v);

Yoyma tirkamali avtopoezdlar tortuvchi avtomobil va bort platforni yo'q uzaytiriladigan ikki tomonga yoyiladigan (konik) ustuni bo'lgan tirkamadan iborat (18.1 rasm d).

Tortish-tirkash qurilmasidan transport tirkamalarini tortishda qo'llaniladi. Bu tirkash qurilmasi uchun asosiy yuklanma turi bo'ylama kuch ekanligi bilan xarakterlidir.

Tayanch–tirkash qurilmasi yarim tirkamalarni tortishda qo'llaniladi. Bu tirkash qurilmasi bo'ylama kuchdan tashqari, tortayotgan yarim tirkama vaznidan vertikal yuklanmani o'ziga olib, tortuvchi avtomobilga o'tkazadi va ayni bir paytda burish mexanizmi vazifasini bajaradi.

4. Furgon, refrejeratorlar, tsisternalar.

Konstruktiv variantlariga ko'ra avtopoezdlarning tirkash (ilashtirish) qurilmalari ikki turli bo'ladi:

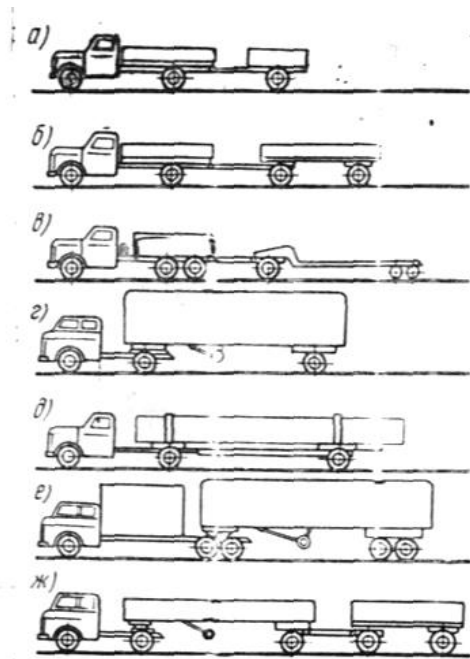
1. Tortish-tirkash (ilashtirish); 2. Tayanch (egar)-tirkash (ilashtirish). Tortish – tirkash qurilmasi quyidagilardan iborat:

- ajratish – tirkash uzeli;
- amortizatsiyalash – yutish mexanizmi;
- burish – chiqarish mexanizmi;
- mahkamlash uzeli.

Tayanch – tirkash qurilmasi esa quyidagilardan iborat:

- ajratish – tirkash mexanizmi;

- avtopoezdni egiluvchanligini ta'minlovchi mexanizm;
- mahkamlash uzeli.

18.1-rasm. Vertikal yuklamani taksimlanishi usuliga ko'ra avtopoezdlar quyidagi turlarga bo'linadi:

a) yuklanma mustaqil taqsimlanadigan (16.1 rasm a,b,v); nomustakil (bog'liqli) taqsimlanadigan (16.1 rasm g, d); aralash taqsimlanadigan (16.1 rasm j).

Avtopoezdlar uchun quyidagi cheklanishlar qo'yilgan:

a) avtopoezdning maksimal to'la massasi o'qlar soni 5 ta bo'lsa 40t, 6 ta va undan ko'p bo'lsa 52 t;

b) avtopoezdning eni 2.5 m, balandligi 3.8 m; ikki zvenoli avtopoezdni uzunligi—20 m, uch zvenolikniki esa — 24 m.

Nazorat savollari:

1. Ixtisoslashtirilgan transport vositalarining ta'rifini ifodalang va turlarini keltiring.
3. Ixtisoslashtirilgan transport vositalarining bazoviy avtomobillarga nisbatan afzalliklarini ta'riflang.
4. Avtopoezdlarga ta'rif bering.
5. Tortish-tirkash va tayanch-tirkash qurilmasiga ta'rif bering.

19-Mavzu: Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari. Dvigatelning tezlik xarakteristikalar.

Reja.

1. Avtomobil nazariyasining rivojlanishi
2. Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari
3. O'lchagich va ko'rsatkichlar, GOSTlar, me'yorlar
4. Avtomobilning tortish-tezlik xususiyatlari, baholovchi parametrlar.

Tayanch so'z va iboralar. Avtomobil nazariyasining rivojlanish istiqbollari, avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari, o'lchagich va ko'rsatkichlar, GOSTlar va me'yorlar, avtomobilning tortish-tezlik xususiyatlari, avtomobilning tortish-tezlik xususiyatlari, baholovchi parametrlar.

1. Avtomobil nazariyasining rivojlanishi.

Bu fan transport vositasini harakat qonunlarini o'rganuvchi fan bo'lib, bu qonunlar, izlanishlar va tajriba asosida avtomobilga ta'sir etuvchi omillarni taxlil

qiladi. Bu fan tufayli avtomobil tuzilishini takomillashtirish, turli ish sharoiti uchun avtomobil va harakatlanishni tanlash hamda avtomobilni loyixalashda uning ekspluatatsiyaviy xususiyatlarini oldindan tanlash yo'llarini o'rganiladi.

Ekspluatatsion xususiyatlar nazariyasining yaratilishiga N.E.Jukovskiyning 1917 yilda yaratilgan «Avtomobilning burilishidagi harakati» nomli kitobi asos bo'lgan.

Avtomobil nazariyasi bo'yicha akademik Ye.A.CHudakov avtomobil dinamikasi, yonilg'i tejamkorligi va turg'unlik masalalarini ishlab chiqdi.

V.M.Pevzner avtomobil g'ildiraklarining yonaki sirpanish nazariyasi va turg'unlik nazarisini ishlab chiqdi. V.M.Pevzner «Avtomobil turg'unligi nazariyasi» kitobini nashr etdi.

Avtomobil dinamikasi va yonilg'i tejamkorligi masalalarini hal etishda B.S.Fal'kevich, N.K.Kulikovlarning ilmiy tadqiqot ishlari katta ahamiyatga ega.

Avtomobilni tormozlash masalasini N.A.Buxarin, yurish ravonligi masalasini R.V.Rotenberg, boshqariluvchanlik va turg'unlik masalalarini A.S.Litvinov tomonidan tadqiq etildi.

Avtomobilning ekspluatatsiyaviy xususiyatlari nazariyasiga B.A.Ilarionov, V.V.Osepchugov, A.K.Frumkin, B.M.Fitterman, A.A.Xachaturov va boshqa olimlar katta hissa qo'shganlar.

O'zbekiston Respublikasi olimlaridan T.S.Xudoyberdiev, X.Mamatov va M.O.Qodirov o'zlarining ilmiy tadqiqotlariga asosan «Traktor va avtomobillar nazariyasi hamda hisobi» va «Avtomobil konstruktsiyasi va nazariya asoslari» nomli o'quv qo'llanmalarini yaratdilar.

2. Avtomobilning ekspluatatsiyaviy xususiyatlari.

Avtomobilning ekspluatatsiyaviy xususiyatlari nazariyasi transport vositasining harakat qonunlarini o'rganuvchi fan bo'lib, nazariy izlanishlar va eksperiment ma'lumotlari asosida avtomobilning ekspluatatsiyaviy xususiyatlariga ta'sir etuvchi konstruktsiya, ish sharoiti, texnik qarov va boshqa omillar ta'sirini tahlil qiladi hamda avtomobil konstruktsiyasini yanada takomillashtirish yo'llarini aniqlab beradi. Bu fan yuk tashish ishini unumli tashkil etish va eng katta foyda olish masalalarini aniqlaydi.

Avtomobilning ekspluatatsiyaviy xususiyatlariga tortish va tormozlash dinamikasi, yonilg'i tejamkorligi, boshqariluvchanlik, turg'unlik, yo'l to'siqlaridan o'ta olish qobiliyati, yurish ravonligi va harakat havfsizligi kiradi.

Avtomobilning dinamikasi yuk va passajirlarni berilgan yo'l sharoitida, harakat havfsizligini saqlagan holda maksimal va o'rtacha tezlik bilan harakatlanish qobiliyatidir. Avtomobil dinamikasi yaxshi bo'lsa, u yuk tashish uchun shuncha kam vaqt sarf qiladi va unumdorligi oshadi.

3. O'Ichagich va ko'rsatkichlar, GOSTlar, me'yorlar

Avtomobilga qo'yiladigan talablarni quyidagilarga ajratish mumkin :

- umumiy talablar;
- ekspluatatsiyaning talablari;

- iqtisodiy talablar;
- «xavfsiz» avtomobilga bo'lgan talablar.

Avtomobilga bo'lgan umumiy talablarga quyidagilar kiradi:

1. Avtomobil konstruksiyasi va o'lchamlari tipaj talablariga mos bo'lishi zarur;
2. GOST va Yevro, Yevro-1, Yevro-2 va 3 talablariga to'liq javob berishi kerak;
3. Avtomobil konstruksiyasining kelajagi bo'lishi kerak;
4. Avtomobil konstruksiyasi yuqori texnologiya jihozlariga mos bo'lishi zarur;
5. Avtomobil agregat, uzal, qismlarida kamyob ashyolar ishlatilmasligi maqsadga muvofiq;
6. Zarur darajada qulay, komfortli bo'lishi lozim;
7. Patentlash jihatidan "toza" bo'lishi kerak va h. k.

Loyihalanayotgan va ishlab chiqarilayotgan avtomobil konstruksiyalari davlat standartlariga, davlatlararo xujjatlar talabiga javob berishi zarur. Gap shundaki, standart shartlarining bajarilishi avtomobillarning jahon bozoriga chiqishiga yo'l ochadi.

Avtomobil konstruksiyasiga ekspluatatsiya qiluvchilarning talablari quyidagilar:

- avtomobilni ekspluatatsiya qilishga bo'lgan sarf – xarajatlar eng kam bo'lishi kerak;
- transport vositasining o'rtacha tezligi katta bo'lishi kerak;
- avtomobilning yuk ko'tara olish qobiliyatidan samarador foydalanish imkoniyatlari mavjud bo'lishi lozim;
- yonilg'i, moy ashyolarining kam sarfli bo'lishi maqsadga muvofiq;
- konstruksiyasida moylanuvchi nuqtalari kam bo'lishi lozim;
- agregat, uzal, qismlarini texnik qarovdan o'tkazish o'ng'ay;
- yukni transportga ortish–tushirish oson bo'lishi maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi talablarning qondirilishini bir tomondan avtomobil konstruksiyasi ta'minlasa, ikkinchi tomondan uni samarador ekspluatatsiya qilish hisobiga ham erishilishi mumkin.

Avtomobil konstruksiyasiga ekologik talablar uning atrof–muhitga ish jarayonida havoni ifloslantiruvchi gazlarning eng kam tarqalishini ta'minlashdir.

Avtomobil konstruksiyasiga iqtisodiy talablar quyidagilar:

- o'lchamlari va massasi kichik;
- ishlab chiqarish tannarxi past;
- yonilg'i–moy tejamkorligi juda yuqori;
- kamyob ashyolarning ishlatilmasligi lozim.

Iqtisodiy talablar yuqori darajali texnologiya, fan–texnikaning eng oxirgi yutuqlaridan foydalanish, xizmatchilarning bilim saviyasi yuqori darajada bo'lishi hisobiga erishilishi mumkin.

4. Avtomobilning tortish-tezlik xususiyatlari,

baholovchi parametrlar.

Avtomobil dinamikasi - tortish va tormozlash dinamikasidan iborat.

Avtomobilning tortish dinamikasi-avtomobilning ma'lum ekspluatatsiya sharoitida uning maksimal o'rtacha tezlik bilan harakatlanish qobiliyatidir.

Tormozlash dinamikasi - avtomobilning sekinla-nish va unumli tormozlanish qobiliyatini ko'rsatadi.

Yonilg'i tejamkorligi - avtomobilning yonilg'ini minimal sarflab transport ishini - bajarishdan iborat.

Avtomobilning boshqariluvchanligi -haydovchining hohishi bilan boshqarilayotgan avtomobilning boshqariluvchi g'ildiraklar holatini o'zgarishiga va shunga ko'ra harakat yo'nalishini o'zgartira olish qobiliyatini ko'rsatadi.

Avtomobilning turg'unligi - uning yonaki sirpa-nishiga, ag'darilishiga va surilishiga qarshilik ko'rsatish qobiliyatini ko'rsatadi.

Yo'l to'siqlaridan o'ta olishi - avtomobilning og'ir yo'l sharoitlarida va yo'l bo'lmagan joylardan yura olish qobiliyatini ko'rsatadi.

Yurish ravonligi - avtomobilning notekis yo'ldan katta tezlik bilan kuzovni ortiqcha tebratmasdan harakatlanishi, tashilayotgan yukning sifatini buzmasligi, yurishni qulayligi, haydovchi va yo'lovchilarning ortiqcha toliqtirmaslik qobiliyatini ko'rsatadi.

Harakat havfsizligi - haydovchining, yuk va yo'lovchilarning yo'l transport hodisalarisiz tashish qobiliyatini ko'rsatadi.

Nazorat savollari.

1. Avtomobil nazariyasi asoschilari kimlar?
2. Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari?
3. Avtomobilning ekspluatatsion ko'rsatkichlarida nimalar hisobga olinadi?
4. O'lchagich va ko'rsatkichlar, GOSTlar va me'yorlar?
5. Avtomobilning tortish-tezlik hususiyatlari?

20-Mavzu: Tortish tezlik xususiyati. Avtomobilning tortish xarakteristikasi. Xarkatlanishga qarshilik kushlari.

Reja:

1. Avtomobilni tortish qobiliyatini hisoblash.
2. Berilgan o'lchamlarni qanoatlantiruvchi dvigatelning quvvatini hisoblash.
3. Asosiy uzatmaning uzatish sonini aniqlash, oraliq uzatish sonini aniqlash.
4. Arifmetik, geometrik va garmonik qator.
5. Avtomobilga ta'sir etuvchi kuch va momentlar sxemasi
6. Dvigatel energiya manbai.
7. Dvigatelning tashqi tezlik tavsifi.
8. Avtomobilga ta'sir etuvchi qarshilik kuchlari.
9. Balandlikka chiqishga qarshilik kuchi, g'ildirashga qarshilik kuchi, g'ildirashga qarshilik koeffitsienti.

10. Havoning qarshilik kuchi, qarshilik koeffitsienti, qarshilik kuchlarini yengish uchun sarf bo'ladigan quvvat.

Tayanch so'z va iboralar. Avtomobilni tortish qobiliyatini hisoblash, berilgan o'lchamlarni qanoatlantiruvchi dvigatelning quvvatini hisoblash, asosiy uzatmaning uzatish sonini aniqlash, oraliq uzatish sonini aniqlash, arifmetik, geometrik va garmonik qator, ekspluatatsiyada uchraydigan omillarning tortish-tezlik xususiyatiga ta'siri, avtomobilga ta'sir etuvchi kuch va momentlar sxemasi, dvigatel energiya manbai, dvigatelning tashqi tezlik tavsifi, maksimal tezlikda harakatlangandagi maksimal quvvat, solishtirma yonilg'i sarfi, soatli yonilg'i sarfi, tirsakli valni istalgan aylanishlar sonidagi quvvati, tirsakli valni istalgan aylanishlar sonidagi burovchi momenti, tirsakli valni aylanishlar sonini bosiqqlarini aniqlash, dvigatelni tashqi tezlik tavsifnomasi grafigi, dvigatelni tashqi tezlik tavsifnomasi jadvali, Avtomobilga ta'sir etuvchi qarshilik kuchlari, balandlikka chiqishga qarshilik kuchi, g'ildirashga qarshilik kuchi, g'ildirashga qarshilik koeffitsienti, havoning qarshilik kuchi, qarshilik koeffitsienti, qarshilik kuchlarini yengish uchun sarf bo'ladigan quvvat.

1. Avtomobilni tortish qobiliyatini hisoblash.

Yuqorida ko'rsatilgan hisoblash yoki tajribada aniqlangan avtomobil dinamikasining o'lchamlari avtomobilning ayrim sharoitdagi harakatini ifodalaydi. Hisoblash vaqtida dvigatel, tsilindrlarga yonilg'i to'liq berilganda ishlaydi va uning quvvati tashqi tezlik tavsifnomasidagi qiymatiga teng. Demak, hisoblash yo'li bilan aniqlangan avtomobil dinamikasi uning eng yuqori qiymatini aniqlaydi. Dinamikaning amalda uchraydigan ko'rsatkichlari bilan hisoblash va tajribada aniqlangan dinamik ko'rsatkichlari bir-biridan farq qiladi. Bunga sabab, avtomobil texnikaviy holati va ishlash sharoitining o'zgarishidir.

Avtomobil uzoq vakt ishlatilganda porshen va porshen halqalarining yeyilishi, yonilg'i yonish vaqtining noto'g'ri tanlanishi va boshqalar dvigatel quvvatining kamayib ketishiga sabab bo'ladi. Havo filtri ifloslansa, tsilindrning to'lishi yomonlashadi, yonuvchi aralashma xosil bo'lishi qiyinlashadi va dvigatelning quvvati kamayadi. Avtomobilni ishlatishda shassi, uzal va mexanizmlar yomon sozlangan bo'lsa, masalan, bosh uzatma podshipniklarining qattiq tortilganligi yoki konus shesternyalarining tishlashishi noto'g'ri bo'lsa, transmissiyadagi ishqalanishni yengishga sarflangan quvvat kattalashadi, avtomobilning dinamikasi yomonlashadi. Oldingi g'ildiraklar yaqinlashuvining noto'g'riligi ham avtomobil dinamikasiga yomon ta'sir ko'rsatadi.

Avtomobil dinamikasining yomonlashuvi, maksimal tezliginikamaytiradi va tezlanishini pasaytiradi. Avtomobil joriy ta'mirgacha o'tgan yo'lda uning maksimal tezligi kamayadi, bir vaqtdayonilg'i sarflashi esa ortadi. Dvigatel quvvatining ancha qismitransmissiya agregatlaridagi moyini sachratish uchun sarflanadi. SHuning uchun qish faslida suyuq bo'lgan qishki transmissiya moyi ishlatilishi avtomobil joyidan qo'zg'alishi davrida quvvatining kam sarflanishiga sabab bo'ladi.

Yuqoridagi misollar shuni ko'rsatadiki, avtomobil konstruksiyasidagi afzalliklar uning faqat texnikaviy holati yaxshi bo'lgandagina ish avtomobilga qo'yiladigan talablarni qanoatlantiradi. Buning uchun o'z vaqtida va sifatli texnikaviy qarov o'tkazilishi, agregatlarning ishlash sharoitiga mos yonilg'i va moy ishlatilishi zarur.

Avtomobilning tortish qobiliyatini hisoblashdan maqsad dvigatel va transmissiyaning avtomobilga maksimal shig'ov tezlanishini, yo'llarda uning maksimal tezlik bilan harakatlanishi hamda ortiqcha qarshilikka ega bo'lgan yo'llarda bemalol yurishini ta'minlovchi parametrlarni aniqlashdir.

Loyihalanayotgan avtomobilning tortish qobiliyatini hisoblashda uchta parametr ishlatiladi:

1. Berilgan parametrlar: avtomobil, uning dvigateli va turi, nominal yuk- G_{yuk} ko'tarish qobiliyati, to'g'ri uzatma qo'shilganda ega bo'lishi mumkin bo'lgan maksimal tezlik V_{amax} maksimal tezlik bilan harakatlanayotganda yengishi mumkin bo'lgan yo'ning jami qarshiligi ψ_{amax} , birinchi uzatmada harakatlanib yengishi mumkin bo'lgan yo'ning jami qarshiligi ψ_{max} .

2. Qabul qilingan parametrlar: avtomobilning o'z og'irligi- G_0 havo qarshiligini yengish koeffitsienta - K , avtomobilning oldidan qaralgandagi yuzasi - F , yuklanmagan va yuklangan avtomobilning oldingi va ketingi o'qlariga to'g'ri kelgan og'irliklar - G_{01} , G_{02} , G_{a1} , G_{a2} ; shina o'lchamlari, dvigatelning maksimal quvvatiga mos kelgan tirsakli valning aylanishlar chastotasi - n_{gNmax} .

3. Hisoblab aniklanishi zarur bo'lgan parametrlar: dvigatelning maksimal quvvati - N_{gmax} va ishchi yuzasi - F , asosiy uzatma - $U_{b,u.}$, uzatmalar qutisi - $U_{u.k.}$, taqsimlash qutisi - $U_{t,q}$ ning uzatish sonlari.

Qabul qilinuvchi parametrlar halq xo'jaligida ishlatilayotgan avtomobillar texnikaviy tavsifnomasini kritik tahlil qilish, avtomobil transportining kelajagini hisobga olib ilg'or loyihalash usullari qabul qilinishi zarur.

2.1.Mexanik kuch uzatmali avtomobilning tortish qobiliyatini hisoblash

Mexanik kuch uzatmali avtomobilning tortish qobiliyati uning umumiy og'irligi G_a ni hisoblashdan boshlanadi:

$$G_a = G_0 + G_{yuk}, N. \quad (8.1)$$

G_{yuk} ning qiymati yengil avtomobillar va avtobuslar uchun yo'lovchilar sonini (yo'lovchilar yuki bilan ham) ularning og'irligiga (750 N) ko'paytirilganiga teng. SHinaning, o'lchamlari har bir g'ildirakka to'g'ri kelgan. yukning vazniga qarab maxsus jadvaldan tanlanadi, G'ildirakning statik radiusi aniqlanib, u. g'ildirakning g'ildirash radiusi r_g deb ataladi.

2. Berilgan o'lchamlarni qanoatlantiruvchi dvigatelning quvvatini hisoblash.

Avtomobil dvigatelining maksimal quvvati N_{gmax} miqdorini topish uchun avval avtomobil V_{amax} tezlik bilan harakatlanishi uchun zarur quvvat N_{gvmax}

aniqlanadi:

$$N_{gv\max} = \frac{G_a \cdot \Psi_{v\max} \cdot V_{a.\max}}{1000 \cdot \eta_{ky}} + \frac{W \cdot V_{a.\max}^3}{1000 \cdot \eta_{ky}}, \text{ kVt} \quad (8.2)$$

Izlangan. $N_{g\max}$ qiymat empirik formuladan foydalanib hisoblanadi:

$$N_{g\max} = \frac{N_{gv\max}}{a \cdot \lambda + b \cdot \lambda^2 - c \cdot \lambda^3}, \text{ kVt}; \quad \lambda = \frac{n_{gv\max}}{n_{gN\max}} \quad (8.3)$$

bu yerda $n_{gv\max}$ - avtomobil maksimal tezlik bilan harakatlanayotgan vaqtdagi tirsakli valning aylanishlar chastotasi;

$n_{gN\max}$ - dvigatel maksimal quvvatga ega bo'lgandagi tirsakli valning aylanishlar chastotasi. Cheklagichsiz karbyuratorli dvigatel uchun $\lambda=1,1\dots1,3$; cheklagichli karbyuratorli dvigatel uchun $\lambda=0,8\dots0,9$; dizellar uchun $\lambda=0,9\dots1,0$; a, b, c - koeffitsientlar; yonilg'i oqizib sachratiladigan dizellar uchun $a=0,5$; $b=1,5$; $c=1$; yonuvchi aralashma uyurma xosil qiluvchi. dizellar uchun $a=0,7$, $b=1,3$, $c=1$; karama-qarshi harakatlanuvchi porshenli dizellar uchun $a=0,65$; $b=1,35$; $c=1$.

Aniqlangan $N_{g\max}$, $n_{gN\max}$ qiymatlardan foydalanib N_g va M_g ning hamma oraliqlari uchun qiymatlari aniqlanib dvigatelning tashqi tezlik tavsifnomasi grafigi quriladi.

3. Asosiy uzatmaning uzatish sonini aniqlash, oraliq uzatish sonini aniqlash.

Ba'zan avtomobilni loyihalashda dvigatelning stendda olingan quvvati N_{ct} ning qiymati beriladi. N_{ct} ning qiymati $N_{g\max}$ dan 1,08...1,15 marta katta, chunki dvigatel quvvati so'ndirgich, generator va boshqa qurilmalar o'rnatilmasdan aniqlanadi. Bu vaqtda tortish dinamikasini hisoblash yuqorida ko'rsatilganiga teskari bo'lib. avtomobilning maksimal tezligi aniqlanadi. Asosiy uzatmaning uzatish soni quyidagicha aniqlanadi:

$$U_0 = \frac{n_{g\max} \cdot r_k}{V_{a\max} \cdot U_{y.k.} \cdot U_{m.k.} \cdot U_k}, \quad (8.4)$$

bu yerda $U_{m.k.}$, U_k - taqsimlovchi va qo'ymimcha uzatmalar qutisining yuqori uzatmadagi uzatish soni. Yengil avtomobillar uchun $n_{g\max}=83\dots100 \text{ s}^{-1}$, karbyurator dvigatelli yuk avtomobillari va avtobuslar uchun $n_{g\max}=44\dots58 \text{ s}^{-1}$, dizel yuk avtomobillari va avtobuslar uchun $n_{g\max}=34\dots58 \text{ s}^{-1}$. Agar. $U_{u.k.}=1$, $U_{t.k.}=1$, $U_{.k.}=1$

va $\eta_n = \frac{n_{g\max}}{V_a}$ bo'lsa, yuqoridagi tenglik quyidagicha bo'ladi:

$$U_o = r_z \cdot \eta_n \quad (8.5)$$

Agar uzatmalar qutisining to'g'ri uzatmasi tezlantiruvchi uzatma bo'lsa, $U_{u.k.}=0,7\dots0,85$ qabul qilinadi. Uzatmalar qutisining uzatmalar sonini aniqlashdagi asosiy qiyinchilik birinchi uzatmaning uzatish soni $U_{u.k.I}$ ni topishdir. $U_{u.k.I}$ ning qiymati ikki shartni bajarib tanlanadi:

1. Birinchi uzatma qo'shilganda avtomobil yo'lining maksimal jami qarshiligini yengish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak, ya'ni $P_{k\max} \geq P_{\psi\max}$, shunga asosan:

$$U_{I\psi} = \frac{G_a \cdot \psi_{\max} \cdot r_k}{M_{g\max} \cdot \eta_{\kappa,y} \cdot U_0 \cdot U_{y,\kappa} \cdot U_{\kappa}}; \quad (8.6)$$

bu yerda $U_{I\psi}$ -avtomobil yo'lining maksimal jami qarshilipshi yengishi uchun zarur bo'lgan uzatma.

2. Birinchi uzatma qo'shilganda avtomobilning yetakchi g'ildiraklari shataksiramasdan harakatlana olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak, ya'ni $P_{k\max} \leq P_{\varphi\max}$. SHunta asosan $U_{I\varphi} \leq \frac{G_2 \cdot m_2 \cdot \varphi \cdot r_k}{M_{g\max} \cdot \eta_{\kappa,y} \cdot U_0 \cdot U_{m,\kappa} \cdot U_k}$. Bu ifoda ketingi

g'ildiraklari yetakchi bo'lgan avtomobil uchun. Agar avtomobilning oldingi g'ildiraklari yetakchi bulsa G_2 , t_2 o'rniga G_1 , t_1 hamma g'ildiraklari yetakchi bo'lsa $G_a \cdot \cos\alpha$ qo'yib hisoblanadi, bu yerda, G_1 , G_2 - oldingi va ketingi yetakchi o'qlarga tushgan og'irliklar, t_1 , t_2 - avtomobilning oldingi va ketingi o'qlaridagi reaksiyalarning qayta taqsimlanish koefitsienta. Yukorida qayd etilganidek $P_{\varphi\max} \geq P_k \geq P_{\psi\max}$,

$$U_{I\varphi} \geq U_I \geq U_{I\psi}, \quad (8.7)$$

bu yerda- U_I - tanlanayotgan uzatma qiymati.

1-misol. $U_{I\psi}=5$ va $U_{I\varphi}=5,5$ ekanligi hisoblangan. Loyix.alangan uzatmalar kutisining birinchi uzatmasi uchun $U_I=5$, $U_{I\psi} < U_{I\varphi}$ bo'lgani uchun $U_{I\varphi} \geq U_I \geq U_{I\psi}$ sharti to'liq bajariladi. Agar birinchi uzatma uchun $U_{I\psi}$ va $U_{I\varphi}$ qiymatlar o'rtasidagi son qabul qilinsa, uzatmalar qutisining o'lchamlari kattalashadi, material ko'p sarflanadi va g'ildiraklarda ortiqcha tortish kuchi paydo bo'ladi. Bu maqsadga muvofiq. emas.

Birinchi uzatma uchur $U_I=5,5$ deb qabul qilinsa, ikkala shart ham bajariladi, lekin qutining o'lchamlari kattalashib ketadi.

$U_I=U_{I\varphi}$ bo'lgani uchun yetakchi g'ildiraklar shataksirab harakatlanish chegarasida bo'ladi va tortuvchi kuch bir oz oshsa, bu jarayon boshlanadi. Agar shunday uzatmalar qutisi qurilsa, qutida g'ildirakning shataksirab harakatlanishini cheklovchi konstruktiv yechimlar amalga: oshiriladi.

2-misol. $U_{I\psi}=5,5$, $U_{I\varphi}=5$. Agar $U_{I\psi} > U_{I\varphi}$ bulsa va $U_I=U_{I\psi}$ qabul qilinsa, bu qutining konstruktsiyasi ham maqsadga muvofiq bo'lmaydi, chunki qutining o'lchamlari kattalashadi, tortish kuchining maksimal yoki unga yaqin qiymatlarida esa g'ildirak shataksirab harakat qila boshlaydi. Bunday holda $U_I=U_{I\psi}=5$ deyish maqsadga muvofiq lekin yetakchi g'ildirakning yer bilan tishlashishini yaxshilash uchun uning ustidagi yuk vaznini, tishlashish koefitsientini oshirish lozim. Bu misol uchun $U_{I\psi}$ va $U_{I\varphi}$ ning o'rta qiymatini qabul qilish mumkin emas, chunki ikkala shart ham bajarilmaydi. Qolgan uzatmalar sonini aniqlash uchun tanlangan U_I ni ma'lum qonuniyatga asosan taqsimlash lozim. Bu masalani bir. necha xil yechish mumkin. SHulardan qabul qilingan bir usulni ko'rib chiqamiz. Quyidagi dastlabki shartlar berilganlardan foydalanamiz.

4. Arifmetik, geometrik va garmonik qator.

Agar avtomobil tezlanish olishi tirsakli valning bir xil intervalida oshsa, uzatmalar qutisining uzatmalar soni geometrik progressiya qonuni bo'yicha o'zgarishi zarur, ya'ni uzatmalar qutisi hamma uzatmalarning qiymati geometrik progressiya maxraji bo'lib, u quyidagicha hisoblanadi:

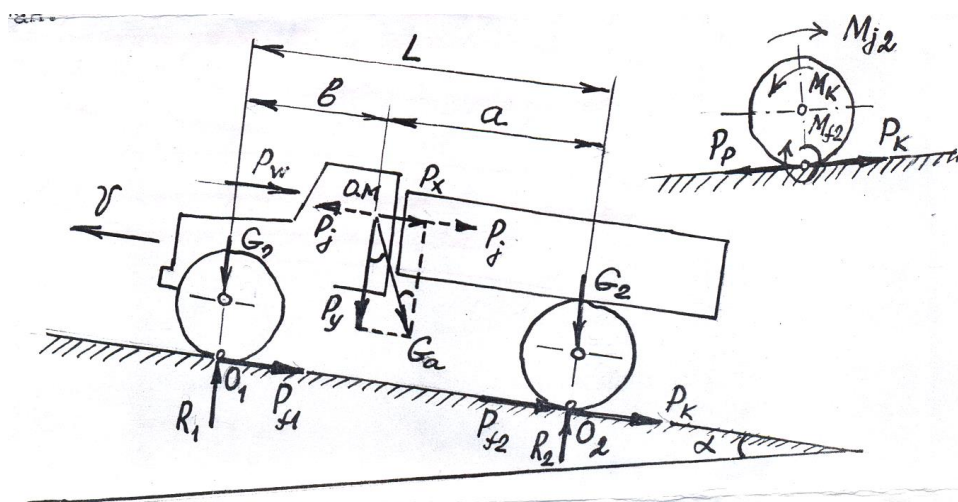
$$q = U_k = \sqrt[n-k]{U_I^{n-k}}; \quad (8.8)$$

bu yerda, k -izlanayotgan uzatma indeksi, n -uzatmalar qutisidagi bosqichlar soni, n -uch, to'rt va besh bosqichli uzatmalar qutisi uchun hisoblab aniqlanishi mumkin.

5. Avtomobilga ta'sir etuvchi kuch va momentlar sxemasi.

Avtomobil yo'lda harakatlanganda unga ta'sir etuvchi kuchlarni asosan uch guruhga bo'linadi:

Avtomobil g'ildiraklariga ta'sir etuvchi harakatlantiruvchi kuchlar; avtomobil harakatiga qarshilik qiluvchi kuchlar va reaktiv kuchlar (20.1-rasm).

20.1-rasm. Avtomobilga ta'sir etuvchi kuchlar va momentlar

Avtomobilni harakatlantiruvchi kuchga: yetakchi g'ildirakdagi burovchi moment va tortish kuchlari kiradi.

Avtomobilning harakatiga qarshilik qiluvchi kuchlarga: avtomobil g'ildiraklarini g'ildirashiga qarshilik ko'rsatuvchi kuch, balandlikka ko'tarilishdagi qarshilik kuchi, havoning qarshilik kuchi, avtomobilning tezlanishiga qarshilik ko'rsatuvchi kuch (inertsia kuchi), oldingi va orqa g'ildiraklarning g'ildirashiga qarshilik ko'rsatuvchi momentlar, oldingi va orqa g'ildiraklarning g'ildirashiga qarshilik qiluvchi inertsia momentlari kiradi.

Reaktiv kuchlarga: avtomobilning og'irlik kuchi ta'sirida yo'l sirti bilan oldingi va orqa g'ildiraklar sirti orasida g'ildiraklarga taqsimlangan og'irlik kuchlardan hosil bo'lgan reaksiya kuchlari kiradi.

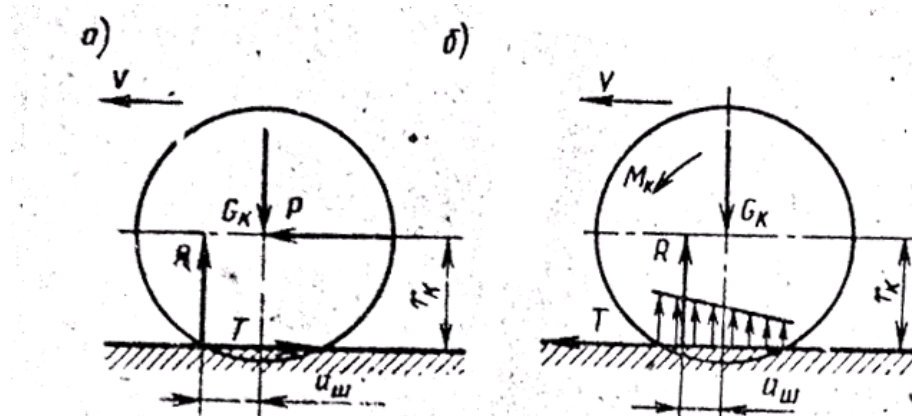
Oldingi va orqa g'ildiraklarga hamda avtomobilga ta'sir etuvchi kuchlarni har birini alohida-alohida ko'rib chiqamiz.

1.1 Yetaklanuvchi oldingi g'ildirakka ta'sir etuvchi kuch va momentlar.

Avtomobilning oldingi g'ildiragiga avtomobil og'irligining bir qismi G_1 ta'sir

qiladi. Bu kuch ta'sirida g'ildirak shinasi va yo'l sirti deformatsiyalanadi (20.2-rasm, a.).

20.2-rasm. Yetaklanuvchi va yetakchi g'ildiraklarga ta'sir etuvchi kuchlar va momentlar: a-etaklanuvchi g'ildirakka ta'sir etuvchi kuchlar va momentlar, b-etakchi g'ildirakka ta'sir etuvchi kuchlar va momentlar.

G'ildirak qattiq yo'lda g'ildiraganda uning deformatsiyalanishi natijasida shina kesimida ichki ishqalanish hosil bo'ladi, shinani harorati ko'tariladi va shinaning yo'l sirtiga tekkan qismi bir oz yeyiladi.

G'ildirakning g'ildirashida shinaning yo'lga tekkan oldi qismi ko'proq deformatsiyalanadi, yo'lga tekkan orqa qismi esa, ozroq deformatsiyalanadi. SHuning natijasida shina bilan yo'l orasida hosil bo'lgan rektsiya kuchi R_1 g'ildirakning aylanish o'qidan biroz oldinga a_{sh} masofaga siljigan bo'ladi. (20.2-rasm. a.).

Reaktsiya kuchining oldinga siljishi natijasida g'ildirakning g'ildirashiga qarshi bo'lgan burovchi moment $M_{F_1} = R_1 \cdot a_{u1}$ hosil bo'ladi.

G'ildirak o'qiga qo'yilga itaruvchi R kuch ta'sirida g'ildirak muvozanatda bo'lishi uchun kuchlardan hosil bo'lgan momentlarning yig'indisi nolga teng bo'lishi lozim, ya'ni:

$$R_1 \cdot a_{u1} + P_{y1} \cdot r_F = 0 \text{ bundan}$$

$$P_{y1} = R_1 \cdot \frac{a_{u1}}{r_F}, \text{ N} \quad (2.1)$$

Bu yerda R_{u1} - yetaklanuvchi g'ildirakka yo'lning urinma reaksiya kuchi, N.

Yo'lning reaksiya R_{u1} kuchi itaruvchi R kuchga teng bo'lib, u g'ildirakning aylanishiga teskari yo'nalgan. Bu kuchni g'ildirakning g'ildirashiga qarshi kuch deyiladi.

Siljish a_{sh1} ni g'ildirak radiusiga nisbatini g'ildirashga qarshilik koeffitsienti deyiladi, ya'ni:

$$f_1 = \frac{a_{u1}}{r_F} = \frac{P_{y1}}{R_1} \quad (2.2)$$

(2.2) ifodadan ko'rinadiki, g'ildirashga qarshilik koeffitsienti g'ildirakning bir xilda aylanishini yuzaga keltiruvchi kuchni yo'lning reaksiya kuchiga nisbatiga teng.

G'ildirashga qarshi kuch quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$P_{f1} = R_1 \cdot f_1, \text{ N} \quad (2.3)$$

G'ildirashga qarshi moment quyidagiga teng bo'ladi:

$$M_{f1} = R_1 \cdot f_1 \cdot r_F, \text{ N} \cdot \text{m} \quad (2.4)$$

r_F - g'ildirak radiusi, m.

G'ildirashga qarshilik koeffitsienti g'ildirak g'ildiraydigan yo'l turiga bog'liq bo'lib uning qiymatlari quyidagicha bo'ladi:

asfal'tli yo'l uchun.....0,018-0,020

tuproqli yo'l uchun.....0,02-0,035

shag'alli yo'l uchun.....0,02-0,025

qumli yo'l uchun.....0,10-0,30

1.2. Etakchi g'ildirakka ta'sir etuvchi kuchlar

Etakchi g'ildirakka ta'sir etuvchi urinma reaksiya kuch avtomobilning harakat yo'nalishi tomoniga yo'nalgan (2.2-rasm, b.).

G'ildirakning bir xilda aylanishi uchun momentlarning muvozanat tenglamasi quyidagicha bo'ladi:

$$M_{F2} - p_{y2} \cdot r_F - R_2 \cdot a_{u2} = 0.$$

Etakchi g'ildirakning burovchi momenti:

$$M_{F2} = P_{y2} \cdot r_F + R_2 \cdot a_{u2}, \text{ N} \cdot \text{m} \text{ ga teng bo'ladi.}$$

Urinma reaksiya kuchi quyidagicha aniqlanadi:

$$P_{y2} = \frac{M_{F2}}{r_F} - R_2 \cdot \frac{a_{u2}}{r_F} = \frac{M_{F2}}{r_F} - R_2 \cdot f_2, \text{ N} \quad (2.5)$$

bu yerda, a_{sh2} - g'ildirashga qarshilik yelkasi.

Urinma reaksiya R_{u2} kuch itaruvchi kuch bo'lib, u yetakchi g'ildirakdan avtomobilning ramasiga, ramadan so'ng oldingi g'ildirakka uzatiladi. G'ildirakning burovchi momentini uning radiusiga nisbatini yetakchi g'ildirakning tortishish kuchi deyiladi, ya'ni

$$P_T = \frac{M_{F2}}{r_F}, \text{ N} \quad (2.6)$$

$R_2 \cdot f = P_{f2}$ bo'lgani uchun (2.5) ifoda quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$P_{y2} = P_T - P_{f2}, \text{ N} \quad (2.7)$$

P_f kuchning qiymati yetaklanuvchi va yetakchi g'ildiraklar uchun har xil bo'ladi, chunki a_{sh1} va a_{sh2} larning qiymatlari g'ildiraklarning yuklanishiga qarab har xil bo'ladi, shu sababli g'ildirashga qarshilik koeffitsientlarining qiymatlari ham har xil f_1 va f_2 bo'ladi, ular bir-biriga teng bo'lmaydi.

f_1 va f_2 koeffitsientlarning qiymatlari usti qattiq yo'llarda oz va yumshoq yo'llarda esa katta bo'ladi.

1.3 Avtomobilning tortish kuchi va uning tavsifi.

Avtomobilning tortish kuchini avtomobilni tezligiga nisbatan o'zgarishini ifodalovchi grafik tasvirni avtomobilning tortish tavsifi deyiladi.

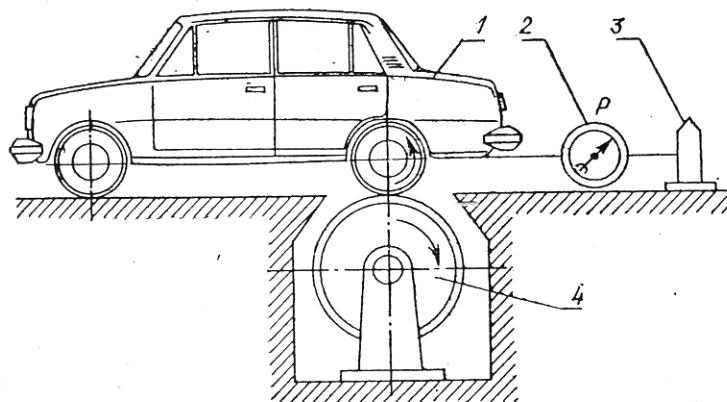
Tortish kuchi R_T asosiy harakatlantiruvchi kuch bo'lib, u dvigatelning tirsakli validan g'ildirakka uzatilgan moment M_f ning g'ildirak radiusiga r_F bo'linganiga teng va yo'l bilan g'ildirakning o'zaro ta'siri hamda tishlashishi tufayli sodir bo'ladi (20.2-rasm, b.)

Harakatlantiruvchi R_t kuch avtomobilning harakat yo'nalishiga teskari yo'nalgan.

G'ildirak yo'lga R_t kuch bilan ta'sir etganda uning qiymati aks R_u ta'sir kuchiga teng. Demak R_u reaksiya kuchi avtomobilni oldinga harakatlantiradi va u R_t ga teng bo'lgani uchun R_k tortish kuchi deb ataladi.

Avtomobilning tortish kuchini tajriba yo'li bilan aniqlash mumkin (20.3-rasm).

Avtomobilni tez aylanuvchi barabanli qurilmaga yetakchi g'ildiraklari bilan o'rnatiladi. Avtomobilning orqa qismi tros yordamida dinamometr (2) orqali qo'zg'almas ustun (3) ga mahkamlanadi. Dvigatel ishlayotganda karbyuratorning drossel-zaslonkasi to'la ochiq bo'ladi. Elektr tormozlovchi moslama yordamida barabanning aylanishiga qarshilik paydo qilinadi va uning tekis aylanishiga erishiladi.

20.3-rasm. Aylanuvchi barabanli qurilmada tortish kuchini aniqlash

Dinamometr ko'rsatgan R kuch tortish kuchi hisoblanadi. Barabanning aylanish tezligi va radiusi ma'lum bo'lsa tortuvchi g'ildirakni aylanishlar soni va avtomobilning tezligini aniqlash mumkin. Tortish kuchini yo'lda dinamometr yordamida kardan vali yoki yarim o'qlardagi momentni o'lchash yordamida aniqlash mumkin. Agar tortish kuchining tajriba qiymatlari bo'lmasa, uni dvigatelni tashqi tezlik tavsifnomasi yordamida hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

6. Dvigatel energiya manbai.

Avtomobil dvigatelidan kuch uzatmasi orqali yetakchi g'ildiraklarga uzatilgan kuch avtomobilni harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi.

Bu kuchning miqdori, dvigatelning quvvatiga, quvvat esa, tirsakli valning aylanishlar soniga bog'liq bo'ladi.

Dvigatelning unumli N_e quvvati, unumli solishtirma yonilg'i g_{yo} sarfi va burovchi M_e momentining tirsakli valning aylanishlar soniga, bog'liq ravishda o'zgarishini ifodalovchi egri chiziqlarni dvigatelning tashqi tezlik tavsifi deyiladi.

Dvigatelning tashqi tezlik tavsifini tajriba yo'li bilan va hisoblash yo'li bilan olish mumkin.

Dvigatelning tashqi tezlik tavsifini tajriba yo'li bilan olishda dvigatelni maxsus qurilmaga o'rnatiladi va uni yurgizib qizdiriladi. Bu vaqtda drossel zaslonka to'la ochiq bo'ladi. Alohida tormozlash mexanizmi yordamida dvigatelga yuklanish beriladi va tirsakli valning ma'lum aylanishlar sonida dvigatelni turg'un ishlashini ta'minlanadi. Yuklanishni o'zgartirib, tirsakli valning har bir aylanishlar sonida unumli burovchi moment M_e , unumli quvvat N_e , unumli solishtirma yonilg'i sarfi g_{yo} va dvigatelning soatli yonilg'i sarfi G_{yo} aniqlanadi.

Tajriba yo'li bilan dvigatelning asosiy ko'rsatkichlarini quyidagicha aniqlanadi:

Dvigatelning unumli quvvati:

$$N_e = 0,7355 \cdot 10^{-3} \cdot P \cdot n, \text{ kVt} \quad (2.8)$$

bu yerda; R -dvigatelni tormozlovchi kuch, kg.

n -tirsakli valning aylanishlar soni, ayl/min;

Unumli burovchi moment:

$$M_e = 9554 \cdot \frac{N_e}{n}, \text{ N}\cdot\text{m} \quad (2.9)$$

Soatli yoqilg'i sarfi

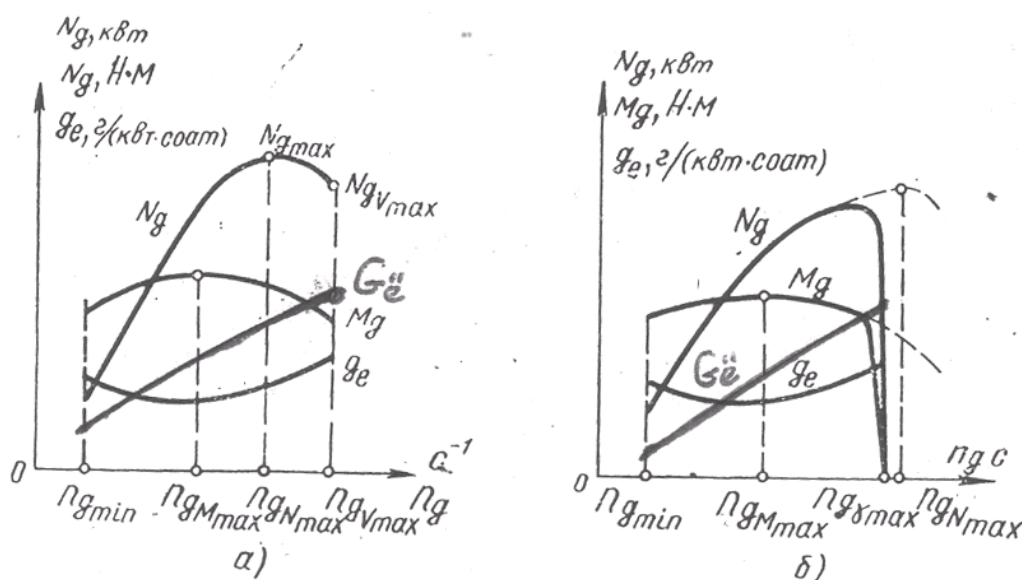
$$G_e = 3,6 \cdot \frac{\Delta G_e}{\Delta t}, \text{ kg/soat}; \quad (2.10)$$

ΔG_{yo} -tajriba vaqtida sarflangan yonilg'i, g.

Δt -tajribani davom etish vaqti, s.

Unumli solishtirma yonilg'i sarfi:

$$g_e = 10^3 \cdot \frac{G_e}{N_e}, \text{ g/(kVt}\cdot\text{soat)}; \quad (2.11)$$

20.4-rasm, a va b da aylanishlar soni cheklagichsiz (a) va cheklagichli (b) bo'lgan karbyuratorli dvigatelning tashqi tezlik tavsiflari ko'rsatilgan

7. Dvigatelning tashqi tezlik tavsifi.

Tirsakli valning minimal aylanishlar n_{min} sonida dvigatel to'liq yuklanishda turg'un ishlaydi. Valning aylanishlar soni ortishi bilan unumli quvvat va burovchi moment ham ortib boradi.

Momentning maksimal M_{emax} qiymatiga mos kelgan tirsakli valning aylanishlar $n_{N,max}$ soni va maksimal quvvatga $N_{e,max}$, mos kelgan aylanishlar soni $n_{N,max}$ ko'rsatkichlari, dvigatelning texnikaviy tavsifida ko'rsatilgan.

Avtomobil dvigateli ekspluatatsiya sharoitida asosan maksimal burovchi momentga mos kelgan aylanishlar soni $n_{m,max}$ va maksimal quvvatga mos kelgan aylanishlar $n_{N,max}$ sonlari oralag'ida ko'proq ishlaydi.

Tirsakli valning aylanishlar soni maksimal quvvatdagi aylanishlar soni $n_{N,max}$ dan oshib ketsa, tsilindrni yonilg'i aralashmasi bilan to'lishi yomonlashadi, aralashmaning to'liq yonmasligi va mexanik qarshiliklarning ortishi natijasida dvigatelning quvvati kamayib ketadi, yuklanishning ortishi esa, qismlarning yeyilishini tezlashtiradi.

SHuning uchun avtomobilni loyihalashda uni gorizontall yo'lda maksimal V_{amax} tezlik bilan yurishiga mos aylanishlar soni $n_{N,max}$ dan 10-20% ortiq bo'ladi.

Avtomobil maksimal V_{amax} tezlikda harakatlanganda uning maksimal quvvati N_{evmax} va tirsakli valining maksimal quvvatdagi aylanishlar $n_{N,max}$ sonidan foydalanib S.R.Leyderman formulasi bo'yicha avtomobil dvigatelining istalgan aylanishlar n_x sonida quvvat N_e egri chizig'ining istalgan nuqtasidagi N_{ex} qiymatini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$N_{ex} = N_{evmax} \cdot \frac{n_x}{n_{N,max}} \left[a + b \cdot \left(\frac{n_x}{n_{N,max}} \right) - c \cdot \left(\frac{n_x}{n_{N,max}} \right)^2 \right], \text{ kVt} \quad (2.12)$$

bu yerda, N_{evmax} -avtomobilning maksimal tezlikdagi maksimal quvvati, kBt;

a, b, c - dvigatel turini belgilovchi koeffitsientlar bo'lib,

- karbyuratorli dvigatel uchun $a=b=c=1$ ga teng;

- dizel dvigateli uchun $a=0,87$; $b=1,13$; $c=1$ ga teng bo'ladi.

Avtomobil maksimal tezlik $V_{a,max}$ bilan harakatlanganda dvigatelning maksimal quvvati $N_{e.v,max}$ quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$N_{evmax} = \frac{G_a \Psi V_{a,max}}{1000 \eta_{ky}} + \frac{KFV_{a,max}^3}{1000 \eta_{ky}}, \text{ kVt} \quad (2.13)$$

bu yerda, G_a -avtomobilning to'la og'irligi;

Ψ -yo'l qarshiligi, $\Psi = f \cdot \cos \alpha + \sin \alpha$, 2-toifali yo'l uchun yo'lning qiyaligi $i = \tan \alpha = 0,04$, bundan $\alpha = 2^\circ 18'$ ga tengdir;

K -havoning qarshilik koeffitsienti,

- yengil avtomobil uchun $K = 0,20 \dots 0,35$;

- yuk avtomobil uchun $K = 0,55 \dots 0,60$;

- avtobus uchun $K = 0,24 \dots 0,40$;

f -avtomobil g'ildiragining yo'lda g'ildirashiga yo'lning qarshilik koeffitsienti, u yo'l turiga bog'liq bo'lib asfaltli yo'llar uchun 0,018-0,020; shag'alli yo'llar

uchun 0,02-0,025; tuproqli yo'l uchun 0,025-0,035; qumli yo'l uchun 0,010-0,030 ga tengdir;

F - avtomobilning ko'ndalang yuzasi, m:

- yengil avtomobil uchun, $F = 0,78 \cdot B_1 \cdot H$, m²,

- yuk avtomobil uchun, $F = B \cdot H$, m²,

V_1 - avtomobilning eng katta eni, m;

N - avtomobilning eng katta balandligi, m;

V - avtomobilning oldingi g'ildiraklari orasidagi masofa;

η_{ky} - avtomobil kuch uzatmasining F. I. K:

- yengil avtomobil uchun - 0,90-0,92;

- yuk avtomobil uchun - 0,82-0,85 ga teng bo'ladi.

Tirsakli valning aylanishlar sonlarining oraliqlarini quyidagicha qabul qilinadi:

A) Karbyuratorli dvigatellar uchun:

$n_1 = n_{\min} = 400 \div 1200$ ayl/min dan

$n_{\max} = (1,1 \div 1,2) \cdot n_N$ gacha sakkizta oraliqni qabul qilinadi,

ya'ni; $n_2 = 0,2 \cdot n_N$; $n_3 = 0,4 \cdot n_N$; $n_4 = 0,6 \cdot n_N$; $n_5 = 0,8 \cdot n_N$; $n_6 = 0,9 \cdot n_N$; $n_7 = 1,0 \cdot n_N$;

$n_8 = 1,1 \cdot n_N$; va $n_9 = 1,2 \cdot n_N$;

B) Dizel dvigatellari uchun:

$n_1 = n_{\min} = 350 \div 700$ ayl/min dan n_N gacha to'rtta oraliq, ya'ni; $n_2 = 0,43 \cdot n_N$;

$n_3 = 0,65 \cdot n_N$; $n_4 = 0,86 \cdot n_N$ va $n_5 = 1,0 \cdot n_N$; larni qabul qilinadi, sababi, dizellarda aylanishlar sonini ortiqcha oshirish mumkin emas, chunki inertsia kuchi ortib ketadi;

n_N – maksimal quvvatdagi aylanishlar soni.

Tirsakli valning istalgan aylanishlar n_x sonida dvigatelning izlanayotgan unumli burovchi momenti quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$M_{e,x} = 9554 \cdot \frac{N_{e,x}}{n_x}, \text{ N}\cdot\text{m}, \quad (2.14)$$

Dvigatelning izlanayotgan unumli solishtirma yonilg'i sarfi quyidagicha aniqlanadi:

$$g_{e,x} = g_{e,N} \cdot \left[a - b \left(\frac{n_x}{n_N} \right) + c \cdot \left(\frac{n_x}{n_N} \right)^2 \right], \text{ g}/(\text{kVt}\cdot\text{soat}) \quad (2.15)$$

bu yerda, a, b, c - dvigatel turlarini e'tiborga oluvchi koeffitsientlar:

- karbyuratorli dvigatel uchun: $a=1,2$; $b=1,0$; $c=0,8$;

- dizel dvigatel uchun: $a=1,55$; $b=1,55$; $c=1,0$; ga teng bo'ladi;

$g_{e,N}$ - maksimal quvvatdagi solishtirma yonilg'i sarfi, g/(kVt·s).

Solishtirma yonilg'i sarfi quyidagicha ifoda bilan aniqlanadi:

$$g_{e,N} = \frac{10^3 \cdot 3,6}{Q_n \cdot \eta_e}, \text{ g}/(\text{kVt}\cdot\text{s}) \quad (2.16)$$

bu yerda, Q_p -yonilg'ining pastki issiqlik berish qobiliyati:

- benzin uchun, $Q_p=43,93$ MJ/kg;

- dizel yonilg'isi uchun, $Q_p=42,50$ MJ/kg;
- η_e -dvigatelning unumli foydali ish koeffitsienti:
- karbyuratorli dvigatel uchun $\eta_e=0,25-0,33$,
- dizel dvigatel uchun $\eta_e=0,35-0,40$,

Dvigatelning izlanayotgan soatli yonilg'i sarfi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

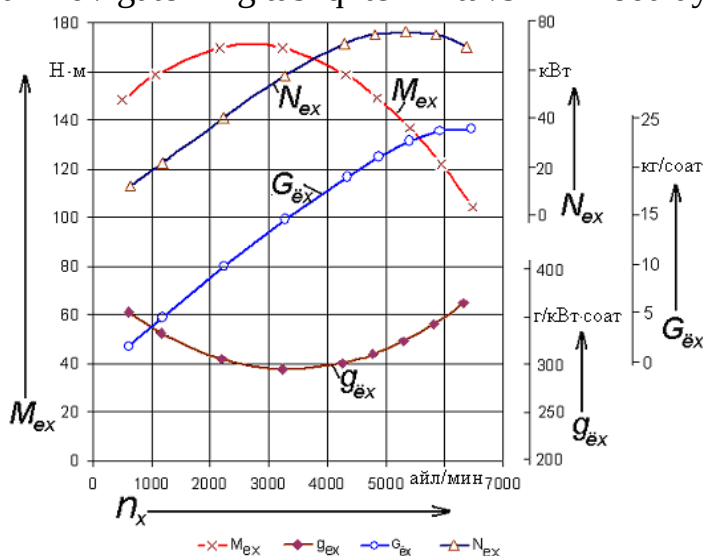
$$G_{e.x} = 10^{-3} \cdot g_{e.x} \cdot N_{e.x}, \text{ kg/soat.} \quad (2.17)$$

Tirsakli valning aylanishlar soni bo'yicha hisoblangan $N_{e.x}$, $M_{e.x}$, $g_{yo.x}$ va $G_{yo.x}$ qiymatlarni 20.1-jadvalga to'ldiriladi.

20.5-jadval

n_x ayl/min	Tashqi tezlik tavsifnomaning ko'rsatkichlari			
	$N_{e.x}$, kVt	$M_{e.x}$, kVt	$g_{yo.x}$, g/kVt·soat	$G_{yo.x}$, kg/soat

Jadval asosida $N_{ex}=f(n)$, $M_{ex}=f(n)$, $G_{yo.x}=f(n)$ va $g_{yo.x}=f(n)$ grafiklarni quriladi (2.5-jadval). Bu grafik dvigatelning tashqi tezlik tavsifini ifodalaydi (2.5-rasm).

20.5- rasm. Karbyuratorli dvigatelning tashqi tezlik tavsifnomasi grafigi.

1. Avtomobilga ta'sir etuvchi qarshilik kuchlari

1.1 G'ildirakning g'ildirashiga qarshilik kuchi

Avtomobil g'ildiraklarining g'ildirashi uch xil sharoitda bo'ladi:

a) elactik shinali g'ildirak deformatsiyalanmaydigan qattiq yo'l ustida harakat qiladi;

b) elastik shinali g'ildirak deformatsiyalanadigan yo'l ustida harakatlanadi;

v) qattiq g'ildirak deformatsiyalanadigan yo'l ustida harakatlanadi.

G'ildirashga qarshilik kuchi, g'ildirakka yuk og'irligidan tushgan kuch, shina

va yo'lining deformatsiyasi hamda shina siratining yo'l sirti bilan ishqalashiga bog'liq bo'ladi.

Avtomobil qattiq qoplamali yo'lda harakatlanganda g'ildirak shinasining deformatsiyanishi natijasida g'ildirashga qarshilik ko'rsatuvchi kuch ortib ketadi. Bu kuchning miqdorini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

Tekis yo'lda

$$P_f = (R_1 + R_2) \cdot f = G_a \cdot f, N \quad (4.1)$$

bu yerda

R_1, R_2 – oldingi va orqa g'ildiraklarga ta'sir etuvchi reaksiya kuchlari, N.

f - g'ildirashga qarshilik koeffitsienti;

G_a – avtomobilning yuki bilan to'la og'irligi, N.

G'ildirashga qarshilik koeffitsientini f oldingi va keyingi g'ildiraklar uchun bir xil qabul qilinadi, undan tashqari avtomobilning harakat tezligi 60 - 80 km/soatdan kichik qiymatlarida g'ildirashga qarshilik koeffitsientini f_0 , katta qiymatlarida f bilan belgilanadi:

g'ildirashga qarshilik koeffitsienti yo'lining turi va ahvoli, shinaning konstruksiyasi, kord qatlami, kord iplarining soniga;

shinaning texnik holati; avtomobilning tezligi; shinadagi bosim; g'ildirakning yonaki sirpanishi; yo'lining notekisligi kabi omillarga bog'liq bo'ladi.

Avtomobil 80 km/soat tezlikdan yuqori tezlikda harakatlanganda g'ildirashga qarshilik koeffitsientini empirik ifoda yordamida quyidagicha aniqlanadi:

$$f = f_0 \cdot \left(1 + \frac{V_{a.\max}^2}{2000} \right), \quad (4.2)$$

bu yerda; V_a – avtomobilning tezligi, km/soat.

Quyida yo'l turlari bo'yicha f_0 ning qiymatlari keltirilgan:
 $f_0 (V_a < 80 \text{ km/c})$ bo'ladi

qoniqarli asfaltlagan yo'lda 0,018-0,020

tosh yo'lda 0,023-0,030

shag'alli yo'lda 0,020-0,025

tuproqli yo'lda 0,025-0,035

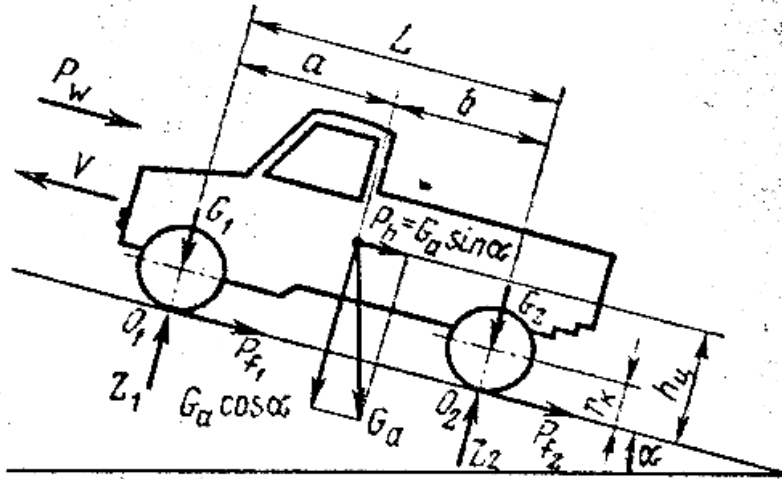
qumli yo'lda 0,100-0,300

qorli yo'lda 0,070-0,300

hisoblashlarda f ning o'rtacha qiymatlarini qabul etiladi.

8. Avtomobilning balandlikka chiqishda qarshilik kuchi, g'ildirashga qarshilik kuchi, g'ildirashga qarshilik koeffitsienti

Avtomobil yo'llari balandlik va pastliklardan iborat bo'lib, gorizont qismlari ham uchrab turadi. Yo'lining bo'ylama qiyaligi α burchak yoki i bilan belgilanadi (20.6-rasm),

20.6-rasm. Qiyalikka ko'tarilayotgan avtomobilga ta'sir etuvchi kuch va momentlar.

ya'ni
$$i = \operatorname{tg} \alpha = \frac{H}{B}$$

bu yerda, H - yo'lning bo'ylama kesimi bo'yicha balandligi, m.

B - yo'lning ko'ndalang kesimi bo'yicha eni, m.

20.6-rasmda ko'rsatilganidek, balandlikka ko'tarilayotgan avtomobilning umumiy og'irligi G_a , yo'lga parallel $G_a \cdot \sin \alpha$ va perpendikulyar $G_a \cdot \cos \alpha$ tashkil etuvchilardan iborat. Bulardan birinchisi avtomobilning balandlikka ko'tarilishiga qarshilik kuchi bo'lib, R_α bilan belgilanadi, ya'ni:

$$P_\alpha = G_a \cdot \sin \alpha, \text{ N} \quad (4.3)$$

Avtomobil balandlikka ko'tarilayotganda R_α kuch avtomobil harakatiga qarshilik ko'rsatsa, avtomobil pastlikka harakatlanganda esa, avtomobilni oldinga itaruvchi kuch bulib xizmat qiladi.

3. Havoning qarshilik kuchi, qarshilik koeffitsienti, qarshilik kuchlarini yengish uchun sarf bo'ladigan quvvat.

G'ildirakning g'ildirashiga qarshilik R_f kuchi va avtomobilning balandlikka ko'tarilishiga qarshilik R_α kuchlari birgalikda, yo'lning jami qarshilik kuchi R_ψ ni tashkil etadi.

Yo'lning jami qarshilik kuchi quyidagicha aniqlanadi:

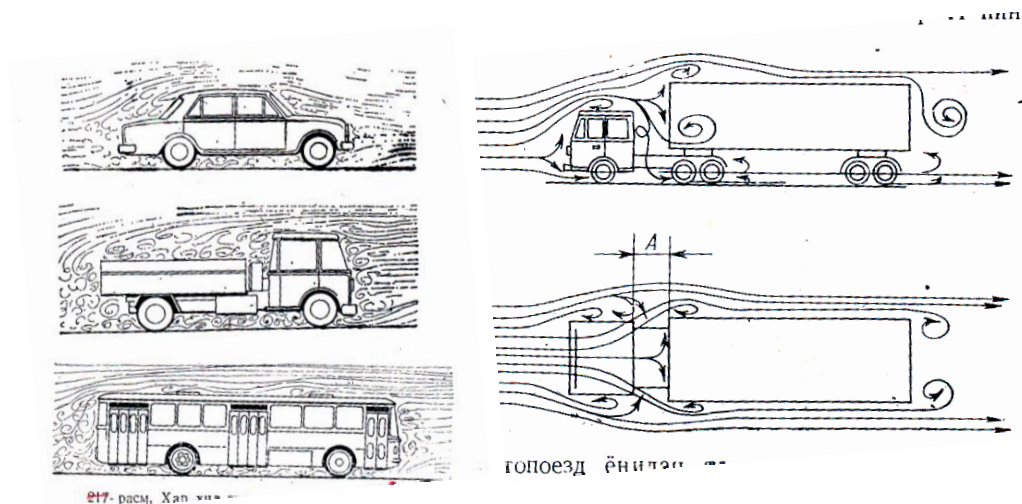
$$P_\psi = P_f + P_\alpha = G_a \cdot (f \cdot \cos \alpha + \sin \alpha), \text{ N} \quad (4.4)$$

Agar $\Psi = f \cdot \cos \alpha + \sin \alpha$ bo'lsa va uni yo'lning umumiy qarshilik koeffitsienti desak, yo'lning qarshilik kuchi quyidagiga teng bo'ladi:

$$P_\psi = G_a \cdot \Psi, \text{ N} \quad (4.5)$$

3.1. Havoning qarshilik kuchi

Avtomobil yo'lda harakatlanish davrida havo qarshiligiga duch keladi va uni yengish uchuni dvigatel quvvati sarf bo'ladi. Havo avtomobilning oldidan, yonidan va orqasidan ta'sir etib, avtomobilni harakatlanishiga qarshi bosim kuchini hosil qiladi (20.7-rasm).

20.7-rasm. Har xil turdagi avtomobillarga havo oqimini ta'siri

Bu elementar kuchlarning teng ta'sir etuvchisini avtomobilga havoning qarshilik kuchi R_w bilan belgilanadi va uning qiymati quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$P_w = K \cdot F \cdot V_a^2, \text{ N} \quad (4.6)$$

K – havoning qarshilik koeffitsienti;

F – avtomobilning oldidan qaragandagi yuzasi, m^2 ;

V_a – avtomobilning harakat tezligi, m/s .

Yuk va avtobuslar uchun avtomobilning yuzasi quyidagicha aniqlanadi:

$$F = B \cdot H, \text{ m}^2 \quad (4.7)$$

engil avtomobillar uchun

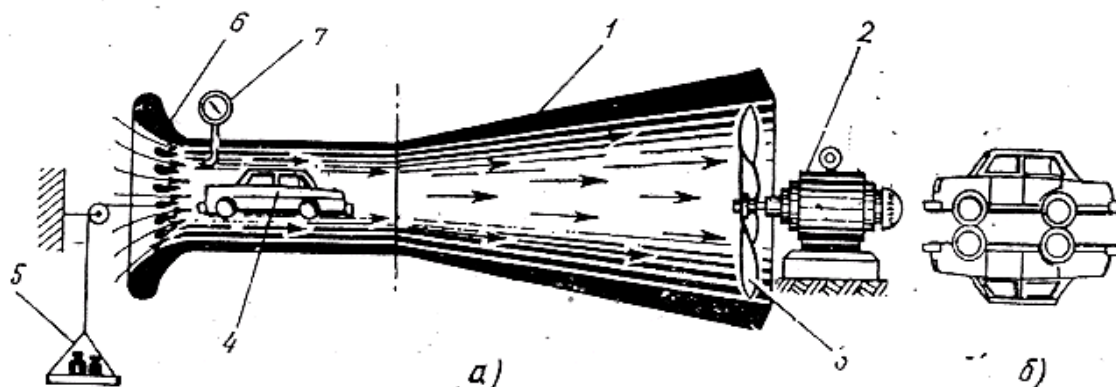
$$F = 0,78 \cdot B_1 \cdot H, \text{ m}^2 \quad (4.8)$$

bu yerda; V – avtomobilning ro'parasidan qaralganda uning oldingi g'ildiraklari orasidagi masofa, m ;

N – avtomobilning balandligi, m ;

V_1 – avtomobilning eni, m .

Havo qarshiligini aerodinamik truba yordamida aniqlanadi (20.8- rasm, a)

20.8-rasm. Aerodinamik truba sxemasi

Aerodinamik truba 1 ichida avtomobil modeli 4 osib qo'yiladi. Trubaning

ichiga elektrodvigatel 2 li ventilyator 3 o'rnatilgan bo'lib, yo'naltiruvchi panjara 6 esa xavo oqimini to'g'rilab uning kirish qismidagi gidroblanishni yo'qotadi. Ventilyator yordamida so'rilgan havo oqimi avtomobilni R_w kuch bilan o'rnidan qo'zg'atishga harakat qiladi, bu qarshilik kuchi avtomobil havo oqimining tezligiga teng tezlik bilan harakatlanayotganida paydo bo'ladi. Tarozi 5 ning ko'rsatishi bo'yicha R_w kuch va anemometr 7 yordamida havo oqimining tezligi aniqlanadi hamda avtomobilning oldidan qaragandagi yuzasi aniq bo'lsa komponentning qiymati topiladi. Aerodinamik trubada avtomobilning 1/5-1/10 marta kichraytirilgan modeli puflanadi.

Trubaga osilgan avtomobil modeliga har tomondan havo oqimi ta'sir etadi, haqiqatdan esa havo avtomobilning usti va ostki qismidan esadi. SHu sababli K ning qiymati trubada bitta avtomobilni puflaganda haqiqiy koeffitsientdan kichik bo'ladi.

Mana shu kamchilikni yo'qotish uchun tajribani simmetrik joylashtirilgan ikkita avtomobil modeli bilan o'tkaziladi (20.8-rasm, b). Havo oqimining yo'nalishiga avtomobilning shakli katta ta'sir ko'rsatadi.

Aerodinamik qarshilik avtomobilning tortish dinamikasi va yonilg'i tejamkorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Havo qarshiligini yengish koeffitsienti avtomobil turlari bo'yicha quyidagicha belgilangan:

yopiq kuzovli yengil avtomobil uchun....0,20-0,30;
avtobuslar uchun.....0,40-0,60;
yuk avtomobillari uchun.....0,60-0,80;
avtopoezdlar uchun.....0,81-0,96;

Qarshilik kuchlarini yengish uchun sarf bo'ladigan quvvat.

Etakchi g'ildiraklarga yetib kelgan N_F quvvatni qanday tashqi qarshiliklarni yengishga sarf bo'layotganligini ko'rsatuvchi tenglamani avtomobilning quvvatlar muvozanati deyiladi.

Ma'lumki, avtomobilning kuchlar muvozanati quyidagiga teng edi:

$P_T - P_f - P_\alpha - P_w - P_{ja} = 0$. Kuchdan quvvatga o'tish uchun kuchlar muvozanati tenglamasining chap va o'ng tomonini tezlik V_α ga ko'paytirib 1000 ga bo'lamiz; Natijada quyidagilarni xosil qilamiz:

$$N_T = \frac{P_T \cdot g_a}{1000}; N_f = \frac{P_f \cdot g_a}{1000}; N_\alpha = \frac{P_\alpha \cdot g_a}{1000}; N_w = \frac{P_w \cdot g_a}{1000}; N_{ja} = \frac{P_{ja} \cdot g_a}{1000}, \text{ kVt.}$$

SHularga asosan, quvvatlar muvozanati tenglamasi quyidagicha yoziladi:

$$N_T = N_f + N_\alpha + N_w + N_{ja}, \text{ kVt yoki} \quad (4.9)$$

$$N_e = \frac{N_T}{\eta_{ky}} = \frac{N_f}{\eta_{ky}} + \frac{N_\alpha}{\eta_{ky}} + \frac{N_w}{\eta_{ky}} + \frac{N_{ja}}{\eta_{ky}} \text{ kVt} \quad (4.10)$$

Nazorat savollari.

1. Avtomobilning tortish qobiliyatini tushuntiring?
2. Nima uchun avtomobilni tortish qobiliyati hisoblanadi?
3. Dvigatel quvvatini hisoblash orqali nimani aniqlanadi?

4. Asosiy uzatmani uzatish sonini qanday aniqlanadi?
5. Geometrik qator qanday aniqlanadi?
6. Eksplutatsiyada uchraydigan omillarning tortish-tezlik xususiyatiga ta'siri?
7. Avtomobilga qanday kuchlar ta'sir etadi?
8. Avtomobilni harakatlantiruvchi momentlar?
9. Dvigatel energiya manbai ekanligini tushuntiring?
10. Dvigatelni tashqi tezlik tavsifini tushuntiring?
11. Dvigatelni tashqi tezlik tavsifini tajriba yo'li bilan aniqlash?
12. Tirsakli valni aylanishlar sonini qanday aniqlanadi?
13. Dvigatelni tirsakli valni istalgan aylanishlar soni bo'yicha quvvati qanday aniqlanadi?
14. Dvigatelni tirsakli valni istalgan aylanishlar soni bo'yicha burovchi momenti qanday aniqlanadi?
15. Dvigatelni tirsakli valni istalgan aylanishlar soni bo'yicha solishtirma yonilg'i sarfi qanday aniqlanadi?
16. Dvigatelni tirsakli valni istalgan aylanishlar soni bo'yicha soatli yonilg'i sarfi qanday aniqlanadi?

21-Mavzu: Avtomobilning xarakatlanish tenglamasi. Tenglamani yechish usullari. Avtomobilning tezlanishi.

Reja.

1. Avtomobilning harakatining differentsial tenglamasi.
2. Inertsia kuchi.
3. Aylanib harakatlanuvchi massalar inertsia kuchini hisobga oluvchi koeffitsient, tenglamani yechish usullari
4. Tortish va quvvat balansi grafigi.
5. . Avtomobilning tezkorligi, baholovchi ko'rsatkichlar.
6. Avtomobilning tezlanishi.
7. Tezlanish grafigi va uning tahlili.
8. Tezlikni oshirishga ketgan vaqt va yo'lini hisoblash va grafik usulida aniqlash.

Tayanch so'z va iboralar. Avtomobilning harakatining differentsial tenglamasi, inertsia kuchi, aylanib harakatlanuvchi massalar inertsia kuchini hisobga oluvchi koeffitsient, tenglamani yechish usullari, tortish va quvvat balansi grafigi, avtomobilning tezkorligi, baholovchi ko'rsatkichlar, avtomobilning tezlanishi, tezlanish grafigi va uning tahlili, tezlikni oshirishga ketgan vaqt va yo'lini hisoblash va grafik usulida aniqlash.

1. Avtomobilning harakatining differentsial tenglamasi.

1.1. Avtomobil harakatining umumiy tenglamasi va uni yechish usullari

Avtomobil harakatining umumiy tenglamasi harakatlantiruvchi R_t va qarshilik ko'rsatuvchi $P_f, P_\alpha, P_w, P_{ja}$ kuchlarni bir-biri bilan bog'laydi.

Avtomobilga ta'sir etuvchi kuchlarni yo'l tekisligidagi soyalarini ixchamlashtirilsa quyidagi tenglama hosil bo'ladi:

$$P_T - P_f - P_\alpha - P_w - P_{ja} = 0 \text{ yoki } P_T = P_f + P_\alpha + P_w + P_{ja} \quad (5.1)$$

Avtomobil quyidagi maromlarda harakatlanadi:

tortish kuchi ta'sirida qarshiliklarni yengib harakatlanish;

tortish kuchi bo'lmaganda salt harakatlanish;

tormozlash kuchi ta'sir etgandagi harakatlanish.

Harakat davomida avtomobil dinamikasini quyi-dagi o'lchamlar aniqlaydi:

- maksimal tezlik $-V_{amax}$;

- maksimal tezlikdagi avtomobilni dinamik omili $- D_{a.vmax}$;

- maksimal tezlikda yo'lning umumiy qarshilik koeffitsienti $- \varphi_{vmax}$;

- birinchi tezlikda yurganda yo'lning umumiy qarshilik koeffitsienti $- \varphi_{max}$.

Umumiy tenglamaga kiruvchi kuchlarni tezlik bilan bog'lovchi aniq funktsional bog'lanishlar mavjud emasligi sababli uni yechishda quyidagi grafik usullardan foydalaniladi:

- kuchlar muvozanati va uning grafigi yordamida.

- quvvatlar muvozanati va uning grafigi yordamida.

- dinamik omil va dinamik pasport grafiklari yordamida.

- avtomobilning kuchlar va quvvatlar muvozanati.

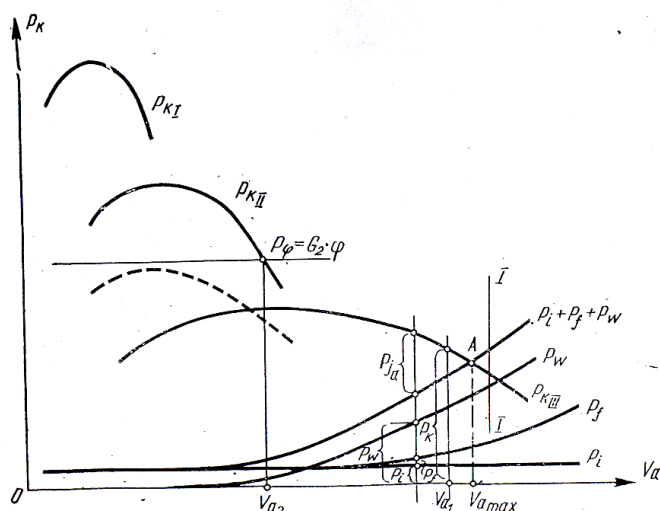
1.2. Avtomobilga ta'sir etuvchi kuchlar muvozanati.

Avtomobilning harakat tenglamasi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$P_T - P_f - P_\alpha - P_w - P_{ja} = 0 \text{ yoki } P_T = P_f + P_\alpha + P_w + P_{ja}$$

Bu tenglama avtomobilning kuchlar yoki tortish muvozanati tenglamasi deb ataladi, u grafik usulda 21.1-rasmda ko'rsatilgandek yechiladi.

Rasmdagi grafikda $P_f = f(\vartheta_a)$, $P_\alpha = f(\vartheta_a)$ va $P_w = f(\vartheta_a)$ funktsiyalar chizig'i aks ettirilgan.

21.1-rasm. Kuchlar muvozanati tenglamasi va uni yechilishi.

Hosil bo'lgan egri chiziqlarni grafik usulda qo'shilsa, $P_f + P_\alpha + P_w$ egri chizig'i hosil bo'ladi.

Jami qarshiliklarning yig'indisi R_T chizig'i bilan kesishgan A nuqtasi avtomobilning o'zgaras maksimal tezlik bilan shu qarshiliklarni yengib yurishi uchun zarur bo'lgan avtomobilning tortish kuchining qiymatini ko'rsatadi.

Tortish kuchi R_T chizig'i bilan $P_f + P_\alpha + P_w$ chiziqlar orasidagi masofa R_{ja} ordinata bo'lib, u tortish kuchining sarflanmagan qismi bo'lib, u avtomobilga tezlanish berish uchun sarflanadi.

R_w kuch grafigi bilan abtsissa o'qi orasidagi masofa masshtabda R_w ni qiymatini, R_w grafigi bilan R_f orasidagi ordinata masshtabda R_f kuchini, R_α chizig'i bilan abtsissa o'qi orasidagi ordinata masshtabda R_w kuchini qiymatini beradi. Bu usul bilan yo'l sharoitiga qarab avtomobilni harakat tezligini aniqlanadi va bu tezlik orqali yuk va yo'lovchilarni tashish ishini rejalashtiriladi.

2. Inertsiya kuchi.

2.1. Avtomobilning tezlanishiga bo'lgan qarshilik (inertsiya kuchi).

Avtomobil ikki xil massadan iborat; ilgari lama harakatlanuvchi kuzov, kabina, yuk va aylanib harakatlanuvchi g'ildirak, tirsakli val, maxovik, shesternya, vallar. SHuning uchun, avtomobil yo'lda o'zgaruvchan harakat qilayotganda uning inertsiya R_{ja} kuchi ilgari lama va aylanma harakatlanuvchi massalar ta'sirida bo'ladi.

Kuchlardan tashqari, avtomobilning oldingi va orqa g'ildiraklarining g'ildirashiga qarshilik momentlari $M_{f1} : M_{f2}$ hamda g'ildiraklarning inertsiya M_{ja1} momentlari $M_{ja1} : M_{ja2}$ ta'sir qiladi.

Kuchlar va momentlar ta'sirida hosil bo'lgan inertsiya R_{ja} kuchi avtomobilning og'irlik markaziga ta'sir etib, avtomobilni tezlanishiga qarshilik qiladi va yo'nalishi avtomobilning harakat yo'nalishiga teskari yo'nalgan bo'ladi. Avtomobilga ta'sir etuvchi inertsiya kuchi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$P_{ja} = -\frac{G_a}{g} \cdot \delta_{a\ddot{u}n} \cdot j_a, \text{ H} \quad (5.2)$$

bu yerda, g -jismning erkin tushish tezlanishi, $g=9,81, \text{m/s}^2$;

δ_{ayl} —aylaniuvchi massalarning inertsia kuchlari va inertsia momentlarini e'tiborga oluvchi koeffitsient;

j_a avtomobilning tezlanishi, m/s^2 .

Aylaniuvchi massalarni e'tiborga oluvchi δ_{ayl} koeffitsient quyidagi empirik ifoda bilan aniqlanadi:

$$\delta_{a\ddot{u}n} = 1,04 + 0,04 \cdot U_{y-k}^2, \quad (5.3)$$

bu yerda, $U_{u,q}$ -uzatmalar qutisining uzatish soni. Avtomobilning quvib o'tishda avtomobil tezlanishi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$j_a = \frac{(P_r - P_w - P_{\psi}) \cdot g}{\delta_{a\ddot{u}n} \cdot G_a}, \text{ m/s}^2 \quad (5.4)$$

2.2. Reaktiv kuchlar

Avtomobil yurmasdan tinch turgan payida unga tashqi qarshilik kuchlari ta'sir etmaydi, faqat avtomobilning og'irligi G_a ta'sirida oldingi va orqa g'ildiraklarda reaksiya kuchlari R_1 va R_2 hosil bo'ladi (21.2-rasm):

Avtomobilning oldingi va keyingi o'qlariga nisbatan kuchlardan hosil bo'lgan momentlar muvozanati shartidan quyidagilarni yozamiz:

oldingi o'qqa nisbatan momentlar:

$$-R_2 \cdot L + G_a \cdot a = 0 \text{ bundan, } R_2 = \frac{G_a \cdot a}{L}, \text{ N orqa o'qqa nisbatan momentlar}$$

$$R_1 \cdot L - G_a \cdot \epsilon = 0 \text{ bundan, } R_1 = \frac{G_a \cdot \epsilon}{L}, \text{ N}$$

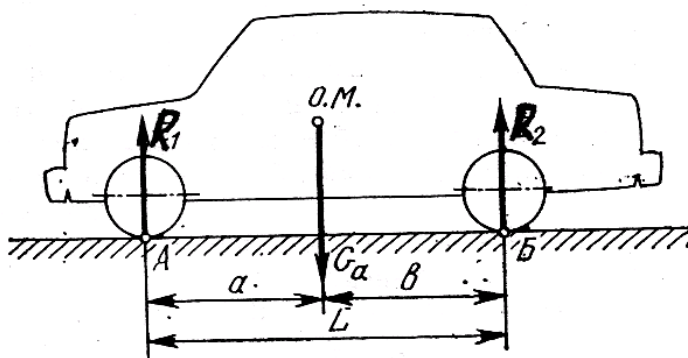
bu yerda, L -oldingi va orqa g'ildiraklar orasidagi masofa (avtomobil bazasi), m.

a -oldingi g'ildirak o'qidan og'irlik markazigacha bo'lgan masofa, m.

$$a = \frac{G_1 \cdot L}{G}; \quad (5.5)$$

ϵ -og'irlik markazidan orqa g'ildirak o'qigacha bo'lgan masofa, m.

$$\epsilon = \frac{G_2 \cdot L}{G}; \quad (5.6)$$

21.2-rasm. Gorizontal yo'lda harakatsiz turgan avtomobilga ta'sir qiluvchi og'irlik va reaksiya kuchlari.

Avtomobil hamma ichki va tashqi kuch hamda momentlar ta'sirida balandlikka harakatlanganda g'ildiraklarga ta'sir etuvchi yo'lining normal reaksiyalari R_1 , R_2 avtomobilga ta'sir etuvchi kuch va momentlar ta'sirida o'zgaradi, ya'ni:

$$R_1 = \frac{G_a \cdot e}{L} = \frac{G_a \cdot e \cdot \cos \alpha}{L} - \frac{P_f \cdot r_F + P_W \cdot h_W - P_{ja} \cdot h_g + P_\alpha \cdot h_g - M_{jF}}{L};$$

$$R_2 = \frac{G_a \cdot a}{L} = \frac{G_a \cdot a \cdot \cos \alpha}{L} + \frac{P_f \cdot r_F + P_W \cdot h_W - P_{ja} \cdot h_g + P_\alpha \cdot h_g - M_{jF}}{L}$$

bu yerda, h_w , h_g , -shamol va inertsia kuchining ta'sir balandligi, m;
 M_{jF} -hamma g'ildiraklarning inertsia momentlari, N.

Oldingi g'ildirakdagi reaksiya kamayadi, orqa g'ildirakdagisi esa yo'lining og'ish burchagi α , avtomobil tezlanishi va qarshilik kuchlarining oshishi bilan ko'payadi.

Og'irlik kuchining oldingi va orqa o'qlarga tushgan og'irliklari G_1 va G_2 ga nisbatan necha marta kattaligini og'irlikni taqsimlanish koeffitsientlari orqali quyidagicha aniqlanadi:

$$m_1 = \frac{R_1}{G_1}; \quad (5.7) \quad m_2 = \frac{R_2}{G_2}. \quad (5.8)$$

Bu koeffitsientlarning qiymatlari quyidagicha:

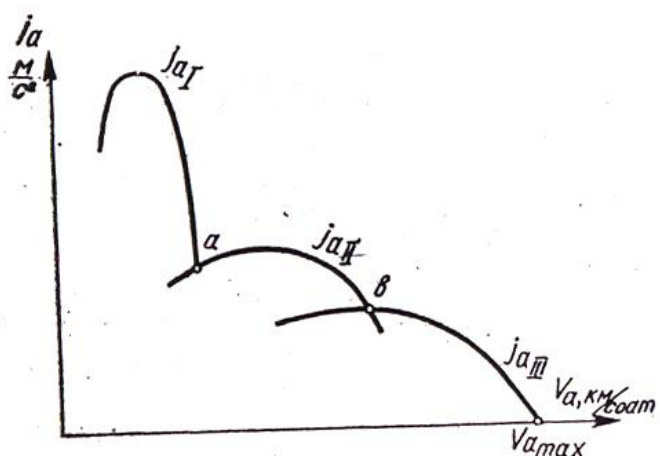
oldingi o'q uchun..... $m_1=0,55-0,7$;

orqa o'q uchun..... $m_2=1,2-1,35$.

3. Aylanib harakatlanuvchi massalar inertsia kuchini hisobga oluvchi koeffitsient, tenglamani yechish usullari

Aylanib harakatlanuvchi massalar koeffitsienti. Har bir uzatma uchun quyidagicha aniqlanadi:

$$\delta_{a\ddot{u}n} = 1,04 + 0,04U_{y.k}^2 \quad (5.9)$$

21.3-rasm. Avtomobillarning tezlanish tavsifi

bu yerda $U_{u,k}$ uzatmalar qutisining uzatish soni. Dinamik D_a omil har bir uzatmaning 8-10 tezlik qiymati uchun aniqlanganligi sababli, har bir uzatma uchun tezlanishning ham shuncha qiymatini aniqlanadi 21.3-rasm. Tezlanish o'lchamlariga tezlik vaqt va yo'l kiradi. Avtomobilning tezligi, yurgan yo'li va vaqtining maxsus mexanizmlar yordamida aniqlanadi.

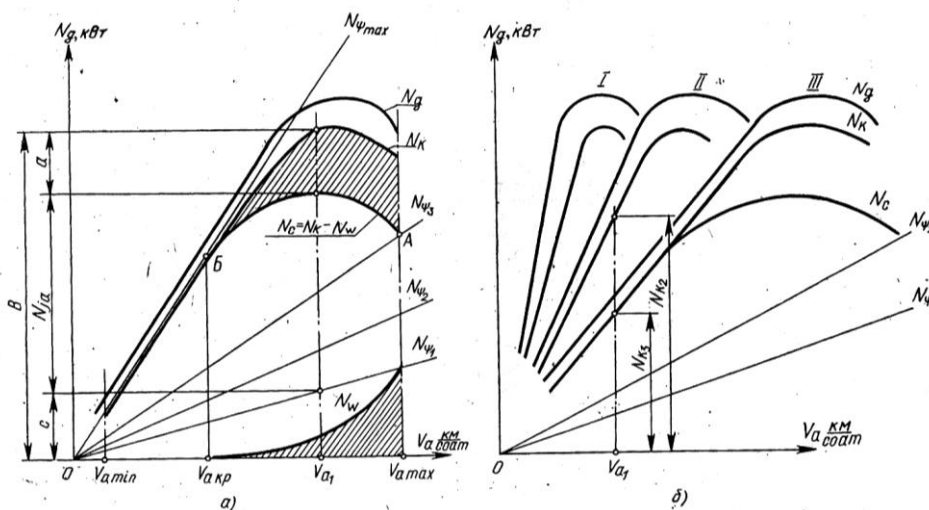
4. Tortish va quvvat balansi grafiki.

Quvvatlar balansi (4.10) tenglamasining grafik usulda yechish uchun avtomobilni biror uzatmada harakatlanayotgan holi uchun ko'rib chiqamiz.

Dvigatelning tashqi tezlik tavsifnomasi grafigidan foydalanib N_e grafigini chizamiz, agar N_e qiymatdan kuch uzatmadagi qarshiliklarni yengishga sarflangan quvvat N_{ku} ni ayirilsa, ya'ni $N_e - N_{ky} = N_T$ bo'lsa yetakchi g'ildirakdagi quvvat N_T kelib chiqadi. Yuqoridagi tenglamaning o'ng tomonidagi quvvatlar grafikda

$$N_e = f(V_a) \quad N_T = N_e \cdot \eta_{ky} = f(V_a), \quad N_f = f(V_a), \quad N_a = f(V_a), \quad N_w = f(V_a)$$

chiziqlar bilan ifodalanadi. N_f , N_a va N_w grafiklarni chizishda $f = const$ ya'ni o'zgarmas deb faraz qilinadi. SHuning uchun bu chiziqlar to'g'ri chiziqlardan iborat bo'ladi (21.4-rasm).

21.4-rasm. Avtomobilning quvvatlar muvozanati va uni yechilishi.

Grafikdagi N_e –dvigatelning samaradorli quvvati, kWh, N_T – avtomobilning yetakchi g'ildiragidagi tortish quvvati, kWh.

Avtomobilning har bir tezligida dvigatel quvvatinig taqsimlanishining aniq tasavvur qilish uchun quvvat muvozanati tenglamasini grafik usulda yechamiz.

Dvigatelning quvvati N_e va barcha qarshiliklarni yengish uchun sarf bo'layotgan quvvatlarni avtomobilning ihtiyoriy uzatmasidagi tezligini dvigatel tirsakli valining aylanishlar soni bilan bog'lash maqsadida rasmdagi abtissa o'qiga ikkita ko'rsatkich (tezlik V_a , aylanishlar soni n)ni joylashtiriladi. Ordinata o'qiga esa, quvvatlar qiymatini joylashtiriladi.

Ihtiyoriy V_{a1} tezlikdan yuqoriga tik chiziq chizib quvvat chiziqlari bilan kesishgan nuqtani aniqlaymiz.

Grafikdan ko'rinib turibdiki, yetakchi g'ildirakga keltirilgan quvvat bilan shamol

kuchini yengishga sarflangan quvvatlar ayirmasi quvvatning sarflanmagan qismi bo'ladi, va u N_s bilan belgilanadi.

Quvvatning sarflanmagan qismi yo'lining qarshiligini yengib avtomobil tezlanishini oshirish uchun sarflanadi. N_T bilan N_ψ chiziqlarning kesishgan A nuqtasida avtomobil eng katta tezlikka ega bo'ladi.

Grafikdan foydalanib yetakchi g'ildirakka keltirilgan quvvat $N_T = N_e \cdot \eta_{ky}$, kVt va yo'l qarshiliklarini yengish uchun sarflangan quvvat $N_\psi = N_f + N_a + N_w$, kVt aniqlanadi.

Kesishgan nuqtalardan foydalanib quvvatlar muvozanatidagi quvvatlarning qiymatini, avtomobilning istalgan tezligi V_{al} yoki tirsakli valning istalgan aylanishlar soni uchun quyidagicha aniqlanadi:

$$N_e - N_T = N_{ky}; \quad N_\psi - N_a = N_w; \quad N_T - N_w = N_e;$$

$$N_a - N_f = N_s \text{ va } N_f = N_f$$

A nuqtadan o'ng tomondagi tezlik har doim sekinlashadi, chunki, yo'l qarshiligi yetakchi g'ildirakka keltirilgan tortish quvvatidan katta bo'ladi ya'ni:

$$N_\psi > N_T$$

A nuqtadan chap tomondagi barcha tezliklarda sarflanmaydigan ortiqcha quvvat mavjud bo'lib, tortish uchun sarflangan quvvat yo'l qarshiligini yengish chun sarflangan quvvatdan katta bo'ladi ya'ni:

$$N_T > N_\psi$$

Bu quvvat avtomobilga tezlanish berishga intiladi. SHuning uchun sarflanmagan ortiqcha quvvat (N_s)dan avtomobilni quvib harakatlanishi uchun foydalaniladi.

5. Avtomobilning tezkorligi, baholovchi ko'rsatkichlar.

Avtomobil ko'chada ayniqsa shahar ko'chalarida harakatlanganda uning tezligini har doim o'zgaratirib turadi.

Masalan, shaharda ishlatiladigan avtomobillar 15-25 foiz tekis harakat, 30-45% tekis tezlanuvchan va 30-40 foiz tormozlanish bilan harakatlanadi. Demak, o'zgaruvchan harakatdagi avtomobil dinamikasi tezlanish va tezlikning o'zgarishi uchun zarur bo'lgan yo'l hamda vaqt bilan o'lchanadi.

6 Avtomobilning tezlanishi.

Dinamik omil formulasidan avtomobilning tezlanishi quyidagicha teng bo'ladi:

$$j_a = (\mathcal{A}_a - \psi)g / \delta_{a\ddot{u}l}, \text{ m/s}^2 \quad (7.1)$$

Bu formuladagi dinamik faktorning (har bir uzatma uchun) hamma tezliklar uchun qiymatlari aniqlangan, ψ koeffitsientining qiymati esa berilgan. Aylanib harakatlanuvchi massalar koeffitsienti δ_{ayl} har bir uzatma uchun quyidagicha topiladi:

$$\delta_{a\ddot{u}l} = 1,04 + 0,04U_{y.k}^2 \quad (7.2)$$

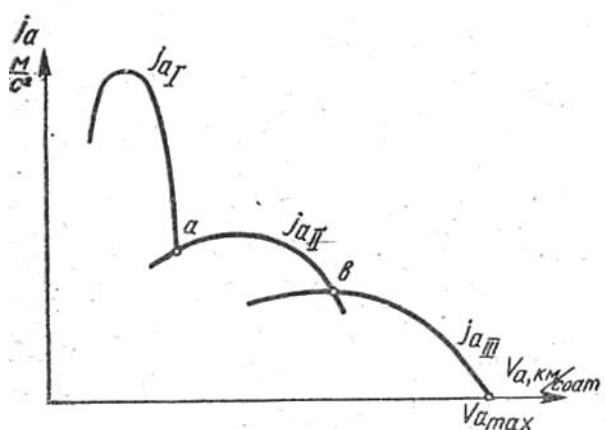
Bu formulaga $U_{u.k.}$ ning izlanayotgan uzatma uchun qiymatlari qo'yiladi.

Avtomobilga o'rnatilgan uzatmalar qutisi uch uzatmali bo'lsa, ularning tezlanish qiymatlari alohida hisoblanadi.

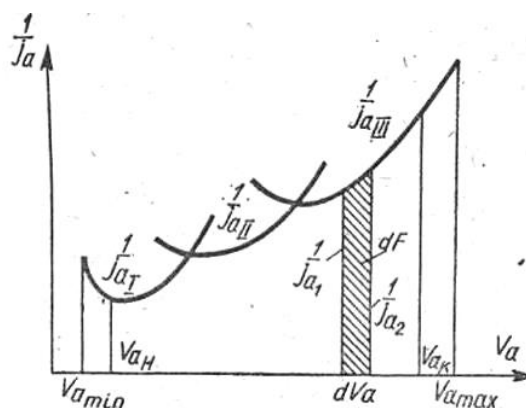
Dinamik faktor har bir uzatmaning 8...10 tezlik qiymati uchun aniqlanganligi sababli, har bir uzatma uchun tezlanishiiig ham shuncha qiymatini aniqlash zarur. 21.5- rasmda ko'rsatilgan a , v nuqtalardagi tezlanish qiymatlari qo'shni uzatmalar uchun tezlanish qiymatlariga eng yaqin, bu esa avtomobil har bir uzatmada maksimal tezlikka ega bo'lgani uchun uzatmalarni qo'shish uchun maqbulidir. Natijada avtomobilga bo'lgan dinamik yuklanish kamayadi.

7. Tezlanish grafigi va uning tahlili.

Avtomobilning shig'ov yo'lining gorizontaal qismida tekshiriladi. Avtomobil minimal tezlik bilan ketayogganda haydovchi drossel, pedaliga jadal bosadi va avtomobil maksimal tezlik olguncha shu holda ushlab turadi. Iloji boricha uzatmadan uzatmaga tez o'tiladi. Avtomobilning tezligi, o'tgan yo'li va vaqt o'ziyozar mexanik qurilmalar yordamida qayd qilinadi. Avtomobil jadal tezlanish bilan harakatlanayotgan davrda o'tilgan yo'l S va vaqt t topiladi.

21.5-rasm. Avtomobilning tezlanish grafigi

21.6-rasm. Uch uzatmali uzamalar qutisi uchun teskari tezlanish qiymatlarining grafigi

Ifodadagi dinamik D_a omilni har bir uzatma uchun va tezliklar uchun aniqlanadi, buning uchun ψ koeffitsientning qiymati berilgan bo'ladi.

Avtomobil tezlanish bilan harakatlanganda o'tilgan yo'l va vaqtning analitik usulida aniqlash mumkin.

Avtomobilning tezlanishi tezlikdan vaqt bo'yicha olingan hosilaga teng, ya'ni:

$$j_a = \frac{dV_a}{dt} \text{ bunda } dt = dV_a / j_a$$

V_1 tezlikdan V_2 tezlikka yetgunga qadar sarflangan vaqtni quyidagicha aniqlanadi:

$$t = \int_{V_1}^{V_2} \frac{dV_a}{j_a} \quad (7.3)$$

Tezlik V_1 dan V_2 tezlikkacha yetgunga qadar o'tilgan yo'lni quyidagicha aniqlanadi.

$$S = \int_{t_1}^{t_2} V_a dt \quad (7.4)$$

Bu integrallarni yechish qiyin, chunki j_a bilan V_a va V_a bilan ular orasida bog'lanishlar yo'q.

Formuladan ko'rinib turibdiki, shig'ov bilan harakatlanishdagi yo'l va vaqtni analitik hisoblash ancha qiyin va bunga ko'p vaqt ketadi. Tezlanishda o'tilgan yo'l va vaqtni tezlanish grafigidan grafik integrallash usuli bilan osongina aniqlash mumkin. Buning uchun avtomobilning tezlanishiga teskari bo'lgan $\frac{1}{j_a} = f(V_a)$ grafik

qurish kerak (7.2-rasm). Tezlikni V_{an} dan V_{ak} gacha oshirish uchun ketgan vaqt T , $\frac{1}{j_{a1}}$ va $\frac{1}{j_{a2}}$ hamda dV_a bilan chegaralangan elementar yuzalarning yig'indisiga teng, ya'ni bu yerda $m_{\frac{1}{j_a}}$, m_{V_a} , ordinata va abstsissa o'qlaridagi parametrlar uchun

masshtablar; $F-V_{an}$ va V_{ak} teskari tezlanishlar chizig'i hamda abstsissa o'qi bilan chegaralangan yuza.

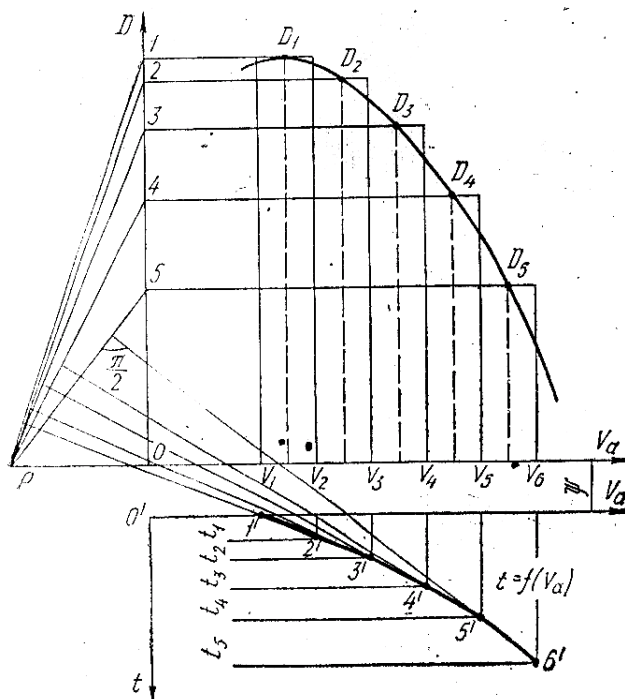
F yuzani planimetrlash usuli bilan aniqlash mumkin. Natijada yuqoridagi formulani qiymati aniqlanib, $T=f(V_a)$ funktsiyani 7.2-racmda ko'rsatilgandek chizish mumkin..

7.2-rasmdagi grafikni integrallash davrida tezlik V_{amax} ga yaqinlashgan sari, tezlanish j_a nolga intiladi, natijada $\frac{1}{j_{aIII}}$ chiziq V_{amax} ga tegtshli ordinataga yaqinlasha boradi, ya'ni $\frac{1}{j_{aIII}} = \infty$.

8. Tezlikni oshirishga ketgan vaqt va yo'lini hisoblash va grafik usulida aniqlash.

SHuning uchun bu tenglamalarni qo'shimcha grafik usulda yechish mumkin.

Buning uchun avtomobilning bitta uzatmasi uchun qurilgan dinamik omil grafigi bo'lishi lozim (21.7-rasm).

21.7-rasm. Tezlanish vaqtini grafik usulda aniqlash.

Abtsissa o'qining pastiga Ψ masofada ikkinchi koordinata sistemasini chizamiz. Ordinata o'qiga m_t masshtabda vaqtni sekundlarda qo'yamiz.

Demak $m_t = c/mm$. Tezliklar o'qining masshtabi $m_v = \frac{M/c}{MM}$ bo'ladi.

Abtsissa o'qining davomida chap tomonida ixtiyoriy OR kesmani belgilaymiz. OR kesmaning miqdori quyidagicha aniqlanadi.

$$OP = \frac{(m_t \cdot m_D)}{m_v}$$

bu yerda m_D - dinamik omil ordinatasining masshtabi, (N/mm).

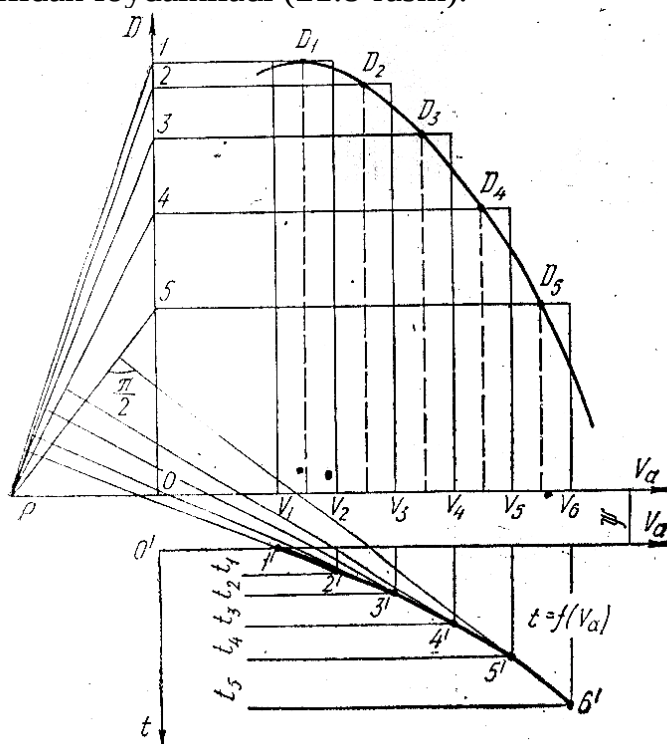
Tezlanish vaqtini aniqlash uchun dinamik omil grafigini V_1-V_2 ; V_2-V_3 ; V_4-V_5 ; V_5-V_6 , bo'laklarga bo'lamiz. Bu bo'laklar ichida dinamik omil o'zgarmas o'rtacha qiymatga ega bo'ladi deb hisoblaymiz, ya'ni D_1 , D_2 , D_3-D_5 . Avtomobilning tezligi V_1 dan V_2 gacha o'zgarishi uchun sarf bo'lgan vaqtni topish uchun o'rtacha dinamik omil D_1 ni ordinata o'qiga soyasini tushiramiz va P_{qutb} bilan tutashtiramiz. So'ngra V_1 tezlikning pastki o'qdagi soyasi 1^1 orqali 1R kesmaga perpendikulyar o'tkazamiz. Bu perpendikulyarni 2^1 nuqta bilan kesishguncha davom ettiriladi. Aniqlangan 1^1-2^1 kesma tezlik V_1 dan V_2 gacha o'zgaragandagi sarflangan vaqtning o'zgarishini ko'rsatadi. SHunga o'xshash V_1 dan V_2 ga qadar o'zgaragandagi vaqtni topish uchun D_2 ni soyasi 2 ni qutb R bilan birlashtirib, o'nga 2^1 nuqtadan perpendikulyar o'tkazamiz. O'tkazilgan perpendikulyarni 3^1 nuqtagacha davom ettiriladi. SHunday usul bilan har bir tezliklar bo'lagi uchun sarflangan vaqtni aniqlash mumkin. Umumiy tezlanish vaqti esa quyidagicha aniqlanadi:

$$t = t_1 + t_2 + t_3 + \dots t_n. \quad (7.5)$$

Grafikda aniqlangan siniq chiziqlar $t=f(Va)$ funktsiya hisoblanadi.

Tezlanish yo'lini aniqlashda ham masofalari teng bo'laklarga bo'lingan

dinamik omil tavsifidan foydalaniladi (21.8-rasm).

21.8-rasm. Tezlanish yo'lini grafik usulda aniqlash.

Pastdagi Ψ masofaga qurilgan koordinatalar sistemasini ordinatasiga S masofani qo'yiladi. Tezlanish yo'lining masshtabi quyidagicha aniqlanadi (m/mm):

$$m_s = \frac{g}{\delta_{a\ddot{u}n}} \frac{m_v^2}{m_{\Pi}}$$

Har bir bo'lakning o'rtacha dinamik omili bo'lgan 1,2,3,4,5 nuqtalarni koordinata boshi bilan tutashtiramiz. Avtomobil tezligini V_1 dan V_2 gacha o'zgartirish vaqtida bosib o'tgan masofani aniqlash uchun α nuqtadan 10 ga perpendikulyar o'tkazamiz, perpendikulyarning davomi v nuqttagacha davom etadi α dan v nuqta gacha bo'lgan masofa tezlikni V_1 dan V_2 ga yetgunga qadar yurgan S_1 yo'lni bildiradi. Tezlik V_2 dan V_3 gacha o'zgargandagi masofani aniqlash uchun v nuqtadan 20 ga perpendikulyar o'tkazib uni S nuqttagacha davom ettiramiz. V dan S gacha bo'lgan masofa tezlikni V_2 dan V_3 gacha yetgunga qadar yurgan S_2 yo'lni bildiradi. Bu usul bilan tezlikning har bir bo'lagi uchun masofalarni aniqlansa, $S=f(V_a)$ ni ifodalovchi siniq chiziqqa ega bo'linadi.

Tezlanish bilan bosib o'tilgan umumiy yo'lining qiymati tezlikning ayrim bo'laklarida bosib o'tilgan masofalarning yig'indisiga teng, ya'ni:

$$S = S_1 + S_2 + S_3 + \dots + S_n.$$

Nazorat savollari

1. Avtomobilni harakatiga qanday kuchlar qarshilik ko'rsatadi?
2. Etaklanuvchi g'ildirakka qanday kuchlar ta'sir qiladi?
3. G'ildirakning g'ildirashiga qanday kuch ta'sir ko'rsatadi?
4. Yo'lining qiyalik va qarshilik kuchlari nimaga teng?

5. Tezlanishga qarshilik etuvchi kuch nimaga teng?
6. Reaktsiya kuchlari nima, ular qanday aniqlanadi?
7. Kuchlar muvozanati deb nimaga aytiladi?
8. Quvvatlar muvozanati deb nimaga aytiladi?
9. Aylanib harakatlanuvchi massalar inertsia kuchi xisobga oluvchi koeffitsient qanday aniqlanadi.
10. Avtomobilni tezkorligini tushuntiring?
11. Avtomobilni tezkorligini baholovchi ko'rsatkichlarini tushuntiring?
12. Avtomobilni tezlanishini tushuntiring?
13. Avtomobilni tezlanishini grafigi qanday bo'ladi?
14. Tezlikni oshirishga ketgan vaqt qanday aniqlanadi?
15. Tezlikni oshirishga ketgan vaqt va yo'li qanday aniqlanadi?
16. Tezlik va vaqt grafigining mohiyatini tushuntiring?

22-Mavzu: Avtomobilning tormozlanish xususiyati.

Reja:

1. Avtomobilning tormozlanish xususiyati, baholovchi ko'rsatkichlar.
2. Tormozlash jarayonidagi harakatining differentsial tenglamasi.
3. Avtomobilning maksimal sekinlanishi, tormozlanishdagi normal reaktsiya kuchlari.
4. Tormoz yo'li va vaqti, umumiy to'xtash vaqti va yo'li.
5. Tormoz kuchlarini maqbul taqsimlanishi, taqsimlash koeffitsienti.
6. Tormozlanish xususiyatiga ekspluatatsiyada ta'sir etuvchi ekspluatatsion omillar.

Tayanch so'z va iboralar: Avtomobilning tormozlanish xususiyati, baholovchi ko'rsatkichlar, tormozlash jarayonidagi harakatining differentsial tenglamasi, avtomobilning maksimal sekinlanishi, tormozlanishdagi normal reaktsiya kuchlari, tormoz yo'li va vaqti, umumiy to'xtash vaqti va yo'li, tormoz kuchlarini maqbul taqsimlanishi, taqsimlash koeffitsienti, tormozlanish xususiyatiga ekspluatatsiyada ta'sir etuvchi ekspluatatsion omillar.

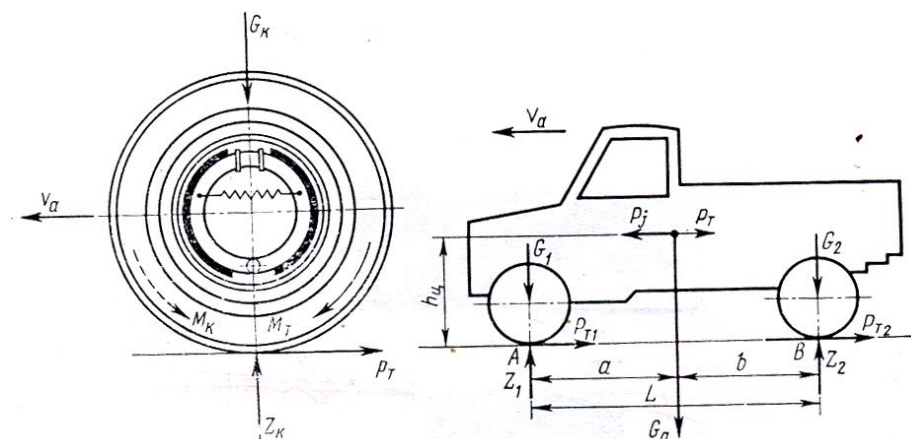
1. Avtomobilning tormozlanish xususiyati, baholovchi ko'rsatkichlar.

Tormozlanish xususiyati avtomobilning sekinlashnishi va unumli tormozlanish qobiliyatini ko'rsatadi.

Tormozlanish xususiti tortish hususiyatiga teskari bo'lib, tormozlanish davrida foydali ish bajarilmaydi, balki avtomobilni harakatlantiruvchi kuch issiqlik energiyasiga aylanib atmosferaga tarqaladi.

Avtomobil tezligini kamaytirish yoki butunlay to'xtatish uchun hamma avtomobillar tormoz boshqarmasi bilan jihozlangan.

Tormozlanish vaqtida tormoz kolodkalari bilan tormoz barabani orasida ishqalanish sodir bo'ladi. Natijada g'ildirakning aylanishiga qarshilik qiluvchi ishqalanish momenti hosil bo'ladi (22.1-rasm a).

22.1-rasm. a) g'ildirakni tormozlashda unga ta'sir etuvchi kuchlar,
b) avtomobilning tormozlashda unga ta'sir etuvchi kuchlar

2. Tormozlash jarayonidagi harakatining differentsial tenglamasi.

Avtomobilning yetakchi g'ildiragidagi g'ildirak bilan yo'l sirti orasidagi urinma tortish kuch quyidagicha bo'ladi:

$$P_y = P_\psi + P_{ja} + P_{mopm} \quad (9.1)$$

bu ifodaga tezlanish kuchining qiymatini qo'ysak

$$P_y = P_\psi + \frac{G_a}{g} \delta_{a\ddot{u}l} \cdot j_a + P_{mopm}, \text{ N ni xosil qilamiz.} \quad (9.2)$$

Bu ifodadan tezlanishni aniqlaymiz:

$$j_a = \frac{g}{G_a \cdot \delta_{a\ddot{u}l}} (P_y - P_\psi - P_{mopm}) = \frac{g}{G_a \cdot \delta_{a\ddot{u}l}} (P_y - \sum P), \text{ m/s}^2 \quad (9.3)$$

Agar barcha qarshiliklar yig'indisi $\sum P = (P_y + P_{mopm})$ bo'lsa, o'rinma kuch $P_y = \sum P$ ga teng bo'lganda avtomobilning harakati tekis harakat bo'ladi; agar urinma kuch $P_y > \sum P$ bo'lsa, avtomobil harakati tezlanuvchan bo'ladi; agar urinma kuch $P_y < \sum P$ bo'lsa harakat sekinlanuvchan bo'ladi.

Urinma kuch o'rniga avtomobilni tormozlovchi kuch P_{mop} ni qo'ysak avtomobilning sekinlashish yoki tomozlanish paytidagi harakat tenglamasi hosil bo'ladi;

$$j_a = \frac{g}{G_a \cdot \delta_{a\ddot{u}l}} \cdot (P_{mopm} - \sum P), \text{ m/s}^2 \quad (9.4)$$

Tormozlanish paytida P_{mop} ning yo'nalishi P_y ning yo'nalishiga teskari bo'ladi. Tekis yo'l uchun maksimal sekinlanishni aniqlash uchun $\sum P$ ning o'rniga $G_a \cdot \varphi + G_a \cdot \psi + P_w$ ni qo'yib tormozlanish vaqtidagi avtomobilning tezlanishini hosil qilamiz:

$$j_a = \frac{g}{\delta_{a\ddot{u}l}} \cdot (\varphi + \psi + \frac{P_w}{G_a}), \text{ m/s}^2 \quad (9.5)$$

3. Avtomobilning maksimal sekinlanishi, tormozlanishdagi normal

reaktsiya kuchlari.

Avtomobilning to'xtashiga asosan, unda yig'ilgan kinetik energiya qarshilik qiladi (22.1-rasm).

Ma'lum tezlikda ketayotgan avtomobilning kinetik energiyasi quyidagicha bo'ladi:

$$E_k = \frac{m_a \cdot V_a^2}{2}, \quad (9.6)$$

bu yerda, m_a – avtomobil massasi, kg;

V_a – avtomobil tezligi, m/s.

Tormozlanish paytida kinetik energiya issiqlik energiyaga aylanib, tashqi muhitga tarqaladi. Tormozlanish vaqtida ma'lum ish bajariladi va bu ish kinetik energiyaga teng bo'ladi, ya'ni:

$$\frac{m_a \cdot V_a^2}{2} = P_T \cdot S_T \quad (9.7)$$

bu yerda P_T – tormozlanish davrida g'ildirak bilan yo'l sirti orasida xosil bo'lgan reaksiya kuchi, H; (9.1-rasm. b) S_T – tormozlanish yo'li, m. $m_a = G_a / g$

Tezlik bilan ketayotgan avtomobilning butunlay to'xtatish uchun tormozlash kuchi quyidagiga teng bo'lishi kerak.

$$P_T = \frac{G_a \cdot V_a^2}{2 \cdot g \cdot S_T}, \text{ N} \quad (9.8)$$

Avtomobilni to'la tormozlanishi uchun ushbu shart bajarilishi kerak, ya'ni:

$$P_T \leq P_\varphi = \varphi \cdot G_a \quad (9.9)$$

Harakatdagi avtomobilning tomozlash ikki xil bo'ladi;

1) dvigatelni kuch uzatmadan ajratmasdan yetakchi g'ildiraklar kuch uzatma orqali dvigatelning tirsakli valini aylantiradi, natijada dvigatelda hosil bo'lgan ishqalanish kuchi va tormoz hisobiga avtomobil to'xtatiladi;

2) dvigatel kuch uzatmadan ajralganda avtomobil faqat tormozlash mexanizmi hisobiga to'xtaydi.

4. Tormoz yo'li va vaqti, umumiy to'xtash vaqti va yo'li.

Tormozlanish vaqti, yo'li va grafigi. Avtomobilning tormozlanish sifatini belgilovchi asosiy o'lchamlarga tormozlashda avtomobilning sekinlanishi j_a (m/s²) tormozlanish vaqti t_T (s) va tormozlanish yo'li S_t (m) kiradi. Bu ko'rsatkichlarni nazariy qiymatlarini va amaliy qiymatlarini aniqlash mumkin.

Tormozlanish vaqti. Avtomobil tormozlanganda uning tezlanishi va tezligi kamayadi. Bu holatda tezlanish miqdori kamayadi va ishorasi manfiy bo'ladi.

Tezlanish miqdori quyidagicha aniqlanidi:

$$j_a = -\frac{dV_a}{dt_T} \varphi \cdot g, \text{ m/s}^2 \quad (9.10)$$

bundan $dt_T = -\frac{dV_a}{\varphi \cdot g}$ ni hosil qilamiz. Bu ifodani integrallab tormozlanish vaqtini hosil qilamiz:

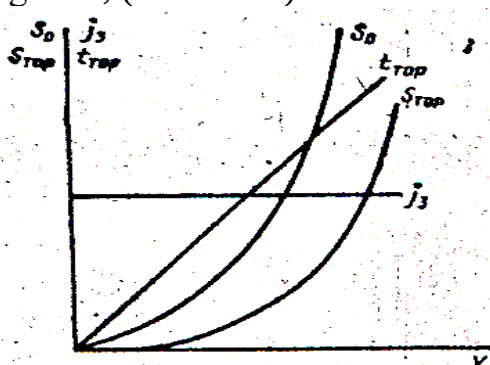
$$t_T = \int_{V_o}^{V_a} \frac{dV_a}{\varphi \cdot g} = \frac{V_a - V_o}{\varphi \cdot g} \quad (9.11)$$

bu yerda V_a, V_o – avtomobilni boshlang'ich va oxirgi tezligi, m/s; φ – shina bilan yo'l sirti orasidagi tishlashish koeffitsienti, g – erkin tushish tezlanishi, m/s².

Avtomobilni tormozlashda oxirgi tezlik $V_o = 0$ ga teng bo'lgani uchun (9.11) ifodani quyidagicha yoziladi:

$$t_T = \frac{V_a}{\varphi \cdot g}, \text{ s} \quad (9.12)$$

Demak avtomobilni tormozlanish vaqti avtomobilning tezligiga to'g'ri proportsional ravishda o'zgaradi, (22.2-rasm)

22.2-Rasm. Tormozlanish o'lchovlarining o'zgarishi

Tormozlanish yo'li.

Tormoz mexanizmlarini ishga kirishidan boshlab transport vositasi to'la tozmozlanguncha bosib o'tgan yo'lni tomozlanish yo'li deyiladi.

Ma'lumki, $dt_T = \frac{dS_T}{V_a}$ va $dt_T = -\frac{dV_a}{\varphi \cdot g}$ lar teng bo'lgani uchun $dS_T = -\frac{V_a \cdot dV_a}{\varphi \cdot g}$

hosil bo'ladi.

Bu ifodani integrallab tormozlanish yo'lini hosil qilamiz, ya'ni:

$$S_T = \int_{V_o}^{V_a} \frac{V_a \cdot dV_a}{\varphi \cdot g} = \frac{V_a^2 - V_o^2}{2 \cdot \varphi \cdot g} \quad (4.11)$$

Agar $V_o = 0$ bo'lsa, $S_T = \frac{V_a^2}{2\varphi \cdot g}$, ga teng bo'ladi.

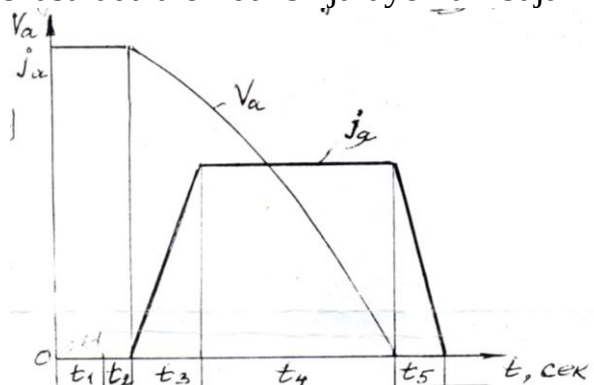
Demak, transport vositasining tormozlanish yo'li tezlikning kvadratiga bog'liq bo'lib, tezlik oshgan sari tormozlanish yo'li tez ortadi. (22.2-rasm)

Nazariya usulda aniqlangan tormozlanish t vaqti va yo'li S_t qiymatlari ko'p omillarni e'tiborga olmaganligi sababli ularning amaldagi haqiqiy qiymatlari 20-60 foizdan ko'p bo'ladi. SHu sababli tengliklarni bir-biri bilan bog'lash maqsadida ularni tormozlanishni unumli koeffitsentiga ko'paytiriladi va tengliklar quyidagi ko'rinishiga ega bo'ladi:

$$t_T = \frac{K_\varphi \cdot V_a}{\varphi \cdot g}, \text{ s} \quad S_T = \frac{K_\varphi \cdot V_a^2}{2 \cdot \varphi \cdot g}, \text{ m} \quad (4.12)$$

bu yerda K_φ – tormozlanishning unumli koeffitsenti.

Tormozlanish vaqti va tormozlanish yo'li amalda bir necha uchastkalardan iborat bo'lib har bir uchastkada alohida ish jarayonlari bajariladi (22.3-rasm)

22.3-rasm. Avtomobilning tormozlanish grafigi

Tormozlanish vaqti va yo'li haydovchining mahorati, tormoz mexanizmi va yuritmasining turi va holati hamda yo'l sirtining turiga bog'liq.

Tormozlanish vaqtiga qo'yidagilar kiradi:

Haydovchining reaksiyasi;

Tormoz boshqarmasining ishlash vaqti.

Sekinlashning o'sish vaqti;

To'la tormozlanish vaqti;

Sekinlanishning pasayish davri.

Haydovchining reaksiyasi t_1 uchun ketgan vaqtda haydovchi tormozlash to'g'risidagi signal oladi, signalni tahlil qiladi va tormozlash uchun tayyorgarlik ko'radi. Bu vaqt haydovchining maxoratiga va psixologik holatiga bog'liq bo'ladi 0,6-1,0 sekundga teng.

Tormoz boshqarmasining ishlash vaqti t_2 uchun ketgan vaqtda asosan tormoz pedalining salt yo'li tanlanadi va yuritma va mexanizm yordamida tormozni ishga tushiriladi.

Bu vaqtning miqdori yuritmaning turiga (mexanik, havoli, gidravlik) bog'liq bo'lib, gidravlik yuritma uchun $t_2 = 0,03-0,05$ s va havoli yuritma bo'lsa $t_2 = 0,2-0,4$ s ga tengdir.

Sekinlanishning o'sish vaqti t_3 tormozlarning ishga tushishidan boshlab eng katta sekinlanish erishilguncha davom etib, gidravlik tormoz uchun $t_3 = 0,15-0,2$ s, havoli tormoz bo'lsa $t_3 = 1$ s atrofida bo'ladi.

To'la tormozlanish vaqti t_4 eng katta sekinlanishdan boshlab avtomobilning tezligi kerakli miqdorga kamaytirilguncha davom etadi. Bu vaqt avtomobilni boshlang'ich tezligi V_a ga va tishlashish koeffitsenti φ ga bog'liq bo'lib qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$$t_4 = \frac{V_a}{g \cdot \varphi}, \text{ s} \quad (4.13)$$

Bu qiymat gidravlik tormoz uchun $t_4=0,2-0,3$ s; havoli tormoz uchun $t_4=1,5-2,0$ s ga tengdir.

Sekinlanishning pasayish vaqti $t_5=0,2-1,8$ s bo'lib, havoli tormozlarda bu vaqt ko'p bo'ladi.

Umumiy tormoz vaqti quyidagicha aniqlanadi:

$$t_T = t_1 + t_2 + t_3 + t_4 + t_5 \quad (4.14)$$

Bu vaqtlar avtomobilning tormozlanish grafigi 22.3-rasmda ko'rsatilgan.

Tormozlanish yo'li S_T ko'rsatilgan vaqtlar ichida bosib o'tilgan yo'llarning yig'indisiga teng, ya'ni:

$$S_T = V_a \cdot (t_1 + t_2 + t_3) \quad (4.15)$$

To'la tormozlanish vaqti t_4 ni professor D. P.Velikanov ifodasi bilan quyidagicha aniqlanadi:

$$S_4 = V_a \cdot (t_1 + t_2 + t_3) + \frac{K_s \cdot V_a^2}{2g \cdot \varphi}, \quad (4.16)$$

bu yerda; K_s – tormozlanishni samarali koeffitsienti bo'lib, yuk avtomobili va avtobus uchun $K_s = 1,2 \dots 1,4$ yengil avtomobil uchun $K_s = 1,2$ ga teng bo'ladi.

Tormozlanish yo'li yengil avtomobil uchun $S=7,2$ m; 2-5 tonnali yuk avtomobil uchun $S_T=9,2$ m va 5 tonnadan yuqori bo'lgan yuk avtomobili va avtobus uchun $S_T=11,0$ m ga teng.

5. Tormoz kuchlarini maqbul taqsimlanishi, taqsimlash koeffitsienti.

Avtomobilni tormozlovchi kuchning avtomobil o'qlari o'rtasida taqsimlanishini aniqlash uchun dvigateli kuch uzatmadan ajratilgan holda tomozlanayotgan avtomobilga ta'sir qiluvchi kuchlardan foydalanamiz (22.1-rasm, b) Bu yerda avtomobil g'ildiragining g'ildirashiga qarshilik qiluvchi P_i kuch va avtomobilga ta'sir qiluvchi shamol P_w kuchini e'tiborga olinmagan chunki, bu kuchlar har doim avtomobilni tormozlanishda ishtirok etadi.

Orqa g'ildirakning tayanch B nuqtasiga nisbatan momentlar tenglamasini tuzamiz:

$$\begin{aligned} \sum M_B = 0; \quad Z_1 \cdot L - G_a \cdot b - P_T \cdot h_M = 0, \text{ bundan} \\ Z_1 = (G_a \cdot b + P_T \cdot h_M) / L \end{aligned} \quad (9.17)$$

bu yerda h_M – og'irlik markazi joylashgan nuqtaning balandligi. Oldingi g'ildirakning tayanch A nuqtasiga nisbatan momentlar tenglamasini tuzamiz:

$$\begin{aligned} \sum M_A = 0; \quad Z_2 \cdot L - G_a \cdot a + P_T \cdot h_M = 0 \text{ bundan} \\ Z_2 = (G_a \cdot a - P_T \cdot h_M) / L \end{aligned} \quad (9.18)$$

Ifodalardan ko'rinadiki, tormozlash vaqtida oldingi g'ildirakdagi reaksiya kuchlari ortadi, orqa g'ildirakdagisi kamayadi.

Ma'lumki, avtomobilni tormozlash kuch $P_T = P_{T1} + P_{T2}$ ga teng. Avtomobil harakatlanmay tinch turganda o'qlardagi tormozlash kuchlari:

$$P_{T_1} = \varphi \cdot G_1; \text{ va } P_{T_2} = \varphi \cdot G_2 \text{ ga teng bo'ladi.}$$

(9.19)

Avtomobil harakatlanayotganda esa,

$$P_{T_1} = \varphi \cdot Z_1 \text{ va } P_{T_2} = \varphi \cdot Z_2 \text{ ga teng bo'ladi.}$$

(9.20)

Avtomobilni tormozlashda reaksiya kuchlari Z_1 , Z_2 qayta taqsimlanganligi uchun tormozlovchi kuchlar P_{T_1} , P_{T_2} ham o'zgaradi.

Avtomobilning oldingi va orqa g'ildiraklardagi tormozlash kuchlarining eng qulay nisbatlarini aniqlaymiz:

$$P_{T_1} / P_{T_2} = \varphi \cdot Z_1 / (\varphi \cdot Z_2) = Z_1 / Z_2$$

(9.21)

Z_1 va Z_2 qiymatlarini o'rniga qo'yamiz:

$$P_{T_1} / P_{T_2} = (G_a \cdot b + P_T \cdot h_M) / (G_a \cdot \varphi - P_T \cdot h_M).$$

Tormozlanishni jadallashish uchun $P_T = P_\varphi = G_a \cdot \varphi$, N ga teng bo'lishi shart, qiymatlarni o'rniga qo'ysak qo'ydagi ifoda hosil bo'ladi:

$$P_{T_1} / P_{T_2} = (G_a \cdot b + G_a \cdot \varphi \cdot h_M) / (G_a \cdot a - G_a \cdot \varphi \cdot h_M) = (b + \varphi \cdot h_M) / (a - \varphi \cdot h_M)$$

(9.22)

Avtomobil harakatlanmay tinch turgan holatda g'ildiraklardagi reaksiya kuchlari $Z_2^1 = G_a \cdot b$ va $Z_2^1 = G_a \cdot a$ ga teng bo'ladi.

Tormozlanishdagi reaksiya Z_1 kuchini harakatlanmay turgandagi reaksiya Z_1^1 kuchiga nisbatini oldingi g'ildirakdagi reaksiya kuchining o'zgarish koeffitsient deb ataladi, ni m_1 bilan belgilanadi va uning qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$$m_1 = Z_1 / Z_1^1 = (G_a \cdot b + P_T \cdot h_M) / (G_a \cdot b) = 1 + \varphi \cdot h_M / b,$$

(9.23)

Shunga o'xshash:

$$m_2 = Z_2 / Z_2^1 = (G \cdot a - P_T \cdot h_M) / (G_a \cdot a) = 1 - \varphi \cdot h_M / a$$

(9.24)

Bu koeffitsientlarning qiymatlari avtomobil tormozlanganda:

$m_1=1,5-2$ va $m_2=0,5-0,7$ ga teng bo'ladi.

6. Tormozlanish xususiyatiga ekspluatatsiyada ta'sir etuvchi ekspluatatsion omillar.

Avtomobilning tormoz boshqarmasi yomon ishlasa u avtomobil-yo'l hodisasiga olib keladi. Ma'lumki, tormozlash jarayoni tormoz barabani va kolodka qoplagichining bir-biriga ishqalanishi natijasida sodir bo'lganligi sababli ularning yuzasi siyqalanadi. Bu esa ularning o'rtasidagi tirqishni (bo'shliqni) kattalashtiradi va qayta sozlashni talab etadi. Bu tirqishning kattalashuvi tormozlash samaradorligini kamaytiradi.

Gidravlik yuritmalı tormozlarda tirqishning o'zgarishi tormoz pedalini yurish yo'lini oshiradi, natijada yuritmaning ishlash muddati uzayadi. Tormoz yuritmasida havo yoki suyuqlik bosimining kamayishi uning ishga kirishish vaqti va tormozlash yo'lini oshiradi. Tormozlash xususiyatining yomonlashuvi tormoz mexanizmiga moy, suv va iflosliklarning kirib tormoz momentining kamayishiga olib keladi.

Tormoz momenti yo'l va shina protektorining holatiga bog'liq bo'ladi. Yo'ning ustida mikro balandliklar bo'lgani uchun shina u bilan yaxshi tishlashadi, va φ ning qiymati ortadi. Yo'l usti va shina protektori siyqalansa tishlashish koeffitsienti φ kamayib avtomobilning tormozlash xususiyati yomonlashadi.

Nazorat savollari

1. Avtomobilning tormozlanish jarayonini tushuntiring.
2. Tormozlanishda avtomobilning tezlanishi qanday sodir bo'ladi?
3. Tormozlanish jarayonining o'lchamlarini ayting.
4. Tormozlovchi kuchlar avtomobil ko'priklariga qanday taqsimlanadi.?
5. Eksploatatsiyada uchraydigan omillar tormozlanish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatadi?

23-Mavzu: Avtomobilning yonilg'i tejamkorlik xususiyati.

Reja:

1. Avtomobilning yonilg'i tejamkorlik tavsifi.
2. Yonilg'i tejamkorlik tavsifini hisoblash.
3. Yonilg'i tejamkorligiga ta'sir etuvchi ekspluatatsion omillar.

Tayanch so'z va iboralar: Avtomobillarning yonilg'i tejamkorlik o'lchamlari va ko'rsatkichlari, yonilg'i tejamkorlikka ta'sir etuvchi omillar, yonilg'i tejamkorlik tavsifini hisoblash, avtomobilning iqtisodiy tavsifi, 100 km masofaga avtomobillarning yonilg'i sarfi me'yorlari.

1. Avtomobilning yonilg'i tejamkorlik tavsifi.

Avtomobilning asosiy xususiyatlaridan biri uning yonilg'i tejamkorligidir, chunki tashilayotgan yukning tannarxini 15-20 foizini yonilg'i sarfi tashkil etadi.

Avtomobilning iqtisodiy sifati uning berilgan yo'l sharoitida harakatlanib, sarf qilgan yonilg'i miqdori bilan belgilanadi.

Avtomobil dvigatelining tejamkorligini baholash uchun o'lchov birligi qilib solishtirma yonilg'i g_e (kVt·soat) sarfini qabul etilgan. Bu o'lcham dvigatelning tejamkorligini aniqlaydi, lekin avtomobilning tejamkorligini aniqlay olmaydi.

Avtomobilning yonilg'i tejamkorligi o'lchami etib 100 kilometr masofani bosib o'tishda sarflangan yonilg'i yoki 1t yukni 1 km masofaga tashishda sarflangan yonilg'i miqdori bilan belgilanadi. O'lchov birligi l/100 km yoki l/tonna·km bo'ladi.

Avtomobilning yonilg'i tejamkorligi birinchi navbatda dvigatelning texnik holati va ishlash maromiga bog'liq.

Dvigatelning bir soatda sarflagan yonilg'i miqdori quyidagicha aniqlanadi:

$$G_{yo} = g_e \cdot N_e / 1000, \text{ kg/soat}, \quad (10.1)$$

bu yerda: g_e -dvigatelning solishtirma yonilg'i sarfi, g/kVt·soat,

N_e -dvigatelning samaradorli quvvati, kVt.

Avtomobilni 100 km masofani bosib o'tishda sarflagan yonilg'i miqdori quyidagicha aniqlanadi:

$$Q_s = 1000 \cdot G_{yo} / (36 \cdot V_a \cdot \rho_{yo}), \text{ l/100 km} \quad (10.2)$$

bu yerda: V_a - avtomobilning tezligi, km/soat;

ρ_{yo} - yonilg'ining zichligi, benzin yonilg'isi uchun 0,75 g/sm³ ; dizel yonilg'isi uchun 0,86 g/sm³;

Bir tonna yukni 1 kilometr masofaga tashishda sarflagan yonilg'i miqdori quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$Q_{T\text{-km}} = \frac{Q_s}{100 \cdot G_{yuk} \gamma_c}, \text{ l/t-km} \quad (10.3)$$

bu yerda: G_{yuk} -avtomobilga yuklangan yuk, t;

γ_s -yuk sinfi koeffitsienti bo'lib yuklarning sinfiga va turiga bog'liq γ_s ning qiymatlari quyidagicha:

1-sinf-og'dariladigan, $\gamma_s=1,0$

2-sinf-qopli va bochkali, $\gamma_s=0,8$

3-sinf-idishli va bog'langan, $\gamma_s=0,6$

4-sinf-uzun o'lchovli, karton korobkali, idishli, ho'l meva, tuxum, shishali idishlar, suyuqlik, kabi yuklar bo'lib, $\gamma_s=0,4$.

2. Yonilg'i tejamkorlik tavsifini hisoblash.

Dvigatelning samaradorli quvvati yo'l qarshiliklarini yengishga sarflanadi, ya'ni avtomobil tekis harakat qilganda ($j_{\alpha}=0$) u quyidagicha bo'ladi:

$$N_e = (N_{\psi} + N_{\omega}) / \eta_{ku} \quad (10.4)$$

bu yerda: N_{ψ} - yo'l qarshiligini yengishga sarflangan quvvat;

N_{ω} -shamol qarshiligini yengishga sarflangan quvvat;

η_{ku} - kuch uzatma mexanizmlardagi qarshiliklarni e'tiborga oluvchi umumiy koeffitsient.

Ifoda (10.4)ni (10.1) ifodaga qo'yib qo'yidagi tenglamani hosil qilamiz:

$$G_{\varepsilon} = \frac{g_{\varepsilon} \cdot N_e}{1000} = \frac{g_{\varepsilon} \cdot N_e}{1000 \cdot \eta_{ky}} = \frac{g_{\varepsilon} \cdot (N_{\psi} + N_{\omega})}{1000 \cdot \eta_{ky}}, \text{ kg/soat} \quad (10.5)$$

G_{yo} ning o'rniga qiymatini (10.2) ifodaga qo'yib quyidagi tenglamani hosil qilamiz:

$$Q_s = \frac{g_{\bar{e}} \cdot (N_{\Psi} + N_{\omega})}{36 \cdot \rho_{\bar{e}} \cdot \eta_{\kappa\gamma} \cdot V_{\alpha}}, \text{ l/100 km} \quad (10.6)$$

Dvigatelning solishtirma yonilg'i g_{yo} sarfi har doim bir xilda bo'lmaydi, chunki, tashqi yuklanishga qarab tirsakli valning aylanishlar soni va dvigatelning quvvati ham o'zgarib turadi, shu sababli dvigatelning solishtirma yonilg'i sarfi quyidagicha aniqlanadi:

$$g_{yo} = K_n \cdot K_N \cdot g_{yoN}; \quad (10.7)$$

bu yerda: K_n -tirsakli valning aylanishlar sonidan foydalanish koeffitsienti, uning qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$$K_n = n_x / n_N \quad (10.8)$$

n_x -tirsakli valning istalgan aylanishlar soni;

n_N -tirsakli valning eng katta quvvatdagi aylanishlar soni;

k_N -dvigatel quvvatidan foylanish koeffitsienti, qiymati quyidagicha:

$$K_N = \frac{N_{\Psi} + N_{\omega}}{N_e} \quad (10.9)$$

G_{yoN} -eng katta quvvatdagi solishtirma yonilg'i sarfi (5.7)ni (5.6) ga qo'yib 100 km masofani bosib o'tishga sarflanadigan yonilg'i miqdorini quyidagi tenglama bilan aniqlanadi:

$$Q_s = \frac{g_n \cdot g_N \cdot g_{\bar{e}N} (N_{\Psi} + N_{\omega})}{36 \cdot \rho_{\bar{e}} \cdot \eta_{\kappa\gamma} \cdot V_a}, \text{ l/100 km}; \quad (10.10)$$

Aylanishlar soni n va quvvat N dan foydalanish darajasi bo'yicha K_n va K_N - koeffitsientlarning qiymatlari 23.1-jadvalda keltirilgan.

23.1-jadval

Dvigatel turlari	n va N darajalar bo'yicha								
	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1,0
Karbyuratorli, K_N	2,11	1,67	1,33	1,22	1,11	1,06	1,0	1,06	1,11
Dizel, K_N	1,56	1,38	1,25	1,12	1,09	1,06	1,0	1,06	1,25
K_N	1,15	1,09	1,04	1,02	1,01	1,0	1,01	1,02	1,04

(10.10) ifodadan ko'rinib turibdiki, avtomobilning yonilg'i tejamkorligi dvigatelning ishlash maromiga, avtomobil tezligi va yo'l sharoitiga bog'liq ekan.

N_{Ψ} -yo'l qarshiligini yengishga sarflangan quvvat quyidagicha aniqlanadi:

$$N_{\psi} = \frac{P_{\psi} \cdot V_a}{1000}, \text{ kBT};$$

R_{ψ} -yo'lining qarshilik kuchi, u quyidagicha aniqlanadi;

$$R_{\psi} = g \cdot G_a \cdot \varphi, \text{ H}$$

$g=9.81 \text{ m/s}^2$ -erkin tushish tezlanishi,

G_a -avtomobilning to'la og'irligi, N.

φ -yo'lining umumiy qarshilik koeffitsienti, $\varphi=0,058$.

N_w -havo qarshiligini yengishga sarflangan quvvat, u quyidagicha aniqlanadi:

$$N_w = \frac{(P_w \cdot V_{a_{\max}})}{1000}, \text{ kVt};$$

R_w -havoning qarshilik kuchi

$$R_w = K \cdot F \cdot (0,277 \cdot V_{a_{\max}}), \text{ kVt}$$

Avtomobillarning 100 km masofani bosib o'tish uchun yonilg'i sarfi me'yorlari 23.2-jadvalda keltirilgan.

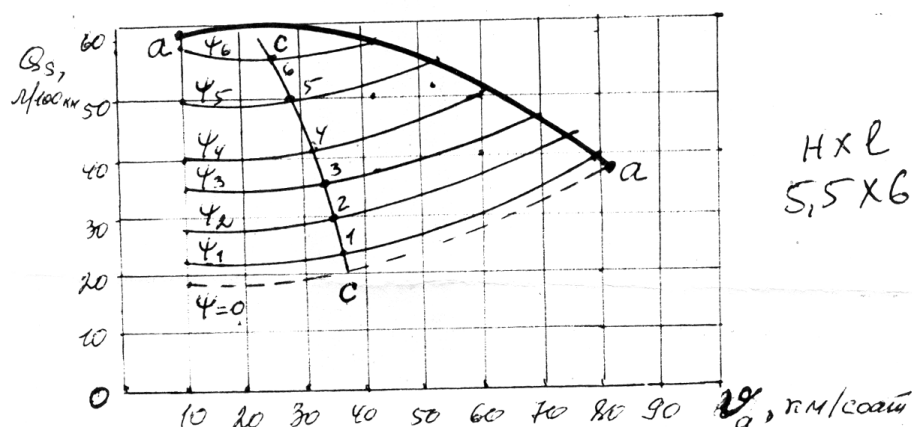
23.2-jadval

Avtomobil nusxasi	100 km masofaga yonilg'i sarfi me'yor, l.
GAZ-53A	24
ZIL-130	29
KamAZ-5320	26
VAZ-“Jiguli”	7,4
Tiko	4,3
Damas	8,0
Neksiya	7,2

3. Yonilg'i tejamkorligiga ta'sir etuvchi ekspluatatsion omillar.

Berilgan yo'l sharoitida avtomobil qandaydir tezlik bilan harakatlanayotganda yonilg'i sarfi kam bo'lishini aniqlash uchun uning iqtisodiy tavsifini chiziladi. Bu tavsifda avtomobilni iqtisodiy ko'rsatkichlarini qarshiligi turlicha bo'lgan yo'llarda avtomobil tezligiga nisbatan o'zgarishi tasvirlangan. (23.1-rasm).

Tavsif bir necha tavsifdan iborat bo'lib, har bir grafik aniq bir yo'l sharoitiga tegishlidir. Har bir yo'l sharoiti qarshilik koeffitsienti bilan ifodalangan:

23.1-rasm, Avtomobilning iqtisodiy tavsifi.

Grafikdan ko'rinib turibdiki, har bir yo'l sharoiti uchun shunday nuqta mavjudki, bir nuqtada yonilg'i sarfi eng kichik miqdorga ega. Eng kichik yonilg'i miqdorini ko'rsatuvchi bu nuqtalar rasmda 1,2,3..6 orqali ifodalangan. SHu nuqtalarning chap tomonida ham, o'ng tomonida ham yonilg'i miqdori ko'p.

CHap tomonida dvigatelning quvvatidan to'la foydalanilmaslik natijasida yonilg'i sarfi ortsa, o'ng tomonda yo'l qarshiligning ortishi hisobiga yonilg'i sarfi ortadi.

Har bir yo'l sharoiti uchun avtomobilning eng katta tezligi a-a chiziqdagi nuqtalarga to'g'ri keluvchi tezliklar hisoblanadi.

Demak, yo'l sharoitining og'ir bo'lishi avtomobilning eng katta tezligini kamaytiradi. Dvigatelning ta'minlash tizimini, yondirish tizimini va gaz taqsimlash mexanizmini noto'g'ri sozlanishi natijasida yonilg'i sarfi ortib ketadi. Ekonomayzerning nosozligi yonilg'i sarfini 10-15 foizga, olti tsilindrli dvigatelda bitta yondirish svechasini nosozligi yonilg'i sarfini 20-25 foizga, ikkita svecha nosoz bo'lsa 50-60 foizga ko'tariladi. Yondirish tizimini noto'g'ri o'rnatilishi natijasida yonilg'i sarfi 80 foizga ko'tariladi.

Asosiy uzatmaning shesternyalari va podshipniklari noto'g'ri sozlanishi, tormoz va rul boshqarmalarining noto'g'ri sozlanishi, oldingi g'ildiraklarning noto'g'ri o'rnatilishida qo'shimcha qarshiliklarni yuzaga kelishi natijasida yonilg'i sarfi oshib ketadi.

Tirkamalardan foydalanilganda yonilg'i tejamkorligi 15-20 foizga ko'tariladi.

Yonilg'i sarfiga haydovchining mahorati katta ta'sir ko'rsatadi. Uzatma va tezlikni noto'g'ri tanlash yonilg'i sarfining ortishiga sabab bo'ladi.

Bundan tashqari, tez-tez to'xtashlar va tormozlanishlar ham yonilqi sarfiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. CHunki, avtomobilda yig'ilgan kinetik energiya foydasiz sarf bo'ladi va tezlikni qayta tiklash uchun qo'shimcha yonilg'i sarflashga to'g'ri keladi.

Nazorat savollari.

1. Yonilg'i tejamkorlik o'lchamlariga qanday ko'rsatkichlar kiradi?
2. Tejamkorlikka qanday omilar ta'sir ko'rsatadi?
3. Avtomobilning iqtisodiy ko'rsatkichlari qanday tavsiflanadi.
4. Avtomobillarga nima uchun yonilg'i sarflash me'yori belgilanadi?

24-Mavzu: Avtomobilning boshqariluvchanligi va turg'unlik xususiyati.

Reja.

1. Avtomobilning boshqariluvchanligi.
2. Boshqariluvchanlikni baholovchi ko'rsatkichlar, boshqariluvchanlik bo'yicha kritik tezlik.
3. SHinaning yonaki surilishi va surilish koefitsienti.
4. Avtomobilni buriluvchanligi uning turlari.
5. Neytral, kam va ortiqcha buriluvchanlik, buriluvchanlik bo'yicha kritik tezlik.
6. Ekspluatatsion xususiyatlarni boshqariluvchanlikka ta'siri.
7. Avtomobilning turg'unligi va turg'unlikni yo'qolish turlari, baholovchi o'lchamlar.
8. Avtomobilni bo'ylama tekislikdagi turg'unligi.
9. Avtomobilning old va orqa o'qi bo'yicha ag'darilish burchagi.
10. Avtomobilning ko'ndalang tekislikdagi turg'unligi.
11. Burilishdagi ag'darilish va sirpanish bo'yicha kritik tezlik.
12. Avtomobilni sirpanishi, old va orqa o'qlarning sirpanishi.
13. Avtomobilning turg'unligiga ta'sir etuvchi omillar.

Tayanch so'z va iboralar. Avtomobilning boshqariluvchanligi, boshqariluvchanlikni baholovchi ko'rsatkichlar, boshqariluvchanlik bo'yicha kritik tezlik, shinning yonaki surilishi va surilish koefitsienti, avtomobilni buriluvchanligi uning turlari, neytral, kam va ortiqcha buriluvchanlik, buriluvchanlik bo'yicha kritik tezlik, ekspluatatsion xususiyatlarni boshqariluvchanlikka ta'siri, avtomobilning turg'unligi va turg'unlikni yo'qolish turlari, baholovchi o'lchamlar, avtomobilni bo'ylama tekislikdagi turg'unligi, avtomobilning old va orqa o'qi bo'yicha ag'darilish burchagi, avtomobilning ko'ndalang tekislikdagi turg'unligi, burilishdagi ag'darilish va sirpanish bo'yicha kritik tezlik, avtomobilni sirpanishi, old va orqa o'qlarning sirpanishi, avtomobilning turg'unligiga ta'sir etuvchi omillar.

1. Avtomobilning boshqariluvchanligi.

Boshqaruvchanlik-transport vositasining o'rtacha va eng katta tezlikda havf-hatarsiz harakatlanishi ta'minlaydigan xususiyatidir.

Rul boshqarmasi va haydovchi hohishi bilan avtomobilni harakat yo'nalishini

o'zgarishi boshqaruvchanlik deyiladi.

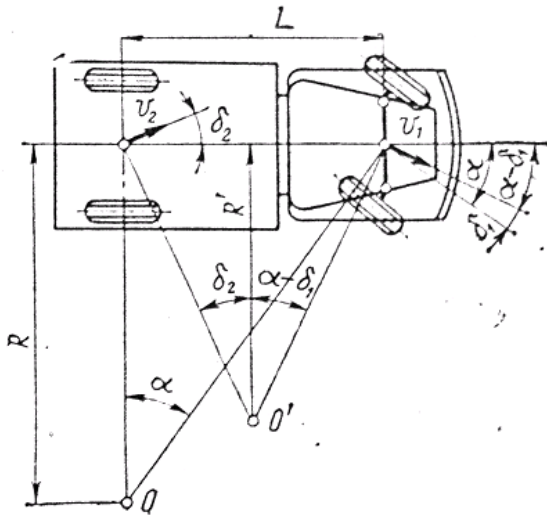
2. Boshqariluvchanlikni baholovchi ko'rsatkichlar, boshqariluvchanlik bo'yicha kritik tezlik.

Boshqaruvchanlik o'lchamlariga: burilish radiusi, o'ng va chap oldingi g'ildiraklarining burilish burchaklari, oldi va keyingi ko'priklarining sirpanish burchaklari, burilish markazining joylanishi, avtomobil bazasi, oldingi va orqa ko'prik o'lchamlari kiradi.

Boshqaruvchanlik ko'rsatkichlariga: avtomobilga ta'sir etuvchi ko'ndalang kuch, oldingi va orqa g'ildiraklariga ta'sir etuvchi reaksiya kuchlari, sirpanishni qarshilik koeffitsienti, avtomobilni kritik tezligi va boshqariluvchi g'ildiraklarning burilish burchaklari o'rtasidagi bog'lanishlar kiradi.

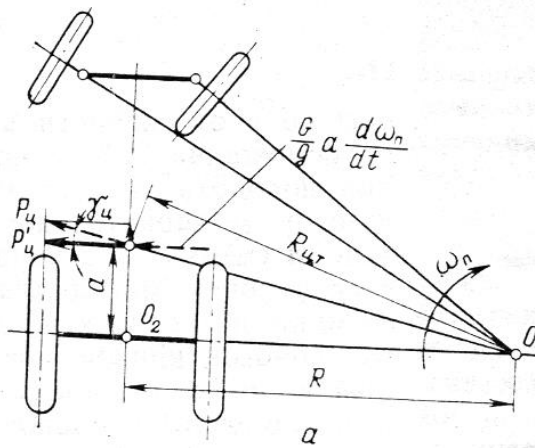
3. SHinaning yonaki surilishi va surilish koeffitsienti.

Transport vositasining g'ildiraklari yoniga sirpanmagan holatda bo'lganda transport vositasining burilish radiusini aniqlash uchun keyingi g'ildiraklar o'qini davom ettiriladi. Oldingi boshqariluvchi o'ng g'ildirakning aylanish tekisligiga oldingi ko'priq o'rtasidagi nuqta orqali perpendikulyar chiziq o'tkazamiz, bu chiziq orqa o'q davomidagi chiziq bilan kesishib O nuqtani xosil qiladi. Bu nuqta transport vositasining burilish markazi bo'ladi. Burilish markazidan transport vositasining bo'ylama o'qigacha bo'lgan masofa transport vositasining g'ildiraklarining sirpanishi bo'lmagan xolatdagi burilish radiusi R bo'ladi (24.1-rasm).

24.1-rasm. SHinalarning yonaki sirpanishi bo'lmaganda avtomobilning burilishi.

Elastik shinali transport vositasi burilayotganda unga inertsia kuchining ko'ndalang R_u tashkil etuvchisi, shamol kuchi va yo'l qiyaligining qarshilik kuchlari ta'sirida oldingi shinalar δ_1 va orqa shinalar δ_2 burchak ostida sirpanadi. O'ng va chap shinalarning sirpanish burchaklari bir hil bo'ladi. SHinalarning sirpanish natijasida oldingi va orqa ko'priklarning harakati ham o'zgaradi (24.2-rasm).

24.2-rasm. SHinalarning yonaki sirpanishi bo'lmaganda avtomobilning burilishi.

Orqa ko'prik V_2 tezlik vektori bo'yicha transport vositasining bo'ylama o'qiga nisbatan δ_2 burchak ostida va oldingi ko'prik esa V_1 tezlik vektori bo'yicha bo'ylama o'qiga nisbatan $\alpha - \delta_1$ burchak ostida harakatlanadi, bu yerda: α -oldingi g'ildiraklarning o'rtacha burilish burchagi.

Elastik shinali transport vositasining burilish radiusini aniqlash uchun tezlik vektorlari qo'yilgan nuqtalar orqali vektorlarga perpendikulyar chiziqlarni o'tkazib, bu chiziqlarning kesishgan O' nuqtasini hosil qilamiz. Bu nuqtaning elastik shinali transport vositasining oniy burilish markazi deyiladi. Oniy burilish markazidan transport vositasining bo'ylama o'qigacha bo'lgan masofani elastik shinali transport vositasining oniy burilish R' radiusi deyiladi.

24.1 va 24.2 rasmdan ko'rinadiki oniy burilish markazi sirpanish bo'lmagandagi burilish markazidan S masofaga siljigan bo'ladi.

ΔOBA va ΔOVB uchburchakdan foydalanib oniy burilish R' radiusi va siljigan S masofani aniqlaymiz:

$$L = R'tgb_2 + R'tg(\alpha - b_1)$$

bundan

$$R' = \frac{L}{[tgb_2 + tg(\alpha - b_1)]} \quad (11.1)$$

Demak, transport vositasining burilish radiusi boshqariluvchi g'ildiraklarning o'rtacha burilish burchagiga, oldingi va orqa g'ildiraklarning sirpanish burchagiga bog'liq ekan.

Burilishda oniy markazning siljish masofasini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

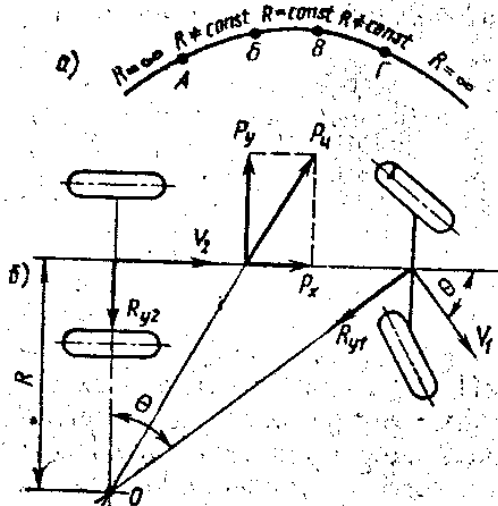
$$\Delta OVB \text{ dan } C = R'tgb_2,$$

bu ifodaga R' qiymatini o'rniga qo'yib quyidagi ifodani hosil qilamiz:

$$C = \frac{L'tgb_2}{[tgb_2 + tg(\alpha - b_1)]} \quad (11.2)$$

Demak, oniy markazning siljishi boshqariluvchi oldingi g'ildiraklarning burilish burchagiga va oldi hamda orqa g'ildiraklarning sirpanish burchaklariga bog'liq bo'ladi.

Transport vositasining burilish jarayoni uch davrda sodir bo'ladi. (24.3-rasm.):
 AB- burilishga kirish; BV- burilish; VG-burilishdan chiqish;

24.3-rasm. Avtomobilning burilishi. a) burilish jarayoni davrlari;
 b) burilishda ta'sir etuvchi kuchlar.

Boshqariluvchi g'ildirak burilishiga kirishda to'g'ri chiziqli harakatdan radiusi kichrayib borayotgan egri chiziq AB bo'yicha harakatlanadi, so'ng radiusi o'zgarmas to'g'ri chiziq BV bo'yicha harakatlanadi va o'zgaruvchan radiusli egri chiziq VG bo'yicha harakatlanadi, so'ng radiusi cheksiz bo'lgan to'g'ri chiziq bo'yicha harakatlanadi.

Burilayotgan transport vositasiga quyidagi kuchlar ta'sir qiladi. (24.3-rasm, b)

Markazdan qochma R_{mq} kuch ; markazdan qochma kuchning ko'ndalang R_u va bo'ylama R_x tashkil etuvchilari, oldingi va orqa ko'priklarga ta'sir etuvchi yo'lining ko'ndalang qarshilik R_{u1} , R_{u2} kuchlari.

Burilayotgan avtomobilga asosan avtomobilni bo'ylama o'qiga tik bo'lgan markazdan qochma R_{mq} kuch ta'sir qiladi. Burilishda tekis harakatlanayotgan avtomobilga ta'sir etuvchi markazdan qochma kuchning ko'ndalang ta'sir etuvchisi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$P_y = \frac{G_a V_a^2}{gR}; \quad (11.3)$$

Demak, bu kuch harakat tezligining kvadratiga va burilish radiusi hamda avtomobilning to'la og'irligiga bog'liq bo'ladi.

Burilishda tekis harakatlanayotgan avtomobilning oldingi va orqa ko'priklariga ta'sir etuvchi yo'lining ko'ndalang reaksiya kuchlari quyidagi ifodalar bilan aniqlanadi:

$$R_{y1} = \frac{G_1 V_a^2}{gR}; \quad R_{y2} = \frac{G_2 V_a^2}{gR}; \quad (11.4)$$

bu yerda; G_1 , G_2 -oldi va orqa o'qlarga tushgan og'irlik kuchlari;
 V_a -avtomobil tezligi; R -burilish radiusi; g -erkin tushish tezligi.

G'ildirakning yonaki sirpanishi va avtomobilning boshqariluvchanligi

Ko'ndalang R_u kuch ta'sirida boshqariluvchi g'ildirakning aylanish tekisligiga

nisbatan δ_1 burchak ostida g'ildirashiga g'ildirakning yonaki sirpanishi deyiladi.

Agar ko'ndalang kuch bo'lmasa g'ildirak o'zining to'g'ri chiziqli aylanish tekisligi bo'yicha harakatlanadi. Ko'ndalang kuch ta'sirida g'ildirak aylanish tekisligiga nisbatan δ_1 burchak ostida harakatlanadi.

G'ildirakning aylanish tekisligi bilan tezlik vektori orasidagi burchakni sirpanish burchagi deyiladi. Sirpanish burchagining qiymati ko'ndalang kuch va shina yonining bikrligiga bog'liq bo'lib quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$\delta_1 = \frac{P_y}{K_c}, \quad (11.5)$$

bu yerda; K_s -sirpanish qarshiligining koeffitsienti.

Demak, sirpanish qarshiligining koeffitsienti shina o'lchamlari, konstruksiyasi shinadagi havo bosimi va g'ildirakni yuklanishiga, avtomobil tezligiga hamda burilish radiusiga bog'liq bo'ladi. Sirpanish qarshiligining qiymati yuk avtomobili va avtobuslari uchun $K_s=60-150$ kN/rad; yengil avtomobil shinalari uchun $K_s=15-40$ kN/rad ga teng bo'ladi.

Avtomobil x_i bo'yicha harakatlanayotganda shinalarning yonaki sirpanishi ko'ndalang, qiyalik, shamol, yo'lning notekisligi, ilashish koeffitsientlarining farqi kabi sabablar ta'sirida paydo bo'ladi. Chunki bu vaqtda avtomobilga ta'sir etuvchi yonaki R_u kuch hosil bo'ladi. Shu kuch ta'sirida orqa g'ildiraklarning yo'nalishi b_2 burchakka, oldingi g'ildiraklarning yo'nalishi esa δ_1 burchakka yonga suriladi.

4. Avtomobilni buriluvchanligi uning turlari.

Boshqaruvchanlik sharti va unga ta'sir etuvchi omillar:

Transpot vositasi yaxshi boshqarilishi uchun quyidagi shartlar bajarilishi lozim:

oldingi g'ildiraklar yoniga sirpanmasdan harakatlanishi lozim;

rul yuritmasi boshqariluvchi g'ildiraklarning burilish burchaklari o'rtasida to'g'ri bog'lanishni amalga oshirishi lozim;

boshqariluvchi g'ildiraklarning turg'unligi yaxshi bo'lishi va ularning ixtiyoriy tebranishi bo'lmasligi kerak;

yo'ldan g'ildirakka, g'ildirakdan haydovchiga ta'sir etuvchi turtki kuch oz bo'lishi lozim;

rul chambarigining eng qulay aylanish burchagida oldingi boshqariluvchi g'ildiraklar eng qulay burchakka burilishi lozim.

5. Neytral, kam va ortiqcha buriluvchanlik, buriluvchanlik bo'yicha kritik tezlik.

Burchakning farqiga qarab burilish radiuslari ham o'zgaradi, shu sababli burilishning quyidagi turlari mavjud:

Normal buriluvchanlik, uning ko'rsatkichlari $\delta_1 = \delta_2$, $R' = R$ (11.1, 11.2, 11.3-rasmlar);

kam bo'lmagan buriluvchanlik, uning ko'rsatkichlari $\delta_1 > \delta_2$, $R' > R$;

Ortiqcha buriluvchanlik, uning ko'rsatkichlari $\delta_1 > \delta_2$, $R' < R$;

bu yerda; R -elastik bo'lmagan g'ildirak uchun burilish radiusi, qiymati: $R = \frac{L}{\operatorname{tg} \alpha}$

ga teng.

Birinchi turdagi holatda burilish radiusi shinning yonaki sirpanishiga bog'liq emas.

Ikkinchi turdagi holatda yonaki kuch ta'sirida oldingi va orqa shinalarning yonaki sirpanish burchaklari hosil bo'lib, avtomobillarning harakat yo'nalishi o'zgaradi natijada avtomobil egri chiziqli harakatda bo'ladi, chunki orqa g'ildiraklarning yonaki sirpanishi ko'p bo'lib, ko'priknining yonga surilishi ortadi. Natijada to'g'ri chiziqli harakat egri chiziqli harakatga aylanib markazdan qochma kuch hosil bo'ladi.

Uchinchi turdagi holatda orqa g'ildirakning yonaki sirpanish burchagi va markazdan qochma kuchning ortishi natijasida avtomobil tobora kichrayib borayotgan radius bo'yicha buriladi, natijada avtomobilning turg'unligi kamayib u og'darilib ketishi mumkin.

Ortiqcha buriluvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan avtomobillarning tezligi kritik tezlikdan yuqori bo'lmasligi lozim. Kritik tezlik quyidagi ifoda bilan aniqlanadi: (prof. V.M.Pevzner formulasi):

$$V_{kp} = 3,6 \sqrt{\frac{gL}{\frac{G_2}{K_{c2}} - \frac{G_1}{K_{c1}}}}, \quad (11.6)$$

bu yerda; L -avtomobil bazasi;

G_1, G_2 -oldingi va yetingi g'ildiraklarning yuklanishi;

K_{s1}, K_{s2} -oldingi va orqa avtomobillarning sirpanish qarshiligi koeffitsientlari.

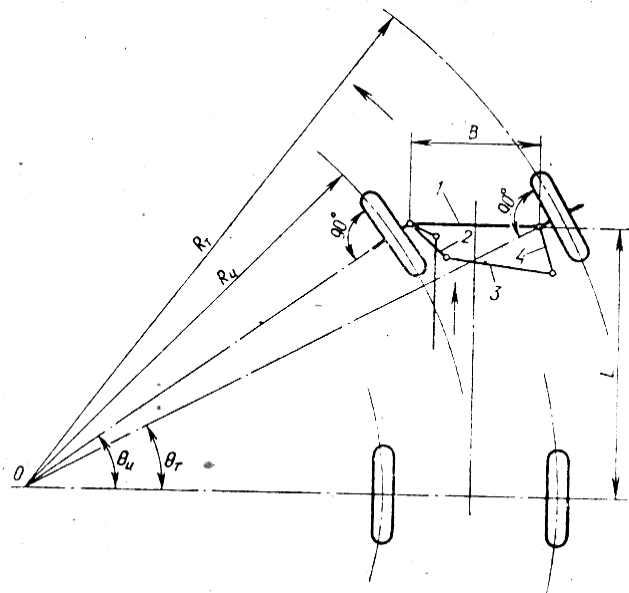
Kritik tezlik faqat ortiqcha buriluvchanlikka ega bo'lgan avtomobillar uchun belgilanadi.

Normal va yetarli bo'lmagan buriluvchanlikka ega bo'lgan avtomobillar uchun kritik tezlik belgilanmaydi.

6. Eksploatatsion xususiyatlarni boshqariluvchanlikka ta'siri

Avtomobil aylana bo'ylab harakatlenganda ichki va tashqi g'ildiraklar har xil yo'l bosadi. G'ildiraklar yonaki sirpanmasdan harakatlanishi uchun ichki g'ildiraklarning burilish burchagi ko'proq, tashqarisiniki kamroq bo'lishi lozim. Bu vazifani rul trapetsiyasi bajaradi. CHap va o'ng g'ildiraklarning burilish burchaklari shu omilning avtomobil boshqariluvchanligiga ta'sirini tushunishga yordam beradi.

Elastik bo'lmagan g'ildiraklarni burilishini ko'rib chiqamiz. (24.4-rasm.)

24.4-rasm. Avtomobilning elastik bo'lmagan g'ildiragini burilishi.

1-2-3-4-rul trapetsiyasi; R_i , R_T -boshqariluvchi ichki va tashqi g'ildiraklarning burilish radiuslari; θ_i, θ_T -boshqariluvchi ichki va tashqi g'ildiraklarning burilish burchaklari; O -avtomobilni burilish markazi; R -burilish radiusi; V -shkvorenlar orasidagi masofa;

L -avtomobilni bazasi.

Ikkita to'g'ri burchakli uchburchakdan foydalanib burilish burchaklarining avtomobilni burilish radiusi, shkvorenlar orasidagi masofa va avtomobil bazasiga bog'liqligini aniqlaymiz:

$$\operatorname{ctg} \theta_T = \frac{R+b}{L}; \quad \operatorname{ctg} \theta_i = \frac{R-b}{L};$$

Burchaklarni bir tomonga o'tkazilsa quyidagi ifoda hosil bo'ladi:

$$\operatorname{ctg} \theta_T - \operatorname{ctg} \theta_i = \frac{2b}{L}; \quad (11.7)$$

Demak, avtomobilni burilishi uchun burilish vaqtida burchaklar orasidagi munosabati har doim saqlanishi lozim va ularning ayirmasi shkvorenlar orasidagi masofani avtomobil bazasi nisbatiga teng bo'ladi.

7. Avtomobilning turg'unligi va turg'unlikni yo'qolish turlari, baholovchi o'lchamlar.

Transport vositasining berilgan yo'nalishda yo'lda og'darilmasdan, sirpanmasdan, shataksiramasdan va yon tomonga surilmasdan harakatlanishini turg'unlik deb ataladi. Turg'unlik ikki xil bo'lib ular bo'ylama va ko'ndalang turg'unlikdir.

Transport vositasining turg'unligini yo'qolishi quyidagi hollarda sodir bo'ladi:

- transport vositasining ag'darilishida;
- transport vositasining yon tomonga sirpanishida;
- yetakchi g'ildiraklarning shataksirab harakatlanishida;
- transport vositasi yoki uning birorta ko'prigi yon tomonga surilganda;

- yonaki ta'sir etuvchi kuch, markazdan qochma kuch, og'irlik kuchining bita ta'sir etuvchisi, yondan ta'sir etuvchi shamol kuchlari ta'sir etganda va yo'l to'siqlariga urilganda.

Transport vositasining turg'unlik o'lchamlariga quyidagilar kiradi:

- transport vositasi aylana bo'ylab harakatlanganda yon tomonga surilish paytidagi kritik tezlik (V_K);
- aylana bo'ylab harakatlanganda ag'darilish boshlangan paytdagi kritik tezlik (V_0);
- g'ildiraklarning ko'ndalang sirpanish boshlangan paytdagi qiya yo'lning kritik burchagi (β);
- transport vositasini ag'darilish paytdagi qiya yo'lning kritik burchagi (α).

8. Avtomobilni bo'ylama tekislikdagi turg'unligi.

Transport vositasining bo'ylama turg'unligi deb transport vositasining qiya yo'lda orqa yoki oldingi o'qlar atrofida og'anamasdan, sirpanmasdan va surilmasdan harakatlanishiga aytiladi.

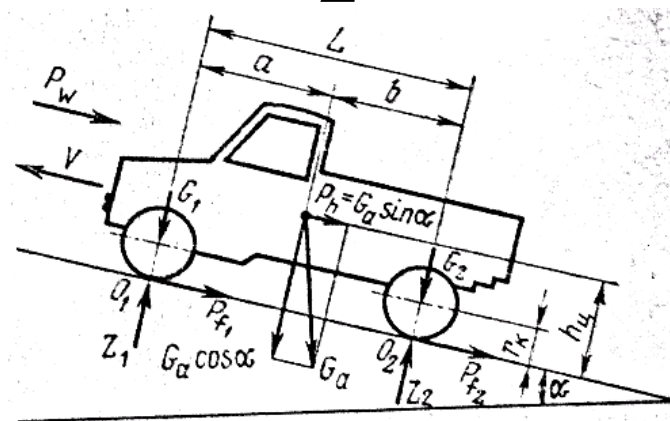
Qiya yo'lda pastdan yuqoriga tezlanish bilan harakatlanayotgan transport vositasining bo'ylama turg'unligini yo'qolishi natijasida orqa g'ildirakning yo'l sirti bilan ilashgan O_2 tayanch nuqta atrofida orqaga ag'darilishi mumkin (24.5-rasm).

Bo'ylama qiyalikda turgan avtomobil oldingi yoki orqa tayanch nuqtalari O_1 va O_2 atrofida aylanib ag'dariladi. Avtomobilning bo'yiga sirpanmasdan va ag'darilmasdan tura oladigan qiyaligini bo'ylama turg'unlikning chegaralangan α' , α burchaklari deb ataladi.

Shamol R_w kuchi, inertsia P_{ja} kuchi va oldingi g'ildirakdagi reaksiya Z_1 kuchlarini nolga teng deb olsak, transport vositasini O_2 nuqta atrofida og'darilmaslik sharti quyidagicha bo'ladi:

O_2 tayanch nuqtaga nisbatan kuchlarning momentlarini yig'indisi nolga teng bo'lishi lozim, ya'ni:

$$\sum M_{O_2} = 0; G_a \cdot \cos \alpha \cdot b - G_a \cdot \sin \alpha \cdot h_M = 0$$

24.5-rasm. Bo'ylama qiya tekislikda pastdan yuqoriga harakatlanayotgan transport vositasining turg'unligi

bundan $b \cdot \cos \alpha = h_M \cdot \sin \alpha$ ni hosil qilamiz.

Bu ifodadan foydalanib transport vositasining og'darilish burchagini aniqlaymiz:

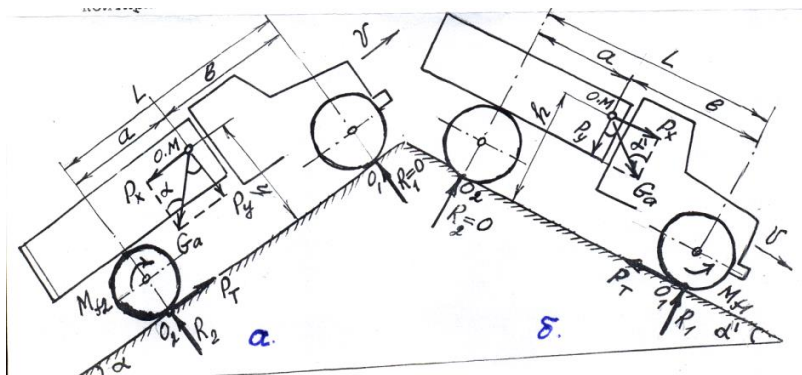
$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{b}{h_M},$$

(12.1)

Og'darilish burchagining ruxsat etilgan chegaralangan qiymatlari yuk avtomobil va avtobuslar uchun $[\alpha] = 35 \dots 40^\circ$; yengil avtomobillar uchun $[\alpha] = 45^\circ$ ga teng bo'ladi.

9. Avtomobilning old va orqa o'qi bo'yicha ag'darilish burchagi.

Qiya yo'lda yuqoridan pastga sekinlanish tezligi bilan harakatlanayotgan transport vositasining bo'ylama turg'unligini yo'qolishi natijasida oldingi g'ildirakning yo'l sirti bilan ilashgan O_1 tayanch nuqta atrofida transport vositasi oldinga og'darilishi mumkin (24.6-rasm.).

24.6-rasm. Bo'ylama qiya tekislikda yuqoridan pastga harakatlanayotgan transport vositasining turg'unligi

SHamol P_w , inertsia R_{ja} va orqa g'ildirakdagi reaksiya Z_2 kuchlarni nolga teng deb olsak, transport vositasini O_1 nuqta atrofida og'darilmaslik sharti quyidagicha aniqlanadi:

O_1 tayanch nuqtaga nisbatan kuchlarning momentlarini yo'g'indisi nolga teng bo'lishi kerak, ya'ni:

$$\sum M_{O_1} = 0; Ga \cdot \cos \alpha' \cdot (L - b) - Ga \cdot \sin \alpha' \cdot h_M = 0$$

bundan $\cos \alpha' \cdot (L - b) = \sin \alpha' \cdot h_M = 0$ ni hosil qilamiz.

Bu ifodadan foydalanib transport vositasining O_1 tayanch nuqta atrofida og'darilish burchagini aniqlaymiz:

$$\begin{aligned} \tan \alpha' &= \frac{L - b}{h_M} = \frac{a}{h}, \\ \tan \alpha' &= \frac{a}{h}, \end{aligned} \quad (12.2.)$$

Demak transport vositasining bo'ylama turg'unligi uning a, b, L konstruktsiya ko'rsatkichlariga bog'liq bo'ladi.

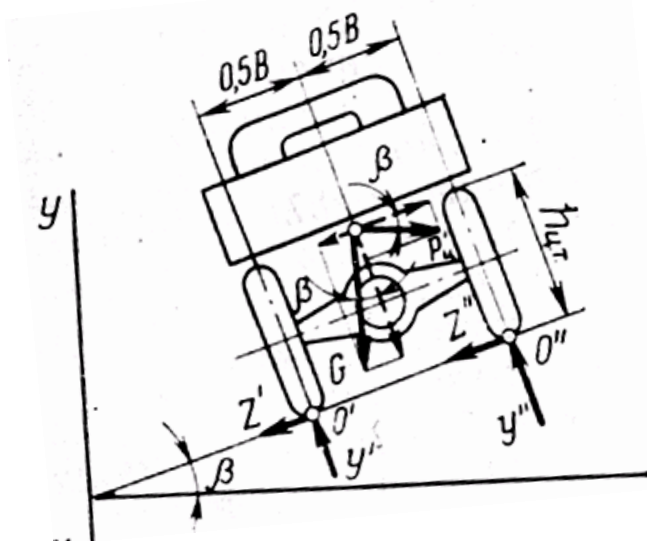
Og'darilish burchagining ruxsat etilgan chegaralangan qiymatlari yuk avtomobili va avtobuslar uchun $[\alpha'] = 60^\circ$; yengil avtomobillar uchun $[\alpha'] = [\alpha] \geq 60^\circ$

10. Avtomobilning ko'ndalang tekislikdagi turg'unligi.

Ko'ndalang qiya tekislikda harakatlanayotgan avtomobil yoniga surilmasdan yoki og'darilmasdan harakatlanishini ta'minlaydigan burchak β ni qiymati

avtomobilni ko'ndalang turg'unligini ifodalaydi.

Ko'ndalang qiyalikda harakatlanayotgan avtomobilga ta'sir etuvchi tashqi kuchlar va reaksiya kuchlari 24.7-rasmda tasvirlangan.

24.7-rasm. Ko'ndalang qiya tekislikda harakatlanayotgan avtomobilga ta'sir etuvchi kuchlar

Bu yerda, Z', Z'' – yon reaksiya kuchlari.

Avtomobilni tashqi g'ildiragiga ta'sir etuvchi yo'lning reaksiya kuchi $R_2=0$ ga teng bo'lganda va og'irlik kuchining tashkil etuvchisi $P_x = G \cdot \sin \beta$ ni ta'sirida avtomobil O_1 tayanch nuqta atrofida ko'ndalanggiga og'darilishi mumkin.

Avtomobil og'darilmasdan harakatlanishi uchun kuchlardan O_1 tayanch nuqtaga nisbatan olingan momentlarning yig'indisi $\sum M_{O_1} = 0$ ga teng bo'lishi lozim.

Muvozanat shartiga ko'ra quyidagi tenglamani yozamiz:

$$G \cdot \sin \beta \cdot h_M - 0,5 \cdot B \cdot G \cdot \cos \beta = 0$$

bundan, qiyalik burchagi quyidagicha aniqlanadi:

$$\operatorname{tg} \beta = \frac{0,5 \cdot B}{h_M}, \quad (12.3.)$$

bu yerda B – orqa g'ildiraklar orasidagi masofa;

h_M – yo'l sathidan avtomobilni og'irlik markazigacha bo'lgan masofa.

Ko'ndalang qiyalikda harakatlanayotgan avtomobil yoniga surilmasdan yoki og'darilmasdan harakatlanishi uchun qiyalik burchagining chegaralangan qiymati avtomobil turlari bo'yicha quyidagicha belgilangan:

Yuk avtombillari uchun $[\beta] = 35^\circ$, yengil avtomobillar uchun $[\beta] \geq 45^\circ$

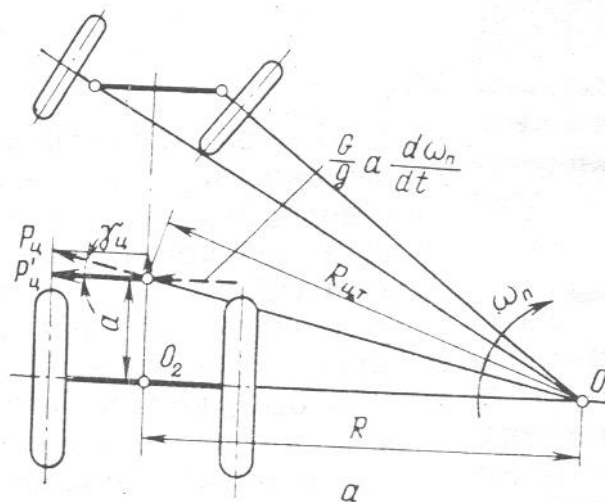
11. Burilishdagi ag'darilish va sirpanish bo'yicha kritik tezlik.

Transport vositasi egri chiziq bo'ylab burilishdagi turg'unlikni uchta holatda ko'rish mumkin:

- transport vositasi tekis yo'lda egri chiziq bo'ylab buriladi, burilish markazi ichkariga joylashgan bo'ladi;
- transport vositasi qiyalikda egri chiziq bo'ylab buriladi, burilish markazi qiyalikning pastki tomonida joylashgan bo'ladi;
- transport vositasi qiyalikda egri chiziq bo'ylab buriladi, burilish markazi qiyalikning yuqorigi tomonida joylashgan.

Birinchi holatda transport vositasi tekis yo'lda egri chiziq bo'ylab o'zgarmas radius va tezlik bilan harakatlanganda avtomobilning og'irlik markaziga markazdan

qochma kuch $R_{m,q}$ ta'sir etadi. Bu kuchning gorizontaal tashkil etuvchisi $R'_{m,q}$ avtomobilni tashqariga og'darishga harak qiladi (24.8-rasm).

24.8-rasm. Transport vositasini tekis yo'lda egri chiziq bo'ylab burilishi.

Burilish markazi orqa va oldingi g'ildiraklarning aylanish tekisliklariga shkvoren o'rnatilgan nuqtalar orqali tushirilgan tik chiziqlarning kesishgan nuqtasi O bo'ladi.

Markazdan qochma kuch quyidagicha aniqlanadi:

$$P_{m.k} = \frac{G_a \cdot V_a^2}{gR}, \quad (12.4.)$$

bu yerda: G_a – avtomobilning yuk bilan og'irligi;

R -burilish radiusi;

R_{om} -og'irlik markazining burilish radiusi;

V_a -avtomobilni tezligi;

g -erkin tushish tezlanishi.

Avtomobilni tezligi oshgan sari burilish radiusi kamayib markazdan qochma kuch ortda va avtomobilni tashqi g'ildiraklar atrofida og'darib tashlaydi, bu xolatda g'ildirakning tishlashish kuchi $P_\alpha > P_{m.k}$ bo'ladi.

Avtomobilni og'darilishi $P_{m.k} \cdot h_m = G_a \cdot \frac{B}{2}$ (12.5) bo'lganda boshlanadi,

bu yerda h_m – og'irlik markazining balandligi, m;

B – orqa g'ildiraklar orasidagi masofa, m.

(12.5) ifodadan $P_{m.k} = \frac{G_a \cdot B}{2h_m}$ (12.6) ni xosil qilamiz va (12.4) bilan (12.6) ni

tengligidan foydalanib avtomobilni burilish paytida og'darilishini boshlanish oldidagi eng katta kritik tezligini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

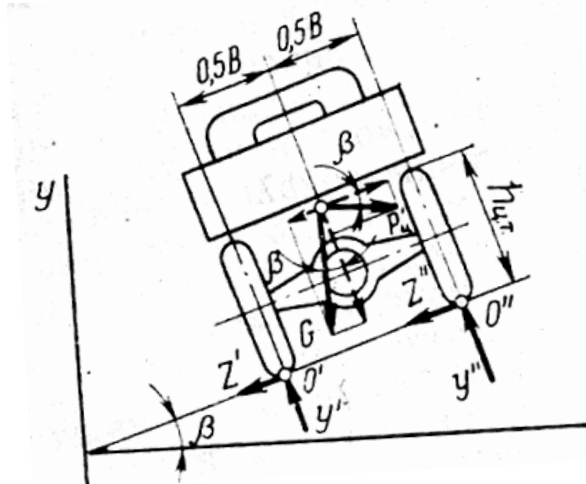
$$V_{a.kp} = \sqrt{g \cdot R \cdot B / 2h_m}, \quad (12.7)$$

Avtomobil burilayotganda uni yoniga sirpanishi $P_{m.k} \geq P_\phi = G_a \cdot \phi_a$ bo'lganda

sodir bo'ladi. Avtomobilni sirpanishdagi eng katta kritik tezligi quyidagicha aniqlanadi:

$$G_a \cdot \varphi_a = G_a \cdot V_{a/\kappa p}^1 / (gR) \text{ dan} \\ V_{a/\kappa p}^1 = \sqrt{gR\varphi_a}, \quad (12.8)$$

Ikkinchi holatda transport vositasi qiyalikda harakatlanib burilayotganda burilishi markazi qiyalikning pastki tomoniga joylashgan bo'ladi (24.9-rasm).

24.9-rasm. Avtomobilni qiyalikda burilish paytidagi turg'unligi.

Avtomobilga og'irlik kuchi G_a dan boshqa yana markazdan qochma kuch $P_{M.K}$ ta'sir qiladi. Bu kuch avtomobilni O_2 nuqta atrofida og'darishga harakat qiladi. Avtomobilni og'darilish paytda $R_1 = 0$ va $Z_1 = 0$ ga teng bo'ladi. Avtomobilni og'daruvchi momentni quyidagicha aniqlanadi:

$$P_{M.x} \cdot h_M - P_{\beta_x} \cdot h_M - P_{M.y} - 0,5 \cdot B - P_{\beta_y} \cdot 0,5 \cdot B = 0, \quad (12.9)$$

$P_{M.K}$, P_{β_x} , $P_{M.y}$ va P_{β_y} kuchlarning qiymatlarini o'rniga qo'yamiz va ifodani qo'yidagicha yozamiz:

$$(P_{M.K} \cos \beta - G_a \cdot \sin \beta) \cdot h_M - (P_{M.K} \sin \beta + G_a \cdot \cos \beta) \cdot 0,5 \cdot B = 0$$

Markazdan qochma kuchning qiymati $P_{M.K} = \frac{G_a}{g} \cdot \frac{V_a^2}{R}$ ga teng ekanligini hisobga olib, avtomobilni qiyalikda egri chiziqli bo'yicha burilishida uning turg'unligi quyidagicha bo'ladi:

$$\frac{G_a}{g} \cdot \frac{V_a^2}{R} \cdot (h_M \cdot \cos \beta - 0,5 \cdot B \cdot \sin \beta) \leq G_a (0,5 \cdot B \cdot \cos \beta + h_M \cdot \sin \beta)$$

Bu tenglamadan foydalanib avtomobilni qiya tekislikda egri chiziqli bo'ylab burilish paytidagi kritik tezligini aniqlaymiz:

$$V_{a.\max} \leq \sqrt{g \cdot R \cdot \frac{B + 2 \cdot h_M \cdot \tan \beta}{2 \cdot h_M - B \cdot \tan \beta}}, \quad (12.10)$$

Agar burilish markazi qarama-qarshi tomonga joylashgan ya'ni qiyalik tomonida bo'lsa, egri chiziqli bo'ylab burilayotgan paytdagi avtomobilni maksimal

tezligi quyidagi ifodaga teng bo'ladi:

$$V_{a.\max} \leq \sqrt{g \cdot R \cdot \frac{B - 2 \cdot h_M \cdot \operatorname{tg} \beta}{2 \cdot h_M + B \cdot \operatorname{tg} \beta}}, \quad (12.11)$$

Demak, berilgan radiusda va qiyalikda qanday tezlik bilan egri chiziq bo'ylab harakatlanish kerakligini 12.10 va 12.11 ifodalar ko'rsatadi.

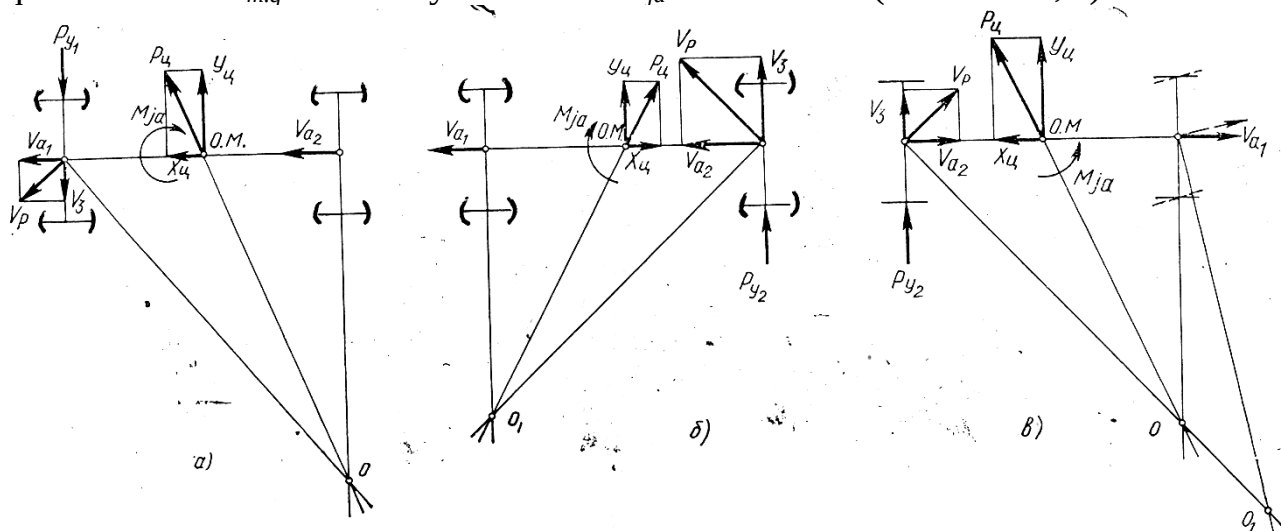
Bu holatda avtomobilning turg'unligi havfli bo'ladi, chunki, burilish paytida markazdan qochma kuchning miqdori har doim $G_a \cdot \sin \beta$ ga ko'p bo'ladi. Demak, burilish radiusi R katta bo'lsa va $B \geq h_M$ bo'lsa hamda burilish markazi qiyalikning pastida joylashgan bo'lsa, avtomobilning burilishdagi turg'unligi shuncha mustahkam bo'ladi.

Avtomobil yo'llarini loyihalashda qiya yo'llarda burilish radiusini $R=300-1000\text{m}$ va qiyalik burchagini $\beta = 8...12^\circ$ gacha qabul qilingan.

12. Avtomobilni sirpanishi, old va orqa o'qlarning sirpanishi.

6.1. Oldingi o'qning surilishi.

Avtomobilning oldingi o'qiga yondan R_{u1} kuch ta'sir etganda u V_3 tezlik bilan yonga surila boshlaydi. U vaqtda V_{a1} va V_3 tezlik vektorlarning teng ta'sir etuvchisi V_p yo'nalishida harakat qiladi. Lekin orqa o'q V_{a2} tezlik vektori yo'nalishida harakatlanib avtomobilni oniy markaz O atrofida buradi. Natijasida markazdan qochma kuch. $R_{m,q}$ va inertsiya momenti M_{ja} hosil bo'ladi (24.10-rasm, a).

24.10-rasm. a- Oldingi o'qni yon tomonga surilishi, b-orqa o'qni yon tomonga surilishi.

SHakldan ko'rinib turibdiki, oldingi o'qning yonga surilishi avtomatik ravishda so'nadi, chunki R_{mk} ning tashkil etuvchisi R_{mu} hamda moment M_{ja} oldingi o'qning surilishiga qarshilik qiladi, ya'ni R_{u1} va R_{mu} kuchlar qarama-qarshi tomonlarga yo'nalgan va bir-birini kuchsizlantiradi.

6.2. Orqa o'qning yonga surilishida (24.10-rasm, b) R_{mk} va R_{u2} kuchlar bir tomonga yo'nalgan bo'lib, yonga surilishni kuchaytiradi va avtomobil turg'unligini yo'qotadi hamda havfli vaziyatni keltirib chiqaradi. Bunday holat qish vaqtida havflidir. Buni oldini olish uchun oldingi g'ildirakni surilish tomoniga burish kerak,

bunda burilish radiusi ko'payib R_{mk} kuch kamayadi. Surilishni oldini olishning ikkinchi usuli oyoqni tormoz pedalidan olish va harakat tezligini kamaytirish kerak.

13. Avtomobilning turg'unligiga ta'sir etuvchi omillar.

Avtomobilning turg'unligi uning harakat xavfsizligini ta'minlaydi.

Avtomobilning turg'unligiga shinaning va tormoz mexanizmining texnik holati ko'proq ta'sir qiladi. SHina tishlarining yeyilishi g'ildirakning yo'l bilan tishlashishini kamaytiradi va yoniga surilib harakatlanishini oshiradi, tishlashish koefitsienti kamayadi.

Tormozning noto'g'ri sozlanishi o'ng va chap g'ildiraklarda har xil tormozlash momentini hosil qiladi, bu moment avtomobilni turg'unligini kamaytiradi.

Avtomobilning ko'ndalang turg'unligi kuzovdagi yukning noto'g'ri joylashuvi natijasida ham buzilishi va yo'qolishi mumkin. Agar yukning og'irlik markazi avtomobilning bo'ylama o'qida yotmasa S yelkada inertsiya kuchi va burovchi moment hosil qilib oldingi g'ildiraklarning yoniga surilishini keltirib chiqaradi.

Nazorat savollari.

1. Transport vositasining boshqaruvchanligi deb nimaga aytiladi?
2. Boshqaruvchanlik o'lchamlari va ko'rsatkichlarini tushuntiring.
3. Boshqaruvchanlik shartini tushuntiring.
4. SHinalarni yonaki sirpanishi bo'lmaganda avtomobilni burilishini tushuntiring.
5. SHinalarni yonaki sirpanishi bo'lganda avtomobilni burilishini tushuntiring.
6. Avtomobilni burilish jarayonini tushuntiring.
7. Burilayotgan avtomobilga ta'sir etuvchi kuchlar.
8. Burilish turlarini tushuntiring.
9. Buriluvchanlik bo'yicha chegaralangan tezlikni tushuntiring.
10. Turg'unlik va uning o'lchamlarini tushuntiring.
11. Bo'ylama qiya tekislikdagi turg'unlikni tushuntiring.
12. Ko'ndalang qiya tekislikdagi turg'unlikni tushuntiring.
13. Avtomobilning burilishidagi turg'unligini tushuntiring.
14. Avtomobil o'qlarining yonga sirpanishi va turg'unligini oshirish yo'llarini ayting

25-Mavzu. Avtomobilning o'tag'onlik xususiyati.

Reja.

1. Avtomobilning o'tag'onligi, o'tag'onlikni baholovchi o'lchamlari.
2. O'tag'onlikning tayanchlanish ko'rsatkichlari.
3. O'tag'onlikning geometrik ko'rsatkichlari.
4. Avtomobil o'tag'onligiga differentsialning ta'siri.

Tayanch so'z va iboralar. Avtomobilning o'tag'onligi, o'tag'onlikni baholovchi o'lchamlari, o'tag'onlikning tayanchlanish ko'rsatkichlari,

o'tag'onlikning geometrik ko'rsatkichlari, avtomobil o'tag'onligiga differentsialning ta'siri.

1. Avtomobilning o'tag'onligi, o'tag'onlikni baholovchi o'lchamlari.

Qiyin yo'l sharoitida va yo'l bo'lmagan joylarda ham transport vositasining harakatlana olish qobiliyatini uning yo'l to'siqlaridan o'tuvchanligi deyiladi.

Transportni vositasini ishlatish shuni ko'rsatadiki, yo'l sharoiti yomon bo'lgan taqdirda ham undan unumli foydalanishni talab etiladi. Qiyin yo'l sharoitiga o'tish qiyin bo'lgan uchastkalar, sirpanchiq, yumshoq va tog'li yo'llar kiradi.

Transport vositalari o'z o'tag'onligi bo'yicha uch guruhga bo'linadi:

normal o'tag'onli avtomobillar;

yuqori o'tag'onli avtomobillar;

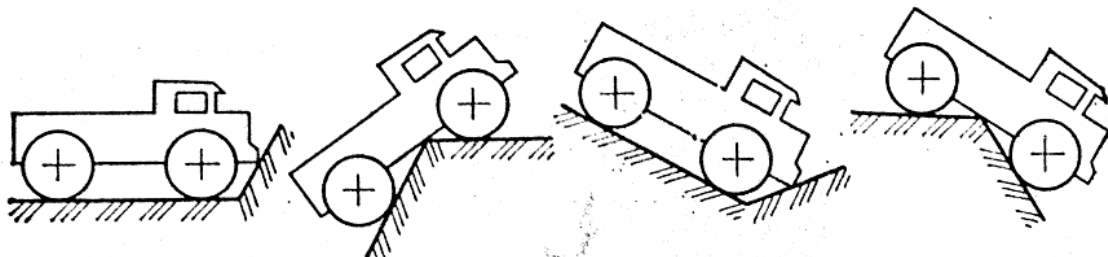
eng yuqori o'tag'onli avtomobillar.

Normal o'tag'onli avtomobillar faqat orqa yoki oldingi ko'prigi yetakchi bo'lib, ularni tekis yo'llarda ishlatiladi. Bu turdagi avtomobillarda jami 4 ta g'ildirak bo'lib, bulardan ikkitasi yetakchi g'ildiraklar bo'ladi. Bu holatda g'ildiraklar formulasi 4x2 bo'ladi.

Yuqori o'tag'onli avtomobillarni old va orqa ko'priklari yetakchi bo'lib, ularni notekis yo'llarda, cho'l va yo'lsiz dalalarda ishlatiladi. Bu turdagi avtomobillarda g'ildiraklarning hammasi yetakchi bo'ladi. Bu holatda g'ildiraklar formulasi 4x4, 6x6, 8x8 bo'ladi.

Eng yuqori o'tag'onli avtomobillarga yarim zanjirli va yetakchi ko'prigi uchta va undan ortiq bo'lgan avtomobillar kiradi.

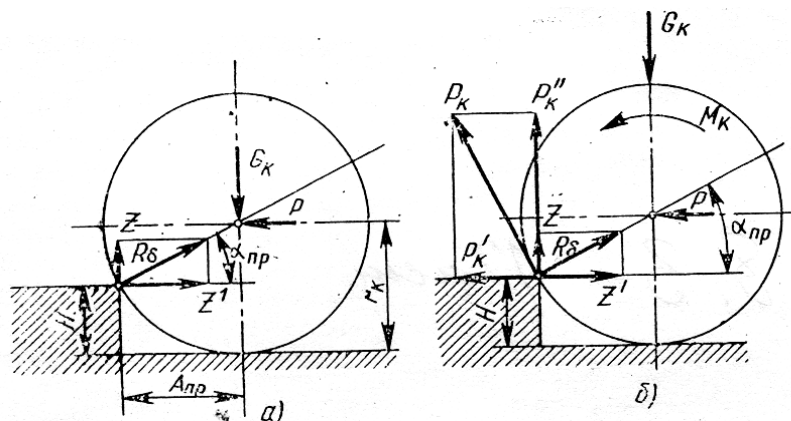
Avtomobilning yo'l to'siqlaridan o'tuvchanlik turlari va ularning o'lchamlari asosan geometrik va tayanch-tishlashish ko'rsatkichlaridan iborat (25.1-rasm).

25.1-rasm. Avtomobilning yo'l to'siqlaridan o'tishi.

2. O'tag'onlikning tayanchlanish ko'rsatkichlari.

Avtomobil o'ta oladigan to'siqning balandligi N bo'lganda yetaklanuvchi va yetakchi g'ildiraklarni to'siqdan oshib o'tayotgan vaqtidagi tasvirlari keltirilgan (25.2-rasm).

25.2-rasm. G'ildiraklarning to'siqdan o'tishi.
a) yetaklanuvchi oldingi g'ildirak. b) yetakchi orqa g'ildirak.

Transport vositasining yo'l to'siqlaridan o'tuvchanligining tayanch-tishlashish ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat:

etaklanuvchi g'ildirak yerdan uzilish vaqtida unga vertikal G_k kuch, gorizontalaruvchi R kuch, to'siqning reaksiya kuchi R_v , Z^1 va yo'lning reaksiya Z kuchi ta'sir qiladi.

SHakllardan ko'rinib turibdiki, balandlik g'ildirak radiusidan $N > r_k$ katta bo'lishi mumkin emas, balki kichik $N < r_k$

Itaruvchi R kuchning qiymati katta bo'lishi kerak. G'ildirakdagi burovchi moment M_k ta'sirida to'siqning tayanchida P_k urinma kuch hosil bo'ladi. Bu kuch R_k' va R_k'' tashkil etuvchilarga ajraladi. Bu yerda qo'shimcha R_k'' kuch hosil bo'lib, u Z kuch bilan qo'shilib, g'ildirakni yuqoriga ko'tarib, uni to'siqdan oshib o'tishini ta'minlaydi. R_k' kuch esa g'ildirashga qarshilik Z^1 kuchni kamaytiradi.

Bu kuchlarning qiymatlari quyidagicha aniqlanadi:

oldingi g'ildirakning muvozanat shartini yozamiz:

$$Z = G_K \text{ va } Z = P$$

G'ildirakka ta'sir etuvchi bu kuchlarni quyidagicha aniqlanadi:

$$Z = Z^1 \cdot \operatorname{tg} \alpha = P \cdot \operatorname{tg} \alpha; C_K = P \cdot \operatorname{tg} \alpha, \text{ bundan } P = C_K / \operatorname{tg} \alpha \quad (13.1)$$

$$\text{AOS uchburchakdan } \operatorname{tg} \alpha = OC / AC = (r_K - H) / AC$$

$$AC = \sqrt{AO^2 - OC^2} = \sqrt{r^2 - (r_K - H)^2} = \sqrt{H(2r_K - H)}$$

AS ni qiymatini o'rniga qo'yib

$$\operatorname{tg} \alpha = (r_K - H) / \sqrt{H(2r_K - H)} \quad (13.2) \text{ ni hosil qilamiz.}$$

(13.2) qiymatni (13.1) ifodaga qo'yib g'ildirakni itaruvchi kuchning qiymatini aniqlaymiz:

$$P = G_K / \operatorname{tg} \alpha = G_K \sqrt{H(2r_K - H)} / (r_K - H) \quad (13.3)$$

(13.3) ifodadan ko'rinadiki, $N = r_K$ bo'lganda R ning qiymati kata bo'ladi. Lekin oldingi yetaklanuvchi g'ildirak to'siqdan oshib o'tolmaydi. Yetakchi orqa g'ildirakdagi burovchi moment M_k ta'sirida to'siq tayanchida urinma R_k kuch va uning yotiq R_k' hamda tik R_k'' tashkil etuvchilari hosil bo'ladi. $Z + P_K'$ yo'g'indi kuch ta'sirida va Z' reaksiya kuchini P_K' kuch hisobiga kamayishi natijasida orqa

yetakchi g'ildirak $N=r_K$ to'siqdan oshib o'tadi.

O'tuvchanlikning tayanch-tishlashish o'lchamlari quyidagilardan iborat:

tortish va tishlashish shartlari bo'yicha dinamik omillar;

avtomobil ilgagidagi solishtirma tortish kuchi;

shinaning yo'lga bo'lgan solishtirma bosimi;

oldingi va keyingi g'ildiraklar izining mos kelish koeffitsienti.

Sirpanchiq yo'llarda o'tag'onlikni oshirish uchun g'ildiraklarga zanjirlar bog'lanadi, yumshoq yerlarda esa keng profilli shinalar ishlatiladi.

Tortish sharti bo'yicha maksimal dinamik omil $D_{a.max}$ avtomobilning to'xtamasdan harakatlanish qobiliyatini, g'ildirak bilan yo'lning tishlashish sharti bo'yicha maksimal dinamik omil $D_{a\varphi}$ esa, yetakchi g'ildirakning shataksiramadan harakatlanishini ta'minlaydi.

Avtomobilning orqa ilgagidagi solishtirma tortish kuchi ρ_{il} ilgakdagi maksimal tortish kuchi R_{il} ni avtomobil og'irligiga nisbati bilan aniqlanadi, ya'ni:

$$\rho_{ui} = P_{ui} / G_a \quad (13.4)$$

Bu o'lcham dvigateldagi ortiqcha quvvat hisobiga ko'proq yo'l qarshiligini yengish qobiliyatini ko'rsatadi.

SHinaga ta'sir etuvchi og'irlikni shinaning yo'ldagi kontakt izi yuzasiga nisbati shinaning solishtirma bosimi R_{sh} deb ataladi, ya'ni:

$$P_u = \frac{G_2}{F_2} \quad (13.5)$$

Bu qiymat yuk avtomobillari uchun asfal't yo'lda $R_{sh}=0,18-0,55$ MPa ga teng.

Oldingi g'ildirak izlari orasidagi masofa a_1 ning orqa g'ildirak izlari orasidagi masofa a_2 ga nisbatini oldingi va orqa g'ildiraklarning mos kelishi η_m koeffitsienti deb ataladi, ya'ni:

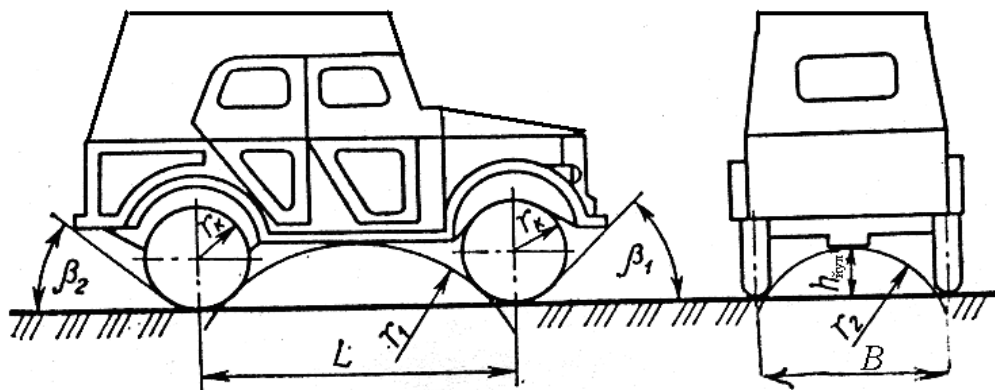
$$\eta_M = \frac{a_1}{a_2} \quad (13.6)$$

Bu koeffitsientning miqdorini $\eta_M \neq 1$ bo'lsa, orqa g'ildirak oldingi g'ildirak izidan yurmaydi, yangi yo'l ochish uchun qo'shimcha energiya sarflanadi. SHuning uchun orqa o'qning har ikki tomoniga qo'shimcha bittadan g'ildirak o'rnatiladi.

3. O'tag'onlikning geometrik ko'rsatkichlari.

Yo'lsiz sharoitlarda avtomobil harakatlanganda o'tag'onlikning geometrik ko'rsatkichlari muhim ahamiyatga ega.

O'tag'onlikning geometrik ko'rsatkichlari quyidagilar (25.3-rasm):

25.3-rasm. O'tag'onlikning geometrik ko'rsatkichlari.

O'tag'onlikning oldingi burchagi β_1 , o'tag'onlikning orqa burchagi β_2 , o'tag'onlikning bo'ylama radiusi r_1 , o'tag'onlikning ko'ndalang radiusi r_2 , o'tag'onlikning balandligi $h_{yo'l}$.

O'tag'onlikning oldingi β_1 burchagi, avtomobilning oldingi eng chekka nuqtasini to'siqqa tegmay chiqib keta olishini ta'minlaydi.

O'tag'onlikning orqa β_2 burchagi, avtomobil orqaga harakatlenganda uning orqa eng chekka nuqtasini to'siqqa tegmay o'tishini ta'minlaydi.

Zamonaviy avtomobillarning o'tag'onlik o'lchamlari quyidagi jadvalda keltirilgan (25.1-jadval).

25.1-jadval

Avtomobillar	$h_{yo'l}$, m	β_1 , grad	β_2 , grad	r_1 , m
Engil avtomobillar	150-220	20-30	15-20	3,2-8,3
Yuk avtomobillari	250-350	40-60	25-45	2,7-5,5
Avtobuslar	220-300	10-40	6-20	4-9

O'tag'onlikning bo'ylama r_1 radiusi avtomobilning bo'ylama tekislik bo'yicha to'siqqa tegmay undan oshib o'tishini ta'minlaydi. O'tag'onlikning ko'ndalang r_2 radiusi avtomobilning o'ta olish mumkin bo'lgan to'siqning balandligini belgilaydi. O'tag'onlikning oraliq'i $h_{yo'l}$ asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib, avtomobilning eng pastki nuqtasidan yo'l yuzasigacha bo'lgan masofadir. Bu oraliq to'siqning balandligini belgilaydi, o'tag'onligi normal bo'lgan avtomobillarda 4x2 bo'lganda $h_{yo'l}=150-220$ mm, o'rtacha o'tag'onli 4x4 avtomobillarda $h_{yo'l}=180-270$ mm va yuqori o'tag'onli avtomobillarda $h_{yo'l}=400-500$ mm bo'ladi.

4. Avtomobil o'tag'onligiga differentsialning ta'siri.

Differentsial, osma va amortizatorlar kuch uzatmani tuzilishi, oldingi va orqa g'ildiraklar orasidagi masofalar o'tag'onlikka katta ta'sir qiladi. G'ildiraklarning izlarini mos kelishi qarshilik kuchlarini kamaytiradi.

Avtomobil yomon yo'l sharoitida ishlashi uchun uning yetakchi g'ildiraklariga katta kuch berish kerak. Dvigatel quvvatini kamaytiruvchi va kuch uzatma qarshiligini oshiruvchi hamma omillar: qismlarning yeyilishi, yondirish tizimini noto'g'ri sozlanishi, past sifatli yonilg'i va moylarning ishlatilishi o'tuvchanlik

qobiliyatiga ta'sir etadi.

G'ildiraklarning yo'l bilan sifatsiz tishlashishi va g'ildiraklarning g'ildirashiga qarshiliklarni ortishi o'tuvchanlikka katta ta'sir qiladi. Kuchaytirilgan yo'l to'siqlaridan o'tish uchun avtomobilga eni katta shinalarni o'rnatiladi.

Nazorat savollari

1. O'tuvchanlik deb nimaga aytiladi?
2. O'tuvchanlikning qanday geometrik ko'rsatkichlari bor?
3. O'tuvchanlikning tayanch-tishlashish ko'rsatkichlarini tushuntiring.
4. Avtomobilning konstruktsiya va ekspluatatsiya omillari o'tuvchanlikka qanday ta'sir ko'rsatadi.

26-Mavzu: Avtomobilning yurish rovonligi xususiyati. Reja.

1. Avtomobilning yurish rovonligi.
2. Yurish rovonligining o'lchagich va ko'rsatkichlari
3. Bir massali tizimning tebranishi.
4. Avtomobilning tebranishi va unga ta'sir etuvchi omillar.

Tayanch so'z va iboralar. Avtomobilning yurish rovonligi va o'lchamlari, bitta erkinlik darajasiga ega bo'lgan bir massali tizimning tebranishi, avtomobilning tebranuvchi tizimlari va elastik massalarning bikrligi, tebranishning sun'iy va nisbiy koeffitsientlari hamda dekrementi, avtomobilning tebranishi, ekspluatatsiyada uchraydigan omillarning avtomobilning yurish rovonligiga ta'siri.

1. Avtomobilning yurish rovonligi.

Avtomobil agregatlari bir-biri bilan sharnirli birikmalar va elastik birikmalar bilan birlashtirilgan bo'lib, yo'lning tekisligi natijasida o'zgaruvchan kuchlar ta'sirida tebranadi. Tebranishlar yo'lovchilar va haydovchiga ta'sir ko'rsatadi, qismlarning yoyilishi ortadi, yonilg'i sarfi ham ortadi va avtomobilning unumdorligi kamayadi.

2. Yurish rovonligining o'lchagich va ko'rsatkichlari

Avtomobilning tebranishi quyidagi o'lchamlarga ega: tebranish amplitudasi (yo'li); tebranish chastotasi; tebranish tezligi, tezlanish va tebranish tezlanishining vaqt birligida o'zgarishi.

Tebranishning tezligi va amplitudagi insonga ta'sir etmaydi. Tezlanish inson organizmida katta inertsia kuchlarini hosil qiladi. Natijada turtki kuchlar hosil bo'lib ular odamga ta'sir qiladi.

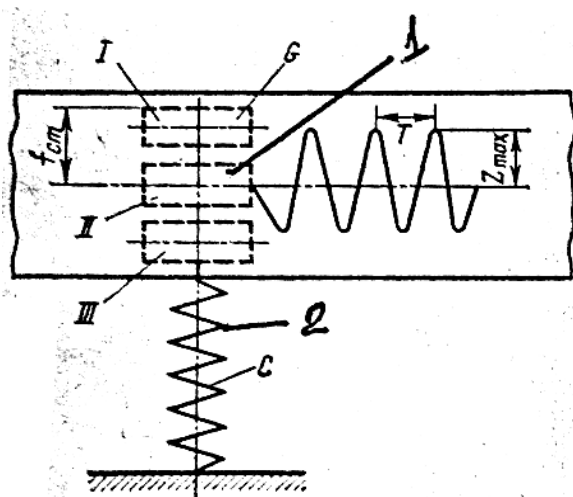
SHuning uchun tebranishni kamaytirish, avtomobilni yurish rovonligini eng yuqori darajada yaxshilash zamonaviy avtomobillarga qo'yilgan asosiy ekspluatatsion talablardir.

3. Bir massali tizimning tebranishi.

Ixtiyoriy bitta erkinlik darajasiga ega bo'lgan bir massali tizimning tebranishini tekshiramiz (26.1-rasm).

Massasi m bo'lgan tizim 1, bikrligi S bo'lgan prujina 2 ga maxkamlangan. Prujinaga yuk qo'ymasdan oldin u I holatda, G yuk qo'yilgandan so'ng og'irlik kuchi ta'sirida prujinaga statik $f_{cm} = \frac{G}{C}$ siljishga deformatsiyalanib II holatda bo'ladi.

Jismni muvozanatdan chiqarish uchun prujinani siqib turib, qo'yib yuboriladi va jismni erkin tebranishli harakatini hosil qilinadi. Bu vaqtda (III holat) tizim prujinaning elastik R_e kuchi, inertiya R_j kuchi va sundirgichning qarshilik kuchi R_a ta'sirida bo'ladi.

26.1-rasm. Bitta erkinlik darajasiga ega bo'lgan bir massali tizimning tebranishi

Tebranayotgan tizimga qalam o'rnatib harakatlanayotgan qog'oz lentaga qalam uchini tekizib qo'yilsa, bu lentada sinusoidli garmonik tebranishlar chizig'i hosil bo'lib, bunda ikkita ko'rsatkichni, ya'ni tizimning II holatdan chiqib eng katta tebranish yo'li (amplituda) Z_{max} va tebranish yo'llari orasidagi tebranish davri T ni ko'rish mumkin.

Bu holat uchun garmonik tebranishli harakatning differentsial tenglamasi quyidagicha ifodalanadi:

$$m \frac{d^2 Z}{dt^2} + CZ = 0 \quad (14.1)$$

bu yerda, m -tizimning massasi; S -elastik prujinaning bikrligi; Z -tizimning tik siljishi; $m \frac{d^2 Z}{dt^2}$ - m markazning tezlanishi.

Yuqoridagi tenglama quyidagi yechimga ega:

$$Z = Z_{max} \cdot \sin \cdot \sqrt{\frac{C}{m}} \cdot t, \quad (14.2)$$

Erkin tebranishning burchakli chastotasi $\omega = \sqrt{\frac{C}{m}}$ ga teng bo'lgani uchun (14.2) ifodani quyidagicha yozamiz:

$$Z = Z_{max} \cdot t \cdot \sin \omega, \quad (14.3)$$

Z_{max} -eng katta tebranish yo'li (amplituda) $Z_{max} = \frac{2m \cdot g}{C}$, t -tebranish boshlangandan so'ng o'tgan vaqt; S -prujinaning bikrligi.

(14.3) ifodadan foydalanib garmonik erkin tebranishning o'lchamlarini quyidagicha aniqlanadi:

tebranish tezligi:

$$v = \frac{dZ}{dt} = Z_{\max} \cdot \omega \cdot \cos \omega, \text{ m/s}; \quad (14.4)$$

tebranish tezlanishi:

$$j = \frac{d^2 Z}{dt^2} = -Z_{\max} \cdot \omega^2 \cdot \sin \omega, \text{ m/s}^2; \quad (14.5)$$

tezlanishni o'sish tezligi:

$$j' = \frac{d^3 Z}{dt^3} = -Z_{\max} \cdot \omega^3 \cdot \cos \omega, \text{ m/s}^3; \quad (14.6)$$

tebranish davri:

$$T = \frac{2\pi}{\omega} = \frac{2\pi}{\sqrt{\frac{c}{m}}}, \text{ s}; \quad (14.7)$$

tizimning bir minutda tebranish soni (chastotasi):

$$n = \frac{60}{T} = \frac{30}{\pi} \cdot \sqrt{\frac{c}{m}}, \quad (14.8)$$

Prujina bikrligi S ni prujinaning statik siljishi (deformatsiya) orqali aniqlanadi, ya'ni

$f_{cm} = \frac{G}{C}$ bundan $C = \frac{G}{f_{cm}}$ va $m = \frac{G}{g}$ bo'lsa, (14.8) ifodani quyidagicha yozish mumkin:

$$n = \frac{30}{\pi} \cdot \sqrt{\frac{g}{f_{cm}}} \approx \frac{300}{\sqrt{f_{cm}}}, \frac{\text{тебрании}}{\text{минут}}; \quad (14.9)$$

Demak prujinaning statik deformatsiyasi qancha katta bo'lsa, garmonik erkin tebranish chastotasi shuncha kam bo'ladi. SHuning uchun yumshoq osmalarning avtomobilda o'rnatilishi uning garmonik erkin tebranishini kamaytiradi, ya'ni osmalar tebranish va turtkilarni har doim o'ziga yutib va so'ndirib turadi.

Prujinaning statik deformatsiyasi avtomobil turlari bo'yicha quyidagicha bo'ladi:

Engil avtomobillar uchun $f_{cm}=100-250 \text{ mm};$

Yuk avtomobillar uchun $f_{cm}=60-120 \text{ mm};$

Avtobuslar uchun $f_{cm}=100-200 \text{ mm};$

4. Avtomobilning tebranishi va unga ta'sir etuvchi omillar.

Avtomobil tebranmay ravon harakat qilganda uning ish unumi va o'rtacha tezligi ortadi, xizmat muddati ko'payadi, yonilg'i sarfi kamayadi va haydovchi hamda yo'lovchini kamroq toliqtiradi. SHuning uchun tebranishni kamaytirish, yurish ravonligini yaxshilash zamonaviy avtomobillarga qo'yilgan asosiy ekspluatatsion talablardir.

Avtomobilni tebranishiga asosan yo'lning notekisligi sabab bo'ladi.

Avtomobil ko'p massali tizim bo'lgani uchun uning tebranishi juda murakkabdir.

Avtomobilning tebranishini tadqiq qilish uchun avtomobil massasini ikki

guruhga bo'linadi: resorlangan va resorlanmagan.

Avtomobilning resorlangan massasi osmaning elastik qismiga uzatiladigan massasi bo'lib, unga yuki bilan kuzov, kabina, rama va unga biriktirilgan ichki yonuv dvigateli, ilashish muftasi, uzatmalar qutisi kiradi.

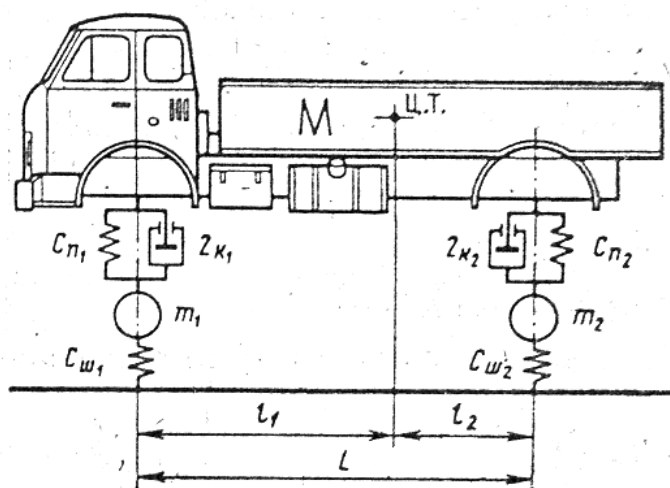
Ressorlanmagan massaga massalari m_1 va m_2 bo'lgan oldingi va orqa ko'priklar va g'ildiraklar, bikrligi S_{p1} va S_{p2} bo'lgan osmalar, S_{sh1} va S_{sh2} bikrlikka ega bo'lgan shinalar hamda K_1 va K_2 qarshilikka ega bo'lgan amortizatorlar kiradi (26.2-rasm).

Agar avtomobilning og'irligi tufayli shinning ezilish deformatsiyasini Z_{sh} , osmalarning ezilish deformatsiyasini Z_p desak, umumiy ezilish (deformatsiya):

$$Z = Z_u + Z_n = \frac{G_a}{C_n} + \frac{G_a}{C_u}$$

U vaqtda osma-larning umumiy keltirilgan bikrligi quyidagicha bo'ladi:

$$C = \frac{G_a}{Z} = \frac{C_n \cdot C_u}{C_n + C_u}$$

26.2-rasm. Avtomobilning tebranuvchi tizimlari va elastik massalarning bikrligi

Tebranish tik bo'lganligi uchun, u quyidagi qonunga bo'ysunadi:

$$m \frac{d^2 Z}{dt^2} + (C_{n1} + C_{n2}) \cdot Z = 0$$

bu yerda, Z -og'irlik markazining berilgan vaqtda neytral holatdan siljishi.

Avtomobilni tebranishi so'nuvchi bo'lgani uchun yuqoridagi ifodani yechimi quyidagicha bo'ladi:

$$Z = Z_{\max} \cdot t \cdot \sin \sqrt{\frac{C_{n1} + C_{n2}}{m}}, \quad (14.10)$$

bu yerda $\frac{C_{n1} + C_{n2}}{m} = \omega$; $C_{n1} + C_{n2} = C_n$ lekin $C_n = \frac{G_a}{Z_n}$; $m = \frac{G_a}{g}$;

bu yerda, S_p -oldingi va orqa osmalarning umumiy bikrligi; Z_p -oldingi va orqa osmalarning umumiy ezilishi. S_{sh} -oldingi va orqa shinalarning umumiy bikrligi; G_a -avtomobilning yuk bilan og'irligi; t -tebranish boshlangandan so'ng o'tgan vaqt.

Avtomobilning oldi va orqa osmalarning umumiy bikrligi $S_p=200-600$ N/sm, shinasining bikrligi $S_{sh}=2000-4500$ N/sm ga tengdir.

To'la yuklangan yengil avtomobilning resorlangan m massasini uning resorlanmagan massalarining yig'indisiga nisbatini avtomobilni resorlanganlik koeffitsienti deyiladi:

$$\mu_m = \frac{m}{m_1 + m_2}, \quad (14.11)$$

bu yerda, m_1, m_2 – oldingi va orqa g'ildiraklar va ko'priklarning resorlanmagan massalari, μ_m koeffitsient qancha yuqori bo'lsa, avtomobilning ravon yurishi shuncha yaxshi bo'ladi.

SHuning uchun μ_m ni qiymatini oshirish uchun resorlanmagan massalarning og'irligini kamaytirish lozim. Ressorlanmagan massani kamaytirish hisobiga resorlangan massa ko'paytiriladi.

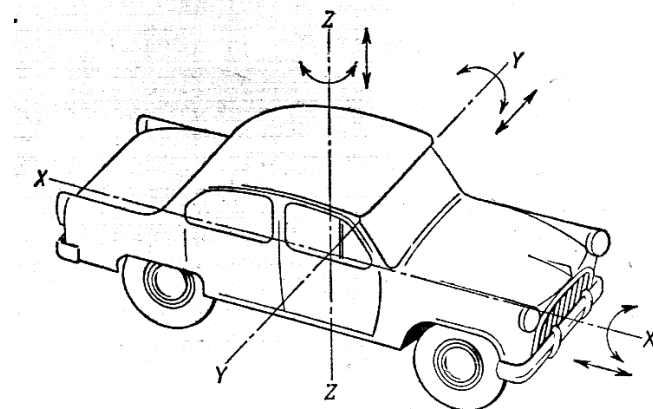
Engil avtomobillar uchun $\mu_m=6,5-7,5$; yuk avtomobillar uchun $\mu_m=4-5$ ga teng bo'ladi.

Ressorlanmagan massalarni ozaytirilishi turtki kuchlarini kamaytiradi. Ressorlangan massalarni ko'payishi turtkilarni kamayishiga sabab bo'ladi.

Yuk avtomobilning yurish ravonligini oshirish uchun ularni doim to'la yuklash lozim. Bu holda m massa yukning hisobiga ortadi va natijada μ_m koeffitsient ham ortadi.

4.1. Avtomobilning tebranishi

Avtomobil yo'lda yurib harakatlanayotganda uning kuzovi, kabinasi, ramasi va ramaga o'rnatilgan mexanizmlar fazoda joylashgan bo'lib, oltita erkinlik darajasiga ega (uchta chiziqli va uchta burchakli), ular o'zaro tik bo'lgan OX , OU , OZ o'qlar bo'ylab va o'qlar atrofida tebranib harakatlanadi (26.3-rasm).

26.3-rasm. Avtomobilning tebranishi

To'g'ri chiziqli tebranish:

Z-Z o'q bo'ylab sakrab-tushib tebranish;

X-X o'q bo'ylab tortilib-qaytib tebranish;

U-U o'q bo'ylab qimirlab tebranish.

Burchakli tebranish:

U-U o'q atrofida qimirlab tebranish (galopirovanie);

X-X o'q atrofida tebranib tebranish;

Z-Z o'q atrofida ta'sir ko'rsatib tebranish.

Avtomobilning yurish ravonligini osonlashtirish uchun ikkita erkinlik darajasiga ega bo'lgan tizim deb qabul qilinadi:

Birinchisi Z-Z o'q bo'ylab tik tebranish;

Ikkinchisi-ko'ndalang U-U o'q atrofida burchakli tebranish. Ikki xil tebranishlar birgalikda odam organizmiga katta ta'sir qiladi. Misol: piyoda yurgan odamning o'rtacha qadami 0,75m va yurish tezligi 3-4 km/soat bo'lsa, odamning yuqoriga tebranishi $(3000-4000)/(0,75 \cdot 60) = 67-89$ marta/min. Bo'ladi, tezlik 4-5 km/soat bo'lsa tebranish soni 90-110 marta/min. Bo'ladi. Yengil avtomobilning tebranishi minutiga 60-80 marta, yuk avtomobilniki minutiga 100-130 martaga teng. SHuning uchun avtomobilning tik tebranishini yumshoq osmalar va amortizatorlar yordamida kamaytiriladi.

Avtomobilning burchakli tebranishini esa, osma konstruktsiyasini takomillashtirish va avtomobil massasini bo'ylama o'q bo'yicha to'g'ri taqsimlash hisobiga va amortizator hisobiga kamaytirish mumkin.

Haydovchini toliqmasligi uchun uning o'rindig'i prujinali osma bilan, yo'lovchilarni toliqmasligi uchun o'rindiqlar prujinali yoki yumshoq bo'lishi zarur.

Amortizatorlar prujinali, resorli, gidravlik va rezinali bo'lib, ular g'ildirak bilan rama yoki kuzovning orasiga o'rnatiladi.

Osma va amortizatorlar ishining samaradorligi tik tebranishni so'nish koeffitsienti h orqali aniqlanadi:

$$h = \frac{K_a}{m_k}. \quad (14.12)$$

bu yerda K_a -amortizatorning qarshilik koeffitsienti, N·c/m; m_k -g'ildirakka tushgan resorlangan, massa, N·c²/m;

So'nish koeffitsienti bilan osma bikrligi (erkin tebranishning burchakli chastotasi- ω) orasidagi bog'lanishni tik tebranishning so'nish nisbiy koeffitsienti orqali aniqlanadi:

$$\psi = \frac{h}{\omega}, \quad (14.13)$$

Zamonaviy avtomobillar uchun $\psi = 0,15-0,3$. Erkin tebranish amplitudasini bir davr ichida so'nish intensivligini tik tebranishlar dekrementi deyiladi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$d_k = \frac{Z_1}{Z_2}; \frac{Z_1'}{Z_2'}; \frac{Z_2}{Z_3}; \frac{Z_2'}{Z_3'} -.$$

bu yerda, Z_1, Z_2 -tebranishning dastlabki va oxirgi davrdagi amplitudalari;
 Z_1', Z_2' - ishorasi manfiy bo'lgan tebranishning dastlabki va oxirgi davrdagi amplitudalari.

4.2.Ekspluatatsiyada uchraydigan omillarning avtomobilning yurish ravonligiga ta'siri

Ma'lumki, avtomobilning tebranishi yo'lning notekisligi ta'sirida paydo bo'ladi. Serqatnov yo'llarda to'liqinsimon notekislar 1-2 yilda paydo bo'ladi va avtomobilning yurish ravonligini yomonlashtiradi.

Avtomobilning yurish qismini texnik holati nosoz bo'lsa, uning yurish

ravonligiga ta'sir qiladi. Ressor varoqlari orasiga moy kirib qolsa, ishqalanish ko'payib ketib, tebranishlar chastotasi oshib ketadi, natijada kuzovlar katta turtkilarga duchor bo'ladi.

Amortizator suyuqligi qotib qolsa, amortizator salnigi ishga yaroqsiz bo'lib, moy sizib chiqayotgan bo'lsa, tebranishni so'ndirish xususiyati yo'qoladi.

Yo'lning notekislik chastotasi avtomobilning erkin tebranish chastotasiga tenglashib qolganda, rezonans hodisasi ro'y berishi mumkin. Natijada g'ildiraklar yo'l sirtiga goh-goh tegmay g'ildirashi natijasida, yurish ravonligi, avtomobilning turg'unligi va boshqariluvchanligi qiyinlashadi.

Avtomobil to'la yuklanganda uning oldingi va orqa ko'prigiga tushgan og'irlik kuchlari tebranishlar ta'sirida bir necha marta ortib ketadi.

Nazorat savollari

1. Avtomobilning yurish ravonligi nima va uning qanday o'lchamlarini bilasiz?
2. Bitta erkinlik darajasiga ega bo'lgan bir massali tizimning tebranishini tushuntiring.
3. Tebranish yo'lini (amplitudasi) tushuntiring, uni qanday aniqlanadi?
4. Tebranish tezligi, tezlanish, tezlanishning tezligi qanday aniqlanadi?
5. Tebranish davri va tebranishlar soni qanday aniqlanadi?
6. Tebranishni so'nish va nisbiy koeffitsientlari hamda dekrementini tushuntiring.
7. Avtomobil fazoda qanday tebranadi?
8. Tebranishni qanday usullar bilan kamaytiriladi.
9. Ekspluatatsiyada uchraydigan omillar avtomobilning yurish ravonligiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

27-Mavzu. Avtomobilning ekologik xususiyatlari.

Reja.

1. Avtomobilning ekologik xususiyatlari ta'rifi, atrof muxitga ta'siri.
2. Avtomobilning atrof muhitga salbiy ta'sirini kamaytirish tadbirlari.
3. Alternativ yonilg'i turlarini qo'llash. Kattalik neytralizatorlar.
4. Gibrit yuritmal avtomobillar. Elektromobillar.

Tayanch so'z va iboralar: Avtomobilning ekologik xususiyatlari, Gibrit yuritmal avtomobillar, Elektromobillar

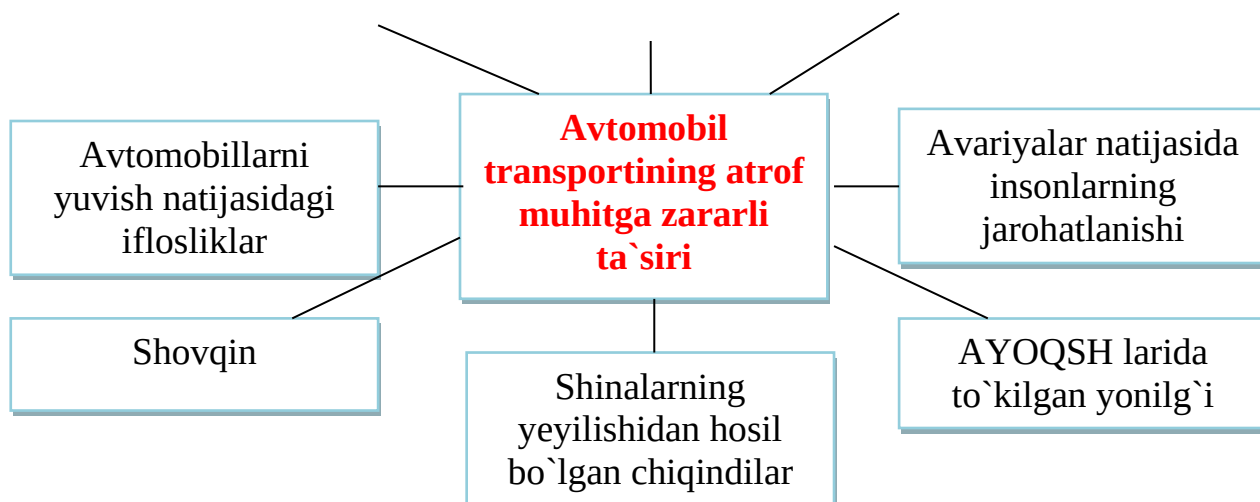
19 asr oxirlari 20 asr boshlarida yer yuzida sanoatni va avtomobil transportining rivojlanishi natijasida yangi "Atrof muhitni himoyalash" muammosi paydo bo'ldi. Agarda zavod va fabrikalar bir aniq joyda joylashib, ma'lum hududlarnigina ifloslantirsa, avtomobillar esa inson oyog'i yetgan joyning barchasiga ta'sir ko'rsatadi.

Avtomobil transportining atrof muhitga zararli ta'sirini quyidagi sxemadan ko'rish mumkin.

Chiqindi gazlar,
Karter gazlari

Ta'minlash tizimidan
oqqan yonilg'i

Tabiatga jaroxat
yetkazish

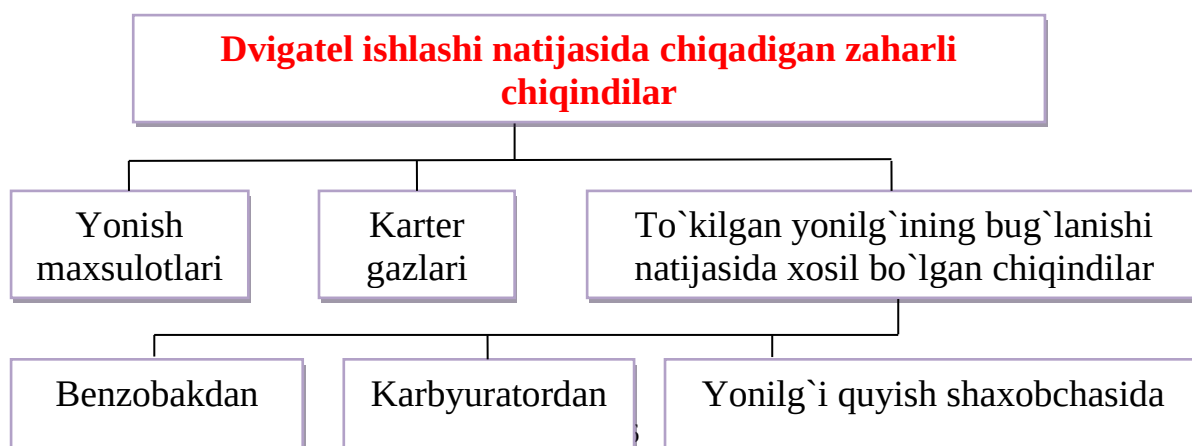
27.1-rasm. Avtomobil transportining atrof muhitga zararli ta'siri.

Har qanday yonilg'i yonganda, turli xil yonish chiqindilari ajralib chiqadi. Bu chiqindilar inson salomatligiga va atrof muhitga kata ta'sir ko'rsatadi. Shahardagi zavodlar, fabrikalar va avtotransport korxonalari atrof muhitni ifloslantiruvchi asosiy manbalardir. Agarda zavod va fabrikalar bir aniq joyda joylashib, o'z atrofini ifloslantirsa, avtomobillar esa barcha ishlagan joylarida o'z ta'sirini ko'rsatadi. Avtomobil transporti, hozirgi vaqtda zavod va fabrikalarga qaraganda, atrof muhitni ko'proq ifloslantiruvchi manbaa hisoblanmoqda.

Avtomobil transportidan foydalanishda atrof muhitni zararlantiruvchi 3 xil manbani ko'rish mumkin: chiqindi gazlar, karter gazlari va yonilg'i bug'lanishi natijasida hosil bo'ladigan zararli moddalar (yonilg'i bakidan, karbyuratordan va hokazo. 1-rasm).

Chiqindi gazlar atrof muhitga avtomobilning ishlashi natijasida chiqargan zaharli moddalarning 65-70% ini, karter gazlari esa 20% ini tashkil qiladi. Hozirgi vaqtda hal qilishi kerak bo'lgan eng katta muammo avtomobilni ishlatishdan chiqadigan zaharli chiqindilarni kamaytirishdan iboratdir.

Avtomobil dvigatelida yonilg'i yonishidan hosil bo'ladigan gazda 200 dan ortiq zaharli chiqindilar borligi aniqlangan. Bulardan eng zaharlilariga, uglerod oksidi- CO, yonmay qolgan uglevodorodlar- CH, azot oksidlari- NO_x kiradi.

27.2-rasm. Avtomobillar ekspluatatsiyasi natijasida hosil bo'ladigan zaharli chiqindilar.

Bu chiqindilarga ko'pgina mamlakatlar tomonidan ruhsat etish me'yorlari joriy qilingan.

MDH mamlakatlarida yonilg'ining yonishidan chiqadigan chiqindilarni me'yorlash BMT ning Yevropa iqtisodiy komissiyasi (YEKOON) tomonidan chiqarilgan ko'rsatmaga asosan 1970 yili joriy qilindi.

Chiqindi gazlar ichida zararsiz kislorod, karbonat angdrid, azot, oltingugurt kabi mahsulotlar ham mavjud. Ammo azot yuqori haroratda va bosim ostida, juda katta zaharli kuchga ega bo'lgan azot oksidlarini hosil qiladi. Chiqindi gazlarning tarkibidagi zaharli mahsulotlar ko'pgina sabablarga ko'ra hamma vaqt ham bir xil hajmda bo'lmaydi. Bu dvigatellar turiga, ishlash rejimiga, sozlanganlik darajasiga, dvigatelga ko'rsatilgan texnik xizmatning va yonilg'ining sifatiga bog'liq bo'ladi.

Dizel dvigateli karbyuratorli dvigatelga qaraganda kamroq zararli bo'ladi. Dizel dvigatellarining ishlash jarayonida CO, NO_x va CH kabi zararli gazlar kamroq ajralib chiqadi, ammo tarkibida zararli benzopiren bo'lgan qurumning hajmi ko'proq bo'ladi. Karbyuratorli dvigatellar ishlaganda qo'rg'oshin birikmasi va dizel dvigatellar ishlaganda qo'rg'oshin birikmasi va dizel dvigatellar ishlaganda bariy birikmasi ajralib chiqadi.

Bu brikmalar quyidagicha hosil bo'ladi:

- benzinlarni antidetonatsion xossasini oshirish uchun etil spirt qo'shish natijasida (etil spirit tarkibida qo'rg'oshin mavjud);
- dizel yonilg'isini tutashini kamaytirish uchun tutunga qarshi maxsus bariy moddasi ishtirokida tayyorlangan modda qo'shiladi.

Dvigatelni **ish sharoiti chiqindi gazlarning** zararli yoki zararsiz bo'lishida katta ro'l oynaydi. CO ning eng ko'p ajralishi dvigatelni salt ishlash rejimida hosil bo'ladi, bunda dvigatel boyatilgan yonilg'i aralashmasida ishlaydi. Shu bilan birga karbyuratorli dvigatellarda yonish tizimini noto'g'ri o'rnatilganligi natijasida kuchlanish (uchqun) shamga me'yordan oldinroq yoki keyinroq uzatiladi, bu esa yonuvchi aralashmasining to'liq yonmasligiga olib keladi. Uzgich kontaktlari oralig'ini me'yordan o'zgarishi ham shamlardagi kuchlanishning kamayishini va uchqunni kuchsizlanishini yuzaga keltiradi, bu ham yonuvchi aralashmaning to'liq yonmasligiga, natijada yonish mahsulotlari tarkibidagi CO ning miqdori oshib ketishiga olib keladi.

Dizel dvigatellari forsunkalarining yonuvchi aralashmasini oldindan sepish burchagining o'zgarishi, hamda sachratish burchagining me'yorda emasligi (burchak kam bo'lsa, yonilg'i sachratish tezligi oshadi va qisman yonilg'i porshen ustiga o'tirib qoladi, burchak katta bo'lsa yonilg'i yonish kamerasini hamma joyiga yetib bormaydi) yonuvchi aralashmaning yomonlashuviga va yonilg'ining to'liq yonmasligiga olib keladi. Bu hollarda ham, chiqindi gazlar tarkibidagi zararli moddalar miqdori ko'payadi.

Karbyuratorli va dizel dvigatellari ishlashi natijasida, yonish mahsulotlari tarkibidagi chiqindi gazlar miqdori ko'rsatkichlari 27.1 –jadvalda ko'rsatilgan.

27.1-jadval.

Chiqindi gazlar tarkibidagi moddalar	Chiqindi gazlar tarkibi, %	
	Benzinli dvigatellar	Dizel dvigatellari
Azot	74-77	76-78
Kislorod	0,3-8,0	2-18
Suv	3,0-5,5	0,5-4,0
Uglerod-2 oksidi	5-12	1-10
Uglerod oksidi	1-10	0,02-0,50
Azot oksidi	0-0,8	0,001-0,400
Uglevodorodlar	0,20-0,30	0,1-0,10
Oltingugurt gazi	0-,002	0-,03
Qurum, g/m ³	0-,04	0,1-1,5
Benzoprin, g/m ³	0,0002	0,00001

Atmosferani muhofaza qilish. Yerdagi hayot sayyoramizning tashqi qobig'i, koinotni dahshatli ta'siridan saqlab turadigan qatlam atmosferaning tugashiga qadar davom etadi. Atmosfera yerning havo qatlami. Uning balandligini aniq aytish qiyin, chunki uning yuqorigi qatlamlarida havo nihoyatda siyrak. Barcha havoning $\frac{3}{4}$ qismi uning pastki qatlami troposfera (uning o'rtacha balandligi 11-12 km, ya'ni 9 km qutblarda, 17 km. gacha ekvatorida). Keyingi qatlam strotosfera (80-90 km gacha), undan qolgani $\frac{1}{4}$ butun havo bo'ladi. Eng baland qatlam ionosfera va ekzosfera (1500-3000 km. gacha), unda ayrim gazlarning molekulalari bo'ladi. Ularning zichligi yer qobig'i ustki havosiga nisbatan bir necha million marta kichik.

Yerdagi gazlarning ayrim molekulalari uchun 3000 km chegara emas, ular 10-20 ming km balandlikda ham uchraydi. Shunday qilib, sayyoramizning hayotni saqlab turadigan havo qobig'ining qalinligi 1,5 km bo'lib, u yerning mashtabiga ko'ra, juda kichik (yer radiusining $\frac{1}{4}$ qismini tashkil qiladi). Koinot mashtabiga ko'ra (quyosh bilan yerning o'rtasidagi masofani), uning 1/100000 qismini tashkil qiladi.

Atmosferaning zichligi pastdan yuqoriga borgan sari kamayadi, ya'ni siyraklashadi. Uning zichligi, hatto dengiz yuzida 0,001 g/sm³ yoki suvning zichligiga ko'ra 1000 marotaba kam. Shuning uchun olimlarning fikrlashicha, u himoya qilish vositasi tushunchasini bermaydi. Shunga qaramay, "muallaq" havo yerdagi hayotni barqarorligini ta'minlaydi va koinotni zararli xavfdan saqlab turadi. Bu "metin" qobig'ini faqat bir necha yuz tonna massaga ega bo'lgan meteoritlar teshib o'tishi mumkin. Bunday hodisalar juda kam, faqat favqulotda bo'lib turadi. Atmosferaning tarkibi mavjudodlar uchun muhim ahamiyatga ega. U 78% azot, 21% kislarod, 0,9 argon va 0,03% karbonat angidrid va juda kam miqdorda uchraydigan boshqa gazlardan iborat. Bulardan tashqari, atmosferada suv bug'lari (4%), bir qancha turli tabiiy mexanik bo'lakchalarning aralashmalari ham uchraydi.

Atmosfera havosining tarkibi turli sabablarga ko'ra (mavsum, yillar, okeanlar, tog'lar va hokazolar), o'zgarishi mumkin.

Atmosfera havosining ifloslanish manbalari. Havoning tabiiy ifloslanishi sayoramizdagi 500 dan ortiq vulqonlar, changli bo'ronlar faoliyati natijasida ro'y beradi. Ayrim hollarda bo'ronlar, tuproqning ustki unumdor qatlamini uchirib ketadi. Qum va chang havoni xiralashtiradi. Inson va hayvonlarning nafas olish yo'llariga, ko'zlarining shilliq qavatiga kirib zararlaydi, hayvonlarning junlarini ifloslaydi. Shang havoda juda ko'p mikroblar bo'lib, ularning orasida kasal qo'zg'atuvchilari ham kam emas. Ayrim tumanlarda ommaviy ravishda turli gazandalar ko'payadi. Gazandalar Shimoliy Amerikada, Sibir, Uzoq Sharqning tundra, taiga hududlarida, Dunay daryosi soxillarida ko'p tarqalgan.

Atmosferaning iflos bo'lishi manbalaridan eng xavflilari kelib chiqishiga ko'ra, antropogenlar hisoblanadi. Ayniqsa, sanoat va shahar chiqindilari juda zararli. Ularning yillik miqdori o'ta yuqori. Har yili atmosfera 150 mln. Tonna oltingugurt oksidi, 60 mln tonna azot, 300 ming tonna qo'rg'oshin va boshqa chiqindilar tarqaladi. Inson faoliyati natijasida atmosfera ifloslanadi. Masalan, 1987 yil atmosferada 22 mlrd. tonna karbonat angidrid ajratilgan. Shunday AQSHda 23%, MDH 19%, G'arbiy Ovrupoda 13,5%, Xitoyda 8,7% qolgan boshqa davlatlarda 28% tarqalgan. CO₂ gazining asosiy qismi 45% ko'mirni, 40 % neftni va 15% esa gazni yoqish hisobiga bo'ladi.

Atmosferaning ifloslanishi shartli ravishda mexanik va kimyoviy ifloslanishga bo'linadi. Mexanik ifloslanish- bu sement zavodlari chiqindilari, ko'mir yoqishdan chiqqan tugunlar, neftning yonishi, rezinkali g'ildiraklarning yeyilishi va boshqalar. Kimyoviy ifloslanish changsimon, gazsimon, kimyoviy reaksiyaga kirishadigan moddalar. Kimyoviy ifloslanishda birinchi o'rinda oltingugurt gazi turadi. Avtomobillar (CO) is gazi, azot ikki oksidi (NO₂) ajratadi. Ular inson salomatligiga yomon ta'sir qiladi. Atmosferaning radioktiv moddalar bilan mexanik ifloslanishi quyosh nuri o'tishini kamaytiradi, ya'ni albedani nurni qaytib ketishini ko'paytiradi.

Atmosferaning ifloslanishini va uning tashqi muhitga salbiy ta'siri. Atmosferaning turli zaharli gazlar bilan ifloslanishi odamlar va hayvonot dunyosini turli kasalliklarga uchrashiga olib keladi. Havoning zaharlanishidagi "sezilmaslik" ta'siridan saqlanish uchun ma'lum maromli chegaralar belgilanadi. Bu maromlar zaharli moddalarning eng ko'p mum-kin bo'lgan konsentratsiyasi bilan belgilanadi. Eng ko'p mumkin bo'lgan ifloslanish konsentratsiyasi odamlarning soglig'ini, mehnat unumiga, kayfiyatiga bevosita salbiy ta'sir qiladi.

Atmosferani tozalash masalalari. Uzoq vaqtgacha havoni iflosliklardan tozalashning yagona yo'li atmosferaning o'zi hisoblangan. Keyinchalik havo ifloslanishining oldini olish masalalari kiradi. Ulardan eng soddalari zavodlarning tuynuklarini baland qilib o'rnatish. Hozir esa maxsus tutun ushlagich apparatlar o'rnatilgan, ular yaxshi natija bermoqda. Butun dunyoda transportdan chiqayotgan gaz masalasi muammo bo'lib qolayotir.

Umuman, yer yuzida atmosferani muhofaza qilish keskin tus olmoqda. Atmosfera havosining tozalash choralaridan chang, gaz ushlaydigan inshootlarni

qurish, chiqindisiz texnologiyani qo'llash, temir yo'l transportini elektrga o'tqazish yaxshi samara berayotir. Davlatimiz har yili atmosferani himoya qilish uchun katta miqdorda mablag' ajratmoqda. Kerakli joylarda o'rnatilgan tozalagichlar havoning tarkibidagi turli aralashmalarni ushlab qoladi. Hozir havodagi changlarni elektr mexanik ultratovush yordamida ushlab qolinadi. Gazlarning zaharli xususiyatlarini kamaytiradigan kimyoviy asboblari, qo'llangan va elak tutqichlar (filtirlar) hamda boshqalar qo'llanilyapti.

Ayrim sanoat tarmoqlarida tozalagich inshootlar yaxshi ishlamoqda. Masalan, Vaxsh azot to'la ajratilib olinyapti. Chiqindisiz texnologiyani joriy qilish asosiy mahsulot ishlab chiqarilayotganda havoga ajralib ketadigan zararli aralashmalarni ushlab qolayapti. Olimlar avtomobil transporti ajratadigan zaharli gazlarni zararsizlantirish ustida ish olib borishmoqda.

Hozirgi vaqtda 114 xil kimyoviy moddalar va 25 xil atmosferani ifloslovchi birikmalar ustidan davlat nazorati o'rnatilgan. Ular ustidan nazorat maxsus tashkilotlar tomonidan zavod, fabrikalarda o'tkazilmoqda. EMK boshqa davlatlarda ham o'rnatilgan. Lekin yomon tomoni shundaki, ular har xil.

O'zbekistonda "Atmosferani himoya qilsih to'g'risida" gi Qonun qabul qilingan, uning vazifasi havoni ifloslanishdan himoya qilish, zararli kimyoviy, fizikaviy, biologik hamda boshqa moddalarning aholiga, o'simliklar va hayvonlarga bo'lgan zararini kamaytirishdan iborat.

Avtomobil va traktor dvigatellari tuzilishini takomillashtirish, gaz bilan ishlaydigan avtomobillarni ko'paytirish bugungi kunda juda dolzarbdir.

4. Alternativ yonilg'i turlarini qo'llash. Kattalik neytralizatorlar

Neft yonilg'ilarni sarflanishini va narxini jadal oshib borishi ularning manbalarini tobora kamayib borishi boshqa yonilg'i almashtirgich turlarini qidirish muammosini qo'yadi. Dvigatelni konstruksiyala-riga o'zgartirishlar kiritib, ularda yonilg'i o'rniga spirtlar, ammiak, biogaz, vodorod va boshqalar ishlatilib kelinmokda. Shu narsa aniq buldiki, dizel dvigatellarining umumiy energetik foydali ish koeffitsienti neft yonilg'isida 15 foizga, yonuvchi slanetslarda ishlatilganda 11foizga va ko'mir yonilg'isida 9 foizga teng, uchqun bilan o't oldiradigan dvigatellarda esa 13, 10 va 8 foiz ga teng ekan.

Oxirgi yillarda neft yonilg'ilarini o'rnida metanol (metil spirti) va etanolni (etil spirti) ishlatishga ko'proq urinilmokda. Chunki bir xil harorat va bosimda metanol bilan hosil qilingan ishchi aralashma benzin aralashmasi bilan teng yonish haroratiga ega, undan tashqari, metanol-havo aralashmasi zichroq va foydali ish koeffitsient ancha yuqori. Sof metanolni oktan soni 92 ga teng (tadqiqot usuli bilan), bu esa dvigatelni siqish darajasini 14 gacha ko'tarib, dvigatelni samarali quvvatini 20 foizgacha oshirish mumkin.

27.2-jadval Avtomobillarda ishlatiladigan siqilgan gazlar

Ko'rsatkichlar	Gazlar uchun ko'rsatkichlarning qiymati		
	Tabiiy gaz	Metanlash-tirilgan	Boyitilgan

Yonish issiqligi, KJ/m ³ , kamida	2900	27000	22000
Komponent miqdori: yonuvchi komponentlar, % hisobida - metan - vodorod	80-97 -	65 dan kam emas -	50 12 dan kam emas
Befoyda aralashmalar, ko`pi bilan:	0,02	0,02	0,02
- uglevodorod, g/m ³	0,05	0,05	0,05
- tsian, g/m ³	1,0	1,0	1,0
Kislород, hajmiga nisbatan % hisobida	0,001	0,001	0,001
Smola va changlar, g/m ³	7,0	7,0	7,0
Ballonda bosim ostida saqlanayotgan gazdagi suv bug`lari, g/m ³	0,5	0,5	0,5
- yozda			
- qishda			
Oktan soni	94-105	80	80
Benzin ekvivalenti (1 m ³ gazni yonish issiq-ligiga teng bo`lgan benzin miqdori, kg hisobida)	0,71-0,83	0,62-0,70	0,89-0,91

Metil va etil spirtlarini oktan sonlari yuqoriligiga qaramasdan tsetan sonlari past, shuning uchun ular uchqun bilan yondiriladigan dvigatellarda ishlatilishi maqsadga muvofikdir. Ammo, ma`lum sharoitlarda ularni dizel yonilg`isi qo`shib, dizel dvigatellarida ishlatish mumkin.

Spirtlarni yonilg`i sifatida keng ko`lamda ishlatishni cheklayotgan omillardan biri-ularni korrozion faolligi bo`lib, yonilg`i ta`minlash tizimi detallariga salbiy ta`sir ko`rsatadi; spirtlar qo`rg`oshinga jadal ta`sir ko`rsatadi; ular yonilg`i filtrlari va karbyurator jik-lyorlarini berkitib qo`yadi; ko`pchilik qistirma materiallari spirt ta`sirida shishib ketadi; yonish issiqligi pastligi tufayli ular uchun yonilg`i baklarini hajmi 2 marta kattalashishi kerak. Bu kamchilik-larni bartaraf etish maqsadida chet elda, ayniqsa AQSh, Braziliya, Germaniya, Shvetsiyada faol ishlar olib boriladi.

27.3-jadval. Alternativ yonilg`ilarning ayrim fizik ko`rsatkichlari

Ko`rsatkichlar	Metanol	Etanol	Ammiak	Gidrozin	Vodorod
Kimyoviy formulasi	SN ₃ ON	S ₂ N ₅ ON	NN ₃	C ₂ H ₄	H ₂
ZICHLIGI, KG/L	0,8	0,8	0,68	1,008	0,09
Yonish issiqligi, MJ/kg; MJ/l	19,97; 5,98	26,80; 21,44	8,62; 12,67	16,70; 15,83	121,0; 10,89
Harorat, °S: qaynash qotish	64,7 -98	78,3 -115	-33 -78	113,5 -2	-253 -259
To`yingan bug`lar bosimi, KPa	12,67	5,87	800	2,67	-
Stexometrik koef-fitsient	6,51	9,06	6,15	4,36	34,8

Keyingi yillarda chet elda neft yonilg`isi o`rnida o`simlik moyini (kungaboqar, loviya, paxta va boshqalar) ishlatishga uriniyapti. O`simlik moyini issiqlik chiqarish qobiliyati ancha yuqori, lekin ularning yuqori qovushoqligi tufayli dvigatel ishi qiyinlashadi (yonilg`ini o`zatish qarshiligi oshadi, yonilg`i nasosini ish unumi pasayadi, purkash va aralashma hosil qilish jarayonlari yomonlashadi). Bularning hammasi yonilg`ini to`la yonmasdan detallarni sirtlarida qurum hosil bo`lishi va yonilg`ini solishtirma sarfini oshishiga sabab bo`ladi.

Yonilg`i sifatida vodorodni ishlatish eng istiqbolli hisoblanadi. Bunda dvigatelning energetik, ekologik ko`rsatkichlari keskin yaxshilana-di. Vodorodning yuqori yonish issiqligi 120 MJ/kg ga teng va boshqa yonilg`ilarning massaviy issiqligidan ancha yuqori: benzinniki 45 MJ/kg, dizel yonilg`isiniki esa 42,7 MJ/kg. Ammo vodorodning zichligi kamligi natijasida uning oddiy energetik xarakteristikalarini neft yonilg`ilariga nisbatan past. Vodorod-havo aralashmasining issiqlik chiqarish kobiliyati benzin-havo aralashmasidan 15 foiz va spirt-havo aralashmasidan 10 foiz past.

Vodorod dvigatellar uchun katta istiqbolga ega bo`lgan yonilg`i turidir, chunki bitmas-tugallanmas xom ashyo bazasiga ega, yonish issiqligi juda yuqori (uning yonish issiqligi 118045 kJ/kg ni tashkil etadi), yonish natijasida o`zidan zaharli moddalar (azotdan tashqari) chiqarmaydi va moyning xossalarini yomonlashtirmaydi.

Vodorodning diffuziyanish koeffitsienti yuqoriligi yonilg`i tsilindrga har qanday usulda uzatilganda ham bir jinsli aralashma hosil qilish, dvigatelning barcha ish rejimlarida uni tsilindrlarga bir tekis taqsimlash imkonini beradi. Vodorod yonganda lok, so`xta va koks hosil bo`lmaydi, bu esa dvigatel detallarining yeyilishi va xizmat muddati nuqtai nazaridan maqbuldir. Ammo vodorodning zichligini kamligi tufayli uning hajmiy energiya sig`imi nisbatan pastdir. Vodorodli yonuvchi aralashmaning yonishi benzin-havo aralashmasining yonish tezligidan 6 barobar tez amalga oshadi. Vodorodni havo bilan 1:10 nisbatdagi ishchi aralashmasi nisbatan samarali hisoblanadi. Vodorod vodorodli aralashmaning quyi alangalanish chegarasini kichikligi (vodorod va havo nisbati 1:25) va alangalanish energiyasining juda kamligi (benzinga nisbatan 12-14 barobar kam) bilan ajralib turadi. Vodorodning bu xususiyatlari ishchi aralashmani kiritish o`tkazgichlarida chaqnash hosil bo`lishi, tsilindrlardagi ishchi aralashmani belgilangan paytdan avval alangalanishi, yonish jarayonining shiddatli bo`lishi, detonatsiya kabi holatlarni keltirib chiqaradi. Bu holatlar natijasida karbyuratorli dvigateldagi ish jarayoni

buziladi. Bundan tashqari vodorodni saqlash va avtomobilga joylashtirish masalasi yechilishi lozim bo'lgan muammolardandir. Masalan, ma'lum zahira yo'lini bosib o'tishga yetarli bo'lgan miqdordagi yonilg'ini (benzin yoki dizel yonilg'isi) saqlash uchun yonilg'i bakining massasi 13-15 kg bo'lsa, shuncha yo'l yurish uchun mo'ljallangan siqilgan vodorodni saqlash uchun idish tizimi massasi 1300-1400 kg bo'lishi lozim.

Shu sabablar tufayli vodorodga uzoq kelajakda neftdan olingan suyuq yonilg'ining o'rnini bosuvchi material sifatida qaraladi. Hozirgi vaqtda vodoroddan suyuq yonilg'i sarfini kamaytirish uchun qo'shilma sifatida foydalanish ustida ish olib borilmoqda.

Bir qator xorijiy mamlakatlarda (Germaniya, Chexiya, Slovakiya, Niderlandiya, Ruminiya va boshqalar) biogazlardan foydalanish (qishloq xo'jalik chiqindilari biomassasini anaerob usulida - havo kirgizmasdan chiritishdan olinadi) ustida faol ishlar olib borilmokda.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, mobil texnikada yonilg'ining alter-nativ turlarini ishlatish zaruriyati zamon talabi, iktisodiy mezonlarga qarab belgilanadi, bular esa energiya manbalarining miqdoriga qarab o'zgarib turadi.

Slanetslar va bitumlardan olinadigan yonilg'ilar. Ularni maxalliy turlar deb karash mumkin, chunki ularning xossalari ko'p jihatdan olingan joy xususiyatlariga va mazkur yonilg'ilarni hosil qilishda ko'llaniladigan texnologiyaga bog'liqdir. Slanetsdan olingan sintetik motor yonilg'isining ko'rsatkichlari 2.14 - jadvalda keltirilgan.

Ko'mirdan olinadigan yonilg'ilar. Maqbul energetik resurslarning ichida yonilg'i ishlab chiqish uchun real ashyo ko'mir hisoblanadi. Ko'mir-ning yonish issiqligi neft bilan gazning birgalikdagi yonish issiqligidan 2,8 marta yuqori. Ko'mirni gidrogenizatsiya usulida qayta ishlab suyuq yonilg'i olish 70 yildan ortiqroq vaqtdan beri ma'lum. Lekin XX asrning boshida ishlab chiqilgan bu texnologiya hozirgi paytda yaroqsiz bo'lib hisoblanadi. Neftdan farqli ko'mir tarkibida ko'proq (20 foizgacha) kislorod, oltingugurt va azot, mineral moddalar (kul) tashkil qiladi. Ko'mirni qayta ishlash jarayoni vodorod bilan to'yintirish, azot, oltingugurt, kislorod, kullardan ajratish va molekulyar massasi odatdagi suyuq yonilg'ilarnikiday bo'lguncha uglevodorodlarining strukturasi o'zgartiriladi. Ko'mirdan suyuq yonilg'i olish juda murakkab jaran, lekin buning ham yechimi bor. Xozirgi paytda ko'mirdan 85 foizgacha suyuq yonilg'i olish texnologiyasi ishlab chiqilgan.

27.4-jadval. Slanets smolasidan olingan sintetik motor yonilg'ilarining asosiy xossalari

Ko'rsatkichlar nomi	Benzin	Dizel yonilg'isi		
		1-D	2-D	4-D

Fraktsion tarkibi:				
10 foiz bug`lanish harorati, °S	54,4	204,4	227,8	232,2
20 foiz bug`lanish harorati, °S	64,4	209,4	234,4	242,2
50 foiz bug`lanish harorati, °S	101,7	216,7	251,1	263,9
90 foiz bug`lanish harorati, °S	163,3	242,8	280,6	318,3
Qaynashning oxiridagi harorat, °S	196,1	269,4	290,0	331,1
Koldiq, foiz	1,0	2,0	1,0	1,0
Oktan soni:				
Tadqiqot usulida	82	-	-	-
motor usulida	91	-	-	-
Haqiqiy smolalar miqdori, mg/100 ml	2,8	-	-	-
Oltingugurt miqdori, foiz	0,003	0,010	0,020	0,020
Azot miqdori	-	0,0141	0,0166	0,0202
Chaqnash harorati, °S	-	86,7	100	129,4
qotish harorati, °S	-	-17,8	-17,8	-6,7
Zichligi, kg/m ³	-	816	826	829,9
Kokslanishi, 10 foiz qoldiqning	-	0,14	0,16	0,36
Konradson buyicha				
Kul, foiz	-	0,001	0,001	0,001
Kinematik qovushoqligi, mm ² /s,				
37,8 ⁰ Sda	-	1,66	2,40	2,96
TSetan soni	-	48	54	56

Istiqbolli yonilg`ilarga quyiladigan asosiy talablardan biri za-xirasining ko`pligi, ishlab chiqarishga keng joriy qilish mumkinligi, transport qurilmasining iqtisodiy va texnologik ko`rsatkichlariga mos keliii va h.k.

Benzol - aromatik uglevodorod bo`lib, toshko`mirni qayta ishlash yo`li bilan olinadi. Yuqori antidetonatsion sifatlarga ega va shu sababli benzinlarga oktan sonini oshirish uchun qo`shimcha sifatida qo`shiladi. Qaynash boshlanishi va mo`zlash haroratlari yuqori bo`lganligi uchun sof holda kam ishlatiladi, chunki IYoDning ishga tushishini yomonlashtirishi mumkin.

Metanol (metil spirt) - neft yonilg`ilari o`rniga ishlatilishi mumkin bo`lgan yonilg`i. U past sifatli toshko`mir va yog`ochdan kam xa-rajatlarda ko`plab miqdorda olinishi mumkin. Yuqori antidetonatsion xossalarga ega va uchqun bilan yondiriladigan IYoDlari uchun ko`prok mos keladi. Bunda siqish darajasini, binobarin issiqlikdan foydalanish samaradorligini oshirish imkoni vujudga keladi. Lekin u zaharli moddadir. Hoziri kunda metanol neftdan olinadigan yonilg`ilarga qo`shimcha sifatida (10-20 foiz) qo`llaniladi, bu o`z navbatida IYoD konstruksiyasini va rostdashlarini deyarli o`zgartirmagan holda benzin sarfini kamaytiradi. 27.5-jadvalda ko`mirdan olingan benzinning asosiy xossalari keltirilgan.

Ko`mirdan olingan benzinda avtomobil harakatlanganda ishlatilgan gazlar tarkibidagi nisbatan yuqori bo`lishi mumkin, ya`ni:

Yonilg`i	Avtomobilning bosib o`tgan masofasiga bog`liq holda atmosferaning ifloslanishi, g/km			
	SO	NS	NO _x	Aldegidlar

Benzin	7,272	0,994	1,678	0,188

Ko`mirdan olingan benzinda SO va NS miqdori etalon benzinlarga nisbatan ko`pligi, sintetik yonilg`ilar olish texnologiyalarini tako-millashtirishni talab etadi.

O`simliklardan olinadigan yonilg`ilar. Etanol (etil spirt) - asosan o`simliklardan olinadi. U metanol kabi yuqori antidetonatsion xossalarga ega va uchqun bilan yondiriladigan IYoDlari uchun ko`prok mos keladi. Past molekulali spirtlar - metanol va etanol, kelajakda vodoroddan yonilg`i sifatida foydalanish real yonilg`ilardan hisobla-nadi. Ularni yonilg`ilarga qo`shib yoki alohida o`zini ham qo`llash mumkin. Spirt zaxirasi tugamasdir, metanolni ko`mirdan, tabiiy gazdan, oxakdan, maishiy chiqindilardan, urmon xujaligi chikindilaridan va boshqa ashyolardan ham olish mumkin. Metanolning yonish to`liqligi ben-zinnikiga nisbatan yuqori, to`la yonadi. Metanolda dvigatelning quvvati benzina nisbatan 10-15 foiz oshadi. Etanol gazlari shakar qamishdan va boshqa o`simliklardan olinadi.

Spirtlarning kamchiliklariga yonish issiqligining pastligi (benzinga nisbatan 2 marta kam), uchuvchanligi, detallarni korroziyalashga moyilligi yuk,ori. Metanolni zax,arliligi benzinnikiga nisbatan yuk,ori va odam organizmida to`planib boradi.

Efirlar - uglevodorodli birikmalarning katta turkumi bo`lib, toshko`mir, yog`och va o`simliklardan olinadi. Xom ashyo va tayyorlash tex-nologiyasiga bog`liq holda ham karbyuratorli IYoDlarida, ham dizellarda foydalanish uchun o`zaro uyg`un xossalarga ega bo`lgan efirlar olish mumkin. Spirtlarga nisbatan bir qator afzalliklarga ega, biroq ishlab chiqarishda qimmatroq. Efirlarni neft yonilg`ilari o`rnida ishlatiladigan istiqbolli yonilg`i sifatida qarash mumkin.

Vodorod yonilg`ilari. Vodorod yonilg`i sifatida qo`llashda qator muammolarni yechish zarur bo`ladi: vodorodni saqlash va avtomobilga joylashtirish. 15...40 MPa bosimga chidamli ballonlar juda katta hajmni egallaydi va massasi katta bo`ladi. Masalan GAZ-24 avtomobi-liga kuniga o`rtacha 4 kg vodorod kerak bo`ladi. Vodorodni saqlash bal-lonining massasi 80 kg bo`lib unga 0,5 kg vodorod sig`adi. Demak, bunday ballonlardan 8 ta bo`lishi kerak, umumiy massasi esa kamida 640 kg tashkil qiladi.

Vodorod juda tez yonadi, buning natijasida dvigatel detallari zo`riqishi mumkin. Bundan tashqari vodorod juda tez portlovchi modda.

27.5-jadval. Ko`mirdan olingan benzinning asosiy xossalari

Ko`rsatkichlar nomi	Ko`rsatkichlar
Tarkibi: Butan	6

Riformat	30
Alkilat	20
Ligroin	44
15,5°S dagi zichligi, kg/l	0,775
Smola miqdori ASTM buyicha, g/ml	-
Brom soni	14
Fraktsiya tarkibi, °S:	
Qaynashning boshlanishi harorati	32,2
10 foiz bug`panish harorati	65,6
50 foiz bug`lanish harorati	127,8
90 foiz bug`lanish harorati	183,9
Qaynashning oxiridagi harorat	215,0
Oktan soni:	
tadqiqot usulida: toza yonilg`i	95,6
0,5 mlTEQ/kg antidetonator qo`shilganda	98,5
3,0 mlTEQ/kg antidetonator qo`shilganda	102,6
motor usulida: toza yonilg`i	86,2
0,5 mlTEQ/kg antidetonator qo`shilganda	89,0
3,0 mlTEQ/kg antidetonator qo`shilganda	93,2

Gaz kondensati. Gaz konlaridan olingan gaz yonilg`ilari tarkibida uglevodorodlarning ancha og`ir fraktsiyalari ko`pincha mavjud bo`ladi, ular gaz bosimi ortganda va harorati pasayganda oson suyiladi. Gaz kondensatlari deb atalmish ushbu fraktsiyalar neftdan olinadigan standart suyuq yonilg`ilar o`rnida, mazkur yonilg`ilar kamyob bo`lganda yoki iqtisodiy mulohazalarga ko`ra ishlatilishi mumkin.

O`rta Osiyo gaz konlaridan olinadigan 1 m³ gazning tarkibidan 15-170 sm suyuq gaz kondensatlari olinadi.

Albatta, gaz kondensatlarini IYoDlarni deyarli qayta o`zgartirmagan holda qo`llash maqsadga muvofiq bo`ladi. Gaz kondensatlarini qo`llash dvigatelning texnik-iqtisodiy ko`rsatkichlarini suyuq yonilg`ilarga nisbatan pasaytirmasligi lozim. Gaz kondensatlarining muhim tomoni ishlab chiqarishning arzonligi, saqlaganda xossalarning o`zgarmasligi xususiyatlari va tarkibining doimiyligidadir. O`rta Osiyo mazkur yonilg`ilarni eng ko`p yetkazib beradigan region bo`lib, na faqat o`z talablarini, balki Ural, Kozog`iston va Markaziy rayonlarni ham ta`minlaydi. Turli konlardan olinadigan gaz kondensatlarining tarkibida uchqun bilan yondiriladigan IYoD talablariga javob beradigan yengil gaz kondensatlari va dizellarda qo`llash mumkin bo`lgan og`ir gaz kondensatlari mavjud bo`ladi. O`rta Osiyo regioniga mansub bo`lgan bu ikki turkum gaz kondensatlarining ba`zi bir xususiyatlarini ko`rib chiqamiz. Ikkala turkum uchun umumiy jihatlar shuki, gaz kondensatlari tarkibida cheksiz birikmalar mavjud emas va ular aromatik, naften hamda parafinli uglevodorodlardan tarkib topgan.

Engil gaz kondensatlari Muborak, Gazli, Uchkir va boshqa konlardan olinadi. Ular benzinlarga nisbatan past haroratda qaynay boshlaydi, bu o`z navbatida IYoD ta`minlash tizimida bug` tiqinlari paydo bo`lishiga moyillikni kuchaytiradi.

Biroq maxsus tadqiqotlar shuni ko`rsatadiki, zamonaviy IYoDlarning ta`minlash tizimida bug` tiqinlari hosil bo`ladigan haroratda mashinalarning O`rta

Osiyo regionida sharoitlarida ishlaganida yuzaga keluvchi odatdagi qiymatdan biroz yuqori bo'lar ekan.

Gaz kondensatlari uncha yuqori bo'lmagan antidetonatsion xususiyatlarga ega bo'lib, ularning oktan soni 54-58 oralig'ida bo'ladi. Biroq TEQ qo'shish hisobiga gaz kondensatlarining oktan sonini o'rta sifatli benzinlarnikiga tenglashtirish mumkin. Gaz kondensatlarini yuk, ori oktanli benzinlar bilan aralashtirib ularning detonatsiyaga chidamliligini zamonaviy IYoDlar talab qilinadigan darajagacha oshirish mumkin. Bu holda gaz kondensatlaridan foydalanish sof benzina bo'lgan talabni 50-60% kamaytiradi.

Gaz kondensatlarining qovushoqligi benzinlarnikiga yaqin bo'lganligi uchun IYoD ta'minlash tizimini konstruktiv jihatdan o'zgartirish talab qilinadi. Maxsus tajribalar yengil gaz kondensatlarining yetarli darajada barqaror ekanligini hamda ularni saqlash paytida isroflar (bug'lanish tufayli) yuqori emasligini ko'rsatdi. Gaz kondensatlarining ba'zi xossalari 2.16 jadvalda keltirilgan.

Og'ir gaz kondensatlari Shohpaxti, Achak, Shatlik, Karim, Islim, Qora-Chop, Ravot, Gugurtli va boshqa gaz konlaridan olinadi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, ularda dizel yonilg'isiga qaraganda yengil fraktsiyalar ko'proq ekan. Bu jihat dizelning ishga tushish xususiyatlarini yaxshilashi va o'z-o'zidan alanganishgacha bo'lgan davrda yonish kamerasida bug'lanishni jadallashtirishga olib kelishi kerak. Shu bilan birga, smolali qoldiqlar, so'xta va ishlatilgan gazlarda tutun hosil qiladigan og'ir fraktsiyalar miqdori mazkur gaz kondensatlarida standart yonilg'iga qaraganda sezilarli darajada kam bo'ladi va u dizel xususiyatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'pgina gaz kondensatlarining tsetan soni 40-65 oralig'ida, ya'ni dizel yonilg'inikiga teng yoki biroz yuqori bo'ladi. Bu jihat odatdagidek rostlashlarda IYoDning ancha ravon ishlashini ta'minlaydi.

Gaz kondensatlarining zichligi va qovushoqligi, odatda, dizel yonilg'isidan kam bo'ladi, bu esa dizel yonilg'isiga mo'ljallangan yonilg'i tizimidagi tsikl davomida beriladigan yonilg'i miqdorining biroz kamayishiga va purkash bosimining pasayishiga olib kelishi mumkin. Agar dizel ko'rsatkichlari standart yonilg'ilarda ishlagandagi ko'rsatkichlardan sezilarli darajada yomonlashadigan bo'lsa, gaz kondensatlarining qovushoqligini maxsus quyushtirgichlar, masalan, polizobutilen yoki dizel yonilg'isi qo'shib oshirish mumkin. Natijada standart yonilg'iga bo'lgan talab 40-50% kamayadi.

Qator gaz konlaridan olinadigan gaz kondensatlari tarkibida eng zararli modda - oltingugurt bo'ladi. Ba'zi hollarda ularning miqdori 3 foizgacha yetadi va bu gaz kondensatlarini IYoDlari uchun yonilg'i sifatida ishlatishni cheklab qo'yadi. Gaz kondensatlari tarkibidagi oltingugurtning kamaytirish uchun maxsus texnologiya qo'llash talab etiladi, bu esa gaz kondensatlari ishlab chiqarishni qimmatlashtiradi. Biroq O'rta Osiyo regionida ishlab chiqariladigan gaz kondensatlarining tannarxi IYoDlarida qo'llaniladigan standart yonilg'ilarnikidan bir necha marta arzonroq tushadi. Chunki gaz kondensatlaridan gaz konlari yaqinidagi rayonlarda foydalaniladi, shuning uchun tashib keltirishga sarflanadigan xarajatlar standart yonilg'ilarnikiga nisbatan kam bo'ladi.

27.6-jadval. Gaz kondensatorlarining xossalari

Ko'rsatkichlar nomi	Gaz kondensatlari			DAST 302-82 buyicha yozgi L dizel yonilg'isi
	I	II	III	
TSetan soni	43	53	52	kamida 45
Fraktsiya tarkibi, °S				
qaynay boshlash harorati	103	111	140	
50% qaynash harorati	151	201	208	280 dan past
qaynash oxiridagi harorat	292	350	345	360 dan past
20°S dagi kinematik qovushokligi, mm ² /s	1,2	1,7	2,1	3,0...6,0
Oltingugurt mikdori, %	0,02	0,02	0,02	ko`pi bilan 0,2% ko`pi bilan 0,01%
umumiy merkaptanli	0,0001	0,0001	0,0001	

5. Gibrir yuritmal avtomobillar. Elektromobillar.

Ilk elektromobillar tarixi ichki yonuv dvigateli asosida harakatlanuvchi avtomobillardan ham uzoqroqqa borib taqaladi. Vikipediya elektron qomusida keltirilishicha, tirkama ko'rinishidagi elektromotorli birinchi avtomobil 1841 yilda kashf qilingan.

Ikki o'rindiqli, to'rt g'ildirakli dastlabki elektromobillarning old g'ildiraklari ortdagilariga qaraganda nisbatan kattaroq bo'lgan. Ular 36 bo'lmali Bari tizimiga asoslangan qo'rg'oshin akkumulyatorlar kuchi bilan harakatlangan. Bunday akkumulyatorlar har 64 kilometr masofada quvvatlashni talab qilgan. O'sha vaqtlarda elektromobillar 4 ot kuchiga ega bo'lib, soatiga 37,4 kilometrgacha tezlikda harakatlangan bo'lsa ham, o'z davrida olamshumul kashfiyot sifatida tan olingan.

1899 yilning 1 mayida La Jamais Contente elektromobili quruqlikda ilk bor tezlikni 100 kilometr-soatdan oshirib, rekord natija — 105,882 kilometr-soatga chiqargan. Amerikalik muhandis Uolter Beyker esa ushbu ko'rsatkichni 130 kilometr-soatgacha yetkaza oldi. «Borland Elektrik» firmasi tomonidan ishlab chiqarilgan elektromobil ilk bora CHikagodan Miluokiga bo'lgan 167 kilometrlik masofani bir martalik quvvat bilan bosib o'tdi. Uning o'rtacha tezligi soatiga 55 kilometrni tashkil etdi.

Dastlab benzin va elektr tokida harakatlanuvchi avtomobillarning o'rtacha tezligi bir xil bo'lgan. Biroq elektromobillarning eng katta kamchiligi quvvatlash jarayonining murakkabligida edi. O'sha vaqtlarda o'zgaruvchan tokni o'zgarmas tokka aylantirib beruvchi moslamalar bo'lmagani bois, quvvatlash jarayoni elektromotor yordamida amalga oshirilgan. O'zgaruvchan tok bilan ishlovchi motor elektromobil akkumulyatoriga ulangan valni harakatga keltirgan. 1906 yilda o'zgaruvchan tokni o'zgarmas tokka aylantirib beruvchi nisbatan sodda ko'rinishdagi moslama yaratilgan bo'lsa ham, quvvatlash muammosi yetarlicha hal etilmadi.

XX asrning birinchi choragida avtomobillar asosan elektr toki va bug' asosida harakatlanardi. 1910 yilda birgina AQSHning N'yu-York shahrida 70 ming dona

elektromobil-taksilar harakatlanar edi. SHuningdek, elektr yuk mashinalar va elektr omnibus (elektr avtobuslar)lari soni ham ko'pchilikni tashkil etardi.

1960 yillarga kelib avtotransportlar bilan bog'liq ravishda vujudga kelgan ekologik muammolar hamda yonilg'i mahsulotlari narxining keskin oshib ketishi elektromobillarning takomillashgan ko'rinishlarini yaratish ustida olib borilayotgan ishlarni yanada jadallashtirib yubordi.

1990- yillarda AQSHning Kaliforniya shtati atmosferasi eng ko'p ifloslangan hudud sifatida tilga olingach, Kaliforniya Havo resurslari qo'mitasi tomonidan 1998 yildan boshlab jami avtomobillarning 2 foizi, 2003 yildan esa 10 foizi atmosferaga zararli gazlarni chiqarmaydigan elektromobillardan iborat bo'lishi lozimligi haqida qaror qabul qilindi. SHu maqsadda General Motors kompaniyasi 1996 yildan boshlab EV1 elektromobillarining keng ko'lamda ishlab chiqarishni boshlab yubordi. 1997 yilda Kaliforniyada 5500tadan ziyod ana shunday elektromobillar savdoga chiqarildi.

2002 yilda elektromobillar akkumulyatorlari bilan bog'liq muammo tufayli qariyb barcha shu kabi avtomobillar ishlab chiqaruvchilar tomonidan yig'ib olinib, yo'q qilingan bo'lsa, neft narxining keskin ko'tarilgani 2007 yilga kelib elektromobillarga bo'lgan e'tiborni yana jonlantirdi.

Bugungi kunda elektromobillar nafaqat shaxsiy transport vositasi sifatida, balki vokzal, ishlab chiqarish tsexlari va yirik savdo tarmoqlarida yuklarni tashish, attraksionlarda ko'ngilochar maqsadlarda ham keng foydalanilmoqda.

Yangi kashfiyotlar, yangi rekordlar

Ko'pchilikning nazarida elektromobillar sekin harakatlanuvchi, tez-tez quvvatlash zarur bo'lgan, ustiga-ustak juda qimmat transport vositasi hisoblanadi. Aslida esa elektromobillarning o'rtacha tezligi ichki yonuv dvigatelli avtomobillardan qolishayotgani yo'q. Jumladan, 2010 yilning 22-23 may kunlari yaponiyalik elektromobil ishqibozlari klubi tomonidan ishlab chiqarilgan Dai'atsu Mira EV avtomobil bir martalik quvvat bilan 1003,184 kilometr masofani bosib o'tdi. SHu yilning 24 avgustida esa litiy-ionli akkumulyator bilan jihozlangan «Venturi Jamais Contente» elektromobili AQSHning Yuta shtatida 1 kilometr masofa oralig'ida tezlikni soatiga 495 kilometrga olib chiqdi. Uning maksimal tezligi esa 515 kilometr-soatni tashkil etdi. 27 oktyabr sanasida «lekker Mobil» elektromobili barcha imkoniyatlar, jumladan, isitish tizimi yoqilgan holda Myunxendan Berlingacha bo'lgan 605 kilometrlik masofani bir martalik quvvat bilan bosib o'tdi. Mazkur elektromobil 55kVt quvvatga ega dvigatel va 115 kVt-soat sig'imli «DBM Energy» kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan «Kolibri» akkumulyatorlari bilan ta'minlangan bo'lib, o'rtacha tezligi soatiga 90, ba'zi joylarda 130 kilometrga yetdi. «DBM Energy» mutaxassislarining ta'kidlashlaricha, bunday akkumulyatorlar bilan elektromobil egalari 32 soatgacha tinimsiz harakatlanishi, umumiy hisobda 500 ming kilometr masofani bosib o'tishlari mumkin.

«Quyoshmobillar» va «shamolmobillar»

Amaliyotda elektromobillarning Quyosh batareyalari va shamol energiyasi asosida harakatlanuvchi turlari ham ishlab chiqarilgan. Biroq bunday avtomobillar

foydali ish koeffitsientining pastligi (10-15 foiz), sutkalik energiya jamg'arish imkonining mavjud emasligi sababli unchalik ommalashmadi. SHuningdek, «quyoshmobillar»ning tunda va ob-havo noqulay bo'lgan kunlarda harakatlanishi cheklangan bo'lib, Quyosh batareyalari tannarxining balandli ham bu borada katta muammolarni tug'dirmoqda.

SHunday bo'lsa ham, Venturi Eclectic kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan Venturi Astrolab modeli avtomobil ishqibozlari o'rtasida anchagina tanildi. Ushbu model qo'shimcha ravishda shamol energiyasi asosida harakatlanishi bilan ham boshqa turdoshlaridan ajralib turadi.

Italiyalik mutaxassislar tomonidan ishlab chiqarilgan SolarWorld GT elektromobili esa Quyoshdan quvvat olgan holda 2012 yili dunyo bo'ylab sayyohatni amalga oshirdi.

11,42 ot kuchiga ega, quvvati 4,2 kVt bo'lgan ikkita motor-g'ildirak bilan harakatlanuvchi Loebbemotor avtomobili ham bu borada ko'pchilik e'tiborini o'ziga qarata oldi. U o'zining yengil vazni (umumiy hisobda 260 kg), aerodinamik ko'rinishi tufayli «quyoshmobillar» o'rtasida rekord tezlikni qayd etdi. Uning eng yuqori tezligi soatiga 120 kilometrgacha ko'tarildi. Mazkur avtomobil 21 kilogramm vaznga ega bo'lib, quvvati 4,9 kVt-soatni tashkil etuvchi litiy-ionli akkumulyator bilan ta'minlangan.

SHuningdek, ayni paytda gibrid-«quyoshmobillar» ham mavjud bo'lib, ular bir vaqtning o'ziga ham Quyosh energiyasidan, ham oyoqlar bilan pedallarni aylantirish hisobga harakatlanadi.

Afzallik va kamchiliklari

Elektromobillar boshqa transport vositalariga qaraganda kamxarjligi bilan ajralib turadi. Masalan, Ford Ranger elektromobili bir kilometr masofa uchun 0,25 kVt-soat energiya sarflasa, Toyota RAV4 EV uchun 0,19 kVt-soat kifoya qiladi.

Bugungi kunda elektrodvigatellarning foydali ish koeffitsienti 88-95 foizni tashkil etmoqda. Ichki yonuv dvigatellaridan esa bu ko'rsatkich 22-42 foizni tashkil etadi xolos. Elektromobillarning yana bir afzalligi shundaki, ular kam miqdorda shovqin taraladi. Biroq ko'pchilik tomonidan elektromobillarning shovqinsiz harakatlanishi piyodalar uchun sezilarsiz bo'lgani tufayli yo'l-transport hodisalariga sabab bo'lishi mumkinligi e'tirof etilmoqda. SHu bois ham ayrim ishlab chiqaruvchilar elektromobillarga tezlik soatiga 30 kilometrdan oshgandan so'ng sun'iy ravishda shovqin chiqarish moslamalarini o'rnatmoqda.

Elektromobillarnin yana bir ustun tomoni shundaki, ularda atrof-muhitni ifloslantiruvchi neft mahsulotlari, motor moylari va ular uchun zarur bo'lgan filtrlar, antifriz talab etilmaydi. SHuningdek, texnik ko'rikdan o'tkazishning soddaligi, yo'l-transport hodisalari vaqtida yong'in va portlash xavfining past ekani ham ta'kidlanmoqda. Elektromobillarning odatiy elektr tarmoqlari orqali quvvatlash mukin, biroq bu maxsus yuqori quvvatli uskunalarga qaraganda ko'proq vaqtini oladi.

Elektromobillarga oid eng katta muammo esa ularning akkumulyatorlari bilan bog'liq bo'lib qolmoqda. Asosan ularni ishlab chiqarish va utilizatsiya qilish muammosi hozircha ijobiy yechim topgani yo'q. Sababi bunday akkumulyatorlarda

atrof-muhit uchun zararli bo'lgan kimyoviy moddalar, jumladan, qo'rg'oshin, litiy va turli kislotalar qo'llaniladi.

Elektromobillarning keng ko'lamda ishlab chiqarish uchun ularni quvvatlovchi tuzilmalarni yaratish muammosini ham o'z yechimini kutmoqda. Ommaviy tarzda elektromobillarning uy sharoitida quvvatlanishi esa elektr energiyasi ta'minoti tizimlarida zo'riqish va uzilishlarni keltirib chiqarishi ehtimoldan yiroq emas. SHuningdek, quvvatlash jarayoni ko'proq vaqtni talab etishi bor gap.

Ko'pchilik elektromobillar bir martalik quvvat bilan kam masofani bosib o'tadi. Quvvati 24 kVt-soat bo'lgan batareyalar uzog'i bilan 160 kilometr masofani bosib o'tishi mumkin. Konditsioner va isitish tizimlari, elektromobillardan o'rin olgan yo'lovchilar soni va yuk hajmi, avtomobil tezligining 90-100 kilometrga ko'tarilishi ushbu masofani 2 barobargacha qisqartirmoqda.

SHuningdek, elektromobillardan qo'llaniluvchi litiyli akkumulyatorlar tannarxi baland bo'lsa, qo'rg'oshinli akkumulyatorlar hajmi kattaligi va og'ir vazni bilan muammoligicha qolmoqda.

Bugungi bozor

Ayni paytda elektromobillar ishlab chiqarishga Nissan, BMW, Mitsubishi, S'evrolet singari yirik avtokontsernlar katta qiziqish bildirishmoqda. Eng ko'p sotilgan modellar sifatida esa Toyota RAV4 EV, ZENN, ZAP Xebra, General Motors EV1, Chevrolet Volt, Volvo C30 BEV, Tesla Roadster, Modec, Reva NXR, Renault seriya Z.E, Nissan LEAF, Tazzari ZERO elektromobillarini sanash mumkin.

2011 yilda elektromobillar bozorida Yaponiyaning Mitsubishi kompaniyasi yetakchilikni qo'lga oldi. Ushbu kompaniyaning Mitsubishi i MiEV elektromobili 2011 yilning sentyabr oyida Yevropa va Yaponiyada 15000tadan ziyod sotildi.

«IDTechEx» kompaniyasi mutaxassislari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar 2005 yildayoq elektromobillar savdo aylanmasi dunyo miqyosida gibrid avtomobillar (ham elektr, ham iki yonuv dvigateli mavjud avtomobillar)ni qo'shib hisoblaganda 31,1 milliard dollarga yetganini ko'rsatdi. 2015 yilga kelib esa elektromobillar savdosi 7 barobar ortib, 227 milliard dollarni tashkil etishi ta'kidlanmoqda. PriceWater'ouseCoopers kompaniyasi hisob-kitoblariga ko'ra esa 2015 yilda dunyo miqyosida elektromobillar ishlab chiqarish hajmi yiliga 500ming donaga yetadi. Bu borada Germaniya, Yaponiya, Xitoy, Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda elektromobil sanoatini jadal rivojlantirishga qaratilgan qarorlar qabul qilingan bo'lib, yaqin kelajakda ushbu davlatlarda elektromobillar ulushi sezilarli darajada ortishi, shuningdek, ularni quvvatlovchi stantsiyalarning keng ko'lamda qurilishi, shu kabi avtomobil egalariga bir necha yillik soliq imtiyozlari joriy etilishi hamda sohani yanada rivojlantirish yuzasidan katta miqdordagi hukumat mablag'lari ajratilishi belgilangan.

Nazorat savollari.

- 1.Gazsimon yonilg'ining afzalliklari va kamchiliklari.
- 2.Gazsimon yonilg'ilarning kelib chiqishi bo'yicha turlari, ularning tarkibi va xossalari.
- 3.Yonish issiqligiga ko'ra gazsimon yonilg'ilar qanday turlarga bo'linadi?

4. Tabiiy gaz, uning tarkibi, xossalari, ishlatilishi.
5. Siqilgan gaz, uning tarkibi, xossalari, ishlatilishi.
6. Elektromobillar.
7. «Quyoshmobillar» va «shamolmobillar»

LOBARATORIYA MASHG'ULOT MATERIALLARI

LOBARATORIYA MASHG'ULOT MATERIALLARI.

1-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Avtomobilning umumiy tuzilishi.

I. Ishning maqsadi:

- 1.1. Avtomobillarning yaratilishi, ularning rivojlanish bosqichlari, umumiy tuzilishi va texnik ko'rsatkichlari bilan tanishish;
- 1.2. Avtomobil va dvigatelning umumiy tuzilishini o'rganish. Dvigatellarning ish faoliyatini ko'rsatadigan ko'rsatkichlar bilan tanishish.

II. Ishning mazmuni:

- 2.1 Avtomobillarning turlarini o'rganish;
- 2.2 Avtomobilning umumiy ko'rinishi va avtomobil qismlarining joylashishi bilan tanishish;
- 2.3 Dvigatellarni turlari bilan tanishish;
- 2.4 Dvigatelni ish jarayonlari va asosiy ko'rsatkichlarini o'rganish.

III. Jixoz va tavsiya etilgan qo'llanma va ko'rsatmalar:

- 3.1 O'zAvtoMotors SNG kompaniyasida ishlab chiqarilgan avtomobillari video materiallari, plakat chizmalari;
- 3.2 Bir va to'rt tsilindrli hamda V-simon sakkiz tsilindrli dvigatellarning maketlari;
- 3.3 Neksiya, Damas, avtomobil dvigatellari;
- 3.4 Karbyuratorli va dizel dvigatellarni umumiy tuzilishi xaqidagi rangli plakatlar komplekti (bo'ylama va ko'ndalang qirqimli dvigatellar);

IV. Ishning bajarish tartibi:

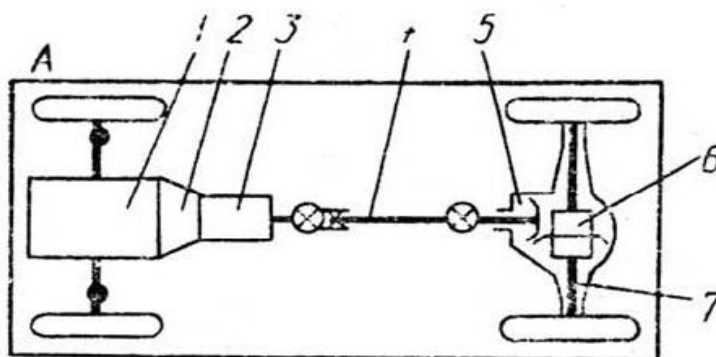
- 4.1 Quyidagilarni o'qib, to'la o'zlashtirish lozim:
  - Avtomobillarni qisqacha yaratilish tarixi va avtomobilsozlik sanoatlari bilan tanishish;
  - Avtomobillarning turlarini o'rganish va ularning asosiy rusumlari bilan tanishish;
  - Avtomobilning umumiy tuzilishi va asosiy qismlarining vazifalari bilan tanishish;
  - ichki yonuv dvigatellarni vazifalari, turlari va qo'llanishi bilan tanishish;

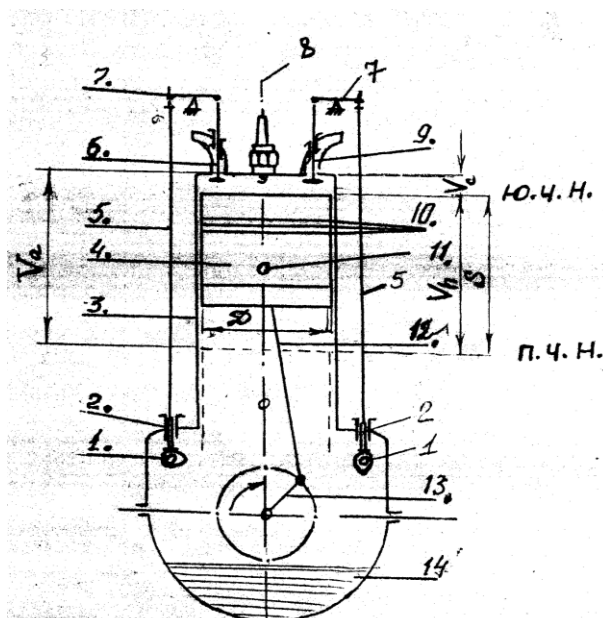
- bir tsilindrli dvigatelni tuzilishi bilan tanishish;
- dvigatelni mexanizm va tizimlari bilan tanishish;
- karbyuratorli va dizel dvigatellarning ish jarayonlari bilan tanishish;
- ikki va to'rt taktli dvigatellarni ishchi tsikllari bilan tanishish;
- dvigatel tsilindrlariga tartib nomeri qo'yish;
- dvigatel tsilindrlarida porshenlarni ishlash tartibi bilan tanishish;
- ko'p tsilindrli dvigatelni tuzilishini o'rganish.

V. Hisobotni tuzish tartibi:

- 5.1 2.1- yoki 2.2-jadvaldan variant bo'yicha avtomobillarning rusumlari aniqlanadi;
- 5.2 Avtomobilning yaratilish tarixi va avtomobilsozlik sanoatlari xaqida qisqacha ma'lumot yoziladi;
- 5.3 Avtomobilning umumiy tuzilish chizmasini chizish (1.1-rasm), asosiy qismlarini belgilash, ularning vazifalari va avtomobil turlari xaqida ma'lumot yoziladi;
- 5.4 Dvigatelni vazifasi, xillari, turlari va tuzilishi hamda ishlash jarayonlari xaqida qisqacha ma'lumot yozish;
- 5.5 Bir tsilindrli dvigatelni tuzilish sxemasini (1.2-rasm) chizish va asosiy qismlarini raqamlar bilan belgilash, hamda qismlarni nomini yozish;
- 5.6 Qatorli va V-simon ko'p tsilindrli dvigatellarni tuzilish sxemasini chizish hamda tsilindrlarni ishlash tartib nomerlarini belgilash;
- 5.7 Avtomobillarning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlarini 2.3-2.4-2.5-jadvallarga yoziladi;

1.1-rasm. Avtomobilning umumiy tuzilishi chizmasi.

1.2-rasm. Bir tsilindrli dvigatelni tuzilish sxemasi.

1-taqsimlash vali, 2-turtkich, 3-tsilindr, 4-porshen, 5-shtanga, 6-kiritish klapani, 7-koromislo, 8-svecha yoki forsunka, 9-chiqarish klapani, 10-kompressiya va moy sidiruvchi xalkalar. 11-porshen barmogi, 12-shatun, 13-tirsakli val, 14-karter. V_h -tsilindrning ishchi xajmi, S -porshen yo'li, V_s -siqish kamerasini xajmi. Yu.Ch.N-yuqori chekka nuqta, P.Ch.N-pastki chekka nuqta, D -porshen diametri, V_a -tsilindrni to'la xajmi.

Tsilindrlarning ish tartibi

1.1-jadval

Tirsakli val yarim aylanganda	TSILINDRLAR			
	1	2	3	4
I takt 0° - 180°	Ish yo'li	Chiqarish	Siqish	Kiritish
II-takt 180° - 360°	Chiqarish	Kiritish	Ish yo'li	Siqish
III-takt 360° - 540°	Kiritish	Siqish	Chiqarish	Ish yo'li
IV-takt 540° - 720°	Siqish	Ish yo'li	Kiritish	Chiqarish

Ishchi yo'lining ketma-ketligi tsilindrning ish tartib nomerlarini belgilaydi, 1.1-jadvalda VAZ va Moskvich rusumli avtomobil dvigatellari uchun tsilindrlarning ishlash tartib nomeri 1-3-4-2 bo'ladi. Shunga o'xshash GAZ-24 «Volga», UAZ-3151 avtomobil dvigatellari uchun tsilindrlarning ishlash tartibi 1-2-4-3;

Olti tsilindrli qatorli ZIL-157KD, GAZ-5204 avtomobil dvigatellari uchun tsilindrlarning ishlash tartibi 1-5-3-6-2-4;

Olti tsilindrli ikki qatorli V-simon YaMZ-236 dvigatel uchun 1-4-2-5-3-6;

Sakkiz tsilindrli ikki qatorli V-simon ZIL-130, GAZ-5312, KamAZ-5320 avtomobil dvigatellari uchun 1-5-4-2-6-3-7-8 bo'ladi.

Eslatma: Berilgan variant bo'yicha bitta avtomobil uchun yuqorida

ko'rsatilgan chizma bo'yicha qismlarning nomlari aniqlansin.

Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari

2.3-jadval

№	Ko'rsatkichlar nomi	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari					
		Engil avtomobili		Yuk avtomobili		Avtobus	Maxsus avtomobil
				bortli	o'zi ag'dargichli		
	avtomobil rusumi						
1	Yuk ko'tarish qobiliyati (odamlar soni, yuk bilan), kg						
2	Avtomobil sof og'irligi, kg						
3	Yuqori uzatmada eng katta tezlik, kmG's						
4	Dvigatel nusxasi						
5	Yonilg'i sarfi, 100 kmG'l						
6	Avtomobil o'lchamlari:						
	A) to'la uzunligi						
	B) eng katta eni						
	V) eng katta balandligi						
	G) bazasi						
	D) oldingi g'ildiraklar orasi (koleya)						
7	G'ildirak formulasi						
8	Avtomobil qachon va qayerda ishlab chiqilgan, yili						

ESLATMA: Laboratoriya ishidagi 2.1, 2.2-jadvaldagi variant bo'yicha berilgan avtomobil rusumlari (6 ta) dvigatellari tsilindrlarining ishlash tartibini nomeri bo'yicha yozing. Shu asosda variant bo'yicha berilgan avtomobil dvigateli tsilindrlarining ishlash tartibini 2.4-jadvalga har bir avtomobil uchun to'ldiring.

TSilindrlarning ish tartibi bo'yicha taktlarga bo'ling

2.4-jadval

Tirsakli val yarim aylanganda	TSILINDRLAR							
	1	2	3	4	5	6	7	8
I- takt								
II-takt								
III-takt								
IV-takt								

Ichki yonuv dvigatellarining asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari

2.5-jadval.

№	Ko'rsatkichlar	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari					
		Engil avtomobil		Yuk avtomobil		Avtobus	Maxsus avtomobil
				bortli	o'zi ag'dargichli		
	avtomobil rusumi						

1	dvigatel markasi						
2	tsilindrlar soni va joylashishi						
3	tsilindr diametri, mm						
4	porshen yo'li, mm						
5	dvigatelning ishchi xajmi, l						
6	Siqish darajasi						
7	maksimal quvvat, kVt						
8	maksimal burovchi moment, N·m						
9	tirsakli valning aylanishlar soni, aylG'min						
10	tsilindrlarning ishlash tartibi						

Eslatma: 2.5-jadvalga Avtomobillar rusumi Laboratoriya ishidagi berilgan variantlar bo'yicha olinadi.

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

- 6.1 Variant bo'yicha berilgan avtomobillar qaysi avtomobil zavodlarida ishlab chiqarilgan, qaysi yili?
- 6.2 Avtomobilning asosiy qismlarini ayting?
- 6.3 Avtomobilning qismlarining vazifalarini tushuntiring?
- 6.4 Avtomobil qismlarining vazifalarini tushuntiring?
- 6.5 Jadvalda keltirilgan avtomobillarning turlarini aniqlang?
- 6.6 Maxsus avtomobil qaerda ishlatiladi?
- 6.7 Avtomobillarda qaysi turdagi dvigatellar ishlatiladi?
- 6.8 Dvigatel qanday vazifani bajaradi?
- 6.9 Dvigatelning asosiy mexanizmlari va tizimlarini ayting?
- 6.10 Yu.Ch.N va P.Ch.N larni tushintiring?
- 6.11 Porshen yo'li nima?
- 6.12 TSilindrlarni ishchi, yonish kamerasi va to'la xajmlarini tushintiring?
- 6.13 Siqish darajasi nima, karbyuratorli va dizel dvigatellarda ularning qiymatlari qanday?
- 6.14 TSilindr ichida qanday jarayonlar bajariladi?
- 6.15 Takt va tsiklni tushintiring?
- 6.16 TSilindrlarning ishlash tartibini tushintiring?
- 6.17 Dvigatelning texnikaviy ko'rsatkichlariga qaysi ko'rsatkichlar kiradi?
- 6.18 Karbyuratorli va dizel dvigatellarning tuzilishi va ishlashidagi farq nimalardan iborat?

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism.

- Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruksiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

2-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Krivoship-shatunli mexanizm.

I.Ishning maqsadi:

- 1.1 Krivoship-shatunli mexanizmlarining umumiy tuzilishini o'rganish.

II. Ishning mazmuni:

- 2.1. KShM turlari bilan tanishish;
- 2.2. Ish jarayonlari bilan tanishish;

III. Jixozlar va tavsiya etilgan o'quv qo'llanmalari:

1. O'zAvtoMotors SNG kompaniyasida ishlab chiqarilgan avtomobillari video materiallari, plakat chizmalari.
2. Bir va to'rt tsilindrli hamda V-simon sakkiz tsilindrli dvigatellarning maketlari;
3. Neksiya, Damas, avtomobil dvigatellari;
4. Benzinli va dizel dvigatellarning KShM va GTM larini tuzilishi xaqidagi rangli plakatlar komplekti (bo'ylama va ko'ndalang qirqimli dvigatellar).

IV. Ishning bajarilish tartibi:

Quyidagilarni o'qib, to'la o'zlashtirish lozim:

- KShM larning vazifasi, turlari va umumiy tuzilishi bilan tanishish;
- Porshen , porshen xalqalari, porshen barmog'i, shatun, tirsakli val, vkladishlar va maxovikni tuzilishi bilan tanishish;

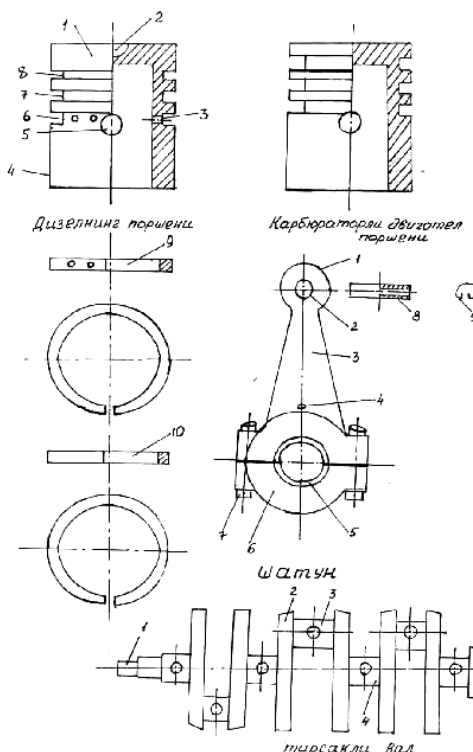
V. Hisobotni tuzish tartibi:

- 5.1. KShM ning vazifasi, turlari, tuzilishi hamda ishlash jarayonlari xaqida qisqacha ma'lumot yozish;
- 5.2. KShM (2.1- rasm.) ning tuzilish sxemalarini asosiy qismlarining nomini ko'rsatish;
- 5.3. KShM ning asosiy ko'rsatkichlarini berilgan variantlar bo'yicha avtomobillarning rusumlari olinib 2.1- jadvalga to'ldirish.

2.1-jadval

№	Ko'rsatkichlar	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari					
		Engil avtomobil		Yuk avtomobil		Avtobus	Maxsus avtomobil
				bortli	o'zi ag'dargic hli		
1.	Avtomobil rusumi						
2.	Dvigatel rusumi						
3.	KShM						

4.	TSilindrlar soni va joylashishi						
5.	Porshen diametri va yo'li, mm						
6.	Siqish darajasi						
7.	Tirsakli valning:						
8.	Shatun buynining soni						
9.	Tayanch buynining soni						
10.	Blok materiali						
11.	Porshen materiali						
12.	Tirsakli val materiali						

2.1-rasm. -KShM qismlarining tuzilish shakllari

V. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

- 5.1. KShM ning vazifasi, turlari va tuzilishini tushintiring?
- 5.2. TSilindrlarning qanday turlari bor va ular blokka qanday o'rnatiladi?
- 5.3 Porshen va xalqalar qanday vazifani bajaradi, qaysi materialdan tayerlangan va tuzilishi qanday?
- 5.4. Karbyuratorli va dizel dvigatellarda porshenlar farqi qanday?
- 5.5. Shatun qanday qismlardan iborat?
- 5.6. Tirsakli valning vazifasi va umumiy tuzilishini ayting?
- 5.7. Qatorli va V-simon dvigatellarda tirsakli val qanday tuzilgan?

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.

3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: “Yangi asr avlodi”, 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruksiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O’qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruksiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O’qituvchi», 1998-y.

3-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Gaz taqsimlash mexanizm.

I.Ishning maqsadi:

- 1.1 Gaz taqsimlash mexanizmlarining umumiy tuzilishini o’rganish.

II. Ishning mazmuni:

- 2.1. GTM turlari bilan tanishish;
- 2.2. Ish jarayonlari bilan tanishish;

III. Jixozlar va tavsiya etilgan o’quv qo’llanmalari:

- 3.1. Bir va to’rt tsilindrli hamda V-simon sakkiz tsilindrli dvigatellarning maketlari;
- 3.2. Neksiya, Damas, avtomobil dvigatellari;
- 3.3. Karbyuratorli va dizel dvigatellarning GTM larini tuzilishi xaqidagi rangli plakatlar komplekti (bo’ylama va ko’ndalang qirqimli dvigatellar).

IV. Ishning bajarilish tartibi:

Quyidagilarni o’qib, to’la o’zlashtirish lozim:

- GTM larning vazifasi, turlari va umumiy tuzilishi bilan tanishish;
- Taqsimlash vali, turtkich, shtanga, koromisla va klapanlarning tuzilishi bilan tanishish;
- Taqsimlash vali shesternyasidagi belgi bilan tanishish;
- Gaz taqsimlash fazasi bilan tanishish.

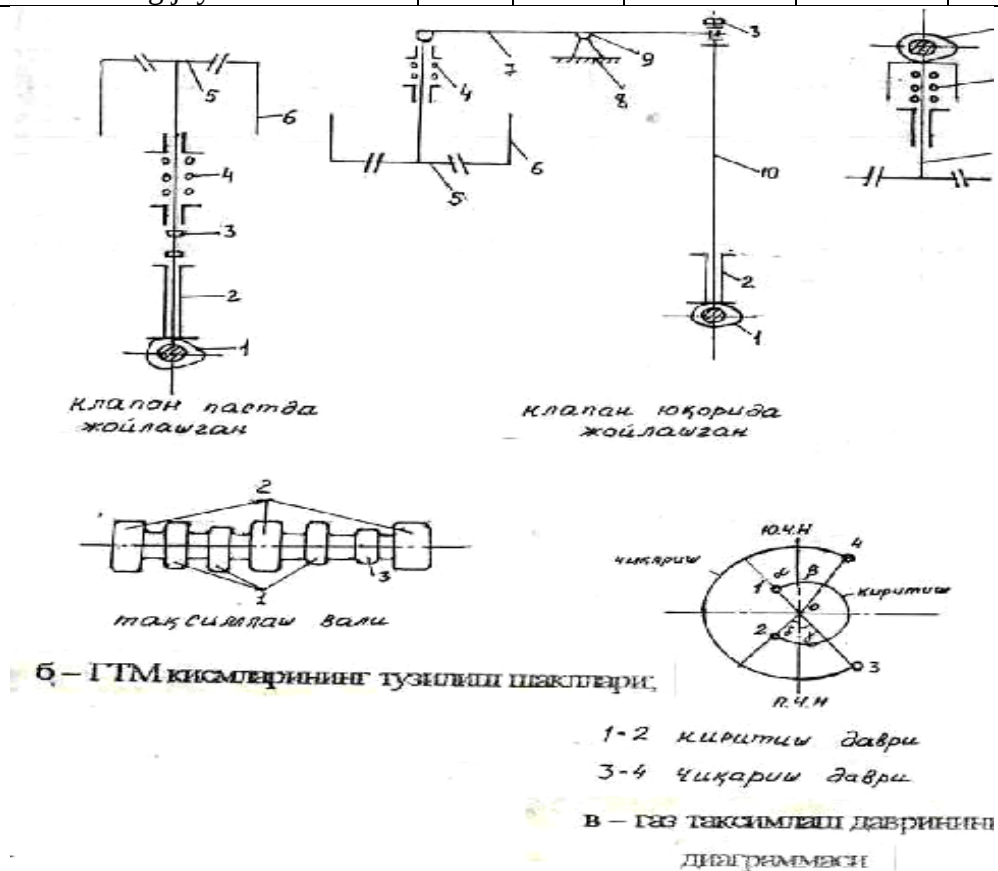
V. Hisobotni tuzish tartibi:

- 5.1. GTM ning vazifasi, turlari, tuzilishi hamda ishlash jarayonlari xaqida qisqacha ma’lumot yozish;
- 5.2. GTM (2.2^a-rasm.) ning tuzilish sxemalarini hamda gaz taqsimlash davrining diagramasini (2.2^b-rasm.) va asosiy qismlarining nomini ko’rsatish;
- 5.3. GTM ning asosiy ko’rsatkichlarini berilgan variantlar bo’yicha avtomobillarning rusumlari olinib 2.1- jadvalga to’ldirish.

2.1-jadval

№	Ko’rsatkichlar	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko’rsatkichlari			
		Engil avtomobil	Yuk avtomobil		Avtobus
			bortli	o’zi ag’dargic hli	
					Maxsus avtomobil

1	GTM						
2	Kiritish klapanining soni tirqishi, mm						
3	Chiqarish klapanining tirqishi, mm						
4	Klapanlarning joylashishi						
5	Tirsakli valning joylashishi						

2.2-rasm. GTM qismlarining shakllari va gaz taqsimlash davrining diagramasi.
a - GTM qismlarining tuzilish shakllari; b - gaz taqsimlash davrining diagrammasi

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

GTM ning vazifasi, turlari va tuzilishini tushuntiring?

- Yuqorida va pastda joylashgan GTM ning farqini ayting?
- Klapaning vazifasi , turlari va qaysi materialdan tayyorlanishini ayting?
- Taqsimlash shesternasidagi belgini vazifasini tushuntiring?
- Klapanlar qanday sozlanadi?
- Gaz taqsimlash davri diagrammasini tushuntiring?

Foydalaniladigan adabiyotlar:

6. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
7. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi"

- (DSIGN OF VEHICLES) “Ta’lim nashriyoti” TOSHKENT-2014 y 158 b.
8. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: “Yangi asr avlodi”, 2006. -375 b.
9. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruksiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O’qituvchi», 1995-y.
10. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruksiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O’qituvchi», 1998-y.

4-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Sovitish, moylash tizimlari.

I.Ishning maqsadi:

- 1.1 Sovitish va moylash tizimlarining umumiy tuzilishini o’rganish.

II. Ishning mazmuni:

- 2.1. Sovitish va moylash tizimlarining vazifasi va ish jarayoni bilan tanishish;

III. Jixozlar va tavsiya etilgan o’quv qo’llanmalari:

- 3.1. O’zAvtoMotors SNG kompaniyasida ishlab chiqarilgan avtomobillari video materiallari, plakat chizmalari;
- 3.2. Moylash va sovitish tizimining asosiy qismlari;
- 3.3. Sovitish, moylash va yonilg’i bilan ta’minlash tizimlarini o’rganish bo’yicha Laboratoriya ishini bajarish uchun uslubiy ko’rsatma. N. 2019 y.

IV. Ishning bajarilish tartibi:

- 4.1. Quyidagilarni o’qib, to’la o’zlashtirish lozim:
- Sovitish, moylash va yonilg’i bilan ta’minlash tizimlarining vazifasi, turlari, umumiy tuzilishi va ishlashi bilan tanishish;
  - Suyuqlik radiatori, suyuqlik nasosi va termostatning tuzilishi, ishlashi hamda ularni dvigatelda o’rnatilishi bilan tanishish;
  - Moy nasosi, moy radiatori, dag’al va mayin moy tozalagichlarning turlari hamda ularning dvigatelda o’rnatilishi bilan tanishish;
  - Moy va sovitish suyuqliklarining turlari hamda ularning hususiyatlari bilan tanishish;

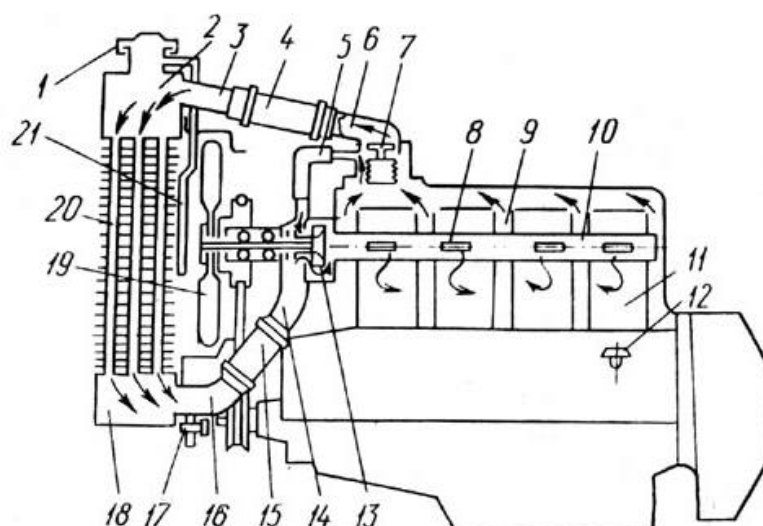
V. Hisobotni tuzish tartibi:

- 5.1. Sovitish (3.1-rasm) tizimi hamda termostat (3.2-rasm) va moylash tizimi (3.3-rasm) hamda tsentrafuganing (3.4-rasm) tuzilish shakllarini chizish va asosiy qismlarining nomini ko’rsating;
- 5.2. Sovitish va moylash tizimlarining vazifasi, turlari, tuzilishi hamda ishlash jarayonlari haqida qisqacha ma’lumot yozing;
- 5.3. Termostatning vazifasi, turlari va ishlashi haqida qisqacha ma’lumot yozing;
- 5.4. Sovitish va moylash tizimlarining asosiy ko’rsatkichlarini berilgan variant bo’yicha avtomobillarning rusumlariga asosan 3.1-jadvalga to’ldiring.

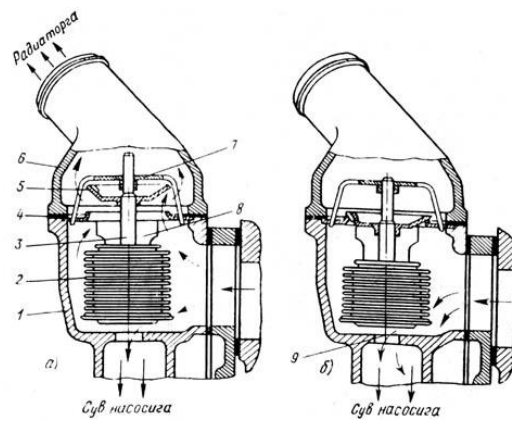
Sovitish va moylash tizimlarining ko'rsatkichlari

3.1-jadval

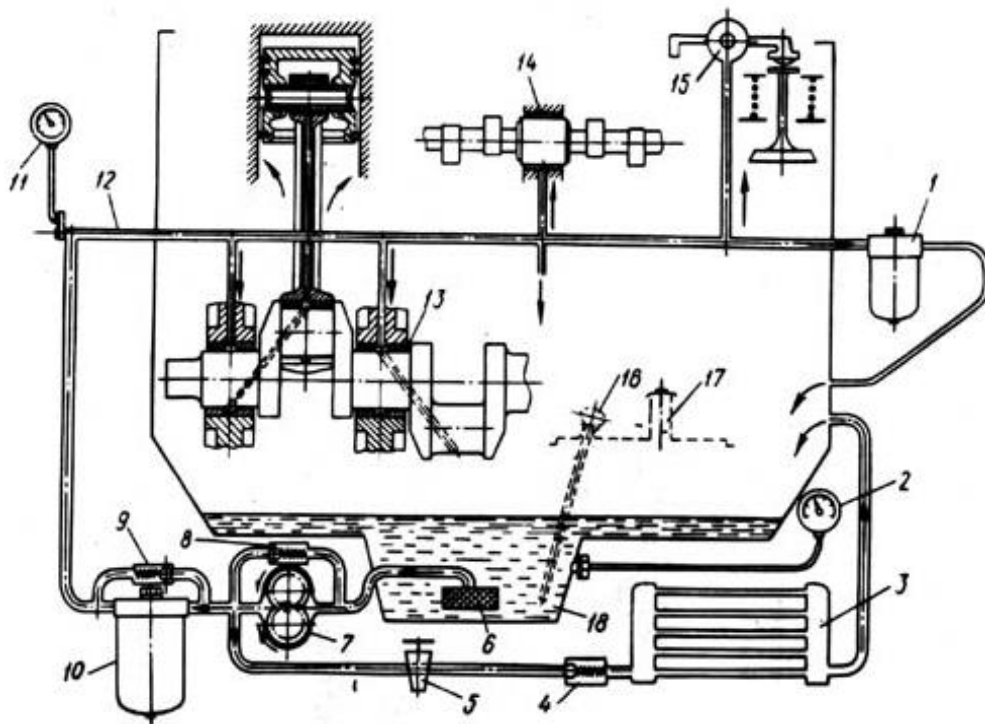
№	Ko'rsatkichlar	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari					
		Engil avtomobil		Yuk avtomobil		Avtobus	Maxsus avtomobil
				Bortli	o'zi ag'dargic hli		
	avtomobil rusumi						
	Sovitish tizimining turi						
	Radiator turi						
	Termostat turi						
	Termostat klapanini ochilish harorati, t ⁰						
	Sovituvchi suyuqlik turi						
	Moylash tizimining turi						
	Moy sig'imi, l						
	Bosim bilan moylanadigan qismlar						
	Moy bosimi MPa (kgG'sm ²)						
	Moy nasosining turi						
	Mayin tozalagichning turi						

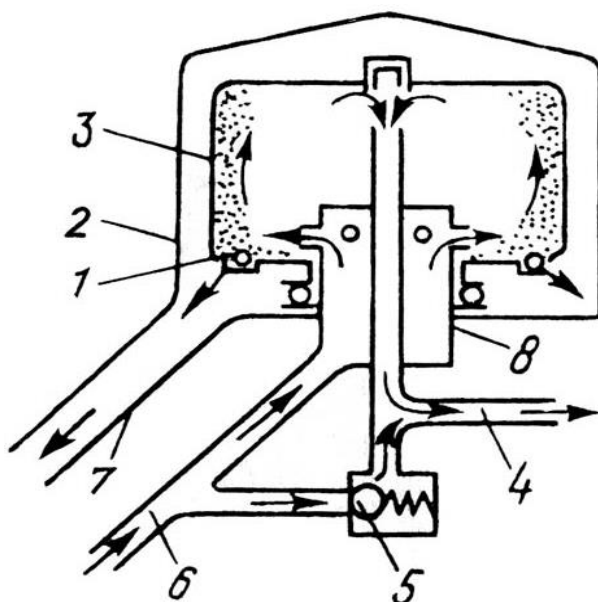
3.1-rasm. Suyuqlik bilan sovitish tormog'ining ishlash tasviri.

3.2-rasm. Suyuqlik to'ldirgichli termostatning ishlash tasviri.

3.3-rasm. Moylash tarmog'ining soddalashgan chizmasi.

3.4-rasm. Tsentrafuganing soddalashgan chizmasi.

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

- 6.1. Sovitish va moylash tizimlarining vazifasi, ishlashi hamda turlarini ayting?
- 6.1. Sovitish va moylash tizimlari qanday qismlardan tuzilgan?
- 6.2. Sovitish tizimi nima uchun ishlatiladi hamda sovitish suyuqligiga qanday talablar qo'yilgan?
- 6.3. Tizimda suyuqlik qanday harakatlanadi havo bilan sovitish tizimi qanday tuzilgan?
- 6.4. Tizimda moy qanday tozalanadi, tirsakli valning shatun va o'zak bo'yinlari qanday moylanadi?
- 6.5. Porshen tsilindr va porshen barmog'i hamda taqsimlash vali, turtkich klapanlar qanday moylanadi?
- 6.6. Dvigatel karteri nima sababdan shamollatiladi?

Foydalaniladigan adabiyotlar:

11. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
12. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
13. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
14. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
15. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

5-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Benzinli dvigatelni ta'minlash tizimi.

I. Ishning maqsadi:

- 1.2 Karbyuratorli dvigatelning ta'minlash tizimini vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishi bilan tanishish.
- 1.3 Injektorli dvigatelning ta'minlash tizimini vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishi bilan tanishish.
- 1.4 Gaz bilan ishlaydigan dvigatelning ta'minlash tizimini vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishi bilan tanishish.

II. Ishning mazmuni:

- 2.1. Karbyuratorli dvigatelning ta'minlash tizimi qismlarining tuzilishi va va joylanishi bilan tanishish;
- 2.2. Injektorli dvigatelning ta'minlash tizimi qismlarining tuzilishi va va joylanishi bilan tanishish;
- 2.3. Gaz bilan ishlaydigan dvigatelning ta'minlash tizimi qismlarining tuzilishi va va joylanishi bilan tanishish.

III. Jixozlar va tavsiya etilgan o'quv qo'llanmalari:

- 3.1. O'zAvtoMotors SNG kompaniyasida ishlab chiqarilgan avtomobillari video materiallari, plakat chizmalari;
- 3.2. Ta'minlash tizimining asosiy qismlari;
- 3.3. GAZ qurilmasi o'rnatilgan avtomobil.

IV. Ishning bajarilish tartibi:

- 4.1. Quyidagilarni o'qib, to'la o'zlashtirish lozim:
  - Yonilg'i bilan ta'minlash tizimlarini umumiy tuzilishi va ishlashi bilan tanishish;
  - Oddiy karbyuratorning tuzilishi va unda yonuvchi aralashmaning hosil bo'lishini o'rganish;
  - Gaz-havo aralashtirgichning tuzilishi va unda yonuvchi aralashmaning hosil bo'lishini o'rganish.
  - Ikki bosqichli gaz reduktorining vazifasi, tuzilishi va ishlashini o'rganish;
  - Yonilg'i bilan ta'minlash tizimlarida qo'llaniladigan jihozlar bilan tanishish.

V. Hisobotni tuzish tartibi:

- Yonilg'i bilan ta'minlash tizimlarining vazifasi, tuzilishi va ishlashi haqida qisqacha ma'lumot yozing;
- Karbyuratorli dvigatelning ta'minlash tizimining soddalashgan chizmasini chizish, qismlarning nomlarini va yonilg'i yo'llarini ko'rsating (3.5.-rasm);
- Benzinli dvigatelni ta'minlash tizimi dvigatelining ta'minlash tarmog'ini soddalashgan chizmasini chizish qismlarining nomlarini yozish va yonilg'i kelish yo'lagini ko'rsatish .
- Yuqori bosimli gaz ballonda ishlovchi avtomobil dvigatelining gaz ballonli

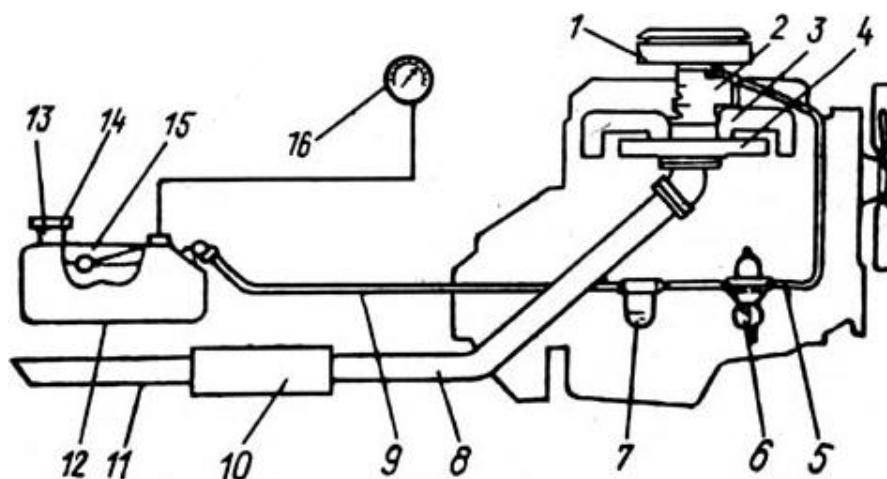
ta'minlash tizimining chizmasini chizish, qismlarining nomlarini va gaz yo'lini ko'rsating (3.7-rasm);

- Gazli dvigatelning havo-gaz aralashtirgichning tuzilishi, qismlarining nomlari va ishlashi haqida ma'lumot yozing (3.8-rasm);
- Qo'llaniladigan benzin va gazlarning turlari va hosssalari haqida ma'lumot yozing;
- Yonilg'i bilan ta'minlash tizimlarining asosiy ko'rsatkichlarini 3.2-jadvalga to'ldiring.

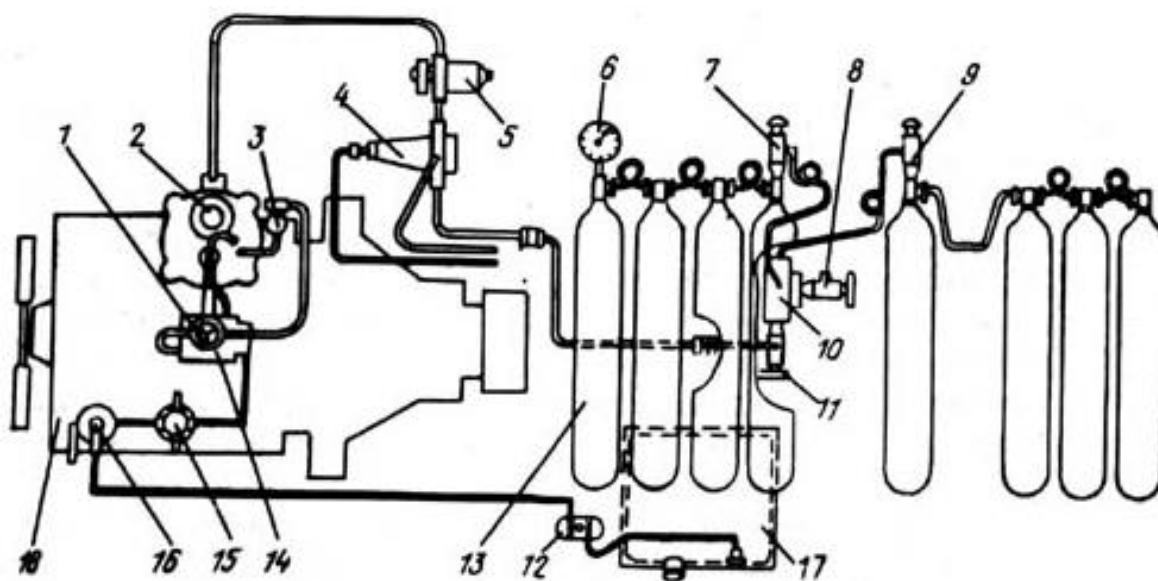
Yonilg'i bilan ta'minlash tizimlarining asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari.

3.2-jadval

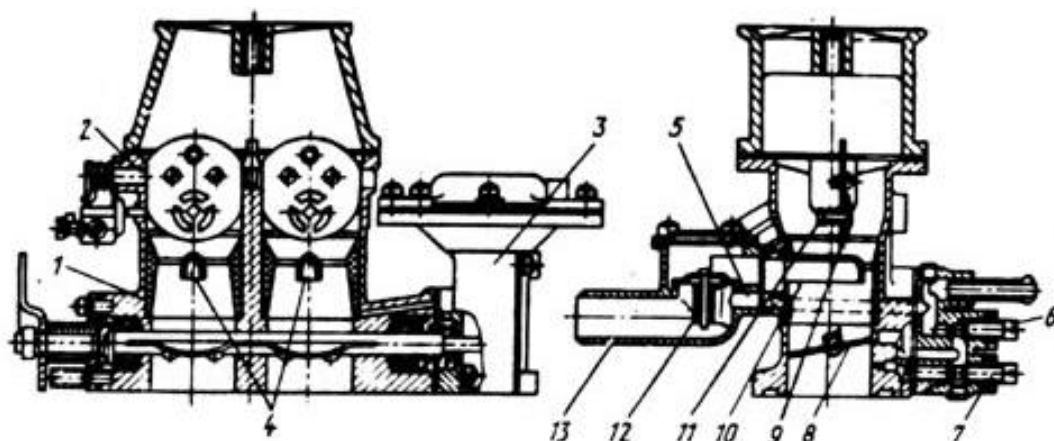
№	Ko'rsatkichlar	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari					
		Engil avtomobil		Yuk avtomobil		Avtobus	Maxsus avtomobil
				Bortli	o'zi ag'dargichli		
	avtomobil rusumi						
	Benzinni dag'al tozalash filtri turi						
	Mayin tozalash filtri turi						
	Karbyurator rusumi va kamera soni						
	Benzin turi						
	Benzabak sig'imi, l						
	100 km benzin sarfi, l						
	Gaz turi						
	Gaz ballonlar soni						
	Bir ballonda gaz xajmi, m ³						
	100 km ga gaz sarfi, m ³						
	Yonilg'i nasosining bosimi						
	Yuqori bosimli plunjerlar soni						
	Dag'al filtr soni va turi						
	Mayin filtr soni va turi						
	Yonilg'i bakining hajmi, l						
	Forsunkalar soni va turi						
	Forsunkada yonilg'ining purkash bosimi, mPa						

3.5-rasm. Karbyuratorli dvigatelning ta'minlash tarmog'i asboblarning joylanish tizimining chizmasi.

3.7-rasm. Yuqori bosimli gaz ballonda ishlovchi ZIL-43610 avtomobil dvigatelining gaz balonli ta'minot uskunasi umumlashgan chizmasi.

3.8-rasm. SG-250 gaz aralashtirgich.

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

- Yonilg'i bilan ta'minlash tizimlarining vazifasi, tuzilishini va ishlashini tushuntiring?
- Karbyuratorning salt yurish, ekonomayzer, suzuvchi kamera, tezlatish nasosi, havo va drosel zaslonkalarining vazifasi va ishlashini tushuntiring?
- Dvigatelni qanday ish maromlari bor, ish maromlari uchun yonilg'i tarkibi qanday bo'ladi?
- Yuqori bosimli yonilg'i nasosining vazifasi, tuzilishi va ishlashini tushuntiring?
- Yuqori bosimli gaz ballonda ishlovchi avtomobil dvigatelinining gaz ballonli ta'minlash tizimini ishlashini tushuntiring?
- Avtomobil dvigatellarida qanday turdagi benzin va gazlar ishlatiladi?

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

6-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Dizel dvigatelni ta'minlash tizimi

I.Ishning maqsadi:

1.5 Dizel dvigatelning ta'minlash tizimini vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishi bilan tanishish.

II. Ishning mazmuni:

2.1. Dizel dvigatelning ta'minlash tizimi qismlarining tuzilishi va va joylanishi bilan tanishish;

III. Jixozlar va tavsiya etilgan o'quv qo'llanmalari:

3.1. O'zAvtoMotors SNG kompaniyasida ishlab chiqarilgan avtomobillari video materiallari, plakat chizmalari;

3.2. Dizel dvigatelini ta'minlash tizimlarini qisimlari;

IV. Ishning bajarilish tartibi:

Quyidagilarni o'qib, to'la o'zlashtirish lozim:

- Yuqori bosimli yonilg'i nasosi (apparatura) ning vazifasi, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish;
- Forsunkaning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashini o'rganish;

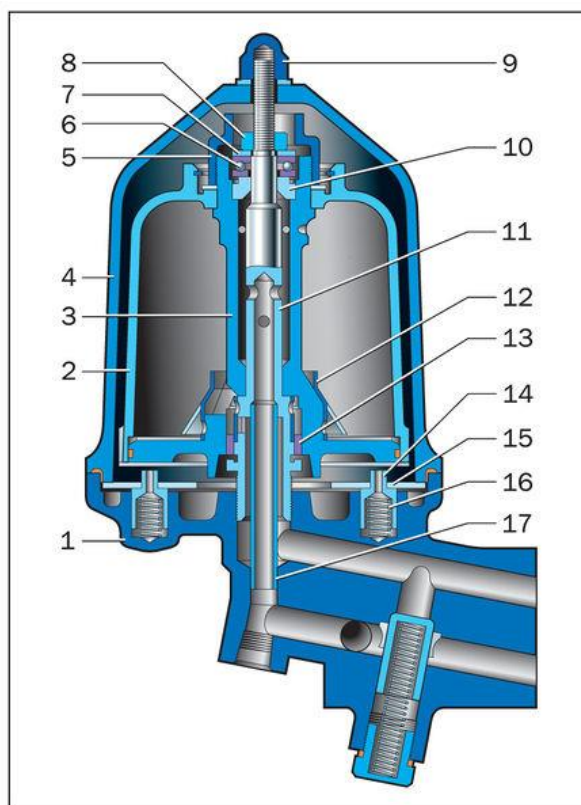
V. Hisobotni tuzish tartibi:

- Dizel dvigatelining ta'minlash tarmog'ini soddalashtirgan chizmasini chizish qismlarining nomlarini yozish va yonilg'i kelish yo'lagini ko'rsatish (3.6-rasm);
- Yuqori bosimli gaz ballonda ishlovchi avtomobil dvigatelining gaz ballonli ta'minlash tizimining chizmasini chizish, qismlarining nomlarini va gaz yo'lini ko'rsating ;

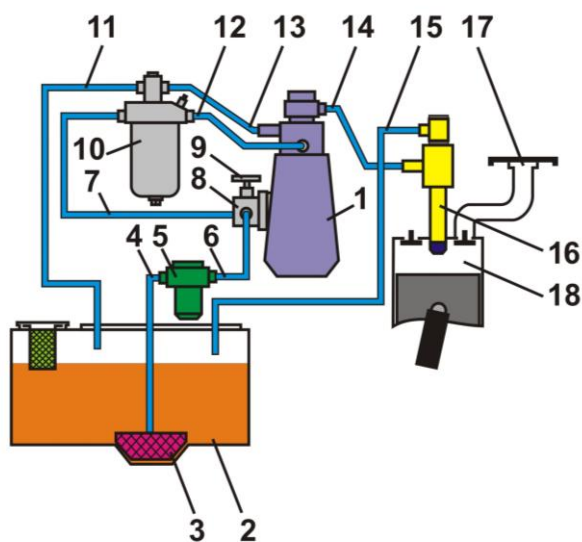
Yonilg'i bilan ta'minlash tizimlarining asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari.

3.2-jadval

№	Ko'rsatkichlar	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari				
		Yengil avtomobil		Yuk avtomobil		Maxsus avtomobil
				Bortli	o'zi ag'dargichli	
	avtomobil rusumi					
	Dag'al filtr soni va turi					
	Mayin filtr soni va turi					
	Yonilg'i bakining hajmi, l					
	Forsunkalar soni va turi					
	Forsunkada yonilg'ining purkash bosimi, mPa					

3.4-rasm. Sentrafuganing soddalashgan chizmasi.

3.6-rasm. Dizel dvigatelining ta`minlash tizimi.

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

- 6.1. Yonilg'i bilan ta'minlash tizimlarining vazifasi, tuzilishini va ishlashini tushuntiring?
- 6.7. Dvigatelni qanday ish maromlari bor, ish maromlari uchun yonilg'i tarkibi qanday bo'ladi?
- 6.8. Yuqori bosimli yonilg'i nasosining vazifasi, tuzilishi va ishlashini tushuntiring?

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

7-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Transmissiya. Ilashish mufasi

I.Ishning maqsadi:

- 1.1 Ilashish muftasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish;

II. Ishning mazmuni:

- 2.1. Ilashish muftasini avtomobilda o'rnatilishi va mahkamlanishi bilan tanishish;

III. Jixozlar va tavsiya etilgan o'quv qo'llanmalari:

- 3.1. O'zAvtoMotors SNG kompaniyasida ishlab chiqarilgan avtomobillari video materiallari, plakat chizmalari;
- 3.2. Ilashish muftasi maketlari;
- 3.3. Ilashish muftasi rangli plakatlari;

IV. Ishning bajarilish tartibi:

Quyidagilarni o'qib, to'la o'zlashtirish lozim:

- Ko'rsatilgan adabiyot va uslubiy ko'rsatmaga asosan Tiko, Damas, Neksiya, ZIL-130 va KamAZ-5320 avtomobillarining ilashish muftalarini konstruksiyalarini o'qib o'rganish;
- Ilashish muftasi va uzatmalar qutisining avtomobilda o'rnatilishini va ilashishini ko'rish;
- Friksionli ilashish muftasining tuzilishi, ishlashi va sozlanishini o'rganish;

- Hidravlik ilashish muftasining tuzilishi va ishlashini o'rganish;

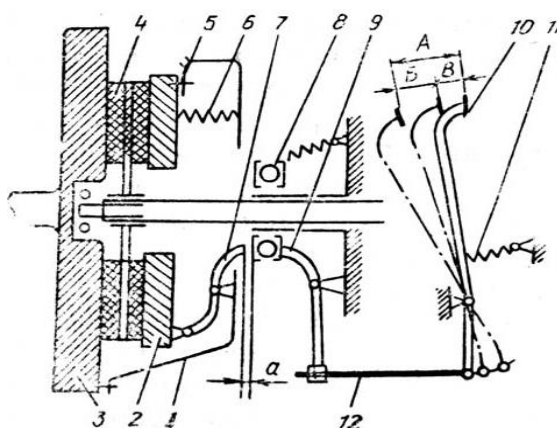
V. Hisobotni tuzish tartibi:

- 5.1. Ilashish muftasining vazifasi, tuzilishi va sozlanishi haqida qisqacha ma'lumot yozing;
- 5.2. Bir diskali friktsionli ilashish muftasiing tasviriy chizmasini chizing (4.1-rasm);
- 5.3. Hidravlik muftaning ilashish tasviriy chizmasini chizing (4.2- rasm);
- 5.4. Friktsionli muftaning asosiy ko'rsatkichlarini 4.1-jadvalga to'ldiring.

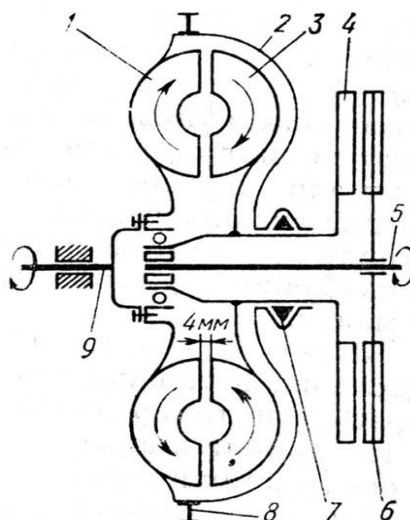
Friktsionli ilashish muftasining asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari

4.1-jadval

№	Ko'rsatkichlar	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari					
		Engil avtomobil		Yuk avtomobil		Avtobus	Maxsus avtomobil
				Bortli	o'zi ag'dargichli		
	avtomobil rusumi						
	Etakchi diskalar soni						
	Etaklanuvchi diskalar soni						
	Ilashmaning yuritma turi						
	Ilashma yuritmasining kuchaytirgichi borligi						
	Diskalar orasidagi tirqish						
	Ajratuvchi richag bilan siquvchi podshipnik orasidagi tirqish, mm						
	Pedalning to'la yo'li, mm						
	Ish yo'li, mm						
	Erkin yo'li, mm						
	Ish yo'li, mm						

4.1-rasm. Bir diskali friktsion quymali ilashish muftasining tasviriy chizmasi.

4.2-rasm. Gidromufta va ilashish muftasining ketma-ket ilashish tasviriy chizmasi.

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

- 6.1. Friksionli ilashishi muftasi qanday qismlardan tuzilgan va qanday ishlaydi?
- 6.2. Ilashish muftasining turlarini ayting va mufta yuritmasining vazifasi, turlari, tuzilishini tushuntiring?
- 6.3. Bir va ikki diskali friksionli ilashish muftalari qaysi avtomobillarga o'rnatilgan?
- 6.4. Friksionli ilashish muftasi qanday qo'shiladi, qanday ajraladi va qanday sozlanadi?
- 6.5. Gidravlik mufta qanday tuzilgan, qanday ishlaydi, afzalligi nimadan iborat?
- 6.6. Ilashish muftasining asosiy ko'rsatkichlari nimalardan iborat?

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

8-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Uzatmalar va taqsimlash qutilari.

I. Ishning maqsadi:

1. Uzatmalar qutisining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish.

II. Ishning mazmuni:

- 2.1. Uzatmalar qutisining avtomobilga o'rnatilishi va mahkamlanishi bilan tanishish.

III. Jixozlar va tavsiya etilgan o'quv qo'llanmalari:

- 3.1. O'zAvtoMotors SNG kompaniyasida ishlab chiqarilgan avtomobillari video materiallari, plakat chizmalari;
- 3.2. Uzatmalar qutisining maketlari;
- 3.3. Uzatmalar qutisining rangli plakatlari;

IV. Ishning bajarilish tartibi:

- 4.1. Quyidagilarni o'qib, to'la o'zlashtirish lozim:

- Ko'rsatilgan adabiyot va uslubiy ko'rsatmaga asosan yengil va yuk avtomobillarining ilashish muftalarini va uzatmalar qutisining konstruksiyalarini o'qib o'rganish;
- Uzatmalar qutisini avtomobilda o'rnatilishi, mahkamlanishi va ilashish muftasidan harakatni asosiy uzatmaga uzatilish tartibini o'rganish;
- Uzatmalarni almashtirish sxemalari bilan tanishish;
- I-II-III-IV-uzatmalar uchun uzatish sonlarini aniqlash usullari bilan tanishish;
- Birdaniga ikkita uzatmani qo'shib bo'lmas sababini o'rganish;
- Uzatmalar qutisini sozlanishini o'rganish;

V. Hisobotni tuzish tartibi:

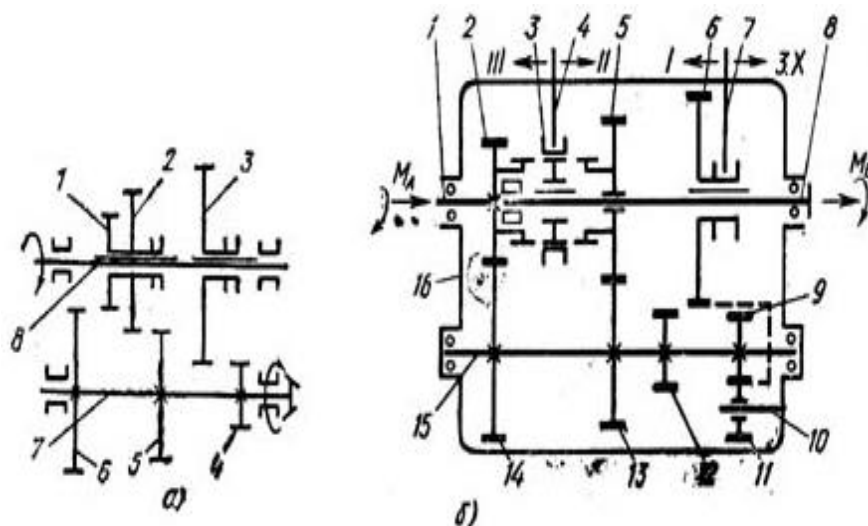
- Tiko, Damas, Neksiya, Zil-130 va KamAZ avtomobillarining pog'onali mexanik uzatmalar qutisining vazifasi tuzilishi va ishlash tartibi haqida qisqacha ma'lumot yozing;
- Pog'onali mexanik uzatmalar qutisining tasviriy chizmasini chizing (4.3-rasm);
- Pog'onalisiz uzatmalar qutisining vazifasi, tuzilishi va ishlashi haqida qisqacha ma'lumot yozing;
- Pog'onalisiz uzatmalar qutisi gidrotransformatorining soddalashgan tasviriy chizmasini chizing (4.4-rasm);
- Uzatmalar qutisining asosiy ko'rsatkichlarini 4.2-jadvalga to'ldiring.

Uzatmalar qutisining asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari.

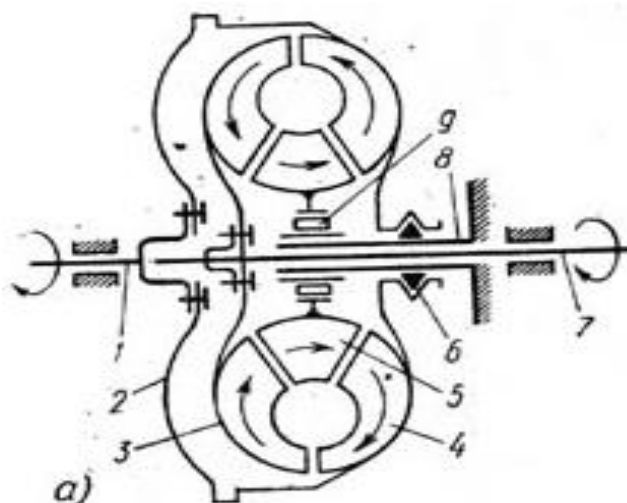
4.2-jadval

	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari			
	Engil	Yuk avtomobil	Avtobus	Maxsus

№	Ko'rsatkichlar	avtomobil		Bortli	o'zi ag'dargichli		avtombil
	avtomobil rusumi						
	Uzatmalar qutisining turi						
	Pog'onalar soni (oldinga)						
	Sinxronizatorlar soni						
	Qaysi uzatma sinxronizator yordamida qo'shiladi						
	Uzatmalar soni						
	I-tezlikda						
	II-tezlikda						
	III-tezlikda						
	IV-tezlikda						
	V-tezlikda						
	Uzatmalar qutisining turi						
	Pog'onalar soni (oldinga)						
	Sinxronizatorlar soni						
	Qaysi uzatma sinxronizator yordamida qo'shiladi						
	Uzatmalar soni						
	I-tezlikda						
	II-tezlikda						
	III-tezlikda						
	IV-tezlikda						
	V-tezlikda						

4.3-rasm. Uzatmalar qutisining tasviriy chizmasi.

4.4-rasm. Pog'onalisiz uzatmalar qutisidagi gidrotransformatorning tasviriy chizmasi va asosiy detallari.

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

- Uzatmalar qutisining vazifasi va turlarini ayting?
- Pog'onali uzatmalar qutisi qanday qismlardan tuzilgan va qanday ishlaydi?
- Uzatish soni deb nimaga aytiladi va u nimalarga bog'liq?
- Uzatmalarni qanday qo'shiladi va qanday ajratiladi?
- Sinxronizatorning vazifasi, tuzilishi va ishlashini ayting?
- Pog'onasiz uzatmalar qutisi qanday tuzilgan, qanday ishlaydi va afzalliklarini ayting?
- Neksiya avtomobillarida uzatmalar richagining harakatlanish xolati qanday bo'ladi?

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. “Istiqilol nuri” nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov “Transport vositalarining tuzilishi” (DSIGN OF VEHICLES) “Ta’lim nashriyoti” TOSHKENT-2014 y 158 b.
3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: “Yangi asr avlodi”, 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O’qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O’qituvchi», 1998-y.

9-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Kardanli uzatma, asosiy uzatma, differentsial va yarim o'qlar.

I.Ishning maqsadi:

- 1.1. Kardanli uzatmaning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish;
- 1.2. Asosiy uzatmaning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish;
- 1.3. Differentsialning vazifasi, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish;
- 1.3. Yarim o'qlarning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish.

II. Ishning mazmuni:

- 2.1. Kardanli uzatmaning avtomobilga o'rnatilishi va mahkamlanishini o'rganish;
- 2.2. Asosiy uzatma va differentsialni avtomobilda o'rnatilishi va mahkamlanishi bilan tanishish;
- 2.3. Yarim o'qlarni o'rnatilishi va mahkamlanishi bilan tanishish;
- 2.4. Kardanli uzatmadan kelayotgan burovchi momentni asosiy uzatmadan differentsialga va yarim o'qlarga uzatilishi bilan tanishish.

III. Jixozlar va tavsiya etilgan o'quv qo'llanmalari:

- 3.1. O'zAvtoMotors SNG kompaniyasida ishlab chiqarilgan avtomobillari video materiallari, plakat chizmalari;
- 3.2. Kardanli uzatmaning maketlari;
- 3.3. . Asosiy uzatma, differentsial va yarim o'qlarning rangli plakatlari;

IV. Ishning bajarilish tartibi:

- 4.1. Quyidagilarni o'qib, to'la o'zlashtirish lozim:
  - Ko'rsatilgan adabiyot va uslubiy ko'rsatmaga asosan yengil va yuk avtombillarining kardanli uzatma, asosiy uzatma, differentsial, va yarim o'qlarini vazifasi, tuzilishi va ilashishini o'qib o'rganish;
  - Kardanli uzatma, asosiy uzatma, differentsial, va yarim o'qlarni avtomobilda o'rnatilishi, mahkamlanishi va kardanli uzatmadan harakatni differentsialga uzatilish tartibi bilan tanishish;
  - Bir va ikki pog'anali asosiy uzatmani sozlash usuli bilan tanishish;
  - Gipoidli asosiy uzatmani sozlash usuli bilan tanishish;
  - Differentsialning tuzilishi va ishlashi bilan tanishish;
  - Yarim o'qlarning tuzilishi, ishlashi va ularning yuksizligi bilan tanishish.

V. Hisobotni tuzish tartibi:

- 5.1. Kardanli uzatmaning vazifasi, tuzilish, turlari va ishlashi haqida ma'lumot yozing;
- 5.2. Kardanli uzatmaning soddalashgan tasviriy chizmasini chizing (5.1-rasm);
- 5.3. Asosiy uzatmaning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlash tartibi haqida qisqacha

ma'lumot yozing;

5.4. Yakka asosiy uzatmaning turlari (5.2-rasm) va qo'shaloq asosiy uzatmaning turlari (5.3-rasm) ning tasviriy chizmasini chizing;

5.5. Differentsialning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi haqida qisqacha ma'lumot yozing;

5.6. G'ildiraklararo va o'qlararo differentsiallarning tasviriy chizmalarini chizing (5.4-rasm);

5.7. Tiko avtomobilining bosh uzatma va differentsialining tuzilishi va ishlashi haqida ma'lumot yozing;

5.8. Yarim o'qlarning vazifasi, tuzilishi va ishlashi haqida ma'lumot yozing;

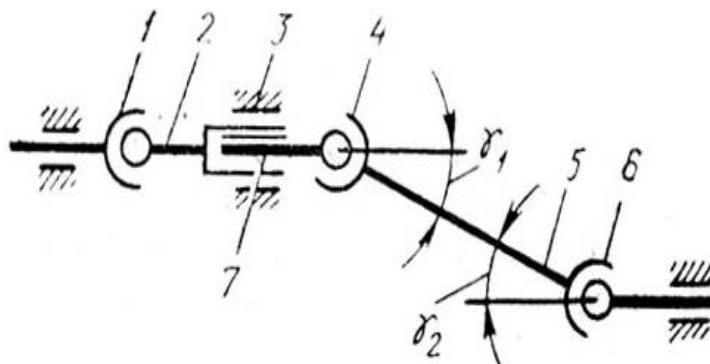
5.9. Yarim o'qlarning orqa ko'priqda o'rnatilish tasviriy chizmasini chizing (5.5-rasm);

5.10. Kardanli uzatma, asosiy uzatma, differentsialning asosiy ko'rsatkichlarini 5.1-jadvalga to'ldiring.

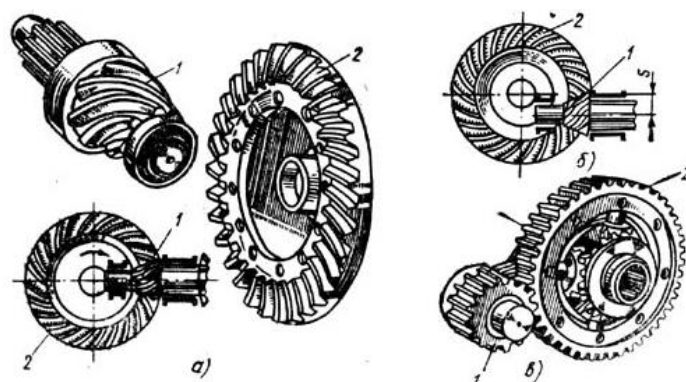
Kardanli uzatma, asosiy uzatma, differentsialning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari

5.1-jadval

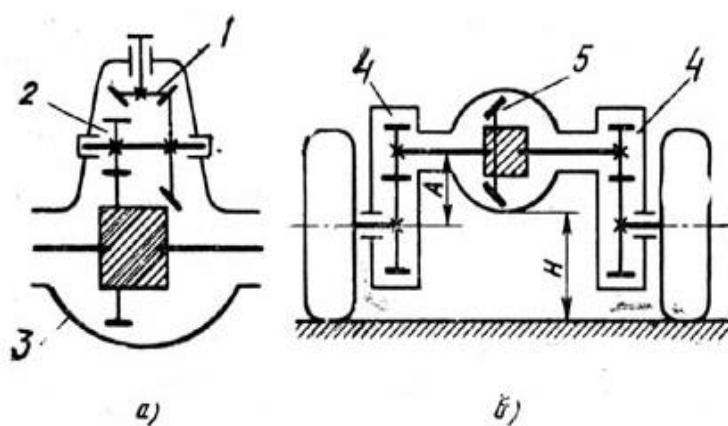
№	Ko'rsatkichlar	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari				
		Engil avtomobil		Yuk avtomobil		Avtobus
				Bortli	o'zi ag'dargichli	
	avtomobil rusumi					
	Orqaga yurish kardanli uzatmaning turi					
	Kardanlar soni					
	Kardanli uzatmada oraliq tayanchni bor-yo'qligi					
	Asosiy uzatmaning turi					
	Asosiy uzatmaning uzatish soni					
	Differentsial turi					
	Satelitlar soni					

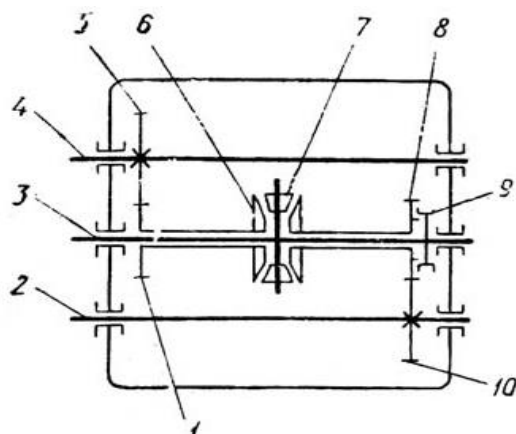
5.1-rasm. Kardan uzatmaning soddalashgan tasviriy chizmasi.

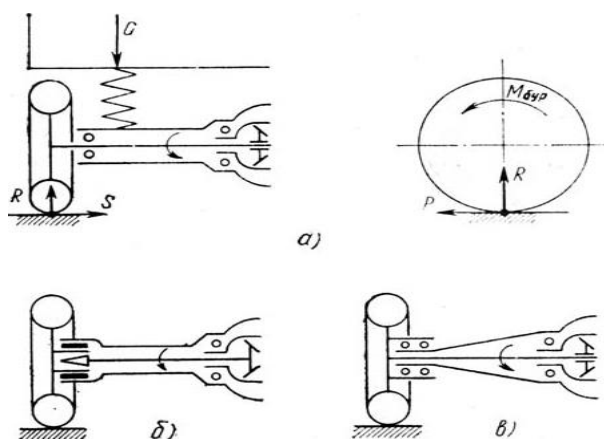
5.2-rasm. Yakka asosiy uzatmaning turlarini tasviri.

5.3-rasm. Qo'shaloq asosiy uzatmaning turlarini sxemasi.

5.4-raasm. O'qlararo differentsialning sxemasi.

5.5-rasm. Yarim o'qlarning orqa ko'prikda o'rnatilish tasviri.

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

- 6.1. Kardanli uzatmaning qanday turlari bor?
- 6.2. Asosiy uzatmaning vazifasi va turlarini ayting?
- 6.3. Yakka asosiy uzatma qanday qismlardan tuzilgan va qanday ishlaydi?
- 6.4. Differentsialning vazifasi, tuzilishi va ishlashini ayting?
- 6.5. G'ildiraklararo va o'qlararo differentsial qanday tuzilgan va qanday ishlaydi?
- 6.6. Tiko avtomobilining bosh uzatmasi afzalliklarini ayting?
- 6.7. Yarim o'qlarning vazifasi, tuzilishi va ishlashini ayting?

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

10-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Avtomobilning yurish qismi.

I. Ishning maqsadi.

- 1.1 Avtomobilning yurish qismlarini turlari bilan tanishish;
- 1.2 Avtomobilning yurish qismlarini vazifasi bilan tanishish;
- 1.3 Avtomobilning yurish qismlarini tuzilishi bilan tanishish;
- 1.4 Avtomobilning yurish qismlarini ishlashi bilan tanishish;
- 1.5 Avtomobilning yurish qismlarini avtomobilda o'rnatilishi bilan tanishish.

II. Ishning mazmuni.

- 2.1. Avtomobilning yurish qismlarini turlarini o'rganish;
- 2.2. Avtomobilning yurish qismlarini vazifasini o'rganish;
- 2.3. Avtomobilning yurish qismlarini tuzilishini o'rganish;
- 2.4. Avtomobilning yurish qismlarini ishlashini o'rganish;
- 2.5. Avtomobilning yurish qismlarini avtomobilda o'rnatilishini o'rganish.

III. Jihozlar va tavsiya etilgan o'quv qo'llanmalari.

- 3.1 Yurish qismlari o'rnatilgan ZIL-130 yuk avtomobili;
- 3.2 Yengil va yuk avtomobillarining yurish qismlari;
- 3.3 Yurish qismlarining rangli plakatlar to'plami;

IV. Ishni bajarish tartibi.

- 4.1 Quyidagilarni o'qib to'la o'zlashtirish lozim:
  - Avtomobilning yurish qismlari ramalarning turlari va o'rnatilishi o'rganish;
  - Avtomobilning yurish qismlari kuzovlarning turlari va o'rnatilishi o'rganish;
  - Ikki qismga ajraladigan yetakchi ko'priklarni ishlashini o'rganish;
  - Etaklanuvchi ko'priklarni ishlashini o'rganish;
  - Osmalarning vazifasi va ishlashi hamda ko'llanishi;
  - Amartizatorning vazifasi tuzilishi va ishlash uslubi;

V. Hisobotni tuzish tartibi.

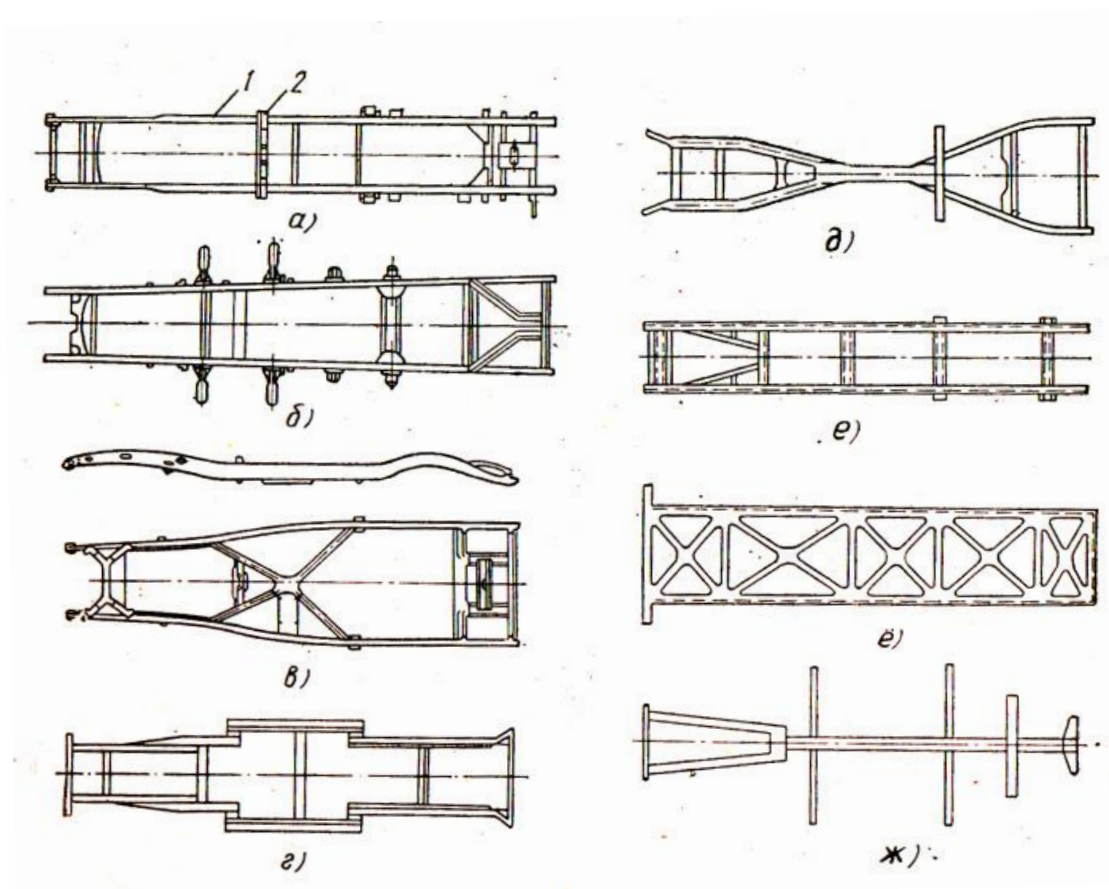
- 5.1. Avtomobilning yurish mexanizmlarini vazifasi haqida ma'lumot yozing.
- 5.2. Avtomobilning yurish mexanizmlarini tuzilishi va ishlashi haqida qisqacha ma'lumot yozing;
- 5.3. Yurish mexanizmlaridan rama konstruktsiyasining turlari (6.1-rasm), avtomobil osmasining tasviriy chizmalarini (6.2-rasm) chizing, qismlarining nomlarini yozing;
- 5.4. Yurish mexanizmlaridan osmaning asosiy turlari (6.3-rasm) hamda pnevmatik, gidropnevmatik osmalarni chizmalarini chizing, qismlarining nomlarini yozing;
- 5.5. Ko'ndalang turg'unlik stabilizatorining vazifasi, tuzilishi va ishlashi haqida ma'lumot yozing;
- 5.6. Yurish mexanizmlarining asosiy ko'rsatkichlarini 6.1-jadvalga to'ldiring;

Yurish qismlarini asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari.

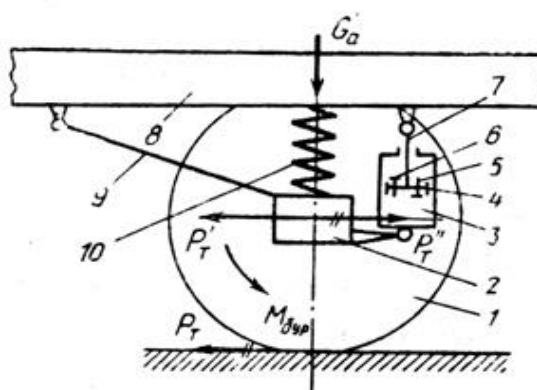
6.1-jadval

№	Ko'rsatkichlar	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari				
		Engil avtomobil	Yuk avtomobil		Avtobus	Maxsus avtomobil
			Bortli	o'zi ag'dargichli		
	avtomobil rusumi					
	Rama turlari					

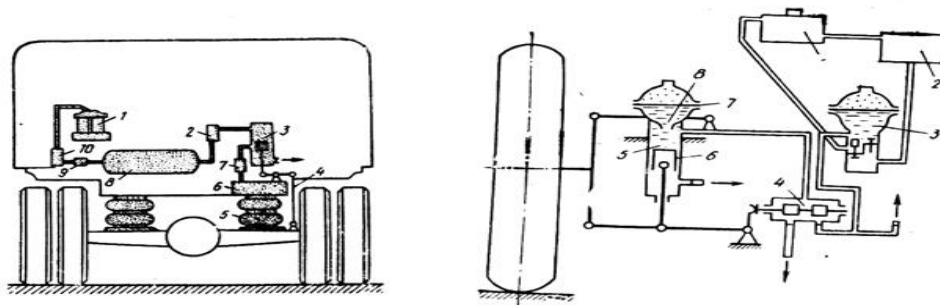
Kuzov bo'linmalar soni						
Osmalar turlari						
Amartizatorlar turlari						

6.1-rasm. Rama konstruksiyasining turlari.

6.2-rasm. Avtomobil osmasini tasviriy chizmasi.

6.3-rasm. Pnevmatik va gidropnevmatik osmasining tasviriy chizmasi.

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

- 6.1. Avtomobilning ramalari tuzilishini tushuntiring?
- 6.2. Avtomobillarda ishlatiladigan rama turlarini sanab o'ting?
- 6.3. Avtomobil osmalarini tuzilishini tushuntiring?
- 6.4. Avtomobil osmalarini ishlashi va vazifasini tushuntiring?
- 6.5. Pnevmatik osmalar tuzilishi, vazifasi va ishlashini tushuntiring?
- 6.6. Gidropnevmatik osmalar tuzilishi, vazifasi va ishlashini tushuntiring?

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

11-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Avtomobilning rul boshqarmasi.

I. Ishning maqsadi.

- 1.1. Avtomobilning rul boshqarmasini turlari bilan tanishish;
- 1.2. Avtomobilning rul boshqarmasini vazifasi bilan tanishish;
- 1.3. Avtomobilning rul boshqarmasini tuzilishi bilan tanishish;
- 1.4. Avtomobilning rul boshqarmasini ishlashi bilan tanishish;
- 1.5. Avtomobilning rul boshqarmasini avtomobilga o'rnatilishi bilan tanishish.

II. Ishning mazmuni.

- 2.1. Avtomobilning rul boshqarmasini turlarini o'rganish;
- 2.2. Avtomobilning rul boshqarmasini vazifasini o'rganish;
- 2.3. Avtomobilning rul boshqarmasini tuzilishini o'rganish;
- 2.4. Avtomobilning rul boshqarmasini ishlashini o'rganish;
- 2.5. Avtomobilning rul boshqarmasini avtomobilga o'rnatilishini o'rganish.

III. Jihozlar va tavsiya etilgan o'quv qo'llanmalari.

- 3.1. Rul boshqarmasi o'rnatilgan Neksiya avtomobili;
- 3.2. Yengil va yuk avtomobillarining rul boshqarmalari;
- 3.3. Rul boshqarmalarining rangli plakatlar to'plami;

IV. Ishni bajarish tartibi.

- 4.1 Quyidagilarni o'qib to'la o'zlashtirish lozim:
  - Avtomobillarning rul boshqarmalarini vazifasini o'rganish;
  - Avtomobillarning rul boshqarmalarini tuzilishi va ishlashini o'rganish;
  - Rul mexanizmlarining vazifasi va joylanishi;
  - Rul mexanizmlarining turlari va joylanishi;
  - Rul yuritmasining vazifasi va joylashtirilishi;
  - Rul yuritmasining kuchaytirgichlarini vazifasi va joylashtirilishi;
  - Rul boshqarmasiga o'rnatilgan gidrokuchaytirgich qismlari va ishlash uslubi.

V. Hisobotni tuzish tartibi.

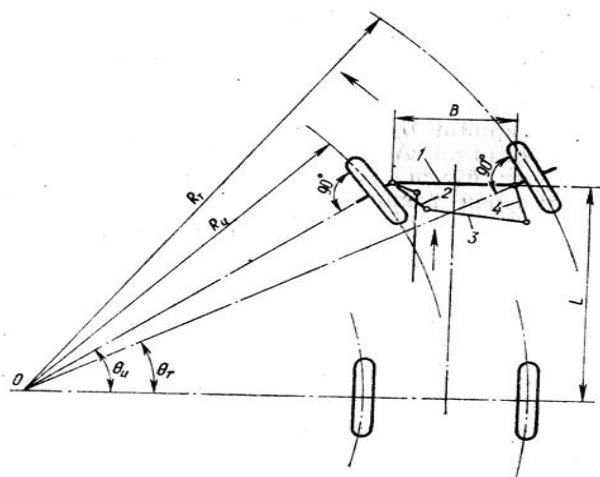
- 5.1 Avtomobillarning rul boshqarmalarini vazifasi to'g'risida qisqacha ma'lumot yozing;
- 5.2 Avtomobillarning rul boshqarmalarini tuzilishi va ishlashi haqida qisqacha ma'lumot yozing;
- 5.3 Avtomobilning burilish tizimini chizmasini (7.1-rasm) va rul boshqarmasi (7.2-rasm) chizing, qismlarini nomlarini yozing;
- 5.4 Rul mexanizmining vazifasi, tuzilishi, ishlashi va turlari haqida ma'lumot yozing;
- 5.5 Rul mexanizmi alohida joylashtirilgan gidravlik kuchaytirgichlar haqida ma'lumot yozing;
- 5.6 Boshqariluvchi g'ildiraklarning burilishini yengillashtirish haqida ma'lumot yozing va burilish tizimining soddalashtirilgan chizmasini chizing;
- 5.7 Rul boshqarmasining asosiy ko'rsatkichlarini 7.1-jadvalga to'ldiring.

Rul boshqarmasining asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari

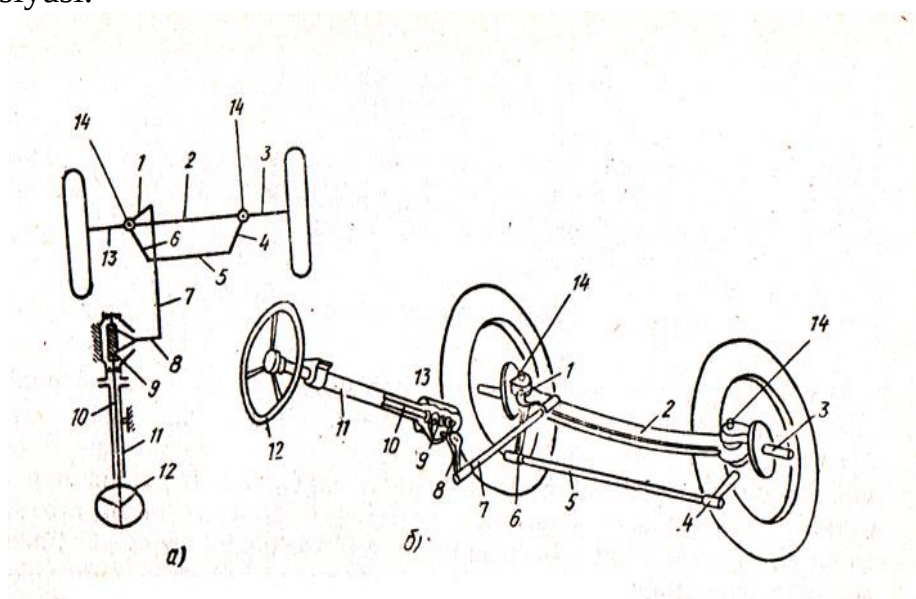
7.1-jadval

№	Ko'rsatkichlar	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari			
		Engil avtomobil	Yuk avtomobil	Avtobus	Maxsus avtomobil

				Bortli	o'zi ag'dargichli		
Avtomobil rusumi							
Tashqi g'ildiraklarning eng yuqori burilish burchagi, mm							
Rul yuritmasining turlari							
Rul mexanizmining turlari							
Rul chambaragining lufti mm							

7.1-rasm. Avtomobilning burilish tizimini tasviriy chizmasi va rul trapetsiyasi.

7.2-rasm. Rul boshqarmasi: a-sxemasi, b-umumiy tasviri.

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

- 6.1 Avtomobilning rul mexanizmini tuzilishini tushuntiring?
- 6.2 Avtomobilning rul boshqarmasini vazifasini tushuntiring?
- 6.3 Avtomobilga o'rnatiladigan rul mexanizmlari turlarini sanab o'ting?
- 6.4 Rul yuritmasining vazifasi nimadan iborat?
- 6.5 Rul yuritmasi kuchaytirgichlarining vazifasini tushuntiring?
- 6.6 Rul boshqarmasining vazifasi nimadan iborat?
- 6.7 Buriqish tizimining sxemasini chizib bering?

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

12-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Avtomobilning tormoz boshqarmasi.

I. Ishning maqsadi.

Avtomobilning tormoz boshqarmasini vazifasi bilan tanishish;
Avtomobilning tormoz boshqarmasini ishlashi bilan tanishish;
Avtomobilning tormoz boshqarmasini tuzilishi va avtomobilga o'rnatilishi bilan tanishish;
Avtomobilning tormoz boshqarmalarini turlari bilan tanishish.

II. Ishning mazmuni.

Avtomobilning tormoz boshqarmasini vazifasini o'rganish;
Avtomobilning tormoz boshqarmasini ishlashini o'rganish;
Avtomobilning tormoz boshqarmasini tuzilishi va avtomobilga o'rnatilishini o'rganish;
Avtomobilning tormoz boshqarmalarini turlarini o'rganish.

III. Jihozlar va tavsiya etilgan o'quv qo'llanmalari.

Tormoz boshqarmasi o'rnatilgan Neksiya avtomobili;
Tormoz boshqarmasining sxematik ko'rinishi yengil avtomobilining rangli plakatlar komplekti;
Tormoz boshqarmasining sxematik ko'rinishi yuk avtomobilining rangli

plakatlar komplekti;

IV. Ishni bajarish tartibi.

Quyidagilarni o'qib to'la o'zlashtirish lozim:

- Avtomobilning tormoz boshqarmasini vazifasi bilan tanishish;
- Avtomobilning tormoz boshqarmasini turlari bilan tanishish;
- Avtomobilning tormoz boshqarmasini tuzilishi bilan tanishish;
- Avtomobilning tormoz tarmog'ini ishlatilishi bilan tanishish;
- Pnevmatik yuritmalı tormozning vazifasi va ishlashi hamda qo'llanilishi;
- Gidravlik yuritmalı tormozning vazifasi va ishlashi hamda qo'llanilishi;

V. Hisobotni tuzish tartibi.

5.1 Avtomobilning tormoz boshqarmasini vazifasi to'g'risida qisqacha ma'lumot yozing;

5.2 Avtomobilning tormoz boshqarmasini tuzilishi va ishlashi haqida qisqacha ma'lumot yozing;

5.3 Avtomobilning tormoz boshqarmasi, to'rtta ishchi tormoz tarmog'ini vazifasi va ishlashi haqida ma'lumot yozing;

5.4 Avtomobilning tormoz boshqarmasini tasviriy chizmasi (8.1-rasm) ni chizing;

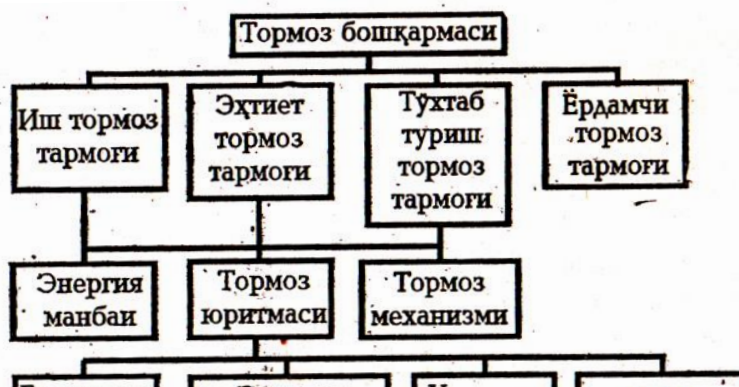
5.5 Diskli g'ildirak tormozi haqida ma'lumot yozing va tasviriy chizmasi (8.2-rasm) ni chizing;

5.6 Tormoz tarmog'ining asosiy ko'rsatkichlarini 8.1-jadvalga to'ldiring.

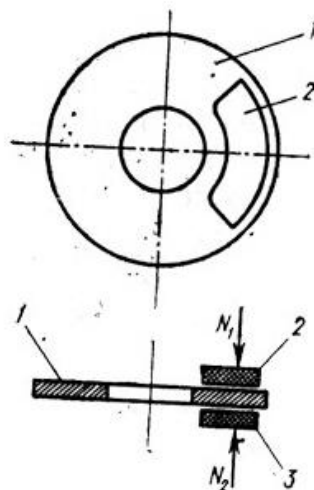
Tormoz boshqarmasining asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari.

8.1-jadval

№	Ko'rsatkichlar	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari				
		Engil avtomobil		Yuk avtomobil		Maxsus avtomobil
				Bortli	o'zi ag'dargichli	
	Avtomobil rusumi					
	Tormoz boshqarmasi turlari					
	Tormoz tarmog'i necha xildan iborat					
	Tormoz tizimi pnevmatik yoki gidravlik turli					

8.1-rasm. Tormoz boshqarmasini muvofiqlashtirilgan tasviriy chizmasi

8.2-rasm. Diskli g'ildirak tormozining tasviriy chizmasi.

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

- 6.1 Avtomobilning tormoz boshqarmasi vazifasini tushuntiring?
- 6.2 Avtomobilning tormoz boshqarmasi tuzilishini tushuntiring
- 6.3 Avtomobilning tormoz boshqarmasi turlarini tushuntiring?
- 6.4 Avtomobilning tormoz boshqarmasi vazifasini tushuntiring?
- 6.5 Avtmobilning tormoz tarmog'i ishlashini tushuntiring?
- 6.6 Pnevmatik yuritmalı tormozning tuzilishini tushuntiring?
- 6.7 Hidravlik yuritmalı tormozning tuzilishini tushuntiring?

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

13-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Tirkama va yarim tirkamaning tormoz tizimi.

I Ishning maqsadi

1. Tirkamaning tormoz tizimi bilan tanishish.
2. Yarim tirkamaning tormoz tizimi bilan tanishish.

I. Ishning mazmuni

1. Tirkamaning tormoz tizimini o'rganish.
2. Yarim tirkamaning tormoz tizimini o'rganish.

III. Jixozlar va tavsiya etilgan o'quv qo'llanmalar

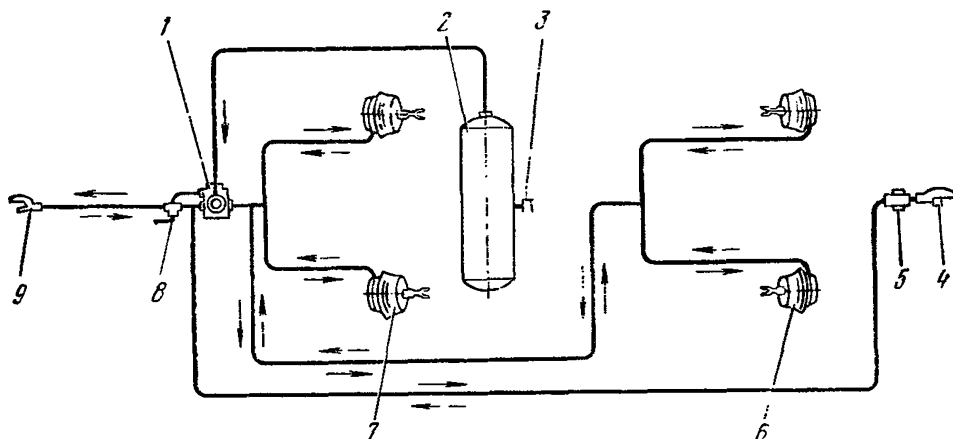
- 3.1 Tirkamaning tormoz tizimining tuzilishi haqida rangli plakatlar;
- 3.2 Zamonaviy MAN yuk avtomobillar tirkama va yarim tirkamalarining tuzilishi haqida rangli plakatlar;
- 3.3 Yarim tirkamaning tormoz tizimi tuzilishi haqida rangli plakatlar;
- 3.4 Tirkama va yarim tirkamaning tormoz tizimini o'rganish bo'yicha uslubiy ko'rsatma N 2015 yil
- 3.5 Adabiyot: X.M.Mamatov. Avtomobillar. 2-qism. T. «O'zbekiston» 1998-y.

IV Ishni bajarish tartibi

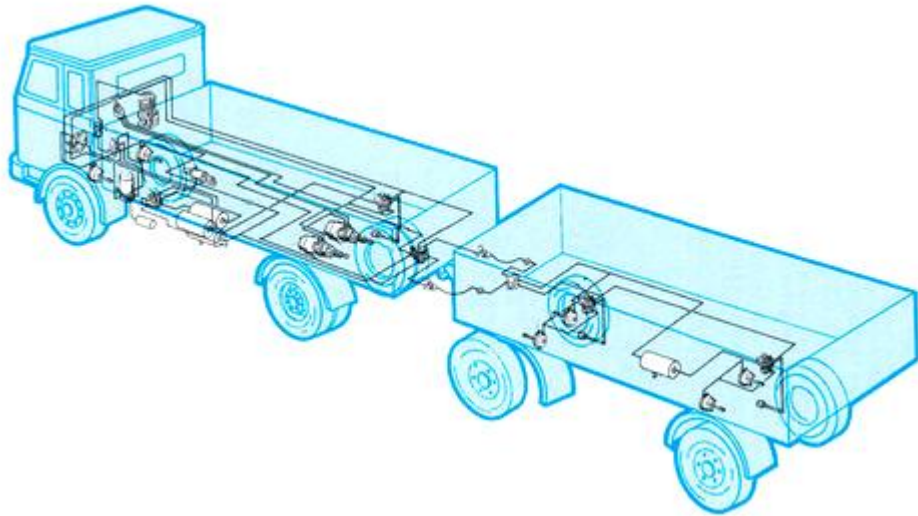
- 4.1 Tirkamaning tormoz tizimini tanishish va o'rganish.
- 4.2 Yarim tirkamaning tormoz tizimini tanishish va o'rganish.

V. Hisobotni tuzish tartibi.

- 5.1 Tirkamaning va yarim tirkamaning tormoz tizimi haqida qisqacha ma'lumot yozish.
- 5.2. Tirkamaning pnevmatik tormoz tizimi sxemasi (10.1-rasm) ni chizish va ajratib qo'yilgan qismlarini nomlarini yozish;
- 5.3 Yuk avtomobil tirkamasining pnevmatik tormoz sxemasi (10.2-rasm) ni o'rganish;

10.1-rasm. Tirkamaning pnevmatik tormoz tizimi sxemasi

10.2-rasm. Yuk avtomobil tirkamasining pnevmatik tormoz sxemasi

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

- 6.1 Tirkama va yarim tirkamaning tormoz tizimi vazifasini tushuntiring?
- 6.2 Tirkama va yarim tirkamaning tuzilishini tushuntiring
- 6.3 Tirkama va yarim tirkamaning turlarini tushuntiring?
- 6.4 Tirkama va yarim tirkamaning tormoz tarmog'i ishlashini tushuntiring?
- 6.5 Tirkama va yarim tirkamaning pnevmatik yuritmalı tormozning tuzilishini tushuntiring?

14-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Tirkama va yarim tirkamalarning yurish qismi.

I. Ishdan maqsad:

- Tirkama va yarim tirkamalar konstruksiyalarini o'rganish.
- Ikki va bir o'qli yarim tirkamaning tuzilishi va ishlash prinsirini o'rganish.
- Mexanik va gidravlik yuritmani o'rganish.
-

II. Ishining mazmuni.

- Tirkama va yarim tirkamalar konstruksiyalarini o'zlashtirish.
- Ikki va bir o'qli yarim tirkamaning tuzilishi va ishlash prinsirini o'zlashtirish.
- Mexanik va gidravlik yuritmani o'zlashtirish.

III. Jixoz va tavsiya etilgan qo'llanma va ko'rsatmalar:

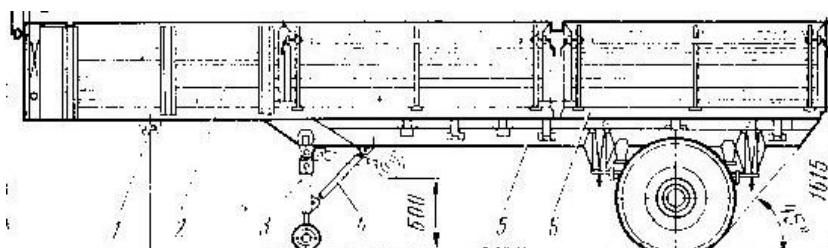
1. Tirkama va yarim tirkamalarning yurish qismi;
2. Tirkama va yarim tirkamalarning yurish qismi maketlari;
3. Tirkama va yarim tirkamalarning yurish qismini o'rganish bo'yicha Laboratoriya ishini bajarish uchun uslubiy qo'llanma N. 2015 y.;
4. Adabiyot: Fayzullayev E «Transport vositalarining tuzilishi va nazariyasi», I-kitob, T. 2006 y.

IV. Ishning bajarish tartibi:

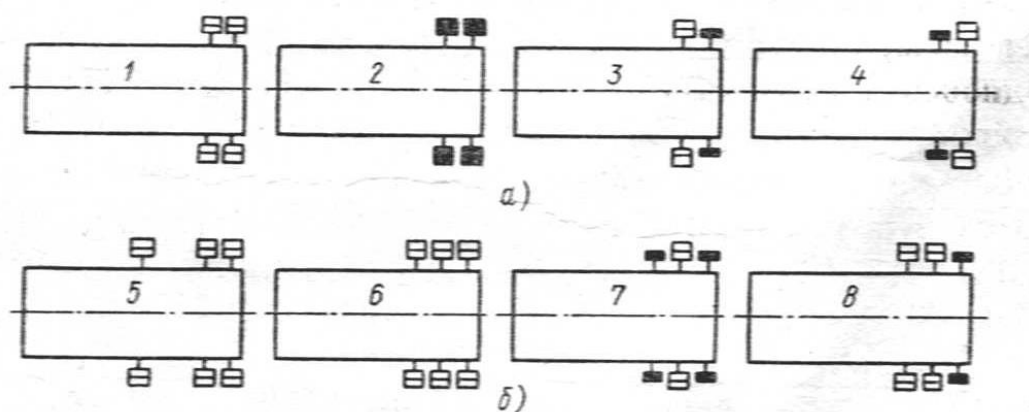
- 4.1 Tirkama va yarim tirkamalarning yurish qismining vazifasi, turlari va ularning konstruksiyalarini o'rganish.
- 4.2 Ikki va bir o'qli yarim tirkamaning tuzilishi va ishlash prinsiplarini o'rganish.
- 4.2 Mexanik va gidravlik yuritmani o'rganish

V. Hisobot tuzish tartibi:

- 5.1 Tirkama va yarim tirkamalar yurish qismlari haqida qisqacha ma'lumot yozish .
- 5.2 Ikki va bir o'qli yarim tirkamaning tuzilishi va ishlash prinsiplarini o'rganish va mexanik, gidravlik yuritmani haqida qisqacha ma'lumot yozish .
- 5.3 7.1-7.2 rasmlarni chizish va ajratib ko'rsatilgan qismlar nomlarini yozish.

7.1-rasm. Yarim tirkamaning tuzilishi

7.2-rasm Yarim tirkamalarning komponent sxemalari.

a-ikki o'qli; b-uch o'qli.

Nazorat savollari

1. Tirkama deb nimaga aytiladi?
2. Yarim tirkama deb nimaga aytiladi?
3. Ikki va bir o'qli yarim tirkamaning tuzilishi qanday?
4. Mexanik va gidravlik yuritmani tushuntirib bering.

15-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Avtomobilning texnik tasnifini tuzish.

V. Ishning maqsadi.

Avtomobilning texnik tasnifi bilan tanishish;
Avtomobilning texnik tasnifini tuzish bilan tanishish.

VI. Ishning mazmuni.

Avtomobilning texnik tasnifini o'rganish;
Avtomobilning texnik tasnifini tuzishni o'rganish.

VII. Jihozlar va tavsiya etilgan o'quv qo'llanmalari.

Tiko va ZIL-130 avtomobillari;
Tiko va ZIL-130 avtomobillarining rangli plakatlarning komplekti;
Avtomobilning texnik tasnifini tuzishni o'rganish bo'yicha Laboratoriya ishini bajarish uchun uslubiy ko'rsatma N. 2007 y.;
NIIAT. «Avtomobil ma'lumotnomalari». (rus tilida) M: 1986 y.

VIII. Ishni bajarish tartibi.

Quyidagilarni o'qib to'la o'zlashtirish lozim:

- Avtomobilning texnik tasnifi bilan tanishish;
- Avtomobilning texnik tasnifini tuzish bilan tanishish.

V. Hisobotni tuzish tartibi.

5.1 Avtomobilning umumiy texnik tasnifi to'g'risida qisqacha ma'lumot yozing;

5.2 Avtomobil dvigatelining texnik tasnifi to'g'risida qisqacha ma'lumot yozing;

5.3 Avtomobil agregatlarining texnik tasnifi to'g'risida qisqacha ma'lumot yozing;

5.4 Avtomobil va dvigatelning umumiy texnik tasnifini 9.1-jadvalga to'ldiring;

5.5 Avtomobil mexanizmlari, tizimlari va agregatlarining texnik tasnifini 9.2-jadvalga to'ldiring.

Avtomobil va dvigatelning umumiy texnik tasnifini ko'rsatkichlari.

9.1-jadval

№	Ko'rsatkichlar	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari					
		Engil avtomobil		Yuk avtomobil		Avtobus	Maxsus avtomobil
				Bortli	o'zi ag'dargichli		
	Avtomobil rusumi						
	Avtomobil qachon va qaerda ishlab chiqilgan, yili						
	Yuk ko'tarish qobiliyati (odamlar soni, yuk bilan), kg						
	Avtomobil sof og'irligi, kg						
	Yuqori uzatmada eng kata tezlik, kmG's						
	Dvigatel nusxasi						
	Yonilg'i sarfi, 100 km l						
	Avtomobil o'lchamlari:						
	A) to'la uzunligi						
	B) eng katta eni						
	V) eng katta balandligi						
	G) bazasi						
	D) oldingi g'ildiraklar orasi (koleya)						
	G'ildirak formulasi						
	dvigatel markasi						
	tsilindrlar soni va joylashishi						
	tsilindr diametri, mm						
	porshen yo'li, mm						
	dvigatelning ishchi xajmi, l						
	Siqish darajasi						
	maksimal quvvat, kVt						
	maksimal burovchi moment, nG'm						
	tirsakli valning aylanishlar soni, aylG'min						
	tsilindrlarning ishlash tartibi						

Avtomobil mexanizmlari, tizimlari va agregatlarining texnik tasnifini ko'rsatkichlari.

9.2-jadval

	Avtomobilning asosiy texnikaviy ko'rsatkichlari

№	Ko'rsatkichlar	Engil avtomobil		Yuk avtomobil		Avtobus	Maxsus avtomobil
				Bortli	o'zi ag'dargichli		
1		2	3	4	5	6	7
Avtomobil rusumi							
Dvigatel rusumi							
KShM							
TSilndrlar soni va joylashishi							
Porshen diametri va yo'li, mm							
Siqish darajasi							
Tirsakli valning:							
Shatun buynining soni							
Tayanch buynining soni							
Blok materiali							
Porshen materiali							
Tirsakli val materiali							
GTM							
Kiritish klapanining soni tirqishi, mm							
Chiqarish klapanining tirqishi, mm							
Klapanlarning joylashishi							
Tirsakli valning joylashishi							
Sovitish tizimining turi							
Radiator turi							
Termostat turi							
Termostat klapanini ochilish harorati, t ⁰							
Sovituvchi suyuqlik turi							
Moylash tizimining turi							
Moy sig'imi, l							
Bosim bilan moylanadigan qismlar							
Moy bosimi MPa (kg/sm ²)							
Moy nasosining turi							
Mayin tozalagichning turi							
Dag'al benzin tozalash filtri turi							
Mayin tozalash filtri turi							
Karbyurator rusumi va kamera soni							
Benzin turi							
Benzabak sig'imi, l							
100 km benzin sarfi, l							
Gaz turi							
Gaz ballonlar soni							
Bir ballonda gaz xajmi, m ³							

100 km ga gaz sarfi, m ³						
1	2	3	4	5	6	7
Yonilg'i nasosining bosimi						
Yuqori bosimli plunjerlar soni						
Dag'al filtr soni va turi						
Mayin filtr soni va turi						
Yonilg'i bakining hajmi, l						
Forsunkalar soni va turi						
Forsunkada yonilg'ining purkash bosimi, mPa						
Etakchi diskalar soni						
Etaklanuvchi diskalar soni						
Ilashmaning yuritma turi						
Ilashma yuritmasining kuchaytirgichi borligi						
Diskalar orasidagi tirqish						
Ajratuvchi richag bilan siquvchi podshipnik orasidagi tirqish, mm						
Pedalning to'la yo'li, mm						
Ish yo'li, mm						
Erkin yo'li, mm						
Ish yo'li, mm						
Uzatmalar qutisining turi						
Pog'onalar soni (oldinga)						
Sinxronizatorlar soni						
Qaysi uzatma sinxronizator yordamida qo'shiladi						
Uzatmalar soni						
I-tezlikda						
II-tezlikda						
III-tezlikda						
IV-tezlikda						
V-tezlikda						
Uzatmalar qutisining turi						
Pog'onalar soni (oldinga)						
Sinxronizatorlar soni						
Qaysi uzatma sinxronizator yordamida qo'shiladi						
Uzatmalar soni						
I-tezlikda						
II-tezlikda						
III-tezlikda						
IV-tezlikda						
V-tezlikda						
Orqaga yurish kardanli uzatmaning turi						
Kardanlar soni						
Kardanli uzatmada oraliq tayanchni bor-yo'qligi						

Asosiy uzatmaning turi						
Asosiy uzatmaning uzatish soni						
Differentsial turi						
Satelitlar soni						
Rama turlari						
1	2	3	4	5	6	7
Kuzov bo'linmalar soni						
Osmalar turlari						
Amartizatorlar turlari						
Tashqi g'ildiraklarning eng yuqori burilish burchagi, mm						
Rul yuritmasining turlari						
Rul mexanizmining turlari						
Rul chambaragining lufti mm						
Tormoz boshqarmasi turlari						
Tormoz tarmog'i necha xildan iborat						
Tormoz tizimi pnevmatik yoki gidravlik turli						

VI. Laboratoriya ishi bo'yicha quyidagi savollarga og'zaki javob beriladi.

6.1 Avtomobilning texnik tasnifini tushuntiring?

6.2 Avtomobilning texnik tasnifini tuzishni tushuntiring?

6-Semestr 16-Laboratoriya ishi

Mavzu: Transmissiya va uzatmalar qutisining har bir pog'onadagi uzatishlar sonini aniqlash.

Ishning maqsadi: Uzatmalar qutisining uzatish sonlarini aniqlash.

Loyixalanayotgan avtomobil uzatmalar qutisining uzatish soni qatorini asosiy yurish tezligi uchun aniqlanadi.

Hozirgi zamon avtomobillarning uzatmalar qutisining uzatish sonlarining tuzilishi geometrik progressiya bo'yicha tanlanib olinadi. Bunda uzatmalar qutisini uzatish sonlarining nisbati geometrik progressiyani asosi "q" ni tashkil etishi lozim, ya'ni:

$$\frac{U_2}{U_1} = \frac{U_3}{U_2} = \frac{U_4}{U_3} = \frac{U_5}{U_4} = \dots \dots \dots \frac{U_n}{U_{n-1}} = q$$

bu yerda; $U_1, U_2, U_3, \dots, U_n$ turli uzatmalardagi uzatish sonlari;
n-uzatmalar soni.

Geometrik progressiyasining asosi "q" ni quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$q = \sqrt[n-1]{\frac{P_{k_1}}{P_{k_{\max}}}}$$

bu yerda, P_{k_1} va $P_{k_{\max}}$ -avtomobilning birinchi uzatmadagi tortish kuchi va birinchi tezlikdagi maksimal tortish kuchi.

Avtomobilning birinchi uzatmadagi tortish kuchi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$P_{k_1} = \frac{M_H \cdot U_1}{r_k} \cdot \eta_{ky}, \quad \text{N}$$

bu yerda; M_H -dvigatel tirsakli valining nominal burovchi momenti,

$$M_H = 9550 \cdot \frac{N_{e.\max}}{n_N} = 9550 \cdot \frac{58,8}{5400} = 104 \quad \text{N} \cdot \text{M}$$

bu yerda, $N_{e.\max}$ -dvigatelning maksimal quvvati, $N_{e.\max} = 58,8$ kv;

n_N -dvigatelning maksimal quvvatdagi tirsakli valning aylanishlar soni, $n_N = 5400$ ayl/min.

1. U_1 -Uzatmalar qutisining 1-tezlikdagi uzatish soni

$$U_1 = \frac{D_{1.v\max} \cdot G_a \cdot r_k}{M_{b.\max} \cdot \eta_{ky}} = \frac{0,35 \cdot 15500 \cdot 0,356}{121,6 \cdot 0,903} = 3,242$$

bu yerda, $D_{1.v\max}$ -avtomobilning 1-tezlikdagi maksimal dinamik omili, $D_{1.v\max} = 0,32 \dots 0,525$ gacha $D_{1.v\max} = 0,35$ ni qabul qilamiz;

G_a -avtomobilning yuk bilan to'la og'irligi, $G_a = 15500$ n;

r_k -g'ildirakning dumalash radiusi u quyidagicha,

$$r_k = 0,5 \cdot d + b \cdot (1 - \lambda) = 0,5 \cdot 0,406 + 0,176 \cdot (1 - 0,13) = 0,356 \quad \text{m}$$

bu yerda; d —g'ildirak shinasining diska kiradigan ichki diametri, $d = 0,406$ m, b -shinaning eni, $b = 0,176$ m,

λ -shina deformatsiyasining koeffitsienti,

engil avtomobillar uchun $0,125 \dots 0,15$ gacha yengil avtomobillar uchun xisoblash uchun $\lambda = 0,13$ ni kabul kilamiz;

avtobus va yuk avtomobillari uchun $\lambda = 0,09 \dots 0,11$ gacha qabul qilinadi.

$M_{b.\max}$ -dvigatel tirsakli valining maksimal burovchi momenti, $M_{b.\max} = 121,6$ n·m,

η_{ku} -kuch uzatmasining foydali ish koeffitsienti;

$$\eta_{ky} = \eta_M \cdot \eta_{y-k} \cdot \eta_{kap}^c \cdot \eta_{\delta y} = 1 \cdot 0,97 \cdot 0,99^2 \cdot 0,97 = 0,92;$$

2. Birinchi tezlikdagi tortish kuchini aniqlaymiz:

$$P_{k_1} = \frac{M_H \cdot U_1}{r_k} \cdot \eta_{ky} = \frac{104,0 \cdot 3,242}{0,356} \cdot 0,92 = 854,70 \quad \text{n};$$

3. Avtomobilning birinchi tezlikdagi maksimal tortish kuchini aniqlaymiz:

$$P_{k_{\max}} = \frac{M_{b.\max} \cdot U_1}{r_k} \cdot \eta_{ky} = \frac{121,6 \cdot 3,242}{0,356} \cdot 0,92 = 999,34 \quad \text{n};$$

4. Geometrik progresssiyaning asosini aniqlaymiz:

$$q = \sqrt[n-1]{\frac{P_{k_1}}{P_{k_{\max}}}} = \sqrt[4-1]{\frac{854,70}{999,34}} = 0,613$$

5. Avtomobil kuch uzatmasining uzatmalar sonini ifodalovchi geometrik progresssiyaning hadlarini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

birinchi uzatma uchun:

$$U_I = U_1 \cdot q^{n-1} = 3,242 \cdot 0,613^{1-1} = 3,242 \cdot 0,613^0 = 3,242,$$

ikkinchi uzatma uchun:

$$U_{II} = U_1 \cdot q^{n-1} = 3,242 \cdot 0,613^{2-1} = 3,242 \cdot 0,613^1 = 1,988 ,$$

uchinchi uzatma uchun:

$$U_{III} = U_1 \cdot q^{n-1} = 3,242 \cdot 0,613^{3-1} = 3,242 \cdot 0,613^2 = 1,217,$$

to'rtinchi uzatma uchun:

$$U_{IV} = U_1 \cdot q^{n-1} = 3,242 \cdot 0,613^{4-1} = 3,242 \cdot 0,613^3 = 1,0 .$$

Demak uzatmalar qutisining uzatmalar bo'yicha uzatishlar soni geometrik progressiya asosi $q=0,613$ bo'yicha quyidagicha tashkil etadi.

Uzatmalar	I	II	III	IV
Uzatish soni	3,242	1,988	1.217	1,0

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

17-LABORATORIYA ISHI

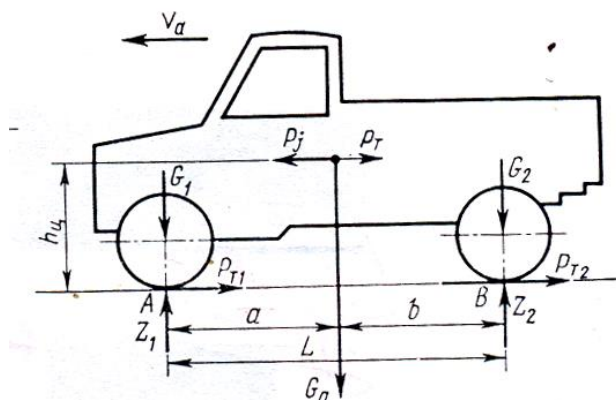
Mavzu: Avtomobilning yelkanlik markazini aniqlash

Avtomobilning yelkanlik markazini aniqlash uchun uning uchta koordinatasi aniqlanadi:

a -avtomobilning oldingi g'ildirak o'qidan yelkanlik markazigacha bo'lgan masofani;

v -avtomobilning orqa g'ildiragi o'qidan yelkanlik markazigacha bo'lgan masofani;

h - yelkanlik markazidan yo'l sirtigacha bo'lgan masofani.

11.1-rasm. Avtomobilning yelkanlik markazining koordinatalari.

Og'irlik markazining koordinatalarini qiymatlari quyidagi ifodalar bilan aniqlanadi;

$$a = \frac{G_1}{G_a} \cdot L, \text{ m}$$

$$b = \frac{G_2}{G_a} \cdot L, \text{ m}$$

engil avtomobillar uchun $h = 0,5 \cdot B$, m

o'rtacha avtomobillar uchun $h = 0,5 \cdot B$, m

bu yerda: G_1 -oldingi g'ildirakka tushgan yuk, kg;

G_2 -orqa g'ildirakka tushgan yuk, kg;

G_a -avtomobilning to'la og'irligi, kg;

L -avtomobilning bazasi, m;

B -oldingi g'ildiraklar orasidagi masofa (koleya), m.

Avtomobil rusumi	Berilganlar					Hisoblanadi		
	G_1	G_2	G_a	L	B	a	b	h

18-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Avtomobilning bo'ylama va ko'ndalang tekislikdagi o'tag'onlik radiusini aniqlash.

II. Ishning maqsadi:

- 1.3. Avtomobillarning bo'ylama tekislikdagi o'tag'onlik radiusi bilan tanishish;
- 1.4. Avtomobillarning ko'ndalang tekislikdagi o'tag'onlik radiusi bilan tanishish.

III. Ishning mazmuni:

- 2.5 Avtomobillarning bo'ylama tekislikdagi o'tag'onlik radiusi turlarini o'rganish;
- 2.6 Avtomobillarning ko'ndalang tekislikdagi o'tag'onlik radiusi turlarini o'rganish;

Bu radiuslarning qiymatlarini grafik usulda quyidagicha aniqlanadi:

1. Avtomobilning bo'ylama tekislikdagi o'tag'onlik radiusi avtomobilni oldingi va ketingi g'ildiraklariga urinma qilib o'tkazilgan aylananing radiusi bo'ladi.

Bu radiusni aniqlash uchun berilgan avtomobil bazasi (L) masofa bo'yicha g'ildiraklarning radiusi aniqlanib masshtabda g'ildiraklarni chiziladi va bu g'ildiraklarga urinma qilib aylana chizilib uning radiusi r_1 bo'ladi.

3.1-rasm. Avtomobilning bo'ylama (r_1) va ko'ndalang (r_2) o'tag'onlik radiuslarini aniqlash shakli.

2. Avtomobilning ko'ndalang tekislikdagi o'tag'onlik radiusi avtomobilni ketingi g'ildiraklariga va avtomobilni ketingi ko'prigining eng pastki nuqtasiga urinma qilib o'tkazilgan aylananing radiusi bo'ladi.

Avtomobil g'ildiragining o'rtacha radiusi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$r_F = 0,5 \cdot d + b \cdot (1 - \lambda_u), \text{ m}$$

bu yerda: d-shinaning diska kiradigan diametri, m;

b-shinaning eni, m;

Aniqlangan radius r_F bo'yicha g'ildirak aylanasi chiziladi.

Avtomobil rusumi	Berilgan						Xisoblanadi			r_1 ning chegaralangan qiymati
	L	V	b	d	λ_{sh}	$h_{yo'l}$	r_F	r_1	r_2	

Bo'ylama o'tag'onlik radiusining qiymatlari:

o'rtacha litrajga ega bo'lgan avtomobillar uchun: 3,5.....5,5 metrgacha,

kichik litrajga ega bo'lgan avtomobillar uchun: 2,5.....3,5 metrgacha,

kichik yuk ko'taruvchi yuk avtomobillar uchun: 2,5.....3,5 metrgacha,
 o'rtacha yuk ko'taruvchi yuk avtomobillar uchun: 3,0.....5,5 metrgacha,
 katta yuk ko'taruvchi yuk avtomobillar uchun: 5,0.....6,0 metrgacha bo'ladi.

19-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Avtomobilning old va orqa o'qi bo'yicha ag'darilishi aniqlash.

Ishning maqsadi.

Avtomobilning old va orqa o'qlari bo'yicha ag'darilish burchaklarini aniqlash.

1. Avtomobilning orqa o'qi bo'yicha ag'darilish burchagini aniqlash. (4.1-rasm)

4.1-rasm. Qiya yo'lda pastdan yuqoriga tezlanish bilan harakatlanayotgan avtomobil.

Turg'unlikning yo'qolishi natijasida ketingi g'ildirakning yo'l sirti bilan ilashgan O_2 tayanch nuqta atrofida P_x kuch va ag'daruvchi moment ta'sirida orqaga ag'darilishi mumkin.

Avtomobil ag'darilmasligi uchun O_2 tayanch nuqtaga nisbatan kuchlarning momentlarini yig'indisi nolga teng bo'lishi lozim, ya'ni:

$$\sum M_{O_2} = 0$$

$$P_y \cdot b - P_x \cdot h = 0 \quad (1)$$

$$P_y = G_a \cdot \cos \alpha \quad (2)$$

$$P_x = G_a \cdot \sin \alpha \quad (3)$$

(2) va (3) larni (1) ga qo'yamiz;

$$G_a \cdot \cos \alpha \cdot b - G_a \cdot \sin \alpha \cdot h = 0$$

bu ifodani soddalashtirsak quyidagi ifoda kelib chiqadi:

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{b}{h};$$

bu yerda: b va h-og'irlik markazining koordinatalari.

Ag'darilish burchagining ruxsat etilgan chegaralangan ag'darilish burchagi, engil avtomobillar uchun: $\alpha = 45^0$ ga;

yuk avtomobil va avtobuslar uchun $\alpha = 35....45^0$ ga teng bo'ladi.

13.b-rasmda. Qiya yo'lda yuqoridan pastga tezlanish bilan harakatlanayotgan avtomobil. Avtomobil yuqoridan pastga tezlanish bilan harakatlanganda avtomobil

oldi g'ildirakning yo'l sirti bilan ilashgan O_1 tayanch nuqta atrofida P_x kuch va ag'daruvchi moment ta'sirida oldinga ag'darilishi mumkin.

R_x va R_u kuchlarning momentlarining yig'indisini nolga tengligidan, ya'ni;

$$\sum M_{O_1} = 0$$

$$G_a \cdot \cos \alpha' \cdot (L - b) - G_a \cdot \sin \alpha' \cdot h = 0$$

bundan

$$\cos \alpha' \cdot (L - b) = \sin \alpha' \cdot h = 0$$

$$\operatorname{tg} \alpha' = \frac{L - b}{h} = \frac{a}{h};$$

Ag'darilish burchagining ruxsat etilgan chegaralangan ag'darilish burchagi, engil avtomobillar uchun: $\alpha' \geq 60^\circ$ ga;

yuk avtomobil va avtobuslar uchun $\alpha' = 60^\circ$ ga teng bo'ladi.

Ag'darilish burchaklarini aniqlash uchun oldingi Laboratoriya ishidagi hisoblangan avtomobilning og'irlik markazini koordinatalari (a,b,h) ni olinadi.

Avtomobilning rusumi	a	b	h	α	α'

20-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Yetakchi g'ildiraklarning shataksiramadan balandlikka chiqarish burchagini aniqlash.

Avtomobilning orqa o'qlari bo'yicha ag'darilish burchaklarini aniqlash.

1. Avtomobilning orqa o'qi bo'yicha ag'darilish burchagini aniqlash.

Qiya yo'lda pastdan yuqoriga tezlanish bilan harakatlanayotgan avtomobil.

Turg'unlikning yo'qolishi natijasida ketingi g'ildirakning yo'l sirti bilan ilashgan O_2 tayanch nuqta atrofida P_x kuch va ag'daruvchi moment ta'sirida orqaga ag'darilishi mumkin.

Avtomobil ag'darilmasligi uchun O_2 tayanch nuqtaga nisbatan kuchlarning momentlarini yig'indisi nolga teng bo'lishi lozim, ya'ni:

$$\sum M_{O_2} = 0$$

$$P_y \cdot b - P_x \cdot h = 0 \quad (1)$$

$$P_y = G_a \cdot \cos \alpha \quad (2)$$

$$P_x = G_a \cdot \sin \alpha \quad (3)$$

(2) va (3) larni (1) ga qo'yamiz;

$$G_a \cdot \cos \alpha \cdot b - G_a \cdot \sin \alpha \cdot h = 0$$

bu ifodani soddalashtirsak quyidagi ifoda kelib chiqadi:

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{b}{h};$$

bu yerda: b va h-og'irlik markazining koordinatalari.

Ag'darilish burchagining ruxsat etilgan chegaralangan ag'darilish burchagi, engil avtomobillar uchun: $\alpha = 45^0$ ga;

yuk avtomobil va avtobuslar uchun $\alpha = 35...45^0$ ga teng bo'ladi.

Ag'darilish burchaklarini aniqlash uchun oldingi Laboratoriya ishidagi hisoblangan avtomobilning og'irlik markazini koordinatalari (a,b,h) ni olinadi.

Avtomobilning rusumi	a	b	h	α

21-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Avtomobilning ko'ndalang tekislikdagi turg'unligini aniqlash.

Ishning maqsadi.

Ko'ndalang qiya tekislikda tezlanish bilan harakatlanayotgan avtomobilning ko'ndalangiga ag'darilish burchagini aniqlash.

Ko'ndalang qiya tekislikda harakatlanayotgan avtomobil yoniga surilmasdan yoki ag'darilmasdan harakatlanishini ta'minlaydigan burchak β ni qiymati avtomobilni ko'ndalang turg'unligini ifodalaydi. (6.1-rasm).

Avtomobil O_1 tayanch nuqta atrofida $P_x = G_a \cdot \sin \beta$ kuch ta'sirida va ag'daruvchi moment ta'sirida ko'ndalangiga (yoniga) ag'darilishi mumkin.

Avtomobil yoniga sirpanmasdan harakatlanishi uchun R_x va R_u kuchlarning momentlari O ga teng bo'lishi lozim, ya'ni;

$$P_x \cdot h - 0,5 \cdot P_y \cdot B = 0 \quad (1)$$

bunda,
$$P_x = G_a \cdot \sin \beta; \quad (2)$$

$$P_y = G_a \cdot \cos \beta; \quad (3)$$

(2) va (3) larni (1) ga qo'yamiz;

$$G_a \cdot \sin \beta \cdot h - 0,5 \cdot B \cdot G_a \cdot \cos \beta = 0$$

bundan qiyalik burchagini aniqlaymiz;

$$\operatorname{tg} \beta = \frac{0,5 \cdot B}{h};$$

bu yerda: V-orqa g'ilidiraklar orasidagi masofa,

yengil avtomobil uchun $\beta \geq 45^0$,

yuk avtomobil va avtobuslar uchun $\beta = 35^0$.

Avtomobil rusumi	B	h	β

22-LABORATORIYA ISHI

Mavzu: Avtomobilning burilishdagi ag'darilish bo'yicha kiritik tezligini aniqlash.

Ishning maqsadi.

Qiya tekislikda burilayotgan avtomobilning burilish markazi qiyalikning pastida va qiyalikning yuqorisida bo'lgan paytlardagi burilishdagi ag'darilish bo'yicha kiritik tezligini aniqlash.

Qiya tekislikda avtomobilning burilish markazining yuqorida va pastda joylanishi.

1. Avtomobilning qiya tekislikda burilayotgan paytda burilish markazi qiyalikning pastida joylashgan bo'lsa, avtomobilning egri chiziq bo'ylab burilishdagi ag'darilish bo'yicha kiritik tezligini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$V_{a.\max} \leq \sqrt{g \cdot R \cdot \frac{B + 2 \cdot h \cdot \operatorname{tg} \beta}{2 \cdot h - B \cdot \operatorname{tg} \beta}}, \quad (1)$$

2. Agar burilish markazi qiya tekislikning qiyalikning yuqorisida joylashgan bo'lsa, burilishdagi ag'darilish bo'yicha avtomobilning kiritik tezligini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$V_{a.\max} \leq \sqrt{g \cdot R \cdot \frac{B - 2 \cdot h \cdot \operatorname{tg} \beta}{2 \cdot h + B \cdot \operatorname{tg} \beta}}, \quad (2)$$

Burilish radiusi R katta bo'lsa va $B \geq h$ bo'lsa hamda burilish markazi qiyalikning pastida joylashgan bo'lsa, avtomobilning burilishdagi turg'unligi shuncha mustaxkam bo'ladi.

3. Avtomobil tekislikda burilayotgan bo'lsa, burilish paytida avtomobilni ag'darilishini boshlanish oldidagi eng katta kiritik tezligini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$V_{a.kp} = \sqrt{g \cdot R \cdot \frac{B}{2 \cdot h}}, \quad (3)$$

Avtomobil rusumi	R	B	h	$\operatorname{tg} \beta$	$V_{a.\max}$	$V_{a.kp}$

23-Laboratoriya ishi.

Avtomobilning sirpanish bo'yicha kritik tezligini aniqlash.

1. Avtomobilning tekis yulda yoniga sirpanish buyicha yoniga sirpanishdan ogdarilmasdan egri chiziq buyicha xarakatlanish uchun uning kiritik (chegaralangan) tezligi yulning kiya tik burchagi β q0 ga teng bulganda

$$V_{kr} \leq \sqrt{2,21 * \sqrt{d * R / h_m - R}} \geq V_{a, \max} \text{ mG's } (1)$$

bu yerda V- Avtomobilning olding gildiraklari orasidagi masofa, m

R- Avtomobil yulining burilish radiusi, m

h_m - Avtomobilning ogirlik markazidan yul sirtigacha bulgan masofa, kuydagicha ariklanadi:

2. Avtomobilning kungdalang yulda yuk avtomobillari uchun $h_m \leq 0.75 * B$ burilayotganda burilish markazi kiyalikning yukoriligida joylashgan bulsa, avtomobil yoniga sirpanmasdan va kiya tekislikda egri chizik buylab xarakatlanishi uchun uning kiritik tezligi kuyidagi ifoda bilan aniklanadi:

$$V_{kr} \leq \sqrt{g * R * \frac{b + 2 * h_m * \tan \beta}{2 * h_m - b * \tan \beta}} \geq V_{a, \max} (2)$$

3. Avtomobil kungdalang yulda burilayotganda uning kiyalikning pastida joylashgan bulsa, avtomobil yoniga sirpanishdan va ogdarilmasdan kiya tekislikda egri chizik buylab xarakatlanish uchun uning kiritik tezligi kuydagi ifoda bilan aniklanadi:

$$V_{kr} \leq \sqrt{g * R * \frac{B - 2 * h_m * \tan \beta}{2 * h_m + B * \tan \beta}} \geq V_{a, \max} (3)$$

Bu yerda $\beta = 8 \dots 12^\circ$ -yulning qiyalik burchagi;

$V_{a, \max}$ - Avtomobilning maksimal xarakat tezligi, mG's

Rq300...1000 m-avtomobil yullarining loyixalash kiya yullarning burilish radiuslari.

AMALIY MASHG'ULOTLAR

1-Amaliy mashg'ulot. G'ildirash radiuslari, foydali ish koefitsienti, uzatishlar soni va avtomobilni tezligini aniqlash.

- Ishdan ko'zlangan maqsad: -Avtomobilning kinematik parametrlari bilan tanishish va masalalar yechish.
- Kerakli asboblari: - CHizg'ich, qalam, rezinka va kal'kulyator

Mashg'ulotni bajarish tartibi:

Kurs ishi (loyihasi) variant tartibi bo'yicha berilgan avtomobilni boshlang'ich ma'lumotlarini Qisqa avtomobil ma'lumotnomasi asosida yozib olamiz.

1. Yetakchi g'ildirakning dumalash radiusi:

$$r_F = \left[\frac{d}{2} + b \cdot (1 - \lambda) \right], \text{ m}$$

bu yerda: d - diska kiradigan shina aylanasi diametri, m, b - shina eni, m.

λ - og'irlik kuchi ta'sirida shinning deformatsiyalanish (cho'kish) koefitsienti:

- yengil avtomobillari uchun $\lambda = 0,125 \div 0,15$.
- yuk avtomobillari uchun $\lambda = 0,09 \div 0,11$ qabul qilinadi.

2. $\eta_{\kappa,y}$ -kuch uzatmasining F.I.K (1-jadval):

$$\eta_{\kappa,y} = \eta_M \cdot \eta_{y,\kappa} \cdot \eta_{\kappa ap}^c \cdot \eta_{\delta,y}$$

Kuch uzatmasi mexanizmlarining foydali ish koefitsientlari 1.1-jadvaldan olinadi.

1.1-jadval

Mexanizmlar	Foydali ish koefitsientlari η_i
Friktsionli mufta;	1,0
Gidravlik mufta;	0,97...0,98
Uzatmalar qutisi;	
a) to'g'ri tishli shesterniyali	0,94...0,97
b) qiyshiq tishli shesterniyali	0,95...0,98
Kardanli uzatma	
Kardan valni og'ish burchagi (ramaga nisbatan)	
0-7° bo'lganda (engil avtomobil)	0,99
7°-20° bo'lganda (yuk avtomobil va avtobus)	0,98
Bosh uzatma:	
Yakka bosqichli, gipoid tishli konus shesterniyali uzatma.	0,94
Yakka bosqichli gipoid tishli konus shesterniyali uzatma bir bosqichli tsilindr shesterniyali uzatma.	0,97
Ikki bosqichli (qo'shaloq) konus-tsilindr shesterniyali uzatma.	0,92
Bosh uzatmaning tsilindrli shesterniya jufti	0,97...0,98
Konus shesterniyali jufti	0,95...0,97

η_m - ilashish muftasining F.I.K - 1,0

$\eta_{y.k}$ - uzatmalar qutisining F.I.K - 0,97

η_{kap} - kardanli uzatmaning F.I.K - 0,99

$\eta_{\delta.y}$ - bosh uzatmaning F.I.K, yakka konusli shesternyali asosiy uzatmada

$\eta_{\delta.y} = \eta_{\kappa} = 0,95 \dots 0,97$, qo'shaloq asosiy uzatmada $\eta_{\delta.y} = \eta_u^a \cdot \eta_{\kappa}^b$

η_u - tsilindrli shesternyalar juftining F.I.K, $\eta_u = 0,97 \dots 0,98$ bundan $\eta_{kon.} = 0,97$ ni olamiz.

a, b - juft shesternyalar soni, $a=1, v=0, c$ - kardan krestovinalari soni, $c=2$.

3. Kuch uzatmaning uzatish soni:

$$U_{\kappa y} = U_{\delta y} \cdot U_{y\kappa}$$

bu yerda: $U_{\delta y}$ - bosh uzatmani uzatish soni, $U_{y\kappa}$ - uzatmalar qutisini uzatish soni.

3.1 Bosh uzatmaning uzatish soni.

Bosh uzatmaning uzatish sonini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$U_{\delta.y} = \frac{\pi \cdot n_N \cdot r_F}{30 \cdot V_{amax}}$$

bu yerda: n_N - tirsakli valni maksimal aylanishlar soni, ayl/min;

V_{amax} - avtomobilni maksimal yurish tezligi, m/s.

3.2. Uzatmalar qutisining uzatish soni.

3.2.1 Birinchi uzatmaning uzatish sonini aniqlash.

avtomobilni sirpanmasdan yo'lni maksimal qarshiligini yengib xarakatlanishini ta'minlaydigan 1-uzatmadagi uzatish soni quyidagicha aniqlanadi:

$$U_{1\varphi} = \frac{G_a \cdot \psi_{max} \cdot r_F}{M_{emax} \cdot \eta_{\kappa y} \cdot U_{\delta y}}$$

bu yerda, G_a - avtomobilning to'la yuki bilan og'irligi, N;

M_e - dvigatelni maksimal burovchi momenti (Kurs ishi (loyihasi) 2-jadvaldan olinadi), N·m.

ψ_{max} - yo'lning maksimal umumiy qarshiligi

$$\psi_{max} = f_{max} \cdot \cos \alpha \cdot \sin \alpha = 0,0399 \cdot \cos 28^\circ + \sin 28^\circ = 0,50;$$

Avtomobil maksimal tezlikda xarakatlanganda yo'lning qarshilik koeffitsienti - f_{max} qo'yidagicha aniqlanadi:

$$f_{max} = f_0 \cdot \left(1 + \frac{V_{a-max}^2}{2000} \right)$$

r_f - yetakchi g'ildirakning dumalash radiusi, m qiymatlarni o'rniga qo'yib birinchi uzatmadagi uzatish sonini aniqlaymiz:

Uzatmalar qutisining qolgan uzatmalar soni qo'yidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$U_{y.k} = \sqrt[n-1]{U_I^{n-k}}$$

bu yerda, k - izlanayotgan uzatma indeksi,

n - uzatmalar qutisidagi bosqichlar soni, 1,2,3,4,5 va boshq.

4. Avtomobilni turli uzatmada xarakatlanish tezligini aniqlash.

Avtomobilni turli uzatmada izlanayotgan xarakatlanish tezligi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$V_{a.y.k} = 0,377 \cdot \frac{n_x \cdot r_F}{U_{y.k.x} \cdot U_{6.y}}$$

G'ildirash radiuslari, foydali ish koefitsienti, uzatishlar soni va avtomobilni tezliklarni xisoblash natijalarini quyidagi jadvallarga yozamiz (1.2 va 1.3-jadval).

1.2-jadval

t/r №	Ko'rsatkichlarni nomlanishi	Olingan natija
1.	Etakchi g'ildirakning dumalash radiusi, r_F , m.	
2.	Kuch uzatmasining F.I.K., $\eta_{k.y}$.	
3.	Kuch uzatmaning uzatish soni, U_{ky} .	
4.	Bosh uzatmaning uzatish soni, U_{6y} .	
5.	Uzatmalar qutisining uzatish soni, U_{yk} .	
6.	Uzatmalar qutisining qolgan uzatmalar soni:	
7.	birinchi uzatma - $U_{y.k.I}$	
8.	ikkinchi uzatma - $U_{y.k.II}$	
9.	uchinchi uzatma - $U_{y.k.III}$	
10.	to'rtinchi uzatma - $U_{y.k.VI}$	
11.	beshtinchi uzatma - $U_{y.k.V}$	

1.3-jadval

Tirsakli valning aylanishlar soni, n_x ayl/min	Avtomobilning xarakatlanish tezliklari, V_a , km/soat				
	Uzatmalar soni				
	$U_I=$	$U_{II}=$	$U_{III}=$	$U_{IV}=$	$U_V=$

2-Amaliy mashg'ulot. Quvvat, burovchi moment va tortish kuchlarini hisoblash.

Ishdan ko'zlangan maqsad: - Ushbu mavzu bo'yicha ko'rsatkichlarning ma'nosini o'rganish va shu bo'yicha masala yechish

Kerakli asboblari: - Chizg'ich, qalam, rezinka va kalkulyator

Mashg'ulotni bajarish tartibi:

Kurs ishi (loyihasi) variant tartibi bo'yicha berilgan avtomobilni boshlang'ich ma'lumotlarini Qisqa avtomobil ma'lumotnomasi asosida yozib olamiz.

1. Tirsakli valning istalgan aylanishlar soni uchun dvigatelning unumli quvvati:

Tirsakli valning istalgan oralikdagi aylanishlar sonida dvigatelning unumli quvvati quyidagi ifoda bilan aniqlanadi.

$$N_{ex} = N_{ev\max} \cdot \frac{n_x}{n_N} \cdot \left[a + v \cdot \frac{n_x}{n_N} - c \cdot \left(\frac{n_x}{n_N} \right)^2 \right], \text{ kVt}$$

bu yerda a, v, c - dvigatel turlarini e'tiborga oluvchi koeffitsientlar:

- karbyuratorli dvigatellar uchun $a=1,0; v=1,0; c=1,0$
- dizel dvigatellar uchun $a=0,87; v=1,13; c=1$ ga tengdir.

N_{ex}, n_x - quvvat va tirsakli valning aylanishlar sonini izlanayotgan qiymatlari

n_N - maksimal quvvatdagi tirsakli valning aylanishlar soni, ayl/min.

Aniqlangan qiymatlar ifodani o'rniga qo'yib, oraliqlar uchun dvigatelning quvvati olinadi va natijalarni 2.1-jadvalga to'ldiriladi.

2. Dvigatelning unumli burovchi momenti:

Tirsakli valning istalgan aylanishlar sonida dvigatelning izlanayotgan unumli burovchi momenti quyidagi ifoda bilan aniqlanadi;

$$M_{ex} = 9554 \cdot \frac{N_{ex}}{n_N}, \text{ N}\cdot\text{m}$$

Aniqlangan qiymatlar ifodani o'rniga qo'yib, oraliqlar uchun dvigatelning quvvati olinadi va natijalarni 2.1-jadvalga to'ldiriladi.

2.1 - jadval

№	Tirsakli valni aylanishlar soni n_x , ayl/min	Dvigatelning quvvatin va burovchi momenti	
		N_{ex} , (kVt)	M_{ex} , (N·m)
1.			
2.			
3.			
4.			

5.			
6.			
7.			
8.			
9.			

3. Avtomobilning yetakchi g'ildiragidagi tortish kuchi:

Avtomobil tekis xarakatlanayotganda yetakchi g'ildirakka keltirilgan, izlanayotgan tortish kuchini uzatmalar bo'yicha quyidagicha aniqlanadi:

$$P_{T.x} = \frac{M_{e.x} \cdot U_{\delta.y} \cdot U_{y.k.x}}{r_F} \cdot \eta_{k.y}, \text{ N}$$

I, II, III, IV, V uzatmalarning qolgan qiymatlarini xisoblab xamma natijalarni 2.2 - jadvalga to'ldiriladi.

2.2-jadval.

Tirsakli valning aylanishlar soni, n_x ayl/min	Avtomobilning tortish kuchi, $R_{t.x}$, N				
	Uzatmalar				
	I	II	III	IV	V

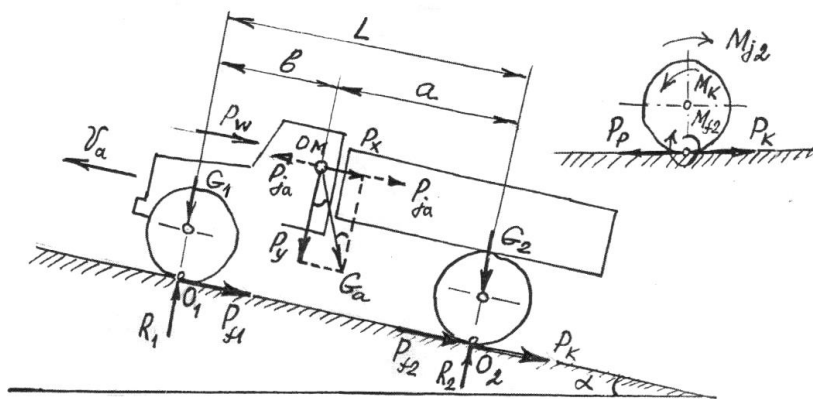
3-Amaliy mashg'ulot. Avtomobilga ta'sir etayotgan kuchlarni xisoblash

Ishdan ko'zlangan maqsad: -Avtomobil harakatiga qarshilik qiluvchi kuchlarni o'rganish va ularni yengish uchun sarf bo'ladigan quvvatni aniqlash

Kerakli asboblari: - CHizg'ich, qalam, rezinka va kalkulyator

Mashg'ulotni bajarish tartibi:

Kurs ishi (loyihasi) variant tartibi bo'yicha berilgan avtomobilni boshlang'ich ma'lumotlarini Qisqa avtomobil ma'lumotnomasi asosida yozib olamiz.

Rasm. Avtomobil harakatiga qarshilik ko'rsatuvchi kuchlar

Masalani yechish uchun tenglamalar

1. Balandlikka chiqishga qarshilik kuchi va uni yengishga sarf bo'ladigan quvvat:

$$P_{\alpha} = G_a \cdot \sin \alpha, \text{ N} \quad N_{\alpha} = \frac{P_{\alpha} \cdot V_{a.x}}{1000}, \text{ kVt.}$$

bu yerda, $V_{a.x}$ – avtomobilning I, II, III, IV, V uzatmalardagi xarakatlanish tezliklari, km/soat

2. G'ildirashga qarshilik kuchi va uni yengishga sarf bo'ladigan quvvat:

$$P_f = G_a \cdot f \cdot \cos \alpha, \text{ N} \quad N_f = \frac{P_f \cdot V_{a.x}}{1000}, \text{ kVt}$$

avtomobil 80 km/soat tezlikdan yuqori tezlikda harakatlanganda g'ildirashga qarshilik koeffitsientini empirik ifoda yordamida quyidagicha aniqlanadi:

$$f = f_0 \cdot \left(1 + \frac{V_{a.\max}^2}{2000} \right),$$

bu yerda; $V_{a.\max}$ – avtomobilning maksimal tezligi, km/soat.

quyida yo'l turlari bo'yicha f_0 ning qiymatlari keltirilgan: $f_0 (V_a < 80 \text{ km/c})$ bo'ladi

qoniqarli asfaltlagan yo'lda 0,018-0,020

tosh yo'lda 0,023-0,030

shag'alli yo'lda 0,020-0,025

tuproqli yo'lda 0,025-0,035

qumli yo'lda 0,100-0,300

qorli yo'lda 0,070-0,300

hisoblashlarda f ning o'rtacha qiymatlarini qabul etiladi.

3. Yo'lning umumiy qarshilik kuchi va uni yengishga sarf bo'ladigan quvvat:

$$P_{\psi} = G_a \cdot \Psi, \text{ N} \quad N_{\psi} = \frac{P_{\psi} \cdot V_{a.x}}{1000}, \text{ kVt}$$

yo'lning umumiy qarshilik koeffitsienti $\Psi = f \cdot \cos \alpha + \sin \alpha$ teng

4. Havoning qarshilik kuchi va uni yengishga sarf bo'ladigan quvvat:

$$P_W = K \cdot F \cdot V_{a.x.}^2, \text{ N} \qquad N_W = \frac{P_W \cdot V_{a.x.}}{1000}, \text{ kVt}$$

-havo qarshiligini yengish koeffitsienti avtomobil turlari bo'yicha quyidagicha belgilangan:

yopiq kuzovli yengil avtomobil uchun....0,20-0,30;
avtobuslar uchun.....0,40-0,60;
yuk avtomobillari uchun.....0,60-0,80;
avtopoezdlar uchun.....0,81-0,96;

- yuk va avtobuslar uchun avtomobilning yuzasi quyidagicha aniqlanadi:

$$F = B \cdot H, \text{ m}^2$$

- yengil avtomobillar uchun

$$F = 0,78 \cdot B_1 \cdot H, \text{ m}^2$$

5. Inertsia kuchi va uni yengishga sarf bo'ladigan quvvat:

$$P_{ja} = -\frac{G_a}{g} \cdot \delta_{a\ddot{u}l} \cdot j_a, \text{ H} \qquad N_{ja} = \frac{P_{ja} \cdot V_{a.x.}}{1000}, \text{ kVt.}$$

aylanuvchi massalarni e'tiborga oluvchi $\delta_{a\ddot{u}l}$ koeffitsient

$$\delta_{a\ddot{u}l} = 1,04 + 0,04 \cdot U_{y.\kappa.}^2,$$

avtomobilning quvib o'tishda avtomobil tezlanishi

$$j_a = \frac{(P_\tau - P_W - P_\psi) \cdot g}{\delta_{a\ddot{u}l} \cdot G_a}, \text{ m/s}^2$$

etakchi g'ildirakka keltirilgan yetakchi burovchi moment:

$$M_F = M_{e.x.} \cdot U_{\delta y} \cdot U_{y.\kappa.x.} \cdot \eta_{k.y}, \text{ N}\cdot\text{m.}$$

tortish kuchi:

$$P_{T.x.} = \frac{M_F}{r_F} = \frac{M_{e.x.} \cdot U_{\delta y} \cdot U_{y.\kappa.x.}}{r_F} \cdot \eta_{ky}, \text{ N} \qquad N_T = \frac{P_{T.x.} \cdot V_{a.x.}}{1000}, \text{ kVt}$$

g'ildirakning g'ildirash radiusi:

$$r_F = \left[\frac{d}{2} + \epsilon \cdot (1 - \lambda) \right], \text{ m}$$

bu yerda d - shinaning diska kiradigan ichki diametri;

ϵ -shina eni;

λ -shinaning deformatsiyalanish koeffitsienti:

yengil avtomobil uchun $\lambda = 0,12-0,15$;

yuk avtomobili va avtobus uchun – $0,09-0,11$.

kuch uzatmaning F.I.K

$$\eta_{k.y} = \eta_M \cdot \eta_{y.\kappa} \cdot \eta_{kap}^c \cdot \eta_{\delta y} \cdot \eta_{nod}^m$$

Avtomobilga ta'sir etayotgan kuch va sarflanayotgan quvvatlarni hisoblash natijalarini 3.1-jadvalga yozamiz.

3.1-jadval

Avtomobilga ta'sir etayotgan kuchlar, N					Sarflanayotgan quvvatlar, kVt				
P_α	P_f	P_ψ	P_W	P_{ja}	N_α	N_f	N_ψ	N_W	N_{ja}

3.2-jadval

Sarflanayanayotgan quvvatlar, kVt																								
N_{α}					N_f					N_{ψ}					N_w					N_{ja}				
Uzatmalar soni																								
I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V

4-Amaliy mashg'ulot. Tortish va quvvat balanslari tenglamalarini hisoblash.

Ishdan ko'zlangan maqsad: -Avtomobil harakatiga qarshilik qiluvchi kuchlarni o'rganish va ularni yengish uchun sarf bo'ladigan quvvatni aniqlash

Kerakli asboblari: - CHizg'ich, qalam, rezinka va kalkulyator

Mashg'ulotni bajarish tartibi:

Kurs ishi (loyihasi) variant tartibi bo'yicha berilgan avtomobilni boshlang'ich ma'lumotlarini Qisqa avtomobil ma'lumotnomasi asosida yozib olamiz.

1. Avtomobilning harakat tenglamasi yoki tortish balansi:

$$P_T - P_f - P_\alpha - P_W - P_{ja} = 0 \text{ yoki } P_T = P_f + P_\alpha + P_W + P_{ja}$$

2. Quvvatlar balansi:

$$N_T = N_f + N_\alpha + N_W + N_{ja}, \text{ kVt}$$

$$\text{yoki } N_e = \frac{N_T}{\eta_{ky}} = \frac{N_f}{\eta_{ky}} + \frac{N_\alpha}{\eta_{ky}} + \frac{N_W}{\eta_{ky}} + \frac{N_{ja}}{\eta_{ky}} \text{ kVt}$$

$$N_{T.x.} = \frac{P_T \cdot V_{a.x.}}{1000}; N_{f.x.} = \frac{P_f \cdot V_{a.x.}}{1000}; N_{\alpha.x.} = \frac{P_\alpha \cdot V_{a.x.}}{1000}; N_{W.x.} = \frac{P_W \cdot V_{a.x.}}{1000}; N_{ja.x.} = \frac{P_{ja} \cdot V_{a.x.}}{1000}, \text{ kVt.}$$

Avtomobilning tortish va quvvatlar balansi tenglamalarini yechish uchun 3-amaliy mashg'ulotda olingan natijalardan foydalanamiz va ularni hisoblaymiz.

5-Amaliy mashg'ulot. Dinamik faktor, dinamik tavsifnomalarini hisoblash. Avtomobilning yonilg'i tejamkorlik xususiyatini hisoblash.

Ishdan ko'zlangan maqsad: -Avtomobilning dinamik omili va dinamik tavsifnomasi to'g'risida tushuncha xosil qilish, fizik ma'nosini o'rganish va masalalar yechish

Kerakli asboblari: - CHizg'ich, qalam, rezinka va kalkulyator

Mashg'ulotni bajarish tartibi:

Kurs ishi (loyihasi) variant tartibi bo'yicha berilgan avtomobilni boshlang'ich ma'lumotlarini Qisqa avtomobil ma'lumotnomasi asosida yozib olamiz.

1. Avtomobilning izlanayotgan dinamik omili:

$$\mathcal{D}_{a.x} = \frac{P_{m.x} - P_{w.x}}{G_a}$$

Avtomobilning xar bir uzatmasi uchun alohida dinamik omillar xisoblanadi. Yuqorida xisoblangan $R_{t.x}$ va $R_{w.x}$ qiymatlarni o'rniga qo'yib avtomobilning dinamik omillarini xisoblaymiz va I, II, III, IV, V uzatmalarning qolgan qiymatlarini xisoblab chiqiladi va 5.1-jadvalga to'ldiriladi.

5.1- jadval.

Avtomobilning yurish tezligiga qarab uning dinamik omili

Uzatmalar soni									
$U_I=$		$U_{II}=$		$U_{III}=$		$U_{IV}=$		$U_V=$	
$V_a,$ km/soat	$D_{a.x}, N$	$V_a,$ km/soat	$D_{a.x}, N$	$V_a,$ km/soat	$D_{a.x}, N$	$V_a,$ km/soat	$D_{a.x}, N$	$V_a,$ km/soat	$D_{a.x}, N$

2. Avtomobilning dinamik omilini tavsifnomasini qurish.

Yukli avtomobilning dinamik omilini tavsifnomasini quramiz.
Buning uchun dinamik omil masshtabini aniqlanadi;

$$m_{\mathcal{D}a} = \frac{\mathcal{D}_{a.\max}}{\mathcal{D}_{\max}}, 1/\text{mm}$$

bu yerda, $D_{a.\max}$ - yukli avtomobilning maksimal dinamik omili, xisob bo'yicha $D_{a.\max} = \dots\dots\dots$ ga teng, $D_{\max}$ - maksimal dinamik omilning kesmasi, $D_{a.\max} = \dots\dots\dots$ mm. Qabul qilingan masshtab asosida va uzatmalar bo'yicha dinamik omillarning avtomobil tezligi bo'yicha o'zgarish tavsifnomasini quriladi, ya'ni $D_{a.x} = f(V_a)$.

3. Yuksiz avtomobilning dinamik omilini ko'rsatuvchi nomogrammani qurish.

Yuksiz avtomobilning maksimal dinamik ($D_{o.\max}$) omilini quyidagicha aniqlanadi:

$$\mathcal{D}_{o.\max} = \mathcal{D}_{a.\max} \cdot \frac{G_0}{G_a}, 1/\text{mm}$$

bu yerda, G_0 - yuksiz avtomobilning og'irligi, N

G_a - avtomobilni yuki bilan og'irligi, N

Yukli avtomobilning dinamik omilini (D_0) masshtabini quyidagicha aniqlanadi:

$$m_{\mathcal{D}o} = m_{\mathcal{D}a} \cdot \frac{G_a}{G_0}, 1/\text{mm}$$

Yuksiz avtomobilning dinamik omilini kesmasini quyidagicha aniqlanadi:

$$\mathcal{D}_0 = \frac{\mathcal{D}_{0.\max}}{m_{\mathcal{D}o}}, \text{mm}$$

xisoblangan $D_{aI}, D_{aII}, D_{aIII}, \dots\dots\dots$ qiymatlarni m_{aD} masshtabda D_a ordinata o'qiga o'lchab qo'yiladi. D_{o1}, D_{o2}, D_{o3} , qiymatlarni m_{Do} masshtabda D_o ordinata o'qiga o'lchab qo'yiladi. Ordinata o'qlaridagi bir xil qiymatga ega bo'lgan 0,1-0,1; 0,2-0,2; 0,3-0,3; ..... dinamik omillar shkalasi to'g'ri chiziq bilan tutashtiriladi. CHizilgan bu chiziqlar vaznlar nomogramasi deyiladi.

Bu nomogramma avtomobilning har bir vaznida yo'l qarshiligini yenga olish qobiliyatini taxlil qilishga yordam beradi. Lekin bu grafik yetakchi g'ildirakdagi kuchni g'ildirakdaning yo'l bilan tishlashish sharti orqali uzatish masalasini xal eta olmaydi.

SHuning uchun yetakchi g'ildirakning shataksiramasdan xarakatlanish shartini nazorat qilish buyicha grafikni vaznlar nomogramasiga qo'shimcha kiritish kerak.

Izlanayotgan grafikni ko'rish uchun g'ildirakning yo'l bilan tishlashish sharti bo'yicha dinamik omillar aniqlanadi.

Yuklangan avtomobilning ketingi yetakchi g'ildiraklarini yo'l bilan tishlashishini xisobga oluvchi dinamik ($\mathcal{D}_\varphi$) omilni quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$\mathcal{D}_{\varphi a} = \left(\frac{G_2}{G_a} \right) \cdot \varphi$$

Yuksiz avtomobil uchun; $\mathcal{D}_{\varphi 0} = \left(\frac{G_{02}}{G_a} \right) \cdot \varphi$

Yukli avtomobilning oldingi g'ildiraklari yetakchi bo'lsa:

$$\mathcal{D}_{\varphi a} = \left(\frac{G_1}{G_a} \right) \cdot \varphi$$

G_1 -yukli avtomobilning oldingi ko'prigiga tushgan yuk, N ;

Yuksiz avtomobilning oldingi g'ildiraklari yetakchi bo'lganda;

$$\mathcal{D}_{\varphi a} = \left(\frac{G_{01}}{G_a} \right) \cdot \varphi$$

G_{01} -yuksiz avtomobilning oldingi ko'prigiga tushgan yuk, N

Avtomobilning xamma g'ildiraklari yetakchi bo'lsa, $\mathcal{D}_{\varphi a} = \varphi$; $\mathcal{D}_{\varphi 0} = \varphi$ ga teng bo'ladi. $\mathcal{D}_{\varphi a}$ va $\mathcal{D}_{\varphi 0}$ dinamik omillarning qiymatlari tishlashish koeffitsienti φ ning 0,1; 0,2; 0,3; 0,4; 0,5; 0,6; 0,7 va 0,8 qiymatlari uchun qo'yidagicha aniqlanadi:

$\mathcal{D}_{\varphi a}$ va $\mathcal{D}_{\varphi 0}$ larning qolgan qiymatlarini hisoblab, natijalarni 7-jadvalga to'ldiriladi.

Qabul qilingan masshtablar quyidagicha; $m_{Da}=m_{D\varphi}$; $m_{D0}=m_{D\varphi 0}$ bo'ladi va bularning qiymatlari $m_{Da}=m_{D\varphi a} = \dots\dots\dots \frac{1}{\text{mm}}$ va $m_{D0}=m_{D\varphi 0} = \dots\dots\dots \frac{1}{\text{mm}}$ ga teng bo'ladi. Qabul qilingan masshtablar asosida $\mathcal{D}_{\varphi a}$ va $\mathcal{D}_{\varphi 0}$ larni kesma qiymatlarini aniqlaymiz:

$$\mathcal{D}_{\varphi a} = \frac{\mathcal{D}_{\varphi a}}{m_{\mathcal{D}\varphi a}}, \text{ mm}$$

$$\mathcal{D}_{\varphi 0} = \frac{\mathcal{D}_{\varphi 0}}{m_{\mathcal{D}\varphi 0}}, \text{ mm}$$

Qolgan qiymatlarini aniqlab, natijalarni 7-jadvalga to'ldiriladi.

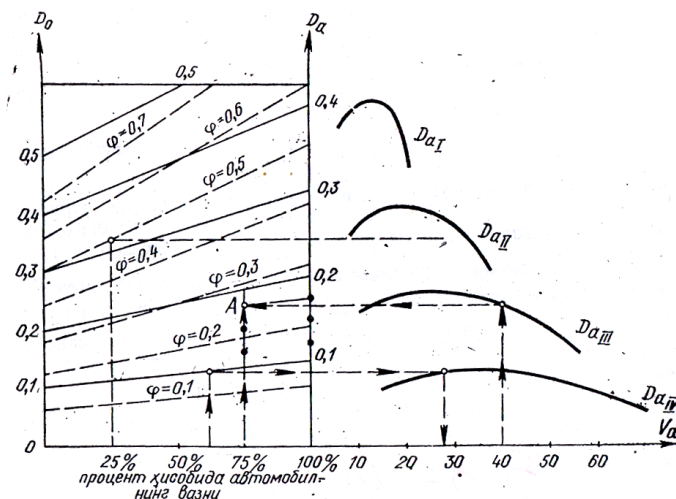
5.2-jadval

Avtomobil xolati	Dinamik omil	Yetakchi g'ildiraklarning yo'l sirti bilan tishlashish koeffitsientlari (φ) bo'yicha dinamik omillar.							
		0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8
Yukli old	$D_{\varphi a}$								
	$D_{\varphi a}, \text{ mm}$								
Yuksiz old	$D_{\varphi 0}$								
	$D_{\varphi 0}, \text{ mm}$								

D_a -ordinata o'qiga avtomobil to'la ega bo'lgandagina tishlashish bo'yicha dinamik ($D_{\varphi a}$) omilni va D_0 - ordinata o'qiga esa, yuki bo'lmagan avtomobilning tishlashish bo'yicha dinamik ($D_{\varphi 0}$) omili qiymatlarini qo'yiladi.

Aniqlangan dinamik omil $\mathcal{D}_{\varphi a}$ va $\mathcal{D}_{\varphi 0}$ kesmalarini $\mathcal{D}_{\varphi a}$ va $\mathcal{D}_{\varphi 0}$ ordinata o'qlariga qo'yiladi va ularni punktir to'g'ri chiziq bilan birlashtiriladi 5.2-jadval

(5.1-rasm). Absissa o'qiga esa 6-jadaldan $D_{a.x}=f(V_a)$ km/soat, ya'ni maksimal yurish tezligini tanlab olinadi va dinamik avtomobilni dinamik pasportini quriladi (5.1-rasm).

5.1-rasm. Avtomobilning dinamik pasporti grafigi.

Avtomobilning yonilg'i tejamkorlik xususiyatini hisoblash.

Ishdan ko'zlangan maqsad:

-Avtomobil yonilg'i tejamkorligiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish va masalar yechish

Kerakli asboblari:

- CHizg'ich, qalam, rezinka va kalkulyator

Mashg'ulotni bajarish tartibi:

Kurs ishi (loyihasi) variant tartibi bo'yicha berilgan avtomobilni boshlang'ich ma'lumotlarini Qisqa avtomobil ma'lumotnomasi asosida yozib olamiz.

1. Avtomobilning bir soatda yonilg'ini sarflash miqdori avtomobil tezligiga $Q_s=f(V_a)$ bog'liq bo'lib, u quyidagicha aniqlanadi:

$$Q_{s.x.} = \frac{K_{n.x.} \cdot K_{N.x.} \cdot g_{\epsilon.N} (N_{f.x.} + N_{w.x.})}{36 \cdot \rho_{\epsilon} \cdot \eta_{\kappa.y} \cdot V_{a.x.}}, \text{ kg/soat}$$

bu yerda, ρ_{yo} - yonilg'ining zichligi, kg/l.

- benzin yonilg'isining zichligi, 0,75 kg/l;

- dizel yonilg'isining zichligi, 0,86 kg/l;

$\eta_{\kappa.u}$ -kuch uzatmaning foydali ish koeffitsienti, $\eta_{\kappa.u} = \dots\dots$ ga teng;

$V_{a.x.}$ -avtomobilning tezligi, m/s.

$K_{n.x.}$ -tirsakli valning aylanishlar sonidan foydalanish koeffitsienti va u quyidagicha aniqlanadi

koeffitsienti va

$$K_{n.x.} = \frac{n_x}{n_N}$$

shunga o'xshash qolgan tirsakli valni aylanishlar sonini o'zgarishi bo'yicha

natijalarini 6.1-jadvalga to'ldiriladi

K_N -dvigatel quvvatidan foydalanish koeffitsienti,

$$K_{N.x.} = \frac{N_{f.x.} + N_{W.x.}}{N_{e.x.}}$$

bu yerda, $N_{f.x.}$ -yo'l qarshiligini yengishga sarflangan quvvat, kVt

$N_{W.x.}$ -xavo qarshiligini yengishga sarflangan quvvat, kVt

$N_{e.x.}$ - dvigatelning samaradorlik quvvati, kVt (2-amaliy ishi mashg'ulot 2.1-jadvaldan 9-oraliq bo'yicha olinadi).

$N_{f.x.}$ -yo'l qarshiligini yengishga sarflangan quvvat quyidagicha aniqlanadi:

$$N_{f.x.} = \frac{P_f \cdot V_{a.x.}}{1000}, \text{ kVt},$$

bu yerda V_a -10 km/s dan 100 km/s oraliqdagi qiymatlarini m/s da olinadi va shunga o'xshash qolgan qiymatlarni o'zgarishi bo'yicha natijalarini 6.2-jadvalga to'ldiriladi.

Xavo qarshiligini yengish uchun sarflangan quvvat.

$$N_{W.x.} = \frac{(P_w \cdot V_{a.x.})}{1000}, \text{ kVt}$$

bu yerda V_a -10 km/s dan 100 km/s oraliqdagi qiymatlarini m/s da olinadi va shunga o'xshash qolgan qiymatlarni o'zgarishi bo'yicha natijalarini 6.2-jadvalga to'ldiriladi.

g_{yoN} - nominal quvvatda ishlayotgan dvigatelning unumli solishtirma yonilg'i sarfi;

$$g_{\bar{e}.N} = \frac{3,6 \cdot 10^3}{Q_n \cdot \eta_e}, \text{ g/kVt}\cdot\text{s}$$

Q_n - yonilg'ining pastki issiqlik berish qobiliyati:

- benzin yonilg'isi uchun, $Q_n = 43,93 \text{ MJ/kg}$;

- dizel yonilg'isi uchun, $Q_n = 42,50 \text{ MJ/kg}$;

η_e - dvigatelning unumli foydali ish koeffitsienti:

-karbyuratorli dvigatel uchun 0,25...0,33 ga teng va undan η_e - qabul qilamiz

- dizel dvigateli uchun 0,35...0,40 ga teng

Yuqoridagi $N_{f.x.}$, $N_{W.x.}$ va $N_{e.x.}$ qiymatlardan foydalanib dvigatel quvvatidan foydalanish koeffitsienti - $K_{N.x.}$ ni topamiz,

$$K_{N.x.} = \frac{N_{f.x.} + N_{W.x.}}{N_{ex}}$$

shunga o'xshash qolgan qiymatlarni o'zgarishi bo'yicha natijalarini 6.1-jadvalga to'ldiriladi

P_f - yo'lning qarshilik kuchi,

$$P_f = G_a \cdot \psi, \text{ N},$$

G_a –avtomobilning to'la og'irligi, N

ψ –yo'lning ja'mi qarshilik koefitsienti,

$$\psi = f \cdot \cos \alpha + \sin \alpha = 0,018 \cdot \cos 2^{\circ} 18' + \sin 2^{\circ} 18' = 0,058$$

$$P_f = G_a \cdot \psi, \text{ N}$$

P_W -xavoning qarshilik kuchi;

$$P_{W.x.} = K \cdot F \cdot (0,277 \cdot V_{a.x.})^2, \text{ N}$$

F -avtomobilning ko'ndalang yuzasi, m²;

K -xavoning qarshilik koefitsienti, yengil avtomobil uchun;

Aylanishlar soni (n) va quvvat (N) dan foydalanish darajasi bo'yicha K_n va K_N koefitsientlarning qiymatlari 6.1- jadvalda keltirilgan.

6.1 - jadval.

Dvigatel turlari	n va N darajalar bo'yicha.								
	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1,0
$K_{N.x.}$ (karbyuratorli yoki dizelli)									
$K_{n.x.}$									

Tezlik bo'yicha avtomobilning bir soatda sarflaydigan yonilg'i miqdori:

$$Q_x = \frac{K_{n.x.} \cdot K_{N.x.} \cdot g_{\text{emin}} \cdot (N_{f.x.} + N_{W.x.})}{36 \cdot \rho_{\text{e}} \cdot \eta_{\kappa.y} \cdot V_{a.x.}} \text{ kg},$$

bu yerda g_{emin} - eng kam solishtirma yoqilg'i sarfini (kurs ishi 2-jadvaldan tanlab va uni qiymatini, ya'ni $g_{\text{emin}} = \dots\dots\dots \text{g/kVt} \cdot \text{soat}$ olinadi

Xisoblash natijalarini 6.2-jadvalga to'ldiriladi.

6.2-jadval.

Avtomobilni tezligi, km/s	Kuch, N		Quvvati, kVt		Yonilg'i sarfi, kg/s
	P_f	P_W	N_f	N_W	
10					
20					
30					
40					
50					
60					
70					
80					
90					

2. Avtomobilning 100 km yo'lga sarflaydigan yonilg'i sarfi

Avtomobilning 100 km yo'lga sarflaydigan yonilg'i sarfi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi;

$$Q_s = \frac{K_n \cdot K_N \cdot g_{eN} \cdot (N_\varphi + N_w)}{36 \cdot \rho_{\bar{e}} \cdot \eta_{\kappa, y} \cdot V_a}, \text{ l/100km}$$

6-Amaliy mashg'ulot. Avtomobilni tormozlash xususiyatini hisoblash

Ishdan ko'zlangan maqsad:

-Avtomobilning tormozlanish jarayonini o'rganish va masalalar yechish.

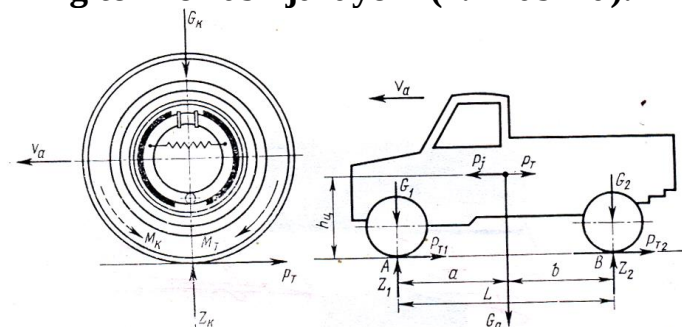
Kerakli asboblari:

- CHizg'ich, qalam, rezinka va kal'kulyator

Mashg'ulotni bajarish tartibi:

Kurs ishi (loyihasi) variant tartibi bo'yicha berilgan avtomobilni boshlang'ich ma'lumotlarini Qisqa avtomobil ma'lumotnomasi asosida yozib olamiz.

1. Avtomobilning tormozlash jarayoni (7.1-rasm a).

7.1-rasm. a) g'ildirakni tormozlashda unga ta'sir etuvchi kuchlar,
b) avtomobilning tormozlashda unga ta'sir etuvchi kuchlar

2. Avtomobilni tormozlanish vaqtidagi avtomobilning tezlanishini:

$$j_a = \frac{g}{\delta_{a\ddot{u}n}} \cdot (\varphi + \psi + \frac{P_w}{G_a}), \text{ m/s}^2$$

3. Ma'lum tezlikda ketayotgan avtomobilning kinetik energiyasi:

$$E_k = \frac{m_a \cdot V_a^2}{2},$$

bu yerda, m_a – avtomobil massasi, kg;

V_a – avtomobil tezligi, m/s.

4. Tezlik bilan ketayotgan avtomobilning butunlay to'xtatish uchun tormozlash kuchi:

$$P_T = \frac{G_a \cdot V_a^2}{2 \cdot g \cdot S_T}, \text{ N}$$

5. Tormozlanish vaqti va yo'li:

$$t_T = \frac{K_s \cdot V_a}{\varphi \cdot g}, \text{ s} \quad S_T = \frac{K_s \cdot V_a^2}{2 \cdot \varphi \cdot g}, \text{ m}$$

bu yerda K_s – tormozlanishning unumli koeffitsienti, φ – shina bilan yo'l sirti orasidagi tishlashish koeffitsienti, $\varphi = 0,8$ teng

Haydovchining reaksiyasi $t_1 = 0,6-1,0$ sekundga teng.

Tormoz boshqarmasining ishlash vaqti:

- gidravlik yuritma uchun $t_2 = 0,03-0,05$ s
- havoli yuritma bo'lsa $t_2 = 0,2-0,4$ s ga tengdir.

Sekinlanishning o'sish vaqti:

- gidravlik tormoz uchun $t_3 = 0,15-0,2$ s,
- havoli tormoz bo'lsa $t_3 = 1$ c atrofida bo'ladi.

To'la tormozlanish vaqti:

$$t_4 = \frac{V_a}{g \cdot \varphi}, \text{ s}$$

- gidravlik tormoz uchun $t_4 = 0,2-0,3$ s;
- havoli tormoz uchun $t_4 = 1,5-2,0$ s ga tengdir.

Sekinlanishning pasayish vaqti $t_5 = 0,2-1,8$ s.

6. Umumiy tormoz vaqti:

$$t_T = t_1 + t_2 + t_3 + t_4 + t_5, \text{ s}$$

7. Tormozlanish yo'li:

$$S_T = V_a \cdot (t_1 + t_2 + t_3), \text{ m.}$$

To'la tormozlanish vaqti t_4 ni professor D. P. Velikanov ifodasi bilan:

$$S_4 = V_a \cdot (t_1 + t_2 + t_3) + \frac{K_s \cdot V_a^2}{2g \cdot \varphi}, \text{ s.}$$

bu yerda; K_s – tormozlanishni samarali koeffitsienti.

- yuk avtomobili va avtobus uchun $K_s = 1,2...1,4$.
- yengil avtomobil uchun $K_s = 1,2$ ga teng.

Tormozlanish yo'li yengil avtomobil uchun $S = 7,2$ m; 2-5 tonnali yuk avtomobil uchun $S_T = 9,2$ m va 5 tonnadan yuqori bo'lgan yuk avtomobili va avtobus uchun $S_T = 11,0$ m ga teng.

8. Avtomobilni tormozlashda reaksiya kuchlari:

$$Z_1 = (G_a \cdot b + P_T \cdot h_M) / L$$

$$Z_2 = (G_a \cdot a - P_T \cdot h_M) / L$$

bu yerda h_M – og'irlik markazi joylashgan nuqtaning balandligi, m.

R_T – tormozlash kuchi, N.

a, v – og'irlik markazlaring koordinatalari, m

L – avtomobilning bazasi, m

Avtomobilning og'irlik markazidan orqa g'ildirak o'qigacha bo'lgan masofa:

$$a = L \cdot \frac{G_2}{G_a}, \text{ m.}$$

Og'irlik markazidan oldingi g'ildiraklar o'qigacha bo'lgan masofa

$$e = L \cdot \frac{G_1}{G_a}, \text{ m.}$$

bu yerda G_1 va G_2 - old va orqa ko'prikkaga tushayotgan og'irlik kuchlari, N.

G_a - avtomobilning to'la og'irligi, N

9. Avtomobilni tormozlash kuchi:

$$P_T = P_{T1} + P_{T2}, \text{ N}$$

10. Avtomobil harakatlanmay tinch turganda o'qlardagi tormozlash kuchlari:

$$P_{T1} = \varphi \cdot G_1, \text{ N}$$

$$\text{va } P_{T2} = \varphi \cdot G_2, \text{ N}$$

11. Avtomobil harakatlanayotganda:

$$P_{T1} = \varphi \cdot Z_1, \text{ N}$$

$$\text{va } P_{T2} = \varphi \cdot Z_2, \text{ N}$$

bu yerda Z_1, Z_2 - avtomobilni tormozlashda reaksiya kuchlari, N

12. Avtomobil harakatlanmay tinch turgan holatda g'ildiraklardagi reaksiya kuchlari:

$$Z_2^1 = G_a \cdot b$$

$$\text{va } Z_1^1 = G_a \cdot a$$

13. G'ildirakdagi reaksiya kuchining o'zgarish koeffitsienti:

$$m_1 = Z_1 / Z_1^1 = 1 + \varphi \cdot h_m / b,$$

$$m_2 = Z_2 / Z_2^1 = -\varphi \cdot h_m / a$$

Bu koeffitsientlarning qiymatlari avtomobil tormozlanganda:

$m_1=1,5-2$ va $m_2=0,5-0,7$ oraliqlarda bo'lishi lozim.

7-Amaliy mashg'ulot. Avtomobilni turg'unlik xususiyatini hisoblash.

Avtomobilni boshqariluvchanlik xususiyatini hisoblash

Ishdan ko'zlangan maqsad:

-Avtomobilning turg'unligiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish va masalalar yechish.

Kerakli asboblari:

- CHizg'ich, qalam, rezinka va kal'kulyator

Mashg'ulotni bajarish tartibi:

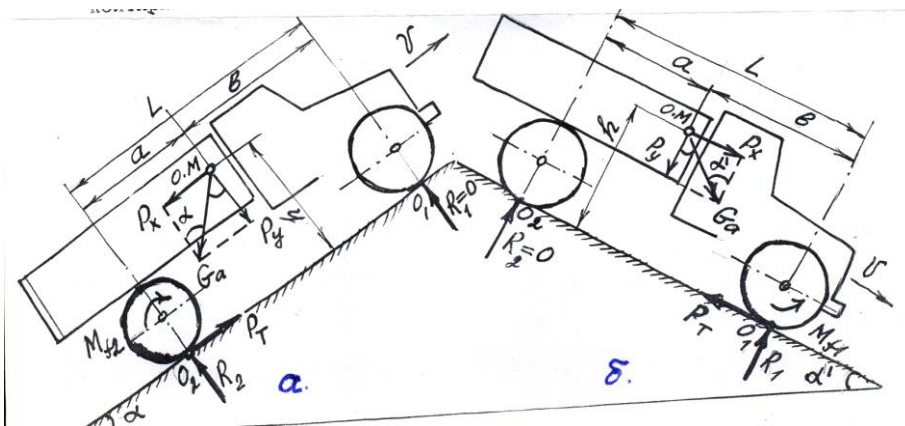
Kurs ishi (loyihasi) variant tartibi bo'yicha berilgan avtomobilni boshlang'ich ma'lumotlarini Qisqa avtomobil ma'lumotnomasi asosida yozib olamiz.

1. Avtomobilning old va orqa o'qi bo'yicha ag'darilishi:

Avtomobilning old va orqa o'qlari bo'yicha ag'darilish burchaklarini aniqlash.

1. Avtomobilning orqa o'qi bo'yicha ag'darilish burchagini aniqlash. (8.1.a-rasm)

8.1- rasm, a-. Qiya yo'lda pastdan yuqoriga tezlanish bilan harakatlanayotgan avtomobil.

Turg'unlikning yo'qolishi natijasida ketingi g'ildirakning yo'l sirti bilan ilashgan O_2 tayanch nuqta atrofida P_x kuch va ag'daruvchi moment ta'sirida orqaga ag'darilishi mumkin.

Avtomobil ag'darilmasligi uchun O_2 tayanch nuqtaga nisbatan kuchlarning momentlarini yig'indisi nolga teng bo'lishi lozim, ya'ni:

$$\sum M_{o_2} = 0$$

$$P_y \cdot b - P_x \cdot h = 0 \quad (1)$$

$$P_y = G_a \cdot \cos \alpha \quad (2)$$

$$P_x = G_a \cdot \sin \alpha \quad (3)$$

(2) va (3) larni (1) ga qo'yamiz;

$$G_a \cdot \cos \alpha \cdot b - G_a \cdot \sin \alpha \cdot h = 0$$

bu ifodani soddalashtirsak quyidagi ifoda kelib chiqadi:

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{b}{h};$$

bu yerda: b va h -og'irlik markazining koordinatalari.

Ag'darilish burchagining ruxsat etilgan chegaralangan ag'darilish burchagi, engil avtomobillar uchun: $\alpha = 45^\circ$ ga;

yuk avtomobil va avtobuslar uchun $\alpha = 35 - 45^\circ$ ga teng bo'ladi.

8.1.b-rasmda qiya yo'lda yuqoridan pastga tezlanish bilan harakatlanayotgan avtomobil. Avtomobil yuqoridan pastga tezlanish bilan harakatlanganda avtomobil oldi g'ildirakning yo'l sirti bilan ilashgan O_1 tayanch nuqta atrofida P_x kuch va ag'daruvchi moment ta'sirida oldinga ag'darilishi mumkin.

R_x va R_u kuchlarning momentlarining yig'indisini nolga tengligidan, ya'ni;

$$\sum M_{o_1} = 0$$

$$G_a \cdot \cos \alpha' \cdot (L - b) - G_a \cdot \sin \alpha' \cdot h = 0$$

bundan

$$\cos \alpha' \cdot (L - b) = \sin \alpha' \cdot h = 0$$

$$\operatorname{tg} \alpha' = \frac{L - b}{h} = \frac{a}{h};$$

Ag'darilish burchagining ruxsat etilgan chegaralangan ag'darilish burchagi, engil avtomobillar uchun: $\alpha' \geq 60^\circ$ ga;

yuk avtomobil va avtobuslar uchun $\alpha' = 60^\circ$ ga teng bo'ladi.

Ag'darilish burchaklarini aniqlash uchun oldingi tajriba ishidagi hisoblangan avtomobilning og'irlik markazini koordinatalari (a, b, h) ni olinadi.

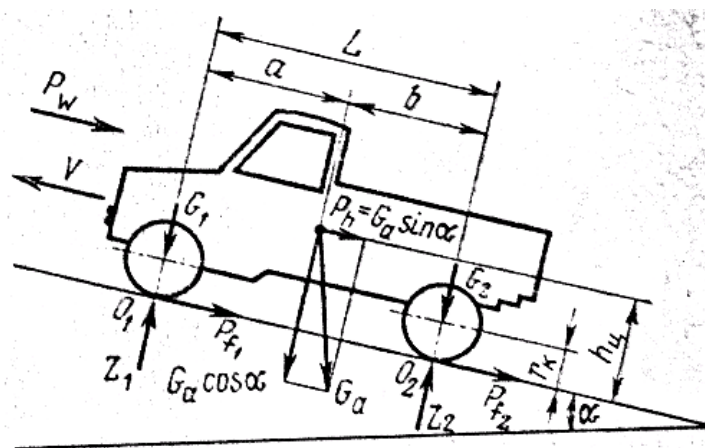
8.1-jadval

Avtomobilning rusumi	a	b	h	α	α'

2. YEtakchi g'ildiraklarning shataksiramasdan balandlikka chiqa olish burchagi:

Avtomobilning orqa o'qlari bo'yicha ag'darilish burchaklarini aniqlash.

1. Avtomobilning orqa o'qi bo'yicha ag'darilish burchagini aniqlash. (8.1.a va 8.2-rasmlar)

8.2-rasm. Qiya yo'lda pastdan yuqoriga tezlanish bilan harakatlanayotgan avtomobil.

Turg'unlikning yo'qolishi natijasida ketingi g'ildirakning yo'l sirti bilan ilashgan O_2 tayanch nuqta atrofida P_x kuch va ag'daruvchi moment ta'sirida orqaga ag'darilishi mumkin.

Avtomobil ag'darilmasligi uchun O_2 tayanch nuqtaga nisbatan kuchlarning momentlarini yig'indisi nolga teng bo'lishi lozim, ya'ni:

$$\sum M_{O_2} = 0$$

$$P_y \cdot b - P_x \cdot h = 0 \quad (1)$$

$$P_y = G_a \cdot \cos \alpha \quad (2)$$

$$P_x = G_a \cdot \sin \alpha \quad (3)$$

(2) va (3) larni (1) ga qo'yamiz;

$$G_a \cdot \cos \alpha \cdot b - G_a \cdot \sin \alpha \cdot h = 0$$

bu ifodani soddalashtirsak quyidagi ifoda kelib chiqadi:

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{b}{h};$$

bu yerda: b va h -og'irlik markazining koordinatalari.

Ag'darilish burchagining ruxsat etilgan chegaralangan ag'darilish burchagi, yengil avtomobillar uchun: $\alpha = 45^\circ$ ga;

yuk avtomobil va avtobuslar uchun $\alpha = 35 \dots 45^\circ$ ga teng bo'ladi.

Ag'darilish burchaklarini aniqlash uchun oldingi tajriba ishidagi hisoblangan avtomobilning og'irlik markazini koordinatalari (a, b, h) ni olinadi (8.2-jadval).

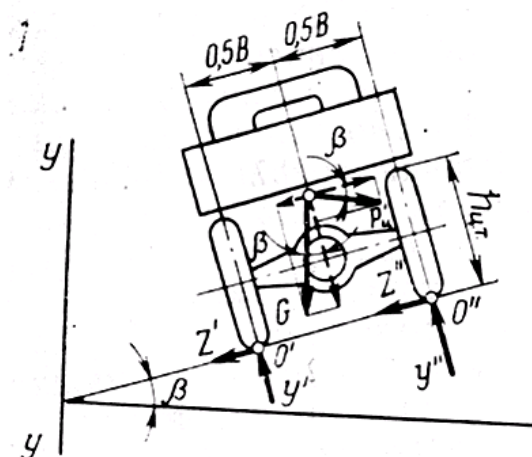
8.2-jadval

Avtomobilning rusumi	a	B	h	α

3. Avtomobilning ko'ndalang tekislikdagi turg'unligi:

Ko'ndalang qiya tekislikda harakatlanayotgan avtomobil yoniga surilmasdan yoki ag'darilmasdan harakatlanishini ta'minlaydigan burchak β ni qiymati avtomobilni ko'ndalang turg'unligini ifodalaydi. (8.3-rasm).

Avtomobil O_1 tayanch nuqta atrofida $P_x = G_a \cdot \sin \beta$ kuch ta'sirida va ag'daruvchi moment ta'sirida ko'ndalangiga (yoniga) ag'darilishi mumkin.

8.3-rasm. Avtomobilning ko'ndalang turg'unligi.

Avtomobil yoniga sirpanmasdan harakatlanishi uchun R_x va R_u kuchlarning momentlari O ga teng bo'lishi lozim, ya'ni;

$$P_x \cdot h - 0,5 \cdot P_y \cdot B = 0 \quad (1)$$

bunda,

$$P_x = G_a \cdot \sin \beta; \quad (2)$$

$$P_y = G_a \cdot \cos \beta; \quad (3)$$

(2) va (3) larni (1) ga qo'yamiz;

$$G_a \cdot \sin \beta \cdot h - 0,5 \cdot B \cdot G_a \cdot \cos \beta = 0$$

bundan qiyalik burchagini aniqlaymiz;

$$\operatorname{tg} \beta = \frac{0,5 \cdot B}{h} ;$$

bu yerda: V-orqa g'ilidiraklar orasidagi masofa,

engil avtomobil uchun $\beta \geq 45^\circ$,

yuk avtomobil va avtobuslar uchun $\beta = 35^\circ$.

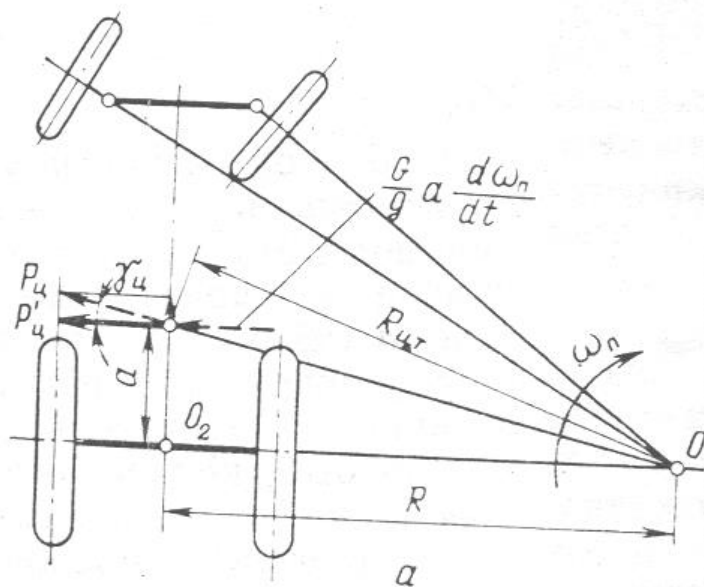
Xisoblangan natijalarni 8.3-jadvalga yozamiz.

8.3-jadval

Avtomobil rusumi	B	h	β

4. Avtomobilning burilishdagi ag'darilish bo'yicha kritik tezligi:

Qiya tekislikda burilayotgan avtomobilning burilish markazi qiyalikning pastida va qiyalikning yuqorisida bo'lgan holatdagi burilishda ag'darilish bo'yicha kritik tezligini aniqlash (8.4-rasm).

8.4-rasm. Qiya tekislikda avtomobilning burilish markazining yuqorida va pastda joylanishi.

1. Avtomobilning qiya tekislikda burilayotgan paytda burilish markazi qiyalikning pastida joylashgan bo'lsa, avtomobilning egri chiziq bo'ylab burilishdagi ag'darilish bo'yicha kritik tezligini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$V_{a.\max} \leq \sqrt{g \cdot R \cdot \frac{B + 2 \cdot h \cdot \operatorname{tg} \beta}{2 \cdot h - B \cdot \operatorname{tg} \beta}} , (1)$$

2. Agar burilish markazi qiya tekislikning qiyalikning yuqorisida joylashgan bo'lsa, burilishdagi ag'darilish bo'yicha avtomobilning kritik tezligini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$V_{a.\max} \leq \sqrt{g \cdot R \cdot \frac{B - 2 \cdot h \cdot \operatorname{tg} \beta}{2 \cdot h + B \cdot \operatorname{tg} \beta}}, \quad (2)$$

Burilish radiusi R katta bo'lsa va $B \geq h$ bo'lsa hamda burilish markazi qiyalikning pastida joylashgan bo'lsa, avtomobilning burilishdagi turg'unligi shuncha mustaxkam bo'ladi.

3. Avtomobil tekislikda burilayotgan bo'lsa, burilish paytida avtomobilni ag'darilishini boshlanish oldidagi eng katta kritik tezligini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$V_{a.kp} = \sqrt{g \cdot R \cdot B / 2 \cdot h}, \quad (3)$$

8.4-jadval

Avtomobil rusumi	R	B	H	$\operatorname{tg} \beta$	$V_{a.\max}$	$V_{a.kp}$

3. Avtomobilning sirpanish bo'yicha kiritik tezligi:

1. Avtomobilning tekis yo'lda yoniga sirpanmasdan ag'darilmasdan egri chiziqli bo'yicha xarakatlanish uchun uning kiritik (chegaralangan) tezligi yo'lining qiya tik burchagi $\beta = 0$ ga teng bo'lganda

$$V_{kr} = 2,21 \cdot \sqrt{d \cdot R / h_m - R} \geq V_{a.\max} \text{ m/s} \quad (1)$$

bu yerda V - avtomobilning oldingi g'ildiraklari orasidagi masofa, m

R - avtomobil yo'lining burilish radiusi, m

h_m - avtomobilning og'irlik markazidan yo'l sirtigacha bo'lgan masofa, quyidagicha aniqlanadi:

2. Avtomobilning ko'ndalang yo'lda yuk avtomobillari uchun $h_m = 0.75 \cdot B$ $h_m = 0.75 \cdot B$ burilayotganda burilish markazi qiyalikning yuqorida joylashgan bo'lsa, avtomobil yoniga sirpanmasdan va qiya tekislikda egri chiziqli bo'ylab xarakatlanishi uchun uning kiritik tezligi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$V_{kr} = \sqrt{g \cdot R \cdot \frac{b + 2 \cdot h_m \cdot \operatorname{tg} \beta}{2 \cdot h_m - b \cdot \operatorname{tg} \beta}} \geq V_{a.\max} \quad (2)$$

3. Avtomobil ko'ndalang yo'lda burilayotganda uning qiyalikning pastida joylashgan bo'lsa, avtomobil yonga sirpanishdan va ag'darilmasdan qiya tekislikda egri chiziqli bo'ylab xarakatlanishi uchun uning kiritik tezligi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$V_{kr} = \sqrt{g \cdot R \cdot \frac{B - 2 \cdot h_m \cdot \operatorname{tg} \beta}{2 \cdot h_m + B \cdot \operatorname{tg} \beta}} \geq V_{a.\max} \quad (3)$$

bu yerda $\beta = 8^{\circ}12'$ - yo'lining qiyalik burchagi;

$V_{a.\max}$ - avtomobilning maksimal xarakat tezligi, m/s

$R = 300-1000$ m - avtomobil yo'llarining loyihalashda qiya yo'llarning burilish radiuslari.

Avtomobilni boshqariluvchanlik xususiyatini hisoblash.

Ishdan ko'zlangan maqsad:

-Avtomobilning boshqariluvchanligi to'g'risida tushuncha xosil qilish va masalalar yechish.

Kerakli asboblari:

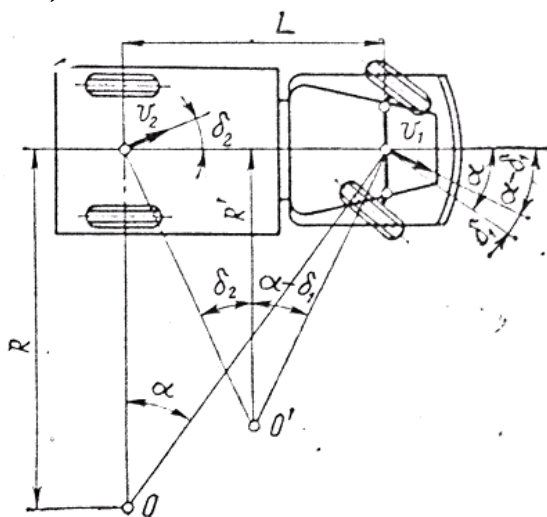
- CHizg'ich, qalam, rezinka va kalkulyator

Mashg'ulotni bajarish tartibi:

Kurs ishi (loyihasi) variant tartibi bo'yicha berilgan avtomobilni boshlang'ich ma'lumotlarini Qisqa avtomobil ma'lumotnomasi asosida yozib olamiz.

1. SHinaning yonaki surilishi va surilishi:

Burilish markazidan transport vositasining bo'ylama o'qigacha bo'lgan masofa transport vositasining g'ildiraklarining sirpanishi bo'lmagan xolatdagi burilish radiusi R bo'ladi (9.1-rasm).

9.1-rasm. SHinalarning yonaki sirpanishi bo'lmaganda avtomobilning burilishi.

Burilishda tekis harakatlanayotgan avtomobilga ta'sir etuvchi markazdan qochma kuchning ko'ndalang ta'sir etuvchisi:

$$P_y = \frac{G_a V_a^2}{gR}, \text{ N.}$$

Burilishda tekis harakatlanayotgan avtomobilning oldingi va orqa ko'priklariga ta'sir etuvchi yo'lning ko'ndalang reaksiya kuchlari:

$$R_{y1} = \frac{G_1 V_a^2}{gR}, \text{ N.}$$

$$R_{y2} = \frac{G_2 V_a^2}{gR}, \text{ N}$$

bu yerda; G_1 , G_2 -oldi va orqa o'qlarga tushgan og'irlik kuchlari;
 V_a -avtomobil tezligi; R -burilish radiusi; g -erkin tushish tezligi.

Sirpanish burchagi:

$$\delta_1 = \frac{P_y}{K_c},$$

bu yerda; K_s -sirpanish qarshiligining koeffitsienti.

- yuk avtomobili va avtobuslari uchun $K_s=60-150$ kN/rad;
- engil avtomobil shinalari uchun $K_s=15-40$ kN/rad ga teng bo'ladi.

Elastik bo'lmagan g'ildirak uchun burilish radiusi R :

$$R = \frac{L}{\operatorname{tg} \theta_T}, \text{ m.}$$

bu yerda θ_T -tashqi g'ildirakni burilish burchagi, grad.

Kritik tezlik: (prof. V.M.Pevzner formulasi):

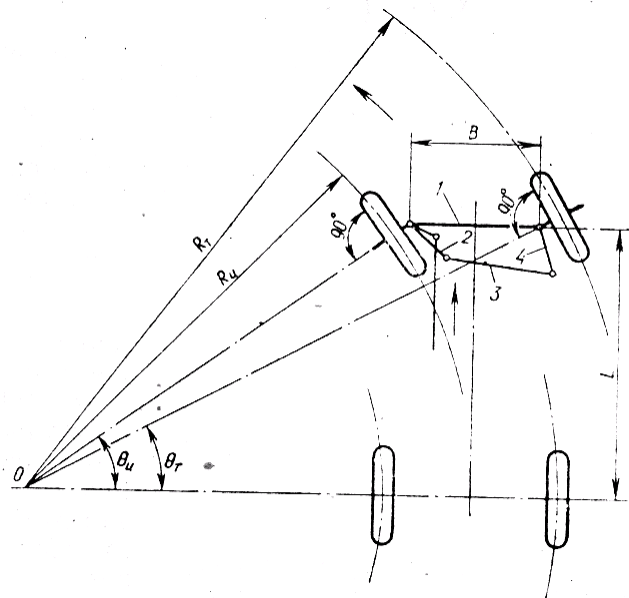
$$V_{kp} = 3,6 \sqrt{\frac{gL}{\frac{G_2}{K_{c2}} - \frac{G_1}{K_{c1}}}}, \text{ m/s}$$

bu yerda; L -avtomobil bazasi;

G_1, G_2 -oldingi va yetingi g'ildiraklarning yuklanishi;

K_{s1}, K_{s2} -oldingi va orqa avtomobillarning sirpanish qarshiligi koeffitsientlari.

Elastik bo'lmagan g'ildiraklarni burilishi: (9.2-rasm.)

9.2-rasm. Avtomobilning elastik bo'lmagan g'ildiragini burilishi.

1-2-3-4-rul trapetsiyasi; R_i, R_T -boshqariluvchi ichki va tashqi g'ildiraklarning burilish radiuslari; θ_u, θ_T -boshqariluvchi ichki va tashqi g'ildiraklarning burilish burchaklari; O -avtomobilni burilish markazi; R -burilish radiusi; V -shkvorenlar orasidagi masofa; L -avtomobilni bazasi.

Old g'ildiraklarni burilish burchaklari:

$$\operatorname{ctg} \theta_T = \frac{R+b}{L}; \quad \operatorname{ctg} \theta_u = \frac{R-b}{L};$$

G'ildiraklarni toza dumalanish tenglamasi:

$$\operatorname{ctg} \theta_T - \operatorname{ctg} \theta_H = \frac{2b}{L}$$

8-Amaliy mashg'ulot. Avtomobilni o'tag'onlik va yurish ravonligi xususiyatini hisoblash.

Ishdan ko'zlangan maqsad:

-Avtomobilning yurish ravonligi to'g'risida tushuncha xosil qilish va masalalar yechish.

Kerakli asboblari:

- CHizg'ich, qalam, rezinka va kal'kulyator

Mashg'ulotni bajarish tartibi:

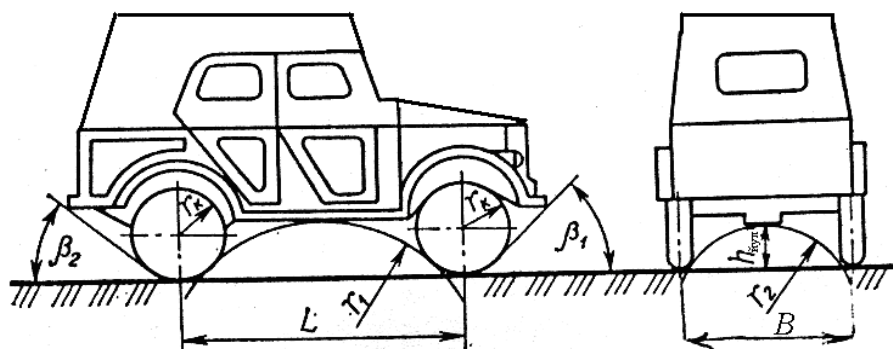
Kurs ishi (loyihasi) variant tartibi bo'yicha berilgan avtomobilni boshlang'ich ma'lumotlarini Qisqa avtomobil ma'lumotnomasi asosida yozib olamiz.

1. Avtomobilning o'tag'onligi:

Berilgan radiuslarning qiymatlarini grafik usulda quyidagicha aniqlanadi:

Avtomobilning bo'ylama tekislikdagi o'tag'onlik radiusi avtomobilni oldingi va ketingi g'ildiraklariga urinma tarzda o'tkazilgan aylananing radiusi bo'ladi.

Bu radiusni aniqlash uchun berilgan avtomobil bazasi (L) masofa bo'yicha g'ildiraklarning radiusi aniqlanib masshtabda g'ildiraklarni chiziladi va bu g'ildiraklarga urinma tarzda aylana chizilib uning radiusi r_1 bo'ladi (9.1-rasm).

9.1-rasm. Avtomobilning bo'ylama (r_1) va ko'ndalang (r_2) o'tag'onlik radiuslarini aniqlash shakli.

Avtomobilning ko'ndalang tekislikdagi o'tag'onlik radiusi avtomobilni orqa g'ildiraklariga va avtomobilni orqa ko'prigining eng pastki nuqtasiga urinma tarzda o'tkazilgan aylananing radiusi bo'ladi.

Avtomobil g'ildiragining o'rtacha radiusi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$r_F = 0,5 \cdot d + b \cdot (1 - \lambda_{uu}) , \text{ m}$$

bu yerda: d -shinaning diska kiradigan diametri, m;

b -shinaning eni, m;

Aniqlangan radius r_F bo'yicha g'ildirak aylanasi chiziladi.

9.1-rasm

Avtomobil rusumi	Berilgan						Xisoblanadi			r_1 ning chegaralangan
	L	V	b	d	λ_{sh}	$h_{yo'l}$	r_F	r_1	r_2	

										qiymati

Bo'ylama o'tag'onlik radiusining qiymatlari:

o'rtacha litrajga ega bo'lgan avtomobillar uchun: 3,5-5,5 metrgacha,

kichik litrajga ega bo'lgan avtomobillar uchun: 2,5-3,5 metrgacha,

kichik yuk ko'taruvchi yuk avtomobillar uchun: 2,5-3,5 metrgacha,

o'rtacha yuk ko'taruvchi yuk avtomobillar uchun: 3,0-5,5 metrgacha,

katta yuk ko'taruvchi yuk avtomobillar uchun: 5,0-6,0 metrgacha bo'ladi.

2. Eng katta tebranish yo'li (amplituda)

$$Z_{\max} = \frac{2m \cdot g}{C},$$

bu yerda, t -tebranish boshlangandan so'ng o'tgan vaqt, s;

S -prujinaning bikrligi.

tebranish tezligi:

$$v = Z_{\max} \cdot t \cdot \omega \cdot \cos \omega, \text{ m/s};$$

tebranish tezlanishi:

$$j = -Z_{\max} \cdot t \cdot \omega^2 \cdot \sin \omega, \text{ m/s}^2;$$

tezlanishni o'sish tezligi:

$$j' = -Z_{\max} \cdot t \cdot \omega^3 \cdot \cos \omega, \text{ m/s}^3;$$

tebranish davri:

$$T = \frac{2\pi}{\omega} = \frac{2\pi}{\sqrt{\frac{c}{m}}}, \text{ s};$$

tizimning bir minutda tebranish soni (chastotasi):

$$n = \frac{60}{T} = \frac{30}{\pi} \cdot \sqrt{\frac{c}{m}},$$

Prujina bikrligi S ni prujinaning statik siljishi (deformatsiya) orqali aniqlanadi, ya'ni

$f_{cm} = \frac{G}{C}$ bundan $C = \frac{G}{f_{cm}}$ va $m = \frac{G}{g}$ bo'lsa, tebranish soni:

$$n = \frac{30}{\pi} \cdot \sqrt{\frac{g}{f_{cm}}} \approx \frac{300}{\sqrt{f_{cm}}}, \text{ tebranish/min}$$

Prujinaning statik deformatsiyasi avtomobil turlari bo'yicha quyidagicha bo'ladi:

Engil avtomobillar uchun $f_{cm}=100-250 \text{ mm};$

Yuk avtomobillar uchun $f_{cm}=60-120 \text{ mm};$

Avtobuslar uchun $f_{cm}=100-200 \text{ mm}.$

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Vaxlamov.V.K. "Avtomobili: Espluatatsionnie svoystva M: Izdatelskiy tsentr" "Akademiya" 2004-528 s.
2. Sidiqnazarov K.M i dr. Avtomobilniy transport izashita okrujayushchey sredi. T: 2007-188 s.
3. Ivanov. A.M. i dr. Osnovi konstruktsii avtomobilya, M.OOO. "Knijnoe izdatelstvo" "Zarulem", 2005-336 s.
4. Vaxlamov.V.K. "Tenika avtomobilnogo transporta: Podvijnoy sostov i ekspluatatsionnie svoystva M: Izdatelskiy tsentr" "Akademiya" 2004-528 s.
5. M.O.Qodirxonov. B.Rasulov. avtomobillar nazariyasi fanidan masalalar to'plami. Toshkent. O'qituvchi. 1992 y
6. Mamatov.X, Turdiev.Yu, Qodirxonov.M Avtomobillar konstruktsiyasi va nazariyasi asoslari. Toshkent. « O'qituvchi» 1982 y.
7. S.M Qodirov. M.O.Qodirxonov. Dvigatel va avtomobillar nazariyasi. Toshkent. O'qituvchi. 1982 y.
8. Qodirov. S.M Tiko avtomobilining tuzilishi, nosozliklarini aniqlash va ta'mirlash. Toshkent, «O'qituvchi», 2001-y.
9. Qodirxonov.M.O Avtomobillarning ish jarayonlari va hisobi Toshkent. «O'qituvchi» 2003 y.
10. Carroll E. Goering, Marvin L. Stone, David W. Smith, Paul K. Turnquist. "Of-Road vehicle Engineering principles", American Society of Agricultural Engineers, 2006.
11. David A. Crolla. "Automotive Engineering Powertrain, Chassis System and Vehicle Body", Amsterdam, Butterworth-Heinemann is an imprint of Elsevier, 2009.
12. Engineering Principles of Agricultural Machines Ajit K. Srivastava Michigan State University Carroll E. Goering University of Illinois Roger P. Rohrbach North Carolina State University Dennis R. Buckmaster The Pennsylvania State University Copyright 2006 by the American Society of Agricultural and Biological Engineers All rights reserved.
13. Internet ma'lumotlari olinishi mumkin bo'lgan saytlar:
http://ru.wikipedia.org/wiki/'Avtotransportnoe_predpriyatie
<http://www.mobilautotrans.ru>
<http://www.autoelectric.ru>

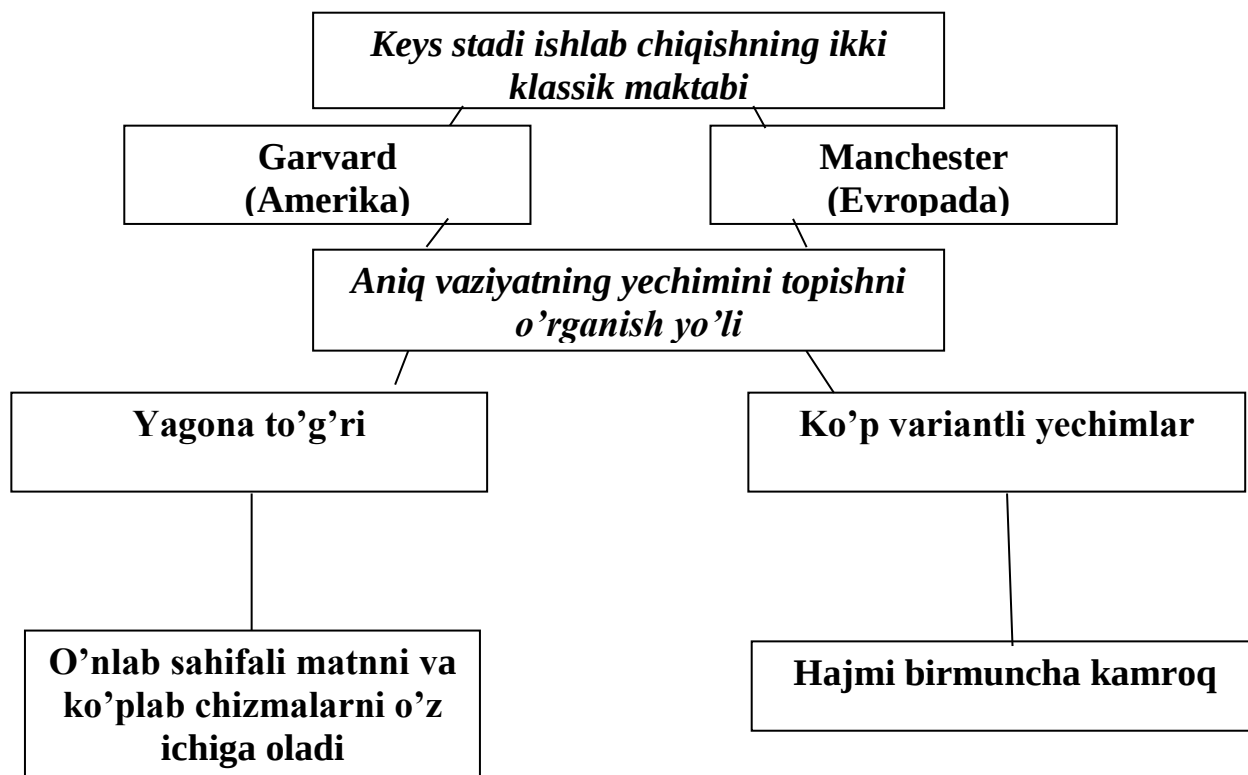
<http://www.mosautolab.ru>
<http://uzavtosanoat.uz/>

LOBARATORIYA ISHLARI BO'YICHA KEYSLAR TO'PLAMI

Keys-stadi inglizcha sase - aniq vaziyat, stadi – ta'lim co'zlarining birikuvidan hosil qilingan bo'lib, aniq vaziyatlarni o'rganish, tahlil etish va ijtimoiy ahamiyatga ega natijalarga erishishga asoslangan ta'lim metodidir. Mazkur metod muammoli ta'lim metodidan farqli ravishda real vaziyatlarni o'rganish asosida aniq qarorlar qabul qilishga asoslanadi. Agar u o'quv jarayonida ma'lum bir maqsadga erishish yo'li sifatida qo'llanilsa, metod xarakteriga ega bo'ladi, biror bir jarayonni tadqiq etishda bosqichma-bosqich, ma'lum bir algoritim asosida amalga oshirilsa, texnologik jihatni o'zida aks ettiradi.

Ushbu metod dastlab 1920 yilda Garvard biznes maktabi ([Harvard Business School](#))da qo'llanilgan. Garvard biznes maktabining o'qituvchilari biznes yo'nalishidagi aspirantura bo'limi uchun to'g'ri keladigan darsliklarning mavjud emasligini tez anglaydilar. Ushbu masalani yechish uchun biznes maktabining o'qituvchilari tomonidan qo'yilgan dastlabki qadam yetakchi biznes amaliyotchilaridan intervyu olish hamda mana shu menedjerlarning faoliyati, unga ta'sir etuvchi omillar yuzasidan batafsil xisobot yozish bo'ldi. Ma'ruza tinglovchilarga u yoki bu tashkilot to'qnash kelgan konkret vaziyat, ushbu vaziyatni tahlil etish va mustaqil ravishda yoki jamoa bo'lib munozara tashkil etish asosida uning yechimi topish tarzida taqdim etilar edi. Keyinchalik keys metodi biznes yo'nalishidagi ta'lim muassasalarida keng targ'ib etilgan. Hozirgi kunda esa, kasbiy kompetentlikni rivojlantirish nuqtai nazaridan mazkur metod tarafdorlari ko'payib bormoqda. XX asming 50 yillaridan boshlab biznes-keyslar G'arbiy Yevropa mamlakatlarida ommalashdi. Yevropaning yetakchi biznes maktablari [INSEAD](#), [LBS](#), [HEC](#), [LSE](#), [ESADE](#) va boshqalar keys-stadi metodi asosida dars beribgina qolmay, keyslarni yaratishda ham faol ishtirok eta boshlaydilar.

Keys-stadi maktablari

KEYSLAR TIPOLOGIYASI

Tipologik belgilari	Keys turi
Asosiy manbalari	1. Bevosita ob’ektda olib boriladigan 2. Ta’lim jarayondagi 3. Ilmiy-tadqiqotchilik
Syujet mavjudligi	1. Syujetli 2. Syujetsiz
Vaziyat bayonining vaqtdagi izchilligi	1. O’tmish va bugungi kunni bog’lash asosidagi keys 2. Avval bo’lib o’tgan voqelikka asoslangan keys 3. Istiqbolga yo’naltirilgan keys
Keys ob’ekti	1. Alohida ob’ektga yo’naltirilgan 2. Tashkiliy-institutsional 3. Ko’p ob’ektli
Materialni taqdim etish usuli	1. Hikoya 2. Esse 3. Tahliliy ma’lumot 4. Jurnalistik taftish 5. Hisobot 6. Ocherk 7. Faktlar majmui 8. Statistik materiallar majmui 9. Hujjatlar va ishlab chiqarish namunalari majmui
Hajmi	1. Qisqa 2. O’rtacha hajmdagi 3. Katta
Tuzilmaviy o’ziga xos xususiyatlari	1. Aniq strukturaga ega bo’lgan 2. Aniq strukturaga ega bo’lmagan
O’quv topshirig’ini taqdim etish usuli	1. Savolli 2. Topshiriq tarzidagi
Didaktik maqsadlari	1. Muammo, yechim yoki kontseptsyani izohlash 2. Biror mavzuga bag’ishlangan trening mashg’uloti / fan bo’yicha ko’nikma va malakalarni hosil qilishga mo’ljallangan 3. Tahlil va baholashga o’rgatuvchi 4. Muammoni ajratish va yechish, boshqaruvga doir qarorlar qabul qilishga o’rgatuvchi
Taqdim etish usuliga ko’ra	1. Bosma 2. Elektron 3. Video-keys 4. Audio-keys 5. Multimedia-keys

1. Mavjud vaziyat

Xayotimizga avtomobillar shunchalik kirib kelganki ularsiz xayotni tasavvur qilish qiyin. Xususan hozirgi kunda xom ashyo va tayyor maxsulotlarni tashish, ochiq usulda ko'mir va ruda qazib chiqarish, sanoat usulida uy-joy binolari va sanoat korxonalari qurish, qishloq xo'jaligiga zarur yuklar, o'g'it va turli maxsulotlar tashish, keng iste'mol mollarini bevosita iste'molchilarga o'z vaqtida yetkazib berish va boshqa maqsadlarda avtomobillardan foydalaniladi. Yuk avtomobillaridan tashqari yo'lovchi avtomobillarining ham mamlakatimiz aholisining kundalik turmushidagi ahamiyati katta.

Birinchi avtomobil qaerda va qachon yaratilgan, avtomobillardan avval qanday harakat vositasi bo'lgan? Harakat manbai bo'lgan dvigatellar qachon yaratilgan? Dvigatellarning qanday turlari bor? Hozirgi davrda qanday avtomobillar yaratilmoqda va xokazo savollarga javob topish uchun avtomobil tarixiga nazar tashlaymiz.

«Avtomobil» so'zi grekcha «autos»-o'zi va lotincha «mobilis»-harakatlanuvchi so'zlar yig'indisidan tashkil topgan bo'lib «O'zi- harakatlanuvchi» degan ma'noni bildiradi. Avtomobil—quruqlikda harakatlanuvchi transport vositasi bo'lib, mustaqil energiya manbaiga ega bo'lgan dvigatel bilan jihozlangan hamda katta qulaylikka va xafsizlikka ega bo'lgan holda relssiz yo'llarda yuk va odamlarni tashish uchun mo'ljallangan mashinadir. Avtomobilni bunday ta'riflash uni boshqa transport vositalaridan ajratib turadi.

Muammoli keys. Savol: Avtomobilni hozirgi kunda inson xayotida tutgan o'rni va ahamiyati qanday? Qanday qilib avtomobillarni istiqbollari erishildi.

2. Mavjud vaziyat

Germaniyadagi Reyn daryosi qirg'og'ida joylashgan Mangeym shahri dun - yodagi birinchi avtomobilining vatani deb yuritiladi: 1885 yilning bahorida Karl Bents ichki yonuv dvigateli bilan jihozlangan uch oyoqli o'zi yurar aravani yaratdi.

Bentsning dvigatellariga talab katta bo'lib u o'z dvigatellarini avtomobillarga o'rnatishni orzu qilardi. Bents bu orzusini amalga oshirish uchun o'ziga hamfikir va xomiy topa olmadi. Bu kompaniyada orzusi ushaliishiga ko'zi yetmagan Bents, o'z aksiyalarini sotishga va kompaniyani tark etishga majbur bo'ladi.

Muammoli keys. Savol: Karl Bents vaziyatdan chiqish uchun qanday yo'l tutgan? Keyingi vaqtlarda uning samarasi bo'lganmi.

3. Mavjud vaziyat.

Xozirga paytda bozor iqtisodiyotiga birinchi turtki beradigan masalalardan biri respublikamizda avtomobil sanoatini barpo etib, bu soxani muntazam rivojlantirishdir.

Muammoli keys. Savol: Rossiya imperiyasi davrida nima sababdan ruspublikamizda avtomobil ishlab chiqarish korxonalari kurilmagan?

4. Mavjud vaziyat.

1993 yili prezidentimiz Islom Karimov Janubiy Koreyaga rasmiy tashrib buyurganda xam bu masalaga alohida e'tibor berdi, natijada respublikamizda Koreya davlati bilan hamkorlikda «Asaka-DEU» avtomobil firmasi bunyod etila boshlandi. Respublikamizda Janubiy Koreyaning DEU korporatsiyasi bilan xamkorlikda kichik va o'rtacha yengil avtomobillar xamda kichik mikroavtobuslarni yig'uv-qurish va ularni ishga tushirish to'g'risidada shartnoma tuzildi.

Muammoli keys. Savol: Respublikamizda avtomobil ishlab chiqarishga nima majbur etgan?

5. Mavjud vaziyat.

Dvigatelъ yonuvchi ish aralashmaning yonishidan xosil bo'lgan kimyoviy issiqlik energiyani mexanik energiyaga aylantirib beradi va avtomobilni harakatlanishi uchun energiya sarflaydigan mashina.

Topshiriqli keys. Savol: Ichki yonuv dvigateli tuzilishi bo'yicha qanday turlari bor?

MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI

MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI

Tavsiya etilayotgan mustaqil ish mavzularining taxminiy ro'yxati.
Talabalar Mustaqil ta'limining mazmuni va hajmi

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Berilgan topshiriqlar	Bajar. muddat	Hajmi (soatda) YeUTT UE, yo'nalis hi
1	Avtomobilning yaratilish tarixi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
2	Gibrit yuritmal avtomobillarning yaratilish tarixi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
3	O'zbekistonda avtomobilsozlik sanoatini tarixi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
4	O'zbekistonda avtomobilsozlik sanoatini istiqboli	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
5	Samarqand avtomobil zavodini tarixi va istiqboli	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
6	GM Power train O'zbekiston avtomobil zavodining tarixi va istiqboli	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
7	GM O'zbekiston avtomobil zavodining tarixi va istiqboli	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
8	MAN Avto O'zbekiston avtomobil zavodining tarixi va istiqboli	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
9	Avtomobil konstruktsiyasining rivojlanish tendentsiyasi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
10	Eskirgan avtomobillarni utilizatsiya qilish muammolari	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
11	Avtomobillarning turlari	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2

12	Turli komponentkali avtomobillarni avzallik va kachiliklari	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
13	Jaxonning yetakchi avtomobil ishlab chiqaruvchilari	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	4
14	Avtomobil dvigatelining evolyutsiyasi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	4
15	Dvigatelni yonilg'i purkash tizimi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	4
16	Common Rail ta'minlash tizimi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	4
17	Avtomobilning ekologik xususiyati	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	4
18	Avtomobil dvigatellari ishlatilgan gazlaridagi zararli moddalar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	4
19	Katalitik neytralizatorlar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
20	Avtomobil shovqin va vibratsiya manbai	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	4
21	Avtomobilning konstruktiv xavfsizligi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	4
22	Engil avtomobillar kuzovlari	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	4
23	SHinalar bosimini markazlashtirilgan rostlash tizimi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	4
24	Antiblokirovkalash tizimi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	4
jami				72 soat

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Berilgan topshiriqlar	Bajar. muddat	Hajmi (soatda) YeUTTUE, yo'nalishi
1.	Yuklarni guruxlarga ajratish va ixtisoslashtirilgan transport vositalarini tasniflash	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
2.	Avtomobillarni ulash qurilmalari	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
3.	Avtomobil samosvallarini komponovkasini taxlili	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
4.	Avtomobil samosvallarini ko'tarish mexanizmining taxlili	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
5.	Metal prokat tashuvchi avtopoezdlar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
6.	Quvur tashuvchi avtopoezdlar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
7.	Og'ir vaznli yuklarni tashuvchi avtopoezdlar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
8.	Qurilish konstruksiyalarini tashuvchi avtopoezdlar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
9.	O'rmon metallarini tashuvchi avtopoezdlar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada 34a	2
10	Neft maxsulotlarini tashuvchi tsisternalar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan	1

			xaftada	
11	Sochiluvchan yuklarni tashuvchi tsisternalar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	1
12	Oziq-ovqat maxsulotlarini tashuvchi tsisternalar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	1
13	Yuk ko'taruvchi bortli o'zi yuklagichlar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
14	Olinuvchi kuzovli bortli o'zi yuklagichlar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
15	Konteyner tashuvchilar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
16	Izotermik furgonlar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
17	Refrijatorli furgonlar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
18	Tortish-tezlik xususiyatlariga ta'sir qiluvchi konstruktiv omillar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	1
19	Tortish-tezlik xususiyatlariga ta'sir qiluvchi ekspluatatsion omillar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	1
20	Yonilg'i tejamkorligiga xususiyatlariga ta'sir qiluvchi omillar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	1

21	Tormozlanish xususiyatiga ta'sir qiluvchi omillar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
22	Boshqariluvchanlik xususiyatiga ta'sir qiluvchi omillar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
23	Turg'unlik xususiyatiga ta'sir qiluvchi omillar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
24	O'tag'onlik xususiyatiga ta'sir qiluvchi omillar	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	Belgilangan xaftada	2
jami				36 soat
Umumiy jami				108

1-Mustaqil ish.

Mavzu: O'zbekistonda avtomobilsozlik sanoatini rivojlanishi.

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida quyidagi savollar bo'yicha referat tayyorlaydi:

- respublikamizda xozirgi vaqtda avtomobil sanoatining rivojlanish istiqbollari va prezidentimiz I.A.Karimovning tashabbuslari bilan O'zbekiston Respublikasi va Koreya davlatlari bilan hamkorlik shartnomalari. O'zDEU Avto «O'zavtosanoat korxonalari bilan birgalikda avtomobil zavodini tashkil etish.

- zavodning o'ta zamonaviy texnika bilan jixozlanganligi va uning ishlab chiqarish quvvati (yillar bo'yicha) va ishlab chiqarilayotgan avtomobillar modellari (yillar bo'yicha).

- O'zavtosanoat va Turkiyaning *Kochholding* tashkilotlari bilan birgalikdagi hamkorlik shartnomalarini imzolanishi va O'zbekistonda shu tashkilotlar bilan ishlab chiqarilayotgan avtobus va yuk avtomobillarining modellari (yillar bo'yicha).

- Rossiya, Germaniya, Amerika, Yaponiya va boshqa davlatlardan keltirilgan avtomobillarning sanoatimizning turli sohalarida qo'llanilinishi va avtomobil modellari.

2-Mustaqil ish.

Mavzu: Avtomobil transporti va atrof-muhit muhofazasi.

Berilgan mavzu bo'yicha mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga

yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida quyidagi savollar bo'yicha hisobot tayyorlaydi:

- ichki yonuv dvigatellardan chiqayotgan gazlar tarkibi va ularni atrof-muhitga ta'siri.
- karbyuratorli va dizel dvigatellaridan chiqayotgan zaxarli gaz miqdorlari va uning kamaytirish yo'llari.
- dvigatellardan chiqayotgan zaxarli gaz miqdorlarini inson salomatligiga ta'siri va uning ta'sirida kasalliklarning kelib chiqish turlari.
- dvigatellardan chiqayotgan zaxarli gaz miqdorlarini kamaytirishda qo'llaniladigan zamonaviy uskunalar va qurilmalar.
- elektromobillar, atrof-muhit va inson salomatligiga kam ta'sir ko'rsatadigan avtomobil va dvigatellarning rivojlanish istiqbollari.

3-Mustaqil ish.

Mavzu: Rotor-porshenli dvigatellarning tuzilishi, ishlashi.

Mavzu bo'yicha mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida quyidagi savollar bo'yicha hisobot tayyorlaydi:

- rotor-porshenli dvigatellarning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
- rotor-porshenli dvigatellarning nuqsonlari va afzalligi.
- rotor-porshenli dvigatellarning rivojlanish istiqbollari.

4-Mustaqil ish.

Mavzu: Gaz turbinali dvinatelning tuzilishi va ishlashi.

Mavzu bo'yicha mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida quyidagi savollar bo'yicha hisobot tayyorlaydi:

- gaz turbinali dvinatellaring qo'llanilish tarixi.
- gaz turbinali dvinatelning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
- gaz turbinali dvinatelli avtomobil modellari.
- gaz turbinali dvinatelning nuqsonlari va afzalligi.
- gaz turbinali dvinatelning nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari.
- gaz turbinali dvinatelning rivojlanish istiqbollari.

5-Mustaqil ish.

Mavzu: Ikki taktli karbyuratorli dvigatelning tuzilishi, ishlashi.

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib ko'rgazmali qurol, plakatlar tayyorlaydi:

- ikki taktli karbyuratorli dvigatelning vazifasi, tuzilishi, ishlashi
- ikki taktli karbyuratorli dvigatelli avtomobillar modellari
- ikki taktli karbyuratorli dvigatellarning nuqsonlari va afzalligi

- ikki taktli karbyuratorli dvigatellarning nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari
- ikki taktli karbyuratorli dvigatellarning rivojlanish istiqbollari

6-Mustaqil ish.

Mavzu: Dvigatelni havo bilan sovitish tizimini tuzilishi, istiqbollari.

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib tayanch so'z iboralari tayyorlaydi:

- dvigatelni havo bilan sovitish tizimining, tuzilishi, ishlashi
- dvigatelni havo bilan sovituvchi dvigatelli avtomobillar modellari
- dvigatelni havo bilan sovitish tizimining nuqsonlari va afzalligi
- dvigatelni havo bilan sovitish tizimining nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari
- dvigatelni havo bilan sovitish tizimining rivojlanish istiqbollari

7-Mustaqil ish.

Mavzu: Dvigatel karterini shamollatishini tuzilishi, ishlashi.

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib ko'rgazmali qurol, plakatlar tayyorlaydi:

- dvigatel karterini shamollatish qurilmasining vazifasi, tuzilishi, ishlashi
- dvigatel karterini shamollatish qurilmasi mavjud avtomobillar modellari
- dvigatel karterini shamollatish qurilmasining nuqsonlari va afzalligi
- dvigatel karterini shamollatish qurilmasini nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari
- dvigatel karterini shamollatish qurilmasini rivojlanish istiqbollari

8-Mustaqil ish.

Mavzu: Injektorli ta'minlash tizimini tuzilishi, ishlashi.

Mavzu bo'yicha mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida quyidagi savollar bo'yicha hisobot tayyorlaydi:

- injektorli ta'minlash tizimlarining qo'llanilish tarixi.
- injektorli ta'minlash tizimlarining vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
- injektorli ta'minlash tizimli avtomobil modellari.
- injektorli ta'minlash tizimlarining nuqsonlari va afzalligi.
- injektorli ta'minlash tizimlarining nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari.
- injektorli ta'minlash tizimlarining rivojlanish istiqbollari.

9-Mustaqil ish.

Mavzu: Alternativ yonilg'ilar, ularning istiqbollari.

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib referat tayyorlaydi:

- alternativ yonilg'ili avtomobillarning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
- alternativ yonilg'ili avtomobil modellari.
- alternativ yonilg'ili avtomobillarning nuqsonlari va afzalligi.
- alternativ yonilg'ili avtomobillarning rivojlanish istiqbollari.

10-Mustaqil ish.

Mavzu: Ko'p rejimli rostlagichni tuzilishi.

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib referat tayyorlaydi:

- ko'p rejimli rostlagichning vazifasi, tuzilishi va ishlashi
- ko'p rejimli rostlagichli avtomobil modellari
- ko'p rejimli rostlagichning nuqsonlari va afzalligi
- ko'p rejimli rostlagichning nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari
- ko'p rejimli rostlagichning rivojlanish istiqbollari

11-Mustaqil ish.

Mavzu: Gidromuftani tuzilishi, ishlashi.

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib tarqatma material tayyorlaydi:

- gidromuftaning vazifasi, tuzilishi va ishlashi
- gidromuftali avtomobil modellari
- gidromuftaning nuqsonlari va afzalligi
- gidromuftaning nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari
- gidromuftaning rivojlanish istiqbollari

12-Mustaqil ish.

Mavzu: Gidrotarnsformatorni tuzilishi, ishlashi.

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib savolnoma materiali tayyorlaydi:

- gidrotarnsformatorning vazifasi, tuzilishi va ishlashi
- gidrotransformatorli avtomobil modellari
- gidrotransformatorni nuqsonlari va afzalligi
- gidrotransformatorning nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari
- gidrotransformatorning rivojlanish istiqbollari

13-Mustaqil ish.

Mavzu: Katta ishqalanishli differentsialning tuzilishi, ishlashi.

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib ko'rgazmali qurol, plakatlar tayyorlaydi:

- katta ishqalanishli differentsialning vazifasi, tuzilishi va ishlashi
- katta ishqalanishli differentsialli avtomobil modellari
- katta ishqalanishli differentsialning nuqsonlari va afzalligi
- katta ishqalanishli differentsialning nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari
- katta ishqalanishli differentsialning rivojlanish istiqbollari

14-Mustaqil ish.

Mavzu: O'qlararo differentsialning tuzilishi, ishlashi.

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib sxemalar tayyorlaydi:

- o'qlararo differentsialning vazifasi, tuzilishi va ishlashi
- o'qlararo differentsialli avtomobil modellari
- o'qlararo differentsialning nuqsonlari va afzalligi
- o'qlararo differentsialning nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari
- o'qlararo differentsialning rivojlanish istiqbollari

15-Mustaqil ish.

Mavzu: Rul kuchaytirgichini vazifasi, turlari, ishlashi.

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib test tayyorlaydi:

- rul gidrokuchaytirgichining vazifasi, tuzilishi, ishlashi
- rul gidrokuchaytirgichli avtomobillar modellari
- rul gidrokuchaytirgichining nuqsonlari va afzalligi
- rul gidrokuchaytirgichining nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari
- rul gidrokuchaytirgichining rivojlanish istiqbollari

16-Mustaqil ish.

Mavzu: Gidroyuritmal tormoz mexanizmini bosimli rostlagichini tuzilishi, ishlashi.

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib test tayyorlaydi:

- gidroyuritmal tormoz mexanizmini bosimli rostlagichining vazifasi, tuzilishi, ishlashi
- gidroyuritmal tormoz mexanizmini bosimli rostlagichli avtomobil modellari
- gidroyuritmal tormoz mexanizmini bosimli rostlagichining nuqsonlari va afzalligi

- gidroyuritmalı tormoz mexanizmini bosimlı rostlagichining nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari
- gidroyuritmalı tormoz mexanizmini bosimlı rostlagichining rivojlanish istiqbollari

2-qism (Avtomobillarning ekspluatatsiyaviy xususiyatlari nazariyasi)

17-Mustaqil ish.

Mavzu: Dvigatelning tashqi tezlik tavsifini hisoblash usullari, ularning qiyosiy tahlili

17.1-Mustaqil ish.

Mavzu: Ekspluatatsion xususiyatlar nazariyasining yaratilish tarixi

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida quyidagi savollar bo'yicha referat tayyorlaydi:

- ekspluatatsion xususiyatlar nazariyasining yaratilish tarixi.
- ekspluatatsiyaviy xususiyatlari nazariyasining yaratilishida O'zbekiston respublikasidagi yetakchi olimlari va ular tomonidan chop etilgan adabiyotlar.
- avtomobilning ekspluatatsiyaviy xususiyatlari.

17.2-Mustaqil ish.

Mavzu: Dvigatelning tashqi tezlik tavsifi.

Berilgan mavzu bo'yicha mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida **Matiz-Shevrolet (Best-5M/T)** yengil avtomobilidvigatelini tashqi tezlik tavsifnomasi aniqlash bo'yicha masala yechadi:

Variant bo'yicha avtomobil: rusumi **Matiz-Shevrolet**.

To'la massasi, $m_a = 1230$ kg; Sof og'irligi $m_0 = 855$ kg; Yuk ko'tarish qobiliyati $m_{yuk} = 104$ kg; Yo'lovchi bilan $m_{yo'lovch} = 271$ kg; Balandligi $H = 1,485$ m; Koleyasi $V_1 = 1,315$ m; Bazasi $L = 2,340$ m; Maksimal yurish tezligi, $V_{a\ max} = 152$ km/soat; Eng katta balandligi $H = 1,393$ m; Eng katta eni, $V_1 = 1,662$ m; Maksimal quvvatda tirsakli valni aylanishlar soni $n_N = 5600$ ayl/min; Maksimal quvvati $N_{emax} = 45,5$ kVt; Maksimal burovchi momenti $M_{emax} = 87,3$ N·m.

Matiz-Shevrolet avtomobili maksimal tezlikda harakatlenganda dvigatelni maksimal quvvatini aniqlash:

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida masala yechadi:

$$N_{ev\ max} = \frac{G_a \cdot \psi \cdot V_{a\ max}}{1000 \cdot \eta_{ku}} + \frac{W \cdot (V_{a\ max})^3}{1000 \cdot \eta_{ku}}, \text{ kVt}$$

17.3-Mustaqil ish.

Mavzu: Matiz-Shevrolet avtomobili dvigatelni istalgan aylanishlar soni bo'yicha quvvatini aniqlash

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida masala yechadi:

$$n_1=n_{\min}=500 \text{ ayl/min}; n_2=0,2n_N, \text{ ayl/min}; n_3=0,4 \cdot n_N, \text{ ayl/min}; n_4=0,6n_N, \text{ ayl/min}; \\ n_5=0,8n_N, \text{ ayl/min}; n_6=0,9n_N, \text{ ayl/min}; n_7=1,0n_N, \text{ ayl/min}; n_8=1,1n_N, \text{ ayl/min}; \\ n_9=n_{\max}=1,2n_N, \text{ ayl/min}.$$

$$N_{\text{ex}} = N_{\text{ev max}} \cdot \frac{n_x}{n_N} \cdot \left[a + \epsilon \cdot \frac{n_x}{n_N} - c \cdot \left(\frac{n_x}{n_N} \right)^2 \right], \text{ kVt}$$

17.4-Mustaqil ish.

Mavzu: Matiz-Shevrolet avtomobili dvigatelni istalgan aylanishlar soni bo'yicha burovchi momentini aniqlash

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida masala yechadi:

$$M_{\text{ex}} = 9554 \cdot \frac{N_{\text{ex}}}{n_N}, \text{ N}\cdot\text{m}.$$

17.5-Mustaqil ish.

Mavzu: Matiz-Shevrolet avtomobili dvigatelni istalgan aylanishlar soni bo'yicha solishtirma yonilg'i sarfini aniqlash

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida masala yechadi:

$$g_{\text{yoN}} = \frac{3.6 \cdot 10^3}{Q_n \cdot \eta_e}, \text{ g/kVt}\cdot\text{s} \\ g_{\text{yo.x}} = g_{\text{yo.N}} \cdot \left[a - \epsilon \cdot \frac{n_x}{n_N} + c \cdot \left(\frac{n_x}{n_N} \right)^2 \right], \text{ g/kVt}\cdot\text{s}$$

17.6-Mustaqil ish.

Mavzu: Matiz-Shevrolet avtomobili dvigatelni istalgan aylanishlar soni bo'yicha soatli yonilg'i sarfini aniqlash

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida masala yechadi:

$$G_{\text{yox}} = 10^{-3} \cdot g_{\text{yox}} \cdot N_{\text{ex}}, \text{ kg/soat}.$$

17.7-Mustaqil ish.

Mavzu: Matiz-Shevrolet avtomobili dvigatelni tashqi tezlik tavsifnomasi

bo'yicha jadval qurish

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida grafik qurib referat tayyorlaydi:

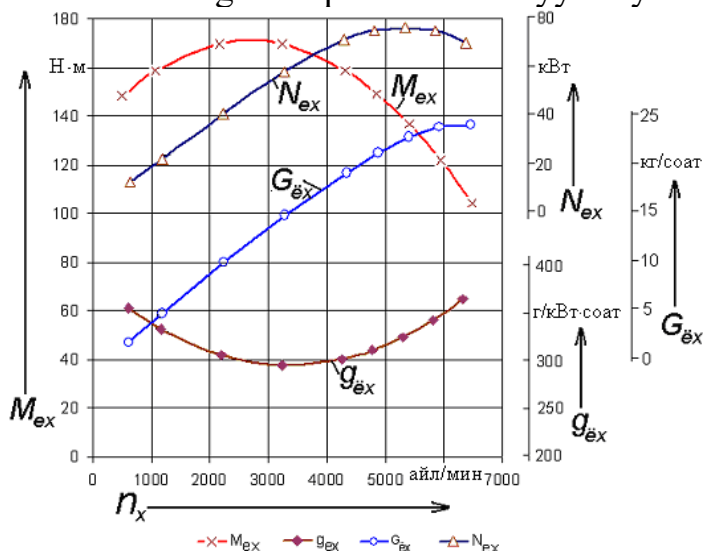
jadval

№	Tirsakli valni aylanishlar soni n_x , ayl/min	Tashqi tezlik tavsifnomaning ko'rsatkichlari.			
		N_{ex} , (kVt)	M_{ex} , (N·m)	g_{ex} , (g/kVt·s)	G_{yox} , (kg/soat)
1.					
2.					
...					
8.					

17.8-Mustaqil ish.

Mavzu: Matiz-Shevrolet avtomobili dvigatelni tashqi tezlik tavsifnomasi bo'yicha grafik qurish

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida grafik qurib referat tayyorlaydi:

Matiz-Shevrolet avtomobili dvigatelning tashqi tezlik tavsifnomasi grafigi.

17.9-Mustaqil ish..

Mavzu: Tortish-tezlik xususiyatlari

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida quyidagi savollar bo'yicha referat tayyorlaydi:

- avtomobil dinamikasi.
- yonilg'i tejamkorligi.
- avtomobilning boshqariluvchanligi.
- avtomobilning turg'unligi.
- yo'l to'siqlaridan o'ta olishi.
- yurish ravonligi.
- harakat havfsizligi.

18-Mustaqil ish.

Mavzu: Avtomobil harakatining differentsial tenglamasini yechish.

Avtomobilning harakatining differentsial tenglamasini yechish uchun quyidagi tenglamadan foydalanamiz:

$$P_T - P_f - P_a - P_w - P_{ja} = 0 \text{ yoki } P_T = P_f + P_a + P_w + P_{ja}$$

Tenglama orqali har-bir ko'rsatkichlarini masalalar yordamida yechib chiqamiz.

Avtomobil to'g'ri uzatmada harakatlanayotganda dvigateldagi burovchi moment 20 N·m bo'lib, g'ildirak radiusi 0,32 m; transmissiyaning f.i.k. 0,9; asosiy uzatmaning uzatish soni 4. G'ildirakdagi tortuvchi kuchni aniqlang.

Javob: $P_T=225$

N.

Avtomobilni old yuzasidan qaralganda yuzi 1,5 m², havo qarshiligini yengish koeffitsienti 0,4 N·s²/m⁴, tezligi 90 km/soat. Havoning qarshilik kuchini aniqlang.

Javob:

$P_w=375$ N.

Og'irligi 28000 N bo'dgan avtomobil 0,42 m/s², tezlanish bilan to'g'ri uzatmada harakatlanadi. Avtomobilning tezlanishga qarshilik kuchini aniqlang.

Javob: $P_{ja}=1300$

N.

Avtomobilning umumiy og'irligi 35500 N, g'ildirakni g'ildirashga qarshilik koeffitsienti asfalt yo'l uchun 0,018. G'ildirakning g'ildirashga qarshilik kuchini aniqlang.

Javob: $P_f=639$

N.

Avtomobilning umumiy og'irligi 8800 N, qiyalik burchagi 10°. Avtomobilning balandlikka ko'tarilishiga qarshilik kuchini aniqlang.

Javob: $P_a=1536$ N.

19-Mustaqil ish.

Mavzu: Tormoz sekinlatkichlarini turlari, ishlashi.

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib ko'rgazmali qurol, plakatlar tayyorlaydi:

- tormoz sekinlatkichlarini vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi
- tormoz sekinlatkichli va tormoz tizim jihozli avtomobil modellari

- tormoz sekinlatkichli va tormoz tizim jihoz qurilmalarning nuqsonlari va afzalligi
- tormoz sekinlatkichli va tormoz tizim jihoz qurilmalar nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari
- tormoz sekinlatkichli va tormoz tizim jihozlarining rivojlanish istiqbollari.

20-Mustaqil ish.

Mavzu: Tormoz tizimidagi antiblok jihozlarini tuzilishi, ishlashi

Berilgan mavzu asosida mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollar asosida adabiyotlar va internet ma'lumotlaridan foydalanib ko'rgazmali qurol, plakatlar tayyorlaydi:

- tormoz tizimidagi antiblok jihozlarining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
- tormoz tizimidagi antiblok jihozli avtomobil modellari
- tormoz tizimidagi antiblok jihozli qurilmalarning nuqsonlari va afzalligi
- tormoz tizimidagi antiblok jihozli qurilmalar nuqsonlarini bartaraf etish yo'llari
- tormoz tizimidagi antiblok jihozlarining rivojlanish istiqbollari.

21-Mustaqil ish.

Mavzu: Yonilg'i tejamkorligini avtomobilning konstuktsiyasi va ekspluatatsion sharoiting ta'siri. Referat

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida quyidagi savollar bo'yicha referat tayyorlaydi:

Tiko avtomobili $V_a = 35$ m/s tezlik bilan harakatlanmoqda. Bunda $G_{\bar{e}} = 10,3$ kg/soat. Avtomobilning 100 km masofani bosib o'tish uchun sarflagan yonilg'i miqdorini kg va litrlarda aniqlang.

KamAZ-5320 avtomobili $V_a = 25$ m/s tezlik bilan harakatlanganda soatli yonilg'i sarfi $G_{\bar{e}} = 20,3$ kg/soat. Avtomobilning 1 t·km ish bajarish uchun sarflangan yonilg'i miqdori aniqlansin. YUK ko'tariluvchanlikdan foydalanish koeffitsienti $K = 0,8$ deb qabul qilinsin.

22-Mustaqil ish.

Mavzu: Internet ma'lumotlari asosida referat yozish.

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida quyidagi savollar bo'limlarning bittasiga ma'lumotlar asosida referat tayyorlaydi:

Tavsiya etilayotgan mavzular.

1. Elektromobillarning rivojlanish istiqbollari.
2. Gibril dvigatelli avtomobillar.
3. Gazo-dizelli avtomobillar.
4. Reaktiv dvigatelli avtomobillar.
5. Dizel dvigatelni yaratilish tarixi va uning asoschisi.

6. Karbyuratorli dvigatelni yaratilish tarixi va uning asoschilari.
7. Injektorli dvigatelni yaratilish tarixi va uning asoschilari.
8. Motor g'ildirakli avtomobillar.
9. Yuqori o'tag'on avtomobillar.
10. Avtomobillarning aerodinamik xususiyatlarini oshirish

23-Mustaqil ish.

Avtomobilning ko'ndalang tekislikdagi turg'unligini aniqlash. Masala yechish

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida masala yechadi:

Neksiya avtomobilining texnik ko'rsatkichlaridan foydalangan holda ko'ndalang turg'unlikning chegaraviy burchagini aniqlang?

ZIL-130 avtomobilining koleyasi 1,7 m. Og'irlik markazining balandligi $h = 1,0 \text{ m}$, 0,8 m, 0,6 m bo'lgan hollar uchun ko'ndalang turg'unlikning chegaraviy burchagini aniqlang va $\beta_{uz} = f(h)$ grafigini chizing.

Yo'l bilan ilashish koeffitsienti $\varphi = 0,5$ bo'lgan sharoitda harakatlanayotgan avtomobilning yon tomonga ag'darilish ehtimolini aniqlang. Avtomobil koleyasi $B = 1,8 \text{ m}$, og'irlik markazining balandligi $h = 1,2 \text{ m}$.

24-Mustaqil ish.

Avtomobilning old va orqa o'qi bo'yicha ag'darilishi Masala yechish

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida masala yechadi:

Avtomobil og'irlik markazining koordinatasi – $a = 1,1 \text{ m}$, $h = 1,1 \text{ m}$. Qiyaligi 24° bo'lgan yo'lda yuqoriga tekis harakatlanayotgan avtomobil orqaga ag'dariladimi? SHamolning qarshiligi va harakatga bo'lgan qarshilik hisobga olinmasin.

25-Mustaqil ish.

Etakchi g'ildiraklarning shataksiramasdan balandlikka chiqqan olish burchagini aniqlash. Masala yechish

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida masala yechadi:

Yo'l bilan ilashish shartiga asoslangan holda yo'lning avtomobil ko'tarilishi mumkin bo'lgan eng katta qiyaligini toping. Ilashish koeffitsienti $\varphi = 0,3$. Avtomobilning bazasi $L = 3 \text{ m}$, og'irlik markazining balandligi $h = 0,8 \text{ m}$, og'irlik markazidan oldingi o'qqacha bo'lgan masofa $b = 1,8 \text{ m}$.

Avtomobilning qiyaligi 22° bo'lgan yo'lda turg'un va tekis harakatini ta'minlash uchun og'irlik markazining balandligi qancha bo'lishi kerak? Avtomobil koleyasi $B = 1,6 \text{ m}$.

26-Mustaqil ish.

Avtomobilning burilishdagi ag'darilish bo'yicha kritik tezligini aniqlash

Masala yechish

Mustaqil ishni bajarishda talaba quyidagi savollarga yozma tarzda adabiyotlar va internet ma'lumotlari asosida masala yechadi:

Bazasi $L=3,0$ m, og'irlik markazidan orqa g'ildirak o'qigacha bo'lgan masofa $a=1,1$ m. Orqa va oldingi o'qlarning yonaki surilish koeffitsienti mos ravishda

$K_1=10^{-4} \cdot 1,7 \text{ kg}^{-1}$ va $K_2=10^{-4} \cdot 2,2 \text{ kg}^{-1}$, og'irlik kuchi $Q_a = 25 \text{ kN}$ bo'lgan avtomobilning burilishdagi turg'un harakatining kritik tezligini aniqlansin.

KURS ISHI

Berilgan ma'lumotlar:

Variant bo'yicha avtomobil: rusumi *Neksiya*.

To'la massasi, $m_a = 1404$ kg;

Maksimal yurish tezligi, $V_{a \max} = 156$ km/soat;

Eng katta balandligi $H = 1,393$ m;

Eng katta eni, $V_l = 1,662$ m.

1. Dvigatelning tashqi tezlik tavsifnomasini xisobi va grafigi.

Avtomobilning qisqa ma'lumotnomasi (NIIAT) qo'llanmasida berilgan dvigatelning (N_e) quvvati dvigatelni maxsus qurilmada sinash usuli bilan aniqlangan. Xaqiqatda avtomobil turli xildagi yo'l sharoitlarning qarshiliklari, yukdan xosil bo'lgan qarshiliklar, kuch uzatmasi mexanizmlarining qarshiliklari, xavo va yo'l qarshiliklarini yengib xarakatlanadi.

Maksimal tezlikda yurib yuqoridagi qarshiliklarni yengish uchun avtomobil dvigatelining maksimal quvvati ($N_{e \max}$), maksimal quvvatga teng kelgan tirsakli valining maksimal aylanishlar (n_N) soni, soatli yonilg'i (G_{yo}) sarfi va solishtirma yonilg'i (g_{yo}) sarflarni aniqlash zarur.

Avtomobil maksimal tezlikda xarakatlanganda dvigatelning maksimal quvvati quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$N_{e \max} = \frac{G_a \cdot f_v \cdot V_{a \max}}{1000 \cdot \eta_{\kappa, y}} + \frac{W \cdot (V_{a \max})^3}{1000 \cdot \eta_{\kappa, y}}, \text{ kVt} \quad (1)$$

bu yerda, G_a - avtomobilning to'la og'irligi

$$G_a = m_a \cdot g = 1404 \cdot 9.81 = 13773 \text{ N};$$

g – kg dan N ga aylantirish koeffitsienti, $1\text{kg}=9,81\text{N}$ ga teng

f_v - g'ildirakni g'ildirashga qarshilik koeffitsienti

Fildirakni g'ildirashga qarshilik koeffitsienti quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$f_v = f_0 \cdot \left(1 + \frac{V_{\max}^2}{1500}\right) = 0,018 \cdot \left(1 + \frac{43,33^2}{1500}\right) = 0,041$$

f_0 – yo'l holatini e'tiborga oluvchi koeffitsient, asfal t yo'l uchun

$f_0 = 0,018$ ga teng

W - avtomobilning suyriligi,

$$W = K \cdot F, \text{ N} \cdot \text{s}^2/\text{m}^4$$

K -xavo qarshiligini yengish koeffitsienti:

- yengil avtomobil uchun $K=0,20 \dots 0,35$,

- yuk avtomobili uchun $K=0,60 \dots 0,70$,

- avtobus uchun $K=0,24 \dots 0,40$.

F - avtomobilning ko'ndalang kesim yuzasi:

engil avtomobillar uchun:

$$F = 0,78 \cdot B_1 \cdot H,$$

bu yerda B_1 -avtomobilning eni, m

N -avtomobilning eng katta balandligi, m

engil avtomobilning ko'ndalang yuzasi:

$$F = 0,78 \cdot B_1 \cdot H = 0,78 \cdot 1,662 \cdot 1,393 = 1,81 \text{ m}^2$$

$$W = K \cdot F = 0,25 \cdot 1,81 = 0,45 \text{ H} \cdot \text{c}^2/\text{M}^4$$

$$V_{\max} = 156 \cdot 0,277 = 43,33 \text{ M/c}$$

yuk avtomobili va avtobus uchun ko'ndalang kesim yuzasi:

$$F = B \cdot H, \text{ m}^2$$

bu yerda V -avtomobilning koleyasi, m

$\eta_{\kappa,y}$ -kuch uzatmasining F.I.K (1-jadval):

$$\eta_{\kappa,y} = \eta_m \cdot \eta_{y,\kappa} \cdot \eta_{\kappa ap}^c \cdot \eta_{\delta,y} = 1 \cdot 0,97 \cdot 0,99^2 \cdot 0,97 = 0,92$$

Kuch uzatmasi mexanizmlarining foydali ish koeffitsientlari 1-jadvaldan olinadi.

1-jadval

Mexanizmlar	Foydali ish koeffitsientlari η_i

Friktsionli mufta;	1,0
Gidravlik mufta;	0,97...0,98
Uzatmalar qutisi;	
a) to'g'ri tishli shesternyali	0,94...0,97
b) qiyshiq tishli shesternyali	0,95...0,98
Kardanli uzatma	
Kardan valni og'ish burchagi (ramaga nisbatan)	
0-7° bo'lganda (engil avtomobil)	0,99
7°-20° bo'lganda (yuk avtomobil va avtobus)	0,98
Bosh uzatma:	
Yakka bosqichli, gipoid tishli konus shesternyali uzatma.	0,94
Yakka bosqichli gipoid tishli konus shesternyali uzatma bir bosqichli tsilindr shesternyali uzatma.	0,97 0,92
Ikki bosqichli (qo'shaloq) konus-tsilindr shesternyali uzatma.	0,97...0,98 0,95...0,97
Bosh uzatmaning tsilindrli shesternya jufti	
Konus shesternyali jufti	

η_m - ilashish muftasining F.I.K - 1,0

$\eta_{y.k}$ - uzatmalar qutisining F.I.K - 0,97

η_{kap} - kardanli uzatmaning F.I.K - 0,99

$\eta_{\delta.y}$ - bosh uzatmaning F.I.K, yakka konusli shesternyali asosiy uzatmada $\eta_{\delta.y} = \eta_k = 0,95...0,97$, qo'shaloq asosiy uzatmada

$$\eta_{\delta.y} = \eta_u^a \cdot \eta_k^b$$

η_u - tsilindrli shesternyalar juftining F.I.K, $\eta_u = 0,97...0,98$ bundan $\eta_{kon.} = 0,97$ ni olamiz.

a, b -juft shesternyalar soni, aq_1, vq_0 , c -kardan krestovinalari soni, $c=2$.

Aniqlangan qiymatlarni (1) ifodani o'rniga qo'yib, avtomobil maksimal tezlikda xarakatlanganda dvigatelning maksimal quvvatini aniqlaymiz:

$$N_{ev \max} = \frac{13773 \cdot 0,04 \cdot 43,33}{1000 \cdot 0,92} + \frac{0,25 \cdot 1,81 \cdot (43,33)^3}{1000 \cdot 0,92} = 66,07 \text{ kVt}$$

1.2. Tirsakli valning aylanishlar sonini aniqlash.

Tezlik tavsifnomani qurish uchun tirsakli valning aylanish sonlarini oraliqlarni quyidagicha qabul qilinadi. Karbyuratorli dvigatellar uchun $n_{min}=400...1200$ ayl/min, dan $n_{max}=(0,1...1,2) \cdot n_N$ gacha 8 ta oraliq qabul qilinadi.

Karbyuratorli dvigatel uchun $n_1=n_{min}=500$ ayl/min qabul qilamiz qolganlari quyidagicha aniqlanadi:

$$\begin{aligned}n_2 &= 0,2n_N = 0,25400 = 1080 \text{ ayl/min} \\n_3 &= 0,4n_N = 0,45400 = 2160 \text{ ayl/min} \\n_4 &= 0,6n_N = 0,65400 = 3240 \text{ ayl/min} \\n_5 &= 0,8n_N = 0,85400 = 4320 \text{ ayl/min} \\n_6 &= 0,9n_N = 0,95400 = 4860 \text{ ayl/min} \\n_7 &= 1,0n_N = 1,05400 = 5400 \text{ ayl/min} \\n_8 &= 1,1n_N = 1,15400 = 5940 \text{ ayl/min} \\n_9 &= n_{max} = 1,2n_N = 1,25400 = 6480 \text{ ayl/min}\end{aligned}$$

Dizel dvigatel uchun tirsakli valning aylanishlar sonini $n_{min}=350...700$ ayl/min dan n_N gacha 4 ta oraliq qabul qilinadi. Minimal aylanishlar sonini $n_1=n_{min}=500$ ayl/min qabul qilinadi, qolganlari quyidagicha aniqlanadi:

$$\begin{aligned}n_2 &= 0,43n_N, \text{ ayl/min} \\n_3 &= 0,65 \cdot n_N, \text{ ayl/min} \\n_4 &= 0,86n_N, \text{ ayl/min} \\n_5 &= 1,0n_N, \text{ ayl/min}\end{aligned}$$

Aniqlangan N_{emax} , n_x va berilgan $n_N=5400$ ayl/min qiymatlardan foydalanib, $N_{e.x}$, $M_{e.x}$, $G_{yo.x}$ va $g_{yo.x}$ ning qiymatlarini tirsakli valning aylanishlar sonini 8 ta oraliqlari uchun aniqlab, dvigatelning tashqi tezlik tavsifnomasi quriladi.

1.3. Tirsakli valning istalgan aylanishlar soni uchun dvigatelning unumli quvvatini aniqlash.

Tirsakli valning istalgan oralikdagi aylanishlar sonida dvigatelning unumli quvvati quyidagi ifoda bilan aniqlanadi.

$$N_{ex} = N_{eV \max} \cdot \frac{n_x}{n_N} \cdot \left[a + v \cdot \frac{n_x}{n_N} - c \cdot \left(\frac{n_x}{n_N} \right)^2 \right], \text{ kVt} \quad (2)$$

bu yerda a , v , c - dvigatel turlarini e'tiborga oluvchi koeffitsientlar:

- karbyuratorli dvigatellar uchun $a=1,0$; $v=1,0$; $c=1,0$
- dizel dvigatellar uchun $a=0,87$; $v=1,13$; $c=1$ ga tengdir.

N_{ex} , n_x - quvvat va tirsakli valning aylanishlar sonini izlanayotgan qiymatlari

n_N - maksimal quvvatdagi tirsakli valning aylanishlar soni, $n_N=5400$ ayl/min.

Aniqlangan qiymatlarni (2) ifodani o'rniga qo'yib, oraliqlar uchun dvigatelning quvvatini aniqlanadi:

$$N_{e1} = 66,07 \cdot \frac{500}{5400} \cdot \left[1 + \frac{500}{5400} - \left(\frac{500}{5400} \right)^2 \right] = 6,63 \text{ kVt}$$

$$N_{e2} = 66,07 \cdot \frac{1080}{5400} \cdot \left[1 + \frac{1080}{5400} - \left(\frac{1080}{5400} \right)^2 \right] = 15,33 \text{ kVt}$$

$$N_{e3} = 66,07 \cdot \frac{2160}{5400} \cdot \left[1 + \frac{2160}{5400} - \left(\frac{2160}{5400} \right)^2 \right] = 32,77 \text{ kVt}$$

qolgan qiymatlarni yuqoridagi keltirilgan tartibda xisoblanadi va olingan natijalarni 2-jadvalga to'ldiriladi.

1.4. Dvigatelning unumli burovchi momentini aniqlash

Tirsakli valning istalgan aylanishlar sonida dvigatelning izlanayotgan unumli burovchi momenti quyidagi ifoda bilan aniqlanadi;

$$M_{ex} = 9554 \cdot \frac{N_{ex}}{n_N}, \text{ N}\cdot\text{m} \quad (3)$$

$$M_{e1} = 9554 \cdot \frac{N_{e1}}{n_N} = 9554 \cdot \frac{6,63}{500} = 126,71 \text{ N}\cdot\text{m}$$

$$M_{e2} = 9554 \cdot \frac{N_{e2}}{n_N} = 9554 \cdot \frac{15,33}{1080} = 135,59 \text{ N}\cdot\text{m}$$

$$M_{e3} = 9554 \cdot \frac{N_{e3}}{n_N} = 9554 \cdot \frac{32,77}{2160} = 144,95 \text{ N}\cdot\text{m}$$

qolganlarini shu tartibda xisoblanadi va natijalarni 2-jadvalga to'ldiriladi.

1.5. Dvigatelning unumli solishtirma yonilg'i sarfini aniqlash.

Dvigatelning izlanayotgan unumli solishtirma yonilg'i sarfi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi.

$$g_{\bar{e},x} = g_{\bar{e},N} \cdot \left[a - v \cdot \frac{n_x}{n_N} + c \left(\frac{n_x}{n_N} \right)^2 \right], \text{ g/kVt}\cdot\text{s} \quad (4)$$

bu yerda: a , v , c - dvigatel turlarini e'tiborga oluvchi koeffitsientlar:

- karbyutorli dvigatellar uchun $a=1,2$; $v=1,0$; $c=0,8$;
- yonish kamerasi ajratilmagan dizel dvigatellar uchun $a=1,55$;

$v=1,55$; $c=1,0$;

Nominal quvvatda ishlayotgan dvigatelning unumli solishtirma yonilg'i sarfini – $g_{yo.N}$, quyidagi ifoda bilan aniqlanadi;

$$g_{\dot{e}.N} = \frac{3.6 \cdot 10^3}{Q_n \cdot \eta_e},$$

(5)

$$g_{\dot{e}.N} = \frac{3.6 \cdot 10^3}{Q_n \cdot \eta_e} = \frac{3.6 \cdot 10^3}{43,93 \cdot 0,28} = 292,67 \text{ gG'kVt}\cdot\text{s}$$

Q_n - yonilg'ining pastki issiqlik berish qobiliyati:

- benzin yonilg'isi uchun, $Q_n = 43,93 \text{ MJ/kg}$;

- dizel yonilg'isi uchun, $Q_n = 42,50 \text{ MJ/kg}$;

η_e – dvigatelning unumli foydali ish koeffitsienti:

-karbyuratorli dvigatel uchun 0,25...0,33 ga teng va undan $\eta_e - 0,28$ qabul qilamiz

- dizel dvigateli uchun 0,35...0,40 ga teng

Aniqlangan qiymatlarni (4) qo'yib karbyuratorli dvigatelning izlanayotgan unumli solishtirma yonilg'i sarfi miqdorlarini aniqlaymiz:

$$g_{\dot{e}1} = 292,67 \cdot \left[1,2 - \frac{500}{5400} + 0,8 \cdot \left(\frac{500}{5400} \right)^2 \right] = 326,12 \text{ g/kVt}\cdot\text{s}$$

$$g_{\dot{e}2} = 292,67 \cdot \left[1,2 - \frac{1080}{5400} + 0,8 \cdot \left(\frac{1080}{5400} \right)^2 \right] = 302,04 \text{ g/kVt}\cdot\text{s}$$

$$g_{\dot{e}3} = 292,67 \cdot \left[1,2 - \frac{2160}{5400} + 0,8 \cdot \left(\frac{2160}{5400} \right)^2 \right] = 271,60 \text{ g/kVt}\cdot\text{s}$$

g_{yo} -ning xoxlagan qiymatlarini shu tartibda aniqlanadi va 2-jadvalga to'ldiriladi.

1.6. Dvigatelning soatli yonilg'i sarfini aniqlash.

Dvigatelning izlanayotgan soatli yonilg'i sarfi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi

$$G_{\dot{e}.x} = 10^{-3} \cdot g_{\dot{e}.x} \cdot N_{ex}, \text{ kg/soat}$$

(5)

Yuqorida aniqlangan g_{yox} va N_{ex} qiymatlarini (5) ifodani o'rniga qo'yib dvigatelning soatli yonilg'i sarfini aniqlaymiz:

$$G_{\dot{e}1} = 10^{-3} \cdot 326,12 \cdot 6,63 = 2,16 \text{ kg/soat}$$

$$G_{\dot{e}2} = 10^{-3} \cdot 302,04 \cdot 15,33 = 4,63 \text{ kg/soat}$$

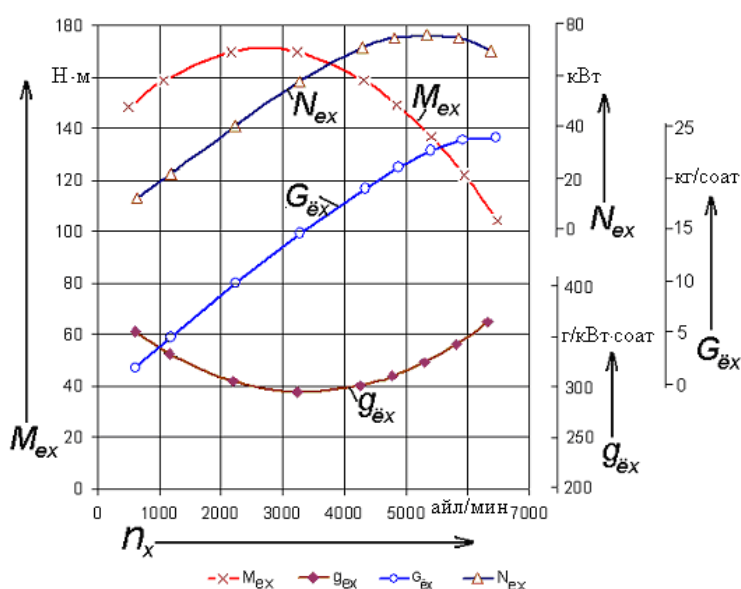
$$G_{\dot{e}2} = 10^{-3} \cdot 271,60 \cdot 32,77 = 8,9 \text{ kg/soat}$$

Yuqorida aniqlangan $N_{e,x}$, $M_{e,x}$, $g_{yo,x}$ va $G_{yo,x}$ qiymatlarni 2 - jadvalga to'ldiriladi.

2 - jadval

№	Tirsakli valni aylanishlar soni n_x , ayl/min	Tashqi tezlik tavsifnomaning ko'rsatkichlari.			
		N_{ex} , (kVt)	M_{ex} , (N·m)	$g_{yo,x}$, (g/kVt·s)	$G_{yo,x}$, (kg/soat)
1.	500	6,63	126,71	326,12	2,16
2.	1080	15,33	135,60	302,04	4,63
3.	2160	32,77	144,95	271,60	8,90
4.	3240	49,16	144,95	259,89	12,78
5.	4320	61,31	135,60	266,92	16,37
6.	4860	64,81	127,41	277,45	17,98
7.	5400	66,07	116,89	292,67	19,34
8.	5940	64,68	104,03	312,58	20,22
9.	6480	60,25	88,84	337,16	20,32

xisoblab chiqarilgan va 2- jadvalda keltirilgan ko'rsatkichlar asosida avtomobilni tashqi tezlik tavsifnomani quriladi (1-rasm).

1- rasm. Karbyuratorli dvigatelning tashqi tezlik tavsifnomasi grafigi.

2. Shina tanlash va g'ildirak radiusini aniqlash.

2.1. Shina tanlash.

Shinani ikki usulda tanlanadi:

- protektor bo'yicha
- bitta g'ildirakka tushgan yuk bo'yicha.

Bitta orqa yetakchi g'ildirakka tushgan yuk kuchini quyidagicha aniqlanadi:

$$G_{1em.k\ddot{y}n.myu.oz} = \frac{G_{etachi\ k\ddot{y}nik}}{Z} = \frac{730}{2} = 3525,95N$$

bu yerda: G_{ek} – yetakchi orqa ko'priikka tushgan kuch, qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$$G_{ek} = 0,512 \cdot G_a = 0,512 \cdot 13773 = 7052N$$

Avtomobil qisqa ma'lumotnomasi (NIIAT) dan 365 kg yuklanishga to'g'ri kelgan 185/60R14H belgili shinani qabul qilamiz, bu yerda shina eni $b=185$ mm=0,185m, diska to'g'ini kiradigan aylana diametri $d=14''$ (dyum), 1dyum=25,4 mm ga teng $d=14'' \cdot 25,4 = 3556_{mm} = 0,3556m$.

2.2. yetakchi g'ildirakning dumalash radiusini aniqlash.

Etakchi g'ildirakning dumalash radiusi quydagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$r_F = \left[\frac{d}{2} + b \cdot (1 - \lambda) \right], m \quad (6)$$

bu yerda: d - diska kiradigan shina aylanasiining diametri,

$d= 0,3556$ m, b - shina eni, $b=0,185$ m

λ - og'irlik kuchi ta'sirida shinaning deformatsiyalanish (cho'kish) koefitsienti:

- yengil avtomobillari uchun $\lambda=0,125 \div 0,15$.

xisoblash uchun $\lambda = 0,15$ ni qabul qilamiz.

- yuk avtomobillari uchun $\lambda=0,09 \div 0,11$ qabul qilinadi.

Qiymatlarni o'rniga qo'yib g'ildirak radiusini aniqlaymiz:

$$r_F = \left[\frac{0,3556}{2} + 0,185 \cdot (1 - 0,15) \right] = 0,335m$$

3. Kuch uzatmaning uzatish sonini aniqlash.

3.1 Bosh uzatmaning uzatish sonini aniqlash.

Bosh uzatmaning uzatish sonini quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$U_{\ddot{o}.y} = \frac{\pi \cdot n_N \cdot r_F}{30 \cdot V_{amax}} = \frac{3,14 \cdot 5400 \cdot 0,335}{30 \cdot 43,33} = 4,37$$

bu yerda: n_N – tirsakli valni maksimal aylanishlar soni,

$n_N=5400$ ayl/min;

V_{amax} – avtomobilni maksimal yurish tezligi, $V_{amax}=43,33$ m/s.

3.2. Uzatmalar qutisining uzatish sonlarini aniqlash.

3.2.1 Birinchi uzatmaning uzatish sonini aniqlash.

Uzatmalar qutisining birinchi uzatmadagi uzatish soni (U_I) ni aniqlashda avtomobil xarakatining ikkita shartni qanoatlantirilishi lozim:

1-shart: avtomobil sirpanmasdan xarakatlanib, yetaklovchi g'ildirakka keltirilgan maksimal tortish kuchi, yo'lning maksimal qarshilik kuchidan katta yoki teng bo'lishi kerak, ya'ni:

$$P_{T \max} \geq P_{\varphi \max} \quad (7)$$

2-Shart: avtomobil shataksiramadan xarakatlanib, yetakchi gildirakka keltirilgan maksimal tortish kuchi gildirakning yo'l sirti bilan maksimal ilashish kuchidan kichik yoki teng bo'lishi lozim, ya'ni:

$$P_{T, \max} \leq P_{\varphi \max} \quad (8)$$

Birinchi shartga asosan avtomobilni sirpanmasdan yo'lni maksimal qarshiligini yengib xarakatlanishini ta'minlaydigan 1-uzatmadagi uzatish soni quyidagicha aniqlanadi:

$$U_{1\varphi} = \frac{G_a \cdot \psi_{\max} \cdot r_f}{M_{e \max} \cdot \eta_{ky} \cdot U_{\delta y}} \quad (9)$$

bu yerda, G_a - avtomobilning to'la yuki bilan og'irligi, $G_a=13773$ N;

M_e –dvigatelni maksimal burovchi momenti 1-jadvaldan

$M_e=144,95$ N·m ni olamiz.

$\psi_{\max}$ - yo'lning maksimal umumiy qarshiligi

$$\psi_{\max} = f_{\max} \cdot \cos \alpha \cdot \sin \alpha = 0,0399 \cdot \cos 28^\circ + \sin 28^\circ = 0,50;$$

Avtomobil maksimal tezlikda xarakatlanganda yo'lning qarshilik koeffitsienti - $f_{\max}$ qo'yidagicha aniqlanadi:

$$f_{\max} = f_0 \cdot \left(1 + \frac{V_{a \max}^2}{1500}\right) = 0,018 \left(1 + \frac{43,33^2}{1500}\right) = 0,04$$

r_f - yetakchi g'ildirakning dumalash radiusi, $r_f=0,335$ m qiymatlarni o'rniga qo'yib birinchi uzatmadagi uzatish sonini aniqlaymiz:

$$U_{1\varphi} = \frac{13773 \cdot 0,50 \cdot 0,335}{144,95 \cdot 0,92 \cdot 4,37} = 3,95$$

Ikinchi shartga asosan avtomobilning shataksiramadan xarakatlanishini ta'minlaydigan uzatmalar qutisining uzatish soni quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$U_{i\varphi} = \frac{G_a \cdot \psi \cdot m_2 \cdot r_F}{M_{e\max} \cdot \eta_{ku} \cdot U_{bu}}; \quad (10)$$

bu yerda: m_1 , m_2 - avtomobilning oldingi va ketingi o'qlardagi reaksiya kuchlarining qayta taqsimlanish koeffitsientlari.

φ - yo'l sirti bilan shina sirti orasidagi tishlashish koeffitsienti $\varphi=0,8$ ga teng avtomobil dvigatelining maksimal burovchi momentini
1-jadvaldan olamiz $M_e=144,95 \text{ N}\cdot\text{m}$

Oldingi ko'priikka tushgan og'irlik kuchi

$$G_1 = G_a 0,48 = 137730,48 = 6611,16 \text{ N};$$

Ketingi yetakchi ko'priikka tushgan ogirlik kuchi

$$G_2 = G_a 0,52 = 137730,52 = 7162,08 \text{ N}.$$

Avtomobilning og'irlik markazidan ketingi g'ildirak o'qigacha bo'lgan masofa quyidagicha aniqlanadi:

$$a = L \cdot \frac{G_2}{G_a} = 2,520 \cdot \frac{7162,08}{13773} = 1,31 \text{ m}.$$

Og'irlik markazidan oldingi g'ildiraklar o'qigacha bo'lgan masofa

$$e = L \cdot \frac{G_1}{G_a} = 2,520 \cdot \frac{6611,16}{13773} = 1,21 \text{ m}.$$

Oldingi va ketingi g'ildiraklarga ta'sir etuvchi reaksiya kuchlari;

$$R_1 = \frac{G_a \cdot e}{L} = \frac{13773 \cdot 1,21}{2,520} = 6611 \text{ N};$$

$$R_2 = \frac{G_a \cdot a}{L} = \frac{13773 \cdot 1,31}{2,520} = 7162 \text{ N};$$

bu yerda L - avtomobilning bazasi, $L=2,520 \text{ m}$.

Reaksiya kuchlarining qayta taqsimlanish koeffitsientlarini aniqlaymiz:

$$m_1 = \frac{R_1}{G_1} = \frac{6611}{6611,16} = 1,0; \quad m_2 = \frac{R_2}{G_2} = \frac{7162}{7162,08} = 1,0;$$

qiymatlarni o'rniga qo'yib ikkinchi shartni uzatish sonini aniqlaymiz:

$$U_{i\varphi} = \frac{13773 \cdot 0,8 \cdot 1 \cdot 0,335}{144,95 \cdot 0,92 \cdot 4,37} = 6,32$$

xar ikki $U_{i\varphi}$ va $U_{I\varphi}$ ning son qiymatlari orasidagi birinchi uzatmaning uzatish soni U_I , yuqoridagi shartlarni: $P_{\varphi\max} \geq P_{T\max} \geq P_{\varphi\max}$ yoki

$U_{I\varphi} \geq U_I \geq U_{I\varphi}$ ya'ni $6,32 > 3,54 > 3,95$ qanoatlantirgani uchun $U_I = 3,54$ ni qabul qilamiz.

Uzatmalar qutisining qolgan uzatmalar soni qo'yidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$U_{y,k} = \sqrt[n-1]{U_I^{n-k}} \quad (11)$$

bu yerda, k - izlanayotgan uzatma indeksi,

n - uzatmalar qutisidagi bosqichlar soni, 1,2,3,4,5 va boshq.

Neksiya avtomobiliga 5 bosqichli (pog'onali) uzatmalar qutisi o'rnatilgan, shunga ko'ra $n=5$ ni qabul qilamiz, qiymatlarni o'rniga qo'yib 1,2,3,4,5 uzatmalarning uzatish sonini aniqlaymiz:

$$U_2 = \sqrt[5-1]{3,54^{(5-2)}} = 2,58 \quad U_3 = \sqrt[5-1]{3,54^{(5-3)}} = 1,88$$

$$U_4 = \sqrt[5-1]{3,54^{(5-4)}} = 1,37 \quad U_5 = \sqrt[5-1]{3,54^{(5-5)}} = 1,0$$

4. Avtomobilni turli uzatmada xarakatlanish tezligini aniqlash.

Avtomobilni turli uzatmada izlanayotgan xarakatlanish tezligi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$V_{a,y,k} = 0,377 \cdot \frac{n_x \cdot r_F}{U_{y,k,x} \cdot U_{6,y}} \quad (12)$$

Aniqlangan n_x , r_f , $U_{uq,x}$ va $U_{b,u}$ qiymatlarini o'rniga qo'yib avtomobilning xarakat tezliklarini aniqlaymiz:

I-uzatmada.

$$V_{a.I.1} = 0,377 \cdot \frac{500 \cdot 0,335}{3,54 \cdot 4,37} = 4,08 \text{ kmG's}$$

$$V_{a.I.2} = 0,377 \cdot \frac{1080 \cdot 0,335}{3,54 \cdot 4,37} = 8,81 \text{ kmG's}$$

$$V_{a.I.3} = 0,377 \cdot \frac{2160 \cdot 0,335}{3,54 \cdot 4,37} = 17,63 \text{ kmG's}$$

II-uzatmada.

$$V_{a.II.1} = 0,377 \cdot \frac{500 \cdot 0,335}{2,58 \cdot 4,37} = 5,60 \text{ kmG's}$$

$$V_{a.II.2} = 0,377 \cdot \frac{1080 \cdot 0,335}{2,58 \cdot 4,37} = 12,09 \text{ kmG's}$$

$$V_{a.II.3} = 0,377 \cdot \frac{2160 \cdot 0,335}{2,58 \cdot 4,37} = 24,18 \text{ kmG's}$$

III-uzatmada.

$$V_{a.III.1} = 0,377 \cdot \frac{500 \cdot 0,335}{1,88 \cdot 4,37} = 7,68 \text{ kmG's}$$

$$V_{a.III.2} = 0,377 \cdot \frac{1080 \cdot 0,335}{1,88 \cdot 4,37} = 16,58 \text{ kmG's}$$

$$V_{a.III.3} = 0,377 \cdot \frac{2160 \cdot 0,335}{1,88 \cdot 4,37} = 33,17 \text{ kmG's}$$

IV-uzatmada.

$$V_{a.IV.1} = 0,377 \cdot \frac{500 \cdot 0,335}{1,37 \cdot 4,37} = 10,53 \text{ kmG's}$$

$$V_{a.IV.2} = 0,377 \cdot \frac{1080 \cdot 0,335}{1,37 \cdot 4,37} = 22,75 \text{ kmG's}$$

$$V_{a.IV.3} = 0,377 \cdot \frac{2160 \cdot 0,335}{1,37 \cdot 4,37} = 45,49 \text{ kmG's}$$

V-uzatmada.

$$V_{a.V.1} = 0,377 \cdot \frac{500 \cdot 0,335}{1,0 \cdot 4,37} = 14,44 \text{ kmG's}$$

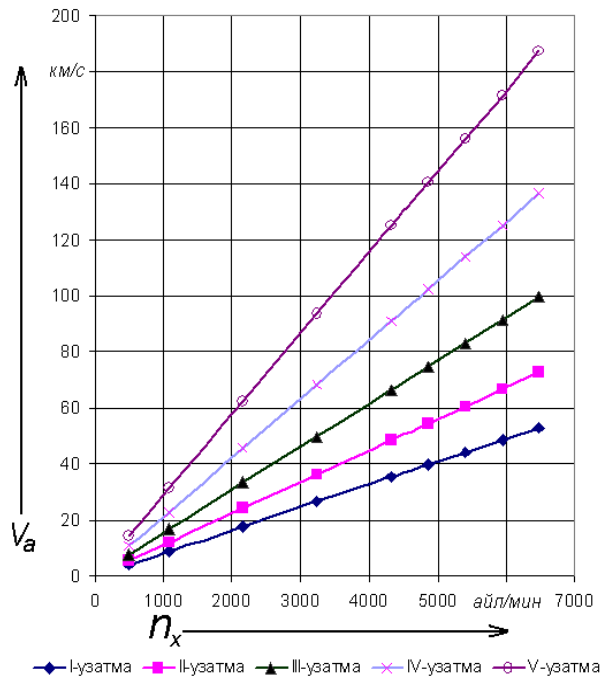
$$V_{a.V.2} = 0,377 \cdot \frac{1080 \cdot 0,335}{1,0 \cdot 4,37} = 31,20 \text{ kmG's}$$

$$V_{a.V.3} = 0,377 \cdot \frac{2160 \cdot 0,335}{1,0 \cdot 4,37} = 62,40 \text{ kmG's}$$

I, II, III, IV, V uzatmalarining qolgan qiymatlarini aniqlab, xamma natijalarini 3-jadvalga to'ldiriladi va grafik ko'rinishida chiziladi 2-rasm.

3 - jadval.

Tirsakli valning aylanishlar soni, n_x ayl/min	Avtomobilning xarakatlanish tezliklari, V_a , kmG'soat				
	Uzatmalar soni				
	$U_{Iq}3,54$	$U_{IIq}2,58$	$U_{IIIq}1,88$	$U_{IVq}1,37$	$U_{Vq}1,0$
500	4,08	5,60	7,68	10,53	14,44
1080	8,81	12,09	16,58	22,75	31,20
2160	17,63	24,18	33,17	45,49	62,40
3240	26,44	36,27	49,75	68,24	93,60
4320	35,25	48,36	66,33	90,99	124,80
4860	39,66	54,40	74,62	102,36	140,40
5400	44,07	60,45	82,91	113,73	156,00
5940	48,48	66,49	91,21	125,11	171,60
6480	52,88	72,54	99,50	136,48	187,20

2-rasm. Avtomobilni turli uzatmada xarakatlanish tezligi grafigi.

5. Avtomobilga ta`sir etuvchi xavoning qarshilik kuchini aniqlash.

Avtomobil xar-xil tezlikda xarakatlanganda izlanayotgan xavoning qarshilik kuchi quyidagicha ifoda bilan aniqlanadi.

$$P_{w.x} = K \cdot F \cdot (0,277 \cdot V_{a.x})^2, \text{ N} \quad (13)$$

bu yerda, K -xavoning qarshiligini yengish koeffitsienti

yengil avtomobillar uchun; $K=0,20 \div 0,35$

F - avtomobilni oldidan qaralgandagi yuzasi

yengil avtomobil uchun $F = 0,78 \cdot B_1 \cdot H, \text{ m}^2$

V_1 -avtomobilning eni, m

N - avtomobilning eng katta balandligi, m;

$V_{a.x}$ - avtomobilning xar-xil uzatmadagi xarakat tezligi, km/soat.

1 kmG'soat - 0,277m/s ga teng

Neksiya avtomobil uchun $V_1=1,66 \text{ m}$; $N=1,39 \text{ m}$;

$F=0,78 \cdot 1,66 \cdot 1,39=1,80 \text{ m}^2$.

qiymatlarni o'rniga qo'yib avtomobilni xar-xil xarakat tezligida xosil bo'lgan xavoning qarshilik kuchini aniqlaymiz:

I-uzatmadagi

$$P_{W.I.1} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 4,08)^2 = 0,58 \text{ N}$$

$$P_{W.I.2} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 8,81)^2 = 2,69 \text{ N}$$

$$P_{W.I.3} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 17,63)^2 = 10,76 \text{ N}$$

II-uzatmada

$$P_{W.II.1} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 5,60)^2 = 1,09 \text{ N}$$

$$P_{W.II.2} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 12,09)^2 = 5,06 \text{ N}$$

$$P_{W.II.3} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 24,18)^2 = 20,25 \text{ N}$$

III-uzatmada

$$P_{W.III.1} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 7,68)^2 = 2,04 \text{ N}$$

$$P_{W.III.2} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 16,58)^2 = 9,53 \text{ N}$$

$$P_{W.III.3} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 33,17)^2 = 38,10 \text{ N}$$

IV-uzatmada

$$P_{W.IV.1} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 10,53)^2 = 3,84 \text{ N}$$

$$P_{W.IV.2} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 22,75)^2 = 17,92 \text{ N}$$

$$P_{W.IV.3} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 45,49)^2 = 71,69 \text{ N}$$

V-uzatmada

$$P_{W.V.1} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 14,44)^2 = 7,23 \text{ N}$$

$$P_{W.V.2} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 31,20)^2 = 33,72 \text{ N}$$

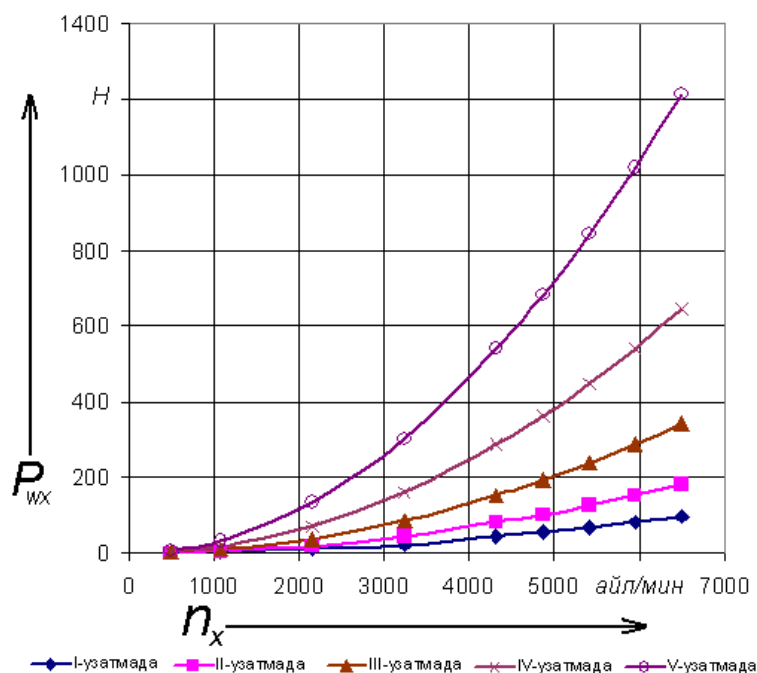
$$P_{W.V.3} = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 64,40)^2 = 134,89 \text{ N}$$

I, II, III, IV, V uzatmalarning qolgan qiymatlarini xisoblab, xamma natijalarni 4-jadvalga to'ldiriladi va grafik ko'rinishida chiziladi 3-rasm.

4 - jadval.

Tirsakli valning aylanishlar soni, n_x ayl/min	Avtomobilga ta'sir etuvchi xavoning qarshilik kuchi, $R_{w,x}$, N.				
	Uzatmalar				
	I	II	III	IV	V
500	0,58	1,09	2,04	3,84	7,23
1080	2,69	5,06	9,53	17,92	33,72
2160	10,76	20,25	38,10	71,69	134,89
3240	24,22	45,57	85,73	161,30	303,49
4320	43,05	81,01	152,41	286,76	539,54
4860	54,49	102,52	192,90	362,93	682,86
5400	67,27	126,57	238,14	448,07	843,03

5940	81,40	153,15	288,15	542,16	1020,07
6480	96,87	182,26	342,93	645,22	1213,97

3- rasm. Avtomobilga ta`sir etuvchi xavoning qarshilik kuchi grafigi
6. Avtomobilning yetakchi g'ildiragidagi tortish kuchini aniqlash.

Avtomobil tekis xarakatlanayotganda yetakchi g'ildirakka keltirilgan, izlanayotgan tortish kuchini uzatmalar bo'yicha quyidagicha aniqlanadi:

$$P_{T,x} = \frac{M_{e,x} \cdot U_{\delta,y} \cdot U_{y,k,x}}{r_F} \cdot \eta_{k,y}, \text{ N} \quad (14)$$

bu yerda: $U_{b,u} = 4,37$, $r_F = 0,335$ m, $\eta_{k,y} = 0,92$ ga teng.

I-uzatmada

$$P_{T.I.1} = \frac{126,71 \cdot 4,37 \cdot 3,54}{0,335} \cdot 0,92 = 5398,14 \text{ N}$$

$$P_{T.I.2} = \frac{135,6 \cdot 4,37 \cdot 3,54}{0,335} \cdot 0,92 = 5776,5 \text{ N}$$

$$P_{T.I.3} = \frac{144,95 \cdot 4,37 \cdot 3,54}{0,335} \cdot 0,92 = 6174,88 \text{ N}$$

qolganlarini shu tartibda aniqlanib, natijalarni 5-jadvalga to'ldiriladi va shunga o'xshash xisoblanadi;

II-uzatmada

$$P_{T.II.1} = \frac{126,71 \cdot 4,37 \cdot 2,58}{0,335} \cdot 0,92 = 3935,44 \text{ N}$$

$$P_{T.II.2} = \frac{135,6 \cdot 4,37 \cdot 2,58}{0,335} \cdot 0,92 = 4211,28 \text{ N}$$

$$P_{T.II.3} = \frac{144,95 \cdot 4,37 \cdot 2,58}{0,335} \cdot 0,92 = 4501,71 \text{ N}$$

III-uzatmada

$$P_{T.III.1} = \frac{126,71 \cdot 4,37 \cdot 1,88}{0,335} \cdot 0,92 = 2869,08 \text{ N}$$

$$P_{T.III.2} = \frac{135,6 \cdot 4,37 \cdot 1,88}{0,335} \cdot 0,92 = 3070,18 \text{ N}$$

$$P_{T.III.3} = \frac{144,95 \cdot 4,37 \cdot 1,88}{0,335} \cdot 0,92 = 3281,91 \text{ N}$$

IV-uzatmada

$$P_{T.IV.1} = \frac{126,71 \cdot 4,37 \cdot 1,37}{0,335} \cdot 0,92 = 2091,66 \text{ N}$$

$$P_{T.IV.2} = \frac{135,6 \cdot 4,37 \cdot 1,37}{0,335} \cdot 0,92 = 2238,27 \text{ N}$$

$$P_{T.IV.3} = \frac{144,95 \cdot 4,37 \cdot 1,37}{0,335} \cdot 0,92 = 2392,63 \text{ N}$$

V-uzatmada

$$P_{T.V.1} = \frac{126,71 \cdot 4,37 \cdot 1}{0,335} \cdot 0,92 = 1524,9 \text{ N}$$

$$P_{T.V.2} = \frac{135,6 \cdot 4,37 \cdot 1}{0,335} \cdot 0,92 = 1631,78 \text{ N}$$

$$P_{T.V.3} = \frac{144,95 \cdot 4,37 \cdot 1}{0,335} \cdot 0,92 = 1744,32 \text{ N}$$

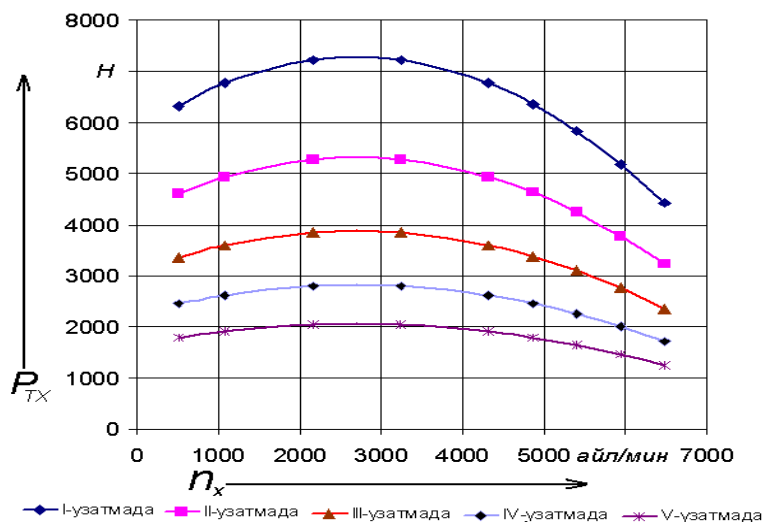
I, II, III, IV, V uzatmalarning qolgan qiymatlarini xisoblab xamma natijalarni 5 - jadvalga to'ldiriladi va grafik ko'rinishida chiziladi 4-rasm.

5-jadval.

Tirsakli valning aylanishlar soni, n_x aylG'min	Avtomobilning tortish kuchi, $R_{t,x}$, N				
	Uzatmalar				
	I	II	III	IV	V
500	5398,14	3935,44	2869,08	2091,66	1524,90
1080	5776,50	4211,28	3070,18	2238,27	1631,78

2160	6174,88	4501,72	3281,91	2392,63	1744,32
3240	6174,88	4501,72	3281,91	2392,63	1744,32
4320	5776,50	4211,28	3070,18	2238,27	1631,78
4860	5427,92	3957,15	2884,91	2103,20	1533,31
5400	4979,75	3630,42	2646,70	1929,54	1406,71
5940	4431,97	3231,07	2355,57	1717,29	1251,97
6480	3784,61	2759,12	2011,50	1466,45	1069,10

4-rasm. Avtomobilning yetakchi g'ildiragiga keltirilgan tortish kuchi grafigi

7. Avtomobilning dinamik omilini xisobi.

Avtomobilning sarflanmagan ortiqcha tortish kuchini ($R_T - R_W$) uning og'irlik kuchiga (G_a) nisbati yoki avtomobilning og'irlik birligiga to'g'ri kelgan ortiqcha tortish kuchini avtomobilning dinamik omili deyiladi. Ortiqcha tortish kuchi xisobiga avtomobil yo'l qarshiliklarini yengib tezlanish bilan xarakatlanadi.

Dinamik omil va tezlik o'rtasidagi bog'lanishni $D_{a,x} qf(v_a)$ avtomobilning dinamik tavsifnomasi deyiladi.

Avtomobilning izlanayotgan dinamik omili quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$D_{a,x} = \frac{P_{m,x} - P_{w,x}}{G_a} \quad (15)$$

Avtomobilning har bir uzatmasi uchun alohida dinamik omillar xisoblanadi. Yuqorida xisoblangan $R_{t,x}$ va $R_{w,x}$ qiymatlarni o'rniga

qo'yib avtomobilning dinamik omillarini xisoblaymiz:

I-uzatmada

$$D_{a.I.1} = \frac{5398,14 - 0,58}{13773} = 0,392 \text{ N}$$

$$D_{a.I.2} = \frac{5776,5 - 2,69}{13773} = 0,419 \text{ N}$$

$$D_{a.I.3} = \frac{6174,88 - 10,76}{13773} = 0,448 \text{ N}$$

II-uzatmada

$$D_{a.II.1} = \frac{3935,44 - 1,09}{13773} = 0,286 \text{ N}$$

$$D_{a.II.2} = \frac{4211,28 - 5,06}{13773} = 0,305 \text{ N}$$

$$D_{a.II.3} = \frac{4501,72 - 20,25}{13773} = 0,325 \text{ N}$$

III-uzatmada

$$D_{a.III.1} = \frac{2869,08 - 2,04}{13773} = 0,208 \text{ N}$$

$$D_{a.III.2} = \frac{3070,18 - 9,53}{13773} = 0,222 \text{ N}$$

$$D_{a.III.3} = \frac{3281,91 - 38,10}{14040} = 0,236 \text{ N}$$

IV-uzatmada

$$D_{a.IV.1} = \frac{2091,66 - 3,84}{13773} = 0,152 \text{ N}$$

$$D_{a.IV.2} = \frac{2238,27 - 17,92}{14040} = 0,161 \text{ N}$$

$$D_{a.IV.3} = \frac{2392,63 - 71,69}{13773} = 0,169 \text{ N}$$

V-uzatmada

$$D_{a.V.1} = \frac{1524,9 - 7,23}{13773} = 0,110 \text{ N}$$

$$D_{a.V.2} = \frac{1631,78 - 33,72}{13773} = 0,116 \text{ N}$$

$$D_{a.V.3} = \frac{1744,32 - 134,89}{13773} = 0,117 \text{ N}$$

I, II, III, IV, V uzatmalarning qolgan qiymatlarini xisoblab chiqiladi va 6-jadvalga to'ldiriladi.

6 - jadval.

Avtomobilning yurish tezligiga qarab uning dinamik omili

Uzatmalar soni									
$U_I=3,54$		$U_{II}=2,58$		$U_{III}=1,88$		$U_{IV}=1,37$		$U_V=1,0$	
V_a , km/soat	$D_{a.x}$, N	V_a , km/soat	$D_{a.x}$, N	V_a , km/soat	$D_{a.x}$, N	V_a , km/soat	$D_{a.x}$, N	V_a , km/soat	$D_{a.x}$, N
4,08	0,392	5,60	0,286	7,68	0,208	10,53	0,152	14,44	0,110
8,81	0,419	12,09	0,305	16,58	0,222	22,75	0,161	31,20	0,116
17,63	0,448	24,18	0,325	33,17	0,236	45,49	0,169	62,40	0,117
26,44	0,447	36,27	0,324	49,75	0,232	68,24	0,162	93,60	0,105
35,25	0,416	48,36	0,300	66,33	0,212	90,99	0,142	124,80	0,079
39,66	0,390	54,40	0,280	74,62	0,195	102,36	0,126	140,40	0,062
44,07	0,357	60,45	0,254	82,91	0,175	113,73	0,108	156,00	0,041
48,48	0,316	66,49	0,223	91,21	0,150	125,11	0,085	171,60	0,017
52,88	0,268	72,54	0,187	99,50	0,121	136,48	0,060	187,20	0,011

8. Avtomobilning dinamik pasporti va uni qurish uslubi.

8.1 Avtomobilning dinamik omilini tavsifnomasini qurish.

Yukli avtomobilning dinamik omilini tavsifnomasini quramiz.

Buning uchun dinamik omil masshtabini aniqlanadi;

$$m_{\mathcal{D}a} = \frac{\mathcal{D}_{a.\max}}{\mathcal{D}_{\max}} = \frac{0,448}{250} = 0,00181 \text{ G'mm}$$

bu yerda, $D_{a.\max}$ - yukli avtomobilning maksimal dinamik omili, xisob bo'yicha $D_{a.\max}=0,448$ ga teng, $D_{\max}$ - maksimal dinamik omilning kesmasi, $D_{a.\max}=250$ mm. Qabul qilingan masshtab asosida va uzatmalar bo'yicha dinamik omillarning avtomobil tezligi bo'yicha o'zgarish tavsifnomasini quriladi, ya'ni $D_{a.x}=f(v_a)$.

8.2. Yuksiz avtomobilning dinamik omilini ko'rsatuvchi nomogrammani qurish.

Yukli avtomobilning dinamik omilini tavsifnomasini abtsissa o'qini chap tomonga uzaytirilib unga vaznlar shkalasi joylashtiriladi. Abtsissa o'qining boshlanish nuqtasidan (O_2), D_a ordinata o'qiga parallel va avtomobilga yuk ortilmagan davrda uning dinamik omilini ko'rsatuvchi D_0 shkala chizig'i chiziladi. Yangi shkala uchun dinamik omil qiymati va uning masshtabi aniqlanadi.

Yuksiz avtomobilning maksimal dinamik ($D_{o.\max}$) omilini quyidagicha aniqlanadi:

$$\mathcal{D}_{o.\max} = \mathcal{D}_{a.\max} \cdot \frac{G_0}{G_a} = 0,448 \cdot \frac{9690}{13773} = 0,3151 \text{ G'mm}$$

bu yerda, G_0 - yuksiz avtomobilning og'irligi, $G_0=9690$ N

G_a - avtomobilni yuki bilan og'irligi, $G_a=13773$ N

Yukli avtomobilning dinamik omilini (D_0) masshtabini quyidagicha aniqlanadi:

$$m_{\mathcal{D}o} = m_{\mathcal{D}a} \cdot \frac{G_a}{G_0} = 0,0021 \cdot \frac{13773}{9690} = 0,00251/\text{mm}$$

Yuksiz avtomobilning dinamik omilini kesmasini quyidagicha aniklanadi;

$$\mathcal{D}_0 = \frac{\mathcal{D}_{o.\max}}{m_{\mathcal{D}o}} = \frac{0,315}{0,0025} = 123,74 \text{ mm}$$

xisoblangan D_{aI} , D_{aII} , D_{aIII} ,..... qiymatlarni m_{aD} masshtabda D_a ordinata o'qiga o'lchab qo'yiladi. D_{o1} , D_{o2} , D_{o3} , qiymatlarni m_{D_o}

masshtabda D_o ordinata o'qiga o'lchab qo'yiladi. Ordinata o'qlaridagi bir xil qiymatga ega bo'lgan 0,1-0,1; 0,2-0,2; 0,3-0,3; ..... dinamik omillar shkalasi to'g'ri chiziq bilan tutashtiriladi. Chizilgan bu chiziqlar vaznlar nomogramasi deyiladi.

Bu nomogramma avtomobilning xar bir vaznida yo'l qarshiligini yenga olish qobiliyatini taxlil qilishga yordam beradi. Lekin bu grafik yetakchi g'ildirakdagi kuchni g'ildirakdaning yo'l bilan tishlashish sharti orqali uzatish masalasini xal eta olmaydi.

Shuning uchun yetakchi g'ildirakning shataksiramasdan xarakatlanish shartini nazorat qilish buyicha grafikni vaznlar nomogramasiga qo'shimcha kiritish kerak.

Izlanayotgan grafikni ko'rish uchun g'ildirakning yo'l bilan tishlashish sharti bo'yicha dinamik omillar aniqlanadi.

Yuklangan avtomobilning ketingi yetakchi g'ildiraklarini yo'l bilan tishlashishini xisobga oluvchi dinamik ($\mathcal{D}_\varphi$) omilni quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$\mathcal{D}_{\varphi a} = \left(\frac{G_2}{G_a} \right) \cdot \varphi$$

Yuksiz avtomobil uchun; $\mathcal{D}_{\varphi 0} = \left(\frac{G_{02}}{G_a} \right) \cdot \varphi$

Yukli avtomobilning oldingi g'ildiraklari yetakchi bo'lsa:

$$\mathcal{D}_{\varphi a} = \left(\frac{G_1}{G_a} \right) \cdot \varphi$$

G_1 -yukli avtomobilning oldingi ko'prigiga tushgan yuk, N ;

Yuksiz avtomobilning oldingi g'ildiraklari yetakchi bo'lganda;

$$\mathcal{D}_{\varphi a} = \left(\frac{G_{01}}{G_a} \right) \cdot \varphi$$

G_{01} -yuksiz avtomobilning oldingi ko'prigiga tushgan yuk, N

Avtomobilning xamma g'ildiraklari yetakchi bo'lsa, $\mathcal{D}_{\varphi a} = \varphi$; $\mathcal{D}_{\varphi 0} = \varphi$ ga teng bo'ladi. $\mathcal{D}_{\varphi a}$ va $\mathcal{D}_{\varphi 0}$ dinamik omillarning qiymatlari tishlashish koeffitsienti φ ning 0,1; 0,2; 0,3; 0,4; 0,5; 0,6; 0,7 va 0,8 qiymatlari uchun qo'yidagicha aniqlanadi:

$$\mathcal{D}_{\varphi a} = \frac{716208}{13773} \cdot 0,1 = 0,052$$

$$\mathcal{D}_{\varphi a} = \frac{716208}{13773} \cdot 0,2 = 0,104$$

$$D_{\varphi a} = \frac{716208}{13773} \cdot 0,3 = 0,156$$

Shunga o'xshash keyingi qiymatlar uchun xisoblanadi

$$D_{\varphi 0} = \frac{9690}{13773} \cdot 0,1 = 0,070$$

$$D_{\varphi 0} = \frac{9690}{13773} \cdot 0,2 = 0,141$$

$$D_{\varphi 0} = \frac{9690}{13773} \cdot 0,3 = 0,211$$

$D_{\varphi a}$ va $D_{\varphi 0}$ larning qolgan qiymatlarini xisoblab, natijalarni 7-jadvalga to'ldiriladi.

Qabul qilingan masshtablar quyidagicha; $m_{Da}=m_{D\varphi}$; $m_{D0}=m_{D\varphi 0}$ bo'ladi va bularning qiymatlari $m_{Da}=m_{D\varphi a}=0,002168 \frac{1}{\text{mm}}$ va $m_{D0}=m_{D\varphi 0}=0,00314 \frac{1}{\text{mm}}$ ga teng bo'ladi. Qabul qilingan masshtablar asosida $D_{\varphi a}$ va $D_{\varphi 0}$ larni kesma qiymatlarini aniqlaymiz:

$$D_{\varphi a} = \frac{D_{\varphi a}}{m_{D\varphi a}} = \frac{0,052}{0,0018} = 24,81 \text{ mm}$$

$$D_{\varphi 0} = \frac{D_{\varphi 0}}{m_{D\varphi 0}} = \frac{0,070}{0,0025} = 23,61 \text{ mm}$$

Qolgan qiymatlarini aniqlab, natijalarni 7-jadvalga to'ldiriladi.

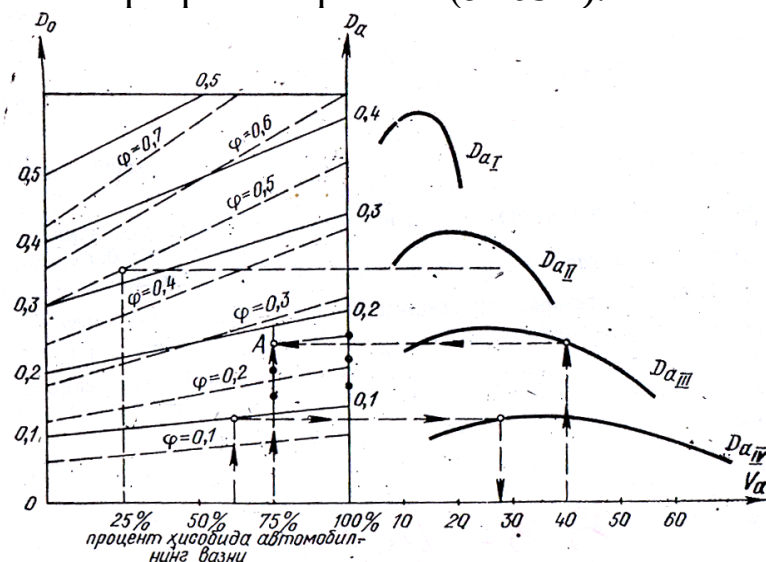
7 – jadval

Avtomobil xolati	Dinamik omil	Etakchi g'ildiraklarning yo'l sirti bilan tishlashish koeffitsientlari (φ) bo'yicha dinamik omillar.							
		0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8
Yukli old	$D_{\varphi a}$	0,052	0,104	0,156	0,208	0,26	0,312	0,364	0,416
	$D_{\varphi a}$, mm	24,81	49,62	74,43	99,24	124,05	148,85	173,66	198,47
Yuksiz old	$D_{\varphi 0}$	0,070	0,141	0,211	0,281	0,352	0,422	0,492	0,563
	$D_{\varphi 0}$, mm	23,61	47,23	70,84	94,46	118,07	141,69	165,30	188,92

D_a -ordinata o'qiga avtomobil to'la ega bo'lgandagina tishlashish

bo'yicha dinamik ($D_{\varphi a}$) omilni va D_0 - ordinata o'qiga esa, yuki bo'lmagan avtomobilning tishlashish bo'yicha dinamik ($D_{\varphi 0}$) omili qiymatlarini qo'yiladi.

Aniqlangan dinamik omil $D_{\varphi a}$ va $D_{\varphi 0}$ kesmalarini $D_{\varphi a}$ va $D_{\varphi 0}$ ordinata o'qlariga qo'yiladi va ularni punktir to'g'ri chiziq bilan birlashtiriladi 7-jadval (5-rasm). Absissa o'qiga esa 6-jadaldan $D_{a,x}=f(v_a)$ km/soat, ya'ni maksimal yurish tezligini tanlab olinadi va dinamik avtomobilni dinamik pasportini quriladi (5-rasm).

5-rasm. Neksiya avtomobilning dinamik pasporti grafigi.

9. Avtomobilning yonilg'i tejamkorligi tavsifnomasini xisobi.

9.1 Yonilg'i tejamkorligi avtomobilning iqtisodiy ekspluatatsion xususiyatlari

Yonilg'i tejamkorligi avtomobilni iqtisodiy ekspluatatsion xususiyatlarining bir qismi xisoblanadi.

Avtomobil yonilg'isi transportda ko'p miqdorda ishlatiladi. Yonilg'i qiymati yuk tashishdagi avtomobil uchun sarflangan xarajatlarning 10...15% ini tashkil etadi. Shuning uchun avtomobil yonilg'isini tejamli sarflash maqsadga muvofiqdir.

Yonilg'i sarflash miqdori avtomobilning konstruksiyasi, xarakat tezligi va iqlim sharoitiga bog'liq.

Avtomobilning bir soatda yonilg'ini sarflash miqdori avtomobil tezligiga $Q_{sqf}(V_a)$ bog'liq bo'lib, u quyidagicha aniqlanadi:

$$Q_s = \frac{K_n \cdot K_N \cdot g_{\bar{e}.N} (N_{\varphi} + N_w)}{36 \cdot \rho_{\bar{e}} \cdot \eta_{\kappa,y} \cdot V_a}, \text{ kgG'soat}$$

bu yerda, ρ_{yo} - yonilg'ining zichligi, kg/l.

- benzin yonilg'isining zichligi, 0,75 kg/l;

- dizel yonilg'isining zichligi, 0,86 kg/l;

$\eta_{\kappa.u}$ -kuch uzatmaning foydali ish ko'effitsienti, $\eta_{\kappa.u}=0,92$ ga teng;

V_a -avtomobilning tezligi, $V_a=43,33$ m/s.

K_n -tirsakli valning aylanishlar sonidan foydalanish ko'effitsienti va u quyidagicha aniqlanadi

$$K_n = \frac{n_x}{n_N}$$

$$K_n = \frac{n_1}{n_N} = \frac{500}{5400} = 0,093$$

$$K_n = \frac{n_2}{n_N} = \frac{1080}{5400} = 0,20$$

$$K_n = \frac{n_3}{n_N} = \frac{2160}{5400} = 0,40$$

shunga o'xshash qolgan tirsakli valni aylanishlar sonini o'zgarishi bo'yicha natijalarini 8-jadvalga to'ldiriladi

K_N - dvigatel quvvatidan foydalanish ko'effitsienti,

$$K_N = \frac{N_\varphi + N_W}{N_e}$$

bu yerda, N_φ -yo'l qarshiligini yengishga sarflangan quvvat, kVt

N_W -xavo qarshiligini yengishga sarflangan quvvat, kVt

N_e - dvigatelning samaradorlik quvvati, kVt 1-jadvaldan
9-oraliq bo'yicha olinadi

N_φ -yo'l qarshiligini yengishga sarflangan quvvat quyidagicha aniqlanadi:

$$N_\varphi = \frac{P_\varphi \cdot V_a}{1000}, \text{ kVt,}$$

$$N_{\varphi_1} = \frac{P_\varphi \cdot V_a}{1000} = \frac{798,85 \cdot 2,77}{1000} = 2,22 \text{ kVt}$$

$$N_{\varphi_2} = \frac{798,85 \cdot 5,54}{1000} = 4,44 \text{ kVt}$$

$$N_{\varphi_3} = \frac{798,85 \cdot 5,54}{1000} = 6,66 \text{ kVt}$$

bu yerda V_a -10 km/s dan 100 kmG's oraliqdagi qiymatlarini m/s da olinadi va shunga o'xshash qolgan qiymatlarni o'zgarishi bo'yicha natijalarini 9-jadvalga to'ldiriladi

Xavo qarshiligini yengish uchun sarflangan quvvat.

$$N_w = \frac{(P_w \cdot V_{a,\max})}{1000}, \text{ kVt}$$

$$N_{w_1} = \frac{K \cdot F \cdot V_a^3}{1000} = \frac{0,25 \cdot 1,80 \cdot 2,77^3}{1000} = 0,01 \text{ kVt}$$

$$N_{w_2} = \frac{0,25 \cdot 1,80 \cdot 5,57^3}{1000} = 0,08 \text{ kVt}$$

$$N_{w_3} = \frac{0,25 \cdot 1,80 \cdot 8,33^3}{1000} = 0,26 \text{ kVt}$$

g_{yoN} - nominal quvvatda ishlayotgan dvigatelning unumli solishtirma yonilg'i sarfi;

$$g_{e.N} = \frac{3,6 \cdot 10^3}{Q_n \cdot \eta_e} = \frac{3,6 \cdot 10^3}{43,93 \cdot 0,28} = 292,67 \text{ gG'kVt}\cdot\text{s}$$

Q_n - yonilg'ining pastki issiqlik berish qobilyati:

- benzin yonilg'isi uchun, $Q_n = 43,93 \text{ MJ/kg}$;

- dizel yonilg'isi uchun, $Q_n = 42,50 \text{ MJ/kg}$;

η_e - dvigatelning unumli foydali ish koeffitsienti:

-karbyuratorli dvigatel uchun 0,25...0,33 ga teng va undan $\eta_e - 0,28$ qabul qilamiz

- dizel dvigateli uchun 0,35...0,40 ga teng

Yuqoridagi N_φ , N_w va N_e qiymatlardan foydalanib dvigatel quvvatidan foydalanish koeffitsienti - K_N ni topamiz,

$$K_N = \frac{N_\varphi + N_w}{N_{ex}}$$

$$K_{N1} = \frac{N_\varphi + N_w}{N_{ex}} = \frac{2,22 + 0,01}{6,31} = 0,34$$

$$K_{N2} = \frac{N_\varphi + N_w}{N_{ex}} = \frac{4,44 + 0,08}{15,33} = 0,29$$

$$K_{N3} = \frac{N_\varphi + N_w}{N_{ex}} = \frac{6,66 + 0,26}{32,77} = 0,21$$

shunga o'xshash qolgan qiymatlarni o'zgarishi bo'yicha natijalarini 8-jadvalga to'ldiriladi

P_ϕ - yo'lning qarshilik kuchi,

$$P_\phi = G_a \cdot \psi, \text{ N},$$

G_a –avtomobilning to'la og'irligi, $G_a=13773 \text{ N}$

ψ –yo'lning ja'mi qarshilik koeffitsienti,

$$\psi = f \cdot \cos \alpha + \sin \alpha = 0,018 \cdot \cos 2^\circ 18' + \sin 2^\circ 18' = 0,058$$

$$P_\phi = G_a \cdot \psi = 13773 \cdot 0,058 = 798,85, \text{ N}$$

P_W -xavoning qarshilik kuchi;

$$P_W = K \cdot F \cdot (0,277 \cdot V_{a.\max})^2, \text{ N}$$

F -avtomobilning ko'ndalang yuzasi, $1,80 \text{ m}^2$;

K -xavoning qarshilik koeffitsienti, yengil avtomobil uchun, $K=0,25$;

$$P_{W_1} = K \cdot F \cdot (0,277 \cdot V_a) = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 10)^2 = 3,48 \text{ N}$$

$$P_{W_2} = K \cdot F \cdot (0,277 \cdot V_a) = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 20)^2 = 13,93 \text{ N}$$

$$P_{W_3} = K \cdot F \cdot (0,277 \cdot V_a) = 0,25 \cdot 1,80 \cdot (0,277 \cdot 30)^2 = 31,35 \text{ N}$$

Aylanishlar soni (n) va quvvat (N) dan foydalanish darajasi bo'yicha K_n va K_N koeffitsientlarning qiymatlari 8 - jadvalda keltirilgan.

8 - jadval.

Dvigatel turlari	n va N darajalar bo'yicha.								
	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1,0
K_N (karbyuratorli)	0,34	0,29	0,21	0,19	0,20	0,24	0,29	0,35	0,45
K_n	0,09	0,20	0,40	0,60	0,80	0,90	1,00	1,10	1,20

Tezlik bo'yicha avtomobilning bir soatda sarflaydigan yonilg'i miqdori:

$$Q_x = \frac{K_n \cdot K_N \cdot g_{\min} \cdot (N_\phi + N_W)}{36 \cdot \rho_\epsilon \cdot \eta_{\kappa,y} \cdot V_a} \text{ kg},$$

bu yerda $g_{\min}$ - eng kam solishtirma yoqilg'i sarfini 1-jadvaldan tanlab va uni qiymatini, ya'ni $g_{\min}=259,89 \text{ g/kVt}\cdot\text{soat}$ olinadi

$$Q_1 = \frac{K_n \cdot K_N \cdot g_{\text{min}} \cdot (N_\varphi + N_W)}{36 \cdot \rho_{\bar{e}} \cdot \eta_{\kappa, y} \cdot V_a} = \frac{0,09 \cdot 0,34 \cdot 259,89 \cdot (2,22 + 0,01)}{36 \cdot 0,75 \cdot 0,92 \cdot 2,77} = 0,26 \text{ kg}$$

$$Q_2 = \frac{0,20 \cdot 0,29 \cdot 259,89 \cdot (4,44 + 0,08)}{36 \cdot 0,75 \cdot 0,92 \cdot 5,54} = 0,50 \text{ kg}$$

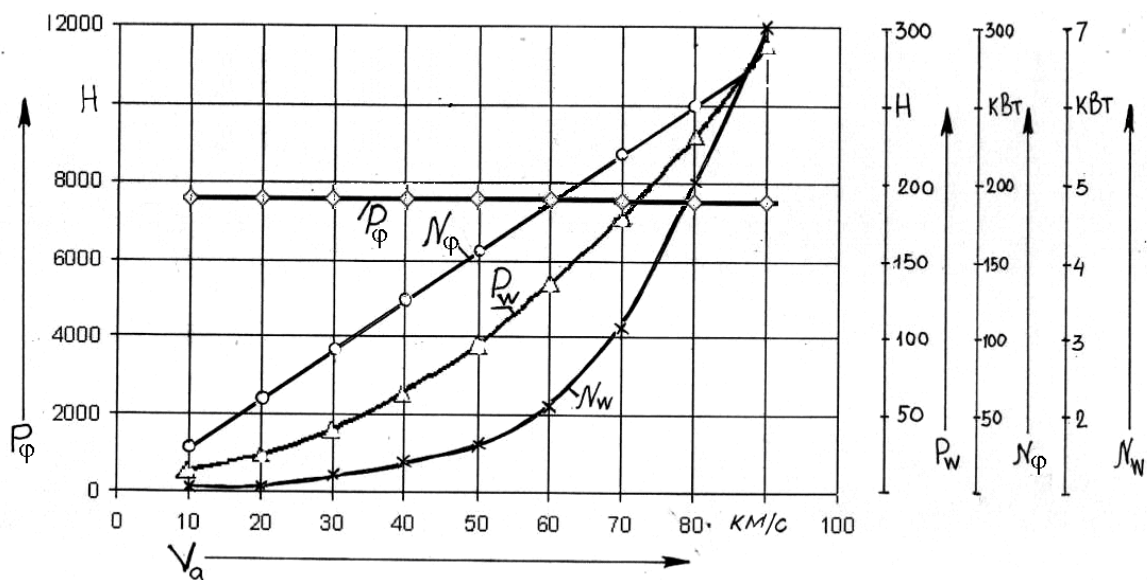
$$Q_3 = \frac{0,407 \cdot 0,21 \cdot 259,89 \cdot (6,66 + 0,26)}{36 \cdot 0,75 \cdot 0,92 \cdot 5,54} = 0,73 \text{ kg}$$

Xisoblash natijalarini 9-jadvalga to'ldiriladi.

9-jadval.

Avtomobilni tezligi, km/s	Kuch, N		Quvvati, kVt		Yonilg'i sarfi, kg/s
	P_φ	P_W	N_φ	N_W	
10	798,85	3,48	2,22	0,01	0,26
20	798,85	13,93	4,44	0,08	0,50
30	798,85	31,35	6,66	0,26	0,73
40	798,85	55,74	8,88	0,62	1,03
50	798,85	87,09	11,10	1,21	1,48
60	798,85	125,40	13,31	2,09	2,06
70	798,85	170,69	15,53	3,32	2,89
80	798,85	222,94	17,75	4,95	4,12
90	798,85	282,16	19,97	7,05	6,07

Xisoblash natijalari bo'yicha avtomobilning yonilg'i tejamkorligi va ta'sir qiluvchi kuch va saflanayotgan quvvatlar grafigi 9-jadval asosida quriladi (6-rasm).

6-rasm. Avtomobilga ta'sir qiluvchi kuch va saflanayotgan quvvatlar

9.2 Avtomobilning 100 km yo'lga sarflaydigan yonilg'i sarfi

Avtomobilning 100 km yo'lga sarflaydigan yonilg'i sarfi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi;

$$Q_s = \frac{K_n \cdot K_N \cdot g_{eN} \cdot (N_\phi + N_w)}{36 \cdot \rho_{\tilde{e}} \cdot \eta_{\kappa, y} \cdot V_a} = \frac{1,20 \cdot 0,45 \cdot 257,89 \cdot (19,97 + 7,05)}{36 \cdot 0,75 \cdot 0,92 \cdot 43,33} = 6,01 \text{ lG'100km}$$

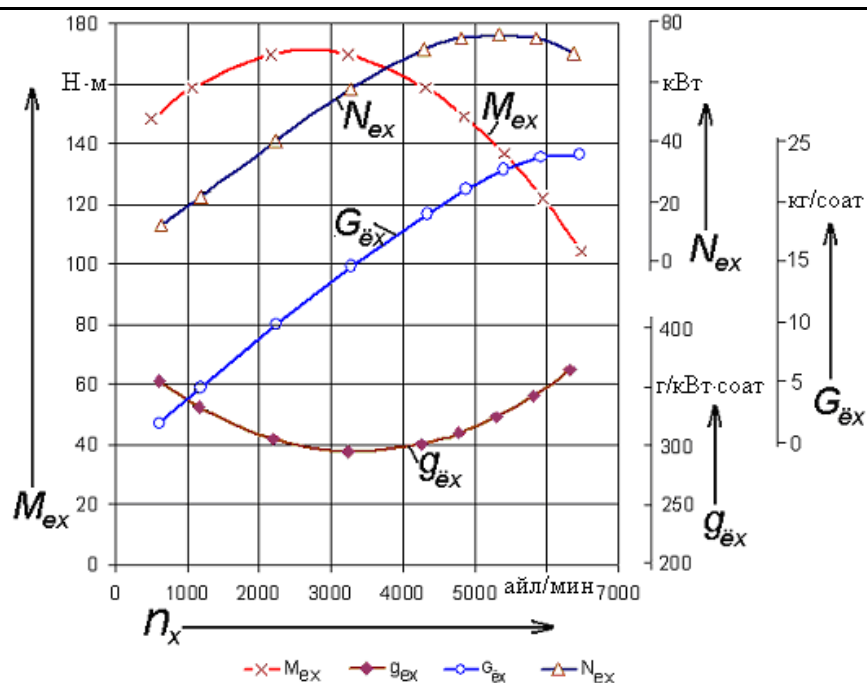
«Transport vositalarini tuzilishi va nazariyasi» fani bo'yicha kurs ishini xisoblab bo'lingandan so'ng xisob tushuntirish ishi va 3 ta listda chizmasi keltiriladi.

Kurs ishini rasmiylashtirish

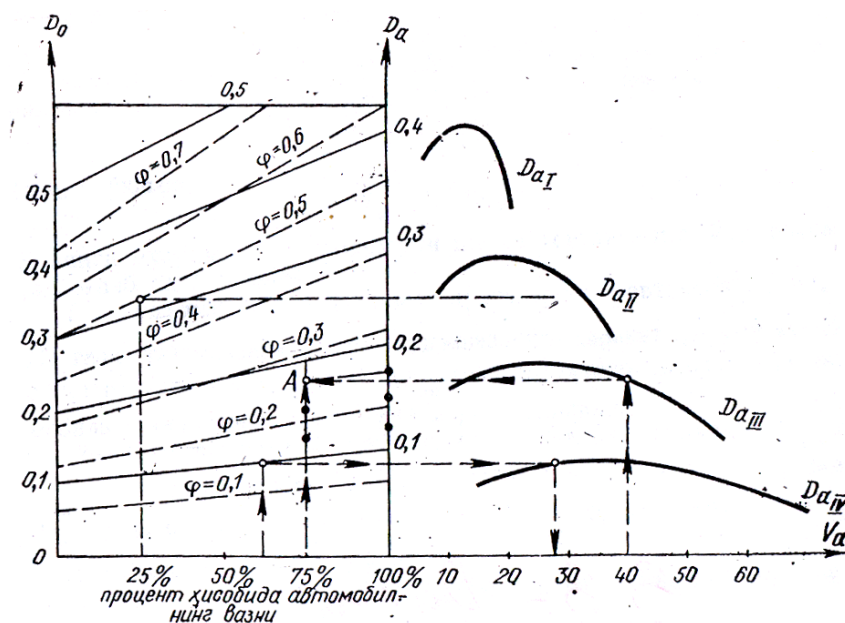
25-30 varoq tushuntiruv yozuvi

1-listda–Dvigatelning tashqi tezlik tavsifnomasi va dinamik pasporti

2-listda- Avtomobilning turli uzatmalarda xarakatlanganda etakchi g'ildiragiga keltirilgan tortish kuchi va ta'sir qiluvchi kuch va saflanayotgan quvvatlar

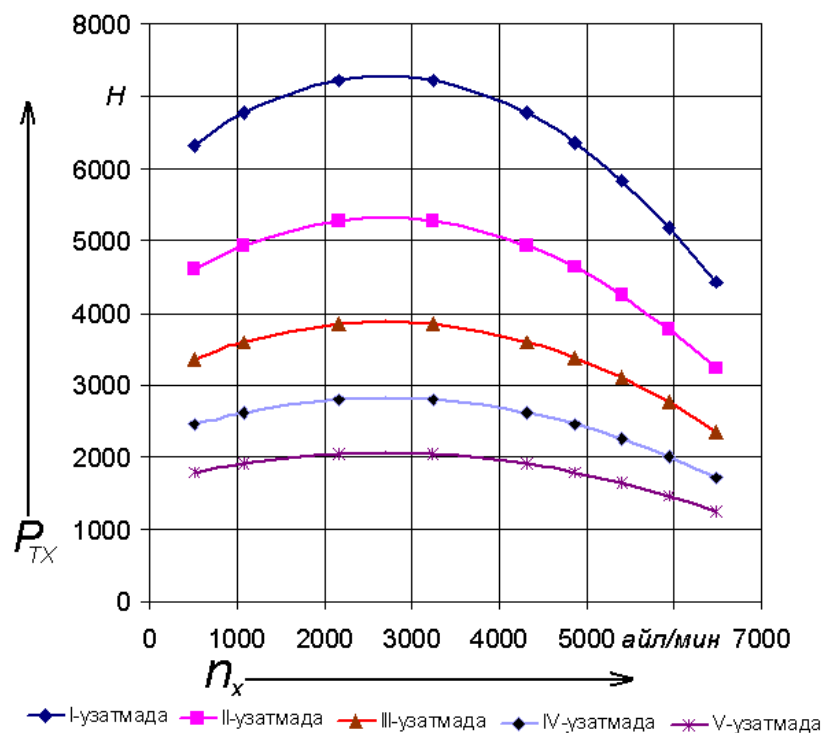

AVTOMOBILNING DINAMIK PASPORTI

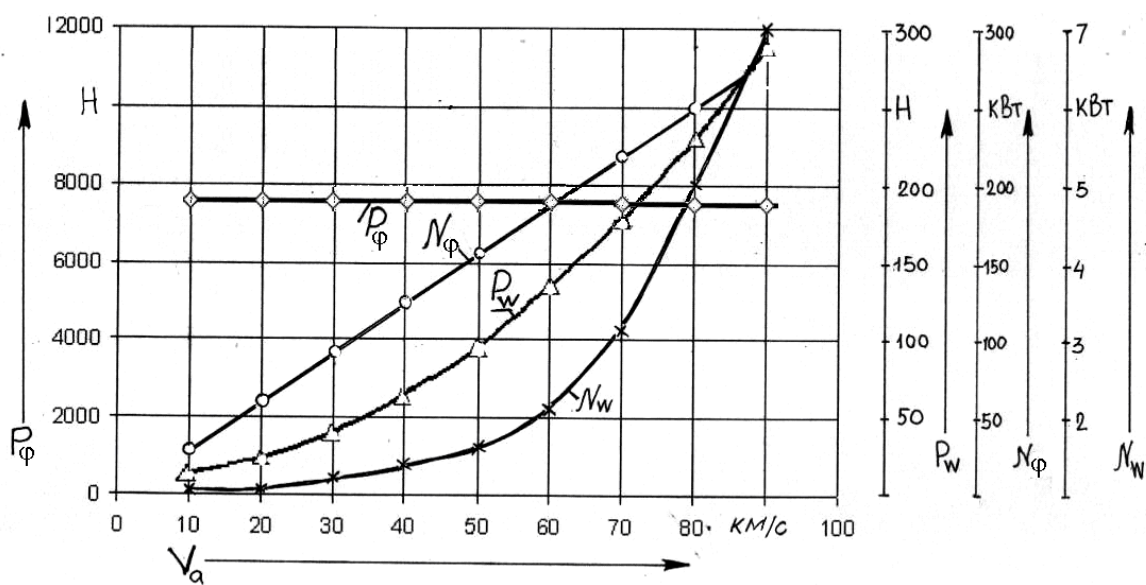

					01.YeUTT. Avtomobillar konstruksiyasi. 38-T. 000.01								
					Neksiya rusumli yengil avtomobilining tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari xamda ilashish muftasining ish jarayonini xisobi.				Adabiyot		Massa	Mashtab	
O'zg	Var	Xujjat	Imzo	Sana									
Bajardi										x			
Raxbar													
Maslaxat					Dvigatelning tashqi tezlik tavsifnomasi va dinamik pasporti				Varoq-1		Varoqlar-3		
									NamMPI, Transport fakulteti				
Tekshirdi													
Kaf.mud.													

AVTOMOBILNING TURLI UZATMALARDA XARAKATLANGANDA ETAKCHI FILDIRAGIGA KELITIRILGAN TORTISH KUCHI

TA'SIR QILUVCHI KUCH VA SAFLANAYOTGAN QUUVATLAR

					01.YeUTT. Avtomobillar konstruksiyasi . 38-T. 000.01						
O'zg	Var	Xujjat	Imzo	Sana	Neksiya rusumli yengil avtomobilining tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari xamda ilashish muftasining ish jarayonini xisobi.	Adabiyot			Massa	Mashtab	
Bajardi							x				
Raxbar											
Maslaxat											
					Avtomobilning turli uzatmalarda xarakatlanganda etakchi g'ildiragiga keltirilgan tortish kuchi va ta'sir qiluvchi kuch va saflanayotgan quvvatlar	Varoq-2		Varoqlar-3			
						NamMPI, Transport fakulteti					
Tekshirdi											
Kaf.mud.											

Kurs ishi mavzulari

1. Damas rusumli mikroavtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
2. ISUZU NP-30 rusumli yuk avtomobilining tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
3. VAZ-2106 rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
4. ISUZU NP-37 rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
5. MAN TG rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
6. VAZ-2107 rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
7. MAN rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
8. KAMAZ rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
9. Matiz rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
10. YUTONG rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
11. DAF rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
12. Lasetti rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
13. Changan rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
14. TATRA rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
15. Spark rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
16. Mercedes-Benz rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
17. Aston Martin rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
18. JAC rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
19. LABO rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
20. Ikarus-255 rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
21. VOLVO rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
22. Malibu turbo rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
23. UrAL rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.

- 24.IVECO rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 25.LADA KALINA rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
- 26.NISSAN rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
- 27.O'zOtayo'l-M50 rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
- 28.BeLAZ rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 29.MAZ rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 30.KamAZ-53212 rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
- 31.FIAT rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
- 32.Kaptiva rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
- 33.VOLVO rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 34.LADA-PRIORA rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
- 35.HYUNDAI rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
- 36.LiAZ rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
- 37.LADA-LARGUS rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
- 38.MAZ rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 39.SCANIYA rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 40.BelAZ rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
- 41.Nisa-521S rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
- 42.Benzin tashuvchi TSV-6 ZIL-130 rusumli yukavtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
- 43.Tatra-138S1 rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 44.O'zOtayo'l 120.14 rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 45.ErAZ-762V rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
- 46.GAZ-53-04 rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.

47. Beton aralashtiruvchi S-1036B MAZ-500 rusumli yuk avtomobilining tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
48. O'zOtayo'l M.23.9 rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
49. Damas-furgon rusumli yukavtomobilining tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
50. MoAZ-6401 rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
51. BelAZ-540A rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
52. Tiko rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
53. MAZ-5549 rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
54. LuAZ-969M rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
55. ZIL-MMZ-555 rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
56. URAL-375D rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
57. EPIKA rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
58. KrAZ-255B1 rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
59. VOLVO-7900 rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
60. GENTRA rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
61. MAZ-516B rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
62. LiAZ-6213 rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
63. LADA-VESTA rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
64. URAL-377N rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
65. MAN Lion's rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
66. LADA CROSS rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
67. FORD rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
68. Gazel-Next rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
69. COBOLT rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
70. FIAT rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.

- 71.TRECKER rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
- 72.ONIX rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
- 73.RENAULT rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 74.SISU rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
- 75.DAF rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
- 76.LAZ-695 rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda asosiy uzatmaning ish jarayonini hisobi.
- 77.JEEP rusumli yengil avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 78.FORD rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 79.VOLKSWAGEN rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
- 80.MACK TRUCKS rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
- 81.O'zOtayo'l.80.12- rusumli yuk avtomobilining tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 82.Avtomobil JUK-A06 rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda uzatmalar qutisining ish jarayonini hisobi.
- 83.O'zOtayo'l M24.9 rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda rul boshqarmasining ish jarayonini hisobi.
- 84.NIssA-521S rusumli avtobusning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda ilashish muftasining ish jarayonini hisobi.
- 85.Avtomobil un tashuvchi K1040E ZIL-130V-1 rusumli yuk avtomobilning tortish, tezlik va yonilg'i tejamkorlik xususiyatlari hamda tormoz boshqarmasining ish jarayonini hisobi.

Ilova

O'ZBEKISTON RESPUBLIKA OLIY VA O'RTA MAXSUS

TA'LIM VAZIRLIGI

**Namangan muxandislik-qurilish
instituti**

Transport fakul'teti

Transport vositalari muhandisligi kafedrası

«Avtomobillar konstruktsiyasi» fanidan

KURS ISHI

Bajardi: _____ gurux talabasi

_____

Qabul qildi:

_____

NAMANGAN

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**Namangan muxandislik-qurilish
instituti**

Transport fakul teti
Yerusti transport tizimlari kafedrası
«Avtomobillar konstruktsiyasi» fanidan

_____

mavzusida bajargan kurs ishi

TUSHUNTIRUV YOZUVI

Bajardi: _____

Raxbar: _____

Ximoyaga ruxsat etilgan:

Imzo _____ Sana _____

_____ baxoga ximoya qildi

Xay`at a`zolari: _____

_____

_____

NAMANGAN

«Transport vositalarini tuzilishi va nazariyasi» fanidan kurs ishini bajarish uchun TOPSHIRIQ

1. Kurs ishi mavzusi

2. Boshlangich ma'lumotlar: to'la massasi, $m_a =$ kg; maksimal yurish tezligi, $V_{a \max} =$ m/s; eng katta balandligi, $H =$ mm; eng katta eni, $V_1 =$ mm; tirsakli valning maksimal quvvatdagi aylanishlar soni, $n_N =$ ayl/min.

3. Adabiyot va qo'llanmalar:

1. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
2. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
3. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
4. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
5. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.
6. Vaxlamov.V.K. "Avtomobili: Espluatatsionnie svoystva M: Izdatelskiy tsentr" "Akademiya" 2004-528 s.
7. Sidiqnazarov K.M i dr. Avtomobilniy transport izashita okrujayushchey sredi. T: 2007-188
8. Ivanov. A.M. i dr. Osnovi konstruktsii avtomobilya, M.OOO. "Knijnoe izdatelstvo" "Zarulem", 2005-336 s.
- 9.Vaxlamov.V.K. "Tenika avtomobilnogo transporta: Podvijnoy sostov i ekspluatatsionnie svoystva M: Izdatelskiy tsentr" "Akademiya" 2004-528 s.
10. M.O.Qodirxonov. B.Rasulov. avtomobillar nazariyasi fanidan masalalar to'plami. Toshkent. O'qituvchi. 1992 y

4. Chizma kismining tarkibi:

- 1-listda–Dvigatelning tashqi tezlik tavsifnomasi va dinamik pasporti
- 2–listda- Avtomobilning turli uzatmalarda xarakatlanganda etakchi g'ildiragiga keltirilgan tortish kuchi va ta'sir qiluvchi kuch va saflanayotgan quvvatlar
- 3 – listda – Neksiya avtomobilining mexanizm qismlarining ishchi chizmalari

5. Tushuntiruv yozuvi qismi.

1. Kirish. 2. Dvigatel tezkorlik tavsifnomasini xisobi. 3. Shina tanlash va g'ildirak radiusini aniqlash. 4. Kuch uzatmaning uzatish sonini aniqlash. 5. Avtomobilni tezligini aniqlash. 6. Avtomobilga ta'sir etuvchi kuchlar. 7. Avtomobilning dinamik omili va dinamik pasportini xisobi. 8. Avtomobilning yonilg'i tejamkorligini xisobi. 9. Mexanizmni loyihalash xisobi. 10. Xulosa. 11. Adabiyotlar.

6. Kurs ishini bajarish muddati quyidagi jadval ko'rinishda berilgan jadvaldagi xar bir qism tushuntiruv yozuvidagi 4 ta tartib raqamli loyixa asosida bajariladi.

Rejada	1-qism 1,2 bo'lim	2-qism 3,4 bo'lim	3-qism 5,6,7 bo'lim	4-qism 8,9,10 bo'lim	Tushuntiruv yozuv qismi	Grafika qismi	Ximoya
Amalda							

Kurs ishini bajaruvchi: _____

Raxbar:

GLOSSARI

GLOSSARI.

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida	Mazmuni
Amortizator	Amortizator	Shock-absorber	Avtomobil tekis bo'lmagan yo'lda yurganda g'ildirakning yo'ldan sapchishini yuqotib, avtomobil ramasi va kuzovning tebranishiga to'sqinlik qiladi
Avtobus	Avtobus	Bus	SHahar atrofida, shahar ichida, shaharlararo, ma'lum joylarga qatnaydigan va umumiy ishlarda foydalaniladigan bo'ladi.
Avtomobil	Avtomobil	Automobile	Quruqlikda harakatlanuvchi transport vositasi bo'lib, mustaqil energiya manbaiga ega bo'l mustaqilgan dvigatel bilan jihozlangan va xavfsizlikka ega bo'lgan g'ildirakli mashinadir.
Avtomobil shassisi	SHassi avtomobilya	Automobile chassis's	Dvigatelning tirsakli validagi burovchi momentni yetakchi g'ildiraklarga uzatish avtomobilni harakatlantirish va boshqarishga mo'ljallangan mexanizmlardan tuzilgan.
Avtomobilni boshqarish mexanizmlari	Avtomobilnye upravleniya mexanizmy	Automobile drives mechanisms	Hydovchi avtomobilni belgilangan yo'nalishda harakatlantirish uchun zarur bo'lgan rul boshqarmasi va tormoz boshqarmalardan tuzilgan.
Bosh dozlovchi qurilma	Osnovnoe izmeritel'noe ustroystvo	Main metering device	O'rtacha yuklanish diapozonida tejamkor tarkibli yonuvchi aralashmani tayyorlaydi.
Dag'al Tozalagich	сырой чистый	Crude clean	Tozalagich g'ilof ip gazlamadan to'qilgan o'nga to'r qovirg'a o'ralgan tozalagich o'rnatilgan
Differensial	Differensial	Differential	Avtomobil harakatlanib burilganda va yo'lining notekis joylaridan yurganda yetakchi g'ildiraklarning har-xil burchakli tezlikda aylanishganda imkon beradi.
Ekologik muammo	problema ekologii	Ecology problem	Y'l muammosi va ekspluatatsiya muammosini o'z ichiga oladi
Ekonomayzer	Ekonomayzer	Economizer	To'la quvvat olish uchun boyitilgan aralashma tayyorlashga xizmat qiladi.
Elastik element	Elastichnyy element	Elastic element	Yo'l notekisligi zarbalarini yumshatadi
G'ildirak	Koleso	Wheel	Avtomobilning shinasi va o'qi o'rtasidagi bog'lovchi zveno hisoblanib, u shinani o'rnatish uchun kerak
Ishga tushirish	puskovoe ustroystvo	Starting device	Sovuq dvigatelni ishonchli o't oldirish rejimiga mos yonilg'i aralashmasi

qurilmasi			tayyorlaydi.
Jalyuzi	Jalyuzi	Blind	Sovuq ob-havo sharoitida radiatoridan o'tayotgan havo oqimi miqdorini kamaytiradi. Dvigatel haroratining ortiqcha tushib ketmasligini ta'minlaydi.
Kamera	Kamera	Tube	Tutashtirilgan rezinali quvur-halqa. Unda havo damlash uchun vintel bo'ladi.
Kardan sharniri	Kardанный шarnir	The cardan joint	O'qlari orasidagi burchak o'zgaruvchan bo'lgan vallarni sharnirli biriktirib, harakat uzatishga xizmat qiladi.
Klapan prujinalari	Клапанные пружины	The valve springs	Klapanni o'rindiqqa zich o'tirishini ta'minlaydi va uni yopiq holatda ushlab turish uchun xizmat qiladi.
Koromislo	Коромысло	The rocker arm	Ikki yelkali richag bo'lib, turtkich harakat yo'nalishini klapaning ochilish yo'nalishiga o'zgartirish uchun xizmat qiladi.
Krivoship shatunli mexanizm	Krivoship shatun mexanizimov	Krivaship shatun mechanism	sindrlarda ishchi aralashmaning yonishidan hosil bo'lgan gaz bosimini porshen orqali qabul qilib, porshenning- ilgarilanma-kaytma harakatini tirsakli valning aylanma harakatiga aylantirib beradi.
Maxovik	Maxovik	The flywheel	Inersion disk, tirsakli val ortiga biriktiriladi
Maxsus avtomobillar	Spets avtomobili	Special automobiles	Ma'lum ishlarni bajarishga imkon beradigan mexanizm-qurilma va uskunalar bilan jihozlangan.
Mayin tozalagich	Myagkaya ochistka	Soft cleaning	Aozalagich markazida to'r qovirg'ali po'latdan tayyorlangan to'rsimon tozalagich sterjenga o'rnatilgan.
Mushtchalar	Kulachok	Cams	Mushtchalar klapani harakatlantiradi va ularning soni klapanlar soniga mos va holati dvigatelning ishlash tartibi bilan belgilanadi
Oldingi ko'pri	передний most	Front bridge	Atomobilning rol boshqarmasi qismlarini osmalar va yetaklovchi g'ildiraklarni o'rnatish uchun xizmat qiladi.
Orqa ko'pri	Zadny most	Back bridge	Asosiy uzatma differentsial yarim o'qlar osmalar va yetakchi g'ildiraklarning o'rnatish uchun xizmat qiladi.
Pnevmatik osmalar	Пневматические подвески	Pneumatic suspensions	Elastik element vazifasini ballonga siqilgan havo bajaradi. Bunday osmalarda elastiklikni siqilgan havo ta'minlaydi.
Porshen	Porshen	Piston	Ichki aralashmaning silindr ichida yonishi natijasida hosil bo'lgan gaz bosimini qabo'l qilib uni o'z barmog'i hamda shatun orqali tirsakli valga uzatish uchun xizmat qiladi.
Poyga	Гонимые	Motor rally	Sport avtomobillari bo'lib, avtomobil

avtomobillari	avtomobili	automobiles	sport poygasida qatnashish uchun mo'ljallangan.
Rezinali tayanch	Rezinovaya baza	Rubber stop	Osma harakatini chegaralaydi.
Rul boshqarmasi	Rulovoy upravleniya	Rule steer	Atomobilning harakat yo'nalishini o'zgartirish uchun xizmat qiladi.
Salt ishlash tizimi	Xolostoy rejim sistemi	Idle mode system	Tirsakli valning minimal aylanish chastotasida turg'un ishlashi uchun aralashma tayyorlaydi.
Shinalar	SHina	Tyres	G'ildirakning yo'l notekisliklaridan qabul qilgan turtqilarni yumshatib va so'ndirib, avtomobilning yurishidagi ravonligini yaxshilaydi
Shtanga	SHTanga	The rod	Turtkichdan koromisloga kuch uzatish uchun xizmat qiladi
Silindrlar bloki	Blok tsilindr	Cylinder block	Dvigatelning korpus qismi bo'lib unda silindrlar joylashgan
So'ndiruvchi element	pogloщayuy element	Absorbing element	Kuzov tebranishini so'ndiradi
Sovitish tizimi	Sistema oxlojdeniya	Freeze system's	Aigatelning qizigan qismlardan ajralgan issiqlikni tashqi muhitga tarqatadi va uni eng qulay issiqlik maromda ishlashni ta'minlaydi.
Stabilizator	stabilizator	Stabilizer	Kuzovni yonga og'ishini kamaytiradi
Suyuqlik nasosi	Pompa	Water pump	Tizimdagi suyuqlikni tinimsiz aylantiradi. Sovutish tizimidan markazdan qochma nasoslar keng qo'llaniladi.
Termostat	Termostat	Termos	Dvigatelni qizdirishni tezlatib, sovitish tizimida qulay haroratni avtomatik ravishda saqlab turish uchun xizmat qiladi.
Tezlatish nasosi	Uskorenie nasosa	Acceleration pump	Avtomobilning keskin dinamik harakatini ta'minlash uchun aralashmani tezkor boyitib berishga xizmat qiladi.
Turtkich	tolkatelъ	The tappet	Taqsimlash vali mushtchasidan klapan sterjeniga yoki shtanga (koromislo)ga o'q bo'ylab kuch uzatish uchun xizmat qiladi.
Ventilator	Ventilyator	Fan	Radiatoridan o'tayotgan havo miqdorini va tezligini oshirish uchun xizmat qiladi.
Yarim o'qlar	Polovos	Half axles	Burovchi momentni diffensialdan yetakchi g'ildiraklarga uzatish uchun xizmat qiladi.
Yengil avtomobil	Lyogkovoy avtomobilъ	Light automobile	O'rnatilgan dvigatellarni ishchi hajmiga qarab: 1, 2 l.gacha o'rta kichik; 1,2...1,8 l kichik; 1,8...3,5 l o'rta va 3,5 litrdan ortiq katta litrajli bo'ladi.

Yo'lovchi avtomobillar	Пассажирные автомобили	Passenger Automobiles	Yo'lovchilarni tashishga mo'ljallangan.
Yonilg'i so'rish va haydash nasosi	Горючий состав привода насоса	Inflammable suck and drive pump's	Yonilg'ini bakdan dag'al tozalagich orqali so'rib, keyin uni mayin tozalagichlar orqali yuqori bosim nasosiga haydaydi

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Asosiy adabiyotlar

7. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
8. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
9. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
10. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 1-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1995-y.
11. Mamatov.X Avtomobillar (Avtomobillar konstruktsiyasi asoslari). 2-qism. Toshkent, «O'qituvchi», 1998-y.

Qo'shimcha adabiyotlar

11. Vaxlamov.V.K. "Avtomobili: Espluatatsionnie svoystva M: Izdatelskiy tsentr" "Akademiya" 2004-528 s.
12. Sidiqnazarov K.M i dr. Avtomobilniy transport izashita okrujayushchey sredi. T: 2007-188 s.
13. Ivanov. A.M. i dr. Osnovi konstruksii avtomobilya, M.OOO. "Knijnoe izdatelstvo" "Zarulem", 2005-336 s.
14. Vaxlamov.V.K. "Tenika avtomobilnogo transporta: Podvijnoy sostov i ekspluatatsionnie svoystva M: Izdatelskiy tsentr" "Akademiya" 2004-528 s.
15. M.O.Qodirxonov. B.Rasulov. avtomobillar nazariyasi fanidan masalalar to'plami. Toshkent. O'qituvchi. 1992 y
16. Mamatov.X, Turdiev.Yu, Qodirxonov.M Avtomobillar konstruktsiyasi va nazariyasi asoslari. Toshkent. «O'qituvchi» 1982 y.
17. S.M Qodirov. M.O.Qodirxonov. Dvigatel va avtomobillar nazariyasi. Toshkent. O'qituvchi. 1982 y.
18. Qodirov. S.M Tiko avtomobilining tuzilishi, nosozliklarini aniqlash va ta'mirlash. Toshkent, «O'qituvchi», 2001-y.
19. Qodirxonov.M.O Avtomobillarning ish jarayonlari va hisobi Toshkent. «O'qituvchi» 2003 y.
20. Carroll E. Goering, Marvin L. Stone, David W. Smith, Paul K. Turnquist. "Of-Road vehicle Engineering principles", American Society of Agricultural Engineers, 2006.
21. David A. Crolla. "Automotive Engineering Powertrain, Chassis System and Vehicle Body", Amsterdam, Butterworth-Heinemann is an imprint of Elsevier, 2009.
22. Engineering Principles of Agricultural Machines Ajit K. Srivastava Michigan State University Carroll E. Goering University of Illinois Roger P. Rohrbach North Carolina State University Dennis R. Buckmaster The Pennsylvania State University Copyright 2006 by the American Society of Agricultural and Biological Engineers All rights reserved.

23. Internet ma`lumotlari olinishi mumkin bo'lgan saytlar:
http://ru.wikipedia.org/wiki/'Avtotransportnoe_predpriyatie
<http://www.mobilautotrans.ru>
<http://www.autoelectric.ru>
<http://www.mosautolab.ru>

ILOVALAR

Fanning o'quv dasturi OO'MTV ning BD 5310600-20 o'quv rejasi va NamMQI ilmiy Kengashining _____.2023 yildagi № ____ sonli yig'ilishida tasdiqlangan ishchi o'quv reja asosida tuzilgan.

Tuzuvchilar

Z.Munavvarxonov «Transport vositalari muhandisligi » kafedrasining katta o'qituvchisi, PhD

Taqrizchilar:

A.Polvonov-NamMQI «Transport vositalari muhandisligi » kafedrasining dotsenti, t.f.n.

A.Abduraxmonov–Firdavstrans servis MChJ korxona rahbari

Fanning o'quv dasturi Yerusti transport tizimlari kafedrasining 2023 yil “____” dagi “____” - son yig'ilishida muhokamadan o'tgan va fakultet kengashida muhokama qilish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri: _____ M.Boydadayev

Fanning o'quv dasturi “Transport” fakultet kengashida muhokama etilgan va foydalanishga tavsiya qilingan (2020 yil __ iyundagi __-sonli bayonnoma).

Fakultet kengashi raisi: _____ B.Mahmudov

Kelishildi: O'quv uslubiy boshqarma boshlig'i_____ T.Jo'rayev

Transport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 4 maydagi qarori qabul qilindi.

Ushbu qarorda Respublika transport sohasi uchun yuqori malakali kadrlarni tayyorlash tizimini ilg'or xorijiy tajriba va xalqaro standartlar asosida tubdan takomillashtirish, o'quv jarayoniga o'qitishning innovatsion shakl va metodlari hamda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, tarmoq ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va ilmiy salohiyatini yanada oshirish masallari belgilab berildi.

Iqtisodiyotning ildam odimlar bilan rivojlanishida avtomobil transportining o'rni beqiyosdir. O'zbekiston avtomobilsozligini barpo etilishi tufayli ekspluatatsiyada zamonaviy avtomobillar soni keskin ko'paymoqda. Avtomobillarni samarali ekspluatatsiya qilish yuqori malakali kadrlar tayyorlashga talabni oshiradi.

Ushbu dasturda "Transport vositalari konstruktsiyasi" fanining maqsad va vazifalari mazmuni va uslubiy ko'rsatmalar o'z aksini topgan.

Transport vositalari konstruktsiyasi fanini chuqur o'rganish avtotransportni atrof muxitga zararli ta'siri muammolarini xal qilishda muxim rol o'ynaydi.

Fanning maqsad va vazifalari

Fanni o'qitishdan maqsad talabalarda transport vositalarining tasnifi, tuzilishi, ishlash jarayoni hamda muayyan ekspluatatsion sharoitda effektiv darajada ishlash imkoniyatini aniqlash va uning konstruktsiyasini berilgan sharoitga qay darajada moslashganligini baholash usullari bo'yicha yo'nalish profiliga mos bilim, ko'nikma va malaka shakllantirishdir.

Fanning asosiy vazifalari quydagilardan iborat:

- avtomobil va ixtisoslashtirilgan transport vositalarining taraqqiyot va istiqbollari, transport va ixtisoslashtirilgan transport vositalarining taraqqiyot va istiqbollari, transport va ixtisoslashtirilgan vositalarini turlari, qismlari, uzellari, mexanizmlari, tizimlarning o'zaro joylashuvini bilish;
- mexanizm agregatlarining vazifasi, tuzilishi va ishlashini bilish;
- avtomobil va ITVning texnik tavsif va o'lchamlari hamda tashqi sharoitning ekspluatatsion xususiyatlariga ta'sirini bilish;

Ushbu fan ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari hamda kurs ishi kabi o'qitish turlaridan iborat.

Fanni o'qitish jarayonida zamonaviy yangi pedagogik texnologiyalar, zamonaviy o'zbek avtomobillarining konstruktsiyalari va chet el avtomobillari. EHM, virtual laboratoriyalar, animatsiyali darslik va o'quv qo'llanmalardan foydalanish ko'zda tutilgan.

Fan bo'yicha bilim, malaka va ko'nikmaga qo'yiladigan talablar

Fan bo'yicha talabalarning bilimiga, o'quvi va ko'nikmasiga quyidagi talablar qo'yiladi:

- xalq xo'jaligida TVning ahamiyati haqida;
- TVni tasniflanishi haqida;
- TVni ekspluatatsion xususiyatlari haqida;
- TVni takomillashtirish yo'nalishlari haqida;
- kuch agregati xususiyatlari va ish sharoitining transport vositalari texnik

- ekspluatatsion ko`rsatkichlariga ta`siri haqida tasavvurga ega bo`lishi;
- ilmiy-texnik adabiyotlardan foydalanish;
- transport ishlarini bajarish sharoitlari uchun dvigatelning asosiy ish va tavsif ko`rsatkichlarini aniqlash;
- transport vositalarining asosiy ilmiy-texnikaviy muammolari va taraqqiyot istiqbollari;
- TVni vazifasi, agregatlari mexanizmlari va tizimlari tuzilishi;
- TV ekspluatatsion xususiyatlarining ko`rsatkichlari;
- TVga asosiy texnik-iqtisodiy talablar;
- TV samaradorligi mezonlarini bilish va ulardan foydalana olish;
- TVni hisoblash va muayyan ishlatish sharoitlari uchun ularni komplektlash;
- TV ning muayyan foydalanish sharoitlariga moslashuvini va samaradorligini oshirish bo`yicha tavsiyalarni ishlab chiqish;
- Muayyan ishlatish sharoitlari uchun transport vositalarini tanlash va komplektlash;
- TV ning foydalanish xususiyatlari ko`rsatkichlarini hisoblash;
- TV konstruktsiyasini tahlil qilish va baholash ko`nikmalariga ega bo`lish kerak;

Fanning o`quv rejadagi boshqa fanlar bilan o`zaro bog`liqligi va uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi.

Bu fan 5-6-semestrda talabalarga o`qitiladigan birinchi mutuxassislik fan bo`lib, kelgusi bir qator mutaxassislik fanlarini o`qitilishiga asos bo`lib hisoblanadi.

Ushbu fan Oliy matematika, fizika, materiallar qarshiligi, mashina va mexanizmlar nazariyasi, mashina detallari va nazariy mexanika kabi fanlar bilan uzviy bogliqdir.

Fanning ilm-fan va ishlab chiqarishdagi o`rni.

Avtomobil va ITV mamlakatimizning hamma ishlab chiqarish, qayta ishlash, xizmat ko`rsatish, sogliq saqlash, mudofaa va boshqa hamma sohalarda keng qo`llaniladi va xayotimizning ajratilmas qismi hisoblanadi.

Transport vositalariga alohida talablar qo`yilgan. Ularning eng asosiysi ekologik jihatdan tozaligidir. Shuning uchun transport vositalarining ekologik jihatdan eng kam zararli turlarini ishlab chiqarish maqsadga muvofiq bo`ladi.

Fanni o`qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Talabalar "Transport vositalari konstruktsiyasi" fanini o`zlashtirishlari uchun, o`qitishning ilgor va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyatga ega. Bu texnologiya o`z ichiga interaktiv ta`lim jarayonining uslubiy, mazmuniy va kommunikatsion ta`minoti komponentlari va o`zaro bogliqligini o`z ichiga oladi va amalga oshirilishi lozim bo`lgan muhim masalalarni o`z ichiga oladi:

- ilgor xorijiy va mahalliy Laboratoriyaning o`rganish;
- DTS, o`quv rejasi va dasturlarini bugungi kun talablariga mosligi;
- fanlar nomi va soni, ketma-ketligi va mazmunining uzviy bogliqligini ta`minlash.

Shularga asoslangan holda o`quv jarayonini tashkil etishning ilgor interaktiv texnologiyalari ishlab chiqiladi.

Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallar shuningdek zamonaviy avtomobillarning qirqidagi agregat va uzellari va maketlardan foydalaniladi.

“Transport vositalari konstruksiyasi” kursini loyihalashtirishda quyidagi asosiy kontseptual yondoshuvlardan foydalaniladi:

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim. Bu ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarini to'laqonli rivojlanishlarini ko'zda tutadi. Bu esa ta'limni loyihalashtirilayotganda, albatta, mahlum bir ta'lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bog'liq o'qish maqsadlaridan kelib chiqqan holda yondoshilishni nazarda tutadi.

Tizimli yondoshuv. Ta'lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini o'zida mujassam etmog'i lozim: jarayonning mantiqiyligi, uning barcha bo'g'inlarini o'zaro bog'langanligi, yaxlitligi.

Faoliyatga yo'naltirilgan yondoshuv. Shaxsning jarayonli sifatlarini shakllantirishga, ta'lim oluvchining faoliyatni aktivlashtirish va intensivlashtirish, o'quv jarayonida uning barcha qobiliyati va imkoniyatlari, tashabbuskorligini ochishga yo'naltirilgan ta'limni ifodalaydi.

Dialogik yondoshuv. Bu yondoshuv o'quv munosabatlarini yaratish zaruriyatini bildiradi. Uning natijasida shaxsning o'z-o'zini faollashtirishi va o'z-o'zini ko'rsata olishi kabi ijodiy faoliyati kuchayadi.

Hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish. Demokratik, tenglik, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi faoliyat mazmunini shakllantirishda va erishilgan natijalarni baholashda birgalikda ishlashni joriy etishga ehtiborni qaratish zarurligini bildiradi.

Muammoli ta'lim. Ta'lim mazmunini muammoli tarzda taqdim qilish orqali ta'lim oluvchi faoliyatini aktivlashtirish usullaridan biri. Bunda ilmiy bilimni obhektiv qarama-qarshiligi va uni hal etish usullarini, dialektik mushohadani shakllantirish va rivojlantirishni, amaliy faoliyatga ularni ijodiy tarzda qo'llashni mustaqil ijodiy faoliyati tahminlanadi.

Axborotni taqdim qilishning zamonaviy vositalari va usullarini qo'llash - yangi kompyuter va axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga qo'llash.

O'qitishning usullari va texnikasi. Mahruza (kirish, mavzuga oid, vizuallash), muammoli ta'lim, keys-stadi, pinbord, paradoks va loyihalash usullari, amaliy ishlar.

O'qitishni tashkil etish shakllari: mahruza, dialog, polilog, muloqot hamkorlik va o'zaro o'rganishga asoslangan frontal, kollektiv va guruh.

O'qitish vositalari: o'qitishning anhanaviy shakllari (darslik, mahruza matni) bilan bir qatorda - kompyuter va axborot texnologiyalari, fan bo'yicha vizual-video-animatsiyalar, detal va agregatlarni haqiqiy namunalari va ularda ishlash.

Kommunikatsiya usullari: tinglovchilar bilan operativ teskari aloqaga asoslangan bevosita o'zaro munosabatlar.

Teskari aloqa usullari va vositalari: kuzatish, blits-so'rov, oraliq va joriy va yakunlovchi nazorat natijalarini tahlili asosida o'qitish diagnostikasi.

Boshqarish usullari va vositalari: o'quv mashg'uloti bosqichlarini belgilab beruvchi texnologik karta ko'rinishidagi o'quv mashg'ulotlarini rejalashtirish, qo'yilgan maqsadga erishishda o'qituvchi va tinglovchining birgalikdagi harakati, nafaqat auditoriya mashg'ulotlari, balki auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarning nazorati.

Monitoring va baholash: o'quv mashg'ulotida ham butun kurs davomida ham o'qitishning natijalarini rejali tarzda kuzatib borish. Kurs oxirida test topshiriqlari yoki yozma ish variantlari yordamida tinglovchilarning bilimlari baholanadi.

“Transport vositalarining konstruksiyasi” fanini o'qitish jarayonida kompyuter texnologiyasidan, “Excel” elektron jadvallar dasturlaridan foydalaniladi. Ayrim mavzular bo'yicha talabalar bilimini baholash test asosida va kompyuter yordamida bajariladi. “Internet” tarmog'idagi rasmiy iqtisodiy ko'rsatkichlaridan foydalaniladi, tarqatma materiallar tayyorlanadi, test tizimi hamda tayanch so'z va iboralar asosida oraliq va yakuniy nazoratlar o'tkaziladi.

Asosiy qism: Fanning uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

Asosiy qismda (ma'ruza) fanni mavzulari mantiqiy ketma-ketlikda keltiriladi. Har bir mavzuning mohiyati asosiy tushunchalar va tezislar orqali ochib beriladi. Bunda mavzu bo'yicha talabalarga DTS asosida yetkazilishi zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar to'la qamrab olinishi kerak.

Asosiy qism sifatiga qo'yiladigan talab mavzularning dolzarbligi, ularning ish beruvchilar talablari va ishlab chiqarish ehtiyojlariga mosligi, mamlakatimizda bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy va demokratik o'zgarishlar, iqtisodiyotni erkinlashtirish, iqtisodiy-huquqiy va boshqa sohalaridagi islohatlarning ustuvor masalalarini qamrab olishi hamda fan va texnologiyalarning so'ngi yutuqlari ehtiborga olinishi tavsiya etiladi.

Ma'ruza mashg'ulotlari

Kirish. Fanning maqsad va vazifalari. Avtomobil sanoatining taraqqiy etish tarixi. Avtomobil transportining Respublika ijtimoiy-iqtisodiyoti rivojidadagi ahamiyati.

Transport vositasining umumiy tuzilishi. Umumiy ma'lumotlar. Transport vositasining tarifi va vazifasi. Pasajir transport vositasi. Yuk transport vositasi. Tirkama transport vositasi. Avtomobil konstruksiyasining rivojlanish tarixi. Avtomobilning umumiy tuzilishi. Texnikaviy xarakteristikalar va belgilanishi (markirovkalanishi).

Dvigatel. Avtomobil dvigatelinig tasnifi, umumiy tushunchalar va asosiy parametrlari. Turli dvigatellarni ishlash prinsiplari, to'rt takli dvigatellar, ikki taktli dvigatellar, rotor porshenli dvigatellar, gaz trubinali dvigatellar. Dvigatelning konstruksiyalari. Dvigatellarni mexanizm va tizimlari.

Krivoship-shatunli mexanizm (KShM). KShM tarifi va vazifasi. KShM konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash prinsipi. TSilindrlar blokining kallagi, porshen, porshen xalqalari, porshen barmog'i, shatun, tirsakli val, maxovik.

Gaz taqsimlash mexanizmi (GTM). GTM tarifi, vazifasi va tasnifi. GTM konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash prinsipi: klapanlar: yo'naltiruvchi vtulka: turtkich: shtanga: koromislo: taqsimlash vali: taqsimlash vali yuritmasi: gidrokompensator. Gaz taqsimlash fazasining tavsifi va diagrammasi.

Sovitish tizimi. Sovitish tizimining tarifi, vazifasi va tasnifi. Sovutish suyuqligi. Sovitish tizimining konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsiplari: radiator: jalyuzi: suyuqlik nasosi: ventilyator: gidromufta: termostat.

Moylash tizimi. Moylash tizimining tarifi vazifasi va tasnifi. Moylash usullari. Moylash tizimini konstruksiyasining tuzilishi va ishlash printsiplari: Moy nasosi. Moy filtrlari. Moy osti tog'orasi (paddon). Moy radiatori. Klapanlar. Karterni shamollatish.

Benzinli dvigatellarning ta'minlash tizimi. Karbyuratorli dvigatellarning ta'minlash tizimining tarifi vazifasi va umumiy sxemasi. Yonuvchi aralashma va uni tayyorlash. Karburator qurilmalarining sxemalari va ularning ishlash printsiplari. Ta'minlash tizimining asboblarning tuzilishi va ishlash printsiplari: filtrlar: yonilg'i nasosi: kiritish va chiqarish quvirlari: yonilg'i baki: so'ndirgich.

Yonilg'i purkash tizimining karbyuratorli ta'minlash tizimiga nisbatan afzalliklari. Yonilg'ini purkash tizimining sxemasi va ishlash printsiplari. Purkash tizimi tarkibiy qisimlarining vazifasi va tuzilishi: elektr yonilg'i nasosi: rampa: forsunka: bosim roslagich: drosel patrupkasi: drosel zaslonkasi xolati datchigi: salti ishlash roslagichi.

Gaz balonli avtomobilar dvigatelinin ta'minlash tizimi. Gaz balonli ta'minlash tizimining umumiy sxemasi va ishlash printsiplari. Gazlarning asosiy xususiyatlari. Gazli dvigatellarning ta'minlash tizimida qo'llaniladigan jixozlarning vazifalari va tuzilishi.

Dizel dvigatellarining ta'minlash tizimi. Dizel dvigateli ta'minlash tizimining tarifi, vazifasi va umumiy sxemasi. Dizel dvigatelinin yonilg'i uzatish tizimi konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsiplari yonilg'i purkalishini ilgariyatish muftasi: barcha rejimda regulyator: yuqori bosim yonilg'i nasosi: forsunka: yonilg'i xaydash nasosi.

Xavo bilan ta'minlash tizimi konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsiplari: xavo filtri: trubanadduv: trubina: kompressor.

Ishlatilgan gazlarni chiqarish tizimi konstruksiyasi tuzilishi va ularning ishlash printsiplari: so'ndirgich: ejektor: pnevmotsilindr: motor tormozi.

“Common-rail” tizimining vazifasi va umumiy sxemasi. “Common-rail” tizimi konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsiplari: past bosimli kontur (yonilg'i baki,xaydash nasosi, yonilg'i filtri) yuqori bosim konturi (yuqori bosim nasosi, rampa, forsunka): elektron boshqaruv bloki va datchiklar.

Transmissiya. Ilashish muftasi. Transmissiyaning ta'rifi vazifasi va tasnifi. Pog'onali mexanik transmissiya. Gidroxajmli transmissiya. Elektrik transmissiya. Gidroxajmli transmissiya.

Ilashish muftasining ta'rifi, vazifasi va tasnifi. Friksion ilashish muftasi konstruksiyasining tuzilishi va ularni ishlash printsiplari.

Ilashish muftasi yuritmalarining tuzilishi va ishlash printsiplari.

Uzatmalar qutisi va taqsimlash qutisi. Uzatmalar qutisining tarifi vazifasi va tasnifi. Pog'onali mexanik uzatmalar konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsiplari: karter: vallar: shestrniyalar: sinxronizatorlar: fiksatorlar: qulflar. Multipikator nima va demultipikatorning vazifasi sxemasi va ishlash printsiplari. Gidromexanik uzatmalar qutisining vazifasi va ishlash printsiplari. Taqsimlash qutisining ta'rifi vazifasi va tasnifi. Taqsimlash qutisi konstruksiyasining tuzilishi va ishlash printsiplari.

Kardanli uzatma. Kardan uzatmaning ta'rifi vazifasi va tasnifi. Kardanli uzatma konstruksiyasining tuzilishi va ishlash printsiplari: kardan sharnirlari: kardan vallari: oraliq tayanch shlitsali brikma. Burchak tezliklari teng bulgan va teng bo'lmagan kardanli sharnirlarni tuzilishi va ishlashi.

Asosiy uzatma. Differentsial va yarim o'qlar. Asosiy uzatmaning tarifi, vazifasi va tasnifi. Asosiy uzatmani konstruksiyasining tuzilishi va ishlash printsiplari: yetakchi val: yetakchi va yetaklanuvchi shesterniyalar.

Differentsialning ta'rifi vazifasi va tasnifi. Differentsial konstruksiyasining tuzilishi va ishlash printsiplari: satelitlar qutisi: satelitlar yarim o'q shesterniyalari: satelitlar o'qi.

Yarim o'qlarning tarifi vazifasi va tasnifi. Yarim o'qlarning konstruksiyasi.

Avtomobilning yurish qismi. Ko'tarib turuvchi tizimning vazifasi va turlari. Ramaning vazifasi turlari va konstruksiyasi.

Osmaning vazifasi tuzilishi va turlari. Osmaning konstruksiyasi. Amartizatorning ishlashi va konstruksiyasi.

G'ildiraklarning vazifasi va turlari. SHinaning vazifasi, turlari va o'lchamlari. G'ildirakning to'g'ini gupchagi va birlashtiruvchi elementlarining tuzilishi. Boshqariluvchi g'ildiraklarning o'rnatilish burchaklari.

Kuzovning vazifasi va turlari: yengil avtomobil kuzovlari: avtobus kuzovlari: yuk avtomobil kuzovlari va kabina. Kuzovni shamollatish va isitish tizimi.

Rul boshqarmasi. Rul boshqarmasini vazifasi va turlari. Rul boshqarmasini asosiy elementlari. Boshqariluvchi g'ildiraklarni barqarorlashtirish. Rul mexanizmining vazifasi ishlashi va konstruksiyasi. Rul yuritmasining vazifasi ishlashi va konstruksiyasi. Rul kuchaytirgichining vazifasi ishlashi va konstruksiyasi.

Tormoz boshqarmasi. Tormoz boshqarmasi tizimlarining vazifasi va turlari. Tormoz mexanizmining vazifasi, turlari va konstruksiyasi. Tormoz yuritmasining kuchaytirgichlarining vazifasi va ishlash printsiplari. Prujina energoakumulyatorli tormoz kuamerasining ishlash printsiplari. Antiblokirovkolovchitizimning vazifasi sxemasi va ishlash printsiplari.

Ixtisoslashtirilgan transport vositalari. ITVning tarifi, afzallik va kachiliklari. ITV larining tasnifi va vazifalari.

Avtopoezdlarning tarifi, turlari va avzalliklari. Avtopoezdlarning tirkash qurilmalarining turi va ularga qo'yilgan talablar.

Avtomobil o'zi to'kuvchilarning ta'rifi, vazifasi va tasnifi. Ko'tarish mexanizmining konstruksiyasi va ishlash printsiplari.

Avtomobil tsisternalarining tarifi, vazifasi va tasnifi. Avtomobil tsisternalarining texnologik jixozlarini tuzilishi va ishlash printsiplari.

Avtomobil furgonlarining ta'rifi, vazifasi va tasnifi.

Refrijiratorli furgonlarning sovutish tizimlari.

Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari. Dvigatelning tezlik xarakteristikalar. Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari xaqida umumiy ma'lumotlar. Avtomobilkonstruksiyasi va ekspluatatsion xususiyatlar bog'liqligi.

Dvigatel tezlik xarakteristikalarining turlari, grafiklari va xarakat nuqtalari.

Tortish tezlik xususiyati. Avtomobilning tortish xarakteristikasi. Xarakatlanishga qarshilik kushlari. G'ildirakka olib kelingan quvat va burovchi moment. Transmissiyaning FIK. Avtomobilning tortish xarakteristikasi. G'ildirak radiyuslari.

G'ildirakning g'ildirashga qarshilig kuchi. Balandlikka xarakatlanishga qarshilik kuchi. Yo'lning qarshilik kuchi. Xavoning qarshilik kuchi. Inertsia kuchi. G'ildirak va yo'l orasidagi ilashish kuchi. Yo'ldan g'ildirakka ta'sir qiluvchi normal reaksiyalar.

Avtomobilning xarakatlanish tenglamasi. Tenglamani yechish usullari. Avtomobilning tezlanishi. Xarakatlanish davrida avtomobilga ta'sir qiluvchi kuchlar. Avtomobilning xarakatlanish tenglamasini keltirib chiqarish. Avtomobilning kuchi quvat balansi va ularning taxlili. Avtomobilning dinamik faktori va xarakteristikasi. Avtomobilning tezlanishi va uning ko'rsatkichlari.

Avtomobilning tormozlanish xususiyati. Tormozlanish xususiyatining o'lchagichlari. Tormozlanishda xarakatlanish tenglamasini keltirib chiqarish. Tormozlanish dinamikasi. Sekinlanish, tormozlanish vaqti va yo'li.

Avtomobilning yonilg'i tejamkorlik xususiyati. Yonilg'i tejamkorligini o'lchagichlari Yonilg'i tejamkorligining ko'rsatkichlari. Yonilg'i sarfi tenglamasi. Yonilg'i sarfini meyorlash.

Avtomobilning boshqariluvchanligi va turg'unlik xususiyati. Boshqariluvchanlik xususiyatlarini o'lchagichlari. Boshqariluvchanlik bo'yicha kritik tezlik. G'ildirakni yonaki surilishi va avtomobilni buriluvchanligi. Avtomobilni yonaki surilishi bo'yicha kritik tezlik. Boshqariluvchi g'ildiraklarni tebranishi.

Turg'unlik xususiyatini o'lchagichlari. Avtomobilni bo'ylama tekislikdagi turg'unligi. Avtomobilni ko'ndalang tekislikdagi turg'unligi.

Avtomobilning o'tag'onlik xususiyati. Avtomobilni o'tag'onligi xaqida tushuncha. O'tag'onlik turlari. Profil o'tag'onlik o'lchagichlari. Tayanch o'tag'onlik o'lchagichlari. O'tag'onlikni umumlashgan ko'rsatkichlari.

Avtomobilning yurish rovonligi xususiyati. Yurish ravonligi o'lchagichlari. Avtomobilning tebranishi. Erkin va majburiy tebranishlar. Avtomobilning titrashi. Tebranma xarakat va titrashni inson organizmiga ta'siri.

Avtomobilning ekologik xususiyatlari. Avtomobilning ekologik xususiyatlari ta'rifi, atrof muxitga ta'siri. Avtomobilning atrof muhitga salbiy ta'sirini kamaytirish tadbirlari. Alternativ yonilg'i turlarini qo'llash. Kattalik neytralizatorlar. Gibrit yuritmal avtomobillar. Elektromobillar.

SHovqin va vibratsiya tarifi, salbiy oqibatlar. SHovqin darajasini kamaytirish konstruktiv tadbirlari. Eskirgan avtomobillardan foydalanish muammolari.

Labaratoriya mashg'ulotlarning tavsiya etiladigan mavzulari (5, 6, semestr)

Avtomobilning umumiy tuzilishi. Avtomobillarning yaratilishi, ularning rivojlanish bosqichlari, umumiy tuzilishi va texnik ko'rsatkichlari bilan tanishish. Avtomobil va dvigatelning umumiy tuzilishini o'rganish. Dvigatellarning ish faoliyatini ko'rsatadigan ko'rsatkichlar bilan tanishish.

Krivoship-shatunli mexanizm. Krivoship-shatunli mexanizmlarining umumiy tuzilishini o'rganish.

Gaz taqsimlash mexanizmi. Gaz taqsimlash mexanizmlarining umumiy tuzilishini o'rganish.

Sovitish va moylash tizimlari. Sovitish va moylash tizimlarining umumiy tuzilishini o'rganish.

Benzinli dvigatellarning ta'minlash tizimi. Benzinli dvigatelning ta'minlash tizimini vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishi bilan tanishish. Yonilg'i purkash tizimi. Gaz bilan ishlaydigan dvigatelning ta'minlash tizimini vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishi bilan tanishish.

Dizel dvigatelining ta'minlash tizimi. Dizel dvigatelning ta'minlash tizimini vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishi bilan tanishish.

Transmissiya. Ilashish muftasi. Transmissiya. Ilashish muftasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish.

Uzatmalar va taqsimlash qutilari. Uzatmalar qutisining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish. Taqsimlash qutisining vazifasi va ishlash prinsipi bilan tanishish.

Kardanli uzatma, asosiy uzatma, differentsial va yarim o'qlar. Kardanli uzatmaning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish. Asosiy uzatmaning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish. Differentsialning vazifasi, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish. Yarim o'qlarning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish.

Avtomobilning yurish qismi. Avtomobilning yurish qismlarini turlari bilan tanishish. Avtomobilning yurish qismlarini vazifasi bilan tanishish. Avtomobilning yurish qismlarini tuzilishi bilan tanishish. Avtomobilning yurish qismlarini ishlashi bilan tanishish. Avtomobilning yurish qismlarini avtomobilda o'rnatilishi bilan tanishish.

Avtomobilning rul boshqarmasi. Avtomobilning rul boshqarmasini turlari bilan tanishish. Avtomobilning rul boshqarmasini vazifasi bilan tanishish. Avtomobilning rul boshqarmasini tuzilishi bilan tanishish. Avtomobilning rul boshqarmasini ishlashi bilan tanishish. Avtomobilning rul boshqarmasini avtomobilga o'rnatilishi bilan tanishish.

Avtomobilning tormoz boshqarmasi. Avtomobilning tormoz boshqarmasini vazifasi bilan tanishish. Avtomobilning tormoz boshqarmasini ishlashi bilan tanishish. Avtomobilning tormoz boshqarmasini tuzilishi va avtomobilga o'rnatilishi bilan tanishish.
Avtomobilning tormoz boshqarmalarini turlari bilan tanishish.

Tirkama va yarim tirkamaning tormoz tizimi. Tirkama va yarim tirkamalarning tormoz tizimi bilan tanishish. Tirkamalarda qo'llaniladigan tormoz mexanizim turlari bilan tanishish. Pnevmatik tormoz tizimini yuritmalari.

Tirkama va yarim tirkamalarning yurish qismi. Zamonaviy avtomobillarning to'kuvchining ko'tarish mexanizmlari vazifasi, tuzilishi va ishlash printsipli bilan tanishish.

Avtomobilning texnik tavsifini tuzish. Avtomobilning texnik tasnifi bilan tanishish. Avtomobilning texnik tasnifini tuzish bilan tanishish.

Transmissiya va uzatmalar qutisining xar bir pog'onasidagi uzatishlar sonini aniqlash. Transmissiyani vazifasi va turlari bilan tanishish. Uzatmalar qutisining xar bir pog'onasidagi uzatishlar sonini aniqlash.

Avtomobilning yelkanlik markazini aniqlash. Avtomobilning yelkanlik markazining koordinatlarini aniqlash. Avtomobilning oldingi g'ildirak o'qidan yelkanlik markazigacha bo'lgan masofani aniqlash.

Avtomobilning bo'ylama va ko'ndalang tekislikdagi o'tag'onlik radiusini aniqlash. Avtomobillarning bo'ylama tekislikdagi o'tag'onlik radiusi bilan tanishish. Avtomobillarning ko'ndalang tekislikdagi o'tag'onlik radiusi bilan tanishish.

Avtomobilning old va orqa o'qi bo'yicha ag'darilishi. Baxolovchi parametrlar. Baxolovchi parametrlarni aniqlash. Avtopoezdni xarakat traektoriyasini grafik usul bilan qurish. Manyovrchanlik ko'rsatkichlarini Laboratoriya va xissobiy yo'llar bilan aniqlashning o'ziga xos xususiyatlari.

Etakchi g'ildiraklarning shataksiramasdan balandlikka chiqa olish burchagini aniqlash. Avtomobilning orqa o'qlari bo'yicha ag'darilish burchaklarini aniqlash. Avtomobilning orqa o'qi bo'yicha ag'darilish burchagini aniqlash.

Avtomobilning ko'ndalang tekislikdagi turg'unligini aniqlash. Ko'ndalang qiya tekislikda teylanish bilan harakatlanayotgan avtomobilning ko'ndalangiga ag'darilish burchagini aniqlash.

Avtomobilni burilishdagi ag'darilish bo'yicha kritik tezligini aniqlash.

Avtomobilning sirpanish bo'yicha kritik tezligini aniqlash.

Amaliy mashg'ulotni tashkilotish bo'yicha ko'rsatmalar.

Amaliy mashg'ulotlarda talabalar avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlariga bog'liq bo'lgan parametrlarni xissoblash asoslarini o'rganadilar.

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Unda talabalar asosiy ma'ruza mavzulari bo'yicha olgan bilim va ko'nikmalarini amaliy masalalar yechish orqali yanada boyitadilar. SHuningdek darslik va o'quv qo'llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustaxkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish, ilmiy maqolalar va tezislar chop etish orqali talabalar bilimini oshirish, masalalar yechish, mavzular bo'yicha ko'rgazmali qurollar tayyorlash va boshqalar tavsiya etiladi.

G'ildirash radiuslari, foydali ish koefitsienti, uzatishlar soni va avtomobilni tezligini xisoblash. Avtomobilning kinematik parametrlari bilan tanishish va masalalar yechish.

Quvvat, burovchi moment va tortish kuchlarini hisoblash. Ushbu mavzu bo'yicha ko'rsatkichlarning ma'nosini o'rganish va shu bo'yicha masala yechish

Avtomobilga ta'sir etayotgan kuchlarni xisoblash. Avtomobil harakatiga qarshilik qiluvchi kuchlarni o'rganish va ularni yengish uchun sarf bo'ladigan quvvatni aniqlash

Tortish va quvvat balanslari tenglamalarini hisoblash. Avtomobil harakatiga qarshilik qiluvchi kuchlarni o'rganish va ularni yengish uchun sarf bo'ladigan quvvatni aniqlash.

Dinamik faktor. Dinamik xarakteristikalarini hisoblash. Avtomobilning dinamik omili va dinamik tavsifnomasi to'g'risida tushuncha xosil qilish va hisoblash.

Avtomobilning yonilg'i tejamkorlik xususiyatini hisoblash. Avtomobil yonilg'i tejamkorligiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish va masalar yechish

Avtomobilning tormozlash xususiyatini hisoblash. Avtomobilning tormozlanish jarayonini o'rganish va masalalar yechish.

Avtomobilning turg'unlik xususiyatini hisoblash. Avtomobilning turg'unligiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish va masalalar yechish.

Avtomobilni boshqariluvchanlik xususiyatini hisoblash. Avtomobilning boshqariluvchanligi to'g'risida tushuncha xosil qilish va masalalar yechish.

Avtomobilni o'tag'onlik va yurish ravonligi xususiyatini hisoblash. Avtomobilning yurish ravonligi to'g'risida tushuncha xosil qilish va masalalar yechish.

Mustaqil ta'lim tashkil etishning shakli va mazmuni

Mustaqil ta'lim quyidagi shakllarda tashkil etiladi:

- fan va texnikani eng so'ngi yutuqlarini internet tizimi va davriy nashrlardan aniqlab, o'rganib referat shaklida rasmiylashtirish va bu xaqida kafedrada yoki seminarlarda axborot berish;
- ma'ruza darslarida muayyan mavzu bo'yicha tinglangan ma'lumotlarni tarqatma materiallardan foydalanib, qo'shimcha materiallarni o'zlashtirib mustaqil qayta ishlash;
- o'rganilayotgan mavzu bo'yicha o'quv laboratoriyasida mavjud agregat va uzellarni konstruktsiyasini amaliy o'zlashtirish.

Tavsiya etilayotgan mustaqil ish mavzularining taxminiy ro'yxati.

Talabalar Mustaqil ta'limining mazmuni va hajmi

Avtomobilning yaratilish tarixi. Gibril yuritmal avtomobillarning yaratilish tarixi. O'zbekistonda avtomobilsozlik sanoatini tarixi. O'zbekistonda avtomobilsozlik sanoatini istiqboli. Samarqand avtomobil zavodini tarixi va istiqboli. GM Power train O'zbekiston avtomobil zavodining tarixi va istiqboli. GM O'zbekiston avtomobil zavodining tarixi va istiqboli. MAN Avto O'zbekiston avtomobil zavodining tarixi va istiqboli. Avtomobil konstruksiyasining rivojlanish tendentsiyasi. Eskirgan avtomobillarni utilizatsiya qilish muammolari. Avtomobillarning turlari. Turli komponovkali avtomobillarni avzallik va kachiliklari. Jaxonning yetakchi avtomobil ishlab chiqaruvchilari. Avtomobil dvigatelining evolyutsiyasi. Dvigatelni yonilg'i purkash tizimi. Common Rail ta'minlash tizimi. Avtomobilning ekalogik xususiyati. Avtomobil dvigatellari ishlatilgan gazlaridagi zararli moddalar. Katalitik neytralizatorlar. Avtomobil shovqin va vibratsiya manbai. Avtomobilning konstruktiv xavsizligi. Engil avtomobillar kuzovlari. SHinalar bosimini markazlashtirilgan rostlash tizimi. Antiblokirovkalash tizimi. Yuklarni guruxlarga ajratish va ixtisoslashtirilgan transport vositalarini tasniflash. Avtomobillarni ulash qurilmalari. Avtomobil samosvallarini komponovkasini taxlili. Avtomobil samosvallarini ko'tarish mexanizmining taxlili. Metal prokat tashuvchi avtopoezdlar. Quvur tashuvchi avtopoezdlar. Og'ir vaznli yuklarni tashuvchi avtopoezdlar. Qurilish konstruksiyalarini tashuvchi avtopoezdlar. O'rmon metallarini tashuvchi avtopoezdlar. Neft maxsulotlarini tashuvchi tsisternalar. Sochiluvchan yuklarni tashuvchi tsisternalar. Oziq-ovqat maxsulotlarini tashuvchi tsisternalar. Yuk ko'taruvchi bortli o'zi yuklagichlar. Olinuvchi kuzovli bortli o'zi yuklagichlar. Konteyner tashuvchilar Izotermik furgonlar. Refrijatorli furgonlar. Tortish-tezlik xususiyatlariga ta'sir qiluvchi konstruktiv omillar. Tortish-tezlik xususiyatlariga ta'sir qiluvchi ekspluatatsion omillar. Yonilg'i tejamkorligiga xususiyatlariga ta'sir qiluvchi omillar. Tormozlanish xususiyatiga ta'sir qiluvchi omillar. Boshqariluvchanlik xususiyatiga ta'sir qiluvchi omillar. Turg'unlik xususiyatiga ta'sir qiluvchi omillar. O'tag'onlik xususiyatiga ta'sir qiluvchi omillar

Kurs ishi bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar

Kurs ishining maqsadi talabalarni mustaqil ishlash kobiliyatini rivojlantirish, olgan nazariy bilimlarni qo'llashda amaliy kunikmalar xosil qilish, bevosita ishlab chiqarishdagi real sharoitlarga mos texnik yechimlar qabul qilish va zamonaviy texnika va texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalarini xosil kilishdir.

Fandan kurs ishi avtomobilning tortish-tezlik va yonilgi tejamkorligi ekspluatatsion xususiyatlarining ko'rsatkichlari va tavsiflarini anikdashga bag'ishlanadi. Jumladan, dvigatelning tashqi tezlik tavsifi, kuchlar va quvvatlar balansi grafiklari, avtomobilning dinamik pasporti, uning tezlanishi, tezlikni oshirishdagi vaqti va yo'li, berilgan marshurutdagi xarakati, yonilgi tejamkorligining tavsifi va x.z. Kurs ishining mavzusi xar bir talabaga alohida beriladi.

Dasturning informatsion uslubiy ta'minoti

Mazkur fanni o'qitish jarayonida:

- "Transport vositalari konstruksiyasi" faninng tarkibiy bo'limlariga tegishli ma'ruza

darslariga modul tizimiga asoslangan elektron majmuadan:

- Labaratoriya mashg'ulotlarida o'zbekistonda ishlab chiqrilayotgan avtomobil agregati va uzellari konstruktsiyasini o'rganishda ta'lim texnologiyalaridan, amaliy ish o'yinlaridan:
- Neksiya, Damas va matiz avtomobillari uchun tayyorlangan 4-darajali animatsiyalangan multimediyalardan:
- Avtomobilning agregan va uzellarini tuzilishi, ishlash jarayoni aks ettirilgan o'quv filmlari va plakatlardan foydalanish nazarda tutilgan.

Tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

6. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
7. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
8. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
9. Маматов.Х Автомобиллар (Автомобиллар конструкцияси асослари). 1-қисм. Тошкент, «Ўқитувчи», 1995-й.
10. Маматов.Х Автомобиллар (Автомобиллар конструкцияси асослари). 2-қисм. Тошкент, «Ўқитувчи», 1998-й.

Qo'shimcha adabiyotlar

14. Вахламов.В.К. "Автомобили: Эсплуатационные свойства М: Издательский центр "Академия" 2004-528 с.
15. Сидикназаров К.М и др. Автомобильный транспорт изачита окружающей среды. Т: 2007-188 с.
16. Иванов. А.М. и др. Основы конструкции автомобиля, М.ООО. "Книжное издательство" "Зарулем", 2005-336 с.
17. Вахламов.В.К. "Теника автомобильного транспорта: Подвижной состав и эксплуатационные свойства М: Издательский центр" "Академия" 2004-528 с.
18. М.О.Qodirxonov. B.Rasulov. avtomobillar nazariyasi fanidan masalalar to'plami. Toshkent. O'qituvchi. 1992 y
19. Mamatov.X, Turdiev.Yu, Qodirxonov.M Avtomobillar konstruktsiyasi va nazariyasi asoslari. Toshkent. « O'qituvchi» 1982 y.
20. S.M Qodirov. M.O.Qodirxonov. Dvigatel va avtomobillar nazariyasi. Toshkent. O'qituvchi. 1982 y.
21. Qodirov. S.M Tiko avtomobilining tuzilishi, nosozliklarini aniqlash va ta'mirlash. Toshkent, «O'qituvchi», 2001-y.
22. Qodirxonov.M.O Avtomobillarning ish jarayonlari va hisobi Toshkent. «O'qituvchi» 2003 y.
23. Carroll E. Goering, Marvin L. Stone, David W. Smith, Paul K. Turnquist. "Of-Road vehicle Engineering principles", American Society of Agricultural Engineers, 2006.
24. David A. Crolla. "Automotive Engineering Powertrain, Chassis System and Vehicle Body", Amsterdam, Butterworth-Heinemann is an imprint of Elsevier, 2009.
25. Engineering Principles of Agricultural Machines Ajit K. Srivastava Michigan State University Carroll E. Goering University of Illinois Roger P. Rohrbach North Carolina State University Dennis R. Buckmaster The Pennsylvania State University Copyright 2006 by the American Society of Agricultural and Biological Engineers All rights reserved.
26. Internet ma'lumotlari olinishi mumkin bo'lgan saytlar:
http://ru.wikipedia.org/wiki/'Avtotransportnoe_predpriyatie
<http://www.mobilautotrans.ru>
<http://www.autoelectric.ru>
<http://www.mosautolab.ru>
<http://uzavtosanoat.uz/>

Fanning ishchi o'quv dasturi OO'MTV ning «___»_____ 2020 y. dagi №_____-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan o'quv reja va «___»_____ 2020 yilda tasdiqlangan № BD-_____-_____ raqamli "Yerusti transport tizimlari va ularning ekspluatatsiyasi" fanining o'quv dasturiga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar:

S.Imomnazarov - NamMQI, «Transport vositalari muhandisligi» kafedrasini o'qituvchisi, PhD

Taqrizchilar:

G.Valiyeva - NamMQI «Transport vositalari muhandisligi» kafedrasining v.b. dotsenti.

Fanning ishchi o'quv dasturi Yerusti transport tizimlari kafedrasining 2023 yil «___» _____dagi «___» -son yig'ilishida muhokamadan o'tgan va fakultet kengashida muhokama qilish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri: _____ **M.Boydadayev**

Fanning ishchi o'quv dasturi Transport fakultetining kengashida muhokamadan o'tgan va foydalanishga tavsiya etilgan.

(2023 yil «___» _____dagi «___» -sonli bayonnoma).

Fakultet kengashi raisi: _____ **B.Mahmudov**

K E L I S H I L D I:

Mutaxassislik kafedralari:

Кафедра номи	Имзо	Кафедра мудири И.Ф.Ш
Кафедра номи	Имзо	Кафедра мудири И.Ф.Ш
Кафедра номи	Имзо	Кафедра мудири И.Ф.Ш
Кафедра номи	Имзо	Кафедра мудири И.Ф.Ш

O'quv-uslubiy bo'lim boshlig'i: _____

dots. T.Jo'rayev

Namangan muhandislik-qurilish instituti o'quv-uslubiy kengashida ko'rib chiqilgan va tavsiya qilingan. «___»_____2023 y.dagi ___ sonli majlis bayoni. (___ - son bilan ro'yhatga olingan).

KIRISH

Transport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 4 maydagi qarori qabul qilindi.

Ushbu qarorda Respublika transport sohasi uchun yuqori malakali kadrlarni tayyorlash tizimini ilg'or xorijiy tajriba va xalqaro standartlar asosida tubdan takomillashtirish, o'quv jarayoniga o'qitishning innovatsion shakl va metodlari hamda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, tarmoq ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va ilmiy salohiyatini yanada oshirish masallari belgilab berildi.

Iqtisodiyotning ildam odimlar bilan rivojlanishida avtomobil transportining o'rni beqiyosdir. O'zbekiston avtomobilsozligini barpo etilishi tufayli ekspluatatsiyada zamonaviy avtomobillar soni keskin ko'paymoqda. Avtomobillarni samarali ekspluatatsiya qilish yuqori malakali kadrlar tayyorlashga talabni oshiradi.

Ushbu dasturda "Transport vositalari konstruksiyasi" fanining maqsad va vazifalari mazmuni va uslubiy ko'rsatmalar o'z aksini topgan.

Transport vositalari konstruksiyasi fanini chuqur o'rganish avtotransportni atrof muxitga zararli ta'siri muammolarini xal qilishda muxim rol o'ynaydi.

Fanning maqsad va vazifalari

Fanni o'qitishdan maqsad talabalarda transport vositalarining tasnifi, tuzilishi, ishlash jarayoni hamda muayyan ekspluatatsion sharoitda effektiv darajada ishlash imkoniyatini aniqlash va uning konstruksiyasini berilgan sharoitga qay darajada moslashganligini baholash usullari bo'yicha yo'nalish profiliga mos bilim, ko'nikma va malaka shakllantirishdir.

Fanning asosiy vazifalari quydagilardan iborat:

- avtomobil va ixtisoslashtirilgan transport vositalarining taraqqiyot va istiqbollari, transport va ixtisoslashtirilgan transport vositalarining taraqqiyot va istiqbollari, transport va ixtisoslashtirilgan vositalarini turlari, qismlari, uzellari, mexanizmlari, tizimlarning o'zaro joylashuvini bilish;
- mexanizm agregatlarining vazifasi, tuzilishi va ishlashini bilish;
- avtomobil va ITVning texnik tavsif va o'lchamlari hamda tashqi sharoitning ekspluatatsion xususiyatlariga ta'sirini bilish;

Ushbu fan ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari hamda kurs ishi kabi o'qitish turlaridan iborat.

Fanni o'qitish jarayonida zamonaviy yangi pedagogik texnologiyalar, zamonaviy o'zbek avtomobillarining konstruksiyalari va chet el avtomobillari. EHM, virtul laboratoriyalar, animatsiyali darslik va o'quv qo'llanmalardan foydalanish ko'zda tutilgan.

Fan bo'yicha bilim, malaka va ko'nikmaga qo'yiladigan talablar

Fan bo'yicha talabalarning bilimiga, o'quvi va ko'nikmasiga quyidagi talablar qo'yiladi:

- xalq xo'jaligida TVning ahamiyati haqida;
- TVni tasniflanishi haqida;
- TVni ekspluatatsion xususiyatlari haqida;

- TVni takomillashtirish yoʻnalishlari haqida;
- kuch agregati xususiyatlari va ish sharoitining transport vositalari texnik ekspluatatsion koʻrsatkichlariga taʼsiri haqida tasavvurga ega boʻlishi;
- ilmiy-texnik adabiyotlardan foydalanish;
- transport ishlarini bajarish sharoitlari uchun dvigatelning asosiy ish va tavsif koʻrsatkichlarini aniqlash;
- transport vositalarining asosiy ilmiy-texnikaviy muammolari va taraqqiyot istiqbollari;
- TVni vazifasi, agregatlari mexanizmlari va tizimlari tuzilishi;
- TV ekspluatatsion xususiyatlarining koʻrsatkichlari;
- TVga asosiy texnik-iqtisodiy talablar;
- TV samaradorligi mezonlarini bilish va ulardan foydalana olish;
- TVni hisoblash va muayyan ishlatish sharoitlari uchun ularni komplektlash;
- TV ning muayyan foydalanish sharoitlariga moslashuvini va samaradorligini oshirish boʻyicha tavsiyalarni ishlab chiqish;
- Muayyan ishlatish sharoitlari uchun transport vositalarini tanlash va komplektlash;
- TV ning foydalanish xususiyatlari koʻrsatkichlarini hisoblash;
- TV konstruktsiyasini tahlil qilish va baholash koʻnikmalariga ega boʻlish kerak;

Fanning oʻquv rejadagi boshqa fanlar bilan oʻzaro bogʻliqligi va uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi.

- Bu fan 5-6-semestrda talabalarga oʻqitiladigan birinchi mutaxassislik fan boʻlib, kelgusi bir qator mutaxassislik fanlarini oʻqitilishiga asos boʻlib hisoblanadi.
- Ushbu fan Oliy matematika, fizika, materiallar qarshiligi, mashina va mexanizmlar nazariyasi, mashina detallari va nazariy mexanika kabi fanlar bilan uzviy bogʻliqdir.
-
- Fanning ilm-fan va ishlab chiqarishdagi oʻrni.
- Avtomobil va ITV mamlakatimizning hamma ishlab chiqarish, qayta ishlash, xizmat koʻrsatish, sogʻliq saqlash, mudofaa va boshqa hamma sohalarda keng qoʻllaniladi va xayotimizning ajratilmas qismi hisoblanadi.
- Transport vositalariga alohida talablar qoʻyilgan. Ularning eng asosiysi ekologik jihatdan tozaligidir. Shuning uchun transport vositalarining ekologik jihatdan eng kam zararli turlarini ishlab chiqarish maqsadga muvofiq boʻladi.
-
- Fanni oʻqitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar
-
- Talabalar “Transport vositalari konstruktsiyasi” fanini oʻzlashtirishlari uchun, oʻqitishning ilgor va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyatga ega. Bu texnologiya oʻz ichiga interaktiv taʼlim jarayonining uslubiy, mazmuniy va kommunikatsion taʼmini taʼminotlari va oʻzaro bogʻliqligini oʻz ichiga oladi va amalga oshirilishi lozim boʻlgan muhim masalalarni oʻz ichiga oladi:
- ilgor xorijiy va mahalliy Laboratoriyaning oʻrganish;
- DTS, oʻquv rejasini va dasturlarini bugungi kun talablariga mosligi;
- fanlar nomi va soni, ketma-ketligi va mazmunining uzviy bogʻliqligini taʼminlash.

- Shularga asoslangan holda o'quv jarayonini tashkil etishning ilg'or interaktiv texnologiyalari ishlab chiqiladi.

- Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallar shuningdek zamonaviy avtomobillarning qirqidagi agregat va uzellari va maketlardan foydalaniladi.

- "Transport vositalari konstruksiyasi" kursini loyihalashtirishda quyidagi asosiy kontseptual yondoshuvlardan foydalaniladi:

- Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim. Bu ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarini to'laqonli rivojlanishlarini ko'zda tutadi. Bu esa ta'limni loyihalashtirilayotganda, albatta, ma'lum bir ta'lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bog'liq o'qish maqsadlaridan kelib chiqqan holda yondoshilishni nazarda tutadi.

- Tizimli yondoshuv. Ta'lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini o'zida mujassam etmog'i lozim: jarayonning mantiqiyliigi, uning barcha bo'g'inlarini o'zaro bog'langanligi, yaxlitligi.

- Faoliyatga yo'naltirilgan yondoshuv. Shaxsning jarayonli sifatlarini shakllantirishga, ta'lim oluvchining faoliyatni aktivlashtirish va intensivlashtirish, o'quv jarayonida uning barcha qobiliyati va imkoniyatlari, tashabbuskorligini ochishga yo'naltirilgan ta'limni ifodalaydi.

- Dialogik yondoshuv. Bu yondoshuv o'quv munosabatlarini yaratish zaruriyatini bildiradi. Uning natijasida shaxsning o'z-o'zini faollashtirishi va o'z-o'zini ko'rsata olishi kabi ijodiy faoliyati kuchayadi.

- Hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish. Demokratik, tenglik, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi faoliyat mazmunini shakllantirishda va erishilgan natijalarni baholashda birgalikda ishlashni joriy etishga ehtiborni qaratish zarurligini bildiradi.

- Muammoli ta'lim. Ta'lim mazmunini muammoli tarzda taqdim qilish orqali ta'lim oluvchi faoliyatini aktivlashtirish usullaridan biri. Bunda ilmiy bilimni obhektiv qarama-qarshiligi va uni hal etish usullarini,

- dialektik mushohadani shakllantirish va rivojlantirishni, amaliy faoliyatga ularni ijodiy tarzda qo'llashni mustaqil ijodiy faoliyati tahminlanadi.

- Axborotni taqdim qilishning zamonaviy vositalari va usullarini qo'llash - yangi kompyuter va axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga qo'llash.

- O'qitishning usullari va texnikasi. Mahruza (kirish, mavzuga oid, vizuallash), muammoli ta'lim, keys-stadi, pinbord, paradoks va loyihalash usullari, amaliy ishlar.

- O'qitishni tashkil etish shakllari: mahruza, dialog, polilog, muloqot hamkorlik va o'zaro o'rganishga asoslangan frontal, kollektiv va guruh.

- O'qitish vositalari: o'qitishning anhanaviy shakllari (darslik, mahruza matni) bilan bir qatorda - kompyuter va axborot texnologiyalari, fan bo'yicha vizual-video-animatsiyalar, detal va agregatlarni haqiqiy namunalar va ularda ishlash.

- Kommunikatsiya usullari: tinglovchilar bilan operativ teskari aloqaga asoslangan bevosita o'zaro munosabatlar.

- Teskari aloqa usullari va vositalari: kuzatish, blits-so'rov, oraliq va joriy va yakunlovchi nazorat natijalarini tahlili asosida o'qitish diagnostikasi.

- Boshqarish usullari va vositalari: o'quv mashg'uloti bosqichlarini belgilab beruvchi texnologik karta ko'rinishidagi o'quv mashg'ulotlarini rejalashtirish, qo'yilgan maqsadga erishishda o'qituvchi va tinglovchining birgalikdagi harakati, nafaqat auditoriya mashg'ulotlari, balki auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarning nazorati.

- Monitoring va baholash: o'quv mashg'ulotida ham butun kurs davomida ham o'qitishning natijalarini rejali tarzda kuzatib borish. Kurs oxirida test topshiriqlari yoki

yozma ish variantlari yordamida tinglovchilarning bilimlari baholanadi.

- “Transport vositalarining konstruksiyasi” fanini o‘qitish jarayonida kompyuter texnologiyasidan, “Excel” elektron jadvallar dasturlaridan foydalaniladi. Ayrim mavzular bo‘yicha talabalar bilimni baholash test asosida va kompyuter yordamida bajariladi. “Internet” tarmog‘idagi rasmiy iqtisodiy ko‘rsatkichlaridan foydalaniladi, tarqatma materiallar tayyorlanadi, test tizimi hamda tayanch so‘z va iboralar asosida oraliq va yakuniy nazoratlar o‘tkaziladi.

ASOSIY QISM

Maruza mashg‘ulotlari

Asosiy qism: Fanning uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

Asosiy qismda (ma’ruza) fanni mavzulari mantiqiy ketma-ketlikda keltiriladi. Har bir mavzuning mohiyati asosiy tushunchalar va tezislari orqali ochib beriladi. Bunda mavzu bo‘yicha talabalarga DTS asosida yetkazilishi zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalar to‘la qamrab olinishi kerak.

Asosiy qism sifatiga qo‘yiladigan talab mavzularning dolzarbligi, ularning ish beruvchilar talablari va ishlab chiqarish ehtiyojlariga mosligi, mamlakatimizda bo‘layotgan ijtimoiy-siyosiy va demokratik o‘zgarishlar, iqtisodiyotni erkinlashtirish, iqtisodiy-huquqiy va boshqa sohalaridagi islohatlarning ustuvor masalalarini qamrab olishi hamda fan va texnologiyalarning so‘ngi yutuqlari ehtiborga olinishi tavsiya etiladi.

1-ma’ruza.

Mavzu: Kirish. (2 soat)

Reja:

1. Fanning maqsad va vazifalari.
2. Avtomobil sanoatining taraqqiy etish tarixi.
3. Avtomobil transportining Respublika ijtimoiy-iqtisodiyoti rivojidagi ahamiyati.

2-ma’ruza.

Mavzu:Transport vositasining umumiy tuzilishi. (2 soat)

Reja:

1. Umumiy ma’lumotlar. Transport vositasining tarifi va vazifasi.
2. Pasajir transport vositasi.
3. Yuk transport vositasi.
4. Tirkama transport vositasi.
5. Avtomobil konstruksiyasining rivojlanish tarixi.
6. Avtomobilning umumiy tuzilishi.
7. Texnikaviy xarakteristikalar va belgilanishi (markirovkalanishi).

3-ma’ruza.

Mavzu: Dvigatel. (4 soat)

Reja:

1. Avtomobil dvigatelinig tasnifi, umumiy tushunchalar va asosiy parametrlari.
2. Turli dvigatellarni ishlash prinsiplari, to‘rt takli dvigatellar, ikki taktli dvigatellar, rotor porshenli dvigatellar, gaz trubinali dvigatellar.

3. Dvigatelning konstruksiyalari.
4. Dvigatellarni mexanizm va tizimlari.

4-ma'ruza.

Mavzu: Krivoship-shatunli mexanizm (KShM). (2 soat)

Reja:

1. KShM tarifi va vazifasi.
2. KShM konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsiplari.
3. TSilindrlar blokining kallagi, porshen, porshen xalqalari, porshen barmog'i, shatun, tirsakli val, maxovik.

5-ma'ruza.

Mavzu: Gaz taqsimlash mexanizmi (GTM). (2 soat)

Reja:

1. GTM tarifi, vazifasi va tasnifi.
2. GTM konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsiplari: klapanlar: yo'naltiruvchi vtulka: turtkich: shtanga: koromislo: taqsimlash vali: taqsimlash vali yuritmasi: gidrokompensator.
3. Gaz taqsimlash fazasining tavsifi va diagrammasi.

6-ma'ruza.

Mavzu: Sovitish tizimi. (2 soat)

Reja:

1. Sovitish tizimining tarifi, vazifasi va tasnifi.
2. Sovitish suyuqligi. Sovitish tizimining konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsiplari: radiator: jalyuzi: suyuqlik nasosi: ventilyator: gidromufta: termostat.

7-ma'ruza.

Mavzu: Moylash tizimi. (2 soat)

Reja:

1. Moylash tizimining tarifi vazifasi va tasnifi.
2. Moylash usullari. Moylash tizimini konstruksiyasining tuzilishi va ishlash printsiplari: Moy nasosi. Moy filtrlari. Moy osti tog'orasi (paddon). Moy radiatori. Klapanlar.
3. Karterni shamollatish.

8-ma'ruza.

Mavzu: Benzinli dvigatellarning ta'minlash tizimi. (4 soat)

Reja:

1. Karbyuratorli dvigatellarning ta'minlash tizimining tarifi vazifasi va umumiy sxemasi.
2. Yonuvchi aralashma va uni tayyorlash.
3. Karburator qurilmalarining sxemalari va ularning ishlash printsiplari.
4. Ta'minlash tizimining asboblarining tuzilishi va ishlash printsiplari: filtirlar: yonilg'i nasosi: kiritish va chiqarish quvirlari: yonilg'i baki: so'ndirgich.
5. Yonilg'i purkash tizimining karbyuratorli ta'minlash tizimiga nisbatan afzalliklari.
6. Yonilg'ini purkash tizimining sxemasi va ishlash printsiplari.
7. Purkash tizimi tarkibiy qisimlarining vazifasi va tuzilishi: elektr yonilg'i nasosi: rampa: forsunka: bosim roslagich: drosel patrupkasi: drosel zaslonkasi

xolati datchigi: salti ishlash roslagichi.

9-ma'ruza.

Mavzu: Gaz balonli avtomobilar dvigatelining ta'minlash tizimi. (2 soat)

Reja:

1. Gaz balonli ta'minlash tizimining umumiy sxemasi va ishlash printsiplari.
2. Gazlarning asosiy xususiyatlari.
3. Gazli dvigatellarning ta'minlash tizimida qo'llaniladigan jixozlarning vazifalari va tuzilishi.

10-ma'ruza.

Mavzu: Dizel dvigatellarining ta'minlash tizimi. (4 soat)

Reja:

1. Dizel dvigateli ta'minlash tizimining tarifi, vazifasi va umumiy sxemasi.
2. Dizel dvigatelining yonilg'i uzatish tizimi konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsiplari yonilg'i purkalishini ilgarilatish muftasi: barcha rejimda regulyator: yuqori bosim yonilg'i nasosi: forsunka: yonilg'i xaydash nasosi.
3. Xavo bilan ta'minlash tizimi konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsiplari: xavo filtri: trubanadduv: trubina: kompressor.
4. Ishlatilgan gazlarni chiqarish tizimi konstruksiyasi tuzilishi va ularning ishlash printsiplari: so'ndirgich: ejektor: pnevmotsilindr: motor tormozi.
5. "Common-rail" tizimining vazifasi va umumiy sxemasi.
6. "Common-rail" tizimi konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsiplari: past bosimli kontur (yonilg'i baki, xaydash nasosi, yonilg'i filtri) yuqori bosim konturi (yuqori bosim nasosi, rampa, forsunka): elektron boshqaruv bloki va datchiklar.

11-ma'ruza.

Mavzu: Transmissiya. Ilashish muftasi. (2 soat)

Reja:

1. Transmissiyaning ta'rifi vazifasi va tasnifi.
2. Pog'onali mexanik transmissiya.
3. Gidroxajmli transmissiya. Elektrik transmissiya. Gidroxajmli transmissiya.
4. Ilashish muftasining ta'rifi, vazifasi va tasnifi.
5. Friksion ilashish muftasi konstruksiyasining tuzilishi va ularni ishlash printsiplari.
6. Ilashish muftasi yuritmalarining tuzilishi va ishlash printsiplari.

12-ma'ruza.

Mavzu: Uzatmalar qutisi va taqsimlash qutisi. (4 soat)

Reja:

1. Uzatmalar qutisining tarifi vazifasi va tasnifi.
2. Pog'onali mexanik uzatmalar konstruksiyasining tuzilishi va ularning ishlash printsiplari: karter: vallar: shestrniyalar: sinxronizatorlar: fiksatorlar: qulflar.
3. Multipikator nima va demultipikatorning vazifasi sxemasi va ishlash printsiplari.
4. Gidromexanik uzatmalar qutisining vazifasi va ishlash printsiplari.
5. Taqsimlash qutisining ta'rifi vazifasi va tasnifi.
6. Taqsimlash qutisi konstruksiyasining tuzilishi va ishlash printsiplari.

13-ma'ruza.

Mavzu: Kardanli uzatma. (2 soat)

Reja:

1. Kardan uzatmaning ta'rifi vazivasi va tasnifi.
2. Kardanli uzatma konstruktsiyasining tuzilishi va ishlash printsipti: kardan sharnirlari: kardan vallari: oraliq tayanch shmitsali brikma.
3. Burchak tezliklari teng bulgan va teng bo'lmagan kardanli sharnirlarni tuzilishi va ishlashi.

14-ma'ruza.

Mavzu: Asosiy uzatma. Differentsial va yarim o'qlar. (4 soat)

Reja:

1. Asosiy uzatmaning tarifi, vazifasi va tasnifi.
2. Asosiy uzatmani konstruktsiyasining tuzilishi va ishlash printsipti: yetakchi val: yetakchi va yetaklanuvchi shesterniyalar.
3. Differentsiyalning ta'rifi vazifasi va tasnifi.
4. Differentsiyal konstruktsiyasining tuzilishi va ishlash printsipti: satelitlar qutisi: satelitlar yarim o'q shesterniyalari: satelitlar o'qi.
5. Yarim o'qlarning tarifi vazifasi va tasnifi.
6. Yarim o'qlarning konstruktsiyasi.

15-ma'ruza.

Mavzu: Avtomobilning yurish qismi. (4 soat)

Reja:

1. Ramaning vazifasi turlari va konstruktsiyasi.
2. Osmaning vazifasi tuzilishi va turlari.
3. Osmaning konstruktsiyasi.
4. Amartizatorning ishlashi va konstruktsiyasi.
5. G'ildiraklarning vazifasi va turlari.
6. SHinaning vazifasi, turlari va o'lchamlari.
7. G'ildirakning to'g'ini gupchagi va birlashtiruvchi elementlarining tuzilishi.
8. Boshqariluvchi g'ildiraklarning o'rnatilish burchaklari.
9. Kuzovning vazifasi va turlari: yengil avtomobil kuzovlari: avtobus kuzovlari: yuk avtomobil kuzovlari va kabina.
10. Kuzovni shamollatish va isitish tizimi.

16-ma'ruza.

Mavzu: Rul boshqarmasi. (2 soat)

Reja:

1. Rul boshqarmasini vazifasi va turlari.
2. Rul boshqarmasini asosiy elementlari.
3. Boshqariluvchi g'ildiraklarni barqarorlashtirish.
4. Rul mexanizmining vazifasi ishlashi va konstruktsiyasi.
5. Rul yuritmasining vazifasi ishlashi va konstruktsiyasi.
6. Rul kuchaytirgichining vazifasi ishlashi va konstruktsiyasi.

17-ma'ruza.

Mavzu: Tormoz boshqarmasi. (2 soat)

Reja:

1. Tormoz boshqarmasi tizimlarining vazifasi va turlari.
2. Tormoz mexanizmining vazifasi, turlari va konstruktsiyasi.
3. Tormoz yuritmasining kuchaytirgichlarining vazifasi va ishlash printsipti.
4. Prujina energoakumulyatorli tormoz kuamerasining ishlash printsipti.
5. Antiblokirovkolovchitizimning vazifasi sxemasi va ishlash printsipti.

18-ma'ruza.

Mavzu: Ixtisoslashtirilgan transport vositalari. (2 soat)

Reja:

1. ITVning tarfi, afzallik va kachiliklari. ITV larining tasnifi va vazifalari.
  2. Avtopoezdlarning tarifi, turlari va avzalliklari.
  3. Avtopoezdlarning tirkash qurilmalarining turi va ularga qo'yilgan talablar.
  4. Avtomobil o'zi to'kuvchilarning ta'rifi, vazifasi va tasnifi. Ko'tarish mexanizmining konstruksiyasi va ishlash printsiipi.
  5. Avtomobil tsisternalarining tarifi, vazifasi va tasnifi.
  6. Avtomobil tsisternalarining texnologik jixozlarini tuzilishi va ishlash printsiipi.
  7. Avtomobil furgonlarining ta'rifi, vazifasi va tasnifi.
- Refrijiratorli furgonlarning sovutish tizimlari.

19-ma'ruza.

Mavzu: Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari. Dvigatelning tezlik xarakteristikallari. (4 soat)

Reja:

1. Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari xaqida umumiy ma'lumotlar.
2. Avtomobilkonstruksiyasi va ekspluatatsion xususiyatlar bog'liqligi.
3. Dvigatel tezlik xarakteristikalarining turlari, grafiklari va xarakat nuqtalari.

20-ma'ruza.

Mavzu: Tortish tezlik xususiyati. Avtomobilning tortish xarakteristikasi. Xarakatlanishga qarshilik kushlari. (4 soat)

Reja:

1. G'ildirakka olib kelingan quvat va burovchi moment.
2. Transmissiyaning FIK.
3. Avtomobilning tortish xarakteristikasi.
4. G'ildirak radiyuslari.
5. G'ildirakning g'ildirashga qarshilig kuchi.
6. Balandlikka xarakatlanishga qarshilik kuchi.
7. Yo'lning karshilik kuchi.
8. Xavoning qarshilik kuchi. Inertsia kuchi.
9. G'ildirak va yo'l orasidagi ilashish kuchi.
10. Yo'ldan g'ildirakka ta'sir qiluvchi normal reaktsiyalar.

21-ma'ruza.

Mavzu: Avtomobilning xarakatlanish tenglamasi. Tenglamani yechish usullari. Avtomobilning tezlanishi. (4 soat)

Reja:

1. Xarakatlanish davrida avtomobilga ta'sir qiluvchi kuchlar.
2. Avtomobilning xarakatlanish tenglamasini keltirib chiqarish.
3. Avtomobilning kuchi quvat balansi va ularning taxlili.
4. Avtomobilning dinamik faktori va xarakteristikasi.
5. Avtomobilning tezlanishi va uning ko'rsatkichlari.

22-ma'ruza.

Mavzu: Avtomobilning tormozlanish xususiyati. (4 soat)

Reja:

1. Tormozlanish xususiyatining o'lchagichlari.

2. Tormozlanishda xarakatlanish tenglamasini keltirib chiqarish.
3. Tormozlanish dinamikasi. Sekinlanish, tormozlanish vaqti va yo'li.

23-ma'ruza.

Mavzu: Avtomobilning yonilg'i tejamkorlik xususiyati. (4 soat)

Reja:

1. Yonilg'i tejamkorligini o'lchvagichlari
2. Yonilg'i tejamkorligining ko'rsatkichlari.
3. Yonilg'i sarfi tenglamasi.
4. Yonilg'i sarfini meyorlash.

24-ma'ruza.

Mavzu: Avtomobilning boshqariluvchanligi va turg'unlik xususiyati. (4 soat)

Reja:

1. Boshqariluvchanlik xususiyatlarini o'lchagichlari.
2. Boshqariluvchanlik bo'yicha kritik tezlik.
3. G'ildirakni yonaki surilishi va avtomobilni buriluvchanligi.
4. Avtomobilni yonaki surilishi bo'yicha kritik tezlik.
5. Boshqariluvchi g'ildiraklarni tebranishi.
6. Turg'unlik xususiyatini o'lchagichlari.
7. Avtomobilni bo'ylama tekislikdagi turg'unligi.
8. Avtomobilni ko'ndalang tekislikdagi turg'unligi.

25-ma'ruza.

Mavzu: Avtomobilning o'tag'onlik xususiyati. (4 soat)

Reja:

1. Avtomobilni o'tag'onligi xaqida tushuncha.
2. O'tag'onlik turlari.
3. Profil o'tag'onlik o'lchagichlari.
4. Tayanch o'tag'onlik o'lchagichlari.
5. O'tag'onlikni umumlashgan ko'rsatkichlari.

26-ma'ruza.

Mavzu: Avtomobilning yurish rovonligi xususiyati. (2 soat)

Reja:

1. Yurish ravonligi o'lchagichlari.
2. Avtomobilning tebranishi.
3. Erkin va majburiy tebranishlar.
4. Avtomobilning titrashi.
5. Tebranma xarakat va titrashni inson organizmiga ta'siri.

27-ma'ruza.

Mavzu: Avtomobilning ekologik xususiyatlari. (2 soat)

Reja:

1. Avtomobilning ekologik xususiyatlari ta'rifi, atrof muxitga ta'siri.
2. Avtomobilning atrof muhitga salbiy ta'sirini kamaytirish tadbirlari.
3. Alternativ yonilg'i turlarini qo'llash.
4. Kattalik neytralizatorlar.
5. Gibrit yuritmal avtomobillar. Elektromobillar.
6. SHovqin va vibratsiya tarifi, salbiy oqibatlari. SHovqin darajasini kamaytirish konstruktiv tadbirlari.
7. Eskirgan avtomobillardan foydalanish muammolari.

**“Transport vositalari konstruktsiyasi” fani bo’yicha mahruza mashg’ulotining
kalendar tematik rejasi
5 semestr TVM yo’nalishi**

T r	Mavzularning nomi	Ajratilgan soat
1	Kirish	2
2	Transport vositasining umumiy tuzilishi	2
3	Dvigatel	4
3.1	Avtomobil dvigatelinig tasnifi, umumiy tushunchalar va asosiy parametrlari	2
3.2	Dvigatelning konstruktsiyalari	2
4	Krivoship-shatunli mexanizm	2
5	Gaz taqsimlash mexanizmlari	2
6	Sovitish tizimi	2
7	Moylash tizimi	2
8	Benzinli dvigatellarning ta`minlash tizimi.	4
8.1	Karbyuratorli dvigatellarning ta`minlash tizimining tarifi vazifasi va umumiy sxemasi	2
8.2	Yonilg'i purkash tizimi	2
9	Gaz balonli avtomobillar dvigatelinig ta`minlash tizimi	2
10	Dizel dvigatelinig ta`minlash tizimi	4
10.1	Dizel dvigateli ta`minlash tizimining tarifi, vazifasi va umumiy tuzilishi	2
10.2	“Common-rail” tizimining vazifasi va umumiy tuzilishi	2
11	Transmissiya. Ilashish mufasi	2
12	Uzatmalar qutisi va taqsimlash qutisi.	4
12.1	Uzatmalar qutisi	2
12.2	Taqsimlash qutisi	2
13	Kardanli uzatma.	2
14	Asosiy uzatma. Differentsial va yarim o`qlar.	4
14.1	Asosiy uzatma	2
14.2	Differentsial va yarim o`qlar	2
15	Avtomobilning yurish qismi.	4
15.1	Ko'tarib turuvchi tizim	2
15.2	SHinaning vazifasi, turlari	2
16	Rul boshqarmasi	2
17	Tormoz boshqarmasi	2
18	Ixtisoslashtirilgan transport vositalari	2
jami		48

“Transport vositalari konstruktsiyasi” fani bo’yicha mahruza mashg’ulotining kalendar tematik rejasi
6 semestr TVM yo’nalishi

T r	Mavzularning nomi	Ajratilgan soat
1	Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari. Dvigatelning tezlik xarakteristikalar	4
1.1	Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari	2
1.2	Dvigatelning tezlik xarakteristikalar	2
2	Tortish tezlik xususiyati. Avtomobilning tortish xarakteristikasi. Xarkatlanishga qarshilik kushlari.	4
2.1	Tortish tezlik xususiyati	2
2.2	Avtomobilning tortish xarakteristikasi	2
3	Avtomobilning xarakatlanish tenglamasi. Tenglamani yechish usullari. Avtomobilning tezlanishi.	4
3.1	Avtomobilning xarakatlanish tenglamasi	2
3.2	Tenglamani yechish usullari. Avtomobilning tezlanishi	2
4	Avtomobilning tormozlanish xususiyati	4
4.1	Tormozlanish jarayoni	2
4.2	Tormozlanishda xarakatlanish tenglamasi	2
5	Avtomobilning yonilg’i tejamkorligi xususiyati	4
5.1	Avtomobilning yonilg’i tejamkorligi	2
5.2	Yonilg’i sarfi	2
6	Avtomobilning boshqariluvchanligi va turg’unligi xususiyati	4
6.1	Boshqariluvchanlik xususiyatlarini o’lchagichlari	2
6.2	Avtomobilning turg’unligi xususiyati	2
7	Avtomobilning o’tag’onlik xususiyati	4
7.1	Avtomobilni o’tag’onligi	2
7.2	O’tag’onlik turlari	2
8	Avtomobilning yurish rovonligi xususiyati	2
9	Avtomobilning ekalogik xususiyati	2
Jami:		32

Labaratoriya mashg’ulotlarning tavsiya etiladigan mavzulari (5, 6, semestr)

Avtomobilning umumiy tuzilishi. Avtomobillarning yaratilishi, ularning rivojlanish bosqichlari, umumiy tuzilishi va texnik ko’rsatkichlari bilan tanishish. Avtomobil va dvigatelning umumiy tuzilishini o’rganish. Dvigatellarning ish faoliyatini ko’rsatadigan ko’rsatkichlar bilan tanishish.

Krivoship-shatunli mexanizm. Krivoship-shatunli mexanizmlarining umumiy tuzilishini o’rganish.

Gaz taqsimlash mexanizmi. Gaz taqsimlash mexanizmlarining umumiy tuzilishini o’rganish.

Sovitish va moylash tizimlari. Sovitish va moylash tizimlarining umumiy tuzilishini o'rganish.

Benzinli dvigatellarning ta'minlash tizimi. Benzinli dvigatelning ta'minlash tizimini vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishi bilan tanishish. Yonilg'i purkash tizimi. Gaz bilan ishlaydigan dvigatelning ta'minlash tizimini vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishi bilan tanishish.

Dizel dvigatelining ta'minlash tizimi. Dizel dvigatelning ta'minlash tizimini vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishi bilan tanishish.

Transmissiya. Ilashish muftasi. Transmissiya. Ilashish muftasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish.

Uzatmalar va taqsimlash qutilari. Uzatmalar qutisining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish. Taqsimlash qutisining vazifasi va ishlash prinsipi bilan tanishish.

Kardanli uzatma, asosiy uzatma, differentsial va yarim o'qlar. Kardanli uzatmaning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish. Asosiy uzatmaning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish. Differentsialning vazifasi, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish. Yarim o'qlarning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi bilan tanishish.

Avtomobilning yurish qismi. Avtomobilning yurish qismlarini turlari bilan tanishish. Avtomobilning yurish qismlarini vazifasi bilan tanishish. Avtomobilning yurish qismlarini tuzilishi bilan tanishish. Avtomobilning yurish qismlarini ishlashi bilan tanishish. Avtomobilning yurish qismlarini avtomobilga o'rnatilishi bilan tanishish.

Avtomobilning rul boshqarmasi. Avtomobilning rul boshqarmasini turlari bilan tanishish. Avtomobilning rul boshqarmasini vazifasi bilan tanishish. Avtomobilning rul boshqarmasini tuzilishi bilan tanishish. Avtomobilning rul boshqarmasini ishlashi bilan tanishish. Avtomobilning rul boshqarmasini avtomobilga o'rnatilishi bilan tanishish.

Avtomobilning tormoz boshqarmasi. Avtomobilning tormoz boshqarmasini vazifasi bilan tanishish. Avtomobilning tormoz boshqarmasini ishlashi bilan tanishish. Avtomobilning tormoz boshqarmasini tuzilishi va avtomobilga o'rnatilishi bilan tanishish. Avtomobilning tormoz boshqarmasini turlari bilan tanishish.

Tirkama va yarim tirkamaning tormoz tizimi. Tirkama va yarim tirkamalarning tormoz tizimi bilan tanishish. Tirkamalarda qo'llaniladigan tormoz mexanizim turlari bilan tanishish. Pnevmatik tormoz tizimini yuritmalari.

Tirkama va yarim tirkamalarning yurish qismi. Zamonaviy avtomobillarning Tirkama va yarim tirkamalar konstruksiyalarini o'rganish. Ikki va bir o'qli yarim

tirkamaning tuzilishi va ishlash prinsirini o'rganish. Mexanik va gidravlik yuritmani o'rganish.

Avtomobilning texnik tavsifini tuzish. Avtomobilning texnik tasnifi bilan tanishish. Avtomobilning texnik tasnifini tuzish bilan tanishish.

Transmissiya va uzatmalar qutisining xar bir pog'onasidagi uzatishlar sonini aniqlash. Transmissiyani vazifasi va turlari bilan tanishish. Uzatmalar qutisining xar bir pog'onasidagi uzatishlar sonini aniqlash.

Avtomobilning yelkanlik markazini aniqlash. Avtomobilning yelkanlik markazining koordinatalarini aniqlash. Avtomobilning oldingi g'ildirak o'qidan yelkanlik markazigacha bo'lgan masofani aniqlash.

Avtomobilning bo'ylama va ko'ndalang tekislikdagi o'tag'onlik radiusini aniqlash. Avtomobillarning bo'ylama tekislikdagi o'tag'onlik radiusi bilan tanishish. Avtomobillarning ko'ndalang tekislikdagi o'tag'onlik radiusi bilan tanishish.

Avtomobilning old va orqa o'qi bo'yicha ag'darilishi. Baxolovchi parametrlar. Baxolovchi parametrlarni aniqlash. Avtopoezdni xarakat traektoriyasini grafik usul bilan qurish. Manyovrchanlik ko'rsatkichlarini Laboratoriya va xissobiy yo'llar bilan aniqlashning o'ziga xos xususiyatlari.

Etakchi g'ildiraklarning shataksiramasdan balandlikka chiqa olish burchagini aniqlash. Avtomobilning orqa o'qlari bo'yicha ag'darilish burchaklarini aniqlash. Avtomobilning orqa o'qi bo'yicha ag'darilish burchagini aniqlash.

Avtomobilning ko'ndalang tekislikdagi turg'unligini aniqlash. Ko'ndalang qiya tekislikda tezlanish bilan harakatlanayotgan avtomobilning ko'ndalangiga ag'darilish burchagini aniqlash.

Avtomobilni burilishdagi ag'darilish bo'yicha kritik tezligini aniqlash.
Avtomobilning sirpanish bo'yicha kritik tezligini aniqlash.

№	Labaratoriya mashg'ulotlar mavzulari	soat
5-semestr TVM yo'nalishi		
1	Avtomobilning umumiy tuzilishi	2
2	Krivoship-shatunli mexanizm	4
3	Gaz taqsimlash mexanizmi	2
4	Sovitish va moylash tizimlari	4
5	Benzinli dvigatelni ta'minlash tizimi	4
6	Dizel dvigatelni ta'minlash tizimi	4
7	Transmissiya. Ilashish mufasi	4
8	Uzatmalar va taqsimlash qutilari.	4
9	Kardanli uzatmasi, asosiy uzatma, differentisial va yarim o'qlar	4
10	Avtomobilning yurish qismi.	4
11	Avtomobilning rul boshqarmasi	2

12	Avtomobilning tormoz boshqarmasi	2
13	Tirkama va yarim tirkamaning tormoz tizimi.	2
14	Tirkama va yarim tirkamalarning yurish qismi.	2
15	Avtomobilning texnik tavsifini tuzish	4
Jami		48

№	Labaratoriya mashg'ulotlar mavzulari	soat
6-semestr TVM yo'nalishi		
1	Transmissiya va uzatmalar qutisining xar bir pog'onasidagi uzatishlar sonini aniqlash.	2
2	Avtomobilning yelkanlik markazini aniqlash.	2
3	Avtomobilning bo'ylama va ko'ndalang tekislikdagi o'tag'onlik radiusini aniqlash.	2
4	Avtomobilning old va orqa o'qi bo'yicha ag'darilishi	2
5	Etakchi g'ildiraklarning shataksiramasdan balandlikka chiqa olish burchagini aniqlash.	2
6	Avtomobilning ko'ndalang tekislikdagi turg'unligini aniqlash.	2
7	Avtomobilni burilishdagi ag'darilish bo'yicha kritik tezligini aniqlash	2
8	Avtomobilning sirpanish bo'yicha kritik tezligini aniqlash.	2
Jami		16

Amaliy mashg'ulotni tashkilotish bo'yicha ko'rsatmalar.

Amaliy mashg'ulotlarda talabalar avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlariga bog'liq bo'lgan parametrlarni xissoblash asoslarini o'rganadilar.

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Unda talabalar asosiy ma'ruza mavzulari bo'yicha olgan bilim va ko'nikmalarini amaliy masalalar yechish orqali yanada boyitadilar. SHuningdek darslik va o'quv qo'llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustaxkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish, ilmiy maqolalar va tezislarni chop etish orqali talabalar bilimini oshirish, masalalar yechish, mavzular bo'yicha ko'rgazmali qurollar tayyorlash va boshqalar tavsiya etiladi.

G'ildirash radiuslari, foydali ish koefitsienti, uzatishlar soni va avtomobilni tezligini xisoblash. Avtomobilning kinematik parametrlari bilan tanishish va masalalar yechish.

Quvvat, burovchi moment va tortish kuchlarini hisoblash. Ushbu mavzu bo'yicha ko'rsatkichlarning ma'nosini o'rganish va shu bo'yicha masala yechish

Avtomobilga ta'sir etayotgan kuchlarni xisoblash. Avtomobil harakatiga qarshilik qiluvchi kuchlarni o'rganish va ularni yengish uchun sarf bo'ladigan quvvatni aniqlash

Tortish va quvvat balanslari tenglamalarini hisoblash. Avtomobil harakatiga qarshilik qiluvchi kuchlarni o'rganish va ularni yengish uchun sarf bo'ladigan quvvatni aniqlash.

Dinamik faktor. Dinamik xarakteristikalarini hisoblash. Avtomobilning

dinamik omili va dinamik tavsifnomasi to'g'risida tushuncha xosil qilish va hisoblash.

Avtomobilning yonilg'i tejamkorlik xususiyatini hisoblash. Avtomobil yonilg'i tejamkorligiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish va masalalar yechish

Avtomobilning tormozlash xususiyatini hisoblash. Avtomobilning tormozlanish jarayonini o'rganish va masalalar yechish.

Avtomobilning turg'unlik xususiyatini hisoblash. Avtomobilning turg'unligiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish va masalalar yechish.

Avtomobilni boshqariluvchanlik xususiyatini hisoblash. Avtomobilning boshqariluvchanligi to'g'risida tushuncha xosil qilish va masalalar yechish.

Avtomobilni o'tag'onlik va yurish ravonligi xususiyatini hisoblash. Avtomobilning yurish ravonligi to'g'risida tushuncha xosil qilish va masalalar yechish.

	Amaliy mashg'ulotlar mavzulari TVM yo'nalishi	soat
6-semestr		
1	G'ildirash radiuslari, foydali ish koefitsienti, uzatishlar soni va avtomobilni tezligini xisoblash.	2
2	Quvvat, burovchi moment va tortish kuchlarini hisoblash	2
3	Avtomobilga ta'sir etayotgan kuchlarni xisoblash	2
4	Tortish va quvvat balanslari tenglamalarini hisoblash.	2
5	Dinamik faktor. Dinamik xarakteristikalarini hisoblash. Avtomobilning yonilg'i tejamkorlik xususiyatini hisoblash.	2
6	Avtomobilning tormozlash xususiyatini hisoblash	2
7	Avtomobilning turg'unlik xususiyatini hisoblash. Avtomobilni boshqariluvchanlik xususiyatini hisoblash	2
8	Avtomobilni o'tag'onlik va yurish ravonligi xususiyatini hisoblash	2
Jami		16

Mustaqil ta'lim tashkil etishning shakli va mazmuni

Mustaqil ta'lim quyidagi shakllarda tashkil etiladi:

- fan va texnikani eng so'ngi yutuqlarini internet tizimi va davriy nashrlardan aniqlab, o'rganib referat shaklida rasmiylashtirish va bu xaqida kafedrada yoki seminarlarda axborot berish:
- ma'ruza darslarida muayyan mavzu bo'yicha tinglangan ma'lumotlarni tarqatma materiallardan foydalanib, qo'shimcha materiallarni o'zlashtirib mustaqil qayta ishlash:
- o'rganilayotgan mavzu bo'yicha o'quv laboratoriyasida mavjud agregat va uzellarni konstruktsiyasini amaliy o'zlashtirish.

Tavsiya etilayotgan mustaqil ish mavzulari.

Talabalar Mustaqil ta'limining mazmuni va hajmi

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Berilgan topshiriqlar
1.	Avtomobilning yaratilish tarixi	Mavzu bo'yicha konspekt qilish, test savollari
2.	Gibrit yuritmal avtomobillarning yaratilish tarixi	
3.	O'zbekistonda avtomobilsozlik sanoatini tarixi	

4.	O'zbekistonda avtomobilsozlik sanoatini istiqboli	tuzish va prezentatsiyalar tayyorlash
5.	Samarqand avtomobil zavodini tarixi va istiqboli	
6.	GM Power train O'zbekiston avtomobil zavodining tarixi va istiqboli	
7.	GM O'zbekiston avtomobil zavodining tarixi va istiqboli	
8.	MAN Avto O'zbekiston avtomobil zavodining tarixi va istiqboli	
9.	Avtomobil konstruksiyasining rivojlanish tendentsiyasi	
10.	Eskirgan avtomobillarni utilizatsiya qilish muammolari	
11.	Avtomobillarning turlari	
12.	Turli komponovkali avtomobillarni avzallik va kachiliklari	
13.	Jaxonning yetakchi avtomobil ishlab chiqaruvchilari	
14.	Avtomobil dvigatelinining evolyutsiyasi	
15.	Dvigatelni yonilg'i purkash tizimi	
16.	Common Rail ta'minlash tizimi	
17.	Avtomobilning ekalogik xususiyati	
18.	Avtomobil dvigatellari ishlatilgan gazlaridagi zararli moddalar	
19.	Katalitik neytralizatorlar	
20.	Avtomobil shovqin va vibratsiya manbai	
21.	Avtomobilning konstruktiv xavsizligi	
22.	Engil avtomobillar kuzovlari	
23.	SHinalar bosimini markazlashtirilgan roslash tizimi	
24.	Antiblokirovkalash tizimi	
25.	Yuklarni guruxlarga ajratish va ixtisoslashtirilgan transport vositalarini tasniflash	
26.	Avtomobillarni ulash qurilmalari	
27.	Avtomobil samosvallarini komponovkasini taxlili	
28.	Avtomobil samosvallarini ko'tarish mexanizmining taxlili	
29.	Metal prokat tashuvchi avtopoezdlar	
30.	Quvur tashuvchi avtopoezdlar	
31.	Og'ir vaznli yuklarni tashuvchi avtopoezdlar	
32.	Qurilish konstruksiyalarini tashuvchi avtopoezdlar	
33.	O'rmon metallarini tashuvchi avtopoezdlar	
34.	Neft maxsulotlarini tashuvchi tsisternalar	
35.	Sochiluvchan yuklarni tashuvchi tsisternalar	
36.	Oziq-ovqat maxsulotlarini tashuvchi tsisternalar	
37.	Yuk ko'taruvchi bortli o'zi yuklagichlar	
38.	Olinuvchi kuzovli bortli o'zi yuklagichlar	
39.	Konteyner tashuvchilar	
40.	Izotermik furgonlar	
41.	Refrijatorli furgonlar	
42.	Tortish-tezlik xususiyatlariga ta'sir qiluvchi konstruktiv omillar	
43.	Tortish-tezlik xususiyatlariga ta'sir qiluvchi ekspluatatsion omillar	
44.	Yonilg'i tejamkorligiga xususiyatlariga ta'sir qiluvchi omillar	
45.	Tormozlanish xususiyatiga ta'sir qiluvchi omillar	

46.	Boshqariluvchanlik xususiyatiga ta'sir qiluvchi omillar	
47.	Turg'unlik xususiyatiga ta'sir qiluvchi omillar	
48.	O'tag'onlik xususiyatiga ta'sir qiluvchi omillar	

Eslatma: *Mavzu bo'yicha konspekt qilish, test savollari tuzish va prezentatsiyalar tayyorlash*

Kurs ishi bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar

Kurs ishining maqsadi talabalarni mustaqil ishlash kobiliyatini rivojlantirish, olgan nazariy bilimlarni qo'llashda amaliy kunikmalar xosil qilish, bevosita ishlab chiqarishdagi real sharoitlarga mos texnik yechimlar qabul qilish va zamonaviy texnika va texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalarini xosil kilishdir.

Fandan kurs ishi avtomobilning tortish-tezlik va yonilgi tejamkorligi ekspluatatsion xususiyatlarining ko'rsatkichlari va tavsiflarini anikdashga bag'ishlanadi. Jumladan, dvigatelning tashqi tezlik tavsifi, kuchlar va quvvatlar balansi grafiklari, avtomobilning dinamik pasporti, uning tezlanishi, tezlikni oshirishdagi vaqti va yo'li, berilgan marshurutdagi xarakati, yonilgi tejamkorligining tavsifi va x.z. Kurs ishining mavzusi xar bir talabaga alohida beriladi.

Dasturning informatsion uslubiy tahmini

Mazkur fanni o'qitish jarayonida:

- "**Transport vositalari konstruktsiyasi**" faninng tarkibiy bo'limlariga tegishli ma'ruza darslariga modul tizimiga asoslangan elektron majmuadan:
- Laboratoriya mashg'ulotlarida o'zbekistonda ishlab chiqirilayotgan avtomobil agregati va uzellari konstruktsiyasini o'rganishda ta'lim texnologiyalaridan, amaliy ish o'yinlaridan:
- Neksiya, Damas va matiz avtomobillari uchun tayyorlangan 4-darajali animatsiyalangan multimediyalardan:
- Avtomobilning agregan va uzellarini tuzilishi, ishlash jarayoni aks ettirilgan o'quv filmlari va plakatlardan foydalanish nazarda tutilgan.

Transport vositalari konstruktsiyasi fanidan talabalar bilimni baholash mezonlari

Talabalarining bilimi quyidagi mezonlar asosida:

talaba mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda - 5 (a'lo) baho;

talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda- 4 (yaxshi) baho;

talaba olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda - 3 (qoniqarli) baho;

talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmaydi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas deb topilganda - 2 (qoniqarsiz) baho bilan baholanadi.

Nazorat turlarini o'tkazish bo'yicha tuzilgan topshiriqlarning mazmuni talabaning o'zlashtirishini xolis (ob'ektiv) va aniq baholash imkoniyatini berishi shart.

Talabalar bilimini baholash

1. Talabalar bilimini baholash 5 baholik tizimda amalga oshiriladi. Bunda 5, 4 va 3 baxolar kursdan-kursga ko'chirish uchun asos bo'lsa, 0,1 va 2 baholar nazorat turlariga kirish uchun yetarli bo'lmaydi va belgilangan muddatlarda talaba fandan qayta topshira olmasa akademik qarzdor hisoblanadi.

2. Oraliq nazorat turini o'tkazish va mazkur nazorat turi bo'yicha talabaning bilimini baholash tegishli fan bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini olib borgan professor-o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi. Oraliq nazorat ballari yakuniy nazorat o'tkaziladigan muddatdan kamida bir hafta muddatda umumlashtirilishi va talabalarga fan o'qituvchisi tomonidan yetkazilishi shart.

Yakuniy nazorat turini o'tkazish va mazkur nazorat turi bo'yicha talabaning bilimini baholash o'quv mashg'ulotlarini olib bormagan professor-o'qituvchi tomonidan yoki markazlashgan holda axborot kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llagan holda amalga oshirilishi mumkin. Agar belgilangan fan bo'yicha mashg'ulot o'tgan professor-o'qituvchi(lar)dan boshqa fan bo'yicha mutaxassis bo'lmagan hollarda, tegishli kafedra mudiri yakuniy nazorat muddatidan kamida bir oy muddat oldin fakultet dekaniga mutaxassis bilan ta'minlash yuzasidan yozma murojaat qiladi. Ushbu holatlarda fakultet dekani fan bo'yicha mutaxassis topish uchun bevosita mas'ul hisoblanadi.

Tegishli fan bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini olib borgan professor-o'qituvchi yakuniy nazorat turini o'tkazishda ishtirok etishi taqiqlanadi.

Yakuniy nazorat turini o'tkazishda kelishuv asosida boshqa oliy ta'lim muassasalarining tegishli fan bo'yicha professor-o'qituvchilari jalb qilinishi mumkin.

3. Talaba tegishli fan bo'yicha yakuniy nazorat turi o'tkaziladigan muddatga qadar oraliq nazorat turini topshirgan bo'lishlari shart. Oraliq nazoratlarni olishda mashg'ulotlarda qatnashayotgan talabalarni to'liq qamrab olish professor-o'qituvchining zimmasiga yuklanadi.

4. Oraliq nazorat turini topshirmagan, shuningdek ushbu nazorat turi bo'yicha "2" (qoniqarsiz) baho bilan baholangan talaba yakuniy nazorat turiga kiritilmaydi.

Yakuniy nazorat turiga kirmagan yoki kiritilmagan, shuningdek ushbu nazorat turi bo'yicha "2" (qoniqarsiz) baho bilan baholangan talaba akademik qarzdor hisoblanadi.

5. Talaba uzrli sabablarga ko'ra oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turiga kirmagan taqdirda ushbu talabaga tegishli nazorat turini qayta topshirishga fakultet dekanining farmoyishi asosida ruxsat beriladi.

6. Talabaga oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turini qayta topshirish uchun berilgan muddat davomida talaba tomonidan qayta topshirishlar soni 2 martadan ko'p bo'lmasligi kerak.

7. Talaba oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turini birinchi marta qayta topshirishdan o'ta olmagan taqdirda, fakultet dekani tomonidan komissiya tuziladi. Komissiya tarkibi tegishli fan bo'yicha professor-o'qituvchi va soha mutaxassislari orasidan shakllantiriladi.

Ikkinchi marta oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turini o'tkazish va talabani baholash mazkur komissiya tomonidan amalga oshiriladi.

8. Berilgan muddat davomida mavjud bo'lgan qarzdorlikni topshira olmagan talaba bo'yicha fakultet dekani bildirgi bilan institut rektorini xabardor qiladi va ushbu talaba rektor buyrug'i asosida kursdan qoldiriladi.

9. Kursda qoldirilgan talaba fanni (fanlarni) o'zlashtirmagan semestr boshidan to'lov-kontrakt asosida mazkur o'quv yilining tegishli semestri uchun tasdiqlangan o'quv rejaga muvofiq o'qishni davom ettiradi.

10. Baholash natijasidan norozi bo'lgan talabalar fakultet dekani tomonidan tashkil etiladigan Apellyasiya komissiyasiga apellyasiya berish huquqiga ega.

11. Apellyasiya komissiyasi tarkibiga talabani baholashda ishtirok etmagan tegishli fan professor-o'qituvchilari orasidan komissiya raisi va kamida to'rt nafar a'zo kiritiladi.

12. Talaba baholash natijasidan norozi bo'lgan taqdirda, baholash natijasi e'lon qilingan vaqtdan boshlab 24 soat davomida apellyasiya berishi mumkin. Talaba tomonidan berilgan apellyasiya Apellyasiya komissiyasi tomonidan 2 kun ichida ko'rib chiqilishi lozim.

13. Talabaning apellyasiyasini ko'rib chiqishda talaba ishtirok etish huquqiga ega.

14. Apellyasiya komissiyasi talabaning apellyasiyasini ko'rib chiqib, uning natijasi bo'yicha tegishli qaror qabul qiladi. Qarorda talabaning tegishli fanni o'zlashtirgani yoki o'zlashtira olmaganini ko'rsatiladi. Apellyasiya komissiyasi tegishli qarorni fakultet dekani va talabaga yetkazilishini ta'minlaydi.

TRANSPORT VOSITALARI KONSTRUKTSIYASI FANIDAN BAHOLASH MEZONI

Mazkur fan o'quv rejasi bo'yicha 1-semestrda o'tiladi. Fan yo'nalish bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi.

Fanning nomi	Ta'lim yo'nalishi	Kurs	Semestr-lar	Ma'ruza	Tajriba	Amaliy mashg'uloti	kurs loyixasi (ishi)	Mustaqil ta'lim	Jami

Transport vositalari konstruktsiyasi	5310600-“Yer usti transport tizimlari va ularning ekspluatatsiyasi”	3	5-6	80	64	16	+	160	160

Ma’ruza (shu jumladan muammoli, tarqatma materiallar asosida), amaliy va seminar mashg’uloti soatlaridan iborat bo’lib ON va YaN baholarining taqsimoti quyidagicha bo’lishi tavsiya etiladi.

Baholash turlari bo’yicha taqsimoti

Semestrlar	Baholash shakllari								
	Oraliq baholash- 5 baho								Yakuniy 5 baho
	I-ON				II-ON				
	Ma’ruza	Amaliy	Laboratoriya	Mustaqil ta’lim	Ma’ruza	Amaliy	Laboratoriya	Mustaqil ta’lim	5 baho (yozma)
5-semestr uchun	1-9	-	1-7	1-12	10-18	-	8-15	12-24	
6-semestr uchun	1-4	1-8	-	25-37	5-9	-	1-8	38-48	
Jami:	5 baho				5 baho				5 baho

1-oraliq nazorat topshiriqlari 1-semestrda 18 soat ma’ruza va amaliy mashg’ulotlari o’tkazilgandan so’ng og’zaki shaklida o’tkazish tavsiya etiladi. Oraliq nazorat topshiriqlariga har bir talaba amaliy mashg’ulotlarning hisobotlarini topshirish jarayonidagi muloqot paytida og’zaki ko’rinishda javob berishi mumkin. Oraliq nazorat uchun belgilangan mustaqil ish topshiriqlari yozma shaklda bajariladi.

2-oraliq nazorat topshiriqlari 1-semestrda 18 soat ma’ruza va amaliy mashg’ulotlari o’tkazilgandan so’ng, yozma ish topshiriqlari shaklida o’tkazish tavsiya etiladi. Ushbu yozma ish 3 ta savoldan iborat. Oraliq nazorat topshiriqlariga har bir talaba amaliy mashg’ulotlarning hisobotlarini topshirish jarayonidagi muloqot paytida og’zaki ko’rinishda javob berishi mumkin. Oraliq nazorat uchun belgilangan mustaqil ish topshiriqlari bajariladi.

Oraliq nazoratlar o’tkazilib, baholangandan so’ng barcha baholarni o’rta arifmetik qiymati xisoblanadi. Ushbu olingan natija talabani o’zlashtirish ko’rsatkichini belgilaydi.

Yakuniy nazorat yozma shaklida o’tkazish tavsiya etiladi.

Oraliq va yakuniy savollar banki ilovaga muvofiq o’quv mashg’ulotlari boshlanganda talabalar ixtiyoriga yetkaziladi.

Eslatsma: mustaqil ta’lim mavzulari, yakuniy nazorat va oraliq nazorat savollari talabalarga birinchi mashg’ulotda yetkaziladi

Tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

11. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
12. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
13. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
14. Маматов.Х Автомобиллар (Автомобиллар конструкторсиyasi asoslari). 1-қисм. Toshkent, «Ўқитувчи», 1995-й.
15. Маматов.Х Автомобиллар (Автомобиллар конструкторсиyasi asoslari). 2-қисм. Toshkent, «Ўқитувчи», 1998-й.

Qo'shimcha adabiyotlar

27. Вахламов.В.К. "Автомобили: Эксплуатационные свойства М: Издательский центр" "Академия" 2004-528 с.
28. Сидикназаров К.М и др. Автомобильный транспорт из расчета окружающей среды. Т: 2007-188 с.
29. Иванов. А.М. и др. Основы конструкции автомобиля, М.ООО. "Книжное издательство" "Зарулем", 2005-336 с.
30. Вахламов.В.К. "Теника автомобильного транспорта: Подвижной состав и эксплуатационные свойства М: Издательский центр" "Академия" 2004-528 с.
31. М.О.Qodirxonov. B.Rasulov. avtomobillar nazariyasi fanidan masalalar to'plami. Toshkent. O'qituvchi. 1992 y
32. Mamatov.X, Turdiev.Yu, Qodirxonov.M Avtomobillar konstruktsiyasi va nazariyasi asoslari. Toshkent. « O'qituvchi» 1982 y.
33. S.M Qodirov. M.O.Qodirxonov. Dvigatel va avtomobillar nazariyasi. Toshkent. O'qituvchi. 1982 y.
34. Qodirov. S.M Tiko avtomobilining tuzilishi, nosozliklarini aniqlash va ta'mirlash. Toshkent, «O'qituvchi», 2001-y.
35. Qodirxonov.M.O Avtomobillarning ish jarayonlari va hisobi Toshkent. «O'qituvchi» 2003 y.
36. Carroll E. Goering, Marvin L. Stone, David W. Smith, Paul K. Turnquist. "Of-Road vehicle Engineering principles", American Society of Agricultural Engineers, 2006.
37. David A. Crolla. "Automotive Engineering Powertrain, Chassis System and Vehicle Body", Amsterdam, Butterworth-Heinemann is an imprint of Elsevier, 2009.
38. Engineering Principles of Agricultural Machines Ajit K. Srivastava Michigan State University Carroll E. Goering University of Illinois Roger P. Rohrbach North Carolina State University Dennis R. Buckmaster The Pennsylvania State University Copyright 2006 by the American Society of Agricultural and Biological Engineers All rights reserved.
39. Internet ma'lumotlari olinishi mumkin bo'lgan saytlar:
http://ru.wikipedia.org/wiki/'Avtotransportnoe_predpriyatie
<http://www.mobilautotrans.ru>
<http://www.autoelectric.ru>
<http://www.mosautolab.ru>
<http://uzavtosanoat.uz/>

TESTLAR

5310600-“Yer usti transport tizimlari va ularning ekspluatatsiyasi (Avtomobil transporti) ta’lim yo’nalishlari uchun

“Transport vositalari konstruksiyasi» fanidan test topshiriqlari

Manba A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruksiyasi asoslari. “Istiqlol nuri” nashriyoti. T.:2015yil 332 bet.

№1. Fan bobi -1. Fan bo’limi-1.1 Qiyinlik darajasi -1

Avtomobilning tarifi qaysi javobda to’liq bayon etilganligini aniqlang?
Avtomobil harakatlanuvchi transport vositasi bo’lib mustaqil energiya manbaiga ega bo’lgan dvigatel bilan jihozlangan hamda qulaylik va xavfsizlikka ega bo’lgan hollarda yo’llarda yuk va odamlarni tashishga yoki o’ziga o’rnatilgan qurilmalar yordamida maxsus ishlarni bajarishga mo’ljallangan g’ildirakli mashina
Avtomobil dvigatel bilan jihozlangan transport vositasi bo’lib, passajir va yuklarni yo’llarda tashishga mo’ljallangan
Avtomobil dvigatel bilan jihozlangan transport vositasi bo’lib, passajir va yuklarni yo’llarda tashishga mo’ljallangan mashina
Avtomobil transport vositasi bo’lib, passajir va yuklarni yo’llarda tashishga mo’ljallangan

№2. Fan bobi -1. Fan bo’limi-1.1 Qiyinlik darajasi -2

Avtomobilning umumiy tuzilishini aniqlang?
Dvigatel, shassi va kuzov
Dvigatel, tormoz va rul boshqarmasi
Kuch uzatma, kabina va ressuralar
Dvigatel, g’ildiraklar va kuzov

№3. Fan bobi -1. Fan bo’limi-1.1 Qiyinlik darajasi -1

Dvigatel qaysi rejimda ishlaganda atmosfera qamroq zaxarlanadi?
To’la yuklanishda ishlaganda
Salt yurish rejimida
Yurgizib yuborish rejimida
O’rtacha yuklanishda ishlaganda

№4. Fan bobi -2. Fan bo’limi-2.1 Qiyinlik darajasi -2

Avtomobil dvigatellari qanday vazifani bajarishini aniqlang?
Yonilg’ining yonishidan hosil bo’lgan kimyoviy energiyani issiqlik energiyaga va issiqlik energiyani mexanik energiyaga aylantirib beradi
Yonilg’ining issiklik energiyasini mexanik energiyaga aylantirib beradi
Porshenning ilgarilama-qaytma harakatini tirsakli valni aylanma harakatga aylantirib beradi
Kimyoviy energiyani issiqlik energiyasiga aylantirib beradi

№5. Fan bobi -2. Fan bo’limi-2.1 Qiyinlik darajasi -1

Avtomobil dvigatelida asosan nechta tizim mavjud?
4-ta
3-ta
6-ta
7-ta

№6. Fan bobi -2. Fan bo’limi-2.1 Qiyinlik darajasi -1

Avtomobil dvigatellari qanday turdagi dvigatellar turkumiga kiradi?
Porshenli ichki yonuv dvigatellari
Porshenli tashqi yonuv dvigatellari
Ichki yonuv dvigatellari
Tashqi yonuv dvigatellari

№7. Fan bobi -2. Fan bo’limi-2.1 Qiyinlik darajasi -2

Dvigatel konstruksiyasining ko’rsatkichi qaysi o’lchovga qarab baholanadi?

Litrage quvvati
Belgilangan quvvat
Solishtirma massa
Konstruktsiya og'irligi
№8. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.1 Qiyinlik darajasi -2
Dvigateling asosiy ko'rsatkichlari qaysi javobda to'liq bayon etilganligini aniqlang?
Litrage, ishchi xajm, tsilindr diametri, porshen yo'li, siqish darajasi, quvvat, tirsakli valni aylanish soni, solishtirma yonilg'i sarfi, burovchi moment
Quvvat, tirsakli valning aylanish soni, burovchi moment, soatli yonilg'i sarfi
Siqish darajasi, ishchi xajm, to'la xajm, tsilindr diametri
Solishtirma va soatli yonilg'i sarfi, burovchi moment
№9. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.1 Qiyinlik darajasi -1
Ichki yonuv dvigateling mexanizmlarining aniqlang?
Krivoship-shatunli mexanizm, gaz taqsimlash mexanizmi
Burilish va yurish mexanizmi
Krivoship-shatunli va kulokchali mexanizm
Qotirish va sozlash mexanizmi
№10. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.1 Qiyinlik darajasi -2
Krivoship- shatunli mexanizmning qaysi qismi dvigatel ish tsiklinig hamma jarayonlarini bajarinishi aniqlang?
Porshen
Shatun
Tirsakli val
Porshen barmog'i
№11. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.2 Qiyinlik darajasi -1
Krivoship-shatunli mexanizmning vazifasini aniqlang?
Porshening ilgarilama – qaytma harakatini shatun orqali tirsakli valni aylanma harakatiga aylantiradi
Tsilindrda yonishdan hosil bo'lgan gaz kuchini porshenga uzatadi
Gaz kuchini shatun orqali tirsakli valga uzatadi
Tirsakli valning aylanma harakatini bir tekisda bo'lishini ta'minlaydi va burovchi momentni kuch uzatma mexanizmlariga uzatadi
№12. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.2 Qiyinlik darajasi -2
Krivoship-shatunli mexanizmning qaysi qismlari harakatlanuvchi qismlar ekanligini aniqlang?
Porshen, porshen barmogi, shatun, tirsakli val, maxovik
Porshen xalkalari, porshen, tirsakli val
Shatun, tsilindr, blok, blok kallagi
Porshen, blok tagligi, blok-karter
№13. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.2 Qiyinlik darajasi -2
Quyidagi qismlarning qaysilari gaz basimini qabul qilib, kuchni boshqa qismlar orqali tirsakli valga uzatadi va tayyorgarlik jarayonlarini bajarishini aniqlang?
Porshen
Tsilindr
Shatun
Porshen barmog'i
№14. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.2 Qiyinlik darajasi -1
YaMZ-236 dvigateling tirsakli vali ikki marta aylanganda yuqori bosimli yonilg'i nasosini harakatga keltiruvchi mushtchali val necha marta aylanishini aniqlang?
Bir marta
Ikki marta
Uch marta
To'rt marta
№15. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.3 Qiyinlik darajasi -2
Nima uchun gaz taqsimlash valining shesternyasiga belgi qo'yiladi?

Gaz taqsimlash fazalarini to'g'ri o'rnatishni ta'minlash uchun
Yondirish paytini o'rnatish uchun
Valni o'q bo'yicha siljishini barqarorlash holatiga o'rnatish uchun
Shesternyalarni sinib ketishini oldini olish uchun
№16. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.3 Qiyinlik darajasi -1
CHiqarish klapani porshenning chekka nuqtalariga yetib kelmasdan oldinroq ochilishi va kechikibrok yopilishi nima uchun zarur ekanligini aniqlang?
Tsilindrlarni ishlatilgan gazlardan to'la tozalanishini yaxshilaydi
Klapanni yaxshi sovitilishini ta'minlaydi
Ishchi aralashmaning to'la yonishini ta'minlaydi
Tsilindrni tezroq sovitilishini yaxshilaydi
№17. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.3 Qiyinlik darajasi -3
Klapan sterjeni uchi bilan koromislo uchi orasidagi masofa nima uchun kerakligini aniqlang?
Gaz taqsimlash mexanizmini qismlari issiqlik ta'sirida kengayadi shu tufayli issiqlik tirqishi (zazor) qo'yish uchun
Hamma klapanlarni bir xilda o'rnatish va issiqlikni bir xilda saqlab qolish uchun
Klapanlarni asta – sekin ochilishi va yopilishi va barcha issiqlik chiqib ketmasligi uchun
Koromislo va shtangalarni egilmasligi uchun
№18. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.3 Qiyinlik darajasi -2
Gaz taqsimlash mexanizmining vazifasi qaysi javobda aniq tasvirlangan?
Yonuvchi aralashma yoki xavoni o'z vaqtida kiritish klapani orqali tsilindrga kiritish va ishlatilib bo'lingan gazni o'z vaqtida chiqarish klapani orqali tsilindr ichidan tashqariga chiqarish
Yonuvchi aralashmani tsilindlar ichiga kiruvchi va ishlatilib bo'lingan gazlarni tsilindrdan chiqarishi
Kiritish klapani orqali aralashmani kirishi va yonish maxsulotini chiqarishi
Ishchi aralashmani tsilindr ichiga kiritish va tutunni tashqariga chiqarib yuborish
№19. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.3 Qiyinlik darajasi -1
Gaz taqsimlash fazasining ifodalanishini aniqlang?
Kiritish va chiqarish klapanlarining porshenni chekka nuqtalariga nisbatan ochilish va yopilish davrini tirsakli val burilishini graduslarda grafik shaklida ifodalanishi
Kiritish va chiqarish klapanlarining porshenni chekka nuqtalariganisbatan ochiq turish davrining tirsakli val aylanish burchaklari orqali ifodalanishi
Kiritish va chiqarish klapanlarining bir xil paytdagi ochiq xolatiga krivoshpning burilish burchagini mos kelishi
Yangi yonilg'i aralashmasi va ishlab bo'lgan gazlar oqimininig bir-biriga teskari harakatlanishi
№20. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.4 Qiyinlik darajasi -2
Suyuqlikning xarakatlanish bo'yicha qanday sovutish tarmoqlari mavjud?
Termosifon, aralash va majburiy
Termosifon, aralash
Termosifon, majburiy
Aralash, majburiy
№21. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.4 Qiyinlik darajasi -1
Dvigatel termostatsiz ishlaganda qanday xodisalar yuz berishini aniqlang?
Maqbul (optimal) xaroratdan past xaroratga dvigatel ishlaganda porshen va tsilindrning yeyilishi oshadi, moylash tizimiga moy o'z vaqtida bormay qismlar moysiz ishlaydi, birikmalarda yeyilishlar ko'payadi
Qish vaqtida dvigatelidagi sovituvchi suyuqlik o'ta sovib ketadi va dvigatelning ish rejimi buziladi
Yoz vaqtida tsilindr atrofidagi sovituvchi suyuqlik qizib ketadi
Dvigatel tsilindr ichida yonuvchi arashmaning yonishi yomonlashadi
№22. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.4 Qiyinlik darajasi -2
Dvigatelning sovutish tizimi qanday ish bajarishini aniklang?
Dvigatel tsilindrlari, blok karter va blok kopqog'idagi issiqlikni suyuqlik yoki xavo orqali tashqi

muhitga tarqatish jarayonini tezlashtirib, dvigatelni qulay sharoitda unumli ishlashini ta'minlaydi
Dvigatelning qizigan qismlaridan ajralib chiqqan issiqlikni tashqi muhitga bir me'yorda tarqatib turadi
Dvigatel qismlaridan ajralib chiqqan issiqlikni tarqatish jarayonini tezlashtirib, dvigatelni maqbul rejimda ishlashini ta'minlaydi
Dvigatelning qizigan qismlaridan issiqlikni tashqi muhitga tarqatib, tsilindrlar blokini sovitadi

№23. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.5 Qiyinlik darajasi -1

Sovitish tizimida termostat qanday vazifani bajarishini aniqlang?
Dvigatel yurgizilgandan keyin tsilindr g'ilofidagi suyuqlikning qizishini tezlashtirish uchun dvigatelni kalta yo'lli sovitish bilan va dvigatel ortiqcha qiziganda dvigatelni uzun yo'lli sovitish bilan ta'minlaydi, hamda sovitish tizimida maqbul xaroratni avtomatik ravishda rostlab turadi
Dvigatelni ortiqcha sovib ketishidan saqlaydi
Dvigateldagi sovituvchi suyuqlikning kizishini tezlashtiradi va avtomatik ravshida normal xaroratda bo'lishini ta'minlaydi
Dvigatelni ortiqcha qizib ketishidan saqlaydi

№24. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.5 Qiyinlik darajasi -3

Moylash tizimidagi tsentrifuga nima hisobiga aylanadi yoki ishlaydi?
Moy bosimi hisobiga
Elektrodvigatel hisobiga
Dvigatel hisobiga
Havo hisobiga

№25. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.5 Qiyinlik darajasi -1

Dvigatelning ishlash jarayonida moy qanday maxsulotlar bilan ifloslanishini aniqlang?
Chang va qismlarning ishqalanishidan hosil bo'lgan metall zarrachalari
Chang zarrachalari
To'la yonmaslikdan hosil bo'lgan metall zarrachalari
Qurum zarrachalari

№26. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.5 Qiyinlik darajasi -2

Dvigatelning ishlash jarayonida moy sifatini buzilishi sababini aniqlang?
Moy suyulib ketadi va moylash xususiyati yo'qoladi
Moyning yopishqoqligi ortadi
Moyning qovushoqligi va moylash xususiyati kamayadi
Moyning yopishqoqligi kamayadi

№27. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.5 Qiyinlik darajasi -2

Markazdan qochma filtrining moy jiklyoridan chiqib moy qaerga yo'nalishini aniqlang?
Dvigatel karteriga
Moy magistraliga
Moy radiatoriga
Tirsakli valga

№28. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.5 Qiyinlik darajasi -2

Moy tirsakli valga bormaganda qanday xodisa ro'y berishini aniqlang?
Tirsakli val bo'yinlari yeyiladi va vkladishlar erib ketadi
Shatun va tayanch bo'yinlari yeyiladi
Tirsakli val bo'yinlarida metal chiziqlari hosil bo'ladi
Tirsakli val yaroqsiz bo'lib koladi

№29. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.5 Qiyinlik darajasi -1

Qaysi javobda moylash tizimining vazifasi to'la tariflanganligini aniqlang?
Ishkalanuvchi qismlar orasidagi yuzalarga uzluk-siz moy yuborib ishqalanishni va yeyilishni kamaytiradi va qismlardagi issiqlikni O'ziga oladi hamda uni sovitadi
Ishqalanish va yeyilishlarni kamaytiradi yuzalardan moylarni sachratib yuboradi
Dvigatelning ishqalanib ishlaydigan qismlari orasidagi yuzalarga uzluksiz moy yuboradi
Ishkalanuvchi yuzalarini qisman sovitadi, ishqalanishda hosil bo'lgan metal zarrachalarini o'ziga oladi va ularni tozalaydi

№30. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.5 Qiyinlik darajasi -1

Tirsakli valning qaysi qismi shatun podshipniklariga boradigan moyini qo'shimcha tozalashini aniqlang?
Shatun bo'yni
O'zak bo'yni
Posangi
Maxovik

№31. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.6 Qiyinlik darajasi -1

Qaysi qurilma karbyurator to'zitkichidagi yonilg'i satxini doimo saqlab turadi?
Qalqovuch
Atmosfera teshigi
Jiklyor
Havo zaslonkasi

№32. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.6 Qiyinlik darajasi -2

Qaysi tarkibli yonuvchi aralashma, dvigatel quvvatini birdaniga pasayishi, buruqsab tutashiga va ovoz so'ndirgichdan kuchli shovqin chiqishiga sabab bo'lishini aniqlang?
Quyuq
Suyuqlashtirilgan
Suyuq
Normal

№33. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.6 Qiyinlik darajasi -1

Karbyuratorli dvigatelning ta'minlash tizimining vazifasini aniqlang?
Ta'minlash tizimini yonilg'i bilan xavoni tozalash va ulardan kerakli tarkibda yonuvchi aralashmasi tayyorlab, tsilindrga kiritish hamda ishlatilgan gazlarni tashqariga chiqarib yuboradi
Yonilg'i bilan xavodan kerakli tarkibda yonuvchi aralashma tayyorlaydi
Avtomobil dvigatelin yonilg'i bilan ta'minlaydi
Yonuvchi aralashmani tayyorlash va yonishdan hosil bo'lgan gazni tashqariga chiqarib yuboradi

№34. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.6 Qiyinlik darajasi -2

Karbyuratorning qaysi qurilmasi qalqovuchli kameradagi bosimni muvozanatlashtiradi?
Atmosfera teshigi
Havo zaslonkasi
Jiklyor
Qalqovuchli kamera

№35. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.6 Qiyinlik darajasi -2

Karbyuratorning qaysi qurilmasi tsilindrga uzatilayotgan yonuvchi aralashma miqdorini rostlab turishini aniqlang?
Drossel zaslonkasi
Atmosfera teshigi
Jiklyor
Havo zaslonkasi

№36. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.6 Qiyinlik darajasi -1

Gaz balonli avtomobil dvigatellarida reduktorlar asosan nechta turda bo'ladi?
Past va yuqori
Yuqori
Past
Reduktorlar farqlanmaydi

№37. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.6 Qiyinlik darajasi -3

ZIL-138A va GAZ-53-27 avtomobillarida o'rnatilgan isitkichlarda siqilgan gazni oldindan isitish uchun dvigatelning qaysi bir issiqlik energiyasidan foydalaniladi?
Ishlatilgan gazlarning haroratidan
Sovitish suyuqligini haroratidan
Atmosfera haroratidan
Kabinadaga haroratdan

№38. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.7 Qiyinlik darajasi -2

Qaysi dvigatelda siqish darajasi yuqori?
Dizelda
Karbyuratorlida
Karbyuratorli va dizelda
Trubinali dvigatelda

№39. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.7 Qiyinlik darajasi -2

Qaysi qism yonilg'ini tsilindrlarga to'zitib purkab berishini aniqlang?
Forsunka
Qo'l nasosi
Qaytarish klapani
Yuqori bosimli yonilg'i nasosi

№40. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.7 Qiyinlik darajasi -1

Yuqori bosimli yonilg'i nasosini vazifasini aniqlang?
Belgilangan paytda tsilindrga aniq miqdordagi yonilg'ini yuqori bosim bilan yuboradi
Tsilindrlarga aniq paytda yonilg'i kiritilishini ta'minlaydi
Yonilg'ini sifatli qilib to'zitib beradi
Dvigatelning yuklanish va tirsakli valning aylanish soniga muvofiq yonilg'ini tozalab beradi

№41. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.7 Qiyinlik darajasi -2

Karbyuratorli dvigatellarni gazsimon yonilg'iga o'tkazish necha usulda amalga oshiriladi?
2
4
6
3

№42. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.7 Qiyinlik darajasi -1

Gaz balonli qurilmalar necha turga ajratiladi?
2
4
6
3

№43. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.7 Qiyinlik darajasi -2

Gaz reduktorida saqlagich klapani ochilishining boshlang'ich bosimi?
1,68 MPa
0,68 MPa
1,76 MPa
1,80 MPa

№44. Fan bobi -2. Fan bo'limi-2.7 Qiyinlik darajasi -3

Dizellarda trubopuflash (trubonadduv) nima uchun qo'llaniladi?
Tsilindrni toza havo bilan tez to'ldirish va ishlatilib bo'lingan gazlardan tez chiqarib yuborish
Sovuq havo bilan issiq havoni aralashtirib beradi va dvigatelni ishlashini ta'minlaydi
Dvigatelni bir maromda ishlashini ta'minlaydi
Dvigatel ko'rsatkichlariga asosiy ta'sir ko'rsatadi va uni ishlashini ta'minlaydi

№45. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.1 Qiyinlik darajasi -1

Avtomobil harakatlanib ma'lum tezlik bilan yurayotganda ilashish muftasini ajratilishini aniqlang?
Yonilg'i sarfini va dvigatel qismlarining yeyilishini kamaytirish maqsadida
Harakatlanuvchi massalarni kamaytirish uchun
Dvigatelni kuch uzatmadan ajratish uchun
Yonilg'i miqdorini kamaytirish maqsadida

№46. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.1 Qiyinlik darajasi -1

Ilashish muftasining ishlash usuli nimaga asoslanganligini aniqlang?
Ishqalanish kuchlaridan foydalanishga
Inertiya kuchlaridan foydalanishga

Markazdan qochma kuchlardan foydalanishga
Ishqalanish momentidan foydalanishga
№47. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.1 Qiyinlik darajasi -1
Ilashish muftasining vazifasi qaysi javobda to'liq ta'riflangan?
Avtomobil joyidan qo'zg'alayotgan paytda va harakatlanib ketayotganda dvigatel tirsakli valini kuch uzatmadan qisqa muddatga ajratadi va ularni ravon qo'shadi
Dvigatelning burovchi momentini dvigateldan yetakchi g'ildiraklarga uzatadi va avtomobilni joyidan ravon qo'zg'alishini ta'minlaydi
Avtomobilni joyidan qo'zg'alishida va harakatlanayotganda dvigatelni kuch uzatmadan vaqtincha ajratib qo'yadi
Dvigatelni aylanma harakatini kuch uzatmadan vaqtincha ajratadi
№48. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.1 Qiyinlik darajasi -2
Qaysi paytda ilashish muftasini ajratiladi, ya'ni dvigatelni kuch uzatmadan ajratilishini aniqlang?
Pastlikka tushayotganda
Sirpanchiq yo'llarda tormozlanganda
Avtomobil joyidan qo'zg'alayotganda
Uzatmalarni almashtirishda
№49. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.1 Qiyinlik darajasi -2
Quyidagi javoblarning qaysi birida avtomobil kuch uzatmasining hamma agregat va mexanizmlari to'liq keltirilganligini aniqlang?
Ilashish muftasi, uzatmalar qutisi, kardanli uzatma, asosiy uzatma, differentsial va yarim o'qlar
Etakchi g'ildirak, yetakchi ko'prik va ilashish muftasi
Uzatmalar qutisi, kardanli uzatma va yarim o'qlar
Taqsimlash qutisi, kardanli uzatma, asosiy uzatma va yarim o'qlar
№50. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.1 Qiyinlik darajasi -2
Friksion ilashish muftasining yuritmasi.....?
Mexanik, gidravlik, elektromagnit
Mexanik, gidravlik
Gidravlik, elektromagnit
Gidravlik, elektromagnit, bir diskli
№51. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.2 Qiyinlik darajasi -2
TSilindrik asosiy uzatmalar qaysi avtomobil turlarida qo'llaniladi?
Dvigateli ko'ndalang joylashgan old yuritmalı avtomobillarda
Dvigateli tik joylashgan avtomobillarda
Dvigateli (V) simon joylashgan avtomobillarda
Dvigateli ko'ndalang joylashgan avtomobillarda
№52. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.2 Qiyinlik darajasi -3
Qo'shaloq asosiy uzatma shesternyalarini harakat uzatish ketma- ketligini aniqlang?
Kichik konusli shesternya katta konusli shesternya va kichik tsilindrli shesternya katta tsilindrli shesternyaga uzatadi
Katta konusli tishli shesternya kichik tsilindrli shesternyaga uzatadi
Kichik konusli shesternya kichik tsilindrli shesternyaga va katta konusli shesternya katta tsilindrli shesternya katta tsilindrli shesternyaga uzatadi
Kichik konusli shesternya katta tsilindrli shesternya katta konusli shesternyaga uzatadi
№53. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.2 Qiyinlik darajasi -3
Sinxronizatorning vazifasi nimadan iborat ekanligini aniqlang?
Ulanadigan shesternya tishlari tishlashmasdan oldinroq ularning burchak tezliklarini tenglashtirish natijasida tishlar orasidagi urilishni yo'qotadi
Ulanuvchi shesternya tishlarini burchak tezliklarini tezashtiradi va tishlar orasidagi urilishlarni kamaytiradi
Ulanadigan shesternya tishlari tishlashmasdan oldinroq ularning burchak tezliklarini tenglashtirish natijasida tishlar orasidagi urilishni qisman kamaytiradi

Uzatma tishlarini ovoz chiqarmasdan qo'shilishini ta'minlaydi
№54. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.2 Qiyinlik darajasi -1
Uzatmalar qutisining vazifasi nimalardan iborat ekanligini aniqlang?
Dvigateldagi burovchi moment miqdorini, yo'nalishini o'zgartiradi
Dvigatel tirsakli valini kuch uzatmadan uzoq muddatga ajratib qo'yadi
Burovchi moment mikdori va harakat yo'nalishini o'zgartiradi
Avtomobilni harakat tezligi va harakat yo'nalishini o'zgartiradi
№55. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.2 Qiyinlik darajasi -3
Uzatmalar qutisining har bir uzatmasi uchun uzatish sonini qaysi ifoda bilan aniqlanishini aniqlang?
$U_K = \sqrt[n-k]{U_I^{n-k}}$
$U_K = \sqrt{U_I^{n-k}}$
$U_K = \sqrt{U_I^{n-1}}$
$U_K = \sqrt[n+1]{U_I^{n-1}}$
№56. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.2 Qiyinlik darajasi -2
Uzatmalarni qo'shish mexanizmining ishi nimalardan iborat ekanligini aniqlang?
Birdaniga ikkita uzatmani qo'shib ketishiga yo'l qo'ymaydi
Uzatmalarining o'z-o'zidan ajralib ketishiga yo'l qo'ymaydi
Uzatmalarining o'z-o'zidan qo'shilishiga yo'l qo'ymaydi
Uzatmalarni oson qo'shadi va ajratadi
№57. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.2 Qiyinlik darajasi -1
Kardanli uzatmaning vazifasini keltirilgan javoblardan aniqlang?
O'qlari bir-biriga to'g'ri yotmagan va o'z holatini o'zgartira oladigan vallar yordamida burovchi momentni kuch uzatmaning bir agregatidan boshqa agregatga uzatib beradi
O'qlari bir-biriga to'g'ri yotgan va o'z xolatini o'zgartiruvchi vallar yordamida burovchi momentni kuch uzatmaning boshqa agregatiga uzatadi
O'qlari bir-biriga to'g'ri yotmagan va o'z xolatini o'zgartirmaydigan vallar yordamida burovchi momentni kuch uzatmaning bir agregatidan boshqa agregatiga uzatib beradi
Burovchi momentni uzatmalar qutisidan asosiy uzatmaga uzatadi
№58. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.2 Qiyinlik darajasi -3
Avtomobil kuch uzatmasining vazifasini aniqlang?
Bir necha mexanizmlar yor-damida dvigateldan olingan burovchi momentni miqdorini va harakat yo'nalishini o'zgartirib yetakchi g'ildiraklarga uzatib beradi
Dvigateldan olingan burovchi momentni o'zgartirib yetakchi g'ildiraklarga uzatadi
Agregat va mexanizmlar orqali dvigateldan olingan burovchi momentni o'zgartirib vazifasini bajaradi
Dvigateldan olingan burovchi momentni miqdorini va yo'nalishini o'zgartiradi
№59. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.2 Qiyinlik darajasi -2
Bosqichli uzatmalar qutisi burovchi momentni qaysi yo'l bilan o'zgartirishini aniqlang?
Har-xil juft shesternyalarning o'zlashlar sonini o'zgartirib ulash natijasida
Uzatma tishlarini ajratib- qo'shish natijasida
Juft shesternyalarni uzib- qo'shish natijasida
Shesternyalarni almashtirish natijasida
№60. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.4 Qiyinlik darajasi -2
Quyidagi keltirilgan avtomobillarning qaysi birida bir xil burchak tezlikli kardan sharnirlari ishlatiladi?
Gaz-66, zil-131
Gazel, damas
Zil-130, kamaz-5320
Neksiya, tiko
№61. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.4 Qiyinlik darajasi -2
Asosiy uzatmaning vazifasi qaysi javobda to'la tasvirlanganligini aniqlang?

Kardan validan yoki dvigateldan kelayotgan burovchi moment miqdorini hamma vaqt oshirib, burovchi momentni yarim o'qlarga 90 gradus burchak ostida uzatadi
Etakchi g'ildiraklarga uzatilayotgan aylanishlar sonini o'zgartirib beradi
Kardanli val yoki dvigateldan uzatilgan burovchi momentni ko'paytirib uni yarim o'qlarga taqsimlab beradi
Burovchi momentni miqdorini va yunalishini o'zgartirib uni yarim o'qlarga uzatadi
№62. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.4 Qiyinlik darajasi -2
Asosiy uzatmaning konstruksiyasiga qanday talablar qo'yilganligini aniqlang?
Eng kichik o'lchamlarga ega bo'lishi ravon va shovqinsiz ishlashi kerak
Minimal qiymatga ega bo'lgan uzatishlar sonini ta'minlab berishi kerak
Yuqori foydali ish ko'effitsientiga ega bo'lishi kerak
Kerakli miqdorga ega bo'lgan uzatishlar sonini ta'minlab berishi kerak
№63. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.4 Qiyinlik darajasi -1
Zamonaviy avtomobillarda asosiy uzatmaning qaysi turlari qo'llanishini aniqlang?
Yakka asosiy uzatma
Yaxlit joylashgan qo'shalok asosiy uzatma
Ajratiladigan qo'shaloq asosiy uzatma
Gipoidli yakka asosiy uzatma
№64. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.4 Qiyinlik darajasi -2
Zamonaviy avtomobillarda qaysi turdagi uzatmalar qutisi o'rnatilganligini aniqlang?
Bosqichli
Friktsionli
Gidromexanik
Elektromexanik
№65. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.4 Qiyinlik darajasi -1
Keltirilgan javoblardan differentsialni asosiy vazifasini aniqlang?
Avtomobil burilayotganda asosiy uzatmadagi yetaklanuvchi shesternyaning aylanishlar sonini yetakchi g'ildiraklarga xar-xil aylanishlar soni bilan uzatadi
Avtomobil burilayotganda yetakchi g'ildiraklarning aylanish burchakli tezligini o'zgartirib yarim o'qlarga uzatadi
Avtomobil burilayotganda tashqi va ichki yetakchi g'ildiraklarninghar xil yo'l bosishini ta'minlaydi
Etakchi g'ildirak yarim o'qlarini har xil burchakli tezlik bilan aylanishini ta'minlaydi
№66. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.4 Qiyinlik darajasi -1
Keltirilgan javoblardan yarim o'qlarning vazifasini aniqlang?
Differentsialdan burovchi momentni yetakchi g'ildiraklarga uzatib beradi
Differentsial bilan yetaklovchi gildiraklarni bevosita bog'laydi
Harakatni differentsialdan g'ildiraklarga uzatib beradi
Differentsialdagi aylanma harakatni har xil tezlikda yetakchi g'ildiraklarga uzatadi
№67. Fan bobi -3. Fan bo'limi-3.4 Qiyinlik darajasi -3
Sinxronizator uzatmalar qutisining qaysi valiga o'rnatiladi?
Yetaklovchi valida
Yetaklanuvchi valida
Oraliq valida
Orqaga yurish blok valida
№68. Fan bobi -4. Fan bo'limi-4.1 Qiyinlik darajasi -1
Avtomobil osmasining vazifasini quyidagi javoblardan aniqlang?
G'ildiraklarga tushadigan dinamik yuklanishlarni kamaytiradi, ularning tebranishlarini kamaytiradi va so'ndiradi hamda harakat davomida avtomobil kuzovining holatini boshqaradi
Ko'priklar bilan rama yoki kuzovlar o'rtasida elastik aloqani ta'minlovchi vosita
G'ildiraklarga tushadigan dinamik yuklanishlarni kamaytiradi
G'ildiraklar bilan ko'priklar o'rtasida elastik aloqani ta'minlovchi tuzilma
№69. Fan bobi -4. Fan bo'limi-4.1 Qiyinlik darajasi -2
Avtomobil ramasini vazifasini keltirilgan javoblardan aniqlang?

Avtomobil agregat va mexanizmlarini maxkamlana-digan va unga ta'sir etuvchi kuchlarni qabul qilib oluvchi asos
Dvigatel, kabina va kuzovlarni mahkamlanadigan qism
Agregatlar maxkamlangan avtomobil asosi
G'ildirak va osma orasidagi turli harakat kuchlarini qabul qilib oluvchi agregat
№70. Fan bobi -4. Fan bo'limi-4.1 Qiyinlik darajasi -1
Avtomobil shinasining vazifasini keltirilgan javoblardan aniqlang?
G'ildirakka qo'yilgan dinamik kuchlarni kamaytirish uchun mo'ljallangan
G'ildirakning yo'l bilan tishlashini oshirish uchun unga ta'sir etuvchi dinamik kuchni paydo bo'lishini ta'minlaydi
G'ildirakning yo'l sirti bilan tishlashishini yaxshilaydi
Avtomobilni tekis harakatlanishini ta'minlaydi
№71. Fan bobi -4. Fan bo'limi-4.1 Qiyinlik darajasi -1
Avtomobilning oldingi va ketingi ko'prigini vazifasini keltirilgan javoblardan aniqlang?
Osma va g'ildiraklar orasida paydo bo'lgan ta'sir etuvchi turtki kuchlarni qabul qiluvchi va o'ziga singdiruvchi agregat
G'ildiraklar va osma orasida paydo bo'lgan kuchlarni qabul qiluvchi agregat
Har qanday kuchlarni qabul qiluvchi avtomobil agregati
Turtki kuchlarni pasaytiruvchi agregat
№72. Fan bobi -4. Fan bo'limi-4.1 Qiyinlik darajasi -2
Amortizatorning vazifasini keltirilgan javoblardan aniqlang?
Avtomobil kuzovining tebranishini so'ndiruvchi qism
Avtomobil g'ildiragining yuqoriga va pastga harakatlanish natijasida yurish qismida sodir bo'lgan tebranishlarni so'ndiradi
Avtomobil yurish qismida hosil bo'lgan tebranishlarni so'ndiradi
Harakatlanayotgan avtomobilda paydo bo'lgan tebranishlarni kamaytiradi
№73. Fan bobi -4. Fan bo'limi-4.1 Qiyinlik darajasi -2
Ko'pchilik avtomobillarda osmalarning qanday turlari ishlatiladi?
Prujinali, pnevmatik, gidropnevmatik, resorali
Richagli, teleskopik, barmoqli, turtkichli
Porshenli, turtkichli, richagli, resorali
Ressorali, porshenli, halqali, shtangali
№74. Fan bobi -5. Fan bo'limi-5.1 Qiyinlik darajasi -2
Avtomobillarda qanday rul yuritmasini turi ishlatiladi?
Mexanik yuritmal
Elektrik yuritmal
Shesterniyali yuritma
Gidravlik yuritmal
№75. Fan bobi -5. Fan bo'limi-5.1 Qiyinlik darajasi -1
Boshqariluvchanlik o'lchamlarini aniqlang?
Burilish radiusi, oldingi o'ng va chap g'ildiraklarning burilish burchaklari, ko'priklarning sirpanish burchaklari, avtomobil bazasi va ko'priklarning o'lchamlari
Avtomobilni eni, balandligi bazasi, harakat tezligi va yonilg'i sarfi
Harakat tezligi, burilishidagi tezlik, burilish radiusi, og'irlik markazining joylanish o'lchamlari
Oldingi g'ildirak radiusi, eni, burchak tezligi
№76. Fan bobi -5. Fan bo'limi-5.1 Qiyinlik darajasi -1
Qaysi javobda rul boshqarmasining vazifasi to'la berilganligini aniqlang?
Avtomobil harakat yo'nalishini xaydovchi tomonidan oldingi g'ildiraklarning o'ngga yoki chapga burib o'zgartirilishini ta'minlaydigan qurilma
Haydovchi, belgilangan yo'nalish bo'yicha harakatni ta'minlovchi mexanizm va qismlarning yig'indisi
Oldingi yetakchi g'ildiraklarni harakat yo'nalishini o'zgartiradi
Haydovchi, belgilangan yo'nalish bo'yicha harakatni ta'minlovchi mexanizm
№77. Fan bobi -5. Fan bo'limi-5.1 Qiyinlik darajasi -2

Qaysi qism burish tsapfasi richaglarini sharnirli biriktirishini aniqlang?
Ko'ndalang tortqi
Bo'ylama tortqi
Oldingi o'q
Yon richaglar
№78. Fan bobi -5. Fan bo'limi-5.1 Qiyinlik darajasi -1
Rul validagi burovchi momentni rul boshqarmasining qaysi qismiga uzatilishini aniqlang?
Rul mexanizmiga
Rul yuritmasiga
Rul trapetsiyasiga
Rul chambaragiga
№79. Fan bobi -5. Fan bo'limi-5.1 Qiyinlik darajasi -1
Rul soshkasi qaysi qism bilan sharnirli biriktirilganligini aniqlang?
Bo'ylama rul tortqisi
Ko'ndalang rul tortqisi
Ko'ndalang yon richag
Oldingi o'q
№80. Fan bobi -5. Fan bo'limi-5.1 Qiyinlik darajasi -1
Rul trapetsiyasi nimalardan tashkil topgan?
Oldingi o'q, yon tomon richaglari va ko'ndalang rul tortqisi
O'q tsapfalari, ko'ndalang rul tortqisi va yon tomondagi richaglar
Oldingi o'q, yon tomondagi richaglar va bo'ylama rul tortqisi
Oldingi o'q va yon tomon richaglari
№81. Fan bobi -5. Fan bo'limi-5.1 Qiyinlik darajasi -1
Rul trpetsiyasining vazifasini aniqlang?
Oldingi gildiraklarni burilish vaktida bir xil burchakka burilishini ta'minlaydi
G'ildiraklarning aylanish tezligini burilish vaktida bir xil bulishini ta'minlaydi
Burilish vaqtida g'ildiraklarning sirpanishini oldini oladi
G'ildiraklarningburilishini osonlashtiradi
№82. Fan bobi -5. Fan bo'limi-5.1 Qiyinlik darajasi -2
Rul yuritmasining kardanli vali qaysi detalni aylanma harakatga keltiradi?
Rul mexanizmining vinti
Rul chambaragini
Porshen reyka
Soshka vali
№83. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.1 Qiyinlik darajasi -3
GAZ-53 avtomobilining to'xtab turish tormozining turini aniqlang?
Kolodkali baraban
Diskali friksion
Lentali baraban
Trosli kolodkali
№84. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.1 Qiyinlik darajasi -1
Qaysi javobda avtomobilning tormoz boshqarmasining vazifasi to'la bayon etilgan?
Avtomobil harakatini sekinlashtirish vazifasini bajaruvchi mexanizm va tuzilmalar yig'indisi
Avtomobil harakatini sekinlashtiruvchi mexanizm
Avtomobilning harakatini sekinlashtirish uchun xizmat qiluvchi tuzilma
Avtomobilni tormozlash vazifasini bajaruvchi mexanizm
№85. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.2 Qiyinlik darajasi -3
Katta massali va tog' sharoitida ishlashga mo'ljallangan avtomobillarning tormozi qaysi tormoz tizimlaridan tashkil etilganligini aniklang?
Yordamchi tormoz
Avtomobilni joyida turishini ta'minlovchi tormoz
Ishchi tormozi

Zaxira tormoz
№86. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.2 Qiyinlik darajasi -3
Avtomobil kuzov va kabinasi fazoda nechta erkinlik darajasi bo'yicha tebranishini aniqlang?
Oltita
Uchta
To'rtta
Ikkita
№87. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.1 Qiyinlik darajasi -1
Dvigatel qaysi rejimda ishlaganda uning qismlari kuchliroq yeyilishini aniqlang?
Yurgizib yuborishda
Salt ishlaganda
O'rtacha yuklanishda
To'la yuklanishda
№88. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.1 Qiyinlik darajasi -2
Avtomobilning asosiy ko'rsatkichlarini aniqlang?
Yuk ko'tarish qobiliyati, o'z vazni, yuk bilan vazni, burilish radiusi, eng katta tezligi, 100 km ga yonilg'i sarfi, tormoz yo'li, bazasi, eni, balandligi, dvigatel turi, avtomobil turi
Avtomobil turi, yurish tezligi, bazasi, balandligi, eni
Maksimal tezligi, burilish radiusi, yuk ko'tarish qobiliyati, tormoz yo'li
Burilish radiusi, yuk bilan og'irligi, 100 km ga yonilg'i sarfi, tormoz yo'li, avtomobilning uzunligi
№89. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.2 Qiyinlik darajasi -2
Avtomobilning dinamikasi omilini aniqlang?
Yuk va passajirlarni belgilangan yo'l sharoitida harakat xavfsizligini saqlagan holda maksimal o'rtacha tezlik bilan harakatlanishi qobiliyati
Belgilangan yo'lda xavf-xatarsiz yuklarni tashish qobiliyati
Yuklarni yo'lda o'rtacha tezlik bilan tashish qobiliyati
Harakat xavfsizligini saqlagan holda tezlik bilan harakatlanishi qobilyati
№90. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.1 Qiyinlik darajasi -3
Transport vositasining dinamik omilini ta'rifini aniqlang?
Transport vositasining to'la og'irlik birligiga to'g'ri kelgan kuchni avtomobilning dinamik omili deyiladi
Sarflanmagan ortiqcha tortish kuchini transport vositasining to'la og'irlik kuchi g_a ga nisbatini avtomobilning dinamik omili deyiladi
Tortish kuchiningdinamik omili deyiladi
Transport vositasining to'xtamasdan ishlashini uning dinamik omili deyiladi
№91. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.1 Qiyinlik darajasi -2
Transport vositasining qanday ekspluatatsion xususiyatlari aniqlanadi?
Tortish dinamikasi, tormozlash dinamikasi, yonilg'i tejamkorlik, boshkariluvchanlik, turg'unlik, o'tag'onlik va yurish ravonligi
Tortish kuchi, inertsia kuchi, burovchi moment, harakat konunlari, yuk tashish qobiliyati, og'irlik kuchi va og'irlik markazi
Harakatlanayotgan transport vositasiga ta'sir etuvchi kuchlar, dinamik omil, dinamik pasport va yonilg'i tejamkorlik
Harakat tezligi, tezlanish yo'l qiyaligi, yo'l qarshiligi, g'ildirakning yo'l sirti bilan tishlashish kuchi
№92. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.1 Qiyinlik darajasi -3
Transport vositasining ekspluatatsion xususiyatlar nazariyasini aniqlang?
Transport vositasining harakat qonunlari, ekspluatatsion xususiyatlari, xususiyatlarga ta'sir etuvchi omillar, transport vositasi konstruksiyasini takomillashtirish, iqtisodiy tejamkorlik va avtomobildan unumli foydalanish usullarini aniqlab beruvchi qism
Ekspluatatsion xususiyatlar nazariyasi, harakat qonunlari va ekspluatatsion xususiyatlarni o'rganuvchi fan bo'lib, nazariy mexanika, mexanizm va mashinalar nazariyasi, materiallar qarshiligi kabi fanlarga asoslangan qism
Avtomobil konstruksiyasini yanada shakllantirish yo'llarini, yuk tashish jarayonini optimal tashkil

etish va iqtisodiy masalalarni hal etish usullarini o'rgatuvchi bo'lim
Transport vositasini to'g'ri ishlatish, ish unumdorligi va yonilg'i tejamkorligini oshirish yo'llarini o'rgatuvchi bo'lim
№93. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.1 Qiyinlik darajasi -3
Tezlanish o'lchamlarini aniqlang?
Tezlanish vaqti va yo'li
Tezlanish yo'li va davri
Tezlanish davri va amplitudasi
Tezlanish vaqti va chastotasi
№94. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.1 Qiyinlik darajasi -3
Transport vositasiga ta'sir etuvchi kuchlar quvvatining muvozanatini aniqlang?
$* N_K = N_a + N_f + N_w + N_{ja}$
$N_K = N_a - N_f - N_w - N_{ja}$
$N_K = N_a - N_f + N_w - N_{ja}$
$N_w = N_{ja} + N_f + N_a + N_k$
№95. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.1 Qiyinlik darajasi -3
Transport vositasiga ta'sir etuvchi kuchlar muvozanatini aniklang?
$P_k = P_a + P_f + P_{ja} + P_w$
$P_a = P_f + P_{ja} + P_k + P_w$
$P_{ja} = P_k + P_a + P_f + P_w$
$P_{ja} = P_k + P_a + P_f + P_w$
№96. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.1 Qiyinlik darajasi -3
Transport vositasini tortish dinamikasi ta'rifini aniqlang?
Transport vositasining ma'lum ish sharoitida maksimal o'rtacha tezlik bilan harakatlanishini ta'minlaydi
Belgilanga yo'lda transport vositasining harakatlanishini ta'minlaydi
Transport vositasining o'rtacha tezligi bilan harakatlanishini yuzaga keltiradi
Transport vositasining maksimal o'rtacha tezligi bilan harakatlanishini ta'minlaydi
№97. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.1 Qiyinlik darajasi -3
Transport vositasining tortish kuchini aniklang?
$P_K = \frac{M_\kappa}{r}$
$P_K = \frac{M_e}{r}$
$P_\varphi = G_a \cdot \varphi$
$P_\alpha = G_a \cdot \sin \alpha$
№98. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.1 Qiyinlik darajasi -3
Transport vositasining harakat tenglamasini aniqlang?
$P_k + P_\psi + P_{ia} + P_w = 0$
$P_\varphi + P_f + P_w + P_{ia} = 0$
$P_f + P_\varphi + P_k + P_\psi = 0$
$P_k + P_\psi + P_{ia} + P_f = 0$
№99. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.1 Qiyinlik darajasi -3
Transport vositasining ichki yonuv dvigatel-larining tashqi tezlik tavsifining qaysi ko'rsatkichlarini hisoblash yo'li bilan aniqlanadi?
$N_{ex}, M_{ex}, g_{ex}, g_{en}, G_{\ddot{ex}}$

$P_e, M_x, g_e, n, G_{\bar{e}}, V_h$
V_{π}, V_h, D, S, R
$M_e, N_x, g_e, G_{\bar{e}}$

№100. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.2 Qiyinlik darajasi -2

GAZ-53A avtomobili ishchi tormoz tizimida qaysi turdagi g'ildirak tormozidan foydalanilganligini aniqlang?

Kolodkali
Diskali
Baraban turdagi
Lentali

№101. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.3 Qiyinlik darajasi -2

Diskali tormozning vazifasini to'la bayonini aniqlang?

Ishqalanish kuchi diskani ikki tomonida paydo bo'ladigan friksion tormoz
Ishqalanish kuchi diskani yuzasida paydo bo'ladigan friksion tormoz
Ishqalanish kuchi aylanuvchi diskanibir yon tomonida paydo bo'ladigan friksion tormoz
Ishqalanish kuchi diskali yuzasida paydo bo'ladigan kolodkali tormoz

№102. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.3 Qiyinlik darajasi -2

Tormozlanish o'lchamlarini aniqlang?

Tezlanish miqdori, tormozlanish vaqti va tormozlanish yo'li
G'ildirakning tezlanish vaqti va yo'li
G'ildirakning sekinlanish vaqti yo'li
G'ildiraklarning tez aylanish vaqti va yo'li

№103. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.3 Qiyinlik darajasi -2

Tormozlash jarayonini aniqlang?

Transport vositasining sekinlanish va unumli tormozlanishini ta'minlaydi
Harakatni tezlanishini kamaytiradi
Harakat tezligini so'ndiradi
G'ildiraklarni tormozlashni tezlashtiradi

№104. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.4 Qiyinlik darajasi -2

Avtomobil dvigatelning bir soatda sarflagan yonilg'isini aniqlang?

$G_{\bar{e}} = g_e \cdot N_e \cdot 10^{-3}$
$G_{\bar{e}} = \frac{N_e}{g_e \cdot 10^3}$
$G_{\bar{e}} = \frac{10^3}{g \cdot N_e}$
$G_{\bar{e}} = \frac{g_e}{N_e \cdot 10^3}$

№105. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.4 Qiyinlik darajasi -2

Avtomobilning 100 km masofani bosib o'tishda sarflagan yonilg'i miqdorini aniqlang?

$Q_s = \frac{g_e \cdot N_e}{10 \cdot \rho_{\bar{e}}}$
$Q_s = \frac{N_e \cdot 10}{g_{\bar{e}} \cdot \rho_{\bar{e}} \cdot V_a}$
$Q_s = \frac{g_e \cdot 10}{N_e \cdot \rho_{\bar{e}} \cdot V_a}$
$Q_s = \frac{10 \cdot g_e \cdot N_e}{\rho_{\bar{e}} \cdot V_a}$

№106. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.4 Qiyinlik darajasi -2

Sovuq dvigatelni yurgizib yuborishda nima hisobiga quyuqlashgan aralashma hosil qilinishini aniqlang?
Havo zaslonkasining to'la yopish bilan
Drossel zaslonkasini to'la ochish bilan
Drossel zaslonkasini chala yopish bilan
Havo zaslonkasini chala yopish bilan
№107. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.4 Qiyinlik darajasi -2
Ta'minlash tizimida qaysi turdagi yonilg'i nasosi ishlatilishini aniqlang?
Dafragmali
Porshenli
Shesternyali
Markazdan qochma
№108. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.4 Qiyinlik darajasi -2
Dvigatel maksimal yuklanishda ishlaganda qaysi tarkibdagi yonuvchi aralashmani ishlatilishini aniqlang?
Quyuqlashtirilgan
Suyuklantirilgan
Suyuq
Normal
№109. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.4 Qiyinlik darajasi -3
Transport vositasining ichki yonuv dvigatellarini tashqi tezlik tavsifining qaysi ko'rsatkichlari tajriba yo'li bilan aniqlanadi?
N_e, M_e, G_e, g_e
N_e, P_e, η_e, V_h
$M_e, g_e, P_i, V_{\lambda}$
P_e, n, P_i, N_i
№110. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.5 Qiyinlik darajasi -2
Transport vositalarining boshqariluvchi xususiyatini ta'rifini aniqlang?
Rul boshqarmasi va haydovchi hohishi bilan avtomobilni harakat yo'nalishini o'zgartirishi
Rul trapetsiyasi tomonidan harakat yo'nalishini o'zgartirishi
Avtomobilni burilish qobiliyati
Oldingi g'ildirakning burilishi
№111. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.5 Qiyinlik darajasi -3
Oldingi g'ildiraklarning burilish burchaklari orasidagi bog'lanishni aniqlang?
$ctg\Theta_T - ctg\Theta_N = 2 \frac{B}{L}$
$ctg\Theta_N + ctg\Theta_T = 2 \frac{B}{L}$
$\frac{ctg\Theta_T}{ctg\Theta_N} = \frac{L}{2B}$
$ctg\Theta_T + ctg\Theta_N = 2 \frac{B}{L}$
№112. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.5 Qiyinlik darajasi -3
Zamonaviy yengil avtomobilarining oldingi g'ildiraklariga qaysi turdagi tormoz mexanizmi o'rnatilganligini aniqlang?
Diskali
Trosli
Barabanli kolodkali
Kolodkali
№113. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.5 Qiyinlik darajasi -3

Yetakchi g'ildirakning shataksiramasdan harakat qilish shartini aniqlang?
$P\varphi = G_2 \cdot \varphi \geq P_k$
$P\varphi = G_1 \cdot \varphi \geq P_k$
$P_k = G_2 \cdot \varphi \geq P_\varphi$
$P\varphi = G_1 \cdot \varphi \leq P_k$
№114. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.8 Qiyinlik darajasi -1
Transport vositasining dinamik pasportini ta'rifini aniqlang?
Tezlik bo'yicha dinamik omil grafiklari, vaznlar nomogrammasi va yetakchi g'ildiraklarning shataksiramasdan harakat qilishini nazorat qilish grafigi bilan birgalikda tasvirlangan chizmalarning yig'indisi
Dinamik omillar, vaznlar va yetakchi g'ildiraklarning shataksiramasdan harakatlanish grafiklarining yig'indisi
Dinamik omillar grafigi, vaznlar nomogrammasi va g'ildiraklarning shataksiramasdan harakatlanish grafiklarining shakllari
Qarshiliklarni yengib harakatlanish tavsiflari, vaznlar nomogrammasi va hamma g'ildiraklarni shataksiramasdan harakatlanishini nazorat qilish grafiklarining yig'indisi
№115. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.8 Qiyinlik darajasi -3
Transport vositasining qiya yo'ldan ko'ndalang turg'unligini aniqlang?
$tg\beta = B / 2h_M$
$cos\beta = B / 2h_M$
$sin\beta = B / 2h_M$
$ctg\beta = B / 2h_M$
№116. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.8 Qiyinlik darajasi -3
O'tag'onlikning geometrik o'lchamlarini aniqlang?
Oldingi va ketingi burchaklar, bo'ylama radius, ko'ndalang radius va o'tag'onlikning balandligi
Ko'prik bilan yo'l sirti orasidagi masofa va g'ildirak radiusi
Avtomobilni eni, balandlaga va bazasi
Oldingi va ketingi g'ildiraklar orasidagi masofalar
№117. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.8 Qiyinlik darajasi -3
O'tuvchanligi yuqori bo'lgan avtomobillarda qanday differentsiallardan foydalaniladi?
O'qlararo differentsial
G'ildiraklararo differentsial
O'qlararo, g'ildiraklararo differentsial
Differentsial
№118. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.8 Qiyinlik darajasi -1
Transport vositasining yo'l to'siqlaridan o'tuvchanlik ta'rifini aniqlang?
Qiyin yo'l sharoitlarga va yo'l bo'lmagan joylarda avtomobilni harakatlanish qobiliyati
Toshli va tog'li yo'llardan o'ta olish qobiliyati
Tog'li va cho'l yo'llarda yurish qobiliyati
Cho'llarda yurish qobiliyati
№119. Fan bobi -7. Fan bo'limi-7.9 Qiyinlik darajasi -3
Transport vositasining bo'ylama qiya tekislikdagi turg'unligini aniqlang?
$tg\alpha = \frac{B}{h_M}$
$cos\alpha = \frac{B}{h_M}$
$sin\alpha = \frac{B}{h_M}$

$\operatorname{ctg} \alpha = \frac{B}{h_M}$
№120. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Avtomobillar vazifasiga ko'ra..... bo'linadi.
Transport, mahsus ixtisoslashgan poyga va o'tag'on avtomobillarga
Transport, mahsus
Ixtisoslashgan poyga
Mahsus ixtisoslashgan poyga va o'tag'on avtomobillarga
№121. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Avtomobil qanday ishlarni bajarishga mo'ljallangan g'ildirakli mashinadir?
Avtomobil quruqlikda harakatlanuvchi transport vositasi bo'lib, mustaqil energiya manbaiga ega mustaqilgan dvigatel bilan jihozlangan katta qulaylik va xavfsizlikka ega bo'lgan holda yo'llarda yuk va odamlarni tashishga yoki o'ziga o'rnatilgan qurilmalar yordamida mahsus
Avtomobil quruqlikda harakatlanuvchi transport vositasi bo'lib, mustaqil energiya manbaiga ega mustaqilgan dvigatel bilan jihozlangan
Katta qulaylik va xavfsizlikka ega bo'lgan holda yo'llarda yuk va odamlarni tashishga yoki o'ziga o'rnatilgan qurilmalar yordamida mahsus
Transport vositasi bo'lib, mustaqil energiya manbaiga ega mustaqilgan dvigatel bilan jihozlangan katta qulaylik va xavfsizlikka ega bo'lgan holda yo'llarda yuk va odamlarni tashishga yoki o'ziga o'rnatilgan qurilmalar yordamida mahsus
№122. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Yo'lovchi avtomobillar nimaga mo'ljallangan?
Yo'lovchilarni tashishga mo'ljallangan
YUk tashishga
Odam va yuk tashishga
Yo'lovchi va yuk tashishga
№123. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Yo'lovchi avtomobillar nechiga bo'linadi?
Ikkiga bo'linadi: engil avtomobillar va avtobuslar
Faqat yo'lovchi avtomobillari mavjud
Uchga bo'linadi engil ,yuk, avtomobillar va avtobuslar
To'rtga bo'linadi engil ,pasajjir,yuk,avtomobillar va avtobuslar
№124. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
.....avtobus deb ataladi?
Avtomobil 8 tadan ko'p o'ringa mo'ljallangan bo'lsa,
Avtomobil 7 tadan ko'p o'ringa mo'ljallangan bo'lsa
Avtomobil 18 tadan ko'p o'ringa mo'ljallangan bo'lsa,
Avtomobil 7 tadan kam o'ringa mo'ljallangan bo'lsa,
№125. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Avtobuslar vazifasiga qarab: ..... ishlarda foydalaniladigan bo'ladi?
Shahar atrofida, shahar ichida, shaharlararo, ma'lum joylarga qatnaydigan va umumiy
Shahar atrofida, shahar ichida
Ma'lum joylarga qatnaydigan
Shahar ichida, shaharlararo, ma'lum joylarga qatnaydigan va umumiy
№126. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Avtobuslar uzunligiga qarab?
5 m juda kichik(mikroavtobus); 6...7,5 m kichiq; 8...9,5 m o'rtacha; 10,5...12 m katta avtobuslarga bo'linadi
5 m juda katta (mikroavtobus); 6...7,5 m kichiq; 8...9,5 m o'rtacha; 10,5...18 m katta avtobuslarga bo'linadi

5 m dan juda kichik (mikroavtobus); 6...7,5 m kichiq; 8...9,5 m o'rtacha; 10,5...12 m katta avtobuslarga bo'linadi
5 m juda kichik(mikroavtobus); 8...9,5 m o'rtacha; 10,5...12 m katta avtobuslarga bo'linadi
№127. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Engil avtomobillarga o'rnatilgan dvigatellarni ishchi hajmiga qarab?
1, 2 l.gacha o'rta kichiq; 1,2...1,8 l kichiq; 1,8...3,5 l o'rta va 3,5 litrdan ortiq katta litrajli bo'ladi.
1, 4 l.gacha o'rta kichiq; 1,2...1,8 l kichiq; 1,8...3,5 l o'rta va 3,5 litrdan ortiq katta litrajli bo'ladi.
1, 3 l.gacha o'rta kichiq; 1,2...1,8 l kichiq; 1,8...3,5 l o'rta va 3,5 litrdan ortiq katta litrajli bo'ladi.
1, 5 l.gacha o'rta kichiq; 1,2...1,8 l kichiq; 1,8...3,5 l o'rta va 3,5 litrdan ortiq katta litrajli bo'ladi.
№128. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
YUk avtomobillari yuk vazniga qarab:..... ?
Yngil vazn 0,3...1 t; kichiq vazn 1...3; o'rta vazn 3...5 t; katta vazn 5...8 t va juda katta vazn 8 tonnadan ortiq yuk ko'taradigan avtomobillarga bo'linadi.
Kichik vazn 1...3; o'rta vazn 3...5 t; katta vazn 5...8 t va juda katta vazn 8 tonnadan ortiq yuk ko'taradigan avtomobillarga bo'linadi.
O'rta vazn 3...5 t; katta vazn 5...8 t va juda katta vazn 8 tonnadan ortiq yuk ko'taradigan avtomobillarga bo'linadi.
Katta vazn 5...8 t va juda katta vazn 8 tonnadan ortiq yuk ko'taradigan avtomobillarga bo'linadi.
№129. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Oddiy avtomobillar deb nimaga aytiladi?
Tashlama devorlari (bortlari) ochiladigan avtomobillarda har-xil yuklar tashiladi va bunday avtomobillarni umumiy ishlarni bajaruvchi
Avtomobillarda har-xil yuklar tashiladi va bunday avtomobillarni umumiy ishlarni bajaruvchi
Tashlama devorlari (bortlari) ochiladigan va bunday avtomobillarni umumiy ishlarni bajaruvchi
Tashlama devorlari (bortlari) ochiladigan avtomobillarda har-xil yuklar tashiladi
№130. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Sochiluvchi va to'kiluvchi yuklar qanday avtomobillarda tashiladi?
O'zi ag'daradigan (samosval) avtomobillarida, suyuqliklarlar sisternyali avtomobillarda, oziq-ovqatlar esa furgonli
O'zi ag'daradigan (samosval) avtomobillarida, suyuqliklarlar sisternyali
Avtomobillarida, suyuqliklarlar sisternyali avtomobillarda, oziq-ovqatlar esa furgonli
Sisternyali avtomobillarda, oziq-ovqatlar esa furgonli
№131. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Bir vaqtning o'zida universal kuzovli engil avtomobilda yuk va yo'lovchi tashilsa ..... avtomobili deyiladi?
Yuk-passajir avtomobili
Yuk-engil avtomobili
Yuk-tirkama avtomobili
Yuk-yarim tirkama avtomobili
№132. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Mahsus avtomobillar deb.....?
Ma'lum ishlarni bajarishga imkon beradigan mexanizm-qurilma va uskunalar bilan jihozlangan.
Ma'lum ishlarni bajarishga imkon bermaydigan mexanizm-qurilma va uskunalar bilan jihozlangan.
Barcha ishlarni bajarishga imkon beradigan mexanizm-qurilma va uskunalar bilan jihozlangan.
Yuk-yarim tirkama avtomobili
№133. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Poyga avtomobillari nima uchun mo'ljallangan?
Sport avtomobillari bo'lib, avtomobil sport poygasida qatnashish
Sport va tezlikni oshirish
Sport avtomobillari bo'lmasdan, faqat avtomobil sport poygasida qatnashish
Yuk avtomobillari bo'lib, avtomobil sport poygasida qatnashish
№134. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Oddiy avtomobillar ta'rifi berilgan javobni aniqlang?

Qattiq qoplamali yo'llarda harakatlanuvchi, bitta o'qi etakchi bo'lgan avtomobil oddiy avtomobil deyiladi.
Qattiq va yumshoq qoplamali yo'llarda harakatlanuvchi, bitta o'qi etakchi bo'lgan avtomobil oddiy avtomobil deyiladi.
Qattiq qoplamali va toshli yo'llarda harakatlanuvchi, bitta o'qi etakchi bo'lgan avtomobil oddiy avtomobil deyiladi.
Qattiq qoplamali yo'llarda harakatlanuvchi, avtomobil deyiladi.
№135. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
O'tag'on avtomobil ta'rifi berilgan javobni aniqlang?
YOmon va moslashtirilmagan yo'llarda harakatlanuvchi ikkita yoki uchta o'qi etakchi bo'lgan avtomobil o'tag'on avtomobil deyiladi.
Moslashtirilmagan yo'llarda harakatlanuvchi ikkita yoki uchta o'qi etakchi bo'lgan avtomobil o'tag'on avtomobil deyiladi.
YOmon va yo'llarda harakatlanuvchi ikkita yoki uchta o'qi etakchi bo'lgan avtomobil o'tag'on avtomobil deyiladi.
Moslashtirilgan yo'llarda harakatlanuvchi ikkita yoki uchta o'qi etakchi bo'lgan avtomobil o'tag'on avtomobil deyiladi.
№136. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Avtomobil shassisi qanday mexanizmlardan tuzilgan?
Dvigatelning tirsakli validagi burovchi momentni etakchi g'ildiraklarga uzatish avtomobilni harakatlantirish va boshqarishga mo'ljallangan mexanizmlardan tuzilgan.
Tirsakli validagi burovchi momentni etakchi g'ildiraklarga uzatish avtomobilni harakatlantirish va boshqarishga mo'ljallangan mexanizmlardan tuzilgan.
Dvigatelning tirsakli validagi etakchi g'ildiraklarga uzatish avtomobilni harakatlantirish va boshqarishga mo'ljallangan mexanizmlardan tuzilgan.
Dvigatelning tirsakli validagi burovchi momentni uzatish avtomobilni harakatlantirish va boshqarishga mo'ljallangan mexanizmlardan tuzilgan.
№137. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Avtomobil shassisiga nechta mexanizmlari kiradi?
Kuch uzatish, yurish qismi va boshqarish mexanizmlari.
Kuch uzatish, yurish qismi
YUurish qismi va boshqarish mexanizmlari.
Kuch uzatish va boshqarish mexanizmlari.
№138. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Ilashish muftasi nimaga hizmat qiladi?
Kuch uzatmani dvigateldan qisqa vaqtga o'zib qo'yish uzatmalarni almashtirishda harakatni o'zish va ulash hamda avtomobilni tormozlashda harakatni uzish
Dvigateldan qisqa vaqtga o'zib qo'yish uzatmalarni almashtirishda harakatni o'zish va ulash hamda avtomobilni tormozlashda harakatni uzish
Uzatmalarni almashtirishda harakatni o'zish va ulash hamda avtomobilni tormozlashda harakatni uzish
Kuch uzatmani dvigateldan qisqa vaqtga o'zib qo'yish uzatmalarni almashtirishda harakatni o'zish
№139. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Uzatmalar qutisining vazifasi?
Avtomobilning harakat tezligini kamaytirish yoki oshirish etakchi g'ildiraklardagi burovchi momentni ko'paytirish, avtomobilni harakat yo'nalishini o'zgartirish va avtomobilni to'xtatish uchun hizmat qiladi.
Tezligini kamaytirish yoki oshirish etakchi g'ildiraklardagi burovchi momentni ko'paytirish, avtomobilni harakat yo'nalishini o'zgartirish va avtomobilni to'xtatish uchun hizmat qiladi.
Oshirish etakchi g'ildiraklardagi burovchi momentni ko'paytirish, avtomobilni harakat yo'nalishini o'zgartirish va avtomobilni to'xtatish uchun hizmat qiladi.
Avtomobilning harakat tezligini kamaytirish yoki oshirish etakchi g'ildiraklardagi burovchi momentni ko'paytirish, avtomobilni harakat yo'nalishini o'zgartirish
№140. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

YArim o‘qlar vazifasi?
Differensialdagi yarim o‘qlar shesternyasidagi burovchi momentni etakchi g‘ildiraklarga
Differensialdagi yarim o‘qlar shesternyasidagi etakchi g‘ildiraklarga
Burovchi momentni etakchi g‘ildiraklarga
Yarim o‘qlar shesternyasidagi burovchi momentni etakchi g‘ildiraklarga
№141. Fan bobi -1. Fan bo‘limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Differensial .....beradi?
Asosiy uzatma orqali uzatilgan burovchi momentni yarim o‘qlarga teng taqsimlab beradi, undan tashqari avomobilni burilishgacha ichki g‘ildiraklarni burchakli tezligini kamaytirib tashqi g‘ildiraklarning burchakli tezligini ko‘paytirib
Yarim o‘qlarga teng taqsimlab beradi, undan tashqari avomobilni burilishgacha ichki g‘ildiraklarni burchakli tezligini kamaytirib tashqi g‘ildiraklarning burchakli tezligini ko‘paytirib
Burovchi momentni yarim o‘qlarga teng taqsimlab beradi, undan tashqari avomobilni burilishgacha ichki g‘ildiraklarni burchakli tezligini kamaytirib tashqi g‘ildiraklarning burchakli tezligini ko‘paytirib
Asosiy uzatma orqali uzatilgan burovchi momentni yarim o‘qlarga teng taqsimlab beradi, tashqi g‘ildiraklarning burchakli tezligini ko‘paytirib
№142. Fan bobi -1. Fan bo‘limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Rul boshqarmasining vazifasi to‘g‘ri berilgan jumlani toping?
Avtomobilning harakat yo‘nalishini o‘zgartirish uchun xizmat qiladi.
Avtomobilning harakat yo‘nalishini o‘zgartirmaslik uchun xizmat qiladi.
Avtomobilning harakatini o‘zgartirish uchun xizmat qiladi.
Yuk avtomobilning harakat yo‘nalishini o‘zgartirish uchun xizmat qiladi.
№143. Fan bobi -1. Fan bo‘limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Tormoz boshqarmasining vazifasi to‘g‘ri berilgan jumlani toping?
Avtomobilni harakat tezligini sekinlashtirish va avtomobilni to‘xtatish uchun xizmat qiladi.
Tezligini sekinlashtirish va avtomobilni to‘xtatish uchun xizmat qiladi.
Avtomobilni harakat tezligini va avtomobilni to‘xtatish uchun xizmat qiladi.
Avtomobilni harakat tezligini sekinlashtirish uchun xizmat qiladi.
№144. Fan bobi -1. Fan bo‘limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Oldingi ko‘prik .....uchun xizmat qiladi?
Avtomobilning rol boshqarmasi qismlarini osmalar va etaklovchi g‘ildiraklarni o‘rnatish uchun xizmat qiladi. Orqa ko‘prik asosiy uzatma differensial yarim o‘qlar osmalar va etakchi g‘ildiraklarning o‘rnatish
Avtomobilning rol boshqarmasi qismlarini osmalar va etaklovchi g‘ildiraklarni o‘rnatish uchun xizmat qiladi va etakchi g‘ildiraklarning o‘rnatish
Yetaklovchi g‘ildiraklarni o‘rnatish uchun xizmat qiladi. Orqa ko‘prik asosiy uzatma differensial yarim o‘qlar osmalar va etakchi g‘ildiraklarning o‘rnatish
Osmalar va etaklovchi g‘ildiraklarni o‘rnatish uchun xizmat qiladi. Orqa ko‘prik asosiy uzatma differensial yarim o‘qlar osmalar va etakchi g‘ildiraklarning o‘rnatish
№145. Fan bobi -1. Fan bo‘limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Avtomobilning yurish qismi - ?
Avtomobilni ilgari lama harakatlanishini ta‘minlaydigan aravadan tashqil topgan bo‘lib, uning asosi bo‘lib rama yoki kuzov xizmat qiladi
Avtomobilni ilgari lama harakatlanishini ta‘minlaydigan aravadan tashkil topgan bo‘lib, kuzov xizmat qiladi
Dvigatelni ilgari lama harakatlanishini ta‘minlaydigan aravadan tashqil topgan bo‘lib, uning asosi bo‘lib rama yoki kuzov xizmat qiladi
Avtomobilni harakatlanishini ta‘minlaydigan aravadan tashqil topgan bo‘lib, uning asosi bo‘lib rama yoki kuzov xizmat qiladi
№146. Fan bobi -1. Fan bo‘limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
O‘t oldirish tizimi vazifasi ?
Karbyuratorli dvigatelni majburiy ravishda o‘t oldirish uchun elektr toki uchqunini hosil qiladi va uni silindrlarga tartib bilan yuboradi

Karbyuratorli dvigatelni majburiy ravishda o't oldirish uchun uchqunini hosil qiladi va uni silindrlarga tartib bilan yuboradi
Karbyuratorli dvigatelni ravishda o't oldirish uchun elektr toki uchqunini hosil qiladi va uni silindrlarga tartib bilan yuboradi
Karbyuratorli dvigatelni majburiy ravishda o't oldirish uchun hosil qiladi va uni silindrlarga tartib bilan yuboradi

№147. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Yu.Ch.N va P.Ch.N larni tushintiring?
Porshen ustuni tirsakli val ukidan eng uzoklashgan silindr ichidagi yuqorida turish holati (nuqta) ni yuqorigi chekka nuqta (YU.CH.N) deb ataladi. Porshen ustining tirsakli val ukiga eng yaqinlashgan silindr ichidagi pastda turish holati (nuqta)ni pastki chekka nuqta (P.CH.N) deb aytaladi.
Porshen ustuni tirsakli val ukidan eng uzoklashgan silindr ichidagi yuqorida holati (nuqta) ni yuqorigi chekka nuqta (YU.CH.N) deb ataladi. Porshen ustining tirsakli val ukiga eng ichidagi pastda turish holati (nuqta)ni pastki chekka nuqta (P.CH.N) deb aytaladi.
Porshen ustuni ukidan eng uzoklashgan silindr ichidagi yuqorida turish holati (nuqta) ni yuqorigi chekka nuqta (YU.CH.N) deb ataladi. Porshen ustining tirsakli val ukiga eng yaqinlashgan silindr ichidagi pastda turish holati (nuqta)ni pastki chekka nuqta (P.CH.N) deb aytaladi.
Tirsakli val ukidan eng uzoklashgan silindr ichidagi yuqorida turish holati (nuqta) ni yuqorigi chekka nuqta (YU.CH.N) deb ataladi. Porshen ustining tirsakli val ukiga eng yaqinlashgan silindr ichidagi pastda turish holati (nuqta)ni pastki chekka nuqta (P.CH.N) deb aytaladi.

№148. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Porshen yo'li nima?
Porshen bir chekka nuqtadan ikkinchi chekka nuqttagacha harakatlanganda bosib o'tilgan masofani porshen yo'li deb ataladi
Porshen bir nuqttagacha harakatlanganda bosib o'tilgan masofani porshen yo'li deb ataladi
bir chekka nuqtadan ikkinchi chekka nuqttagacha harakatlanganda bosib o'tilgan masofani porshen yo'li deb ataladi
Porshen bir chekka nuqtadan ikkinchi chekka nuqttagacha bosib o'tilgan porshen yo'li deb ataladi

№149. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Tirsakli valning tayanch buyni va shatun o'qlari orasidagi masofani ..... deb ataladi?
Krivoship radiusi
Tirsakli val radiusi
Shatun radiusi
Gaz taqsimlash radiusi

№150. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Porshen yo'li krivoship radiusining ikki barobariga teng bo'ladi. Porshen yuqorigi chekka nuqtadan pastki chekka nuqttagacha harakatlanganda hosil bo'lgan hajm silindrning ..... deb ataladi?
Ishchi hajmi
YOnish hajmi
Silindr hajmi
To'la hajmi

№151. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Porshen yuqorigi chekka nuqtada turganda, uning yuqorisida hosil bo'lgan ..... deb ataladi?
Hajm siqish yoki yonish bo'linmasining hajmi
Siqish yonishning hajmi
Yonish bo'linmasining hajmi
Hajm siqish bo'linmasining hajmi

№152. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Porshen pastki chekka nuqtada turganda uning ustida hosil bo'lgan silindr bushligini silindrning ..... deb ataladi?
To'la hajmi
YOnish hajmi

Silindr hajmi
O'rta hajmi
№153. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Ish siklining bir qismini ..... deb ataladi?
Takt
Silindr
Sikl
Kengayish
№154. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Dvigatelnin texnikaviy ko'rsatkichlariga qaysi ko'rsatkichlar kiradi?
Avtomobil transport vositasining har nusxasi uchun uni tayyorlovchi zavod tomonidan qisqacha texnik ko'rsatkichlari beriladi, u avtomobilning yuk ko'tarish qobiliyati yoki yo'lovchi soni yuk bilan og'irligi maksimal harakatlanish tezligi, 100 km ga yonilg'i sarfi, dvigatel turi g'ildiraklar formulasi va avtomobilning tashqi o'lchamlarini uz ichiga oladi.
Avtomobilning yuk ko'tarish qobiliyati yoki yo'lovchi soni yuk bilan og'irligi maksimal harakatlanish tezligi, 100 km ga yonilg'i sarfi, dvigatel turi g'ildiraklar formulasi va avtomobilning tashqi o'lchamlarini uz ichiga oladi.
Avtomobil transport vositasining har nusxasi uchun uni tayyorlovchi zavod tomonidan qisqacha texnik ko'rsatkichlari beriladi.
100 km ga yonilg'i sarfi, dvigatel turi g'ildiraklar formulasi va avtomobilning tashqi o'lchamlarini uz ichiga oladi.
№155. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Krivoship shatunli mexanizmning tyzilishi?
Porshen, porshen xalqalari, barmog'i, shatun, tirsakli val, vkladishi va maxovik kiradi. Silindrlar bloki, karter, karter tagligi va silindrlar qopqog'i kiradi.
Porshen, porshen xalqalari, barmog'i, vkladishi va maxovik kiradi.
Porshen, porshen xalqalari, barmog'i, shatun, tirsakli val, vkladishi kiradi.
Porshen xalqalari, barmog'i, shatun, tirsakli val, vkladishi va maxovik kiradi.
№156. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Krivoship shatunli mexanizmning tyzilishi?
Porshen, porshen xalqalari, barmog'i, shatun, tirsakli val, vkladishi va maxovik kiradi. Silindrlar bloki, karter, karter tagligi va silindrlar qopqog'i kiradi.
Porshen, porshen xalqalari, barmog'i, vkladishi va maxovik kiradi.
Porshen, porshen xalqalari, barmog'i, shatun, tirsakli val, vkladishi kiradi.
Porshen xalqalari, barmog'i, shatun, tirsakli val, vkladishi va maxovik kiradi.
№157. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Maxovikning vazifasi va tuzilishi?
Maxovik cho'yandan quyib yasaladi. Maxovik dvigateldagi issiqlik energiyasining bir qismini o'ziga olib uni porshenlarni chekka nuqta (PCHN va YUCHN) lardan chiqarish, yordamchi taktlar (kiritish, siqish va chiqarish) ni bajarish va dvigatelni startyor yordamida ishga tushirish uchun xizmat qiladi.
Maxovik cho'yandan quyib yasaladi. Buning uchun maxovik gardishiga to'g'ri tishli halqani presslab o'rnatilgan. Bundan tashqari maxovik ishlashish muftasining etakchi diski vazifasini ham bajaradi.
Yordamchi taktlar (kiritish, siqish va chiqarish) ni bajarish va dvigatelni startyor yordamida ishga tushirish uchun xizmat qiladi.
Maxovik cho'yandan quyib yasaladi. Maxovik dvigateldagi issiqlik energiyasining bir qismini o'ziga olib uni porshenlarni chekka nuqta (PCHN va YUCHN) lardan chiqarish.
№158. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Silindr bloki bu?
Dvigatelnin asosiy qismi bo'lib, karter bilan yaxlit kilib qo'yib yasalgan. Blokning yuqori qismida silindrlarni o'rnatish uchun teshiklar mavjud. Silindrlar blokida tik holatda bir qator yoki V-simon shaklda 90° burchak ostida ikki qator silindrlarni joylanishi mumkin. Silindrlar bloki katta yuk avtomobillari uchun kulrang chuyandan, engil va o'rtacha yuk ko'taradigan avtomobillar uchun alyumin kotishmasidan qo'yib yasaladi.

Silindrlar blokida tik holatda bir qator yoki V-simon shaklda 90 ⁰ burchak ostida ikki qator silindrlarni joylanishi mumkin. Silindrlar bloki katta yuk avtomobillari uchun kulrang chuyandan, engil va o'rtacha yuk ko'taradigan avtomobillar
Dvigatelning asosiy qismi bo'lib, karter bilan yaxlit kilib qo'yib yasalgan.
Blokning yuqori qismida silindrlarni o'rnatish uchun teshiklar mavjud. Silindrlar blokida tik holatda bir qator yoki V-simon shaklda 90 ⁰ burchak ostida ikki qator silindrlarni joylanishi mumkin
№159. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Porshen.....?
Ichki aralashmaning silindr ichida yonishi natijasida xosil bo'lgan gaz bosimini qabul qilib uni o'z barmog'i xamda shatun orqali tirsakli valga uzatish uchun xizmat qiladi. Porshenning yuqori qismida kallak ikkita babishka va yo'naltiruvchi qism (g'ilof) bo'ladi
Ichki aralashmaning silindr ichida yonishi natijasida xosil bo'lgan gaz bosimini qabul qilib uni o'z barmog'i xamda shatun orqali tirsakli valga uzatish uchun xizmat qiladi.
Gaz bosimini qabul qilib uni o'z barmog'i xamda shatun orqali tirsakli valga uzatish uchun xizmat qiladi.
Porshenning yuqori qismida kallak ikkita babishka va yo'naltiruvchi qism
№160. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Porshen halqalari bu?
Gazlarning silindrdan karterga sizib o'tishini kamaytirish (kompRESSIYA) halqalari, shuningdek silindr devorlardan ortiqcha moyni sidirish (moy sidiruvchi halqalar) uchun xizmat qiladi. Halqalar kulrang cho'yandan yoki po'latdan tayyorlanadi va kesikchalar yordamida silindr ichki qismidan qulflanadi.
Gazlarning silindrdan o'tishini kamaytirish (kompRESSIYA) halqalari, shuningdek silindr devorlardan ortiqcha moyni sidirish (moy sidiruvchi halqalar) uchun xizmat qiladi.
Gazlarning silindrdan karterga o'tishini ko'paytirish (kompRESSIYA) halqalari, shuningdek silindr devorlardan ortiqcha moyni sidirish (moy sidiruvchi halqalar) uchun xizmat qiladi.
Halqalar kulrang cho'yandan yoki po'latdan tayyorlanadi va kesikchalar yordamida silindr ichki qismidan qulflanadi.
№161. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
Porshen barmog'i..... imkoniyat yaratadi?
Porshenni shatunga erkin harakatlanishi uchun va unga biriktirish uchun xizmat qiladi. U po'latdan ichi g'ovak qilib ishlanib sirti yuqori chastotali tok bilan toblantiriladi va porshen bobishkalariga ikkita to'xtatish (stopor) halqalari yordamida maxkamlanadi. Bunday maxkamlash usuli porshen barmog'ini birlashishga
Harakatlanishi uchun va unga biriktirish uchun xizmat qiladi. U cho'yandan ichi g'ovak qilib ishlanib sirti yuqori chastotali tok bilan toblantiril
Porshenni shatunga erkin harakatlanishi uchun va unga biriktirish uchun xizmat qiladi. U po'latdan ichi g'ovak qilib ishlanib sirti yuqori
U po'latdan ichi g'ovak qilib ishlanib sirti yuqori chastotali tok bilan toblantiriladi va porshen bobishkalariga ikkita to'xtatish (stopor) halqalari yordamida maxkamlanadi. Bunday maxkamlash usuli porshen barmog'ini birlashishga
№162. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1
SHatun ..... o'rnatiladi?
Ish yo'li taktida (kengayish jaraynida) gaz bosimini porshendan tirsakli valga, yordamchi taktlar bajarilayotganda (kiritish, siqish va chiqarish jarayonlari) esa tirsakli valdan porshenga uzatish uchun xizmat qiladi. SHatun po'latdan yasaliib, qo'shtavr kesimli sterjendan iborat, yuqorigi kallagi ajralmas va pastki kallagi ajraluvchi bo'ladi. YUqorigi kallakga bronzali vtulkani presslab kirgiziladi, pastkisiga esa shatun vkladishlari o'rnatiladi.
Ish yo'li taktida (kengayish jaraynida) gaz bosimini porshendan tirsakli valga, yordamchi taktlar bajarilayotganda (kiritish, siqish va chiqarish jarayonlari) esa tirsakli valdan porshenga uzatish
YUqorigi kallakga bronzali vtulkani presslab kirgiziladi, pastkisiga esa shatun vkladishlari o'rnatiladi. V-simon dvigatellarda tirsakli valning bitta shatun bo'yniga ikkita shatun
SHatun po'latdan yasaliib, qo'shtavr kesimli sterjendan iborat, yuqorigi kallagi ajralmas va pastki kallagi ajraluvchi bo'ladi.

№163. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Tirsakli val ..... aylantiriladi?
Gaz bosimi kuchini porshenlardan shatunlar orqali qabul qilib olib, uni krivoship orqali burovchi momentga
Krivoship orqali burovchi momentga
Bosimi kuchini porshenlardan shatunlar orqali qabul qilib olib, uni krivoship orqali burovchi momentga
Shatun po'latdan yasali, qo'shtavr kesimli sterjendan iborat, yuqorigi kallagi ajralmas va pastki kallagi ajraluvchi bo'ladi.

№164. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Dvigatelni ramaga maxkamlash, kamaytiradi?
Dvigatel va maxovik karterlarida ishlangan panjalar yoki kronshteynlar yordamida amalga oshiriladi. Maxkamlanadigan tayanchlari elastik bo'lib, ular rezina yostiqlar va prujinalar bilan ta'minlanadi.
Kronshteynlar yordamida amalga oshiriladi. Maxkamlanadigan tayanchlari elastik bo'lib, ular rezina yostiqlar va prujinalar bilan ta'minlanadi. Bunday elastik ravishda maxkamlanishi dvigatelning notekis ishlashidan vujudga keladigan silkinishlarni va aylanma harakatga ega massalarning etarli muvozanatlashtirilmaganligi, shuningdek avtomobilning harakatlanishida ramadan dvigatelga beriladigan turtki zarblarni
Elastik ravishda maxkamlanishi dvigatelning notekis ishlashidan vujudga keladigan silkinishlarni va aylanma harakatga ega massalarning etarli muvozanatlashtirilmaganligi, shuningdek avtomobilning harakatlanishida ramadan dvigatelga beriladigan turtki zarblarni
Dvigatel va maxovik karterlarida ishlangan panjalar yoki kronshteynlar yordamida amalga oshiriladi.

№165. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Rul trapetsiyasi nima?
Boshqaruvchi g'ildiraklarni bir vaqtda har xil burchakka buradi.
Sapfalarni har xil burchakka buradi.
G'ildiraklarni bir vaqtda har xil burchakka buradi.
Boshqaruvchi g'ildiraklarni har xil vaqtda har xil burchakka buradi.

№166. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Rul boshqarmasi nimalardan tashkil topgan?
Rul mexanizmi va rul yuritmasidan
Rul tortqisi va soshka
Rul yuritmasi va rul chambaragi
Rul trapetsiyasi va mexanizmi

№167. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Hozirgi zamonavi avtomobillarda rul mexanizmining turlari?
Chervakli, vintli va shesternali
Glaboidli va rolikli
Vintli va shesternali
Chervakli va vintli

№168. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Osmaning turi berilgan javobni aniqlangan?
Mustaqil va nomustaqil
Erkin va majburiy
Pog'onali va pog'onasiz
Amortizator va resoralar

№169. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Kardan uzatmaning turlari?
Asinxron va sinxron
Azinxron va sizxronizator
Sinxron
Asinxron

№170. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -1

Havo taqsimlagichning vazifasi?
Havoni ishchi silindrning oldingi yoki orqa bo'shliqlarga yetkazib berish uchun xizmat qiladi.
Yonilg'ini ishchi silindrning oldingi yoki orqa bo'shliqlarga yetkazib berish uchun xizmat qiladi.
Havoni ishchi silindrning oldingi yetkazib berish uchun xizmat qiladi.
Orqa bo'shliqlarga yetkazib berish uchun xizmat qiladi.
№171. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.1 Qiyinlik darajasi -1
Tormoz mexanizmlari quyidagi mezonlar orqali baholanadi?
Samaradorligi, barqarorligi, muvozanatlashgani reversevligi.
Samaradorligi, muvozanatlashgani reversevligi.
Muvozanatlashgani reversevligi.
Samaradorligi, barqarorligi, muvozanatlashgani
№172. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.1 Qiyinlik darajasi -1
Har bir tormoz tizimi.....tashkil topgan?
Tormoz mexanizmlari va tormoz yuritmasidan
Tormoz mexanizmlaridan
Tormoz yuritmalaridan
Tormoz kalodkalaridan
№173. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.1 Qiyinlik darajasi -1
KSHM qanday qismlardan tashkil topgan?
Qo'zg'aluvchan va qo'zg'almas
Harakatlanuvchan va aylanuvchan
Porshen, shatun va tirsakli val
Shatun, tirsakli val, maxovik
№174. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.1 Qiyinlik darajasi -1
Tirsakli valning shatun bo'yinlari 4 silindrli, 4 taktli dvigatellarda qanday burchak ostida joylashgan?
90°
180°
120°
160°
№175. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.1 Qiyinlik darajasi -1
Porshen bilan silindr orasidagi tirqish, porshenning qaysi qismida kichik bo'ladi?
Porshen tubida
Yo'naltiruvchi qismida
Kallagida
Barmoqda
№176. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.1 Qiyinlik darajasi -1
Quruq gilza deb qanday gilzalarga aytiladi?
Sovitish suyuqligi bilan tutashmagan gilzaga
Moylanmaydigan gilzaga
Yonuvchi aralashmani kiritmagan gilzaga
Havo bilan tutashgan gilzaga
№177. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.1 Qiyinlik darajasi -1
Silindrni eyilishi bir tekislikda nechta xil balandlikda o'lchanadi?
Uch (yuqorida, o'rta va pastda)
Ikki yoki uch (yuqori va o'rtada yoki yuqorida, o'rtada va pastda)
Bir (yuqori yoki pastda)
Ikki (yuqori va pastda)
№178. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.1 Qiyinlik darajasi -1
SHatundagi belgi mos ravishda o'rnatilmasa nima sodir bo'ladi?

Dvigatel ishlamaydi
Sovuq dvigatelda taqillashlar sodir bo'ladi
Qizigan dvigatelda taqillashlar sodir bo'ladi
Digatelni ish jarayoniga ta'sir etmaydi
№179. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.1 Qiyinlik darajasi -1
Porshenni chetki nuqtalardan chiqishiga nima yordam beradi?
Posangilar
Maxovik
Tirsakli val
Tirsakli val va shatun
№180. Fan bobi -6. Fan bo'limi-6.1 Qiyinlik darajasi -1
Porshenga birinchi bo'lib qanday málqa o'rnatiladi?
Moy sidiruvchi málqa
1-zichlovchi málqa
2-zichlovchi málqa
Cheklovchi málqa
№181. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
KSHM ning qaysi detallari massasi bo'yicha guruhga ajratilgan?
Tirsakli val, maxovik, shatun
Porshen va shatun
Porshen, shatun, maxovik
Qo'zg'aluvchi detallar
№182. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
KSHM ning qaysi detallari geometrik o'lchamlari bo'yicha guruhlariga ajratiladi?
Porshen, gilza, porshen málqalari, vkladishlar, porshen barmog'i, tirsakli val
Porshen, shatun, tirsakli val, silindr, porshen barmog'i
Porshen, gilza, tirsakli val, shatun
Barcha javoblar to'g'ri
№183. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
Qaysi turda joylashgan GTM da silindrlarni yonuvchi aralashmaci yoki havo bilan to'lishi yaxshi?
Klapanlari yuqorida joylashgan GTM da
Klapanlari pastda joylashgan GTM da
Har ikki turida ham
GTM to'g'ri rostlanganida
№184. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
Gaz taqsimlash fazasi qanday dvigatellarda mavjud?
Benzinli dvigatellarda
Dizel dvigatellarida
Har ikki turida ham
Reaktiv dvigatellarda
№185. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
Gaz taqsimlash fazasi qanday dvigatellarda mavjud?
Benzinli dvigatellarda
Dizel dvigatellarida
Har ikki turida ham
Reaktiv dvigatellarda
№186. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
GTM ning detallarini o'zaro almashtirsa bo'ladimi?
Faqat qo'zg'almas detallarni
Faqat qo'zg'aluvchan detallarni

O'zaro almashtirib bo'lmaydi
O'zaro almashtirib bo'ladi
№187. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
Kiritish va chiqarish klapanlarining farqi nimada?
Kallagining diametrida
Kallagining diametri va materialida
Klapaning diametri, materiali va uzunligida
Farqi bo'lmaydi
№188. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
Qaysi avtomobilning GTMi da issiqlik tirqishini rostlab turish talab etilmaydi?
NEXIA da
TICO da
VAZ da
Hammasida
№189. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
Koromislo elkalarining uzunligi qanday maqsadda bir xil qilinmagan?
Klapanni yo'naltiruvchi vtulkada to'g'ri chiziqli xarakatini ta'minlash
Mushtchalarni eyilishini kamaytirish
Konstruksiya jihatdan majburiyligi
Metall sarfini kamaytirish
№190. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
Silindr kallagini bo'shatishni qaysi boltlardan boshlanadi?
O'rtadagi boltlardan
CHetki boltlardan
Farqi yo'q
CHapdan o'nga
№191. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
Razvertka nim uchun ishlatiladi?
Rezba ochish uchun
Parmalash uchun
Teshik yuzasini silliqlash uchun
Teshik diametrini kengaytirish uchun
№192. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
Taqsimlash vallari qanday materiallardan tayyorlanadi?
Po'latdan
Po'lat yoki alyuminiy qotishmasidan
CHO'yan yoki eyilishga va issiqlikda chidamli qotishmadan
qattiq qotishmadan
№193. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
GTM qismlarga ajratilib, qayta yig'ilishda qaysi detallar yangisiga almashtirilishi kerak?
qistirma va zichlovchi qalpoqchalarni
Klapanlar va zichlovchi qalpoqchasi
Silindrlar kallagining kistirmasi
Zichlovchi qalpoqchalarni
№194. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
Qaysi avtomobilda havo bilan sovitish tizimi mavjud
ZAZ-968
VAZ-2101
Tiko
VAZ-2107
№195. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2
Suvning qaynash marorati nimaga bog'liq?

bosimga
dvigatelni qizishiga
termostatga
xaroratga

№196. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2

Sovitish tizimiga havo kirib qolsa nima bo'ladi?
Suyuqlik satxi ortadi
Suyuqlik satxi kamayadi
Dvigatel qizib ketadi
O'zgarmaydi

№197. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2

Sovitish tizimidagi mavoni chiqarish klapani qaerda joylashgan?
Radiatr qopqog'ida;
Kengaytirgich qopqog'ida
Termostatda
Dvigatelda

№198. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2

Qaysi avtomobil, salonni sovitish tizimi orqali isitilmaydi?
ZAZ-968
M-412
Tiko
Damas

№199. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2

Termostatning klapani nima hisobiga ochiladi?
Bosim
Suyuqlik
Harorat
Termostatda

№200. Fan bobi -1. Fan bo'limi-1.4 Qiyinlik darajasi -2

Qaysi moflatda sovitish tizimi ochiq tizim deyiladi?
Kengaytirgich qopqog'i ochiq
Radiator qopqog'i ochiq
Havo bilan sovitish tizimi
Termostatda

Tuzuvchi

S.Imomnazarov

Kafedra mudiri

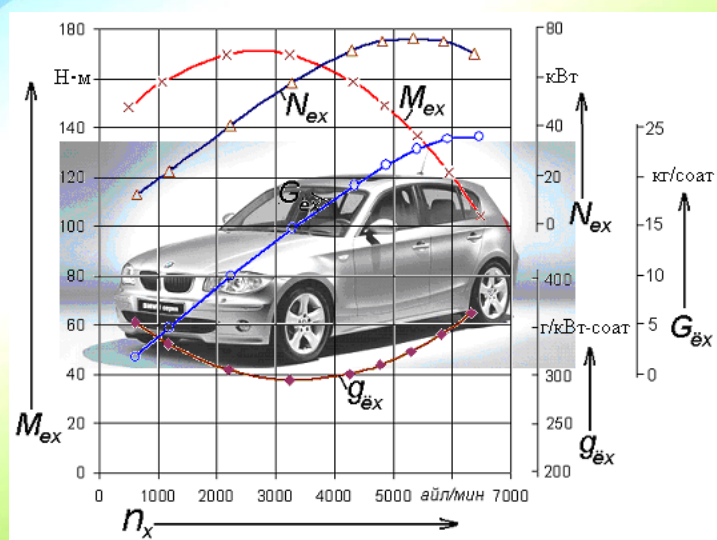
M.Boydadayev

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR V AZIRLIGI
NAMANGAN MUHANDISLIK-QURILISH INSTITUTI

Yerusti transport tizimlari kafedrası

TRANSPORT VOSITALARI KONSTRUKTSIYASI
fanidan talabalar bilimini reyting usulida

BAHOLASH MEZONI

Namangan-2023

Ushbu baholash mezoni kunduzgi bo'lim 5310600 Yer usti transport tizimlari va ularning ekspluatatsiyasi yo'nalishi davlat ta'lim standartlari, o'quv reja va dasturlariga asosan tayyorlandi.

Baholash mezoni kunduzgi bo'lim talabalari uchun «Transport vositalari konstruktsiyasi» fanidan nazorat va yakuniy baholash mezonlari hamda fanni mustaqil o'zlashtirishlarida qo'llashga mo'ljallangan.

Tuzuvchilar

Imomnazarov Sarvar Qoviljonovich, Transport vositalari muhandisligi kafedrasida o'qituvchisi, PhD.

Taqrizchi

Valiyeva Gulshan Fayzimurodovna,
Transport vositalari muhandisligi kafedrasida
v.b. dotsenti.

Ushbu baholash mezoni , Transport vositalari muhandisligi kafedrasining _____ 2023 yildagi yig'ilishida ____ - majlis bayoni) ko'rib chiqildi va ma'qullandi.

Transport fakulteti ilmiy-uslubiy kengashining _____.2023 yil yig'ilishida (____-sonli majlis bayoni) ko'rib chiqilgan.

Baholash mezoni institut ilmiy-uslubiy kengashining 2023 yil _____dagi ____-sonli majlisida muhokama qilingan va foydalanishga tavsiya etilgan (ro'yxat raqami №_____).

Kirish

Transport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 4 maydagi qarori qabul qilindi.

Ushbu qarorda Respublika transport sohasi uchun yuqori malakali kadrlarni tayyorlash tizimini ilg'or xorijiy tajriba va xalqaro standartlar asosida tubdan takomillashtirish, o'quv jarayoniga o'qitishning innovatsion shakl va metodlari hamda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, tarmoq ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va ilmiy salohiyatini yanada oshirish masallari belgilab berildi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta'lim islohotlari bo'yicha belgilangan vazifalarni boqichma-bosqich amalga oshirilar ekan, bunda tayyorlanayotgan kadrlar sifatini oshirish mamalaktimiz ta'lim tizimidagi dolzarb vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi. Albatta, bu ko'rsatkich bir necha ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarga (o'quv modiy-texnik baza, o'qituvchi mahorati, vaqt va h.k.) bog'liq bo'lsada, talabalarning barcha fanlardan, shu jumladan, Avtotransport tarmog'i korxonalarini loyihalash fanidan ham o'quv materialini semestr davomida mo'ttasil puxta o'zlashtirib borishlari muhim omillardan biri bo'lib hisoblanishi tabiiydir. Yoxud, bu fan talabalarni bo'lajak professional kasbiy faoliyatiga tayyorlash, ayniqsa, ularni jahon andozalariga muvofiq bo'lgan zamonaviy malakalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Fan bo'yicha baholash tizimini ilg'or xorijiy mamlakatlar ta'lim tizimidagi talablarga muvofiqlashtirib, takomillashtirish maqsadida, semestr davomida o'zlashtirilishi zarur bo'lgan o'quv materialining hajmi, nazorat turlari, topshiriqlar mazmuni hamda ularga tegishli bo'lgan ballar taqsimotini oldindan ishlab chiqib, talabalarga ma'lum qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, jahon pedagogik amaliyotida ta'kidlanishicha **“baholash tizimini takomillashtirishni e'tiborga olmagan har qanday ta'lim islohotlari muvaffaqiyatga erishmagan”**. **Chunki, baho o'qitish - o'rgatish natijasining talabalar hatti-harakati va faoliyatida ifodalanganlik darajasi bo'lishi bilan bir vaqtda, u tayyorlanayotgan kadrlarning har bir o'qitish bosqichlari hamda uning yakunidagi sifatini ham belgilaydi.**

Mazkur baholash mezonlari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi PQ-3775-son «Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2018 yil 9 avgustdagi 19-2018-son buyrug'iga binoan Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholashning reyting tizimi to'g'risida Nizomi asosida tayyorlandi. Talabalar bilimini nazorat qilish va reyting tizimi orqali baholashdan maqsad ta'lim sifatini boshqarish orqali raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga erishish, talabalarning fanlarni o'zlashtirishida bo'shliqlar hosil bo'lishini oldini olish, ularni aniqlash va bartaraf etishdan iborat.

Nazorat turlari va baholash mezonlari

1. Nazorat turlari

1. Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish oraliq va yakuniy nazorat turlarini o'tkazish orqali amalga oshiriladi.

2. Oraliq nazorat semestr davomida ishchi fan dasturining tegishli bo'limi tugagandan keyin talabani bilim va amaliy ko'nikmalarini baholash maqsadida o'quv mashg'ulotlari davomida o'tkaziladi.

3. Oraliq nazorat turi har bir fan bo'yicha fanning xususiyatidan kelib chiqqan holda 2 marta gacha o'tkazilishi mumkin.

Oraliq nazorat turini o'tkazish shakli va muddati fanning xususiyati va fanga ajratilgan soatlardan kelib chiqib tegishli kafedra tomonidan belgilanadi.

4. Oraliq nazorat turining topshiriqlari tegishli kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan ishlab chiqiladi va mazkur kafedra mudiri tomonidan tasdiqlanadi.

5. Semestr davomida haftasiga 2 akademik soatdan (tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida 4 akademik soatdan) kam bo'lgan fanlar bo'yicha oraliq nazorat turi o'tkazilmaydi.

6. Talabani amaliy, seminar, laboratoriya mashg'ulotlari va mustaqil ta'lim topshiriqlarini bajarishi, shuningdek uning ushbu mashg'ulotlardagi faolligi fan o'qituvchisi tomonidan baholab boriladi. Baholash mazkur Nizomning **15-bandida** nazarda tutilgan mezonlar asosida amalga oshiriladi.

Talabani oraliq nazorat turi bo'yicha baholashda, uning o'quv mashg'ulotlari davomida olgan baholari inobatga olinadi.

7. Yakuniy nazorat turi semestr yakunida (tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida fan yakunida) tegishli fan bo'yicha talabani nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarini o'zlashtirish darajasini aniqlash maqsadida o'tkaziladi.

8. Yakuniy nazorat turini o'tkazish shakli tegishli fan bo'yicha kafedra tomonidan belgilanadi.

9. Yakuniy nazorat turi oliy ta'lim muassasasining tegishli fakultet dekani yoki o'quv-uslubiy bo'lim tomonidan ishlab chiqiladigan hamda o'quv ishlari bo'yicha prorektor tomonidan tasdiqlanadigan Yakuniy nazorat turlarini o'tkazish jadvaliga muvofiq o'tkaziladi.

10. Tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida oraliq va yakuniy nazorat turlari ob'ektiv tizimlashtirilgan klinik sinov yoki ob'ektiv tizimlashtirilgan imtihon shakllarida o'tkazilishi mumkin.

2. Talabalar bilimini baholash mezonlari

1. Talabalarning bilimi quyidagi mezonlar asosida:

talaba mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda — 5 (a'lo) baho;

talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda — 4 (yaxshi) baho;

talaba olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda — 3 (qoniqarli) baho;

talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmaydi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas deb topilganda — 2 (qoniqarsiz) baho bilan baholanadi.

2. Nazorat turlarini o'tkazish bo'yicha tuzilgan topshiriqlarning mazmuni talabaning o'zlashtirishini xolis (ob'ektiv) va aniq baholash imkoniyatini berishi shart.

3. Talabalar bilimini baholash

1. Talabalar bilimini baholash 5 baholik tizimda amalga oshiriladi.

2. Oraliq nazorat turini o'tkazish va mazkur nazorat turi bo'yicha talabaning bilimini baholash tegishli fan bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini olib borgan professor-o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi.

Yakuniy nazorat turini o'tkazish va mazkur nazorat turi bo'yicha talabaning bilimini baholash o'quv mashg'ulotlarini olib bormagan professor-o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi.

Tegishli fan bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini olib borgan professor-o'qituvchi yakuniy nazorat turini o'tkazishda ishtirok etishi taqiqlanadi.

Yakuniy nazorat turini o'tkazishda kelishuv asosida boshqa oliy ta'lim muassasalarining tegishli fan bo'yicha professor-o'qituvchilari jalb qilinishi mumkin.

3. Tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida oraliq va yakuniy nazorat turlarini o'tkazish, shuningdek talabalarning bilimini baholash tegishli kafedra mudiri tomonidan tashkil etiladigan komissiya tomonidan amalga oshiriladi.

Komissiya tarkibi tegishli fan professor-o'qituvchilari va soha mutaxassislari orasidan shakllantiriladi.

Komissiya tarkibiga kelishuv asosida boshqa tashkilotlarning soha mutaxassislari ham jalb qilinishi mumkin.

4. Oliy ta'lim muassasasida nazorat turlarini o'tkazilishi tegishli oliy ta'lim muassasasining ta'lim sifatini nazorat qilish bo'limi tomonidan doimiy ravishda o'rganib boriladi. Bunda nazorat turlarini o'tkazilish tartibi buzilganligi aniqlangan hollarda, o'tkazilgan nazorat turlarining natijalari bekor qilinishi hamda tegishli nazorat turi qaytadan o'tkazilishi mumkin.

5. Talaba tegishli fan bo'yicha yakuniy nazorat turi o'tkaziladigan muddatga qadar oraliq nazorat turini topshirgan bo'lishlari shart.

6. Oraliq nazorat turini topshirmagan, shuningdek ushbu nazorat turi bo'yicha «2» (qoniqarsiz) baho bilan baholangan talaba yakuniy nazorat turiga kiritilmaydi.

Yakuniy nazorat turiga kirmagan yoki kiritilmagan, shuningdek ushbu nazorat turi bo'yicha «2» (qoniqarsiz) baho bilan baholangan talaba akademik qarzdor hisoblanadi.

7. Talaba uzrli sabablarga ko'ra oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turiga kirmagan taqdirda ushbu talabaga tegishli nazorat turini qayta topshirishga fakul'tet dekanining farmoyishi asosida ruxsat beriladi.

8. Bir kunda 1 tadan ortiq fan bo'yicha yakuniy nazorat turi o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi. Yakuniy nazorat turlarini o'tkazish kamida 2 kun oralig'ida belgilanishi lozim.

9. Bitiruvchi kurs bo'lmagan talabalar kuzgi semestr natijalari bo'yicha 3 tagacha fandan (fanlardan) akademik qarzdorligi bo'lgan hollarda talabaga bir oygacha, bahorgi semestr natijalari bo'yicha 3 tagacha fandan (fanlardan) akademik qarzdorligi bo'lgan talabaga tegishli fan (fanlar) bo'yicha oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turlarini yangi o'quv yili boshidan qayta topshirish uchun 1 oy muddat beriladi.

Bitiruvchi kurs talabalariga bahorgi semestr natijalari bo'yicha o'zlashtirmagan fandan (fanlardan) qayta topshirish uchun yakuniy davlat attestatsiyasi boshlangunga qadar ruxsat beriladi.

Fanlardan akademik qarzdorligi 4 ta va undan ko'p bo'lgan talabalarga qayta topshirishga ruxsat berilmaydi va ular oliy ta'lim muassasasi rektorining (boshlig'ining, filial direktorining) buyrug'i bilan kursdan qoldiriladi.

10. Talabaga oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turini qayta topshirish uchun berilgan muddat davomida talaba tomonidan qayta topshirishlar soni 2 martadan ko'p bo'lmasligi kerak.

Talaba oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turini birinchi marta qayta topshirishdan o'ta olmagan taqdirda, fakul'tet dekani tomonidan komissiya tuziladi. Komissiya tarkibi tegishli fan bo'yicha professor-o'qituvchi va soha mutaxassisleri orasidan shakllantiriladi.

Ikkinchi marta oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turini o'tkazish va talabani baholash mazkur komissiya tomonidan amalga oshiriladi.

11. Berilgan muddat davomida mavjud bo'lgan qarzдорlikni topshira olmagan talaba bo'yicha fakul'tet dekani bildirgi bilan oliy ta'lim muassasasi rektorini (boshlig'ini, filial direktorini) xabardor qiladi va ushbu talaba rektor (boshliq, filial direktori) buyrug'i asosida kursdan qoldiriladi.

12. Talaba uzrli sabablarsiz malakaviy amaliyotga qatnashmagan, shuningdek malakaviy amaliyot yakunlari bo'yicha «2» (qoniqarsiz) baho bilan baholangan hollarda, u akademik qarzдор hisoblanadi va kursdan qoldiriladi.

13. Kursda qoldirilgan talaba fanni (fanlarni) o'zlashtirmagan semestr boshidan to'lov-kontrakt asosida mazkur o'quv yilining tegishli semestri uchun tasdiqlangan o'quv rejaga muvofiq o'qishni davom ettiradi.

14. Baholash natijasidan norozi bo'lgan talabalar fakul'tet dekani tomonidan tashkil etiladigan Apellyatsiya komissiyasiga apellyatsiya berish huquqiga ega.

15. Apellyatsiya komissiyasi tarkibiga talabani baholashda ishtirok etmagan tegishli fan professor-o'qituvchilari orasidan komissiya raisi va kamida to'rt nafar a'zo kiritiladi.

16. Talaba baholash natijasidan norozi bo'lgan taqdirda, baholash natijasi e'lon qilingan vaqtdan boshlab 24 soat davomida apellyatsiya berishi mumkin. Talaba tomonidan berilgan apellyatsiya Apellyatsiya komissiyasi tomonidan 2 kun ichida ko'rib chiqilishi lozim.

17. Talabaning apellyatsiyasini ko'rib chiqishda talaba ishtirok etish huquqiga ega.

18. Apellyatsiya komissiyasi talabaning apellyatsiyasini ko'rib chiqib, uning natijasi bo'yicha tegishli qaror qabul qiladi. Qarorda talabaning tegishli fanni o'zlashtirgani yoki o'zlashtira olmaganini ko'rsatiladi.

Apellyatsiya komissiyasi tegishli qarorni fakul'tet dekani va talabaga yetkazilishini ta'minlaydi.

4. Baholash natijalarini qayd qilish

1. Talabalar bilimini baholash tegishli fan bo'yicha professor-o'qituvchi tomonidan Talabalarining fanlarni o'zlashtirishini hisobga olish jurnalida (bundan buyon

matnda Jurnal deb yuritiladi) qayd etib boriladi. Professor-o'qituvchi qo'shimcha ravishda talabalar bilimini baholashni elektron tizimda ham yuritishi mumkin.

Professor-o'qituvchi Jurnalda talabaga qo'yilgan baholarni shu kunning o'zida qayd etib boradi. Agar talabaning bilimini baholash yozma ish shaklida o'tkazilgan bo'lsa, bunda professor-o'qituvchi talabalarining natijalarini 3 kundan ko'p bo'lmagan muddatda Jurnalga qayd etishi lozim.

2. Nazorat turi bo'yicha talabaning bilimi «3» (qoniqarli) yoki «4» (yaxshi) yoxud «5» (a'lo) baho bilan baholanganda, nazorat turini qayta topshirishga yo'l qo'yilmaydi.

3. Talaba nazorat turi o'tkazilgan vaqtda uzrli sabablarsiz qatnashmagan hollarda Jurnalga «0» belgisi yozib qo'yiladi.

4. Jurnal tegishli fan bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini olib borgan professor-o'qituvchi, kafedra mudiri va fakul'tet dekani tomonidan imzolanadi hamda fakul'tet dekanatida saqlanadi. Jurnalning saqlanishi uchun fakul'tet dekani mas'ul hisoblanadi.

5. Talabalarining yakuniy nazorat turi bo'yicha baholari Jurnalga qayd etilganda, shu kunning o'zida talabaning Baholash daftariga ham yozib qo'yilishi kerak.

6. Yakuniy nazorat turi bo'yicha talabaning bilimi «2» (qoniqarsiz) baho bilan baholangan yoki Jurnalga «0» belgisi yozib qo'yilgan hollarda ushbu baho yoki belgi talabaning Baholash daftariga yozilmaydi.

7. Jurnalning o'z vaqtida, to'g'ri va to'liq yuritilishi, shuningdek undagi baho va boshqa ma'lumotlarga asossiz o'zgartirishlar kiritilmasligi uchun fakul'tet dekani va tegishli fan bo'yicha professor-o'qituvchi mas'ul hisoblanadi.

8. Tegishli o'quv yili yakuni bo'yicha ishchi o'quv rejadagi fanlar bo'yicha «3» (qoniqarli) yoki «4» (yaxshi) yoxud «5» (a'lo) baho bilan baholangan talaba oliy ta'lim muassasasi rektorining (boshlig'ining, filial direktorining) buyrug'iga asosan keyingi kursga o'tkaziladi.

10. Baholash natijalari kafedra yig'ilishlari, fakul'tet va oliy ta'lim muassasasi Kengashlarida muntazam ravishda muhokama etib boriladi va tegishli qarorlar qabul qilinadi.

11. O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim muassasalarida talabalar o'zlashtirishini baholash tizimini 5 baho yoki 100 ballik tizim va ilg'or xorijiy davlatlar oliy ta'lim tizimida qo'llaniladigan baholash tizimiga qiyosiy taqqoslash hamda ularga o'tkazish mazkur Nizomning ilovasiga muvofiq jadvallar asosida amalga oshiriladi.

TRANSPORT VOSITALARI KONSTRUKTSIYASI FANIDAN BAHOLASH MEZONI

Mazkur fan o'quv rejasi bo'yicha 5 va 6-semestrlarda o'tiladi. Fan yo'nalish bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi.

Mazkur fan o'quv rejasi bo'yicha 1-semestrda o'tiladi. Fan yo'nalish bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi.

Fanning nomi	Ta'lim yo'nalishi	Kurs	Semestr-lar	Ma'ruza	Tajriba	Amaliy mashg'ulotlar	kurs	Iloxyasi	Mustaqil ta'lim	Jami

Transport vositalari konstruktsiyasi	5310600-“Yer usti transport tizimlari va ularning ekspluatatsiyasi”	3	5-6	80	64	16	+	160	160

Ma’ruza (shu jumladan muammoli, tarqatma materiallar asosida), amaliy va seminar mashg’uloti soatlaridan iborat bo’lib ON va YaN baholarining taqsimoti quyidagicha bo’lishi tavsiya etiladi.

Baholash turlari bo’yicha taqsimoti

Semestrlar	Baholash shakllari								
	Oraliq baholash- 5 baho								Yakuniy - 5 baho
	I-ON				II-ON				
	Ma’ruza	Amaliy	Laboratoriya	Mustaqil ta’lim	Ma’ruza	Amaliy	Laboratoriya	Mustaqil ta’lim	5 baho (yozma)
5-semestr uchun	1-9	-	1-7	1-12	10-18	-	8-15	12-24	
6-semestr uchun	1-4	1-8	-	25-37	5-9	-	1-8	38-48	
Jami:	5 baho				5 baho				5 baho

1-oraliq nazorat topshiriqlari 5-semestrda 18 soat ma’ruza va amaliy mashg’ulotlari o’tkazilgandan so’ng og’zaki shaklida o’tkazish tavsiya etiladi. Oraliq nazorat topshiriqlariga har bir talaba amaliy mashg’ulotlarning hisobotlarini topshirish jarayonidagi muloqot paytida og’zaki ko’rinishda javob berishi mumkin. Oraliq nazorat uchun belgilangan mustaqil ish topshiriqlari yozma shaklda bajariladi.

2-oraliq nazorat topshiriqlari 1-semestrda 18 soat ma’ruza va amaliy mashg’ulotlari o’tkazilgandan so’ng, yozma ish topshiriqlari shaklida o’tkazish tavsiya etiladi. Ushbu yozma ish 3 ta savoldan iborat. Oraliq nazorat topshiriqlariga har bir talaba amaliy mashg’ulotlarning hisobotlarini topshirish jarayonidagi muloqot paytida og’zaki ko’rinishda javob berishi mumkin. Oraliq nazorat uchun belgilangan mustaqil ish topshiriqlari bajariladi.

Oraliq nazoratlar o’tkazilib, baholangandan so’ng barcha baholarni o’rta arifmetik qiymati xisoblanadi. Ushbu olingan natija talabani o’zlashtirish ko’rsatkichini belgilaydi.

Yakuniy nazorat yozma shaklida o’tkazish tavsiya etiladi.

Oraliq va yakuniy savollar banki ilovaga muvofiq o’quv mashg’ulotlari boshlanganda talabalar ixtiyoriga yetkaziladi.

5-semestrda 1 va 2-oraliq baholashga topshiriqlar

1-Oraliq baholash topshiriqlari (ushbu mavzulardan test, og’zaki usullarda nazorat ishi topshiradi)

5 semestr TVM yo'nalishi

1. Avtomobil transport vositasining taraqqiyot bosqichlari.
2. Respublikamizda avtomobilsozlik sanoatini barpo etilishi va rivojlanish istiqbollari.
3. Avtomobil transport vositasining turlari va indeksatsiyalanish hamda rusumlari.
4. Avtomobil transport vositasining atrof muhitga ta'siri.
5. Transport vositasining umumiy tuzilishi.
6. Avtomobilning asosiy agregatlari, ularning asosiy vazifalari va joylanishi.
7. Transport vositasining asosiy texnik ko'rsatkichlari.
8. Ichki yonuv dvigateli (IYoD) ning vazifasi va turlari.
9. IYoD ning umumiy tuzilishi.
10. IYoD ning mexanizmlari, ularning vazifalari va joylanishi.
11. IYoD tizimlari, ularning vazifalari va joylanishi.
12. IYoD ning asosiy ko'rsatkichlari.
13. To'rt taktli dvigatelning ish tsikli.
14. Ikki taktli dvigatelning ish tsikli.
15. IYoD ning atrof-muhitga ta'siri.
16. IYoD ning asosiy texnik ko'rsatkichlari.
17. Krivoship shatunli mexanizm (KShM) ning vazifasi turlari va qo'llanishi.
18. KShM ning tuzilishi va joylanishi.
19. KShM qismlarining vazifalari, tuzilishi, materiali va joylanishi.
20. Mahovikning vazifasi, tuzilishi, ishlashi, materiali va joylanishi.
21. TSilindrlar bloki, blok qapqog'i, karter va karter tagligining vazifasi, tuzilishi, materiali hamda joylanishi.
22. KShM tuzilishidagi konstruktsiya xususiyatlari.
23. Gaz taqsimlash mexanizmi (GTM) ning turlari va qo'llanishi.
24. GTM ning tuzilishi.
25. GTM qismlarining vazifasi, tuzilishi, materiali va joylanishi.
26. GTM tuzilishidagi konstruktsiya xususiyatlar.
27. GAZ taqsimlash fazalari va tsilindrlarning ishlash tartibi.
28. Sovitish tizimining vazifasi, turlari va qo'llanishi.
29. Sovitish tizimining suyuqliklari va ularning xususiyatlari.
30. Suyuqlik bilan sovitish tizimining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
31. Tezlatish nasosining vazifasi tuzilishi va ishlashi.
32. Havo bilan benzin tozalagichlarning turlari, tuzilishi va ishlashi.
33. Benzin so'rish nasosining tuzilishi va ishlashi.
34. Tirsakli valning aylanishlar chastotasini havoli rostlagichining tuzilishi, ishlashi, qo'llanishi va joylanishi.
35. Dvigatelning gaz bilan ta'minlash tizimining vazifasi, turlari va tuzilishi.
36. Suyultirilgan va siqilgan gazlar, ularning xususiyatlari.
37. Suyultirilgan gaz ballonli ta'minlash tizimining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
38. Siqilgan gaz balonli ta'minlash tizimining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
39. Ikki bosqichli reduktorning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
40. Bug'latgich va gaz aralashtirgichning tuzilishi hamda ishlashi.
41. Elektromagnitli klapan-tozalagichning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
42. Yonish qoldiqlarining atrof-muhitga ta'siri va uni bartaraf etish choralari.

43. To'rt taktli dizel dvigatelning yonilg'i bilan ta'minlash tizimining vazifasi, tuzilishi va joylanishi.
44. Dizel yonilg'isi va uning xususiyatlari.
45. Yonilg'i so'rish nasosining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
46. Yonilg'ini dag'al mayin tozalagichlarning tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
47. Yuqori bosimli yonilg'i nasosining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
48. Past va yuqori bosimli yonilg'i naychalari va ularning joylanishi.
49. Forsunkaning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
50. Yonish bo'linmalarining turlari, joylanishi va qo'llanishi.
51. Havo tozalagichning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
52. Dizel dvigatelda yonuvchi aralashmani hosil bo'lishi.
53. Tirsakli valning aylanishlar chastotasini barcha maromli rostlagichining vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanish Tezlatish nasosining vazifasi tuzilishi va ishlashi.
54. Havo bilan benzin tozalagichlarning turlari, tuzilishi va ishlashi.
55. Benzin so'rish nasosining tuzilishi va ishlashi.
56. Tirsakli valning aylanishlar chastotasini havoli rostlagichining tuzilishi, ishlashi, qo'llanishi va joylanishi.
57. Injektorli ta'minlash tizimlari.
58. Injektorli ta'minlash tizimlarining istiqbolari.
59. Dvigatelning gaz bilan ta'minlash tizimining vazifasi, turlari va tuzilishi.
60. Suyultirilgan va siqilgan gazlar, ularning xususiyatlari.
61. Suyultirilgan gaz ballonli ta'minlash tizimining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
62. Siqilgan gaz balonli ta'minlash tizimining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
63. Ikki bosqichli reduktorning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
64. Bug'latgich va gaz aralashtirgichning tuzilishi hamda ishlashi.
65. Elektromagnitli klapan-tozalagichning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
66. Yonish qoldiqlarining atrof-muhitga ta'siri va uni bartaraf etish choralari.
67. To'rt taktli dizel dvigatelning yonilg'i bilan ta'minlash tizimining vazifasi, tuzilishi va joylanishi.
68. Dizel yonilg'isi va uning xususiyatlari.
69. Yonilg'i so'rish nasosining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
70. Yonilg'ini dag'al mayin tozalagichlarning tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
71. Yuqori bosimli yonilg'i nasosining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
72. Past va yuqori bosimli yonilg'i naychalari va ularning joylanishi.
73. Forsunkaning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
74. Yonish bo'linmalarining turlari, joylanishi va qo'llanishi.
75. Havo tozalagichning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
76. Dizel dvigatelda yonuvchi aralashmani hosil bo'lishi.
77. Dizel dvigatellarining rivojlanishi.

2-oraliq nazorat topshiriqlari TVM yo'nalishi

2-oraliq nazorat ma'ruza materiallari asosida og'zaki (test) shaklida o'tkaziladi. 2-oraliq nazorat uchun 5 baho shaklida mustaqil ish topshirig'i uchun 5 baho ajratilgan.

№	Faoliyat turi 2- Oralik	baho
1	1-oralik nazorat og'zaki, test uchun	2,3,5
2	Mustaqil ishni bajargani va himoya qilgani uchun	2,3,5
	O'rtacha	2,3,5

2-oralik nazorat topshiriqlari

5 semestr TVM yo'nalishi

1. Kuch uzatmaning vazifasi turlari va tuzilishi.
2. Mexanik kuch uzatmaning turlari, mexanizmlari va ularning joylanishi.
3. Hidromexanik kuch uzatmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
4. Elektromexanik kuch uzatmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
5. Ilashish muftasining vazifasi, turlari va joylanishi.
6. Bir diskali muftaning shakli, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
7. Ikki diskali muftaning shakli, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
8. Gidravlik muftaning shakli, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
9. Ilashish muftasini boshqarishning mexanik yuritmasining tuzilishi.
10. Ilashish muftasini boshqarishning gidravlik yuritmasining tuzilishi.
11. Uzatmalar qutisining vazifasi, turlari va avtomobilda joylanishi.
12. Pog'onali mexanik uzatmalar qutisining tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
13. Pog'onasiz mexanik uzatmalar qutisining tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
14. Sinxronizatorning vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
15. Uzatmalarni qo'shish va ajratish mexanizmining tuzilishi hamda ishlashi.
16. Taqsimlash qutisining vazifasi, joylanishi, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
17. Kardanli uzatmaning vazifasi, turlari, tuzilishi va avtomobilda joylanishi.
18. Burchak tezliklari har xil va bir xil bo'lgan kardan sharnirlari hamda ularni qo'llanishi.
19. Aylanma harakatni uzatishda kardan valning aylanish notekisligini yo'qotish usullari.
20. Asosiy uzatmaning vazifasi, turlari va avtomobilda joylanishi.
21. Yakka asosiy uzatmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
22. Qo'shaloq asosiy uzatmaning shakli, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
23. Asosiy uzatma tishlari orasidagi tirqishni sozlash.
24. Ajratilgan asosiy uzatmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
25. Differentsialning vazifasi turlari va avtomobilda joylanishi.
26. Differentsialning tuzilishi va ishlashi.
27. Simmetrik differentsialning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
28. O'qlararo differentsialning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
29. O'z-o'zidan blokirovkalanuvchi differentsialning tuzilishi, ishlashi.
30. Yarim o'qlar va ularni yuksizlantirish usullari.
31. Ramaning vazifasi, turlari va tuzilishi.
32. Ko'priklarning vazifasi va turlari.
33. Ikki qismga ajraladigan va ajralmaydigan yetakchi ko'priknining tuzilishi hamda qo'llanishi.
34. yetaklanuvchi ko'priknining tuzilishi.
35. Osmaning vazifasi, turlari va avtomobilda joylanishi.
36. Mustaqil osmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.

37. Nomustaqil osmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
38. O'rta va orqa ko'priklarni muvozanatlash osmasining vazifasi, tuzilishi va qo'llanishi.
39. Amortizatorning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
40. Ko'ndalang turg'unlik stabilizatorining vazifasi, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
41. G'ildiraklarning vazifasi, turlari va tuzilishi.
42. Shinalarning vazifasi, turlari tuzilishi va ishlashi.
43. Shina o'lchamlari, belg'ilanishi va rusumlari.
44. Shinalardagi havo bosimini markazlashtirilgan holda rostlash tizimi.
45. Boshqariluvchi g'ildiraklarni o'rnatilish burchaklari.
46. Rul boshqarmasining vazifasi, avtomobilda joylanishi va avtomobilning tuzilishi.
47. Rul boshqarmasining shakli, tuzilishi va ishlashi.
48. Rul mexanizmining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
49. Rul yuritmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
50. Rul yuritmasining gidravlik kuchaytirgichining tuzilishi, ishlashi va qo'llanilishi.
51. Hidrokuchaytirgichi ajratilgan rul mexanizmining tuzilishi va qo'llanilishi.
52. Tormoz boshqarmasining vazifasi, turlari va joylanishi.
53. Tormoz mexanizmining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
54. Tormoz yuritmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
55. Hidrosiyraklash kuchaytirgichining vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
56. yengil avtomobillar va avtobuslarning kuzovlarini vazifasi, turlari va tuzilishi.
57. Yuk avtomobillar kuzov va kabinalarining turlari, tuzilishi va asbob-jihozlari.
58. Kuzov va kabinalarning isitish, peshoyna tozalash va shamollatish qurilmalarining tuzilishi hamda ishlashi.
59. Ixtisoslashtirilgan transport vositalarining vazifasi, turlari, afzalliklari va kamchiliklari.
60. Bir va ikki o'qli tirkamali avtopoezdlarning turlari.
61. Qurilish konstruksiyalari, og'ir va uzun o'lchamli yuklarni tashuvchi avtopoezdlar.
62. O'zi ag'daruvchi avtomobil va avtopoezd kuzovini ko'taruvchi mexanizmining tuzilishi va ishlashi.

Yakuniy Nazorat.

Yakuniy nazorat uchun jami 5 baholi bo'lib, tayanch so'z va iboralarga asoslangan yozma ish shaklida yoki test ko'rinishida o'tkaziladi.

YAKUNIY NAZORAT TOPSHIRIQLARI

1. Avtomobil transport vositasining taraqqiyot bosqichlari.
2. Respublikamizda avtomobilsozlik sanoatini barpo etilishi va rivojlanish istiqbollari.
3. Avtomobil transport vositasining turlari va indeksatsiyalanish hamda rusumlari.
4. Avtomobil transport vositasining atrof muhitga ta'siri.
5. Transport vositasining umumiy tuzilishi.

6. Avtomobilning asosiy agregatlari, ularning asosiy vazifalari va joylanishi.
7. Transport vositasining asosiy texnik ko'rsatkichlari.
8. Ichki yonuv dvigateli (IYoD) ning vazifasi va turlari.
9. IYoD ning umumiy tuzilishi.
10. IYoD ning mexanizmlari, ularning vazifalari va joylanishi.
11. IYoD tizimlari, ularning vazifalari va joylanishi.
12. IYoD ning asosiy ko'rsatkichlari.
13. To'rt taktli dvigatelning ish tsikli.
14. Ikki taktli dvigatelning ish tsikli.
15. IYoD ning atrof-muhitga ta'siri.
16. IYoD ning asosiy texnik ko'rsatkichlari.
17. Krivoship shatunli mexanizm (KShM) ning vazifasi turlari va qo'llanishi.
18. KShM ning tuzilishi va joylanishi.
19. KShM qismlarining vazifalari, tuzilishi, materiali va joylanishi.
20. Mahovikning vazifasi, tuzilishi, ishlashi, materiali va joylanishi.
21. Tsilindrlar bloki, blok qapqog'i, karter va karter tagligining vazifasi, tuzilishi, materiali hamda joylanishi.
22. KShM tuzilishidagi konstruktsiya hususiyatlari.
23. Gaz taqsimlash mexanizmi (GTM) ning turlari va qo'llanishi.
24. GTM ning tuzilishi.
25. GTM qismlarining vazifasi, tuzilishi, materiali va joylanishi.
26. GTM tuzilishidagi konstruktsiya hususiyatlar.
27. GAZ taqsimlash fazalari va tsilindrlarning ishlash tartibi.
28. Sovitish tizimining vazifasi, turlari va qo'llanishi.
29. Sovitish tizimining suyuqliklari va ularning hususiyatlari.
30. Suyuqlik bilan sovitish tizimining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
31. Tezlatish nasosining vazifasi tuzilishi va ishlashi.
32. Havo bilan benzin tozalagichlarning turlari, tuzilishi va ishlashi.
33. Benzin so'rish nasosining tuzilishi va ishlashi.
34. Tirsakli valning aylanishlar chastotasini havoli rostlagichining tuzilishi, ishlashi, qo'llanishi va joylanishi.
35. Dvigatelning gaz bilan ta'minlash tizimining vazifasi, turlari va tuzilishi.
36. Suyultirilgan va siqilgan gazlar, ularning hususiyatlari.
37. Suyultirilgan gaz ballonli ta'minlash tizimining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
38. Siqilgan gaz balonli ta'minlash tizimining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
39. Ikki bosqichli reduktorning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
40. Bug'latgich va gaz aralashtirgichning tuzilishi hamda ishlashi.
41. Elektromagnitli klapan-tozalagichning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
42. Yonish qoldiqlarining atrof-muhitga ta'siri va uni bartaraf etish choralari.
43. To'rt taktli dizel dvigatelning yonilg'i bilan ta'minlash tizimining vazifasi, tuzilishi va joylanishi.
44. Dizel yonilg'isi va uning hususiyatlari.
45. Yonilg'i so'rish nasosining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
46. Yonilg'ini dag'al mayin tozalagichlarning tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
47. Yuqori bosimli yonilg'i nasosining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
48. Past va yuqori bosimli yonilg'i naychalari va ularning joylanishi.
49. Forsunkaning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.

50. Yonish bo'linmalarining turlari, joylanishi va qo'llanishi.
51. Havo tozalagichning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
52. Dizel dvigatelda yonuvchi aralashmani hosil bo'lishi.
53. Tirsakli valning aylanishlar chastotasini barcha maromli rostlagichining vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishTezlatish nasosining vazifasi tuzilishi va ishlashi.
54. Havo bilan benzin tozalagichlarning turlari, tuzilishi va ishlashi.
55. Benzin so'rish nasosining tuzilishi va ishlashi.
56. Tirsakli valning aylanishlar chastotasini havoli rostlagichining tuzilishi, ishlashi, qo'llanishi va joylanishi.
57. Injektorli ta'minlash tizimlari.
58. Injektorli ta'minlash tizimlarining istiqbolari.
59. Dvigatelning gaz bilan ta'minlash tizimining vazifasi, turlari va tuzilishi.
60. Suyultirilgan va siqilgan gazlar, ularning hususiyatlari.
61. Suyultirilgan gaz ballonli ta'minlash tizimining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
62. Siqilgan gaz balonli ta'minlash tizimining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
63. Ikki bosqichli reduktorning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
64. Bug'latgich va gaz aralashtirgichning tuzilishi hamda ishlashi.
65. Elektromagnitli klapan-tozalagichning vazifasi, tuzilishi va ishlashi.
66. Yonish qoldiqlarining atrof-muhitga ta'siri va uni bartaraf etish choralari.
67. To'rt taktli dizel dvigatelning yonilg'i bilan ta'minlash tizimining vazifasi, tuzilishi va joylanishi.
68. Dizel yonilg'isi va uning hususiyatlari.
69. Yonilg'i so'rish nasosining tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
70. Yonilg'ini dag'al mayin tozalagichlarning tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
71. Yuqori bosimli yonilg'i nasosining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
72. Past va yuqori bosimli yonilg'i naychalari va ularning joylanishi.
73. Forsunkaning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
74. Yonish bo'linmalarining turlari, joylanishi va qo'llanishi.
75. Havo tozalagichning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
76. Dizel dvigatelda yonuvchi aralashmani hosil bo'lishi.
77. Dizel dvigatellarining rivojlanishi.
78. Kuch uzatmaning vazifasi turlari va tuzilishi.
79. Mexanik kuch uzatmaning turlari, mexanizmlari va ularning joylanishi.
80. Gidromexanik kuch uzatmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
81. Elektromexanik kuch uzatmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
82. Ilashish muftasining vazifasi, turlari va joylanishi.
83. Bir diskali muftaning shakli, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
84. Ikki diskali muftaning shakli, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
85. Gidravlik muftaning shakli, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
86. Ilashish muftasini boshqarishning mexanik yuritmasining tuzilishi.
87. Ilashish muftasini boshqarishning gidravlik yuritmasining tuzilishi.
88. Uzatmalar qutisining vazifasi, turlari va avtomobilda joylanishi.
89. Pog'onali mexanik uzatmalar qutisining tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
90. Pog'onasiz mexanik uzatmalar qutisining tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
91. Sinxronizatorning vazifasi, tuzilishi, ishlashi va joylanishi.
92. Uzatmalarni qo'shish va ajratish mexanizmining tuzilishi hamda ishlashi.

93. Taqsimlash qutisining vazifasi, joylanishi, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
94. Kardanli uzatmaning vazifasi, turlari, tuzilishi va avtomobilda joylanishi.
95. Burchak tezliklari har xil va bir xil bo'lgan kardan sharnirlari hamda ularni qo'llanishi.
96. Aylanma harakatni uzatishda kardan valning aylanish notekisligini yo'qotish usullari.
97. Asosiy uzatmaning vazifasi, turlari va avtomobilda joylanishi.
98. Yakka asosiy uzatmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
99. Qo'shaloq asosiy uzatmaning shakli, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
100. Asosiy uzatma tishlari orasidagi tirqishni sozlash.
101. Ajratilgan asosiy uzatmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
102. Differentsialning vazifasi turlari va avtomobilda joylanishi.
103. Differentsialning tuzilishi va ishlashi.
104. Simmetrik differentsialning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
105. O'qlararo differentsialning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
106. O'z-o'zidan blokirovkalanuvchi differentsialning tuzilishi, ishlashi.
107. Yarim o'qlar va ularni yuksizlantirish usullari.
108. Ramaning vazifasi, turlari va tuzilishi.
109. Ko'priklarning vazifasi va turlari.
110. Ikki qismga ajraladigan va ajralmaydigan yetakchi ko'prikning tuzilishi hamda qo'llanishi.
111. yetaklanuvchi ko'prikning tuzilishi.
112. Osmaning vazifasi, turlari va avtomobilda joylanishi.
113. Mustaqil osmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
114. Nomustaqil osmaning tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
115. O'rta va orqa ko'priklarni muvozanatlash osmasining vazifasi, tuzilishi va qo'llanishi.
116. Amortizatorning vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
117. Ko'ndalang turg'unlik stabilizatorining vazifasi, tuzilishi, ishlashi va qo'llanishi.
118. G'ildiraklarning vazifasi, turlari va tuzilishi.
119. Shinalarning vazifasi, turlari tuzilishi va ishlashi.
120. Shina o'lchamlari, belg'ilanishi va rusumlari.
121. Shinalardagi havo bosimini markazlashtirilgan holda rostlash tizimi.
122. Boshqariluvchi g'ildiraklarni o'rnatilish burchaklari.
123. Rul boshqarmasining vazifasi, avtomobilda joylanishi va avtomobilning tuzilishi.
124. Rul boshqarmasining shakli, tuzilishi va ishlashi.
125. Rul mexanizmining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
126. Rul yuritmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
127. Rul yuritmasining gidravlik kuchaytirgichining tuzilishi, ishlashi va qo'llanilishi.
128. Hidrokuchaytirgichi ajratilgan rul mexanizmining tuzilishi va qo'llanilishi.
129. Tormoz boshqarmasining vazifasi, turlari va joylanishi.
130. Tormoz mexanizmining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
131. Tormoz yuritmasining vazifasi, turlari, tuzilishi va ishlashi.
132. Hidrosiyraklash kuchaytirgichining vazifasi, tuzilishi va ishlashi.

133. Yengil avtomobillar va avtobuslarning kuzovlarini vazifasi, turlari va tuzilishi.
134. Yuk avtomobillar kuzov va kabinalarining turlari, tuzilishi va asbob-jihozlari.
135. Kuzov va kabinalarning isitish, peshoyna tozalash va shamollatish qurilmalarining tuzilishi hamda ishlashi.
136. Ixtisoslashtirilgan transport vositalarining vazifasi, turlari, afzalliklari va kamchiliklari.
137. Bir va ikki o'qli tirkamali avtopoezdlarning turlari.
138. Qurilish konstruktsiyalari, og'ir va uzun o'lchamli yuklarni tashuvchi avtopoezdlar.
139. O'zi ag'daruvchi avtomobil va avtopoezd kuzovini ko'taruvchi mexanizmining tuzilishi va ishlashi.

6-semestrdagi 1 va 2-oraliq baholashga topshiriqlar

1-Oraliq baholash topshiriqlari

1. Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari nazariyasining yaratilishi va uning ahamiyati.
2. Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari.
3. Dvigatelning tashqi tezlik tavsifini laboratoriya usulida olish.
4. Dvigatelning tashqi tezlik tavsifini hisoblash usulida olish.
5. Avtomobilni harakatlantiruvchi kuch va momentlar.
6. Avtomobilni harakatiga qarshilik qiluvchi kuchlar.
7. Avtomobilning oldingi g'ildiragiga ta'sir etuvchi kuchlar va momentlar.
8. Yetakchi g'ildirakka ta'sir etuvchi kuchlar va momentlar.
9. Avtomobilning tortish kuchi va tavsifi.
10. G'ildirakning g'ildirashiga qarshilik ko'rsatuvchi kuch.
11. Avtomobilning balandlikka ko'tarilishiga qarshilik ko'rsatuvchi kuch.
12. Yo'lning qarshilik kuchi.
13. Havoning qarshilik kuchi.
14. Avtomobilning tezlanishiga bo'lgan qarshilik (inertsia) kuchi.
15. Reaktiv kuchlar.
16. G'ildirak bilan yo'l sirti orasidagi tishlashish kuchi.
17. Avtomobil harakatining umumiy tenglamasi.
18. Avtomobilning kuchlar muvozanati tenglamasi.
19. Kuchlar muvozanati tenglamasini grafik usulda yechish.
20. Avtomobilning quvvatlar muvozanati tenglamasi.
21. Quvvatlar muvozanati tenglamasini grafik usulda yechish.
22. Avtomobilning dinamik omili.
23. Avtomobilning dinamik omilini tavsifi va tahlili.
24. Avtomobilning dinamik pasporti va uning tavsifi.
25. Dinamik pasport yordamida ekspluatatsiya masalalarini yechish.
26. Dvigatelni tirsakli valini istalgan aylanishlar soni bo'yicha quvvatini aniqlash.
27. Dvigatelni tirsakli valini istalgan aylanishlar soni bo'yicha burovchi

momentini aniqlash.

28. Dvigatelni tirsakli valini istalgan aylanishlar soni bo'yicha soatli yonilg'i sarfini aniqlash.

29. Dvigatelni tirsakli valini istalgan aylanishlar soni bo'yicha solishitirma yonilg'i sarfini aniqlash.

30. Avtomobil maksimal tezlikda yurganda dvigatelning maksimal quvvatini aniqlash.

31. G'ildirakni g'ildirash radiusini aniqlash.

32. Kuch uzatmasining F.I.K. ni aniqlash

33. Dvigatelni tashqi tezlik tavsifnomasini grafigi qurish va izohlash.

34. Uzatmalar qutisini uzatish sonini aniqlash.

35. Bosh uzatmani uzatish sonini aniqlash.

36. Avtomobilni og'irlik markazlarini aniqlash

37. Avtomobil g'ildiraklariga ta'sir etayotgan reaksiya kuchlari.

38. Uzatmalar kutisini uzatish sonini aniqlash

39. Avtomobilni turli uzatmada harakatlanganda tezligi.

40. Avtomobil yetakchi g'ildiragidagi tortish kuchi.

41. Avtomobilni dinamik omili grafigiga izoh berish.

42. Dvigatelning unumli quvvati

43. Dvigatelning unumli burovchi momenti

44. Avtomobilning soatli yonilg'i sarfini laboratoriya yo'li bilan aniqlash.

45. Avtomobil harakat tezligini laboratoriya yo'li bilan aniqlash.

46. Avtomobilni ko'ndalang yuzasini aniqlash.

47. Tirsakli valni aylanishlar soni oraliqlarini aniqlash.

48. G'ildirakka keltirilgan burovchi moment.

49. G'ildirakni g'ildirashga qarshi koeffitsienti.

50. Balandlikka ko'tarilishdagi qarshilik kuchi.

51. Reaktiv kuchlar.

52. Avtomobilni og'irlik markazini balandligi.

53. G'ildirakni yo'l o'rtasidagi tishlashish kuchi.

54. Avtomobilning harakatlanish sharti.

55. Avtomobil g'ildiragiga keltirilgan quvvat.

2-Oraliq baholash topshiriqlari

1. Avtomobilning tezlanishi va tavsifi.
2. Avtomobil tezlanishining o'lchamlari.
3. Tezlanish vaqtini grafik usulda aniqlash.
4. Tezlanish yo'lini grafik usulda aniqlash.
5. Ekspluatatsiyada uchraydigan omillarning tortish-tezlik hususiyatiga ta'siri.
6. Avtomobilning tormozlanish jarayoni.
7. G'ildirakni tormozlashda unga ta'sir etuvchi kuchlar.
8. Avtomobilni tormozlashda unga ta'sir etuvchi kuchlar.
9. Tormozlashad avtomobilning tezlanishi.
10. Tormozlanish vaqti va yo'li.
11. Tormozlanish vaqti va yo'lining tavsiflari hamda ularning o'zgarishi.
12. Avtomobilning tormozlanish grafigi.

13. Tormozlanuvchi kuchning avtomobil o'qlari o'rtasida taqsimlanishi.
14. Ekspluatatsiyada uchraydigan omillarning tormozlanish hususiyatiga ta'siri.
15. Yonilg'i tejamkorlik o'lchamlari.
16. Yonilg'i tejamkorlikka ta'sir etuvchi omillar.
17. Avtomobillarning 100 km masofagsha yonilg'i sarfi meyorlari.
18. Avtomobilning iqtisodiy tavsifi.
19. Ekspluatatsiyada uchraydigan omillarning yonilg'i tejamkorlikka ta'siri.
20. Transport vositalarining boshqaruvchanlik o'lchovlari va ko'rsatkichlari.
21. Boshqaruvchanlik sharti va unga ta'sir etuvchi omillar.
22. Shinalarning yonaki sirpanishi bo'lganda avtomobilning burilishi.
23. Avtomobilning burilish jarayoni davrlari.
24. Avtomobilning burilishiga ta'sir etuvchi kuchlar.
25. Buriluvchanlik bo'yicha chegaralangan tezlik.
26. G'ildirakning burilish burchaklari o'rtasidagi bog'lanish.
27. Turg'unlikning yo'qolish turlari va uning o'lchamlari.
28. Bo'ylama qiya tekislikka ko'tarilayotgan avtomobilning turg'unligi.
29. Bo'ylama qiya tekislikka tushayotgan avtomobilning turg'unligi.
30. Ko'ndalang qiya tekislikda harakatlanayotgan avtomobilning turg'unligi.
31. Avtomobilning qiya tekislikda burilish paytidagi turg'unligi va chegaralangan tezligi.
32. Ekspluatatsiyada uchraydigan omillarning avtomobil turg'unligiga ta'siri.
33. Avtomobillarning yo'l to'siqlaridan o'tuvchanligining o'lchov va ko'rsatkichlari.
34. O'tuvchanlikning geometrik ko'rsatkichlari.
35. Yetaklanuvchi oldingi g'ildirakning yo'l to'sig'idan o'tishi.
36. Yetakchi ketingi g'ildirakning yo'l to'sig'idan o'tishi.
37. O'tuvchanlikning tayanch-tishlashish o'lchamlari.
38. Konstruktsiya va ekspluatatsiya omillarining o'tuvchanlikka ta'siri.
39. Avtomobilning yurish ravonligi va o'lchamlari.
40. Bitta erkinlik darajasiga ega bo'lgan bir massali tizimning tebranishi va uning differentsial tenglamasi.
41. Garmonik erkin tebranishning o'lchamlari: V , j , j^1 , T , n , va f_{cm} ularning aniqlash.
42. Avtomobilning tebranuvchi tizimlari.
43. Avtomobilning tebranuvchi tizimlarining ezilishi (deformatsiyalanishi) va osmalarning umumiy bikrligi.
44. Avtomobilning resorlanganlik koeffitsienti.
45. Avtomobilning tebranishi.
46. O'sma va amortizatorlar ishining samaradorligi.
47. Ekspluatatsiyada uchraydigan omillarning avtomobilni yurish ravonligiga ta'siri.
48. Transport vositasining ichki yonuv dvigatellarining tashqi tezlik tavsifining qaysi ko'rsatkichlarini laboratoriya yo'li bilan aniqlanadi.
49. Transport vositasining ekspluatatsion hususiyatlarini aniqlang.
50. Transport vositasining ekspluatatsion hususiyatlar nazariyasini aniqlang.
51. Transport vositasining ichki yonuv dvigatellarini tashqi tezlik tavsifining qaysi ko'rsatkichlarini hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

52. Transport vositasining harakatlanish qobiliyatini aniqlang.
53. Transport vositasining harakat tenglamasini aniqlang.
54. Transport vositasiga ta'sir etuvchi kuchlar quvvatining muvozanatini aniqlang.
55. Transport vositasiga ta'sir etuvchi kuchlar muvozanatini aniqlang.
56. Etakchi g'ildirakning shataksiramasdan harakat qilish shartini aniqlang.
57. Transport vositasining dinamik omilini ta'rifini aniqlang.
58. Transport vositasining yurish qobiliyatini dinamik omil bo'yicha aniqlang.
59. Transport vositasining dinamik pasportini ta'rifini aniqlang.
60. avtomobilning dinamikasini aniqlang.
61. Avtomobilning tezlanish o'lchamlarini aniqlang.
62. Transport vositasining tortish kuchini aniqlang.
63. Avtomobilning tormozlanish o'lchamlarini aniqlang.
64. Tormozlash vositasini sekinlanish va unumli tormozlanishini aniqlang.
65. Transport vositasini tortish dinamikasi ta'rifini aniqlang.
66. Avtomobil dvigatelining bir soatda sarflagan yonilg'isini aniqlang.
67. Avtomobilning 100 km masofani bosib o'tishida sarflagan yonilg'i miqdorini aniqlang.
68. Bir tonna yukni 1 km masofaga tortishda avtomobilni sarflagan yonilg'i miqdorini aniqlang.
69. Transport vositasini boshqariluvchi hususiyatini ta'rifini aniqlang.
70. Transport vositasini boshqariluvchanlik o'lchamlarini aniqlang.
71. Oldingi g'ildiraklarning burilish burchaklari orasidagi bog'lanishni aniqlang.
72. Transport vositasining qiya yo'ldagi ko'ndalang turg'unligini aniqlang.
73. Transport vositasining bo'ylama qiya tekislikdagi turg'unligini aniqlang.
74. Transport vositasining turg'unlik ta'rifini aniqlang.
75. Transport vositasining yo'l to'siqlaridan o'tvchanlik ta'rifini aniqlang.
76. Transport vositasining yo'l to'sig'idan o'tish shartini aniqlang.
77. O'tag'onlikning geometrik o'lchamlarini aniqlang.
78. Birinchi uzatmada avtomobil yo'lining qarshiligini va yetakchi g'ildirakning shataksiramasdan harakatalanish qobiliyatiga ega bo'lish shartini aniqlang.
79. Avtomobil kuzov va kabinasi fazoda nechta erkinlik darajasi bo'yicha tebranishini aniqlang.
80. Transport vositasining yurish qismi ravonligi o'lchamlarini aniqlang.
81. Uzatmalar qutisining har bir uzatmasi uchun uzatish sonini qaysi ifoda bilan aniqlanishini aniqlang.
82. Keltirilgan ifodalardan birinchi uzatma qo'shilganda avtomobilning yo'lni jami qarshiligini yenga olish shartini aniqlang.
83. Avtomobil dvigatelining bir soatda sarflagan yonilg'ini aniqlang.
84. Avtomobilning 100 km maosfani bosib o'tishida sarflagan yonilg'i miqdorini aniqlang.
85. Bir tonna yukni 1 km masofaga tashishda avtomobilni sarflagan yonilg'i miqdorini aniqlang.
86. Transport vositasining qiya yo'ldagi ko'ndalang turg'unligini aniqlang.
87. Transport vositasining bo'ylama qiya tekislikdagi turg'unligini aniqlang.
88. Avtomobilning burilishiga qarshilik ko'rsatuvchi momentni aniqlang.
89. Avtomobil kuzovi va kabinasi fazoda nechta erkinlik darajasi bo'yicha tebranishini aniqlang.

Yakuniy baholash topshiriqlari.

1. Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari nazariyasining yaratilishi va uning ahamiyati.
2. Avtomobilning ekspluatatsion xususiyatlari.
3. Dvigatelning tashqi tezlik tavsifini laboratoriya usulida olish.
4. Dvigatelning tashqi tezlik tavsifini hisoblash usulida olish.
5. Avtomobilni harakatlantiruvchi kuch va momentlar.
6. Avtomobilni harakatiga qarshilik qiluvchi kuchlar.
7. Avtomobilning oldingi g'ildiragiga ta'sir etuvchi kuchlar va momentlar.
8. Yetakchi g'ildirakka ta'sir etuvchi kuchlar va momentlar.
9. Avtomobilning tortish kuchi va tavsifi.
10. G'ildirakning g'ildirashiga qarshilik ko'rsatuvchi kuch.
11. Avtomobilning balandlikka ko'tarilishiga qarshilik ko'rsatuvchi kuch.
12. Yo'lning qarshilik kuchi.
13. Havoning qarshilik kuchi.
14. Avtomobilning tezlanishiga bo'lgan qarshilik (inertsia) kuchi.
15. Reaktiv kuchlar.
16. G'ildirak bilan yo'l sirti orasidagi tishlashish kuchi.
17. Avtomobil harakatining umumiy tenglamasi.
18. Avtomobilning kuchlar muvozanati tenglamasi.
19. Kuchlar muvozanati tenglamasini grafik usulda yechish.
20. Avtomobilning quvvatlar muvozanati tenglamasi.
21. Quvvatlar muvozanati tenglamasini grafik usulda yechish.
22. Avtomobilning dinamik omili.
23. Avtomobilning dinamik omilini tavsifi va tahlili.
24. Avtomobilning dinamik pasporti va uning tavsifi.
25. Dinamik pasport yordamida ekspluatatsiya masalalarini yechish.
26. Dvigatelni tirsakli valini istalgan aylanishlar soni bo'yicha quvvatini aniqlash.
27. Dvigatelni tirsakli valini istalgan aylanishlar soni bo'yicha burovchi momentini aniqlash.
28. Dvigatelni tirsakli valini istalgan aylanishlar soni bo'yicha soatli yonilg'i sarfini aniqlash.
29. Dvigatelni tirsakli valini istalgan aylanishlar soni bo'yicha solishtirma yonilg'i sarfini aniqlash.
30. Avtomobil maksimal tezlikda yurganda dvigatelning maksimal quvvatini aniqlash.
31. G'ildirakni g'ildirash radiusini aniqlash.
32. Kuch uzatmasining F.I.K. ni aniqlash
33. Dvigatelni tashqi tezlik tavsifnomasini grafigi qurish va izohlash.
34. Uzatmalar qutisini uzatish sonini aniqlash.
35. Bosh uzatmani uzatish sonini aniqlash.
36. Avtomobilni og'irlik markazlarini aniqlash
37. Avtomobil g'ildiraklariga ta'sir etayotgan reaksiya kuchlari.
38. Uzatmalar kutisini uzatish sonini aniqlash
39. Avtomobilni turli uzatmada harakatlanganda tezligi.
40. Avtomobil yetakchi g'ildiragidagi tortish kuchi.

41. Avtomobilni dinamik omili grafigiga izoh berish.
42. Dvigatelning unumli quvvati
43. Dvigatelning unumli burovchi momenti
44. Avtomobilning soatli yonilg'i sarfini laboratoriya yo'li bilan aniqlash.
45. Avtomobil harakat tezligini laboratoriya yo'li bilan aniqlash.
46. Avtomobilni ko'ndalang yuzasini aniqlash.
47. Tirsakli valni aylanishlar soni oraliqlarini aniqlash.
48. G'ildirakka keltirilgan burovchi moment.
49. G'ildirakni g'ildirashga qarshi koeffitsienti.
50. Balandlikka ko'tarilishdagi qarshilik kuchi.
51. Reaktiv kuchlar.
52. avtomobilni og'irlik markazini balandligini.
53. G'ildirakni yo'l o'rtasidagi tishlashish kuchi.
54. Avtomobilning harakatlanish sharti.
55. Avtomobil g'ildiragiga keltirilgan quvvat.
56. Avtomobilning tezlanishi va tavsifi.
57. Avtomobil tezlanishining o'lchamlari.
58. Tezlanish vaqtini grafik usulda aniqlash.
59. Tezlanish yo'lini grafik usulda aniqlash.
60. Ekspluatatsiyada uchraydigan omillarning tortish-tezlik hususiyatiga ta'siri.
61. Avtomobilning tormozlanish jarayoni.
62. G'ildirakni tormozlashda unga ta'sir etuvchi kuchlar.
63. Avtomobilni tormozlashda unga ta'sir etuvchi kuchlar.
64. Tormozlashda avtomobilning tezlanishi.
65. Tormozlanish vaqti va yo'li.
66. Tormozlanish vaqti va yo'lining tavsiflari hamda ularning o'zgarishi.
67. Avtomobilning tormozlanish grafigi.
68. Tormozlanuvchi kuchning avtomobil o'qlari o'rtasida taqsimlanishi.
69. Ekspluatatsiyada uchraydigan omillarning tormozlanish hususiyatiga ta'siri.
70. Yonilg'i tejamkorlik o'lchamlari.
71. Yonilg'i tejamkorlikka ta'sir etuvchi omillar.
72. Avtomobillarning 100 km masofagsha yonilg'i sarfi meyorlari.
73. Avtomobilning iqtisodiy tavsifi.
74. Ekspluatatsiyada uchraydigan omillarning yonilg'i tejamkorlikka ta'siri.
75. Transport vositalarining boshqaruvchanlik o'lchovlari va ko'rsatkichlari.
76. Boshqaruvchanlik sharti va unga ta'sir etuvchi omillar.
77. Shinalarning yonaki sirpanishi bo'lganda avtomobilning burilishi.
78. Avtomobilning burilish jarayoni davrlari.
79. Avtomobilning burilishiga ta'sir etuvchi kuchlar.
80. Buriluvchanlik bo'yicha chegaralangan tezlik.
81. G'ildirakning burilish burchaklari o'rtasidagi bog'lanish.
82. Turg'unlikning yo'qolish turlari va uning o'lchamlari.
83. Bo'ylama qiya tekislikka ko'tarilayotgan avtomobilning turg'unligi.
84. Bo'ylama qiya tekislikka tushayotgan avtomobilning turg'unligi.
85. Ko'ndalang qiya tekislikda harakatlanayotgan avtomobilning turg'unligi.
86. Avtomobilning qiya tekislikda burilish paytidagi turg'unligi va chegaralangan tezligi.

87. Eksploatatsiyada uchraydigan omillarning avtomobil turg'unligiga ta'siri.
88. Avtomobillarning yo'l to'siqlaridan o'tuvchanligining o'lchov va ko'rsatkichlari.
89. O'tuvchanlikning geometrik ko'rsatkichlari.
90. Etaklanuvchi oldingi g'ildirakning yo'l to'sig'idan o'tishi.
91. Etakchi ketingi g'ildirakning yo'l to'sig'idan o'tishi.
92. O'tuvchanlikning tayanch-tishlashish o'lchamlari.
93. Konstruktsiya va eksploatatsiya omillarining o'tuvchanlikka ta'siri.
94. Avtomobilning yurish ravonligi va o'lchamlari.
95. Bitta erkinlik darajasiga ega bo'lgan bir massali tizimning tebranishi va uning differentsial tenglamasi.
96. Garmonik erkin tebranishning o'lchamlari: v , j , j^1 , T , n , va f_{cm} ularning aniqlash.
97. Avtomobilning tebranuvchi tizimlari.
98. Avtomobilning tebranuvchi tizimlarining ezilishi (deformatsiyalanishi) va osmalarning umumiy bikrligi.
99. Avtomobilning resorlanganlik koefitsienti.
100. Avtomobilning tebranishi.
101. Osm va amortizatorlar ishining samaradorligi.
102. Eksploatatsiyada uchraydigan omillarning avtomobilni yurish ravonligiga ta'siri.
103. Transport vositasining ichki yonuv dvigatellarining tashqi tezlik tavsifining qaysi ko'rsatkichlarini laboratoriya yo'li bilan aniqlanadi.
104. Transport vositasining eksploatatsion hususiyatlarini aniqlang.
105. Transport vositasining eksploatatsion hususiyatlar nazariyasini aniqlang.
106. Transport vositasining ichki yonuv dvigatellarini tashqi tezlik tavsifining qaysi ko'rsatkichlarini hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.
107. Transport vositasining harakatlanish qobiliyatini aniqlang.
108. Transport vositasining harakat tenglamasini aniqlang.
109. Transport vositasiga ta'sir etuvchi kuchlar quvvatining muvozanatini aniqlang.
110. Transport vositasiga ta'sir etuvchi kuchlar muvozanatini aniqlang.
111. Etakchi g'ildirakning shataksiramasdan harakat qilish shartini aniqlang.
112. Transport vositasining dinamik omilini ta'rifini aniqlang.
113. Transport vositasining yurish qobiliyatini dinamik omil bo'yicha aniqlang.
114. Transport vositasining dinamik pasportini ta'rifini aniqlang.
115. avtomobilning dinamikasini aniqlang.
116. Avtomobilning tezlanish o'lchamlarini aniqlang.
117. Transport vositasining tortish kuchini aniqlang.
118. Avtomobilning tormozlanish o'lchamlarini aniqlang.
119. Tormozlash vositasini sekinlanish va unumli tormozlanishini aniqlang.
120. Transport vositasini tortish dinamikasi ta'rifini aniqlang.
121. Avtomobil dvigatelining bir soatda sarflagan yonilg'isini aniqlang.
122. Avtomobilning 100 km masofani bosib o'tishida sarflagan yonilg'i miqdorini aniqlang.
123. Bir tonna yukni 1 km masofaga tortishda avtomobilni sarflagan yonilg'i miqdorini aniqlang.
124. Transport vositasini boshqariluvchi hususiyatini ta'rifini aniqlang.

125. Transport vositasini boshqariluvchanlik o'lchamlarini aniqlang.
126. Oldingi g'ildiraklarning burilish burchaklari orasidagi bog'lanishni aniqlang.
127. Transport vositasining qiya yo'ldagi ko'ndalang turg'unligini aniqlang.
128. Transport vositasining bo'ylama qiya tekislikdagi turg'unligini aniqlang.
129. Transport vositasining turg'unlik ta'rifini aniqlang.
130. Transport vositasining yo'l to'siqlaridan o'tvchanlik ta'rifini aniqlang.
131. Transport vositasining yo'l to'sig'idan o'tish shartini aniqlang.
132. O'tag'onlikning geometrik o'lchamlarini aniqlang.
133. Birinchi uzatmada avtomobil yo'lning qarshiligini va yetakchi g'ildirakning shataksiramasdan harakatalanish qobiliyatiga ega bo'lish shartini aniqlang.
134. Avtomobil kuzov va kabinasi fazoda nechta erkinlik darajasi bo'yicha tebranishini aniqlang.
135. Transport vositasining yurish qismi ravonligi o'lchamlarini aniqlang.
136. Uzatmalar qutisining har bir uzatmasi uchun uzatish sonini qaysi ifoda bilan aniqlanishini aniqlang.
137. Keltirilgan ifodalardan birinchi uzatma qo'shilganda avtomobilning yo'lni jami qarshiligini yenga olish shartini aniqlang.
138. Avtomobil dvigatelining bir soatda sarflangan yonilg'ini aniqlang.
139. Avtomobilning 100 km masofani bosib o'tishida sarflangan yonilg'i miqdorini aniqlang.
140. Bir tonna yukni 1 km masofaga tashishda avtomobilni sarflagan yonilg'i miqdorini aniqlang.
141. Transport vositasining qiya yo'ldagi ko'ndalang turg'unligini aniqlang.
142. Transport vositasining bo'ylama qiya tekislikdagi turg'unligini aniqlang.
143. Avtomobilning burilishiga qarshilik ko'rsatuvchi momentni aniqlang.
144. Avtomobil kuzovi va kabinasi fazoda nechta erkinlik darajasi bo'yicha tebranishini aniqlang.
145. Avtomobilni ag'darilish shartlari.

Tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

16. A.Muxitdinov va boshqalar. Avtomobillar. Konstruktsiyasi asoslari. "Istiqlol nuri" nashriyoti. T.:2015yu 332 bet.
17. A.Muxitdinov, B.Sattivaldiev, SH.Xakimov "Transport vositalarining tuzilishi" (DSIGN OF VEHICLES) "Ta'lim nashriyoti" TOSHKENT-2014 y 158 b.
18. Fayzullayev E.Z. Transport vositalari tuzilishi va nazariyasi. Darslik. 1-qism.-T.: "Yangi asr avlodi", 2006. -375 b.
19. Маматов.Х Автомобиллар (Автомобиллар конструкторсиyasi asoslari). 1-қисм. Toshkent, «Ўқитувчи», 1995-й.
20. Маматов.Х Автомобиллар (Автомобиллар конструкторсиyasi asoslari). 2-қисм. Toshkent, «Ўқитувчи», 1998-й.

Qo'shimcha adabiyotlar

40. Вахламов.В.К. "Автомобили: Эксплуатационные свойства М: Издательский центр" "Академия" 2004-528 с.
41. Сидикназаров К.М и др. Автомобильный транспорт из расчета окружающей среды. Т: 2007-188 с.
42. Иванов. А.М. и др. Основы конструкции автомобиля, М.ООО. "Книжное издательство" "Зарулем", 2005-336 с.
43. Вахламов.В.К. "Теника автомобильного транспорта: Подвижной состав и эксплуатационные свойства М: Издательский центр" "Академия" 2004-528 с.
44. М.О.Qodirxonov. B.Rasulov. avtomobillar nazariyasi fanidan masalalar to'plami. Toshkent. O'qituvchi. 1992 y
45. Mamatov.X, Turdiev.Yu, Qodirxonov.M Avtomobillar konstruktsiyasi va nazariyasi asoslari. Toshkent. « O'qituvchi» 1982 y.
46. S.M Qodirov. M.O.Qodirxonov. Dvigatel va avtomobillar nazariyasi. Toshkent. O'qituvchi. 1982 y.
47. Qodirov. S.M Tiko avtomobilining tuzilishi, nosozliklarini aniqlash va ta'mirlash. Toshkent, «O'qituvchi», 2001-y.
48. Qodirxonov.M.O Avtomobillarning ish jarayonlari va hisobi Toshkent. «O'qituvchi» 2003 y.
49. Carroll E. Goering, Marvin L. Stone, David W. Smith, Paul K. Turnquist. "Off-Road vehicle Engineering principles", American Society of Agricultural Engineers, 2006.
50. David A. Crolla. "Automotive Engineering Powertrain, Chassis System and Vehicle Body", Amsterdam, Butterworth-Heinemann is an imprint of Elsevier, 2009.
51. Engineering Principles of Agricultural Machines Ajit K. Srivastava Michigan State University Carroll E. Goering University of Illinois Roger P. Rohrbach North Carolina State University Dennis R. Buckmaster The Pennsylvania State University Copyright 2006 by the American Society of Agricultural and Biological Engineers All rights reserved.
52. Internet ma'lumotlari olinishi mumkin bo'lgan saytlar:
http://ru.wikipedia.org/wiki/'Avtotransportnoe_predpriyatie